

**ЈУСИФ ТАЛЫБОВ
ФЭРАЊИМ САДЫГОВ
СЭРДАР ГУЛИЈЕВ**

**АЗЭРБАЈЧАНДА
МЭКТЭБ ВЭ
ПЕДАГОЖИ
ФИКИР ТАРИХИ**

2000
736

ЈУСИФ ТАЛЫБОВ
ФЭРАНИМ САДЫГОВ
СЭРДАР ГУЛИЈЕВ

433
T 17

**АЗЭРБАЈЧАНДА МЭКТЭБ
ВЭ
ПЕДАГОЖИ ФИКИР
ТАРИХИ**

69051

LIBRARY

М. Ф. Ахундов эдннд
Азербайжан Республика
М. Ф. АХУНДОВ

ҮНСИЈАТ — 2000

АзәрбајҶан Республикасы Тəһсил Назирлијинин 03.03.2000-чи ил тарихли 205 сәјлы əмринə əсасən али мəkтəб тəлəбəлəri үчүн тəдрис вəсаити кими тəвсијə едилмишдир.

Елми редактор:

педагожи елмләр доктору Акиф Аббасов.

Рə'јчилər:

педагожи елмләр доктору, проф. Əждәр Агајев,
педагожи елмләр доктору, проф. Рəфигə Мустафајева,
педагожи елмләр доктору, проф. Əмрулла Пашајев.

T₁₇ **Талыбов Ј.Р., Садыгов Ф.Б., Гулијев С.М.**
АзәрбајҶанда мəkтəб вə педагожи фикир тарихи
Бакы-2000. 516 сəһ.

ӨН СӨЗ

**МИЛЛƏТИН ТƏРƏГГИСИНИН ƏСАС КƏСТƏРИЧИСИ
ОНУН МƏКТƏБЛƏРИДИР**

Һөрмətли охучу!

Индичə охумаг истəдијиниз китаб зənкин тарихə вə тарихи гəјнаглара малик олан халгымызын мəkтəб вə педагожи фикир тарихинə һəср едилмишдир. Тарихи гəјнаглар шаһидлəрдир. Шаһидлəрин кəмəји илə һәр бир халг, һәр бир миллət өзүнүн кимлијини, һəјат тəрзинин вə менталитетинин инкишаф хүсусирјəтлəрини, јетишдирдији кəркəмли тарихи шəхсирјəтлəринин, шаир, алим вə философларынын халгын тарихи кəклəri олдуғуну дəрк едир, онларла фəхр едир. "Тарих елми бүтүн ичтимаи елмлəрин бешијидир. Тарихи билмədən халгын бүтүн əзəмəтини вə онун əмəллəрини мүјјөнлəшдирмək чəтиндир" (С.Вургун).

Халгымызын чох зənкин тарихинин мүһүм вə апарычы ганадындан бири дə мəkтəб, маариф вə педагожи фикир тарихидир. Мəсəлəјə бу бахымдан јанашдыгда охумага башладығыңыз əсəрдə гəдим дөврлəрдən бу күнə кими халгымызын педагожи фикир тарихи, мүхтəлиф дөврлəрдə јашајыб-јаратмыш тəфəккүр нəһанклəринин мəkтəб, мүəллим, тəрбијə, тə'лим вə тəһсил һаггындакы фикирлəri чох лаконик бир шəкилдə, рəван бир дилдə шəрһ едилмишдир. Мүəлифлəр һаглы олагаг өзлүјүндə бир дүнја олан Низами "Хəмсə"синдeki тə'лим, тəрбијə мəсəлəлəринə кениш јер вермишлəр. Низами поезијасынын үмуми колорити инсанын дахили кəзəллијиндən вə гəлбохшајан инсанпəрвэрлијиндən ибарəтдир. Онун тəсвир етдији инсани һисслəрдə бир нəчиблик, зəрифлик, инчəлик вə фүсүнкярлыг вардыр. Она

көрөдир ки, Низами әсәрләрини охујан һәр бир шәхс (тәләбә, мұәллим, алим, фәһлә) өзүнү бир инсан кими чох көзәл тәрбијә едә биләр. Низами дүнјасына дахил олуб онун әсәрләрини охумаг, кәрәнмәк хүсусилә кәнчләр үчүн фајдалыдыр. Низами кәнчлијин ән көзәл, биринчи тәрбијәчиси мұәллимдир дејир.

Низамијә көрә, инсанын ән бөјүк наилијјәти елм вә онун ганунларыны көшф етмәсидир. Мұәллифләр чох һаглы олараг көстәрирләр ки, Низами дүнәсы тезликлә садә бир һәгигәти дәрк етдирир ки, охучулара ашыламаг истәдији јүксәк амал, мұтәрәгги идејалар дидактика, фәлсәфи моизә вә өјүд-нәсиһәт васитәсилә дејил, инсан психолокијасыны әлван лөвһәләрдә чанландырмагла, һисс вә дүјгулар, шөвг вә еһтирасларын тәсвири илә тәлгин едә биләр. Мәһз буна көрә дә Низами дәфәләрлә көстәрмишдир ки, инсаны учалдан, әзәмәтли едән елмдир, биликдир. О, инсанын гүввәсинә, онун јүксәк мә'нәви кәфјијәтләринин гәләбәсинә, идракын вә һәгигәтин тәнтәнәсинә инанырды. Низами бөјүк шаир вә мұтәфәккир кими кәләчәк нәсилләрин мұғәнниси, нәғмәкары вә мұәллими иди.

Низами һаггында бир гәдәр чох јазмағымызын сәбәби одур ки, Низами јарадычылығы дүнја мәдәнијјәтиндә иштирак етмәк үчүн мә'нәви паспортуыздур.

Мұәллифләр ејни мәһәббәтлә Н.Туси, Ә.Тәбризи, Ә.Марағаи, Нәсими, Хәтаи, М.Фүзули, Видади, Вагиф, Закир вә диқәр шаир вә мұтәфәккирләрин педагожи идејаларындан сөз ачырлар. Н.Туси бир нәһәнк астроном вә ријазиијатчы кими дүнја елми тарихиндә көркәмли јер тутур. Мәһз буна көрәдир ки, каинатын улдуз хәритәсиндә (каталогунда) Шәрг дүнјасынын елм адамлары сырасында онун ады икинчидир (биринчи јердә Әбу Рейһан Бируни, үчүнчү јердә исә Улугбәјдир).

Китабда Русијанын Азәрбајчаны истила етмәсиндән сонрақы дөврдә мәктәб вә педагожи фикир тарихи кениш тәһлил едилди. Бурада А.Бакыхановун, М.Казымбәјин, М.Вәзәһин, М.Ф.Ахундовун педагожи идејалары, маарифчлик кө-

рүшләри, Гори Мұәллимләр Семинаријасы нәздиндә Азәрбајчан шә'бәсинин тәшкили мәсәләләри, тә'лимин ана дилиндә апарылмасы идејасынын тарихи көкләри, М.Гасир вә С.Ә.Ширванинин, Һ.Зәрдабинин, И.Гаспринскинин, М.Т.Сидгинин, М.М.Нәввабын, С.М.Гәнизадә вә Һ.Маһмудбөјовун, Ф.Кечәрли вә Р.Әфәндијевин педагожи көрүшләри тәһлил едилди.

Әсәрин X, XI, XII вә XIII фәсилләри XX әсрдә Азәрбајчанда мәктәб вә педагожи фикрин тарихинә һәср едилмишдир. X, XI, XII фәсилләрдә мәктәб вә педагожи фикрин истигамәтләри вә әсас проблемләриндән данышан мұәллифләр М.Ә.Сабир вә А.Сәһһәтин, Ә.Һүсәјизадә вә Ә.Ағајевин, А.Тофигин (Сур), М.Маһмудбөјовун, М.Шаһтахтлынын, Н.Вәзировун, Һ.Чавидин, Ј.В.Чәмәнзәминлинин, Ч.Мәммәдгулузадәнин, Ү.Һачыбөјовун, Ф.Агазадә вә Н.Нәримановун педагожи көрүшләрини әтрафлы шәрһ етмәклә јанашы, бир сыра мәгаләләри кениш шәкилдә ачыглајырлар. Мұәллифләр һаглы олараг Ә.Һүсәјизадә вә Ә.Ағајевин маарифчилик идејаларына ајрыча параграф, Азәрбајчан Демократик Чүмһуријәти дөврүндә мәктәб вә педагожи фикрә ајрыча фәсил һәср етмишләр. Нәмин фәсилдә АДЧнин маариф сәһәсиндәки ислаһатлары, М.Ә.Рәсулзадәнин педагожи идејалары, Бақы Дөвләт Дәрүлфүнунун тә'сис едилмәси, Ә.Чавадын милли вәтәндашлыг вә маарифчилик хидмәтләри кими мәсәләләр чох ајдын бир дилдә шәрһ едилмишдир.

"Азәрбајчан совет мәктәби вә педагожи фикрин инкишафы" адлы XII фәсилдә Азәрбајчанда совет мәктәбләринин тәшкили вә педагогика елминини тәшәккүлү, 30-80-чы илләрдә мәктәб вә педагогика елминин инкишаф истигамәтләри, Һ.Санлы вә С.С.Ахундовун, А.Шаиг вә С.Вургунун педагожи идејалары, Ә.Сәјидов, М.Мәһдизадә вә М.Мурадхановун елми педагожи фәалијјәти, онларын давамчылары һаггында кениш мә'лумат верир, совет мәктәбинин бәһраны, Тәһсил Гануну, тәрбијәнини маһијјәти вә мөзмунундақы јениләшмәнин истигамәтләри ишыгландырылар.

Бу дәјәрли тәдрис вәсаитинин сон фәсли мұасир дөврүмүзә, бу күнүмүзә һәср олунмуш вә чох һағлы оларағ мөһтәрәм президентимиз Һ.Әлијевин ады илә бағланарағ "Азәрбајҗан мәктәб вә педагожи фикир тарихиндә Һ.Әлијев мәрһәләси" адландырылмышдыр. Һәммин фәсилдә Һ.Әлијев чәнабларынын елмә, тәһсилә, тәрбијәјә, Азәрбајҗан дилинин горунуб-сахланылмасына, мәдәнијјәт, көркәмли тарихи шәхсијјәтләр һағғында мә'луматларынын топланмасына, бәдән тәрбијәси вә идманын республикада инкишаф етдирилмәсинә гајғысы әтрафлы тәһлил едилмишдыр.

Беләликлә, көрүндүјү кими, мұәллифләр мөвчуд әдәбијјәт вә гајнағлардан јарадычылығла истифадә едәрәк көркин зәһмәт сәјәсиндә Азәрбајҗанда мәктәб вә педагожи фикир тарихинин кәнчләрә, мұәллимләрә чатдырылмасы үчүн бөјүк әһәмијјәти олан бир тәдрис вәсаити һазырламышлар. Үмид едирик ки, һәммин вәсаит өз тарихини, мәктәб вә педагожи фикир тарихини өјрәнмәк истәјән һәр бир мұәллимин, тәләбәнин, тәдгигатчынын столүстү китабы олачағдыр.

Акиф Аббасов

КИРИШ

Азәрбајҗан халғынын мәктәб вә педагожи фикир тарихи чох гәдим вә зәнkindир. Онун илк мұждәчиси халғын фольклор нүмүнәләридир. Халғ педагогикасында мұәјјән едилмиш көзәл мә'нәви кејфијјәтләр вә һәчиб давраныш нормалары сонралар Азәрбајҗан педагожи фикир классикләринин әсәрләриндә даһа јүксәк пилләјә галдырыларағ инкишаф етдирилмиш вә зәнкинләшдирилмишдыр. "Авеста"дан үзү бәри Азәрбајҗан шаир вә јазычылары, бөјүк зәка саһибләри тә'лим, тәрбијә, тәһсил вә мәктәб һағғында марағлы, орижинал фикирләр сөйләмишләр. Садаланан мәсәләләр һағғында Хағани Ширвани, Низами, Шаһ Исмајыл Хәтаи, Һ.Туси, Ә.Тәбризи, М.Әһвәди, М.Фүзули вә башгаларынын өзләринә мөхсус марағлы фикирләри олмушдыр.

Азәрбајҗан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин өјрәнилмәси, тәдгиги вә тәдриси бу күн даһа бөјүк актуаллығ кәсб едир. Халғын тарихи көкләри, дүнја елм вә мәдәнијјәтинә бурахылыш вәрәғәси, мә'нәвијјәт паспорту олан көркәмли шәхсијјәтләрин тә'лим-тәрбијә һағғында фикирләринин өјрәнилмәси бир дә она көрә зәруридир ки, онларын идеја, мә'нәви ирси бу күн дә өз әһәмијјәтини сахлајыр, дүшмәнләрлә мұбаризәдә бизимлә чийин-чийинә дајанарағ чәсарәт вә мәрдиликлә вурушур.

Азәрбајҗан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин мұхтәлиф дөврләри, әјрә-әјрә шәхсијјәтләрин педагожи көрүшләри акад. М.Меһдизадә, профессорлар Ә.Сәјидов вә М.Мурадхановун хәләфләри тәрәфиндән кениш тәдгиг едилмишдыр. Һәммин тәдгигатчылардан акад. Һ.Әһмәдову, профессорлар Ә.Һәшимову, А.Абдуллајевни, Б.Ағажевни, Һ.Казымову, Моллајевни, Ф.Сәјидову, Р.Мустафајеваны, С.Әлијеваны, Ә.Ағажевни; досентләр Ә.Тағыйевни, Ә.Чәлилову, А.Еминову, И.Исајевни, Ф.Рүстәмову, И.Әлијевни вә башгаларыны кестәрмәк олар.

Проф. Ә.Сәјидов өз тәдгигатлары илә Азәрбајҗан мәктәб вә педагожи фикир тарихи курсу бинасынын өзүлүнү гој-

муш, онун илкин мәртәбәләрини бөјүк сә'ј вә зәһмәтлә учалтмыш, бу ишә кәнч тәдгигатчылары чәлб едәрәк бөјүк бир мәктәб јаратмышдыр. Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин мүһүм саһәләри тәдгиг едилмиш, ајры-ајры шәхсијәтләрин педагожи көрүшләри өјрәнилмишдир.

Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин педагожи тәһсил мүәссисәләриндә тәдрис едилиб өјрәнилмәсиндә проф. Ә.Ј.Сејидовун, проф. Һ.Әһмәдовун бөјүк хидмәтләри олмушдур. Проф. Һ.Әһмәдовун сә'ј вә тәшәббүсү илә һәммин курсун програмы һазырланмыш вә програма ујғун олараг ики һиссәдән ибарәт тәдрис вәсаити нәшр едилмишдир.

Тәдрис вәсаитиндә һөрмәтли президентимиз Һ.Әлијевин сон илләрдә елмә, ана дилинә, мәдәни ирсимизә вә кәнчлијин тәрбијәсинә даир јени фикирләри ајрыча фәсилдә ачыланмышдыр.

Бу күн мәктәб вә педагожи фикир тарихинин проблемләр үзрә тәдгиг едилмәсинә бөјүк еһтијач дујулур.

Охучуларә тәгдим етдијимиз бу тәдрис вәсаитини мөвчуд әдәбијатларә истинад едәрәк һазырламышыг.

Әсас мәгсәдимиз тәләбәләрә, ихтисасартырма курсунун динләјичиләринә, тәгдим олунан мөвзуларда мүһазирә сөјләјән алимләрә, практик мәшгәләләр апаран мүәллимләрә, һабелә аспирантларә, дисертантларә, орта ихтисас вә үмүмтәһсил мәктәбләринин шакирдләринә аз да олса көмәк етмәкдир.

Тәдрис вәсаити һаггында объектив тәнгиди фикир сөјләјән шәхсләрә әввәлчәдән тәшәккүр едирик.

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБ ВӘ ПЕДАГОЖИ ФИКИР ТАРИХИ КУРСУНУН МӨВЗУСУ ВӘ ТӘДГИГАТ МЕТОДЛАРЫ

I. 1. Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин мөвзусу вә вәзифәләри

Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихи курсунун мөвзусу чох кениш вә әһәтәлидир. Чүнки о, бир өлкәнин ән гәдим дөврләриндән бу күнә гәдәр мөвчуд олан мәктәб, педагожи фикир, педагожи идејалар вә системләр тарихини өјрәнир. Азәрбајчан мәктәби вә педагожи фикир тарихи дүнја мәктәб вә педагожи фикир тарихиндән тәһрид едилмиш һалда өјрәнилмир. Јери кәлдикчә дүнја педагожи фикир тарихинә мүрациәт олунур, милли вә үмүмбәшәри дөјәрләр вәһдәтдә вә мүгајисәли шәкилдә тәһлил вә тәсвир едилир. Азәрбајчанда мәктәб вә педагожи фикир тарихи чох гәдим, һәм дә чох зәнкиндир.

Ерамыздан әввәл Азәрбајчан әразисиндә мөвчуд олан дөвләтләрдә мәктәб, педагожи фикир тарихинин өјрәнилмәси, "Авеста" да тәрбијә мәсәләләри, көркәмли шәхсијәтләрин педагожи идејалары зәнкин фактлар әсасында арашдырылыр. Педагожи фикир тарихиндән сөз ачаркән халгымызын бөјүк философлары, шаир вә јазычылары, көркәмли шәхсләрин оријинал фикирләри дөврүнүн ичтимаи-сијаси дуруму

илә әлағәли шәкилдә өйрәнелир.

Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихи курсунун вә зифәларинә ашағыдакылар дахилдир:

1. Тәләбәләри Азәрбајчан халгынын зәнкин педагожи ирси, тә'лим, тәрбијә вә тәһсил нәзәријәси вә тәчрүбәси илә таныш етмәк, онлары бу сәһәдә әлдә едәчәкләри билик, бачарыг вә вәрдишләрлә силаһландырмаг.

2. Тәләбәләрин үмуми педагожи билик, бачарыгларынын зәнкинләшдирмәк вә кенишләндирмәк.

3. Дүнја мәктәб вә педагожи фикир тарихи зәмининдә Азәрбајчан халгынын мәктәб вә педагожи фикринин дәриндән өйрәнилмәсинә шәраит јаратмаг.

4. Тәләбәләри мұхтәлиф дөврләрдә педагожи фикир вә мәктәбин халгымызын үмуми игтисади вә ичтимаи инкишафынын тәләбләринә нечә чаваб вермәси, Азәрбајчанда вә Јахын Шәрг өлкәләриндә елми инкишафын тәрбијәнин нәзәријә вә тәчрүбәсинә нечә тә'сир етмәси илә таныш етмәк.

5. Тәләбәләрә педагожи нәзәријә вә тәчрүбәнин инкишафына күчлү тә'сир кәстәрән јени педагожи идејалары, тә'лим вә тәрбијәнин мәзмун, јол вә васитәләри сәһәсиндәки дәјишкликләрин маһијәтини дәрк етмәклә мұтәрәгги идејаларла мұртәчә мејилләр арасындакы мұбаризәнин нәдән ибарәт олдуғуну өйрәтмәк.

6. Тәләбәләр Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихини өйрәнәркән миллиликлә үмүмбәшәри дәјәрләрин гаршылыгыла әлағәләрилә таныш олмагла кифәјәтләнмир, һәм дә Азәрбајчан философ вә мұтәфәккирләринин тә'лим-тәрбијәјә даир фикирләринин дүнја педагожи фикир тарихинин гижмәтли инчиләри олдуғуну мәнимсәјирләр. Онлар дәрк едирләр ки, узун илләр биртәрәфли изаә едилмиш Гәрб интибаһына Шәрг интибаһы күчлү тә'сир кәстәрмиш, Азәрбајчанын, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләринин көркәмли алимләри Гәрб алимләрини өзләринин орижинал фикирләри илә бир нечә әср габагламышлар. Тә'лим-тәрбијә сәһәсиндә XIV-XV әсрләрдә Гәрб һуманистләринин ирәли сүрдүју идејаларын бир чоху хејли әввәл, һәм дә даһа һуманист вә демократик әсасда

XI-XIII әсрләринин көркәмли Шәргин алимләри тәрәфиндән дејилмишдир. Америка алимләриндән бири XIII әсрин бөјүк алими, ады дүнјанын улдуз хәритәсиндә фәхри јер тутан Н.Туси һаггында белә демишдир: Гәрб алимләри Тусинин нәләр јаратдығындан хәбәрдар олсајдылар, өз кәшфләрини јени һесаб етмәздиләр. Н.Тусинин "Әхлаг-и-Насири" әсәри дөврүнүн педагожи дәрслији олуб, онун Мараға рәсәдханасы исә Шәрг мұначатында шәрәфли јер тутмушдур.

7. Тәләбәләр өйрәнирәр ки, Азәрбајчан мәктәб вә педагожи-касы, педагожи фикир тарихи халгымызын бүтүн кечмиш мұтәрәгги мәктәб вә педагожи идејаларынын, нәзәријәләринин гануни варисидир.

I. 2. Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин мәнбәләри, онун башга елмләрлә әлағәси

Азәрбајчан мәктәби вә педагожи фикир тарихинин чох зәнкин, гижмәтли мәнбәләри вә гајнаглары вардыр. Бу гајнаглар вә мәнбәләрин биринчиси халгын фолклор нүмүнәләриндә ирәли сүрүлән тә'лим-тәрбијә һаггында фикирләр-дир. Халгымызын јаратдығы фолклор нүмүнәләри — инанчлар, сынамалар, нәғмәләр, бајатылар, аталар сөзләри, нагыллар, тапмачалар, дастанлар, дастанлардакы устаднамәләр, әсатирләр, мифләр вә с. ән зәнкин мәнбә кими Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикринин инкишафына күчлү тә'сир етмиш вә едир. "Халг педагожикасынын јадикарлары, материаллары мұдриклик дөфнәсидир. Онлар јығчамлығы, сигләти, образлылығы, дәрин ичтимаи-педагожи мәзмуну, әдәби-бәдди, тарихи колорити, әхлаг-етик төвсијәси, нәси-һәтамит руһу илә халгын камил дүнјасыдыр".¹ Әлине гәләм алыб нә исә јазмаг истәјән һәр бир кәс халгымызын фолклор нүмүнәләриндән гидаланмышдыр.

Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин икинчи

¹ Нәшимов Ә., Садыгов Ф., Азәрбајчан халг педагожикасы, Баы, 1993, сәһ. 7.

мәнбәји тарихи гәйнаглар вә тарихи әсәрләрдир ки, онлар улу бабаларымыздан хәбәр верир. Бу бир һәгигәтдир ки, кечмиши олмајан бир халгын кәләчәји жохдур. Өз тарих вә мәнлијини билмәјән, дәрк етмәјән халг, халг дејилдир. Кечмишинә хор баханы кәләчәк топа тутар. Бөјүк Азәрбајчан алими А.Бакыханов дејирди ки, тарих елә сакит вә динмәз бир натиғдир ки, кечмишләрин вәзијәтләрини бүтүн тәфсиләти вә сифәтләри илә тәғрир вә бәјан едир, тәрәғги вә тәнәззүл васитәләрини анладыр, кәләчәк һалларын сурәтини кечмишин палтарында ибрәт нәзәринә чарпдырыр... Тарих елми дүнја өмрүнүн тәчрүбәсини кәшф едир. Тарих инсана өз милләтинин әхлагындан вә тәбиәтинин хассәләриндән, гоншу тәјфаларын рәфтарындан хәбәр тутмағы, чүрбәчүр халгларын әләғәләрини анладар.¹

Тарихи гәйнаглары өзүнә гижмәтли мәнбә сечән Азәрбајчан мәктәби вә педагожи фикир тарихи, тарихи фактлары дәриндән тәһлил едиб, тә'лим, тәрбијә вә тәһсилин өзүнәмәхсус ганунауғунлуғларыны, јол верилмиш нөгсанлары, әлдә едилмиш наилијәтләри ашкар едир. Бөјүк демократ јазычы, журналист Ч.Мәммәгулузаде ХХ әсрин әввәлләриндә јазырды ки, инсан үчүн бөјүк дәрсләрин бири дә тарихдир. Ач, габағына гој тарихин сәһифәләрини вә әкәр көрдүн ки, бир вахт инсанлар бир пара ишләрдә сәһв ејләјибләр, дәхи сән һәмин сәһви етмә. Тарихи гәйнаглар шаһидләрдир. Шаһидләри әтрафлы данышдырыб диндирмәдән баш вермиш чинајәт ишиндә күнаһкары ашкар етмәк олмаз. Кечмишлә кәләчәк арасындакы дүнјалар бојда фәрги билмәк үчүн тарихи, тарихи гәйнаглары өјрәнмәк вачибдир. Чүнки халгын педагожи фикрини чилаләјән, она сығал чәкән, халгын өзүнү јашадан амилләрдән бири онун тарихидир. "Јашамағ вә бәшәријәтин инкишафында өз мөвгәјини мүәјјәнләшдирмәк үчүн һәр халг, һәр милләт өз тарихини билмәлидир".²

Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин үчүнчү

мәнбәји көркәмли шәхсијәтләрин әсәрләридир. Һәмин әсәрләр әсасында мәктәб вә педагожи фикир тарихи јараныр. Чүнки көркәмли шәхсијәтләрин, философларын чоху һеч дә тәрбијә, тә'лим һаггында ајрыча бир әсәр јазмамышлар. Онлар әсәрләриндә јери кәлдикчә тәрбијә, тә'лим, елм, тәһсил һаггында ағиланә фикирләр сөјләмишләр. Мәсәлән, даһи сөз сәркәрдәси Низами хүсуси педагожи әсәр јазмамышдыр. Лакин онун "Хәмсә"синин мајасы башдан-ајаға педагожи һикмәтдир, педагожи фикирләрдир. Бу ипәсапа дүзүлмәмиш инчиләри гәввас олуб ахтармағ, системә салмағ педагожи фикир тарихи илә мәшғүл олан тәдғигатчыларын борчудур.

Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин дәрдүнчү мәнбәји "Гур'ан"дыр, Мәһәммәд пејғәмбәрин тә'лим, тәрбијә, елм һаггындакы кәламларыдыр. Бу бир һәгигәтдир ки, исламын Азәрбајчанда јайылмасы халгын мәктәб вә педагожи фикир тарихинә чидди тә'сир етмишдир. Аилләрдә, мәктәб вә мәдрәсәләрдә ушағлар исламын дини дөјәрләри, халгын әдәт-ән'әнәләри әсасында тәрбијә едилдириләр. Бөјүк философларын, шаирләрин дә әсас кредосу ислам дөјәрләринин тәблиғи, онларын зәнкинләшдирилмәси иди. Чүнки "Гур'ан"да, Мәһәммәд пејғәмбәрин кәламларында аилә тәрбијәсинә, елмә, елм өјрәнмәјә, тәһсил, тәрбијә вә тә'лимә јүксәк гижмәт верилди. Буна көрә дә Азәрбајчанда, Јахын вә Орта Шәрг өлкәләриндә јашајыб јаратмыш көркәмли шәхсијәтләр өз әсәрләриндә јери кәлдикчә "Гур'ан"ын ајәләринә, Мәһәммәд пејғәмбәрин кәламларына кениш јер веридиләр. Н.Тусинин "Әхлағи-Насири" әсәринин елми-методоложи әсасыны "Гур'ан" ајәләри, Мәһәммәд пејғәмбәрин кәламлары тәшкил едир. Әсәрдә "Гур'ан" ајәләри вә пејғәмбәрин һәдисләринә тез-тез мүрачиәт едилди.

Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихи һәмин мәнбәләрдән гидаланарағ өзүнүн инкишафыны тә'мин етмиш, тә'лим, тәрбијә, тәһсил һаггындакы фикирләри даһа да зәнкинләшдирмишдир. Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихи фәлсәфә, етика, естетика тарихи, мүлки тарих, өдә-

¹ Бакыханов А.А., Күлүстани-Ирам, Бақы, "Елм", 1951, сәһ. 9.

² Шыхлы И., Һәр халг өз тарихини билмәлидир, "Бақы" гәзети, 25 нојабр 1992.

бијатшүнаслыг, әдәбијат тарихи вә диқәр елмәрлә сых бағлыдыр. О, мәсәләләри арашдыраркән фәлсәфәнин ганунларына, етика, естетика тарихинә, әдәбијата, тарихи фактларә истинад едир. Нәр һансы бир философ, шаир, ја-зычы вә алимин педагожи идејаларыны шәрһ едәркән онун дүнјәкөрүшүнү билмәк, јашадығы дөврүн тарихи хүсусијәт-ләрини арашдырмағ, она јашадығы дөврүн өвләды кими бахмадан онун фикирләрини елми зәминдә дүзкүн шәрһ ет-мәк олмәз. Нәтичәдә онун фикирләри, һәјәт вә фәалијәти-нә даир фактлар тәһриф едилә биләр. Дөврүн тарихи аха-рында шәхсијәтә гижмәт вермәк лазымдыр. Нәр һансы бир шәхсијәтин педагожи идејаларыны шәрһ едәркән она ирад тутмағ олмәз ки, филан мәсәләјә нә үчүн белә дејил, башга чүр јанашмышдыр. Тарих дәғиглији вә дүзлүјү сејир. Фикир дүзкүн верилмирсә вә дүзкүн шәрһ едилмирсә, демәли, та-рих сахталашдырылыр, һағгында данышылан шәхсијәтин фәалијәти, идејалары сонрақы нәсилләрә тәһриф едил-миш формада чатдырылыр.

I. 3. Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин тәдғигат методлары

Азәрбајчан мәктәби вә педагожи фикир тарихи саһәсиндә тәдғигат апаран шәхсләр бир нечә методлардан истифадә едирләр. Нәмин методлардан бири архив сәнәдләринин өј-рәнилмәсидир. Бураја Азәрбајчан Мәркәзи Дөвләт Тарих Архиви, Мәркәзи Күрчүстан Дөвләт Архиви, Халғ Маариф Музеји, жәркәмли шәхсијәтләрин — јазычыларын, шаирләр-ин ев-музејләри вә с. дахилдир.

Икинчи метод мүхтәлиф илләрдә, дөвләрдә нәшр олун-муш педагожи гәзет вә журналларын өјрәнилмәсидир. Азәр-бајчан маарифчиләри вә педагоғларынын әсәрләри мүхтә-лиф гәзет вә журналларда дәрч едилмишдир. Тәдғигатчы һәмин илк мәнбәләри өјрәнмәдән тәдғигатда наилијәт газа-на билмәз. Үчүнчү метод мүхтәлиф дөвләрдә нәшр едил-

миш монографижаларын, докторлуғ вә намизәдлик диссер-тасижаларынын өјрәнилмәсидир. Азәрбајчан мәктәби вә пе-дагожи фикир тарихи саһәсиндә чох гижмәтли тәдғигат иш-ләри апарылмыш, монографижалар нәшр едилмишдир. Бу саһәдә илк тәдғигатлары Азәрбајчан педагоғикасынын ғы-зыл сачајағы олан проф. Ә.Сейидов, акад. М.Мәһдизадә, проф. М.Мурадханов апармышдыр.

Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин тәдғигат методларындан бири дә тарихә, фәлсәфәјә, әдәбијата, дилчилијә даир елми әсәрләрин өјрәнилмәсидир.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир та-рихинин бир фәнн кими али мәктәбләрдә өјрәнилмәсинин чох бөјүк әһәмијәти вардыр. Бу курсун дәриндән вә һәртә-рәфли өјрәнилмәси тәләбәләрдә милли ифтихар һиссини формалашдырыр, онлары халғымызын тарихини, адәт-ән'-әнәләрини өјрәнмәјә истигамәтләндирир. Тәләбәләр курсун көмәји илә милли мәнсубијәтләри, милли варлығлары һағ-гында дүшүнүр, халғнын, милләтинин дүнја милләтләри сырасында өзүнәмәхсус имзасы олмасындан гүрүр һисси кечирир.

ФЕОДАЛИЗМӘ ГӘДӘРКИ ДӨВРДӘ АЗӘРБАЙҠАНДА ТӘРБИЈӘ, МӘКТӘБ, ПЕДАГОЖИ ФИКИР

II. 1. Гәдим АзәрбајҠан әразисиндәки дәвләтләрдә тәрбијә вә мәктәб мәсәләләри

АзәрбајҠан әразисиндә ибтидаи ичма дөврү мин илләр давам етмишдир. Бу заман ушагларын тә'лим-тәрбијә ишләри үмуми сәчијә дашымыш, оғланлар кишиләрин, гызлар гадынларын јанында тәрбијәләнмишләр.

Инсанлар коллектив халында бирләшәрәк фәалијјәт кәс-тәрмиш, вәһши һејванлара гаршы биркә мүбаризә апармышлар. Ибтидаи ичма дөврүндә инсанлар аләтләрлә ишләмәји өјрәнмиш, ибтидаи ичма гурулушу гәбилә гурлушу илә әвәз олунмушдур. Тәдричән инсанларын әмәк фәалиј-јәти нәтичәсиндә өн мүһүм ихтиралардан бири олан ох вә јәј мејдана кәлмишдир. Бу кәшф овчулуғ саһәсиндә әсаслы дәјишиклик јаратды. Инсанлар тәдричән малдарлыгла мәш-гул олур, әкинчилик вәрдишләринә јијәләнирдиләр. Онлар илләр кечдикчә тохучулуғу өјрәнир, кил габлар һазырлајыр-дылар. Ерамыздан әввәл VI-IV әсрләдә АзәрбајҠан әрази-синдә јашајан инсанлар металдан истифадә етмәјин јолла-рыны мәнимсәјирләр. Онлар илк дәфә мисдән истифадә едир, мис күлчәсиндән сојуғ дөјмә үсулу илә мүхтәлиф өш-

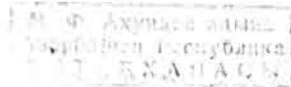
јалар һазырлајырдылар. Сонралар металы гыздырмагла, хүсуси габларда әритмәклә метал ишләмәнин сирләринә бәләд олан инсанлар тәсәррүфат һәјатында мүһүм дәји-шикликләрин тәмәлини гојмушлар.

Гошаникаһлы аиләнин мејдана кәлмәси вә мөһкәмләнмә-си истеһсал васитәләри үзәриндә ирәлијә доғру мүһүм ад-дым иди. Малдарлығ вә әкинчилик саһәсиндә кишиләрин мөвгеји мөһкәмләнир. Буна бахмајарағ "гадына нәслин јара-дычысы, тајфа оҠагыны горујуб сахлајан илаһи гүввә, бәрә-кәт, әмин-аманлығ вә фираванлығ мәнбәји" кими бахылыр-ды.¹ Гадын бәрәкәт, рифаһ рәмзи олмагла јанашы, һәм дә тәмизлик, паклығ, мүгәддәслик нүмунәси кими јүксәк гижмәт-ләндирилрди.

Ичтимаи әмәк бөлкүләринин јаранмасы, бә'зи вәһши һеј-ванларын, о чүмләдән атын өһлиләшдирилмәси инсанла-рын һәјатына чидди јениликләр кәтирди. Инсанлар гызыл-дан бәзәк шәјләри дүзәлтмәјә башладылар. Сәнәткарлығ сүр'әтлә инкишаф етмәјә башлајыр. Икинчи бөјүк ичтимаи әмәк бөлкүсү баш верир. Истеһсал гүввәләри инкишаф ет-дикчә ибтидаи ичма гурулушу дағылыр. Ибтидаи ичма гуру-лушунда ушагларын тәрбијәси үмуми маһијјәт дашыјыр. Нә-лә мәктәб, мүәллим јохдур. Гәбилә, тајфа башчысы вар. Онлар јери кәлдикчә нәсиһәтләр јолу илә ушагларын тәр-бијәси гајғысына галмағы адамлара өјрәдир. Ејни заманда инсанлар мәшгул олдуглары әмәк аләтләриндән истифадә етмәји ушаглара өјрәдирдиләр. Бу тә'лимин илкин үнсүрү иди.

Ибтидаи ичма гурулушу бир нечә мин илләр давам етсә дә ону гулдарлығ гурулушу әвәз едир. АзәрбајҠанда өн гә-дим дәвләтләр — Аратта, Луллубум, Кутим јараныр. Аратта дәвләти Шумер дәвләти илә игтисади вә сијаси әлағәләр сахлајыр, тез-тез Шумер вә диқәр гоншу дәвләтләрин бас-ғынларына мә'руз галырды. Аратта "саф өн'әнәләр өлкәси" адландырылырды. Араттада Шумер дәвләтиндә олдугу ки-

¹ АзәрбајҠан тарихи, Бақы, "Азәрнәшр", I чилд, 1994, сәһ. 31.

ми шәһәрсалма ишләри инкишаф етмишди. Аратталылар гижмәтли бәзәк ишләри илә мәшғул олурдулар. Араттада мә'бәд вә сарај тикән, диварларына гижмәтли метал вә дашлардан, хүсусилә лә'л-чаваһиратдан бәзәк вә нахыш вуран маһир усталар варды. Онлар бу ишләри ушаглара да өйрәдирдиләр.

Луллубум Азәрбајчан әразисиндә јаранан икинчи еркән дәвләт гурулушу иди. Луллубумлулар Аккад дәвләтинә гаршы јүрүшләрә чыхыр, торпагларыны кенишләндирирдиләр. Онлар ән чох малдарлыг вә дәмјә тахылчылыгы илә мәшғул олурдулар. Онлар миhi јазы системи илә таныш идиләр. Бурада Аккад дилини билән мирзәләр варды. Ану-банинин "Даш сүтуну" Ики чајарасы нүмунәларинә әсасән луллуби усталары тәрәфиндән јонулмушду. Луллубумлулар сәма, бәрәкәт, мәһәббәт, Ај, Јүнәш вә с. аллаһлара сита-јиш едирдиләр.

Кутиум дәвләти Аккад һөкмдарларына гаршы мүбаризә апарыр, шумерләрлә сых әлагә сахлајырды. Лакин Кутиләр дә чох јашаја билмәди вә сүгүт етди.

Ерамыздан әввәл I миниллијин әввәлиндә Манна дәвләти јараныр. Манна дәвләти Ассиријанын һәрби мүдахиләсинә мә'руз галса да тәдричән гүввәтләнир. Манна дәвләтиндә малдарлыг, атчылыг, инчәсәнәт, ме'марлыг сүр'әтлә инкишаф едир. Сәнәткарлар гижмәтли металлардан мүхтәлиф әшјалар һазырлајырдылар. Маннада еркән јазы нөвү олан һероглифләрдән истифадә едилирди. Маннада әһалинин башлыча дили ән гәдим түрк дили олмушду.

II. 2. "Авеста"да төрбијә мәсәләләри

"Авеста"да төрбијә мәсәләләрини арашдырмаздан әввәл онун мүәллифи Зәрдүштүн шәхсијәти һаггында гыса мә'лумат вермәк јеринә дүшәрди. Зәрдүшт Азәрбајчанда Сава-лан дагы әтрафындакы кәндләрин бириндә доғулмушду. О, дөврүнүн мәшһур, танынмыш адамы сајылан Спитамын

оғлудур. Онун анасы Мидија шаһы Астиагын гызыдыр. Әфсанәјә кәрә Зәрдүшт күләрәк доғулмушду. Бу һадисә бүтүн каинаты севиндирир, лакин Иранын ән гүдрәтли адамларындан бири олан баш каһин Дурасаны горхуудур. Баш каһин Зәрдүштүн бөјүдүкдән сонра јени бир фикир вә инанч кәтирәрәк бүтпәрәстлији јох едәчәјини өйрәнир. Буна кәрә дә Зәрдүштү ушаг икән оғурламагы сәһирбазлара әмр едир. Кәтирилән ушагы аловун ичинә атырлар. Зәрдүштүн анасы оғлуну евдә тапмадыгда бөјүк төләш вә һәјачанла ахтарыр. О, оғлуну аловун ичиндә ојнајан көрүр. Баш каһин ушагы бу дөфә мал-гара сүрүсүнүн кечдији дар кечидә гојдурур. Бурада бир күчлү инәк ону гылчалары арасында сахлајараг бүтүн һејванлар кечиб кедәнә гәдәр горујур. Анасы кәлиб ону саламат көрүр вә евә апарыр. Зәрдүшт икинчи дөфә өлүмдән хилас олур.

Бу һадисәләрдән сонра баш каһинин горхусу даһа да артыр. О, күнләрлә Зәрдүштү мәһв етмәк вә бүтпәрәстлији хилас етмәк һаггында дүшүнүрдү. Бу дөфә о, Зәрдүштү оғурлатдырыб гурдларын јувасына атдырыр. Дураса елә һесаб едирди ки, ач гурдлар ја ону парча-парча едәчәк, ја да о, ачындан өләчәкдир. Лакин гурдлар она дәјмир. Бир аз сонра ики кечи кәлиб она сүд верир. Әвладларынын инсанлыга нә исә бәхш едәчәјинә инанан ата вә ана Зәрдүштү ән биликли бир елм адамына верирләр. Зәрдүшт Хејир вә Шәр һаггында дүшүнүр, инсанлары әзаб вә әзијәтләрдән хилас етмәјин јолларыны арајырды. О, хејирин һәмишә хејир, шәрин исә һәмишә шәр галачагыны анлајараг хејир вә шәр аллаһларына верилән гурбанларын мә'насыз олдуғуну баша дүшүр. О дәрк едир ки, дүнјаны ики гүввә — хејир вә шәр идарә едир. Отуз јашында Зәрдүштә Савадан дагында пејғәмбәрлик верилир. О, өз дини идејаларыны јаймаг үчүн Мидијадан — доғма вәтәниндән Ирана Кәштасибин јанына кәлир. Кәштасиб онун идејалары, мә'чүзәләри илә таныш олуб зәрдүштлүјү гәбул едир. Кәштасибин көмәји илә о, өз динини башга өлкәләрдә дә јаја билир. Зәрдүшт 77 јашында дин уғрунда апардыгы мүһарибәләрин бириндә һәлак олур.

Зәрдүшт дини идејаларыны "Авеста" әсәриндә шәрһ етмишдир. "Авеста" 815 фәсилдән ибарәт олан 21 китабда топланмышдыр. "Авеста" гызылы хәтлә 12 мин инәк дәрисинә јазылмышдыр. Әсәрдә Хејирлә Шәр гаршы-гаршыја гојулмышдыр. "Авеста"да ашағыдакы әхлаги фикирләр диггәти даһа чох чәлб едир:

1. Дүзлүк, доғручулуг, јаландан узаг олмаг. Дүзлүк раһатлыг, јалан фитнә-фәсадлыг төрәдир.

2. Пахыллыға гаршы барышмаз олмаг. Фақиәләрин көкү пахыллыгдыр.

3. Заһири вә даһили бахымдан пак, тәмиз олмаг. Инсан заһири паклыгы су илә јуур. Даһили паклыг исә нурдур, ишыгдыр.

4. Нејвандарлыгла мәшгул олмаг. Инәк, гојун сахламаг һәр бир кәсин борчудур.

5. Хејирхаһ ишләр көрмәк, сәһралара су чәкмәк, торпагы севмәк. Чүнки торпаг сыгал истәјир.

6. Кимсәсизә, јетимә әл тутмаг. Чохлу дәвә гурбан кәсмәк-дәнсә бир јетимә әл тутмаг даһа јахшыдыр.

Зәрдүштә көрә дүзлүк вә сағлам һәјат тәрзи динч вә һалал зәһмәтлә мәшгул олмагдан ибарәтдир. "Авеста"да дејилир ки, инсан үч хејирхаһлыға, үч јахшыја — јахшы сөз демәјә, јахшы дүшүнчәјә, јахшы һәрәкәтләр етәмәјә борчлудур. Пак хилгәтлә сәдагәт дүнјасы ничат тапмалыдыр.

"Авеста"да чох марағлы суаллар гојулур вә бунлара чаваб ахтарылыр. Ән јахшы һәјат нечә гурулачаг? Күнәшә, улдузларара ким јол ачды? Көјдә улдузлары ким тутуб сахлады? Нуру, зүлмәти ким јаратды? Јаланчылыгдан нечә хилас олаг? Гәләбә киминдир, хејрин, ја шәрин?

Көрүндүјү кими, суаллар дүнјәви суаллардыр. Чаваблар да марағлыдыр.

Бүтүн чавабларда дүзкүнлүк, һәгигәт, вичданлы олмаг өз әксини тапыр. Инсанларда тәмиз үрәк, пак вичдан олса, һеч бир јердә чинајәт, зиндан олмаз. Ән бөјүк күнаһ инсан ганынын ахыдылмасыдыр, инсафын, мүрвәтин, иманын, вичданын үрәкдән итмәсидир. Зәрдүштә көрә доғрулугдан,

пак хилгәтдән сүлһ јараныр, динчлик олур.

"Авеста"нын әхлагы мадди вә мә'нәви оланын тәмизлијина әсасланыр. Орада бүтүн мә'нәви кејфијәтләр өз башланғычыны "хејирхаһ фикир", "хејир сөз", "хејир әмәл" триадасындан алыр.

"Авеста" дөврүндән индијә кими әхлаги бүтөвлүјүн әсас шәртләри олан һәммин триада шәкиндә формалашмыш, аилә мәсәләләриндә исә "јахшы әр", "јахшы арвад" анлајышлары өн плана чәкилмиш, киши гејрәти, гадын исмәти аилә мүнәсибәтләриндә әсас амил һесаб едилмишдир. "Авеста"да дејилир ки, "тәрбијә һәјатын ән зәрури сүтуну һесаб едилмәлидир. Һәр кәси елә тәрбијә етмәк лазымдыр ки, о, охумағы, јазмағы бачармагла јүксәк пилләјә гаһха билсин".¹

"Авеста"ја көрә ушағларын вә кәнчләрин тә'лим-тәрбијәсинә дини вә мә'нәви тәрбијә, физики тәрбијә, оху вә јазы дахил иди. Дини тәрбијәјә једди јашдан башланырды. Оғлан ушағларынын једди јашы тамам оландан сонра онлара мүгәддәс көјнәкләр кејиндирирдиләр. Оғланлар мүнәччимләрлә бир сырада үзү күнәшә доғру дајанараг "Авеста"дан дини ајинләри әзбәрләјирдиләр: "Мән вә'д верирәм ки, зәрдүштчүлүјә садиг олачағам. Мән хејирхаһ сөзә, хејирхаһ фикрә вә хејирхаһ әмәлә, ишә инанырам".² Бундан сонра ушағларара һәдијәләр верилирди. Бу мәшгәлә күндә беш дәфә тәкрар олунурду. Бу мәрәсими шаир Новруз Кәнчәли "Зәрдүшт пејғәмбәр" драмында белә тәсвир едир: "Еј улу һүрмүзд, Зәрдүшт пејғәмбәр Сәнин елчиндир, чәкдији әзаблар, көрдүју ишләр Елләр үчүндүр.

*Хејирхаһ дүшүнчә, хејирхаһ әмәл,
Хејирхаһ сәһбәтдир онун мәсләки.
Сәнә анд ичирәм, еј улу һүрмүзд,
Мән дә олачағам пејғәмбәр тәки.*

¹ Азәрбајҗан ССР-дә педагожи фикир антолокијасы, Москва., 1989, сәһ. 10.

² Јенә орада, сәһ. 10-11.

*Истәјим, әмәлим пак олачагдыр.
Билирәм, дүнјада хејир, бәрәкәт
Хејирхәһлыгла јараначдыр.
Бу күндән едирәм сәнә итаәт
Бу күндән сүбһ чағы, күнорта, ахшам
Мәншичүн сәчдәндә олмаг еһтишам,
Күлүн, чичәјинтәк өвладынам мән
Нуруну әксилтмә башымын үстән.¹*

Белә мәшгәләрдән мәгсәд ушагларын гәлбиндә һүр-мүздә мәнәббәт, Әһриманә исә нифрәт тәрбијә етмәк иди. Он беш јашындан сонра кәнчләр дини мәрәсимләрдә ишти-рак едирдиләр.

"Авеста"да әмәксевәрлик, хејирхәһлыг, әдаләтlilik кими мәнәви кејфијәтләрә јүксәк гижмәт верилирди. "Авеста"да физики тәрбијәнин мәгсәди кәнчләрин һәрби ишә һазырланмасына хидмәт едирди. Һәрби иш үчүн ат минмәк, ов ет-мәк, гылынч ојнатмаг, гапхан тутмаг, үзмәји бачармаг, гач-маг вә ох, низә атмаг зәруи сајылырды. Мүәллимләр ки-чикјашлы ушагларла нүмунә, нағыл, мұсаһибә методларын-дан истифадә едирдиләр. Кәнчләри хејирхәһ ишләрә, ағач әкмәјә, јол чәкмәјә ејрәдирдиләр. Зәрдүштә көрә хејир фи-кирли, хош нијјәтли адам о шәхсдир ки, башгаларынын па-хыллығыны чәкирм, кин, гәзәб вә башга һиссләрә гапыл-мыр, әдаләти унутмур, гәддарлығы, ловғалыга јол вермир.

Зәрдүшт торпага, әмәјә јүксәк гижмәт верирди. "Авеста" да торпаг шәхсләндирилир. Торпаг инсана мүрачиәт едәрәк ондан истифадә етмәјә, онун үзәриндә әмәк гојуб ону лајигинчә бечәрмәјә вә әвәзиндә бол-бол не'мәтләрлә бәһрәләнмәјә чағырыр. Еј инсан, сән мөндән икиәлли јапы-шыб мәни лајигинчә бечәрсән, мән јорулмаг билмәдән сән-нин үчүн истәдијин не'мәти јарадарам.

Зәрдүшт гәбиләләр арасындакы мұһарибәләрин, күтләви ғырғынларын, таланларын әлејһинә олмушдур. "Мән мұһа-

рибәни рәдд едиб, силаһы бир јана тулламаг истәјән Мәзда дининә инанырам... Кәндләрин дағылмасы, мал-гаранын та-ланы вә огуруг әлејһинәјәм... Кет-кәл азадлығынын, мән-зил, мүлк тохунулмазлығынын тәрәфдарыјам". Зәрдүшт ин-санлары паклығы, тәмизлијә, дүзлүјә чағырараг өмрүнүн со-нуна гәдәр бунун уғрунда мүбаризә апармышдыр.

II. 3. Азәрбајчан, Сасаниләр вә Албанија дәвләтләриндә тәрбијә вә мөктәб

Ерамыздан әввәл IV әсрин сонунда Искәндәрин вәфатын-дан сонра онун јаратдыгы империја дәрһал парчаланды. Азәрбајчан дәвләти мүстәгиллијини сахламағы һәрби мұна-гишәләрә гошулмагдан үстүн тутурду. Зәрури һалларда гоншуларын көмәјинә кәлирди. Ејни заманда, шималда Аразын о тајына гәдәр узанан торпаглары горумаг, Армени-ја һөкмдарларынын тәчәвүзкар ишғалларынын гаршысыны алмаг мәгсәдини күдән Азәрбајчан дәвләти өз варлығыны вә һүдудларыны сахламагда Мидија дәвләтинин гүдрәтинә архаланырды.

Азәрбајчан әразисиндә Албанија дәвләти дә формалаш-мышды. Бу дәвләтин пәјтахты әввәлчә Гәбәлә, сонра исә Бәрдә олмушдур. Албанијанын әразисиндә јашајан әһали мүхтәлиф адлар дашыјан этносларын бирлијини тәшкил едирди. Миданијада сәнәткарлыг, малдарлыг, әкинчилик ин-кишаф етмишди. Гәдим Азәрбајчан әһалисинин бу дөврдә дини дүнјакөрүшү сәма гүввәләринә, ода, суја, мүхтәлиф бүтләрә инамла бағлы олмушдур. Бурада зәрдүштлүк дини јәјылмага башламышды. Зәрдүшт тәлими динә ситајиш ет-мәјә, әкинчиликлә мәшгул олмага, аилә гурмага, торпағы бечәриб бәсләмәјә чағырырды.

Ерамызын III-V әсрләриндә Азәрбајчанда феодализмә хас итгисади мұнасибәтләр бәргәрар олду.

Иранда һаким Сасаниләр сүләләси мәркәздән асылы, лакин мүәјјән даһили мүстәгиллији олан дәвләт гурулушуну ләғв етди. Сасани дәвләтинин башында шаһәншаһ дурур-

¹ Новруз Кәнчәли, Зәрдүшт пәјғәмбәр, Бақы, 1994, сәһ. 62.

ду. Сасани шаһлары Рома илә Арменија үстүндә илләр боју мұһарибеләр апарырды. II Шапурун (309 — 379) дөврүндә Арменија ромалылар вә фарслар арасында бөлүшдүрүлдү. Арменијада һакимијәт ләғв едилди. IV әсрдән башлајараг Иранын сијасы тә'сир даирәсинә дахил олан өлкәләрдә христианлыг јайылмаға башлады. Шаһ I Јездәкирд, Бәһрам Кур христианлыға гаршы мұбаризәни күчләндирдиләр.

Зәрдүштдән сонра Иранда Мани өз дини тә'лимини јаймаға башлајыр. Онын тә'лими зәрдүштлүк, христианлыг вә буддизм үнсүрләрини өзүндә чәмләшдирмишди. Мани тә'лиминә көрә дүнјада ишыг вә гаранлыг арасында даими мұбаризә кедир. Дүнја шејтан әмәлләри илә долудур. Инсан илк нөвбәдә шәр үнсүрләрдән азад олмалыдыр. һакимијәтә чан атмамалыдыр. Мани ардычылларыны дүнја не'мәтләриндән, һәтта ев-аилә гурмагдан имтина етмәјә чағырырды. Мани тә'лими дөвләт һакимијәтинә гаршы јөнәлдинә көрә тезликлә тә'гибә мә'руз галыр вә 276-чы илдә Мани е'дам едилір.

III әсрин сонунда Манинин давамчысы Бундос Ромада вә Иранда дини тә'лимә башлады. Бундос шәр гүввәләри мәнв етмәк үчүн инсанлары фәал мұбаризәјә чағырырды.

V әсрдә өлкәдә кенишләнән ичтимаи һәрәкәтә Мәздәк башчылыг едирди. Мәздәк тә'лиминин әсас мүддәәси әдәләтли чәмијәт гурмаг, инсанлар арасында әмлак бәрабәрлијини јаратмаг иди. Лакин Мәздәјин рәһбәрлик етдији үсјан баш тутмур. Үсјан јатырылыр вә Мәздәк 529-чу илдә е'дам едилір.

Ерадан әввәл II әсрдә Албанијанын һекмдары Аран олмушдур. Сонралар онун тәшкил етдији дөвләт Ағван, Албанија адланмышдыр. О, чох мұлајим, хошхасијәт олдуғу үчүн онун дөвләтинә бу ад верилмишдир. Албанија Сасаниләр сүләләсинин Бизансла апардығы мұһарибәләрдә Сасани дөвләтинә көмәк етмишдир. Албанија Чаванширин дөврүндә чох күчләнир. О, Азәрбајжан халғыны һәм Бизанс, һәм дә әрәб һүчүмларындан горуја билир.

Адлары чәкилән дөвләтләрдә мөдәнијәт инкишаф едир.

II. 4. Халг педагогикасы. "Китаби-Дәдә Горгуд" эпосунда тәрбијә мәсәләләри

Инсанлар јазы вә охунун нә олдуғуну билмәдикләри бир заманда онлар ушагларын тәрбијәсинә хүсуси јер вермишләр. Јашлы нәсил нәнә вә бабалардан ешитдикләрини кәнч нәслә өјрәтмәјә чалышмышдыр. Бу нәсиһәтләр, өјүдләр тәдричән халг һикмәтләринә, халгын тәрбијә һагғында фикирләринә чеврилмишдир. Инсан тәчрүбәси давраныш нүмунәләринин сонсуз тәкрарларындан елә нормалары, гајдалары, гадаганлары вә өјүд-нәсиһәтләри топлајырды ки, бунлар адамларын, ушагларын тәрбијәсиндә үмүмбәшәри дәјәрләрин горулуб сахланылмасы вә инкишаф етдирилмәсинә хидмәт едирди. Букүнкү кәнч нәсил әсрләрин сынағындан чыхмыш һәмнин фикирләрин, тәчрүбәнин зәмининдә тәрбијә олунурлар. Јашлы нәсил мин илләрдир ки, өз билијини, тәчрүбәсини кәнч нәслә верир. Бу просес тәрбијә адланыр. Халгын јаратдығы нағыллар, дастанлар, аталар сөзләри, тапмачалар, лајлалар, баятылар вә с. ушагларын бир шәхсијәт кими јетишмәсинә чидди тә'сир едир. Инсан арзулар вә лајлаларла дүнјаја көз ачыр, нағылларла бој атыр, дастанларла гәһрәманлыг мәктәби кечир, ағыларла дүнјадан көчүр.

Көрүндүјү кими, фолклор нүмунәләри һәр бир халгын мә'нәви сәрвәти, мөдәнијәти, һәм дә тарихидир. Фолклор нүмунәләриндә јүксәк зәка саһибләринин ағлы, дүшүнчәси, арзулары, ширинли вә ачылы һәјәт тәчрүбәләри ифадә олунмушдур. Фолклор нүмунәләриндә халгымызын тарихи, һәјәт тәрзи, адәт-ән'әнәләри, истәк вә арзулары, тә'лим-тәрбијә һагғында фикирләри әкс олунмушдур. Бу фикирләрин, адәт-ән'әнәләрин әһәтә даирәси кениш олуб инсанын өзүнә, башгаларына, вәтәнә, тәбиәтә, чәмијәт һадисәләринә мүнәсибәтини әкс етдирир. Бүтүн бунлары өзүндә еһти-ва едән биликләр саһәси этнопедагогика адланыр. Профессорлар Ә.Һәшимов вә Ф.Садыгов халг педагогикасына белә тә'риф вермишләр:

Халг педагогикасынын бизе чатан жадикарлары, мате-риаллары мүдриклик дөфинәсидир. Онлар жыгчамлы-лығы, образлылығы, дәрин ичтимаи педагожи мезмуну, әдәби-тарихи колорити, әхлаги-етик төвсијәси, нәсиһә-тамиз руһу илә халгын камал дүнјасыдыр, һәјат дәр-сијидир.¹

Инсан һәјатынын бүтүн саһәләри: тәрбијә, тәрбијенин мәгсәди, принципләри, үсуллары, јаш дөврләри, төркиб һиссәләри вә с. мәсәләләр халг педагогикасында өз әксини тапмышдыр. Бу бахымдан "Китаби-Дәдә Гогуд" эпосу даһа чох сәчијәвидир. Дастан ел ағсагалы, мәшһур озан, кәлимли-кедимли сон учу өлүмлү дүнјадан сөз ачыб гопуз чалан Дәдә Горгудун өјүдләри илә (44 өјүд) башлајыр. Бундан сонра чох ибрәтамиз, һәјати мәсәлә олан Дирсә хан оғлу Буғачын һекајәти кәлир. Бурада диггәти чәлб едән мәсәлә өвладдыр, аиләнин јарашыгы өвладын олмасыдыр. Бу да тәбиидир. Чүнки нәсилләрин инкишафы аилә сәјәсиндә баш верир. Бүтүн валидејнләр өвлад истәјирләр. Чүнки ушағлы ев базар, ушағсыз ев исә мезардыр. Ағыллы оғул очағын көзү, ағылсыз оғул исә күлүдүр. Ата адыны доғрулт-мајан оғулун бу дүнјаә кәләмәсиндән кәлмәмәси јажшы-дыр. Ана гәдрини билмәјән намәрд оғул доғулмаса јажшы-дыр.

Аиләнин гурулмасы кәлинин кәтирилмәси илә башлајыр. Дәдә Горгуд оғуз елинин мәрд өвладларына мүрачиәтлә де-јир ки, гадынлар дөрд чүр олур: бириси евин дајағыдыр, би-риси нечә сөјләрән бајағыдыр, бириси солдуран сојдур, би-риси долдуран тојдур. Дәдә Горгуд бу дөрд нөв гадыны сә-чијәләндирир вә һәр бир оғуз очағына евин дајағы олан кә-линин кәлмәсини арзулајыр. "Евин дирәји олан гадын јажшы гадын кими сәчијәләндирилир вә онун бу сәчијәси гонаға јажшы, мөһрибан мүнәсибәти, гонагпәрвәрлик кәстәрмәси илә мүәјјәнләшдирилир. Гадынын башга адама, мәсәлән, гонаға мүнәсибәтинә көрә сәчијәләндирилмәси Азәрбајчан

ичтимаи фикир тарихиндә психоложи характеристиканын илк нүмунәләри кими гијмәтлидир".¹ Дәдә Горгуд дејир ки, гонаға кәлмәјән бөјүк өвләр јыхылса јажшыдыр. Дастанда евин дирәји, кишинин јажын көмәкчиси, өвладларын тәрби-јәчиси кәлин-аналар бөјүк мөһәббәтлә тәрәннүм едилир.

Дастанда оғул-ата, оғул-ана, ата-оғул, ана-оғул мүнәси-бәтләри, саф мөһәббәт, гардашын гардаша мөһәббәти, бө-јүјә һөрмәт, дүзлүк вә доғручулуг, достлуг вә јолдашлыг, вә-тәнпәрвәрлик, доғма очаға, јурда, торпаға мөһәббәт, инсан-пәрвәрлик кениш төсвир едилир.

Атанын бөјүклүјү, ана сүдүнүн мүгәддәс вә һәјатверичи гүдрәти, ана мөһәббәти зирвәләрин учасы, үмманларын ән дәрини кими верилир, ана һағгы танры һағгына бәрәбәр ту-тулур. Оғуз икидләриндән биринин ата оху илә вурулмасы вә онун јарасынын ана сүдү, дағ чичәји илә сағалдылмасы ананын әзәмәт вә гүдрәтини тәсдиг едир.

Дастанда аталар — Салур Газан, Гара күнә, Аруз гоча, Умун гоча, Дирсә хан, Бәјбичан, Газлыг гоча Әмән вә баш-галары өвладларыны нечә сеvir, нечә гәһрәманлыглар едирләрсә, оғуллары да — Бейрәк, Уруз, Басат, Буғач, Јеј-нәк, Сөјрәк, Имран, Гантуралы вә башгалары аталарына ла-јиг икидлик кәстәрир, онлары дәрин мөһәббәтлә севдиклә-рини әмәли ишләри илә тәсдиг едирләр.

Гадынлар кишипәрдән кери галмырлар. Онлар ән чәтин мәгамларда кишиләре — әрләринә, оғулларына, нишанлы-ларына көмәк едир вә гәләбә чалырлар. Ата намусуну, ана исмәтини горумағ, бу јолда лазым кәлдикдә өлмәк, дастан-да чох күчлү верилмишдир. Бу бахымдан Урузун анасына дедији "ана, сакын ана! Гој мәни чөнкәлә вурсунлар, өтим-дән гара говурма етсинләр. Гызлар бир јејөндә сән ики је. Тәки атамын намусу сындырылмасын, анамын исмәти тап-даланмасын" сөзләри даһа сәчијәвидир. Дастанда ана һағ-гы һәр шејдән үстүн тутулур. Достлуг ән јажшы не'мәт кими сәчијәләндирилир, уча тутулур. Јалан, икиүзлүк, пахыл-

¹ Һәшимов Ә., Садыгов Ф.Б., Азәрбајчан халг педагогикасы, Бақы, 1993, саһ. 7.

¹ Бәјрамов Ә., Етник психолокија мәсәләләри, Бақы, 1996, саһ. 116.

лыг, һиҗләкәрлик писләнигир. Дыш (харич, чөл) Оғузла Ич Оғуз арасында мүнәсибәтләр кәркинләшәндә Бејрәк "мән Газана дөнүк чыхмарам", — дејә анд ичир. Белә олан һалда Бејрәји өлдүрүрләр. Салур Газан бу хәбәрдән сарсылыр, лакин өзүнү итирмир, аглайыр, лакин дөзүр. Бејрәјин интигамыны алыр, дајысы Арузу өлдүрүр. Оғуз елиндә икид, мәрд дост намәрддән, гоһумдан јүксәк гижмәтләндирилир.

Дәдә Горгуд дастанында ирәли сүрүлән фикирләр бүгүнкү кәнчлијә халгынын тарихи көкләрини өјрәнмәји, һәммин тарихи көкләр үстүндә көкләниб дүшмәнә нифрәт етмәји, ләјагәт вә мәнлијини горујуб сахламағы тәлгин вә тәләб едир.

ИСЛАМ ДИНИНИН ЈАЈЫЛДЫҒЫ ДӨВРДӘ АЗӘРБАЈЧАНДА ТӘРБИЈӘ

III. 1. Ислам дининин јаранмасы вә јайылмасы. Мәһәммәд пејғәмбәрин тәрбијә һаггында фикирләри

Исламијәтин әзаб чәкән инсанлара нәләр кәтирдијини вә һәзрәти Мәһәммәдин төблиғ етдији ислам төлиминин хидмәтләрини ләјигинчә анламағ үчүн о заманкы дүнјанын вәзијәтинә үмуми бир нәзәр јетирмәк зәруридир.

Миладын VI әсриндә дүнјанын үстүнү гара булудлар алмышды. Дүнјада инсанлығын мөһтач олдуғу асајиш вә әмин-аманлыг, сацитлик санки көјләрә чәкилмишди. Дүнјанын бир чох кушәләриндә ганлы муһарибәләр кедирди. Испанијада вә Чәнуби Франсада сәлтәнәт чарпышмалары варды. Готларла франкларын низәләри тарихин ганлы сәһифәләрини јазырды. Англосаксонлар Инкилтәрәни зәбт етмишдиләр. Бу күн сәнәт вә мәдәнијәт мәркәзләриндән бири олан Инкилтәрә о заман дәһшәт ичиндә иди. Италијада ромалылар өз шәһрәтләрини итирмишдиләр. Бизансын гәдим тарихи шәһрәти силинмиш бир һалда иди. Шәрги Авропа гәрбдән, Рејн чајынын төкүлдүјү јердән күн чыхан тәрәфә, Дүнај һөвзәсинәдәк олан әразиләрдә дөјүшләр кедирди. Өлкәләр јени-јени истилалара мәруз галырды.

Норвечлилар, данимаркалылар готларын вә һунларын тәз-
јиги алтында идиләр. Дөвләтләрин бир чоху мәһв олур, јени
дин — христианлыг јараныр, ајры-ајры өлкәләрдә јайлыр-
ды. Гәдим итбиди динләрин изләри силинир, мәзһаб вә
дин савашлары баш верирди.

Асијада да вәзијјәт белә иди. Динләрин вә фикирләрин
гајнагы олан Һиндистан вә Тибет, сијаси вә фәлсафи идеја-
ларын мәркәзи олан Чин дахили вә харичи чәкишмәләрә,
дөјүшләрә мә'руз галмышды. Африкада исә ромалылар ми-
сирлиләрин ганыны сорур, гәдим мәдәнијјәт өлкәсини ис-
тисмар едирдиләр. Африканын шималыны өртәл гар бу-
лудлар горхунч фыртыналар төрәдирди. Бүтүн дүнја дәһ-
шәт вә зүлм ичәрисиндә иди. Хејир вә фәзиләт һаггында
дүшүнән јох иди. Нәр кәс шәр гүввә илә иш көрүрдү. Гәлб-
ләрдән мәрһәмәт һисси силинмишди. Барбарлыг, вәһшилик
дүнјаны бүрүмүшдү. Инсанлыгын јарысыны тәшкил едән га-
дынларын вәзијјәти даһа ачыначаглы иди. Гадынын һеч бир
һүгугу јох иди. Гадын заваллы бир мәхлуғ һесаб едилирди.
Гадына зөвг әләти кими бахылырды. Ичтимаи һәјәт позул-
муш, әхлаг бағлары ғырылмыш, фәзиләтләр мәһв олмушду.
Бүтүн дүнјаны соран бу һадисәләрдән гисмән кәнарда олан
бир јер варды. Бу јер Әрәбистан јарымадасы иди. Чүнки о,
Авропадан узагда иди, Һиндистан вә Чинлә тәмәсдә дејил-
ди. Иранла гоншу олса да һәмин дөвләтләрлә әлагәси јох
иди. Сурија төрәфдән гоншусу ромалыларла тичарәт әлагә-
ләри сахласа да, мәдәнијјәт әлагәләри јох иди. Әрәбиста-
нын јахындан әлагәдә олдуғу јекәнә бир өлкә Һәбәшистан иди.

Дүнја бир пејғәмбәрин зүһуруна мөһтач иди. Бүтүн үмид-
ләр јәһуди вә христиан динләринин мүждәләдији ахырза-
ман пејғәмбәрә бағланмышды. Бүтүн дүнја зүлмәт ичәри-
синдә бу хиласкарын зүһуруну дәрәкәзлә көзләјирди. Мү-
гәддәс Бейтин олдуғу Мәккәдә доғулан Мәһәммәд Абдулла
оглу мәһз көзләнилән хиласкар олду. Мәһәммәд пејғәмбәр
чәтинликләрә, тәһгирләрә, тәғибләрә мә'руз галса да өз
әгидәсиндән дәнмәјиб Аллаһын мүәјјән етдији ислам дини
уғрунда мүбаризә апармаға башлады.

Бир дәфә... Гүрәјшин улулары мәсләһәтләшиб Әбу Тали-
бин јанына кедәрәк дедиләр:

— Гардашын оглу бизим динин әлејһинә чыхыр, бүтләри-
мизи пилсәләјир. Ону бу јолдан чәкиндир, ја да она һимајәдар-
лыг етмә.

Әбу Талиб онлары мәрһибанлыгга јола салды, гардашы
оглуну јанына чағырыб ону мәсләдән һали етди. Мәһәм-
мәд әмисинә деди: "Еј атам гәдәр әзиз олан әмим! Мән Ал-
лаһын әмрләрини јеринә јетирирәм. Бир әлимә Күнәши, о
бири әлимә Гәмәри гојсалар белә, фикирләримдән дәнән
дејиләм. Мән Аллаһын рәсулујам".

Мәһәммәд пејғәмбәр бүтүн инсанлыға хитаб едәрәк адам-
лары азадлыға, мәрһәмәтә, хејирхаһлыға, әдаләтә, бирли-
јә, бәрәбәрлијә чағырырды. Көрүндүју кими, ислам зәифлә-
рин, пилсәзиләрин, әзиләнләрин һамиси кими мејдана
чыхмышдыр.

Мәһәммәд пејғәмбәрин һәјәти ән күчлү, мүгәддәс тәрбијә
мәктәбидир. Чүнки "Мәһәммәддә Адәмин дүрүст әхлагы,
Асәфин дәрин зәкасы, Нуһун ағласығмаз чәсарәти, Ибраһи-
мин түкәнмәзи мәрһәмәти, Исмајылын бәлағәтли нити, Ла-
тын һејрәтамит басирәти, Јағубун мүәммалары дәрк етмәк
мәһарәти, Јусифин мисилсиз көзәллији, Мусанын сарсыл-
маз дөјәнәти, Исанын дәнмәз ирадәси, Давудун тәмәннасыз
хејирхаһлыгы топланмышды".¹

Пејғәмбәрин кәламларында елмә, әхлага, тәрбијәјә јүксәк
гүјмәт верилирди.

Елм ән јүксәк инкишаф етмиш инсанларын бејнинин мәһ-
сулудур. Елм дүнјаны дәрк етмәкдә, тәбиәт вә чәмијјәт га-
нунларынын ејрәнилмәсиндә, бәшәријјәтин идарә олунма-
сында мүһүм рол ојнајыр. Елмлә мәшғул оланлар зәһмәт-
ләри, тәфәккүрләри илә өзләринә әбәдијјәт фәрши тохујур.
нәсилләрдән нәсилләрә әрмәған олан есәрләри илә ин-
санлыға фајда верирләр. Елмлә мәшғул олан бир инсанын
јарадычылыгы баша чатанда онун мадди һәјәт чырағы сө-

¹ Әләддин Б., Мәһәммәд пејғәмбәрин һекајәти, Баки, "Көнчлик", 1991, сәһ. 9-10.

нүр, инсанлардан узаглашдыгча мә'нави чырагы даһа кур шө'лә сачыр. "Алим өлдү, аләм өлдү" кәламы илә Мәһәммәд пейғәмбәр алимн әлчатмазлыға јүксәлтмиш, ону әбәдијәтә говушдурмушдур.

Елм һәр бир мүсәлман үчүн, истәр киши олсун, истәр гадын, вачибдир. Бу исә о демәкдир ки, өлкәнин һәр бир вәтәндашы тәһсил алыб елм өјрәнмәлидир.

Халгымыз аз бир вахта өзүнүн университетини, консерваториясыны, академиясыны вә енциклопедиясыны јаратмышдыр.

"Елм Чиндә дә олса, онун далынча кедин", — дејән пейғәмбәр бу кәламы ики мә'нада ишләдирди. Биринчиси, о билрди ки, VI—VII әсрләрдә елм Чиндә чох инкишаф етмишди. Икинчиси, елмин сәрһәди јохдур. О, һарада олса онун далынча кедиб ону өјрәнмәк, мәнимсәјиб халгын хејринә истифадајә вермәк вачибдир. "Бир саат елм өјрәнмәк алтмыш иллик ибадәтдән хејрлидир". Бунунла Мәһәммәд пейғәмбәр һәр бир инсанын, хусусилә дә алимләрин елмә даһа чох диггәт јетирмәсини, биликләрини даһа да дәринләшдирмәсини зәрури һесаб едирди. "Елм фәзиләти ибадәтин фәзиләтиндән әфзәлдир" кәламы јенә дә елмә сәрф олунан вахты ибадәтә һәср едилән вахтдан үстүн тутмаг демәкдир. "Өмрүнү елмә сәрф едән адам һеч вахт өлмүр". Дүңја алимин тәфәккүр әләјиндән, сүзкәчиндән кечир. Бунун сәјәсиндә ганунлар, теоремләр, дүстурлар формалашыр вә нәсилләрдән-нәсилләрә верилир. Елмлә мәшгул оланлар, өмүрләрини елмә һәср едәнләр чисмән өлсәләр дә мә'нән өлмүрләр, әбәдијәтә говушурлар. Мин илләр кечир, лакин онларын адлары јашајыр. Платон, Фалес, Аристотел, һиппократ, Ибн Сина, Ибн Рәшид, әл-Хорәзми, Низами вә минләрлә башга елм нәһәнкләри буна парлаг мисалдыр.

"Елми бешикдән гәбрә гәдәр өјрәнин" дејән пейғәмбәрин кәламы белә бир һәгигәти тәсдиг едир ки, елмә јијәләнмәк, ону әлдә сахламаг үчүн даим охумаг, өјрәнмәк вә өјрәтмәк лазымдыр. Алим өјрәнмәклә јанашы өјрәтмәли, бунунла да

өлми инкишаф етдириб халгына фәјда вермәлидир. "Елминдән фәјда кәлән алим мин абиддән үстүндүр". Елмлә мәшгул олан адамларын гәлби көврәк олур. Онлар халгындан, дәвләт башчысындан умур, гајгы көзләјир. Алимләри ешитмәк, онлардан мәсләһәт алмаг һәр кәсин, һәр бир мүсәлманын борчудур. "Алимләри ешидин, чүнки онлар дүңјанын чырагы, ахирәтин нурудурлар". Пейғәмбәрә керә, биликли адамын нуру аләмә ишыг сачан улдуза бәнзәјир. Елм түкәнмәз хәзинә, сорушуб өјрәнмәк исә онун ачарыдыр. Буна керә дә алимләри горумаг, онлара гајгы кестәрмәк һәр бир шәхсин, һәр бир дәвләтин, дәвләт башчысынын борчудур.

Елмлә мәшгул оланлар һәр шејә гәнаәт етсәләр дә, елм өјрәнмәјә, мүталијә чох һәрис олурлар. Елм тәшнәси өлмдән һеч вахт дојмаз. өјрәнилән, јайылын елмдән үстүн өлә биләчәк һеч бир сәдәгә јохдур. Ән хејрли сәдәгә бир мүсәлманын елм өјрәнмәси вә ону өз мүсәлман гардашына өјрәтмәсидир. Елм өјрәнмиш алим билијини елмсиз мүсәлман гардашына өјрәдирсә, о шәхсин әгл дүңјасыны зәнкинләшдирир, һәјата көзүачыг бахмасына зөмин јарадыр. Алим әлдә етдијини башгаларына өјрәдирсә, онун өмрү ону динләјәнләрин өмрүнә чаланыр. Елмин тәблиг едилмәсини пейғәмбәр белә сәчијәләндирир: инсанлар өлә бир сәдәгә верә билмәзләр ки, өјрәнилән, јайылан елмдән үстүн олсун.

Елм өјрәнмәк һеч дә асанлыгла олмур. Буна илләр, он илләр лазым олур. Она керә дә, Мәһәммәд пейғәмбәр дејирди: елм өјрәнән заман бирисини өлүм һаглајарса, о шәһид сајылыр.

Пейғәмбәр биликләрә һәлә кичик јашлардан јијәләнмәји зәрури сајырды. Ушаглыг вә кәнчлик илләриндә өлдә едилмиш биликләр һәммин шәхсин әбәди малы, онун сонрақы биликләринин бүнөврәси, мөһәк дашы олур. "Ушаглыгда өјрәнилән елм даш үзәриндә јазыја, аһыллыгда өјрәнилән исә су үстүндә јазыја бәнзәјир". Пейғәмбәр дејирди ки, елмин бәласы — унутмагдыр. елми тәләф етмәк исә ону ләјагәтсизә тапшырмагдыр. Елми ләјагәт саһибләринә, милләт, Вәтән

гәдри биләнләре тапшырмаг лазымдыр. Пејгәмбәр дејирди ки, елм чөлдә достумуз, тәнһалыгдә мунисимиз, көмәксиз ликдә јолдашымыз, хошбәхтлијә тәрәф јол көстөрәнимиз достлар арасында зинәтимиз, дүшмәнләр арасында сила һымыздыр.

Һәр бир инсан елм өјрәнмәјә, биликләрә јијөләнмәјә ча атмалыдыр. Елм өјрәнән исламын дајағыдыр. Бунунла, ел өјрәнән шәхс Исламы тәблиг едир, онун јајылмасын чагышыр. "Мәним диним јағмурлу булудлара бәнзәјир. Би јагыш дамлаларындан бири пак вә мүнбит торпаға дүшүр јени чүчәртиләр јетирир". Мәһз бунун нәтичәсидир ки, бир күн дүнјанын 1300 милјон инсаны ислам дининә хидмәт едир.

Пејгәмбәрин кәламларында ирәли сүрүлән тәрбијә мәсәләләрини белә тәсниф етмәк олар:

1. Јер үзүнүн бүтүн чанлыларына, чанлы варлыглары шәрәфи вә тачы олан инсанлара гајгы вә мөһәббәт;

2. Торпаға, доғма јурда, әмәјә, әмәк адамларына, халга дәрин мөһәббәт вә еһтирам;

3. Наггы, әдаләти горуумаг, хејрхәһлыг етмәк;

4. Үмүмбәшәри норма вә әхлаг гајдаларыны горујуб төк милләшдирмәк, бөјүкләрә, ата-аналара һөрмәт етмәк, нәзәкәтли олмаг, әманәтә гајгылы мүнәсибәт вә хәјәнәт етмәк, пис әмәлләрдән узаг олмаг, инсани һиссләри тәчәссүм етдирмәк;

5. Гадынлара һөрмәт вә еһтирамла јанашмаг, тәмиз сәлигәли, пак олмаг вә с.

Пејгәмбәрин кәламлары сырасында инсана, чанлыларга гајгы мүнүм јер тутур. Бизим еколокија дејиб һарај чәкдијимиз мәсәләләрә даир пејгәмбәр өз фикирләрини ибрәтамыз мисалларла адамлара чатдырырды. Һејванлара гәзәбләнмәји наданлыг саян пејгәмбәр тәләб едирди ки, јер үзүндә һәрәкәт едән нә варса һамысына мөһрибанлыг көстөрмәк лазымдыр. Мөвчуд олдуғу он минилликләр әрзиндә бир һөрүмчәк јарада билмәјән инсанлар тәбиәтә, онун чанлыларына мөрһәмәтли олмалы, бир-биринә көмәк етмәли, гајгы көстөрмәлидирләр.

Аллаһ лә'нәт еләсин ағач кәсәнә! Јер үзүндә бир ағач әкмәјән, торпаг бечәрмәјән мүсәлман ола билмәз. Ахы инсанлар, гушлар вә һејванлар һәмин ағачдан, бечәрилән торпагдан бөһәрләнирләр. Демәли, пејгәмбәрин фикринчә, әли бел тутан һәр бир инсан бир ағач әкмәлидир. Әжәр һәр бир кәс белә бир хејрхәһ иш көрсә, онда планетимиз чәннәтә чевриләр.

Пејгәмбәр гушларын јувасыны учурмагы, јашыллыгы корламагы, ағачлары сындырмагы гадаған едирди. Пејгәмбәр наггы олараг дејирди ки, ушагларын јахшы адамлар кими бөјүмәләри бизим вердијимиз дүзкүн тәрбијәдән асылыдыр. Неч ким дүнјаја вәһши вә мөләк кими кәлмир. Онун инсан олмасы, нечә јашамасы тәрбијәдән асылыдыр. Буна көрә дә пејгәмбәр һәлә кичик јашларында ушаглары дүзкүн тәрбијә етмәји, онларда һәја һиссинин тәрбијә олунмасыны әрури саяр вә дејирди ки, инсан өвләди јалныз һәја сәјсиндә инсан олур. Инсан һәјалы бөјүмәлидир. Чүнки һәја нәчиблијин әсасыдыр. Һәја вә иман бир бешикдә ики көрпә кимидир. Һәја бәзәкдир, һәја едиб пис ишдән чәкинмәк мәрһәмәтдир, кәрәмәтдир.

Пејгәмбәрин фикринчә, ким башгасынын торпагынын бир һиссәсини зорла әлиндән алырса, Танрыја, Танрынын өзүнә гаршы чыхмыш саялыр. Танрыја гаршы чыханын чәзасы ағыр олур. Мин лә'нәт олсун торпагымызы зорла алмаг истәјән ермәни милләтчиләринә. Халгымызын күтләви вәтән-первәрлик һәрәкаты, тарихин әзәмәтли, унутулмаз вә мисилсиз гәһрәманлыг сәһифәләри мөһз белә бир мүнһтдә баш верир вә халгымыз пејгәмбәрин кәламларына, вәсијәтләринә әмәл едәрәк өз торпагыны горујур. Бу јолда лазым кәләндә ган да төкүлүр.

Пејгәмбәрә көрә, инсан торпагы әкмәли, әкинчиликлә мәшгул олмалыдыр. Әкинчилик севинч вә фәрәһ доғуран пешәдир. Һәр бир инсан мүәјјән бир пешәјә јијөләнмәлидир. Мәсәлән, кишиләр дәрзилији өјрәнмәли, гојун сахламалы, дөвә, ат саһиби олмалыдырлар. Әввәлән, дәрзилик чох көзәл сәнәтдир, икинчиси, гојун сахламаг бәрәкәтдир, дөвә

саһиби олмаг шәрәфдир, учалыгдыр. Атын хејри исә гижәмә-тәдәк онун јалманына бағлыдыр.

Пејғәмбәр адамлары ачкөзлүјә, тамаһкарлыға, һәсәдә гаршы мүбаризәјә чағырыр вә дејирди ки, тамаһкарлыг јохсуллуға јолдур. Башғасына һәсәд апармаг гәбаһәтдир. Нәфс вә тамаһ ән бөјүк дүшмәндир. Атәш јери-көјү јандырдығы кими, һәсәд дә јахшылыглары јандырыб күл едир. Кин вә һәсәдлә чатылан тонгал күлә дөндөрән атәшә бәнзәјир, бүтүн јахшылыглары пуч едир. Нәсәд јахшы әмәлләри күвә кими јејиб хараб едир. Фикримизчә, пејғәмбәрин, бу кәламлары адамларда ачкөзлүјүн, пахыллыгын, лагәјдлийн артығы бир дөврдә бүтүн тәһсил мүәссисәләри диварларына гызыл хәтлә һәкк етмәк лазымыдр.

Дүнјада саваш, дөјүш чохдур. Лакин ән бөјүк дөјүш инсанын өзү илә дөјүшдур.

Дүнјада ән бөјүк гәләбә инсанын өз нәфси, арзусу вә һәвәси үзәриндәки гәләбәдир.

Тәрәзидә чәкилсә, көзәл хасијәтдән ағыр кәлән һеч бир шеј јохдур. Көзәл хасијәт динин јарысыдыр. Атәш гары нечә әридирсә, көзәл хасијәт дә кұнаһлары елә әридир.

Дилинә, сөзүнә саһиб дуран, еви көзүнә кениш көрүнән, етдији кұнаһларын пешиманчылығыны чәкән адамлар хошбәхтдирләр. Адамларда үч көзәл кејфијјәти — һәја, е'тибар, дүзлүк көрдүнүзмү, онлардан бәрк јапышын, онлардан өјрәнин. Ән јүксәк фәзиләт меһрибанлыгдыр. Писләрә меһрибанлыг онларын пислијинә мане олмагдыр. Меһрибанлыг иман нишанәсидир. Меһрибан олмајан адам имансыздыр.

III. 2. "Гур'ан"да әхлаги-тәрбијәви мотивләр. Аилә тәрбијәси

Дүнја мәдәнијјәтинин ән мөһтәшәм абидәләриндән бири, сәмави китабларын дөрдүнчүсү вә ән мүгәддәси олан "Гур'ан"да әрәбләрин исламдан әввәлки тарихинә, адәт-ән-әнәләринә, һәјәт тәрзинә, динләринә, бәшәр тарихинә,

онун кечмишинә вә кәләчәјинә даир чох гижәмәтли мә'луматлар вардыр. 114 сурә, 6236 әјәдән ибарәт олан "Гур'ан"да әхлаг, аилә, кәбин, өр-арвад, валидејн-өвләд, өвләд-валидејн мүнасибәтләри, ушагларын аиләдә тәрбијәси мәсәләләри "әл-Бәгәрә", "Али-Имран", "ән-Ниса", "әл-Исра", "әл-Әнкәбуд", "Логман", "әл-Әһгаф" вә диқәр сурәләриндә кениш ишыгландырылыр. Бу сурәләрдә гадынлар, никаһ, бошанманын шәртләри, өвләдә гајғы, ону бәсләјиб әрсәјә чатдырмаг, гочалмыш валидејнләрә гајғы, һөрмәт әтрафлы изаһ едилир, аилә гуаракән һәр бир киши вә гадынын һифз-сәһијјә гајдаларына, тәмизлијә риәјәт етмәләри төвсијә едилир. Тәмизлик инсаны имана дә'вәт едир.

"Гур'ан" гадынын чәмијјәтдәки јерини вә һөрмәтини јүксәкләрә галдырыр, онун киши илә бирликдә аиләјә хүсусм мөвгә саһиби олдуғуну, ушагларын тәрбијәсиндә ата илә јанашы мә'сулијјәт дашыдығыны зәрури һесаб едир.

"Гур'ан"да гадынлар кишиләрин өвләд әкдији тарла һесаб едилир вә онлара вахтлы-вахтында өз тарлаларына кәлмәји, габагчадан јахшы әмәлләр һазырламағы төвсијә едилир. Кишиләрә дејилир ки, дүнјада ән гижәмәтли шеј гадындыр. Гадынларын ән јахшысы нечиб, мө'мин, ушагларына меһрибан, әринин мал вә сәрвәтинә үрәк јандырандыр. Белә гадынларла аилә гуран кишиләрдән өвләдларына меһрибанлыгла јанашмаг, онлара гајғы кестәрмәк төләб едилир, мө'мин гадынлар кишиләрин ән гижәмәтли хәзинәси сајылыр. Гадынлара јахшылыг, һөрмәт вә гајғы инсаны чәһәннәм одундан горујан тәрәф сајылыр. Иффәт гадынларын зинәтидир. Гадынларла хош рефтарда оланлардан Аллаһын хошу кәлир, чүнки онлар кишиләрин анасы, гызы, халасы, бибисидир. Гадын һүгугу мүгәддәсдир. Бу һүгугу онларын өзләринә гајтармаг лазымдыр. Үч гызы вә ја үч бачысы олан вә әрсәјә чатана кими онларла меһрибанлыг едән шәхсин пајыны Аллаһ беһиштдә верир. Инсанларын ән ләјагәтлиси, ән јеткини әхлагы көзәл оланлар вә аилә үзвләринә бөјүк еһтирамла јанашанлардыр. Гадынларын ән јахшысы кишини сеvindирән, әмр едәркән әмринә итаәт едән,

киши евдә олмајанда онун шәрәф вә намуսуну горујан гадындыр. Киши арвадына, арвад кишисинә јахшы бахырсә, Аллаһ иксинә дә раһм көзү илә бахыр. Киши арвадынын әлиндән тутарса, икисинин дә күнаһлары бармагларынын учундан төкүлүб кедәр. "Гур'ан"да дежилир ки, һәр бир ағачын өз мејвәси олдуғу кими, гәлбин дә мејвәси ушагдыр, өвләддыр. Ушаг олмајан евдә бәрәкәт, исти нәфәс олмаз. Гәлбин мејвәси, евин бәрәкәти олан өвләд дүнјаја көз ачан кими онун гајгысына галмаг һәр бир ата вә ананын борчудур. "Гур'ан"ын "әл-Бәғәрә" сурәсинин 233-чү әјәсиндә дежилир ки, аналар ушагларыны ики ил әмиздирмәлидир. Ана чәфәкешдир, гајгыкешдир. Ана өвләдыны доғуз әј бәтниндә кәздирир, 24 әј она сүд верир, онун һәр бир өзәбына дөзүр. Она көрә дә, чәннәт белә аналары ајаглары алтындыр.

"Һәр шейдән әзиз олан нәдир?" суалына пејғәмбәримиз үч дөфә "анадыр" чавабыны вермиш вә гејд етмишдир ки, сонра јахынлыг дәрәчәсинә көрә гоһум-әгрәбадыр. Валидејнләр илк күндән өвләдларына дүзкүн тәрбијә вермәлидирләр. Чүнки атанын өвләдына өјрәтдији ән јахшы шей әдәбдир, ону әсил инсан кими тәрбијә етмәсидир.

Аиләдә ушагларын јахшы тәрбијә едилмәсинин биринчи шәрти валидејнләрин өвләдларла әдаләтли рәфтар етмәси, бирини дикәриндән үстүн тутмамасыдыр. Валидејнләр өвләдларындан бирини даһа чох севиб она үстүнлүк вермиш оларса, о бири өвләдларда чох севилән ушаға гаршы гысгынчлыг вә нифрәт јарана биләр. Бу мәсәлә "Гур'ан"ын "Јусиф" сурәсиндә кениш изаһ едилир вә дежилир ки, гардашлар Јусифи она көрә гујуја салырлар ки, аталары Јагуб пејғәмбәр ону о бири өвләдларындан чох истәјирди... "Биз (бир-биримизә бағлы, сајча чох, күчлү) бир дөстә олдуғумуз һалда, Јусиф... атамыза даһа әзиздир. Атамыз ачыг-ашкар сәһв едир" (8-чи әјә).

"Гур'ан" аиләдә оғлан вә гыз ушагларына һагсызлыг етмәји лисләјир вә дежилир ки, ушагларын, һәмчинин оғлан вә гыз ушагларынын верилмәси Аллаһын һөкмүдүр. Бөндәнин онун ишинә гарышмасы, һөкмләрини поэмаға чөһд етмәси

ән бөјүк күнаһдыр. "Көјләрин вә јерин һөкмү Аллаһын әлиндәдир. О, истәдијинә анчаг гыз, истәдијинә оғлан верир". Бунунла да "Гур'ан" чаһилијјәт дөврүндә бүтпәрәст әрәбләр арасында кениш јајылмыш бир чох адәтләри, хусусилә илк гыз ушағынын дири-дири торпаға басдырылмасы адәтини арадан галдырды, валидејнләрин өвләдларына (истәр гыз, истәр оғлан олсун) гајгы көстәрмәләри, онлара ејни бахыб әзизләмәләри гануниләшди.

Әдаләтлә јанашы ушаглара һәгигәти өјрәтмәји "Гур'ан" вачиб һесаб едирди. Һәгигәти демәк лазымдыр. Чүнки гуртулуш ондадыр. Һеч вахт јалан данышмаг олмаз, ушаглары јалан данышмагдан чәкиндирмәк лазымдыр. Јалан һәлак олмагдыр. Демәли, ушағы дүзлүк вә доғручулуғ руһунда гәрбијә етмәк, онларын һәјалы бөјүмәсинә, тамаһкарлыға, һәсәдә нифрәт бәсләмәсинә чалышымг лазымдыр. Һәја бәзәкдир. Тәмаһкарлыг, ачкөзлүк јохсуллуғ әләмәтидир. Атәш јери-көјү јандырдығы кими, һәсәд дә јахшылыглары јандырыр. Кин вә һәсәд атәш кимидир, бүтүн ибадәтләри мәһв едир. Ушагларда көзәл хасијјәти, һалаллығы, гәнаәтчиллији тәрбијә етмәк вачибдир. Чүнки тәрәзидә чәкилсә, көзәл хасијјәтдән ағыр көлән Һеч бир шей јохдур. Атәш гары нечә әридирсә, көзәл хасијјәт дә күнаһлары еләчә әридир.

Көрүлән ишин ән үстүнү һалал јолла рузи газанмагдыр. Газанчын ән тәмизи инсанын өз зәһмәти илә әлдә етдији газанчдыр. Гәнаәт риәјәт едән јохсул олмаз. Гәнаәт сәрвәтдир.

Ушагларыны доландырмаг үчүн сәфәрә чыхан Аллаһ јолундадыр. Гоча анасыны, атасыны сахламаг үчүн чалышан Аллаһ јолундадыр. Лакин өзүнү чамаата көстәрмәк үчүн јола дүшән шейтанын јолундыдыр. Ушаглары илк күнләрдә өјүнмәкдән, мәнәм-мәнәмликдән горумаг, онлар-да инсани кејфијјәтләри: кичикләрә гајгы көстәрмәји, бөјүкләрә һөрмәт етмәји, хәстәјә баш чәкмәји, доста әл тутмағы, хејирхаһ ишләр көрмәји вә с. кејфијјәтләри тәрбијә етмәк лазымдыр.

"Гур'ан"да дежилир ки, өвләд ата-анасына јалныз сағлыгында дејил, онларын вәфатындан сонра да хатырламалы,

гәбирләрини зиһәрәт етмәли, онларын күнаһларынын ахирәтдә бағышланмасы үчүн Аллаһа јалвармалыдыр. Чүнки өвлад һәјата кәлдији вә боја-баша чатдыгы үчүн Аллаһдан сонра ата-анасына борчлудур.

Мәһәммәд пејғәмбәр дејирди: "Үч хасијјәт кимдә варса, Танры она раһм едәр вә чәннәтә кәндәрәр: бунлардан бири зәифләрлә хош рефтардыр, бири атаны, ананы сәјмаг, онларын һөрмәтини кәтирмәкдир, бири исә көләләрә гаршы мөрһәмәтли олмагдыр. Ата-аная һөрмәт Аллаһа һөрмәт-дир. Ата-ананын үзүнә ағ олмаг Аллаһа ағ олмагдыр. Бала-чаларын һалына ачымајан, бөјүјүнү сәјмајан, она јахшылыг етмәјән, писликдән әл чәкмәјән, хәбәрчилик едән, јалан данышан, валидејнлә өвлад арасына кирән, әманәтә хәјанат едән мүсәлман дејилдир. Ана илә өвладын, гардашла гардашын арасына кириб, онлары бир-бириндән ајыранлара Аллаһ лә'нәт етсин!"

Беләликлә, "Гур"ан"да аилә тәрбијәсинә, валидејн-өвлад мүнасибәтләринә верилән јүксәк гижмәт һәмин мүнасибәтләрин, аиләнин инсан чәмијјәтиндә тутдуғу мөвгејиндән ирәли кәлир. Аилә инсан чәмијјәтинин әсасы, өзүлү һесаб едилир. Инсан чәмијјәтинин мөвчудлугуну тә'мин едән амил аиләдир.

III. 3. Әрәбдилли вә төмајуллу мүсәлман мөктәбләринин јаранмасы

VII әсрдә Әрәбистан јарымадасында күчлү бир феодал дәвләти мејдана кәлди. Асија, Африка вә Авропада бир сыра өлкәләри ишғал едиб шөһрәт газанан бу дәвләтин јарадычысы Мәһәммәд пејғәмбәр иди. Бу, о вахт иди ки, Иран вә Бизанс империјалары бир-бири илә узун сүрән мүһарибәләр апарыр, бир-бирини күчдән салырдылар.

Әрәбләр ислам бәрағы алтында аз бир мүддәтдә бир сыра өлкәләри ишғал едәрәк Иран вә Бизанс мејдан охумаға башладылар.

Мәһәммәд пејғәмбәрин өлүмүндән сонра Әбу Бәкр илк

хәлифә сечилди вә онун икииллик һакимијјәти дәврүндә ислам дини Әрәбистанда сабитләшди. Әбу Бәкр вәфат едән заман чох нүфүзлү вә төшкилатчы бир адам олан Әмәри өзүнә варис сечди. Дүнјада әдаләтин тимсалы олан Әмәр, дедији һәр бир сөзү лајигинчә јеринә јетирмиш вә ислам дәвләтинин мөһкөмләнмәсини тә'мин етмишдир. Онун дәврүндә Ираг, Сурија, Мисир исламы гәбул етмишди. Чох кечмәди ки, әрәбләр Иран вә Бизанс империјаларына гаршы мүһарибәләрә башладылар. Онлар бир-биринин ардынча Иран вә Бизанс гошунларыны мөғлүб едир, ислам динини сүр'әтлә јайырдылар. Шүбһәсиз ки, Сасаниләр империјасына дахил олан Азәрбајҗан бу дејүшләрдән кәнарда гала билмәзди. Әрәб гошунлары 639-чу илдә Азәрбајҗана һүчүм етдиләр. Азәрбајҗанлылар нә гәдәр сәј вә гүввәтлә мүғавимәт кестәрәсәләр дә, әрәб гошунларына гаршы таб кәтирә билмәјиб мүғавиләләр бағламаға мәчбур олдулар. Бу заман Албанија дәвләтинин башчысы Чаваншир дә Иран гошунлары тәркибиндә әрәбләрә гаршы вурушурду. Лакин узагкөрән бир сәркөрдә олан Чаваншир Иран вә Бизансын әрәб гошунлары гаршысында дајана билмәјәчәјини баша дүшдүјүндән хәлифә илә мүғавилә бағлајыб халгы гырғындан хилас етмәјә наил олду. Чаваншир мүдрик сәјасәт јеритмәклә мүстәгиллијини дә сахлаја билди. Лакин Бизанспәрәст феодалларын гәсди нәтичәсиндә Чаваншир өлдүрүлдү. Онун өлүмүндән сонра хилафәт Азәрбајҗанын дахили истиглалијјәтини сыхышдырмаға башлады. Азәрбајҗанда ислам дининин јайылмасына шәраит јаранды. Хүррәмиләр, Бабәк хилафәтә гаршы он илләрлә мүбаризә апарсалар да мөғлүб олдулар. Ислам дини Азәрбајҗанда дәрин көк салыб гүдрәтли бир динә чеврилди, Азәрбајҗанда мүсәлманлыг гәбул олунду.

Әрәбләр өлкәләри мүһарибәләр һесабына ишғал етсәләр дә, онлар өзләри илә елми дә јайырдылар. Бунун үчүн әрәбләр мөсчидләрин јанында мөктәбләр, мөдрәсәләр ачырдылар. Мөктәбләр дәвләт мә'мурлары һазырлајырдылар. Азәрбајҗанда VII-X әсрләрдә мөктәбләр кениш јайыл-

мышды. Мәдрәсәләр дәүләт аппараты хидмәтчиләри, дин хадимләри, моллалар, мүсәлман ибтидаи мәктәбләри үчүн мүәллимләр һазырлајырды. Мәдрәсәләр IX-XIII әсрләрдә әһалисинин чоху мүсәлманлар олан өлкәләрдә кениш јайылмышды. Мәдрәсәләр, әсасән, бөјүк мәсчидләрин нәздиндә фәалијәт көстәрмишдир. Азәрбајчанда мәдрәсәләр XI әсрдә јаранмышдыр. Мәдрәсәләрдә дини вә дүнјәви елмләр (әрәб вә фарс дилләри, шәриәт, әдәбијат, фәлсәфә, мәнтиг, психолокија вә с.) тәдрис едилирди. Али мәктәб типли мәдрәсәләр дә варды. Али тәһсил алмаг мәгсәди илә кәнчләр шимали Азәрбајчандан Иранын Тегһран, Нәчәф, Тәбриз вә дикәр шәһәрләриндәки мәрдәсәләрә кедирдиләр. Шакирдләр мәдрәсәләрә 16 јашындан гәбул едилирдиләр. Тәһсилин илк мәрһәләсиндә әрәб дилинин грамматикасы өјрәдилирди. Буна јијәләнемәк үчүн азы 2-3 ил вәхт ајрылырды. Мәдрәсәләрдә мүәјјән програм вә конкрет тәһсил мүддәти јох иди. Тәләбәләрин дәрси мәнимсәмә сәвијәсиндән аслы олараг тәһсил чох һалларда 10-15, бә'зән 20 ил давам едирди. Бухарада Мир Әрәб Мәдрәсәси инди дә фәалијәт көстәрир.

Јахын вә Орта Шәрғ өлкәләриндә "Мүдриклик хәзинәси", "Елм еви" вә с. кими китабханалар, мәктәбләр тәшкил едилирди. Бәсрә шәһәриндә "Тәмизлик гардашлары" дәрнәји фәалијәт көстәрирди. Онлар енциклопедија јаратдылар. Бу енциклопедија бир чох илләр әрзиндә мүсәлман дүнјасында тәләбәләр үчүн ән јахшы вәсаитләрдән бири иди. "Тәмизлик гардашлары"нын енциклопедијасы 51 бөлмәдән ибарәт иди. Бура кириш курсу вә мәнтиг, тәбиәт елмләри вә инсан һаггында тә'лим, илаһијат елмләри дахил иди. Бу енциклопедијада гәбул едилмиш јунан системинә көрә әввәлчә шакирди кириш курсларыны, јә'ни ријазијат елмләрини мәнимсәмәк јолу илә мәнтиги тәфәккүрә һазырлашдырыр, ону һесабла таныш едир (ән садә рәғәмләрин, натурал әдәдләрин вә кәсрләрин хассәләри вә онлар үзәриндәки әмәлијатлар өјрәнилрди), сонра Евклидин һәндәсәсини өјрәнмәјә башлајырдылар. Сонра тә'лим програмын-

да астрономија вә чоғрафија кәлирди. Бу тә'лим Птоломейин "Алмакест" вә "Чоғрафија" әсәрләринә әсасланырды. "Алмакест" әсәриндә 1028 улдузун вәзијәти вә парлаглығы көстәрилмиш, дүнјанын геосентрик модели мүфәссәл ишләниб һазырланмышды. Даһа сонра шакирдләр мусиги нәзәријәси вә ријази нисбәтләр һаггында тә'лимлә таныш олурдулар. Тә'лимин сонрақы мәрһәләсинә фәлсәфә дахил иди. "Елмләр елми" кими гијмәтләндирилән фәлсәфә бәлә өјрәдилрди. Әввәлчә шакирд елмләрин нәзәријәсини вә тәснифатыны мөһкәм мәнимсәмәли, онларын практикада нечә тәтбиғ олунмасыны дәрк етмәли, типолокијаны (мүхтәлиф һадисә вә ја шәјләрин типләри арасындақы гаршылығы өлағәләри тәмсил едән тәснифат) фәргләндирмәји бачармалы иди. Бундан сонра Аристотелин "Мәнтиг"и өјрәнилрди.

Шакирдләр идракын зәрури васитәләринә јијәләндикдән сонра тәбиәти өјрәнмәјә башлајырдылар. Бунун үчүн онлар Аристотелин физикасы, материја, онун формасы, јери, заман, һәрәкәт һаггында тә'лимлә, сәма вә јер, дәрд үнсүр, фәзада баш верән һадисәләр, минералокија һаггында тә'лимлә таныш олурдулар. Сонра ботаника вә зоолокија кәлирди.

Шакирдләр һејванлар аләминә аид биликләри мәнимсәдикдән сонра инсаны өјрәнмәјә башлајырдылар. Беләликлә, "Тәмизлик гардашлары"нын енциклопедијасыны шакирдләр тәдричән өјрәнилдиләр.

Кечмишдә тәдрис мүәссисәләриндә ән чох имла демәк тәдрисдә јүксәк мәрһәлә һесаб олунурду. Белә дејирләр ки, Мө'тәзил әл-Чүббәи һеч бир китаба вә гејд дөфтеринә бахмадан 150 мин вәрәг имла демешди. Әбу Әли әл-Гали исә беш чилд китабдан ибарәт имла демәји бачарырды.

X әсрдә тәдрисин јени нөвү јаранды. Бунун мәһијәти бәлә иди: динләјичиләрдән бири мәтни охујур, мүәллим исә арасыра ону сахлајыр, мәтнин чәтин јерләрини изаһ едир, јахуд тәфсир едир, јә'ни фикирләри ајдынлашдырырды. Бу исә мүтләғ елми мүбаһисәләрә кәтириб чыхарырды. Тә'лим методларынын дәјишдирилмәси мәдрәсәләрин мейдана кәлмәсинә шәраит јаратды.

XI—XII ӘСРЛӘРДӘ АЗӘРБАЙҖАНДА ТӘРБИЈӘ ВӘ МӘКТӘБ

Азәрбајҗан халгы узун мүддәт истиглалијәт уғрунда апардыгы мүбаризә нәтичәсиндә хилафәтин асылылығындан хилас олдугдан сонра IX-XII әсрләрдә јаранан мүстәғил феодал дөвләтләрин (Ширваншаһ, Мәзјәдиләр, Салариләр вә с.), даһа сонра јенидән бәрпа едилән Ширваншаһлар вә Азәрбајҗан Атабәјләр дөвләтинин јаранмасы халгын тәлејинә вә тарихи инкишафына күчлү тәсир кәстәрди. Тәсәррүфат чанланды, сәнәткарлыгы, тичарәт, шәһәрләр тәрәгги јолуна гәдәм јојду. XII әср Азәрбајҗан мәдәнијәтинин ғызыл дөврү адландырылыр. Шәһәрләрдә мәсчидләр јанында мәдрәсәләр вә мәнәлли мәктәпләри фәалијәт кәстәрирди. Бу мәдрәсә вә мәктәпләрдә дини елмләрлә јанашы әрәб дилинин сәрф-нәһви, тәбабәт, нүчум, шәрг дилләри, әдәбијат, мәнтиг вә башга фәнләр тәдрис олуурду.

XI-XII әсрләрдә мүсәлман шәргиндә елм вә мәдәнијәт јүксәк сәвијәдә иди. Елм әрәбләрлә јанашы шәрг халгларынын (түркмән, тачик, Азәрбајҗан, Иран вә б.) өвладларынын биркә фәалијәти нәтичәсиндә јараныр вә инкишаф едирди. Шәргин бөјүк мүтәфәккирләри Әбу Әли ибн Сина, Әбу Рејһан Бируни, Тәбәри, Мәсүди, Рүдәки, Фирдөвси, ибн Рөшд, әл-Хорәзми, гүмәтли елми кәшфләр едир, әсәрләр јазырдылар. Азәрбајҗан алимләри сырасында Әһмәд әл-

Бәрдәи, әл-Әзди, Әбдүләзиз ибн Нәсән әл-Бәрдәи, Муса әл-Әрдәбили, Әһмәд Тәбризи, Бакуви, Бәһмәнјар, Фазил Фәридәддин Ширвани вә башгаларынын адларыны чәкмәк олар. Ф.Ф.Ширвани 30 илдән артыг бир мүддәтдә мүнәтәзәм олараг астрономија елми илә мәшгүл олмуш, бир сыра улдуз чәдвәлләри тәртиб етмишди.

Көркәмли философ Бәһмәнјар Әбу Әли ибн Синанын шакирди вә давамчысы олмуш, "Мәнтигә даир зинәт китабы", "Тәһсил китабы", "Мусиги китабы" вә с. әсәрләрини јазмышдыр. Әдәбијатшүнас Хәтиб Тәбризи дә бу дөврдә јашајыб јаратмышдыр. О, фәлсәфә, мәнтиг вә әдәбијатшүнаслыға даир бир нечә мәзмунлу әсәрләр јазмышдыр. О, Бағдадда Низамијә мәдрәсәси ачылдыгы күндән Низам-үлмүлк тәрәфиндән мүәллимлијә дәвәт олуномуш, өмрүнүн сонуна кими филолокија елмләринин тәдрисинә рәһбәрлик етмишдир. Х.Тәбризи шәһәрләриндә пахыллыгы, хүдпәсенд-лији, һагсызлыгы вә с. мәнфи әхлаги сифәтләри тәнгид етмишдир.

Бу дөврдә һүгүгшүнаслыгы, инчәсәнәт, ме'марлыгы саһәсиндә дә Әбубәкр Мәһәммәд Ширвани, Мәһәммәд ибн Абдулла Бәрдәи, Әчәми Әбубәкр кими шәхсијәтләр јетишмишди.

XI әср сарај шәһринин көркәмли нүмәјәндәси Гәтран Тәбризидир. О, өзүндән сонра кәлән шаирләрә күчлү тәсир етмишдир. Онун әсәрләри Әбүлүла, Фәләки вә Хагани кими шаирләрин јарадычылығында мүһүм рол ојнамышдыр. Әбүлүла Кәнчәви дәрин билији вә истәдадына көрә Ширваншаһлар сарајында "шаирләрин падшаһы" рүтбәсинә јүксәлмиш, Фәләки вә Хаганинин јетишмәсиндә бөјүк хидмәти олмушдур.

IV. 1. Хагани Ширвани тәрбијә һаггында

Бөјүк Азәрбајҗан шаири Хагани 1120-чи илдә Шамаһы шәһәри јахынлығындакы Мәлһәм кәңдиндә сәнәткар аиләсиндә анадан олмушдур. Хагани шаири әдәб төхәллүсү,

Әфзәләддин онун камиллик ләғәби, ады исә Ибраһимдир. Шаир бабасындан тутмуш јахын гоһумларына гәдәр бүтүн аилә үзвүләринә ше'р јазмыш, онларын характеринин әсас чизкиләрини ачмаға чалышмышдыр.

Хаганинин шаир кими јетишмәсиндә, тәрбијәсиндә әмиси Әмәр Осман оғлунун хусуси ролу олмушдур. О, Хаганини өвладлыға кетүрүб доғма баласы кими сәбир вә тәмкинлә онун тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олмуш, она илаһијјат, нүчүм, тәбабәт, фәлсәфә, ријазијјат елмләринә даир биликләри өјрәтмишдир. Хагани илк ше'рләрини һәҗәјиги (һәҗигәтләри севән) тәхәллүсү илә јазмышдыр. Бу тәхәллүсү дә она әмиси вермишдир. Хагани 25 јашында оlanda әмиси вәфат едир. Бу ағыр иткени Хагани дәрин кәдәрлә гаршыламыш, чохлу мәрсиләләр јазмышдыр. Хаганинин ше'р сәнәти саһәсиндә тәкмилләшмәсинә мүәллим, Ширваншаһлар сарајынын мәлик үш-шүәрасы (шаирләр падшаһы) Әбү-Ә'лә Кәнчәви күчлү тә'сир кәстәрмиш, ону шакирдләриндән үстүн тутараг јекәнә гызыны Хаганијә вермиш, Ширваншаһлар сарајына апарараг III Мәнучөһрә танытмыш, сарај шаирләри сырасына дахил олмасына шәраит јаратмышдыр. Она Хагани ләғәбини дә о вермишдир. III Мәнучөһрүн вәфатындан сонра һакимијјетә кәлән Ахситанын дөврүндә Хаганинин сарајда Хаганинин вәзијјәти хејли чәтинләшмишдир. Хаганинин сә'јләринә бахмајараг Ахситан она пис мүнәсибәтини дәјишмәмишдир. Буна көрә дә Ахситанын сарајында Хагани дәрин мә'нәви вә руһи изтираблар кечирмишдир. О, һәмин илләрдә Кә'бә һесаб етдији вәтәни Шамаһыдан чыхмаға чалышмышдыр. Хагани 1156-чы илдә 36 јашында Мәккәјә кетмәк бәһанәси илә Ширвандан чыхмаға ичазә ала билир. Бир илә гәдәр чәкмиш сәфәр заман бир чох шәрг өлкәләрини, Әрдәбил, Нәмәдан, Бағдад, Шам, Мосул, Исфаһан кими мәдәнијјәт мәркәзләрини кәзиб көркәмли алимләр вә дөвләт хадимләри илә көрүшүр. О, кәзиб көрдүјү јерләрин иғлими, чоғрафи шәраити, әһалинин мәишәти, өхлағы, адәт-ән'әнәләри илә таныш олур. Нәмин сәфәрин нәтичәсиндә Хагани Азәрбајҗан әдәбијјатына

кәзәл төвһәси олан "Мәдаин хәрәбәләри", "Төһвәт үл-Ираҗејн" адлы әсәрләрини јазыр. О, "Мәдаин хәрәбәләри" гәсидәсиндә Сасаниләр дөвләтинин дөбдөбәсини кечмиш Мәдаин сарајынын зәр-зинәтини, хәрәбәләрини јүксәк поетик бир диллә тәсвир едир.

"Төһфәт үл-Ираҗејн" адлы мәнзум сәфәрнамәсиндә исә Хагани ата вә анасындан, гоһумларындан, кәздији өлкәләрдән, раст кәлдији адлы-санлы адамлардан сөһбәт ачыр. Хагани икинчи дөфә Шамаһыдан чыхмаг истәјәркән тутулуб Шабран галасына салыныр. Једди ајдан сонра Хагани һәбс-ханадан бурахылыр. Зиндандакы ағыр күнләрини "Һәбсијјә" әсәриндә тәсвир едир. Хагани Мәккә зијарәт бәһанәсилә Шамаһыны тәрк едир. Мәккәјә икинчи сәфәриндән сонра о, Ширвана гајыдыр.

Онун һәјатынын сон илләри чох кәдәрли олмушдур. Бир-биринин ардынча арвады, гызы, оғлу вәфат едир. Ширванда һәјәти ағыр кечдијиндән Хагани Тәбризә көчүр. "Өвлад атадан инчијәндә ана гучағына пәнаһ апарыр".

Хагани 1199-чу илдә Тәбриздә вәфат едир. Хагани елмә, елм өјрәнмәјә јүксәк гижмәт вермиш, бөјүкләрин ағыл вә елминдән сағ вә сол өли долдурмағы, өзүнү елм вә билик кәлкәсиндә сахламағы, дөвләтә зәһмәтлә, биликлә чатмағы зәрури сажмышдыр. О, билији, е'тибары кишинин шәрәфи адландырырды. Ағыллы инсанлар халг үчүн гәнимәтдир. Ағыллы адамлар зијан чөксә дә, халг үчүн чалышырлар. Повғаланмајан адамлары халг чох севәр. Инсанлар вәрдөвләти илә дејил, елми, һикмәти илә өјүнмәлидирләр. Хагани ата гајысы вә ана нөвәзиини јүксәк гижмәтләндирәрәк ушағларын тәрбијәсиндә онларын хидмәтләрини гејд едир. Анасынын көмәји сәјәсиндә мүдриклик зирвәсинә јүксәлдијини јазыр. Нәр нә етсән, ана һаггыны унутма. Ана едиб чаныны сәнә гурбан. Хагани дејир ки, олмасажды ана зәһмәти, газана билмәздим мән бу шөһрәти.

Хагани инсанларда садәлик вә төвәзәкарлығы јүксәк гижмәтләндириди. Инсан мәнәм-мәнәм дејиб өзүнү өјмәмәлидир. Чаһилләр өзүнү төрифләјәр. Бипикли инсан чох билсә

*Анасындан күсөн көрпө бир ушаг,
Ата гучагында јер тапар анчаг.*

белә чох билирәм демәз. Бош сөзләри һеч ким динләмәз. Инсан өз әмәли, зәһмәти илә јүксәлмәли, садә вә төвазәкар олмалыдыр.

*"Мәнәм-мәнәм" дејиб, өјмә өзүнү!
Ҳәмишә мухтәсәр ејлә сөзүнү.
Ҷаһилдир өзүнү тә'риф едәнләр,
Чох билирәм демә, билсән дә әкәр.*

Хаганијә көрә, һеч бир зүлмкар әбәди чәзасыз галмаз. Падшаһларын сараји елә бир дәниздир ки, ора инчи олма-јан нәһәнкләрлә долудур. Фәрасәт саһиби олан адам кәми-сини бу дәнизә салмаз. Хәјал кәмисини гураглыгларда дејил, туфанларда сынамаг лазымдыр. Һәсәд үрәкләрә ба-тан тикандыр. Инсафлы чәза јерсиз тәлтифдән јахшыдыр.

Хагани вәтәнпәрвәрлији ән көзәл бир кејфијәт кими мәдһ едирди. О, сәјаһәтләрдә оларкән вәтән һәсрәти онун бүтүн варлығыны бүрүмүшдү. О, өзүнү бу руһи әсарәтдән хилас етмәк үчүн доғма јурдуна гајытмағы, онун ағушунда јаша-мағы гәрара алып. Хагани дејирди ки, Ирага, Ирана сәфәр ејләсә, башына јағыш кими симү-зәр төкәрләр, хәзинәси лә'л илә, көвһәрлә доллар. Шаһлар онун мәчлисиндә диз чөкәр, башына табагла гызыл төкәр. Не'мәтә, дөвләтә гәрг олар, ел-оба онун сүфрәсиндән барынар. Лакин үзү күлмәз, көзләри ағлар, гәлбиндә дағ гәдәр ағыр интизар баш галды-рар. Нә үчүн? Хагани бу суала белә чаваб верир:

*Вәтән һәсрәтијлә төкүб көз јашы,
"Аһ, вәтән!" дејәрәм мән һәр сөз башы.
Шамаһы! Еј мәним севимли јурдум,
Мән сәнин гојнунда ханман гурдум.
Индисә ачығын тутмушдур мана,
Сәнин гучагындан ајрылсам, ана
Үмидим, пәнаһым Тәбриздир, Тәбриз,
О шәһәр дә мәнә доғмадыр, әвиз.
Сиз мәнә һәјаты етдиниз әта,
Сән мәнә анасан, Тәбриздир ата.*

Хагани өзүнү һури баласы, Ширваны бәһишт һесаб едир-ди. Ширван үлвијәтин анасыдыр.

Хагани достлуга јүксәк гижмәт верир вә дејирди ки, дост-лугда һүнәр күзәшт етмәји бачармагдыр. Досту нәчибләр чәркәсиндә ахтармаг лазымдыр. Дәрд саһибинә дост кә-рәкдир. Достлугда һәја кәрәкдир. Һәјанын көзүндәки дама-ры кәсәнин өмрү аз олар. Хагани фәзил инсанларла дост олмағы мәсләһәт көрүр. Хаганијә көрә, шадлығын шәрти үч шејдир: мөкан, заман, бир дә достдур.

Һијләдән, мәкрдән узаг олмаг кәрәкдир. Һијлә халглар үчүн өлүмдүр. Һијлә вәфа бүнөврәсинә лағым атандыр. Дост оланлар әдәбли олуб әдәблә, сәдагәтлә хидмәт едәр-ләр. Көнүл ајнасы һеч заман пасланмаз. Һәр чүр тоз-торпа-ғы азадлығы тәмизләјәр.

Хагани көнлүнү мүәллим, дизи үстүнү дөбистани һесаб едир вә дејирди ки, чох сүкутла әлифбаны өјрәнир. Дизи үстүндә Нуһ кәми сахламышдыр. Хаганијә көрә, дизи үстү мөктәб олан кәсдә һүммәт олмалы, асланы диз чөкдүрә билмәлидир. Дәрдә дөзән, намәрдә баш өјмәјән инсаны һеч бир шеј диз чөкдүрмәз. Хагани дејир ки, мөктәбдә она чох шејләр өјрәтмишләр. Сәманы дөфтәр, чүмлә дәрјаны мүрәккәб етсә белә, өјрәндикләрини јазыб гуртара билмәз. Бунунла белә, о дејир ки, бу гәдәр өлм, биллик өјрәндим, јәнә дә көрдүм ки, наданам. Бунунла Хагани елмин сонсузлугуна ишарә едирди. Хагани хош күзаран, бир тикә чәрәк үчүн әјилән, мәнлијини, инсани ләјагәтини ајаглар алтына атан адамлары кәскин төнгид едирди. Хагани бунун сәбәбләрини инсанын анаданкәлмә нагислијиндә, ирсијәтиндә дејил, һәјат шәраитиндә, ичтимаи мүнһидә көрүр, бу шәраити ја-радан һакимләрдә көрүрдү. Хаганијә көрә, шаһларын пија-ләсиндәки шәраб инсан ганыдыр, сүфрәсиндәки кабаб рәи-јәтин чијәридир.

Хагани поезијасында дөврүнүн һәјаты, чәмијәтин мө'нә-

ви, фәлсәфи дүнјасы, адамларын психоложи аләми, әхлагы реал чизкиләрлә тәсвир едилмишдир. О, үстүндә јашады-
ғымыз јер күрәсини инсанын өзәли вә әбәди јурду, инсан
сәадәтинин бешији, сәрвәтләр мөканы кими тәсвир етмиш-
дир.

*Торпаг сәнә анадыр, дејир: "Мәни абад ет,
Ананын чағрышыны динлә, көнлүнү шад ет!"*

*Әкәр өз мејлини бағласан јерә,
Артар шарафәтин бирә-мин кәрә.
Һәр хәтт нөгтәларин бир тәкмилидир.
Торпаг чөвһәридир бу каинатын
Һәм хәзинәсидир чавахиратын.
Һөјатын бешији олмуш бу торпаг,
Торпагдан доғулмуш мәнәлар анчаг.*

Хагани "Төһфәт үл-Ирагәјн" әсәринин "Әрзин фәзиләти"
фәслиндә марағлы фикирләр сөјләјир, "аләмдә мәшһәр го-
пачағы, бүтүн бу чаһанын алт-үст олачағы" барәдә "пычыл-
ты" илә шәјиәләр јајан ујдурмачылары лага гојур.

Хагани илк мүәллим, әмиси Өмәр Осман оғлуна, устады
вә гајынатасы Әбүл-Ә'лаја јүксәк гижмәт вермиш, онлары
өзүнүн тәрбијә верәни, мүәллим, устады адландырымыш-
дыр. Хагани јазыр ки, гәлбимин отағыны дар көрән әмим
ораја јүз мин пәнчәрә ачыр. Атасы ону атанда әмиси Симури
кими ону ганады алтына алыр, билијин Гаф дағына
галдырыр. О, Хаганијә һәр бир елми, фәнни дәриндән өјрә-
дир, дәрәдә хәлифәси олур. Әмиси Хаганијә "Гур'ан"ын јүз
он дәрә сурәсини өјрәдир. Хагани дејир ки, о, мәним дәјәм,
мүәллимим, һәм бөјүк устадым, һәм дә әмимдир. Хагани
бунунла мүәллимин зәһмәтини јүксәк гижмәтләндирир,
мүәллим әвәссиз бир варлыг һесаб едирди.

Хагани јарадычылыгы доғма халгынын әдәбијјатына даһа
күчлү тә'сир етмишдир. Низамидән тутмуш Сабирә гөдәр,
бөјүк шаирләримиз Хагани јарадычылыгындан гидалан-
мыш, онун һаггында гижмәтли фикирләр сөјләмишләр.

IV. 2. Низами Көнчөвинин педагожи көрүшләри IV. 2. 1. Низами өзү һаггында

Сөккиз әсрдир ки, Низами охунур, өјрәнилир, тәдгиг
едилир. Бу мәнәда Низами ирсини әлван металлларла
зәнкин олан нөһәнк дағ силсиләсинә бәнзәтмәк олар. Дүнја
әдәбијјаты вә мәдәнијјәтинин көркәмли нүмајәндәләри
сөккиз әсрдир ки, билечи кеологлар кими бу дағ силсилә-
синдән гызыл күлчә, алмаз, чавахир көтүрүрләр. Лакин
онун сәрвәти түкәнмир, әксинә, јени лајлар тапылыр. Сөккиз
јүз илдири ки, Шәргин вә Гәрбин бөјүк философлары, шаир-
ләри Низами һаггында, онун әдәби-фәлсәфи ирси вә шөх-
сијјәти һаггында јазыр, гижмәтли сөзләр дејирләр. Лакин һеч
ким Низамијә онун өзү гәдәр гижмәт вермәк сәвијјәсинә јүк-
сәлә билмир. Өзү һаггында ән мүдрик сөз сәррафы мөһз
Низамидир. Низами Шәрг әдәбијјаты өнәнәләринә садиг
галараг "Хәмсә"синдә јараданы (Аллаһы), пејгәмбәри,
онун ме'рачыны, дөврүнүн шаһларыны мөдһ етмәклә ја-
нашы, јери көлдикчә өзү һаггында фәхријјәләр дә сөјләјир,
досту — илһамы, дахили мәнә илә диалого кирир. нечә
ишләдијини хәбәр верир. Низами јаратдығы әсәрләрин
өлмәзлијини, өзүнүн мәнәнин, мәнәви аләминин зәнкинли-
јини дәрк едир, мөчүзә сајылачаг нөһәнк ағыл саһиб илду-
гуну дүнјаја бөјан едир. Бу шаирин өз-өзүнү гижмәтләнди-
рмәси, өзүнүн зирвәсини, мәнәви мәнлијини дәриндән дәрк
етмәсидир. Низамијә көрә, өзүнү баша дүшән кимсәјә өлүм
јохдур. Өзүнү дәрк едән, өзүнү таныјан һәр бир инсан ча-
һандан көчсә дә, јенә бу дүнјада јашајыр. О, "Сирләр хәзи-
нәси"ндә өзү-өзүнә белә гижмәт верир:

*Әлчатмаз зирвәдөјәм, сарсылмаздыр дајағым,
Бундан да јүксәкләрә дәјмәлидир ајағым.
Низамијәм, хөјала дөнәнин биријәм мән,
Һөјачанлы сөзүмлә әбәди дирәјәм мән.*

Низами бејнинин јағы илә өзүнү шө'ләләндирирән нурлу чы-
рагдыр. О, сөзү илә әбәдијјәт фәрши тохујур, көзләри илә

үрәкләри, әрши охујур, һүнәри илә көјләрә јүксәлир. О, ел көзүндә дүзлүјү илә учалыр, гәлбина, илһамына дүзлүкдән күч алыр. Низами Кәнчәдә јашаса да өзүнү дүнјанын сөз һакими һесаб едир.

"Хосров вә Ширин"дә Низами е'тибарсыз вә фани дүнјада ишсиз дајанмағы мәзәммәт едәрәк дејир ки, онун гәләми даим инчи, дүрр сачмыш, ше'р аязы дирилик сују олмуш, ады дүнјага учалмышдыр. Әсәри һазыр оlanda һөмишә она гајғы көстәрән, тәәссүбүнү чәкән вәфалы досту ону мәзәммәт едиб дејир ки, еј дәрин мә'налы сөзләр султаны, сөзләр өлкәсинин бөјүк хаганы, гәләми күнәшә бәнзәјән, зөманә шаирләринин устады, фикри, сөзү дәрин олан шаир, нә үчүн Ирага кетмирсән? Кәнчәдән чыхмаг лазымдыр. Ахы сән нурлу күнәш тәк та күн доғандан күн батанадәк шәфәг салырсан. Низами өзүнүн бөјүклүјүнү дәриндән дәрк едир, өзүнә гызыл бојунбағы сандығы Кәнчәдән һеч јерә кетмир, мөһтәшәм әсәрләрини јарадыр.

*Аләм дејир: "Өвладсан сән дүнјаја Низами,
Сығышмазсан сән Кәнчәдә кен дүнјаја Низами.
Боғазымы көр нечә дүјүнләјибди Кәнчә,
Јохса, Ираг хәзинәси мәним оларды мәнчә".*

"Хосров вә Ширин"и јаратмагла бөјүк шөһрәт газанмыш, Ширваншаһын сифаришилә "Лејли вә Мәчнун" поемасыны ишләјиб баша чатдырмыш шаир сөз мејданында тәк галдығыны һисс едир вә дејир:

*Кәлди сөз мејданы, мәнәм сәнәткар,
Бу күн мәндән көзәл сөз дејәнми вар?*

"Лејли вә Мәчнун"да оғлу Мәһәммәдин ше'рдә, сәнәтдә мәһарәти олдуғуну көрән Низами она шаирлик етмәсини мәсләһәт көрмүр:

*Ше'рдән учалыг умма дүнјада,
Чүнки Низамијлә гуртарды о да.*

*Нә гәдәр шаир вар, сөз вар, ше'р вар,
Дүнјада онлардан мәнәм јадикар.*

М.Ә.Рәсулзадә "Азәрбајчан шаири Низами" адлы тәдгига-тында Низаминин фикирләринә үстүнлүк вериб јазыр ки, Мәһәммәд һәзрәтләри пејғәмбәрләрин сонунчусу олдуғу кими, Низами һәзрәтләри дә шаирләрин сонунчусудур.

*Бакир сөзүм, кәләмын күнәш кими нур јајар,
Шөһрәтим гујамәтин шөјпуру тәк курлајар.*

Низами "Једди көзәл" поемасында өзүнү көвһәр устасы, бакир сөз дејән сәнәткар адландырыр вә бу әсәрдә үрәји, әти, чаны олдуғуну, инсандан јалныз сөзүн јадикар галдығыны, "Искәндәрнамә" әсәриндә исә өзүнү сөз күлшөнинин сәрв ағачы, күнәш олдуғуну, дүнјада биликдән нур алдығыны вә дүнја дурдугча јашајан бир дастан јаратдығыны, бәдәнинин чүрүјүб торпага чевриләчәјини билдијиндән әсәрләри илә өзүнә әбәдијәт һөјкәли учалтдығыны дәриндән дәрк едир.

*Еј дағлар кәклији, јад ет мәни сән,
Мөзарым јанындан өтүб кечөркән,
Салам сөјләјәрәк мәндән салам ал,
Кәл гәбрим үстүнә едиб истиғбал.
Һәр заман диријәм сәнин кими мән,
Мән чана кәләрәм, сән чана кәлсән.
Бу јердә санма јар, јолдашсыз мәни,
Мәни көрмәсән дә, көрүрәм сәни.*

Низами "Искәндәрнамә"дә санки јарадычылығына јекун вуруб өзүнә һесабат верир. О, бејнинин, ганынын чешмөләриндән чохла инчә сөзләр сыхыб сүзүрсә дә дојмур, илһа-мы јенә чағлајыр.

*Нә гәдәр дөјәрли хәзинә гурдум,
Һәр бириндә јени нүктәләр вурдум.*

*Жорулмаг билмэдән күндүз вә кечә,
"Мәхзәнүл әсрара" башладым өнчә.
Инчәлик, ширинлик ығараг ондан,
"Хосров вә Ширин"чүн дүздүм бир дастан.
Сонра башга јердә чадыры вурдум,
"Лејли вә Мәчнун"ун ешгини гурдум.
Битирдим дастаны бир нәш'ә тапдым,
Атымы "һәфт пейкәр" үстүнә чапдым.
Инди сөз мүлкүндә бүсат гурарам,
Искәндәр дөвүндән тәбил вурарам.
Јазарам мән онун шан-шөвкәтиндән,
Тахтынын, тачынын әзәмәтиндән.
Өнүб кетмишсә дә дирилдим ону,
Верим әхтәрдығы һејат сујуну.*

IV. 2. 2. Низами инсан шәхсијәтинин тәшәккүлү, елм вә тә'лим һагында

Низами инсан, онун шәхсијәти һагында гижәтли фикирләр сөјләмиш, инсаны јер үзүнүн ән гүдрәтли варлығы һесап етмишдир. О, чәмијәтиндә шәхсијәтин тәшәккүлүнә тә'сир едән објектив вә субјектив амилләрә кениш јер вермишдир. Низами ирсијәтлә јанашы, ичтимаи шәраити, тәрбијәни дә јүксәк гижәтләндирди, инсанлары ата адына, шөһрәтинә архаланмамаға, зөһмәт чөкмәјә, елм өјрәнмәјә, әмәклә учалмаға чағырыр. Низами бүтүн инсанларын охумаг, тәһсил алмаг, дүнјаны өјрәнмәк идејасыны ирәли сүрүрдү.

*Сән чалыш јахшыча өјрән дүнјаны,
Бәшәри, биткини, дашы, һејваны.*

Низами шәхсијәтин формалашмасында ирсијәти һеч дә апарычы амил кими гәбул етмир. О, оғлуна нәсиһәтләринин бириндә һәмин идејаны белә ифадә едирди:

*Чох ити зөһинләр јатан олдулар,
Ахырда сахсы габ сатан олдулар.*

Низами инсан шәхсијәтинин формалашмасына тә'сир едән амилләр ичәрсиндә ичтимаи мүһитә вә тәрбијәјә даһа чох үстүнлүк верир. О, ичтимаи мүһит анлајышына елми мүһити дә дахил едир. Низамијә көрә, тә'лимин, елмин көмәји илә инсанлар тәбиәтин вә инсан мә'нәвијәтинин сирләрини өјрәнә биләр. Елмин гүдрәти, инсанын елмлә үстүнлүк газанмасы, гәләбә чалмасы Низами әсәрләринин фәғәрә сүтүнуну тәшкил едир.

*Гүввәт елмдәдир, башга чүр һеч кәс,
Һеч кәсә үстүнлүк өјләјә билмәз.
Һәр уча рүтбәдән билиниз, фәғәт,
Алимин рүтбәси учадыр әлбәт.*

Шаир тәбиәт елмләри васитәсилә јалныз Јер күрәсинин вә бәшәрин дејил, көјләрин, бүтүн каинатын да сирләрини өјрәнмәји мүмкүн һесап едирди.

*Анлајыб дүшүнәк һәр шеји көрәк,
Һәр сирри ачмагда һүнәр көстәрәк.
Јерләри, көјләри өјрәнәк бир-бир,
Галмасын бизимчүн ачылмаз бир сирр.*

Низамијә көрә, тәмиз шикар истәјән һәр кәс, ону елм оху илә вура биләр. Елмсиз инсан һеч бир шејә наил ола билмәз. Низами, гәһрәманларынын јалныз тәбиәт, чәмијәт елмләринә јијәләнмәсилә кифәјәтләнмәјәрәк, онларын һәрб елмләрини дә бөјүк мәһарәтлә өјрәнмәләрини образлы ифадәләрлә тәсвир едирди.

Низами тә'лимин әһәмијәтиндән бәһс едәркән дејирди ки, һамы ити мурдар һесап едир вә һеч ким итин ағзындан паж алмыр. Лакин ов итләринин көтирдiji шикар тәмиз сајылып.

*Тазынын ағзына дүшән һәр шикар,
Тә'лим көрдүјү үчүн һалал сајылар.
Тә'лимдир дүзәлдән ишләри сап төк,
Олмазмы чөһд етсә бир инсан мөләк?*

*Нәр ким өйрәнмәји билмәјүрсә ар,
Судан дүрр, дашдан да көвһәр чыхарар.
Анчаг өйрәнмәји ар билән инсан,
Мәһрумдур дүңјада билик алмагдан.*

Низами елмин тәрбијәви ролуна да жүксәк гиймәт верир вә дејирди ки, елмли адамлар жүксәк әхлаг нүмајиш етдирмәклә, һадисәләрә өз мүнәсибәтини билдирир, һәјәтда јашамағын мәнасыны дүзкүн гиймәтләндирир, хејрхәһ әмәлләрлә јашајыр.

О, каинатын сонсузлуғу, улдузларда да һәјәтын олмасы һағғында марағлы фикирләр, фәрзијјәләр ирәли сүрүр, јер күрәсинин дејил, бүтүн сәма чисимләринин јуварлаг вә даим һәрәкәтдә олдугуну билдирирди.

*Бу күрә шәклиндә тәкчә јер дејил,
Нәр хәтт ки, һәрләнир јуварлагдыр, бил.*

"Игбалнамә"дә хәјали философ Нүрмүздүн 70 нәфәр руһани илә мүбаһисәси чох марағлыдыр. Нүрмүздүн "каинат сонсуз вә арасыкәсилмәз һәрәкәтдир" фикрини гәбул етмәк истәмәјән руһаниләрә Нүрмүзд белә чаваб верир: "Галын һәрәкәтсиз гиямәтәдәк". Низами чох јердә һәрәкәти тәбиәтдәки ганунаујунлуғ кими ишләдирди:

*Ағача, гушлара дирилик верән,
Сонсуз һәрәкәти һеч унутма сән.*

Низамијә көрә, ағыл, елм инсаны камиллик мәртәбәсинә учалдыр, ону шәрәфли едир. Низами "Сирләр хәзинәси"ндә јазырды ки, аләмә өз ағлынын көзү илә бахан һәр бир кәс аләмин ән гүдрәтли, јенилмәз һакимидир.

Низаминин әсәрләриндә ады чәкилән елмләрә дөрд бөјүк група бөлмәк олар: 1. Инсаны өйрәнән елмләр; 2. Нәјваны, биткини өйрәнән елмләр; 3. Дашы, торпағы, јералты сәрвәтләри өйрәнән елмләр; 4. Нәрб елмләрәи.

Низами гәһрәманлары көзәл сөз демәји, мусигини динләмәји, мусиги аләтләриндә чалмағы бачарыр, јерин, көјүн, улдузларын, ајын, күнәшин сирләрини өйрәнир, кәмәнд, ох атыр, ғылыч чалыр, чөвкән ојнајыр, күшк тутур, низә туллајыр, ат чапыр, үзмәји бачарыр, галаларын сиррини өйрәнирләр. Онун гәһрәманлары дәрк едирләр ки, көјләрдә парлајан сәјсыз улдузларын һәр биринин өз јери, өз асиманы вар. Нәмин гәһрәманлар ону да билирләр ки, даим һәрәкәтдә олан бу "јуварлаг" планетләрдә нәләр олдугуну һәлә елм көшф етмәмишдир. Низами һәлә "Сирләр хәзинәси"ндә дејирди ки, бағлы галан сирләр "сәһәр чағы ачылан гөнчәләр" кими шадланачағдыр.

О, елмин көләчәјинә, инкишаф едәчәјинә, "сирли пәрдәләрин" арадан галдырылачағына инанырды.

*Һәлә ачылмамыш елм илә көјләр,
Лакин һәр елмдә күлүр һәр сәһәр.*

Нурлу күнәш, дәрин, мәналы сөзләр султаны, сөзләр дүңјасынын бөјүк хағаны, һәјачанлы, һикмәтли сөзләрилә әбәди јашајан, әдаләти јер үзүнүн фәтеһи сәјан, өз һүнәрилә көјләрә жүксәлән, өзүнү јандырага, чыраг олан "Илаһи фејзләр мүһити вә һәдсиз ишығлар мәнбәји" Низами, зәманәсинин бүтүн елмләринә, јунан, һинд, әрәб, Шәрг фәлсәфәсинә дәриндән јијәләнмиш бөјүк мүтәфәккир, тәдгигатчы алимдир. О, бүтүн әсәрләриндә поетик тәфәккүрүнү алим, философ тәфәккүрү илә чилалајараг сөзләрә јени мәна вермиш, мәнбәләри дәриндән өйрәнмәклә һәр бир әсәринин өввәлиндә һәмнин китабын јазылма сәбәбләрини шәрһ едәрәк әдаләт вә һағ наминә өзүндән әввәл јазыб-јаратмыш шаирләри, мүтәфәккирләри хатырламыш, бәшәријјәтин әлдә етдији билик сәрвәтинә, кечмиш әдәби ирсә дигтәтлә јанашмышдыр. Низамијә көрә, *кечмишин чилчырағына даш атмағ јетимләрин малына әл узатмағ кими бир шөјдир.*

Низами тарихи мәнбәләрә мүнәсибәтини белә ифадә етмишдир:

*Дунјада нә гәдәр китаб вар белә,
Чальшыыб әлләшиб кәтирдим әлә.
Әрәбчә, дәрничә, јери дүшәркән
Бухары, Тәбәри әсәрләриндән,
Охудум, охудум, сонра да вардым,
Һәр кизли хәзинәдән бир дүрр чыхардым.
Әлимә јетишән һәр бир варагдан,
Нүсхәләр бағладым мән заман-заман.
Онда ки, фикрими салдым саһмана,
Дедим ки, гој ону дүзүм дастана.
Охујан бәјәниб афәрин десин,
Арифләр, алимләр мәнә күлмәсин.*

Низами һәмишә бакирә сөз демәјә чалышымыш, һәр шејин гәдрини һаггыјла дүјүш, јаратдыгы әсәрә инчә нахышларла бәзәк вурмушдур. О, "Искәндәрнамә" үзәриндә ишләјәркән чох чидди тарихи ахтарышлар апармыш, мараг ојадан ән доғру сөзләри тарихдән бир-бир алыб саф-чүрүк едәрәк әзәмәтли бир дастан јаратмышдыр.

*Дастаны дүзәркән фикрим ачыгды,
Сөз сәлис олса да јол долашыгды.
Искәндәр һаггында һеч бир әсәрдә,
Мә'лумат көрмәдим јығчам бир јердә.
Сөзләрлә долмушду хәзинә ичи,
Анчаг һәр нүсхә бир дағыныг инчи.
Һәр көһнә нүсхәдән әсас алараг,
Ону өз ше'римлә бәзәдим анчаг.
Ән гәдим әсәрләрдән мән
Јәһуди, нәсрани, пәһләвиләрдән
Ән инчә сөзләри әлимә салдым,
Габыгы атараг мәғзини алдым.*

Даһи мүтәфәккир, тәдгигатчы шаир даим ахтармыш, өзүнүн дедији кими, сөзләр падшаһынын "ахтаран тапар" мәсәлини өзүнә јарадычылыг девизи сечмишдир. Низами бүтүн әсәрләриндә чох мәс'улијјәтли, дәрин төфәккүрлү бир тәдгигатчы алим кими көз өнүндә чанланыр. Бүжүнкү кәнчләр, елми тәдгигатларла мәшгул оланлар Низамидән нечә тәдгигат апармагы, өзүндән әввәлки әдәбијјата исә нечә гајгы илә јанашмагы, һәр кәсин һагг сөзүндән гижәмәтли бир мәнбә кими истифадә етмәји өјрәнмәлидирләр.

Низами инсан зәкасы вә ағылынын гүдрәтинә инаныр, инсанлары елмләри өјрәнмәјә чағырырды. Шаирин "Хәмсә"синдә елми биликләрин мәнимсәнилмәси зәрури сајылыр вә Искәндәр образында елмләрә јијәләнмәјин зир-вәси төсвир едилир. Искәндәр бүтүн дүнја дилләриндә елмә, фәлсәфәјә аид нә вардыса, һамысынын јунан дилинә тәрчүмә едилмәсинә әвр верир, елмин инкишафына күлли мигдарда вәсаит сәрф едир.

*Елм үчүн сәрф етди о, хејли дөвләт,
Кәнчләр елмә, фәннә өјләди рәғбәт.
Елмә гижәмәт гојду бөјүк һәкмиран,
Елм илә учалды дунјада јунан.*

Низами Искәндәрин елмә, гәдим мәдәни ирсә нә гәдәр бөјүк өһәмијјәт вердијини Иран шаһы Даранын бу гызыл мүчрүсүнү әлдә етмиш дөјүшчүнүн суалына чавабында бир даһа тәсдиг едир. Дөјүшчү Искәндәрдән сорушур: "Даранын гызыл мүчрүсүнә нә гојар?" Искәндәр: "Һомерин әсәрләрини", — дејә чаваб верир.

Низаминин Шәрг: Чин, Һиндистан, јунан фәлсәфәсини нечә дәриндән билмәси "Игбалнамә"дә, "Һиндли һәкимин Искәндәрлә сөһбәти" вә "Искәндәрин једди алимлә хәлвәтә чәкилмәси" бәһсләриндән ајдын олур. Бурада Низаминин хилгәт, јарадылыш һаггында фәлсәфи, елми фикирләри илә јанашы, онун өзүнүн әввәлки елми, фәлсәфи фикирләрә, системләрә мүнәсибәти дә ајдын олур. Искәндәрин

Һиндли һәкимлә сөһбәтиндә өзүнәмәхсус дүнјабахышы олан ики алим: Искәндәр вә һиндли философ бир-биринә үрәк сөзләрини дејирләр. Һиндли философ бәдәнчә гоча олса да, фикрән кәнчдир, онун башы бағлы сөзләри чоҳдур. Бу сөзләри һеч дә һәр адам изаһ едә билмәз. "Һиндли философ ачыг данышыр", "сөзүн пәрдәсини ачыр."

*Нөвбәт о һиндлијә чатдыгы заман,
Тәзә күл сачылды көһнә ағачдан.*

Сөһбәтдән ајдын олур ки, һиндли философ белә һесаб едир ки, аләм маддидир, сонсуздур. Башга дүнјалар да вар. Низами бунунла белә бир фикри әсасландырмаға чалышмышдыр ки, Һиндистанда фәлсәфи фикир Јунаныстандан әввәл олмушдур.

"Искәндәрин једди алимлә хәлвәтә чәкилмәси" бәһсиндә Низами мұхтәлиф дөврләрдә јашајан јунанстанлы, ромалы, суријалы философлары бир мәчлисә топлајыр. Бурада Аристотел, Платон, Фалес, Плин, Порфири, Нүрмүзд вә Сократын "Дүнјада илк тәркиб нәдир?", "Дүнја нечә јаранмышдыр?", "Варлығын ибтидасы, интәһасы вармы, јохса әзәлдән елә белә олмуш вә белә галачагдыр?" кими Искәндәри дүшүндүрән, әспиндә исә Низамини дүшүндүрән суаллара нечә чаваб вермәләри тәсвир едилир. Нәмин алимләр "гоча дүнја"нын тарихинә, нечә јарандыгына даир фикирләрини сөјләјир вә әсасән, дөрд үнсүр (од, су, һава, торпаг) үзәриндә дајанырлар. Низами һәр бир алимин өзүнәмәхсус фикрини олдуғу кими шәрһ етмәјә чалышыр.

Низаминин тәсвиринә көрә, Хосров, Бәһрам Кур, Искәндәр оху, јазы илә мәшғул олур, әрәб, Иран, јунан дилләрини, ријазиијаты, астрономијаны, чоғрафијаны, поетиканы, үслубиијаты вә с. фәһләри өјрәнирләр.

Низаминин тәһсилин мәзмунуна даир фикирләрини гысача хүласә етсәк ајдын олур ки, тәһлимин мәзмунуна о, өз дөврүнүн елмләрини: тәбиәтшүнәслыгы, ријазиијаты, чоғрафијаны, поетика вә дилләри дахил етмишдир. Көрүндүју ки-

ми, гаршымызда әһатәли, кениш тәдрис планы дурур вә һәмин тәдрис планы һуманитар фәһләри, һәмчинин дәғиг елмләри, тәбиәтшүнәслыг елмләрини өзүндә әкс етдирир.

IV. 2. 3. Низами јаш дөврләри һағгында

Дүнјада јахшылығы һәр шејдән үстүн тутан, кимсәнин башғасына мөһтач олмасыны истәмәјән, сөз күлшәнинин сәрв ағачы, ше'ри, авазы дирилик сују, поезиијасы күнәш, илһам чешмәси енциклопедик билик мүчәссәмәси олан Низами әсәрләриндә јаш дөврләринә дә дигтәт јетирмиш, һәр мәсәләдә "Искәндәрнамә" әсәриндә бөјүк бир һөрмәт вә мөһәббәтлә тәсвир етдији мұәллимләр мұәллими, алимләр алыми, антик дөврүн бөјүк философу Аристотелин јаш бөлкүләринә ујғун јаш дөврләриндән бәһс етмишдир. Низами оғлу Мөһәммәдә үч дөфә ("Хосров вә Ширин"дә, "Лејли вә Мәчнун"да, "Једди көзәл"дә) нәсиһәт етмишдир. Нәсиһәтләрин маһијәти вә мәзмуну һәр бир јаш дөврүнә (ушағлыг, јенијетмәлик, кәнчлик) ујғун кәлир. Низами биринчи нәсиһәтиндә (7 бөјтдир) көзүнүн нуру, дилинин әзбәри, гәлбинин гүруру олан једди јашлы оғлуна әлине гәләм алыб билик өјрәнмәји, тәрбијәли, намуслу олмағы мәсләһәт көрүр. Низами икинчи нәсиһәтиндә (27 бөјтдир) он дөрд јашлы башы сәрв кими көјләрә учалан оғлуна мұрачиәт едәрәк дејир ки, гәфләтдә ојнама, гејрәт вахыдыр, инди һүнәр вахты, шөһрәт вахтыдыр. Низами ојунла кечән ушағлыг һәјатынын архада галдығыны, елм өјрәнмәјин зәрурилијини гејд едиб оғлуна дејир ки, ушағкән әсплини сорсалар да, сонралар буну јада салан олмур. Сәадәти, хошбәхтлији камалла, әдәблә өлдә етмәк олар. Низами оғлунун ше'рә, сәнәтә һәвәс көстәрдијини хүсуси гејд едир. Бу һәгигәтән беләдир. Пешә сечмәк, һәр һансы бир сәнәтә јијәләнмәк арзусу мөһз јенијетмәлик дөврүндә јараныр, тәдричән формалашыр. Низами оғлуна һәјатда фәјдалы бир пешәјә саһиб олмағы, елмләр елми олан фәғиһлији вә тәбиблији өјрәнмәји мәслә-

IV. 2. 4. Низами өхлаг төрбијеси һаггында

һәт билир. Низами ону да оғлуна хатырладыр ки, һәр һансы бир елми өрәнәркән ону камил билмәк лазымдыр. Камил паланчы жарымчыг папагчылыгдан јахшыдыр. Низами үчүнчү нәсиһәтиндә (71 бейтир) оғлу Мәһәммәдә дејир ки, шөһрәтин Мәһәммәд, тәлејин хошдур. Адына јахшылыг мөһрү вуруб јахшы достлар арамаг, һәрзә-һәрзә данышан достлардан узаг олмаг лазымдыр. Шаир оғлуна өзүнү залымлардан горумағы, кетдији јолун чәтинликләрини нәзәр алмағы, ајыг-сајыг олмағы, јахшы адамларла үнсийәт јаратмағы, һүнәр кәстәрмәји, әр олуб гапылар ачмағы, елм өјрәнмәји, өзүнү дәрк етмәји вә өзүнү танымағы, әмәклә мәшгул олмағы мәсләһәт көрүр вә дејирди ки, өзүнү дәрк едән, әмәкдә иштирак едән һәр кәс дирилик сују ичә биләр, һәјәтдә өзүнә хош күзаран јарада биләр.

Низами "Хосров вә Ширин" поемасында инсан өмрүндән, онун бүтө илләриндән сөз ачыр, кәнчлијин чох тез өтүб кетдијини билдирир. Өмрүндән отуз ил кечибсә, гафил кими јашамаг олмас. Һәјәтын нәш'әси гырх јаша гәдәрдир. Гырхдан сонра һәвәс азалыр. Әллидән кечәндән сонра инсан тез-тез хәстәләнир, ајаглар тагәтини итирир, көзләрдә нур азалыр. Алтмышда инсан бир јердә мәскән салыр, јетмишдә исә бәдән өз күчүнү итирир. Елә ки сәксәнә, дохсана чатдын, орадан өзүнү јетирдин јүзә, өлсүсән, чанлы да көрүнсән кезә. Низами һаглы олараг дејир ки, истәр бир күн јаша, истәр јүз ил сән, бу нурлу ејвандан бил, көчәчәксән. Она көрә дә, инсан һәјәтынә мәнәлы јашамалы, әмәклә мәшгул олмалы, башгаларына көмәк етмәлидир.

Низаминин оғлуна дәнә-дәнә мүрачиәти, нәсиһәтләри шаирин јалныз өз оғлуна дејил, бүтөвлүкдә бөјүмөкдә олан нәслә олан мүрачиәти вә нәсиһәтләридир. Низами нәсиһәтләри нәсилләрин варислијини, өвләдларымызын тәчрүбәсини әкс етдирир, онлары бир-биринә гајнаг едир. Нәсилләр бир-бирини әвәз едир, заман дәјишилир, јениләшир, лакин Низами нәсиһәтләри өз әһәмијәтини даһа да артырыр, нәсилләри өјрәнмәјә, зәһмәтдә, әмәкдә иштирак етмәјә чағырыр вә дејир ки, инсанын һәјәт кәмисинин әмәкдән суканы олмасса, туфанлар вә фыртыналар ону мәнв едәр.

Низами "Хәмсә"сіндә төрбијә, өхлаг төрбијәси, хејир вә шәр проблеми мүһүм јер тутур. Бурада инсанпәрвәрлик, достлуг вә јолдашлыг, дүзлүк вә доғручулуг, хејирхаһлыг, әдаләт, садәлик вә тәвәзәкарлыг, вәтәнә мәнәббәт, башга иргләрә, халглара сәмими мүнәсибәт бир-биринә говушмуш, инсан өхлагынын вә мәнәвијәтинын бүтүн тәрәфләри, онларын тәмизлији, сафлыгы, паклыгы конкрет нүмунәләр әсасында тәһлил вә тәсвир едилмишдир. Низами инсанларын ејибләрини инсани кејфијәтләр күзкүсүндә кәстәрмәјә чалышыр, онлары хејирхаһлыга, әдаләтә, шүчә-әтә, мәрдлијә, дүзлүјә, доғручулуга чағырыр, пахыллыгы, оғурулуғу, икиүзлүлүјү, јаланчылыгы ифша едир.

Низами достлуға, јолдашлыға јүксәк гијмәт верир вә гејд едир ки, адамлар үздә бир чүр, далда башга чүрдүр. Беләләри үздә шад, дахилдә дүјүндүр. Шаир һәгиги, садиг дост тапмағы мәсләһәт билир.

*Елә садиг дост ара, сәни дарда гојмасын,
Чәкиб тордан чыхарсын, сәни торда гојмасын.*

Низами тәмәнналы достлуғу исләјир вә белә достлуғу дүшмәнчилик һесаб едир. Низамијә көрә, садиг дост шәфасы илә јараны сағалтдыгы һалда, дөнүк дост чәфасы илә јараны сызылдадыр. Низами һәгиги достлуғун шәртләрини дә мүәјјән едир.

*Чох көзәл олса да ејби кизләтмәк,
Дост достун ејбини өртмәсин кәрәк.
Бу достлуг ајнасы кәстәрир ки, сән
Өзүндән бу ејби кәнәр едәсән.*

Һәгиги дост дост үчүн һәм хәзинә, һәм дә дајагдыр, һәм ата, һәм гардашдыр. Низами гәдим Шәрғ фәлсәфи фикринә истинад едәрәк гардашын да дост олмасыны зәрури сајыр

вә дејир ки, дост зәнкин хәзинәдир. Дост доста өз сиррини билдирир, севинч вә кәдәрини онунла бөлүшдүрүр. Шаир, оғлу Мәһәммәдә јахшы ад газанмыш көзәл достлар арамагы, һәрзә-һәрзә данышанлардан узаг олмагы мәсләһәт билдири.

*Јахшы ад газанмыш көзәл дост ара,
Онда јетишәрсән ағ күнә, вара.
Хош әтирли бир дост јахшыдыр, инан,
Һәрзә-һәрзә дуруб данышанлардан.
Бир достун да олса ејубли әкәр,
Јүзүнүн адына ләкә кәтирәр.*

Низами адамлары инсан адына лајиг өмүр сүрмәјә, севки илә, хејирхаһлыгла јашамаға чағырыр вә дејирди ки, инсан тикан дејил, күл олмалы, үфунәт дејил, әнбәр гохумалыдыр. Низами тәбиәтән азад доғулмуш инсанлары даим камиллијә чағырыр, онлары мә'нәвијат зирвәләриндә көрмәк истәјир. Низаминин фикир дүнјасында ики аләм вар: дивләр, залымлар аләми, бир дө нурлар, мәләкләр аләми. Низами биринчи аләмин чиркинликләрини амансызчасына ифша едиб она нифрәт етдији кими, икинчи аләмин нурлу сәһәрини, көзәлликләрини, хејирхаһлығларыны тәгдир едиб мәһәббәтлә тәрәннүм едир.

"Сирләр хәзинәси"ндә "Ики рәгиб алимин һекәјәти"ндә ики алими гаршылашдырыр. Һәкимләр (алимләр) арасында чәкишмә башлајыр, онлардан бири јашамалы, дикәри исә дүнјаны тәрк етмәлидир. Шәртә көрә һәр бири зәһәр һазырлајыб рәгибинә вермәлидир. Бунлардан бири чох гүввәтли зәһәр дүзәлдир. Дикәр алим исә һәмин зәһәри зәрәрсизләшдирән дәрман дүзәлдәрәк, зәһәри вә она гаршы дүзәлтдији дәрманы ичир.

*Пәрванә тәк јанса да, анчаг јенә ганад ачды о,
Һәр мәчлисә шам кими өз нуруну сачды о.*

Икинчи алим садәчә олараг бағчада кәзишәркән үстүндә шәһ дамласы олан бир күл дәриб о бири алимә верир. О да нә едәчәјини билмир. "Офсунлу күл" онун руһуну сыхыр, вә һимәдән вә горхудан чаны чыхыр. Низами белә нәтичәјә келир ки, ким өз һәјаты үчүн даһа чох нараһат олуб башғаларынын мәһвинә чалышырса, нәтичәдә о, өзү мәһв олур.

*Дәрдә өләч тапан кәс күлән олду һәјатда,
Бирчә күлдән горхан кәс өлән олду һәјатда.*

"Сирләр хәзинәси" инсанлығын, ичтимаи-игтисади һәјатын, инсан сәадәти вә хошбәхтлијинин, икидлик, мәрдлик, инсанпәрвәрлик, доғручулуг, дүзлүк, бәрәбәрлик, е'тибар, инам, еһтијат вә с. һаггында тәрбијәви фикирләр хәзинәсидир.

*Сәһәр тәк әртимшиәм кечәләрин шамины,
Сәһрикарлыг, мә'чүзәләр һејран гојур һамыны.
Јохсула да, шаһа да һикмәт нуру сачмышам,
Үлвијәт хәзинәсинин һәр сиррини ачмышам.*

Низами бүтүн әсәрләриндә, өн чох "Једди көзәл" поемасында хејирлә шәрин, һүрмүздлә Әһриманын, ишыгла зүлмәтин мүбаризәсинә кениш јер вермишдир. Низами әсәрин өввәлиндән инсанын өзүнү дәрк етмәси фикрини ирәли сүрүр. О, дәрк едәнләри әбәди јашајанлар, дәрк етмәјәнләри исә бир гапыдан кириб дәјәр гапыдан чыханлар адландырыр.

Хејирлә шәрин мүбаризәси вә хејирин гәләбәсинә инам "Једди көзәл" әсәринин әсас идејасыны тәшкил едир. Әсәрдәки гәһрәманлар өзләрини дәрк едәндә хејирхаһлыг гәләбә чалыр.

Низами һаггы олараг дејирди ки, өзүнү, кимлијини дәрк етмәјәнләр инсан адландырыла билмәзләр. Беләләри вардәвләт ахтарыр, һәјатын мә'насыны јемәкдә, јатмагда көрүр.

*Инсан јем далынча гачмасын көрәк,
Гушдан ајыг олсун, зирәкдән зирәк.*

*Чалыш өз халгынын ишинә яра,
Көйсин әмәлиндән дүнја зәрхара*

Низами инсандан фәаллыг, гәһрәманлыг, хејирхаһлыг, халг хидмәт тәләб едир, ону дүнјанын шәри илә мүбаризәә чагырыр. Бу мүбаризә мәһәвијәт, әхлаг, инсанлыг, хејирхаһлыг мүбаризәсидир. Шаир һәр шеји инсанла, инсанлыг-ла, хејирхаһ әмәлләрлә өлчүр. Инсан тәкчә өзүнә дејил, инсанлыга, халга хидмәт етмәли, күл кими хош әтирләр сачмалы, һәрәкәти, әмәли, хасијәти, сөзү илә әтирли олмалыдыр.

*Хош әтирләр сачмаг истәјән адам,
Күлтәк хошхасијәт олмалы мүдам.*

Једди көзәлин сөјләдији һекајәләр мүхтәлиф истигамәтли хејир гүввәләрин шәр үзәриндәки гәләбәсини әкс етдирир. Бу һекајәләр ичәрисиндә ән ибрәтамини Чин көзәлинин сөјләдији "Хејир вә Шәр" һекајәсидир. Хејир өз һәрәкәти, әмәли илә гәләбә чалыр. Низами бунунла инсанлары хејирхаһлыга, хејир әмәлләр көрмәјә чагырыр.

Низами әсәрләриндә әмәјә, әмәк адамларына хүсуси јер верир, әмәјин һәјәт чөһәри олдугуну сөјләјир вә әмәји, ағлы илә јүксәләнләри мөләк адландырыр. Низамијә көрә, зәһмәтлә мәшгул олан инсан дашдан көвһәр чыхарыр, сәји, әмәји, зәһмәти тәрәннүм едир. О дејир: сән чалыш, һәјәтын мәһнасы әмәкдир, зәһмәтсиз бир инсан нәјә көрәкдир. Зәһмәтлә, әмәклә мәшгул олан адамын әлләри башгаларына узанмаз.

*Гаршында бојун бүкүб әл ачмајым дејә мән,
Әзәлдән әл атмышам белә бир пешәјә мән.*

*Нә хәзинә јығанам, нә дә тирмә кејәнәм,
Өз һалал зәһмәтимин чәрәјини јејәнән.*

"Лејли вә Мәчнун" поемасында да Низами һәмнин идејаны ирәли сүрүр.

*Мәш'әл тәк әлимин муздујам
Шам кими, сән дә өз хәзинәнә јән.*

Низами дүзлүк, мәрдлик, садәлик, тәвазәкарлыг, хошхасијәтлик вә с. кејфијәтләри кәнч нәсилдә тәрбијә етмәји зәрури сајырды. Низамијә көрә, дүзлүк вә доғручулуг бөјүк мәрдликдир. Низами һәддән артыг јумшаг, мүләјим олмағы, јерсиз тәвазәкарлығы чидди нөгсан сајмышдыр. Әсил ләјагәтли инсанлар гаршысында әјилмәк, баш әјмәк учалыдыр. Лакин инсанлыг симасыны итирмишләр: наданлар, чаһилләр гаршысында јумшаглыг көстәрмәк гәбаһәтдир.

Инсанлар бир-биринә көмәк етмәлидирләр. Бу чәмијәтин ганунудур. Чәмијәтдә инсанларын мүнәсибәтләриндә гаршылыгы көмәк, гајғы, хејирхаһлыг, дүзлүк, доғручулуг, мейрибанлыг вә с. олмаса, һәмнин чәмијәтдән әдаләт, сәадәт көзләмәк олмаз. Чәмијәт инсани мүнәсибәтләр, мәһәббәт үзәриндә гәрар тутур. Низами мәһәббәтә инсанлыг ешги, "ешг" адлы елм — дејә тәриф верир, ону әхлаг елми дә адландырыр. "Лејли вә Мәчнун"да Гејс мәктәб илләриндә "ешг" адлы елмә хүсуси мараг вә һәвәс көстәрир, "ешг китабы" охујур. Хејирхаһлыг, садәлик, тәвазәкарлыг, нәчиблик, зәрифлик, достлуг, гајғыкешлик, хошхасијәтлик, агиллик һәмнин "ешг китабы"нын әсәс фәсилләридир. Низами бу ешги кејләрин мейрабына бәнзәтмишдир. Низамијә көрә, мәһәббәт даими олмаса әкәр, кәнчлијин бир шәһвәт ојунуна дөнәр.

*Мәһәббәт одур ки, оду сәнмәсин,
Инсан јашадыгча үзү дәнмәсин.*

Белә бир мәһәббәт јалныз шәхсијәт вә севки азадлыгы мүмкүн олан јердә јарана биләр. Чүнки тәрәфләрин истәји вә арзусу әлејһинә гурулан аиләдә сәадәт олмаз.

Шаирин идеалы, һуманист фәлсәфәсинин гајәси вә мәрәмы бу иди:

*Өјлә бир ихтијар олсајды мәндә,
Гојмаздым бәндејә мөһтәч бир бәндә.*

Низами инсанын чөмијјетиндө шөрөфли бир варлыг ол-
дугуну дөнө-дөнө гејд етмишдир.

*Инсансан, инсана гатыш һәр заман,
Инсанла шөрөфли сајылып инсан.*

IV. 2. 5. Низами физики камиллик вә сағламлыг һаггында

Низами тәсвир етдији гәһрәманларын физики камиллији-
нә вә сағламлыгына бөјүк әһәмијјәт вермишдир. Низаминин
физики камиллик аңлајышына адамларын, хүсусилә кәңч
нәслин сағламлыгыны, мөһкәмлијини, дөзүмлүлүјүнү, күм-
раһлыгыны, ирадәли олмагыны, биликләрә (һәм үмумбәшә-
ри, һәм дә һәрби) јүләнмәјини дахил етмәк олар. Физики
камиллик Искәндәр образында жүксәк зирвәјә чатымышдыр.
Онун севә-севә тәсвир етдији гәһрәманлары: Хосров, Бәһ-
рам Кур физики чәһәтдән елми вә һәрби биликләри мәним-
сәмәк бахымындан Искәндәр сөвијјәсиндә олсалар да, әмә-
ли фаалијјәтләриндә вә характерләриндәки чатышмазлыг-
лара кәрә һәлә физики камиллик дәрәчәсинә жүксәлә бил-
мәмишләр. *Физики камиллик: гүввәт, чүр'әт, мәрдлик, би-
ликли олмаг, хејурхаһ әмәлләрлә јашамаг, өлкәләр абад
етмәк, хаһнләри, залымлары мәһс етмәк, көзәл, күлшән
һәјәт гурмаг, адамларын сағламлыгы, һамынын әмәклә
мәшғул олмасы гајғысыны чәкмәк, елмә, елм адамларына
һөрмәт етмәк вә с.* Искәндәр образында өз әксини тап-
мышдыр. Низами Искәндәри һәм фәтәһ (о, ијирми јашында
падшаһ иди), һәм дә алим пејғәмбәр (о, ијирми једди јашын-
да пејғәмбәр иди) кими тәрәннүм етмишдир. Искәндәр дөв-
рүнүн елмләрини дәриндән вә һәртәрәфли билмиш, зәмә-
нәсинин һәм тривиум (грамматика, риторика, диалектика),
һәм дә квадриум (һесаб, һәндәсә, астрономија, мусиги)
елмләрини Аристотел вә онун атасы Никумахосдан (Низа-
мидә Нигумаш) өјрәнмишдир. Сонралар һакимијјәтә кәлән

Искәндәр Аристотели онун атасынын вәсијјәтинә кәрә
өзүнә вәзир сечмишдир. Низаминин Искәндәри Јунаныс-
танда бөјүк шөһрәт газанмыш једди мүдриклә мәсләһәт-
ләшмиш, онларла мәчлис гурараг, нәсиһәтләрини динлә-
мишдир. Бөјүк Искәндәр бүтүн елмләри, дүнјәви биликлә-
ри, һабелә һәрби билик вә бачарыглары дәриндән мәним-
сәмишдир. О, маһир ох атан, гылынч ојнадан, низә ишлө-
дән, ат чапан бир сәркәрдә иди. Искәндәр һәм дә маһир
гәввас иди. О, һәлә јенијетмә икән Босфор богазыны үзүб
кечмиш, вәһши ат Бусефалы рам етмишди. Јунанлар, ән
чоһ афиналылар, белә бир зәрби-мәсәл дә јаратмышдылар
ки, ким үзмәји билмирсә, о, афиналы дејил. Әлбәттә, физи-
ки камиллик зирвәси олан Искәндәр образына Низами бир-
дән-бирә кәлмәмишди. О, физики камиллијин компонентлә-
рини (тәркиб һиссәләрини) "Сирләр хәзинәси"ндән башла-
јараг тәдричән вермиш, ајры-ајры гәһрәманларын тимса-
лында нүмајиш етдирмишдир. Низами физики камиллијин
формалашмасы үчүн ән јахшы јаш дөврүнү *кәнчлик һесаб
етмиш*, һәр бир кәнчин алова, көзә дөнмәсини, нурлу
сәһәр олмасыны арзуламышдыр. Низами кәнчлији көһлән
ата, көзәллијин тачына бәнзәдирди. Низами гәһрәманлары-
нын кәнчлик илләриндә елми вә һәрби биликләрә нечә јијә-
ләнмәләрини бөјүк бир мәһәббәтлә тәсвир етмишдир. "Хос-
ров вә Ширин" әсәриндә он јашлы Хосровун отуз јашлы-
лары һејран гојдуғуну, гылынчы илә сүтунлары јерә сәрди-
јини, түкдән өз оху илә дүјүн салдыгыны, зиреһдән низә илә
һалга чалдыгыны илһамла тәрәннүм едирди. Низами Бәһ-
рам Журун кәнчлијини дә белә тәсвир едәрәк дејирди ки,
камала јетдикдә елми, әмәли, силаһдан јапышды гүдрәтли
әли. Бәһрам Кур ширләрин пәнчәсини гырыр, ох атараг гарт
дашы даша тикир, гылынчы илә гајалары әридиб од рәнкли
суја дөндөрир, низәсини дарыја саплајыр, узаг нишанлары
дүзкүн вурур. "Лејли вә Мәчнун" әсәриндәки Нофәл јохсул-
лары, мөзлумлары, кимсәсизләри мүдафиә едир, һагг иши
горујур, мүшкүл мәсәләләри һәлл едир.

Низамијә кәрә физики камиллијин биринчи вә зәрури

шәрти, тәркиб һиссәси сағламлыгыдыр. Онын фикринчә, сағламлыг һәјат сәсидирсә, өлүм хәстәлијин нәтичәсидир. Низами бәдәнин саламат сахланмасы үчүн һәр һансы бир үз-вүн зәдәләнән заман кәсилмәсини зәрури сајырды.

*Бармағын бирини чаларса илан,
Бармаг кәсилмәсә зәһәрләнәр чан.*

Низами гәһрәманларынын сағламлыгына, күмраһлыгына, жүксәк әһвал-руһијәдә олмаларына хусуси әһәмијјәт верир, өз гәһрәманларыны һәр чүр бәладан, бәднәзәрдән горујурду. Низамијә көрә, хејир ишләр көрмәк сағламлағын тәмин едилмәсиндә мүнһүм рол ојнајыр. Хејирхәһ ишләр инсан организминдә ганын сағлашмасына, дурулашмасына сәбәб олур. "Једди көзәл" әсәриндә Чин көзәлинин данышдығы "Хејир вә Шәр" һекајәсиндә һәмин мәсәләни жүксәк мәрһәләјә галдырмышдыр. Хејир көзләрини итирсә дә, онун хејирхәһ әмәлләри көзләринин сағалмасына, сағламлыгынын бәрпа едилмәсинә көмәк едир. Хејир сағалыб күрд гызы илә аилә гурандан сонра сирли ағач јарпағынын көмәји илә шаһ вә вәзир гызына шәфа верир. О, һакимијјәтә саһиб оландан сонра исә бүтүн инсанларын сағламлыгына, фираванлыгына гајғы көстәрир, сәндәл ағачынын јарпағлары илә ағыр хәстәләрә әләч едир. Низами бунунла һәр бир кәси инсанларын сағламлыгы наминә хејирхәһ ишләр көрмәјә чағырдырды.

Физики камиллијин мүнһүм тәркиб һиссәләриндән бири дә Низамијә көрә, дәјәнәт, дөзүмлү олмаг вә мөһкәм ирадәдир. О, "Сирләр хәзинәси"ндә јазырды ки, инсана мәсләк, инам вә дәјәнәт кәрәқдир.

*Хошбәхт одур дөзүмә ләјагәти вар онун,
Ағыр жүкә гатлашмаг дәјәнәти вар онун.*

Дөзүм, ирадә, мөһкәмлик Низами гәһрәманлары үчүн чох сәчијјәвидир. Онын бүтүн гәһрәманлары чәтинлијә дөзүр,

мөһкәм ирадә нүмајиш етдирирләр. Низами гәһрәманларыны сәбирли олмага чағырмагла, онлара ирадә мүлкүнүн һакими олмағы мәсләһәт көрүрдү.

*Бил ки, ирадәсиз, мәгсәдсиз бәшәр,
Пәјасыз мөјнә төк јерә тез душәр.*

Низамијә көрә, ирадә мүвәффәгијјәтин гызыл ачарыдыр. О, һағлы олараг дөјирди ки, һәр әзаба гатлашмаг дөзүмлүлүјүн ишидир. Дөзүмлү олан кәс зирәк, чәсур олур. Чүнки дүнја зирәкләрин карван јолудур. Буна көрә дә онун гәһрәманлары: күрәјинин тәри, сују, сели, хыш әвәзи бели, дөмир дырнағы олан гоча әкинчи дә, һеч кимә бојун бүкүб әл ачмаг истәмәјән кәрпичкәсән гоча да, гүдрәт, гүввәт вә мәһәббәт рәмзи олан Фәрһад да, әдәләт тимсалы олан гоча чобан да, өз ағлы, идраки илә Фатәһ Искәндәри мәғлуб едән Нүшабә дә, Бәһрам Кур да, Хосров да, Искәндәр дә, "өзүнү өзкәјә фәда етмиш Ширин" дә ешг әләминдә сәси јашајан, ешгсиз әләмдә сәси батан "Мәчнунда, Мәчнун ешги илә бада кедән Лејли" дә һәр чүр әзаба, әзијјәтә гатлашыр, чәтинлији дәф етмәјә чалышыр, өзләринин амаллары наминә өлүмү белә чәсарәтлә гәбул едирләр.

Физики камиллијин тәрбијә едилмәси јолларына да Низами өз әсәрләриндә хејли јер вермишдир. Бу мәгсәдлә о, тәлимдән, мәшгдән, адәтләрдән, әмәқдән, һава, су, күнәшдән бир васитә кими истифадә етмәји зәрури сајмышдыр.

Низами гәһрәманлары һәр чүр чәтинлијә дөзәрәк елми биликләрә, һәрби бачарығлара, дөјүш мөјданында истифадә олунан тактики фәндләрә дәриндән јијөләнмишләр. Мәшгин инсан һәјәтындакы бөјүк әһәмијјәтини гејд едән Низами бу мәсәләни "Једди көзәл" әсәриндә "Бәһрамын кәнизи илә мәчәрәси" һекајәсиндә бөјүк усталыгла тәсвир етмишдир. Низами Фитнәнин дили илә узун мүддәт мәшг етмә нәтичәсиндә адәтләрин, вәрдишләрин јаранмасыны вә бунларын инсана өмрү боју лазым олдуғуну инандырычы шәкилдә әсасландырыр.

Низамијә көрә, физики камиллијин мүһүм васитәләриндән бири дә әмәқдир. Әмәқ һәјатын чөвһәридик, инсанларын сағламлығыдыр, јашајышыдыр. Әмәқ чөкөн адамлар хәзинә саһиби оларлар. һәјат әмәқдир. Зирәклији, мәрдлији инсан алын тәри илә әлдә едик.

*Һәр һалда сән чалыш, һәјат әмәқдик.
Чәннәт каһалыны нәјә кәрәқдик.
Хәзинә кәшф етмәк истәсән әкәр,
Һәр бир чәтинлијә таб ет, синә кәр.*

Низамијә көрә, әмәқ инсаны шәрәфли едик, ону учалдыр, она севинч бәхш едик. Әмәқ инсаны сағламлашдырыр, бәдәниндәки хылты чыхардыр. һәр кәс өз әмәји илә шөһрәт газаныр. Низами гәһрәманлары: ме'мар да, әкинчи дә, нәггаш да, кәрпичкәсән гоча да, һәким дә, рәссам да, Ширин гәсринә дағлардан сүд архы чөкөн, мөһәббәт наминә Бисутун дағыны јарыб јол ачмаға чалышан Фәрһад да өз әмәјиндән зөвг алып, башгасы үчүн фајдалы олдуғуну һисс едәндә фәрәһләнирләр.

Низами гәһрәманларынын һалына, һәјат тәрзинә ујғун оларағ тәбиәт тәсвиринә, суја, һаваја, Күнәшә, Аја, улдузлара хүсуси диггәт јетирир, тәбиәтин гөјнунда олмаға чағырыр. Низами јохланылмамыш сују ичмәји мәсләһәт көрмүр. Низами тәбиәтин кезәллијини горумаға, тәмиз сујун, тәмиз һаванын гәдрини билмәјә чағырыр. О, әсәрләриндә мүхтәлиф чичәкләрин, күлләрин, ағачларын, биткиләрин, улдузларын, Ајын, Күнәшин адыны чәкир, чичәкләрин, күлләрин кезәллијиндән сөһбәт ачыр. О, флора вә фаунанын горунмасыны, тәбиәтин симмет-ријасынын кезләнилмәсини зәрури сајыр. Су, һава тәмиз олмалыдыр. Низами дејирди ки, сәрви она көрә севир вә бәјәнирләр ки, о, һәмишә јашыл олур. Јашыл рәнк әкинә рөвнәг верир.

*Јашыллығ һәр шејин тәрәвәтидик,
Јашыл рәнк кезләри ишығлы едик.*

*Битки јашыллығыла һәмәһәнк олар,
Чаванлығ һәр заман јашыл рәнк олар.*

Су һәјатдыр, су һәр шејә тәрәвәт верир, һәр шеји тәмизләјир. Низами Бәрдәни тәрифләјәрәк дејир ки, онун јашыл мөшәләри чәннәтә бәнзәјир, јазы да, гышы да күлдүр, чичәқдик. Низами Рома тәбиәтшүнасы Бәлинасын (Плиниј) дили илә дејир ки, тәбиәтдәки һәр шеј дөрд үнсүрдән: од, һава, су вә торпағ варлығындан асылыдыр. Бунлар олмаса, јашајыш да јохду. Она көрә дә Низами ода, суја, торпаға, һаваја гајғы илә јанашмағы төвсијә едик. Онун гәһрәманлары әкиб-бичмәјә, бағ салмаға, јашыллығ јаратмаға, гурмаға хүсуси әһәмијәт верирләр. Дүнјаны бөјүк бир тарла, адамлары бир-биринин чүтчүсү һесаб едән Низами дејирди ки, һәр шеји өзүнчүн әкмәк бир фајда вермәз.

*Көчәнләр зәһмәтлә әкдији бағдан,
Кәләнләр мејвәни дәрмиш һәр заман.
Көчәнләр бир чох шеј әкмишдик бизә,
Биз дә әкмәлијик кәнч нәслимизә.*

Низами јаратдығы гадын образларынын (Ширин, Мөһин Бану, Фитнә, Нүшабә) физики камиллијинә хүсуси дөггәт јетирәрәк онлары киши гәһрәманларындан һеч дә ашағы тутмур. Ширин чөвкан ојунунда һеч дә Хосровдан кәри галмыр, һәтта јери кәлдикдә, ата јурдуну атыб кәлдијинә көрә Хосрову мәзәммәт едик. Нүшабә өз ағлы, һикмәти илә Искәндәрә ибрәт дәрси верир.

Нүшабә өзүнә елчилик едән Искәндәри утандырыр. Бунла белә, Искәндәри шаһлара лајиг еһтирамла гәбул едәрәк, өзүнү чаја, Искәндәри дәнизә бәнзәдик.

Нүшабә Искәндәрин гаршысына лә'л, чавахир, бүллүр, гызыл дүздүрүр вә ән дадли хурушларындан јемәји Искәндәрә тәклиф едик. Искәндәр даш-гашын јејилмәдијини сөјләјир. Нүшабә чавабында она дејир ки, даш-гаш ки, јејилмир, онун боғаза јолу јохдур, бәс онда бу гәдәр ворушмағ,

чарпышмаг нэ үчүндүр? Бу чавабдан ибрэт дәрси алан Искәндәр дејир:

*Еши олсун, бу фикри сағлам гадына,
Мәрдлийн јолуну көстөрүр мана.*

Нүшабә ағлы вә камалы илә гәләбә чалыр. Фатех Искән-дәри мәнәсыз дөјүшләрден узаглашдырар. Бундан сонра Нүшабәни русларын әсирлийиндән гуртаран Искәндәр аби-һәјат сујуну ахтармаға кедир. Буна наил олмадыгда вәтә-нинә гајыдыб алимләрлә вахт кечирир, онларын нәсиһәтлә-рини динләјир, өлкәнин абадлыг ишләри илә мәшгул олур.

IV. 2. 6. Низами мұәллим һаггында

Сөзү илә әбәдијәт фәрши тохујан, кәламлары илә күнәш кими нур јаян, һәјачанлы сөзләри илә әбәди дири олан, һүнәри илә көјләрә јүксәлән, истәји вә арзусунун јолунда бүллур чешмәтәк чағлајан, көнлүнү үлвијјәтә бағлајан, ил-һамына, гәлбинә дүзлүкдән күч алан, зирәклији, мәрдлийи алын тәри илә газанан, дүнјаја өвлад сајылан, сөз инчисини һәр чүр инчидән гижмәтли һесаб едән, дүнја поезијасынын әбәдијәт корифеји Низами мұәллим-шакирд мүнәсибәтлә-ри һаггында гижмәтли фикирләр сөјләмәклә унутулмаз мұ-әллим образлары јартмышдыр.

Низами јенијетмәлик вә кәнчлик дөврләрини тә'лим-тәр-бијә үчүн чох гижмәтли дөвр һесаб едәрәк, мұәллимә, онун ағыллы мәсләһәтләринә әсәрләриндә кениш јер вермиш, гәһрәмәнларынын ушаглыг вә көчлик дөврләрини тәсвир едәркән, онларын хејрхаһ, ағил мұәллимләрини унутма-мышдыр. Низами әсәрләриндәки мұәллимләр Бүзүрчүмәһр ("Хосров вә Ширин"), Мәнзәр ("Једди көзәл"), Нигумаш, Аристотел ("Искәндәрнама") вә башгалары шакирдләринин дәрин биликләри мәнимсәмәләринә, характерләринин, мә'-нәви кејфијәтләринин формалаш-масына чидди тә'сир кәс-

тәрмишләр. Низамијә көрә, мұәллим өзүнүн дәрин билији, јүксәк мәнәвијјаты, әхлаги илә сечилмәлидир. Онун тәсвир етдији мұәллимләр јүксәк ағыл, камал саһиби, көзәл мән-ә-вијјат тимсалыдырлар, енциклопедик биликләри илә зәма-нәсинин адамларыны һејран гојмушдулар. Онлар дөврүнүн бүтүн елмләри:и, һабелә һәрб елмләрини, сәнәтләрини дәриндән билир, Јерлә көјүн говушмасындан, нүчум (астро-номија) елминин кәләчәкдән хәбәр вермәсиндән бәһс едир-диләр. Хосровун мұәллими Бүзүрчүмәһрин ағлынын, истә'-дадынын күнәш тәк парладығыны, јери гарыш-гарыш до-лашдығыны, билији илә көјләрә учалдығыны сөјләјән Низа-ми онун сирләр еви, сирләр алими олдуғуну хүсуси гејд едирди. Мұәллиминдән чохлу һикмәт өјрәнән, билик алан Хосров Јердән Зүһәл улдузуна гәдәр һәр шејин сирләрини мәнимсәјир. Бунунла Низами белә бир һәгигәти тәсдиг едир ки, јахшы мұәллимин шакирди мұәллиминдән јүксәкдә дур-малыдыр.

Мәнзәр бир мұәллим кими һеч дә Бүзүрчүмәһрдән кери галмыр. О, Бәһрама әрәб, фарс вә јунан дилләрини дә өјрә-дир. Мәнзәр дә Бүзүрчүмәһр кими улдузлар елминдә бөјүк мәһарәт саһибидир. Он ик, бүрч вә једди үлкәр онун гар-шысында ачыг сандыға бәнзәјир, һәндәсәнин ән чәтин мө-сәләләрини асанлыгла һәлл едир, көјү, асиманы, фәләји өлчүр. Мәнзәр Бәһрама бүтүн кизли, ашкар оланлары, көј-ләрин, јерләрин сирләрини өјрәтмишдир. Бәһрам да өз нөв-бәсиндә һәр сәһәр, ахшам сә'јлә мәшгул олур, елмин дәрја-сында пәрвәриш тапыр, үстүрлабдан, зичдән көстәриш алараг сирләрин үзүндәки пәрдәни ачыр, дәрсләрини бил-мәкдә мө'чүзә сачыр. О, камала јетдикдә силаһдан јапыш-мағы да унутмур. Низами Бәһрамын һәрб мәһарәтинә јиләләнмәјини белә тәсвир едир:

*Ох атыб, гарт дашы тикирди даша,
Елә бил тикилмиш иләк гумаша.
Гылынчына һәдәф олсајды гаја,
Әријиб дөнәрди од рәнкли суја.*

*Саплаяр низәни дарыја бирдән,
Һәлгә алар кими көтүрүр јердән.
О, дүзкүн вурарды узаг нишаны,
Түк илә ојнарды онун пейканы.*

Бәһрамын белә маһир, биличи бир кәнч кими бөјүмәсиндә хидмәти олан ата-баланы (Мәнзәр вә Нә'маны) Низами белә хатырлајыр:

*Мәнзәр ону билик саһиби етди,
Нә'ман ох атмағы она өјрәтди.*

Мәнзәр Бәһрама астрономијаны, чоғрафијаны, поезијаны, услубијаты вә башга елмләри өјрәдир.

Елмин бешији олан Јунаныстанын падшаһы Филиппин оглу Искәндәрин мүәллимә (Низамидә Нигумаш, јахуд Нигумахос — мәшһүр философ Аристотелин атасы, оглунун да мүәллимә, тәбабәт алими — Македонија һөкмдарларындан Аминтасын, сонра исә Искәндәрин атасы Филиппинин хидмәтиндә олмушдур) она һүнәр, нәзакәт өјрәдир, ағыла нур, үрәјә гүввәт верир вә шаһанә тәрбијә едир. Нигумаш Искәндәрин вә оглунун тә'лимини баша вурандан сонра оглуну кәнч шаһзадәјә тапшырыб дејир ки, сәнә һәр јердән хәрәч кәндәрәчәкләр. О, Искәндәрә гызыла, күмүшә бәнд олмамағы, Аристотели өзүнә вәзир көтүрмәји, онунла мәсләһәтләшмәји вәсијәт едир. Чүнки Искәндәрдә дөвләт, Аристотелдә һүнәр, билик варды. Устады бир күн бу ушағын — Искәндәрин дүнја шаһларына фәрман јазачағыны билирди. "Искәндәрнамә"дәки мүәллим Аристотел дә Низаминин башга мүәллим образлары кими зәмәнәсинин бүтүн елмләриндән хәбәрдардыр. Низами тәсвир етдији мүәллимләрин һамысында әсас бир чәһәтә үстүнлүк верир. Бу, онларын дәрин, һәртәрәфли елми билијә саһиб олмаларыдыр. Онлар өз шакирдләринә дәрин билик верир, сә'јлә тә'лим едир. Аристотел өзүнүн елм, мүдриклик гапысыны шакирдләри гаршысында кениш ачыр, шакирдләринин тә'ли-

мә нечә мүнәсибәт бәсләмәләринә хүсуси диггәт јетирирди. Аристотел Архимед адлы бир исте'далы шакирдинин нәдәнсә тә'лимдән сојудугуну, онун мүнтәзәм олараг дәрсә кәлмәдијини көрүр. Архимед дәрсдә олмајанда о, һәвәслә дәрс дејә билмир, нараһат олурду. Аристотелә көрә, ағыллы бир динләјән јүз шуурсуздан јахшыдыр. Истәкли шакирдинин дәрсә кәлмәдијини көрән мүәллим бир күн ондан сорушур:

*Нә олуб бизләри унутмусан сән?
Нә ишдир сәни бу дәрсиндән гојан?
Елмсиз јашаја биләрми инсан.*

Архимед мүәллиминин суалына сәмими чаваб вериб бир кезәли севдијини билдирир. Аристотел бөјүк усталыгла шакирдинә шәһвәтә ујмамағы, тә'лимә, елмә һәвәс көстәрмәји мәсләһәт едир. Бу сә'ј вә усталығы Лејли вә Мәчнунун мүәллиминдә дә көрмәк олур. О, "кечә-күндүз" онаalara әмәк сәрф едир, ушағларын дәрсинә, елминә чан јандырырды.

Ушағларын һәрәси бир јердән, бир гәбиләдән олуб әдәб евиндә елмләри өјрәнирдиләр. Лејли вә Мәчнунун мүәллимә дә каһ сөздән, аддан, сифәтдән данышыр, каһ да һесабадан, улдузлар дүнјасындан, ешг адлы елмдән сөз ачырды.

Низами мүәллимин икинчи мүһүм кејфијәтини онун әхлағында, мә'нәви паклығында, тәмизлијиндә көрүр, мүәллим нүмунәсинә, мүәллим сөзүнә бөјүк әһәмијәт верәрәк онун тәрбијәчи олмасына да диггәт јетирирди. Онун тәсвир етдији мүәллимләр агил, һәм дә чох кезәл мә'нәвијатлы тәрбијәчидирләр вә онлар һәрәкәтләри, нүмунәләри илә тәрбијә етдикләри гәһрәманларын мә'нәви инкишафына, бир шәхсијәт кими формалашмасына чидди тә'сир көстәрирләр. Аристотелин јүзләрлә шакирди онлардан јалныз мүхтәлиф елмләри өјрәнмирләр, һәм дә хејир вә шәрин нә демәк олдуғуну анламаға, дәрк етмәјә чалышырлар. Аристотел өз шакирдинин мә'нәви дүнјасына хејирхаһ нәсиһәтләри илә мүсбәт тә'сир көстәрир, онларда елмә мәнәббәт,

әдаләтплилик, гәтијјәтплилик, бүтөвлүк, дөзүмлүлүк, бәшәрилик вә с. кими кејфијјәтләри тәрбијә едир. О, шакирди Архимеди еһтирасын гулу олмагдан хилас едир, дәрс, тә'лим вахты һеч бир харици тә'сирә мә'руз галмамағы она нәсиһәт едир, өз һиссләринә һаким ола биләчәјинә онда инам јарадыр. Аристотел һәм дә өзүнүн шәхси нүмунәси, һәрәкәтләри илә шакирди мисирли Маријанын мәнәвијјатына, дәрәнышына мүсбәт тә'сир едәрәк онун ағыллы, биликли, тәрбијәли, мәнәвијјатча пак олмасына шәраит јарадыр. Мисирли Марија өз мүәллиминә зәриф, инчә һиссләрлә јанашыр, ону сеvir. Аристотел өзүнүн тәмкени вә мүдриклији илә она өз һиссләрини чиловламағы, елм илә мәшгул олмағы өјрәдир. Әлбәттә, јалныз Аристотел дејил, Низаминин әсәрләриндә тәсвир олунан диқәр мүәллимләр дә өз шакирдләриндә ән зәриф, нәчиб, көзәл кејфијјәтләр тәрбијә етмәҗе чалышмышлар.

Нигумаш Искәндәрин јалныз ағына нур вермәклә кифәјтләнмир, һәм дә онун гәлбинә гүввәт верир, јә'ни тәкчә әгли тәрбијә дејил, һәм дә емоционал тәрбијә верир. О, Искәндәрә дејир ки, шәһрәтин бүтүн аләмә јайылса, һәр сәмтә һөкмүн, фәрманын ишләсә белә:

*Бу дәрси, тә'лими тут хаһириндә,
Гызыла, күмүшә чоһ олма бәндә.*

Нигумаш шаһзадәјә оғлу илә мәсләһәтләшмәји төвсијә едиб дејир ки, көзәл мәсләһәт гылынчдан көскиндир. Нүнәрлә дөвләт бир-бирини тамамлајыр. Сәндә дөвләт, Аристотелдә исә һүнәр, елм вардыр. Нүнәрлә, елмлә гылынч бирләшән јердә дөвләт учалыр. Ајда өз тахтыны гурмаг истаһән, кәрәкдир јүксәлсин бу пилләләрдән.

Низами мүәллим-шакирд, тәрбијәчи-тәрбијә олунанлар арасындакы мүнәсибәтләрә диғгәт јетирмишдир. Низами тәрбијәчиләрдән тәрбијә олунанлара аталыг гајғысы төләб едир. "Једди көзәл" әсәриндә Мәнзәрин Бәһрама аталыг гајғысы көстәрмәсинә кениш јер верән Низами јазырды:

Низами гәһрәманлары өз мүәллимләринә бөјүк һөрмәт етмиш, һәтта шаһлыг тачына саһиб олаңдан сонра белә өз мүәллимләрини унутмамышлар. Искәндәр алимләри өз әтрафына топламыш, "алимдир көзүмдә өзиз олан", дејә фәрман вермишдир. Искәндәр һағлы олараг дејир ки, елм адамларыны мүәллим јетишдирир. Буна көрә дә мүәллим даһа јүксәкдә дурараг адамлары камиллик зирвәсинә чағырыр. Низами бу күн дә өзүнүн мүдрик кәламлары илә мүәллимләримизи камиллијә, мүдриклијә сәсләјәрәк тә'лим-тәрбијәси илә мәшгул олдуглары ушағларын, јенијетмәләрин, кәнчләрин гәлбиндә гүввәт, ағылында нур јаратмаға, бағлы гапыларын ачарыны елмдә ахтармаға, ағыллы адамларла достлуг етмәҗе, дүнјанын көзүнү ағылла парлатмаға, әр олуб гапылар ачмаға, судан дүрр, дашдан көвһәр чыхармаға, инсана бөјүк шәрф олан көмәји һеч кимдән әсиркәмәмәҗе, һәр бир чәтинлијә синә көрмәҗе чағырыр.

IV. 2. 7. Низами аилә тәрбијәси һағғында

Низами "Хәмсә"синдә аилә, ата-оғул, ана-ғыз, валидејн-өвләд мүнәсибәтләри, ата гајғысы, ана гајғысы, ана јанғысы вә с. мәсәләләрә даир чоһ гијмәтли фикирләр сөйләмишдир. Низамијә көрә, кимлијиндән, ичтимаи вәзифәләр пилләканында тутдуғу мөвгејиндән асылы олмајараг һәр бир ата, валидејн өвләдына гајғы көстәрмәли, онун фәзиләти вә гәбаһәтли һәрәкәтләри үчүн чөмијјәт гаршысында мәс'улијјәт дашымалы, өвләдынын гәбаһәтләринә күзәшт етмәмәлидир. Низами бу бөјүк ичтимаи проблеми "Хосров вә Шириң" әсәриндә Нүрмүзд, Хосров тимсалында чоһ көскин гојмушдур. Нүрмүздүн оғлу шаһзадә Хосров "дәниз ичиси", "нурлу чырағларын биринчиси" олмасына бахмајараг рәијјәти ичтидијинә көрә атасы тәрәфиндән ағыр чәза алыр. Низами,

бунунла белә, гануну позанларын, халга зијан јетирәнләрин шаһзадә олса белә чезаландырылмасыны зәрури сајыр вә һүрмүздүн әдаләтли һөкмүнү алгышлајырды.

*Һаны о адаләт, о инсаф һаны?
Верә өз оғлуна белә чезаны.
Инди јүз јохсулун төкүлсә ганы,
Дуруб тәрәф чыхан бир адам һаны?*

Низами гејд едирди ки, јахшы өвладын һәрәкәт вә әмәл-ләри валидејни севиндирир, фәрәһләндирир.

*Өвладын игбалы әкәр јар олар,
Ата севинчиндән бәхтијар олар.*

Низами инсанлыг тарихиндә әбәди тәкрарланан аталар вә оғуллар, валидејнләр вә өвладлар арасындакы мүнәси-бәтләрин ганунаујун маһијәтини ачараг гејд едир ки, вали-дејнләр һәр чүр әзијәт вә чәтинлијә она көрә гатлашырлар ки, онлар өвладларынын хошбәхт, ағыллы, камаллы олма-ларыны, сағлам бөјүмәләрини истәјирләр.

*Оғул, сөзләримә јахшы гулаг ас,
Ата нәсиһәти фәјдәсәз олмас.
Учалтмаг истәсән, бир камала чат,
Камала еһтирам көстәрир һәјат.
Бир елми өјрәнмәк истәдикдә сән,
Чалыш ки, һәр шәји камил биләсән.*

Низами валидејнләри тут ағачы дејил, нар ағачы олуб өв-ладларына гајғы көстәрмәјә чағырыр.

*Нар башында сахлар мөјвәни мүдам,
Тәпик вурмаз она, одур, бир адам.
Тут өз мөјвәсини јерләрә төкәр,
Одур ки, һәр тәпикдән бир әзијәт чөкәр.*

Низами әсәрләриндә аилә, севки мәсәләләриндән бәһс едәркән никаһа мүнәсибәтини билдирмиш, тәмиз, намуслу, сәмими аиләјә јүксәк гижмәт вермишдир. Бу бахымдан Ши-рин образы даһа сәчијјәвидир. Ширин өзүнүн тәмиз, үлви әхлагы, сәдагәти, мәрдлији, чәсурлуғу, исмәтли вә намуслу олмасы, дөзүмлүлүјү илә сечилир. Ширин бу кејфијјәтләри бибиси Мәһин Банудан әхз етмишдир. Ширинин Хосровла севки мачәрасындан хәбәр тутан Мәһин Бану Ширинә бир ана кими гајғы көстәриб она өз адыны јүксәк тутмағы тап-шырыр.

Ширин ади көзәл дејил. О, ат ојнадан, ғылынч вуран, ох сүздүрән, галхан тутан, чөвкан ојнајан гәһрәман бир ғыздыр. Ширин гадын гәлбинин симфонијасыны, шә'ријәти-ни, гадын ирадәсинин мөһкәмлијини, гадын севкисинин паклығыны әкс етдирир. Јүксәк һиссләрлә севән Ширин һәм дә заманынын мүәјјән етдији гајдалардан кәнара чыхмыр, севдији адамын рәсми, кәбинли арвады олмаг истәјир. О, Хосрову чәсарәтлә дөјүшә, тахтыны, тачыны кери гајтарма-ға чағырыр. Хосровун тәк, сәрхош Гәсри-Ширинә кәлмәси Ширинин хошуна кәлмир. О, гәсрин гапыларыны бағлатды-рыб Хосрову ичәри бурахмыр. Она гәсрдән кәнарда шаһанә гәбул дүзәлтдирир, атынын ајағлары алтына халы дөшәт-дирир, севкилисинә ғызыл тахт гојдурур, ејвандә дурараг Хосровла сөһбәт едир. Ширин бөјүк үрәклә севдији Хосров-ла кәбинсиз өвләнмир. Ширин нурлу, парлаг күнәшә, аја, фирузә күлшәнә, өлүмсүз әбәдијјәтә анд ичир:

*Анд олсун даима ајыг хилгәтә,
Анд олсун бәдәнә гуда верәнә,
Анд олсун чанлара сәфа верәнә,
Һәрчәнд ки, шаһсан, кәбинсиз јөнә
Јетишә билмәзсән истәкләринә.*

Низами гадынла кишинин бир-биринә олан мөһәббәтини никаһла тәсгид едиләндән сонра фәзиләт һесаб етмиш, ни-каһа әсасланмајан интим мүнәсибәтләри исә гәбаһәт сај-мышдыр.

Нəһажət ки, кəбин кəсилдикдән сонра Ширин Хосровла евлəнир. Бундан сонра Ширин Хосрова чəмијјət, инсанлыг һаггында дүшүнмək вə с. кəјфијјəтлəри ашылајыр. Ширин һəмишə ешгинə сəдагəтли галыр. О, Хосровун бəтүн вəр-дөвлəтини јохсуллара пəјлајыр, шаһанə бир дəфн мəрасими дүзəлдир. "Матəm мəрасими бəјүк бир аһ-зар ичиндə һərə-кəтə кəлир. Башы ачыг чарилəлэр вə хидмəтчилэр арасында Ширин назлы-назлы... кəзлəриндəки сүрмəsi, јанагларын-даки əнлији, догагларындаки аллыгы вə кəрдəнинə тəkүл-мүш сачлары илə кəзəллијинин чазибəсини даһа да арты-рараг јеријирди. Башындаки сары өрпəји вə əјиндəки ал кəјими илə баханлары биһуш едирди. Һәр кəс бу һалда əри Хосровун өлүмүндən Ширинин мəмнун галдыгыны кұман едир; бу кəрүнүш, хүсүсən, Ширинин јени вурғуну, ата гати-ли Ширүјəјə үмидлэр бəхш едир.

Матəm дəстəsi түрбə өнүндə дајаныр. Тəзə бир кəлин кими тəрəвəтли олан Ширин чəназə илə бəрəбэр түрбəнин ичинə дахил олур, падшаһын чəназəsi үстүнə кəлир вə фəрјад гопарараг əлиндəки хəнчəри өз кəксүнə санчыр, исти ганы илə севимли əрининин сојуг чəсəдини исидир". Бунун-ла да Ширин өзүнүн характер бəтөвлүјүнү, мəһəббəтинə сонсуз сəдагəтини бир даһа тəсдиг едир. Низами бу өлүмү алгышлајыр.

*Алгыш бу өлүмə, əһсən Ширинə,
Өлдүрэн Ширинə, өлən Ширинə.
Мəһəббəт јолунда өлүм будур, бах
Бу севкини дүңја унутмајачаг.*

Ширинин мəзар дашына јазылан бу сөзлэр дə онун мəрд-лијини, садиглијини тəсдиг едир.

*Бу Шириндən башга кимсə дүңјада
Өзүнү бир кəсə етмəмиш фəда.*

Низами "Лејли вə Мəчнун" əсəрини əрəб торпагында јаша-

јан бир аилəнин тəсвири илə башлајыр. Бу аилə дөвлəтли-дир, шан-шəһрəтлидир. Лакин аилə өвлəd һəсрəти илə јашајыр. Аилəнин јеканə арзусу будур:

*Инсан бу дүңјада даима јашар,
Јурдунда бир өвлəd галса јадикар.*

Аилə башчысы олан киши чох ачы дојдурур, нəзир-нијаз пəјлајыр, үмидини јарадандан үзмүр, гəlби өвлəd арзусу илə јаныр. Низами јазыр ки, аллаһ бу кишинин налəсини ешидиб она бир оғул пəј верир. Бу дөвлəтли, шан-шəһрəтли киши өвлəдынын үзүнə бахан кими, хəзинəсинин гапысыны еллəрин үзүнə ачыр. Ата өвлəдынын бој атмасындан вəчдə кəлир, бəјүк һəвəс вə севинчлə оғлуну мəkтəбə кəндəрир. Оғул бəјүјүр, атанын сачлары бəјазлашыр. Оғлунун мəһəб-бəт мачəрасы ону нараһат едир. О, гəбилəнин ағсагаллар-ыны башына топлајыб онлардан мəслəһəт истəјир, һамы ел гəјдасы илə елчи кетмəји мəслəһəт кəрүр. Онлар бəјүк бир чəлалла Лејлинин гəбилəсинə үз тутурлар. Ата Лејли-нин атасына гоһум олмаг мəгсəди илə кəлдијини билдирир.

Мəчнунун атасыны динлəјən Лејлинин атасы чавабында она дејир ки, бу ишдə достлуг, гоһумлуг олса да баш тутан севдa дејил. Чүнки оғлуну əркəјүн бəјүтмүсən, ел она диванə дејир. Диванəлэр исə бизə тəј ола билмəз. Əввəлчə она дуа един, ағыллансын, сонра мəһəббəтдən даныша биллəр-синиз. Белə бир чавабы ешидən Мəчнунун атасы сарсылыр.

Ата үчүн өвлəддан ширин нə ола билэр? Ата оғлуна јалварыр, нəсирəт верир. Елдə, обада чохлу кəзəллэр олдуғуну сөјлəјир. Лејлини унутмагы мəслəһəт едир. Лакин ата буна наил ола билмир. Чүнки Мəчнун Лејлини севир. Мəчнун өз севкилисиндən əл чəксəјди, о, ади адама чеври-либ ешгə, инсанлыга, мəчнун мəһəббəтинин учалыгына вə өлүмсүзлүјүнə хəјанəт етмиш оларды.

Мəчнунун атасы оғлуну Кə'бəјə апарыб она јалварыр, онун Аллаһа үз тутмасыны, ешги, мəһəббəти унутмасыны хаһиш едир. Бунун өвəзиндə Мəчнун Кə'бəнин мүгəддəс дашыны өпəрək Аллаһа үз тутуб дејир:

*Мәнә дејирләр кәл, ешги бурах,
Бу дост мәсләһәти дејилдир анчаг.
Ешг илә јашајыр аләмдә сәсим,
Ешгсиз аләмдә батар нәфәсим.*

Бунунла Мәчнун орта әсрләрин сахта бахышларына, аилә мүнәсибәтләринә мејдан охујур, мәһәббәтин, гаршылыгы анлашманын мүгәддәслијини тәсдиг едир. О, јашадыгы дөврүн гәјда-ганунларына нифрәт едир, белә бир вәзијәтлә барыша билмир. Мәчнунун фәчиәси јалһыз дөврүнүн аилә гәјда-ганунларынын, ән'әнәләринин, мәһәббәтин фәчиәси олмајыб, мүгәддәс инсани һиссләрин, мүнәсибәтләрин, инсанлығын фәчиәсидир. Низами инсанлығын бу фәчиәсинин сәбәбини "Искәндәрнамә" әсәриндә чоһ образлы шәкилдә көзүн киләсинин нә үчүн гара олмасы суалы илә мән'алан-дырага белә дејирди:

*Инсанда инсанлыг өләндән бәри
Итмиш инсанлығын парлаг көвһәри.
Инсанлыг нәгшини охусан бир-бир,
Биләрсән бужүнкү инсанлыг нәдир,
Бәбәјин гапағы нечин гарадыр?
Инсанлыг өлмүшдүр, матәм сахлајыр.*

Лејли орта әсрләр шәраитиндә гадынларын ојанмасынын, инсанлығы дерк етмәсинин үмумиләшдирилмиш рәмзидир. Лакин зәманә Лејлинин инсанлығыны, мән'әви азадлығыны гәбул етмир. Гадына әшја кими бахан зәманә ону асанлығыла алыб-сата билир. Лејли өз дахили аләминдә инсанлығын әбәди мәш'әлини кәздирән, өзүнүн угурсуз, лакин мүгәддәс, әлчәтмәз мәһәббәтинә садиг бир инсан кими јашајыр. Мәчнун кими севән, јанан, онун кими шәһид олан Лејли, Мәчнунун гадын образыдыр. Фәрг ондадыр ки, Мәчнун дөврүнүн амансыз гәјда-ганунларынадан гачыб бијабанда вәһшиләрлә јашаја билир, өзүнү зәнчирләјиб Лејлини көрә билир, тәбиәтин азад гојунда һејван достлары илә биркә нәфәс ала билир, сәрбәст һәрәкәт едир.

Лакин бунлары Лејли өдә билмир. Онун јөкәнә чыхыш јолу өзү илә, өз дахили аләми илә јашамаг, өз севкисинә садиг галмагдыр.

Ибн Сәләм Лејлијә јахынлашмаг истәјәндә Лејли она бәрк бир силлә вурур. Бу силлә һуманист Низаминин Ибн Сәләмын тәмсил етдији орта әсрләрин ганунларына, аилә адәт-ән'әнәләринә, гадына алчаг нәзәрләрлә бахма тәсәввүрләринә, бахышларына вурудугу силләдир.

Лејли өлән заман илк дөфә ешгини вә дәрдини анасына ачыр, дәрин бир кәдәрлә ган рәнкли кәфән арзулајан Лејли мәһәббәт вә һәсрәт долу диллә Мәчнуну анасына тапшырыб дүнјадан көчүр. Онун анасына вәсијәти, Мәчнунла багы һәсрәт долу сифаришләри мисилсиз, үлвү бир гудрәтә малик саф, тәмиз мәһәббәтин һарајыдыр, зәманәсинин зәнчирини гыра билмәјән, дөврәнын мәчнуну олан Мәчнун Лејлинин һүдудсуз мәһәббәтидир.

Әсәрдәки Ибн Сәләм зәманәсинин күчлү, һәдсиз һүгүгла-ры олан бир адамыдыр. Ибн Сәләм өз сәвијәсиндә, Лејлинин вә Мәчнунун вәлидејнләри илә ејни мөвгәдә дајанан бир гадынла аилә гуруб, динч бир һәјәт кечирә биләрди. Лакин о, белә етмир. Пулла, бөјүк бир дөбдөбә илә Лејлини алыр. Лејлинин атасына бу лазым иди. Лакин... Ибн Сәләмын бәдбәхтлији шәхси бәдбәхтлик олмајыб Ибн Сәләм зәманәси кишиләринин бәдбәхтлијидир. Бунун сәбәби ибн сәләмларын әсәсләндыглары бахышлардыр, аилә ән'әнәләридир, дөврүн гәјда-ганунларыдыр, онларын аиләјә, мәһәббәтә, гадына мүнәсибәтидир, севмәји дәлилик һесаб едән чәмијјәтин антиһуманист мәһијәтидир.

Мәчнун вә Лејлинин вәлидејнләринин тимсалында орта әсрләрин гәјда-ганунлары, аилә ән'әнәләри илә јашајан, лакин онлара јад, таныш олмајан бахышларла гаршылашан вә ағыр зәрбәләр алан, мән'ән сарсылан адамларын һәјәт тәрзи, тәлеји, бахышлары тәсвир едилмишдир.

Низами "Лејли вә Мәчнун" әсәриндә ики нәчиб, ағыллы, шаир тәбиәтли кәнчин фәләқәтинә сәбәб олан, онларын тәмиз мәһәббәтини тапдалајыб пуч едән феодал өхлаг гәјда-

ларыны, шәхсијәт азадлығыны буховлајан адәт-ән'әнәләри, гадын һүгүгсузлуғуну, ағыллылары дәли сајан мүһити, кәнчлијин гәмли тәлејини тәсвир етмишдир.

Низаминин сәмиими вә мүғәддәс аиләјә мүнәсибәти "Једди көзәл"дә поетик ифадәсини тапмышдыр. Низами бу әсәрдә дә Бәһрамын тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирир, онун һәјәт салнамәсини поетик диллә тәсвир едир. Бәһрам једди көзәлин һәр биринин өзүнәмәхсус мәзмунлу сөһбәтләрини динләјир, онлардан конкрет нәтичәләр чыхарыр. Низами Шәрг аләминдә кениш јайылмыш хејир вә шәр гүввәләринә өзүнүн дәрин фәлсәфи, поетик мүнәсибәтини билдирәрәк хејир гүввәләрин тәрәфиндә дуруб онларын гәләбәсинә севинир. Низами әввәлки әсәрләриндә олдуғу кими, "Једди көзәл"дә дә өз идејасына садиг галараг аилә, никаһ мәсәләләринә мүнәсибәтини билдирир, никаһы бирлијин шәрти, нәсилләрин давам и олдуғуну көстәрир. О, бу мәсәләни Чин көзәлинин данышдығы "Хејир вә Шәр" нағылында тәсвир едир. Шәрин кор етдији Хејри күрд гызы евләринә кәтирир, көзәл бир оғланын фәчиәсини ата, анасына билдирир. Ата гызы илә Хејри мүәличә едир. Хејрин кор едилмиш көзләринә ишыг кәлир. О бөјүк хејирхәлпә намуслу әмәји илә чаваб верир. Хејир күрдүн гызыны сеvir, лакин о, мәнәббәтини билдирмәкдән чәкинир. Чүнки Хејир касыб, күрд исә дөвләтлидир. Хејир гәлбиндә баш галдыран һиссләрини сојутмаг, унутмаг мәгсәдилә бу јерләрдән узаглашмағы гәрәра алыр. Мәгсәдини гоча күрдә билдирир. Дүнја көрмүш гоча бу нәчиб вә әмәксевәр оғлана онун күрәкәни олмасыны, бир јердә галыб хош күзаран кечирмәсини тәклиф едир.

Күрд чох бөјүк тәнтәнә илә гызына тој едир, онлары никаһла бир-биринә бағлајыр. Низами буну белә ифадә едир:

*Күрд вида ејләди ширин јухуја,
Ојанды көрмәкчин тәдарүк тоја.
Никаһ ки, бирлијин өзәл шәртидир,
Онунла нәсилләр инкишаф едир.*

Низами аиләни чәмијјәтин өзәји, илкин бирлији һесаб едир. Бу илк бирлијин өзәл шәрти никаһдыр, кәбиндир. Низами бүтүн әсәрләриндә никаһы зәрури сајыр, чүнки никаһ гаршылыгы мәнәббәтин, ашлашманын нәтичәсидир. Она көрә дә шаир чәмијјәтин мәнәви сафлыг вә әхлаги камиллијини аиләдә көрүр, аилә һәјәтына, аилә мүнәсибәтләринә јүксәк гижмәт верир. Низами зорла, пулла гурулан аиләнин әлејһинә олмуш, һәгиги мәнәббәтин аилә сәадәтинин әсасы олдуғуну дәнә-дәнә гәјд етмишдир. Низами һағлы олараг дејир ки, бир кишинин бир нечә арвадла ејләнмәси, һәјәтин мәнәнасыны шәһвәтдә көрмәси әхлаги сајыла билмәз. Онун фикринчә, чох арвад алан ахырда төк галар. Низамијә көрә, кишинин позгунлуғу, гадынын вәфәсызлыгы аиләнин фәлакәтидир. Гаршылыгы мәнәббәт, һәја, исмәт олмајан аиләдә сәадәт арамаг ағылсызлыгыдыр. Гадын исмәти әрин зинәтидир.

Низами дүнја шәһрәтли улу сәнәткар, әлчатмаз сәнәт зирвәсидир. Сәси, сөзү әсрләрдән әсрләрә, нәсилләрдән нәсилләрә әрмаған олан, бүтүн инсанлығы мәнәви учалыға, камиллијә чағыран мүдрик философудур, сөзүн гүдрәти, шәрин сәһри илә инсанлары архасынча апаран, һағ нурундан јаранмыш бир шәхсијәтдир. "Хәмсә" гәһрәманларынын мүғәддәс һиссләрини Низами онлары дахили, мәнәви паклығында, саф вә тәмиз үрәкләриндә чошуб гәјнајан мәнәббәт дүғуларынын дәрин бәшәри тәзәһүрүндә тапыр. Низаминин бүтүн әсәрләриндә бу пак һиссләрин әтри дүјулур. Низами халг, һәјәт вә тәфәккүр шаиридир. Низаминин јаратдығы сөз инчиләри, һикмәтләри өз көзәллији, камиллији, фикир дәринлији, рәнкарәнклији илә инсанлары һејран едир, гәлбләрдә ифтихар һисси ојадыр.

Низами 29350 бейтдән ибарәт олан "Хәмсә"синдә ("Сирләр хәзинәси"-2263, "Хосров вә Ширин"-6966, "Лејли вә Мәчнун"-4613, "Једди көзәл"-4968, "Искәндәрнамә"-10540) елмин ролуна, "хәзинәси зәнкин, гапысы гыфылсыз олан тәбиәтин" тәсвиринә, әдаләтә, гуманизмә јүксәк гижмәт вермишдир. Низами дөврүнүн бүтүн биликләрини: бәдии әсәр-

лэри, фольклору, мифолокијаны, тарихи, дини, фэлсәфи вә әхлаги тә'лимлэри мәнимсәмиш вә мухтәлиф дилләрә јијәләнмишди. О, кечә вә күндүзләрини арамаг, дүшүнмәк вә јаратмагда кечирмиш, һәјатда јашамағы, севинчи дә бунда көрмүшдүр. Низаминин биликсевәрлији, каинат сирләрини анламаг истәји илә шәртләнмишдир. Низами јалһыз гәһрәманларынын дахили аләмини психоложи тәһлиллә ачмаг мөһарәти вә ја һадисәләрини баш вердији мүһити тәсвир етмә гүдрәти илә дејил, һәм дә пејзаж јаратмагда мисилсиздир. Низами һәјат көзәллијинин ән бөјүк нә'шәсини бир инсанын башгаларына фәјдалы олмасында көрүр. Өз-өзүнү көрмәк, дәрк етмәк, "нәфәсини тәмизләмәк", башгаларынын дејил, өзүнүн ејибләрини көрмәк Низаминин тәлгин етдији мәнәвијјат вә әхлаг нормаларыдыр. Онун фикринчә, бүтүн мадди имканларын дәјәри онларын мәнәвијјата хидмәти илә өлчүлүр вә һәјаты көзәлләшдирән ән башлыча амил јахшылыг етмәкдир. Халга гарышмаг, халга фәјдалы олмаг — инсанлыгын мәнәви дәјәрләри бунлардыр. Низамијә көрә, заманын илк мәнзили јер, дүнјанын сон нәсли инсандыр. Инсан өзүнү таныдыгда Аллаһы да таныјыр. Инсан — сөзүн мәнәви вә психоложи мәнәсында — "ики аләми өзүндә тәмсил едән бир нурдур". Инсан мүјјән биллик вә һүнәр (сәнәт) саһиби олмалыдыр. Нәсәб инсана аңчаг ушаглыгда јарајыр. Бөјүдүкдә фәзиләтли атанын оғлу олмаг кифәјәт етмәз, чүнки инсан јалһыз өз фәзиләтинин өвлады олмалыдыр. Низамијә көрә, инсан чәмпијјәтиндә башлыча шеј ичтимаи аһәнк вә әдәләтдир. Дөвләт тәмсил етдији чәмпијјәти бир-бирини дидән дүшмән зүмрәларин јыртычы еһтирасларынын ихтијарына вермәмәли, мүтлә әдәләти горунмалыдыр.

Дүнја миғјаслы јарадычылыгы илә чаһан әдәбијјатына өлмәз ше'р таблолары илә ешг, сәәдәт, намус, инам вә фәдакарлыг образлары бәхш едән, јүксәк фәлсәфи дүшүнчә вә кәскин сижәси көрүшләри илә инсанлыгын ән сәмими дүјүгларына вә ән үлвү идеалларына тәрчүман олан бу илаһи сәнәткар бәшәр мәдәнијјәтинин даһи бајрагдарыдыр. О,

елинин, сојунун јаратдыгы мәдәни мүһитин оғлудур. "Јунанлар дүнјаја һомери, фарслар Фирдөвсини, италијанлар Веркилини вермишләрсә, биз дә Низамини вермишик", — дејә өјүнән азәрбајҗанлылар һаглыдырлар.

Беләликлә, поезијасы дирилик сују олан, сәккиз јүзиллијин архасындан күнәш кими бојланан, кур сәси илә һәр јанда сәсләнән, уча сәрв кими көјләрә јүксәлән, Низаминин тә'лим-тәрбијә һаггындакы өлмәз фикирләри бу күн үчүн дә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Халгымызын милли мәнлик ләјагәтинин төшәккүл тапдыгы индики шәраитдә Низами ирсиндәки тә'лим-тәрбијә фикирләринә истинад етмәк, халгымызын өзәмәтли тарихи көкү олан Низаминин шаһ бейтләри асасында кәнч нәсли тәрбијәләндирмәк, кәнчлијин мәнәви аләминә Низами һикмәтләриндән нур чиләмәк зәруридир. Низами "Хәмсә"си әсәрләрин кешмә-кешмәләринә синә көрәрәк бу күнүмүзә кәлиб чыхмыш, Низами исә кәнчлијин ән мүдрик тәрбијәчисинә чеврилмишдир.

IV. 2. 8. Низами вә мусиги

Фәлсәфи әдәбијјатда кәстәрилик ки, һисси идракы фәлсәфәдән ајырараг ону естетика кими елмә тәгдим едән XVIII әср алман философу Баумгартен олуб. Бу јанлыш фикирдир. Әслиндә бу идејанын бүнөврәсини һәлә XII әсрдә Низами Кәнчәви гојмушдур. Мәсәләнин дәғиглијини мөјјәнләшдирмәк үчүн бөјүк шаирин "Хосров вә Ширин" поемасындакы фәлсәфи мүһакимәләри илә бәди рич'әтләри (һисси идракы) арасындакы паралел хәтләри нечә усталыгла ајырдыгына дәриндән дигтәт јетирсәк һисси идракын (естетик дујумун) фәлсәфи идракдан тәчрид едилмиш олмадыгыны ајдын көрәрик. Әкәр бу ики хәттин биринчи тәрәфиндә дүнјанын дәрк олунмасы, һүрмүздүн, Шапурун, Мәһинбанунун, Бәһрамын, Фәрһадын, Мәрјәмин, Ширујјәнин дилиндән дејилмиш фәлсәфи мүһакимәләр дурурса, икинчи тәрәфиндә Барбәдлә Никисанын дејишмәси дурур. Бу

икинчи хәтт исә кәңч нәслин бәдии тәфәккүрүнүн јарадычы габилијјатинин, естетик зөвгүнүн инкишафында мисилсиз рол ојнајыр.

Низами әсәрдә Барбәдин мүкәммәл билдији јүз мусиги нүмунәсиндән сөһбәт ачыр. Әслиндә бу нүмунәләр халгымызын ән зәнкин бәдии хәзинәси һесап олунур.

Бу јүз нәғмәдән отузу һаггында шаирин кениш данышмасы, онларын естетик, фәлсәфи, бәдии дәјәрләрини усталыгла шәрһ етмәси, бизә Низами дүһасынын даһа бир чәһәтини үзә чыхармаға имкан верир. Әслиндә һәмин отуз нәғмә букүнкү муғамларымызын тәркиб һиссәсәләри һесап едилән тәснифләр, рәнкләр, дәрәмәдләр, мүғәддимәләрин илкин бүнәврәси кими баша дүшүлмәлидир.

Низами Кәңчәви "Хосров вә Ширин" поемасында Барбәдлә Никисанын дөјишмәси фонунда муғамлар вә онларын ифасында мүһүм тәркиб һиссә һесап едилән рәнк, тәсниф, дәрәмәд вә мүғәддимәләрин ифасында зәрури һесап едилән мусиги аләтләриндән (тәбил, шәјпур, фәғанә — чоғанә, уд, сетар, саз, рүбаб, барбәд, чәнк, әргәнун — канон, руд вә с.) ифа имканларындан мәһарәтлә сөһбәт ачыр. Доғрудур, Низамијә гәдәр һәмин мусиги аләтләри һаггында бә'зи мө'хәзләрдә сәһһи дә олса мө'луматлара раст кәлмәк мүмкүндүр. Мәсәлән, гәдим јунан тарихчиси һеродот (е.ә. V әср) "Тарих" китабында Парс-Мидија мүһарибәсинин тәсвири заманы Парс (Фарс) гошунларына башчылыг едән, әсли Азәри-оғуз тајфаларындан олан Томирисин гошунларынын тәбил сәдалары алтында һүчума кечмәләриндән сөһбәт ачыр. Јахуд IX-X әсрләрдә јашамыш әрәб чоғрафијашүнасы Истәхри өз әсәрләриндә Азәрбајчан мусиги аләтләриндән шәјпур, сурна (зурна), кус (зәрб аләти) вә удун јалныз адыны чәкир. Бу ону көстәрир ки, һәлә гәдим заманларда мөвчуд олан мусиги аләтләри, онларын ифа имканлары һаггында мүфәссәл вә системли мә'луматы Низами Кәңчәви вермишдир. "Хосров вә Ширин" поемасынын "Чалғычы Барбәдин тә'рифи" бөлмәсиндә шаир Азәрбајчан халгынын тарихән бөјүк истә'дад саһиби олдуғуну Барбәдин тимса-

лында зәнкин поетик диплә тәсвир етмишдир. Барбәд билдији јүз нәғмәдән сечдији отуз нәғмәни өз севимли барбәтиндә (симли мусиги аләти) һәм көзәл чалыр, һәм дә охујур. Хосровун һүзурунда гурулмуш бу көзәл мөчлиси Барбәд "Кәңчи-бадавәрд"лә ачыр. "Кәңчи-бадавәрд" сөзүнүн лүғәти мә'насы "јеллә кәлән хәзинә" демәкдир. Еһтимал етмәк олар ки, Низами бу ифадәдән тәшбөһ кими истифадә етмишдир. Чүнки шаир әсәрин әввәлки фәсилләриндә дә "Кәңчи-бадавәрд" ифадәсини ишләдир:

*Тахт өнүндә Шапур дәјанмышды тәк,
"Кәңчи-бадавәрддин" хәзнәдары тәк.*

Бурадан белә нәтичәјә кәлмәк олар ки, мусиги әсәринин бәдии гијмәтини даһа дәјәрли етмәк үчүн һәлә Низамијә гәдәр ону "јеллә кәлән хәзинә"јә бәнзәтмишләр. Мараглыдыр ки, бу һәзин вә лирик муғам дәрәмәди халгын мө'нәви јаддашында узун мүддәт јашамыш вә дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр. Күман ки, бу авазат букүнкү "Шур" муғамынын мүһүм тәркиб һиссәләриндәндир. Чүнки Барбәдин "Кәңчи-бадавәрд"дән сонра ифа етдији "Кәңчи-кав", "Кәңчи-сүхтә", "Нағуси", "Өврәнк"дә "Шур" муғамынын шә'бә вә кушәләринә даһа чох ујғун кәлир.

*"Нағуси" вә "Өврәнк" чалынан заман,
Зәнк сәси чыхарды өврәнк тахтындан*

— бејтиндәки "Нағуси" вә "Өврәнк"ин бир јердә тәсвир едилмәси, күман ки, "Шур"ун тәркибиндәки "Симаји-шәмс" ритмик муғамыны хатырладан муғам парчалары, јахуд шә'бә вә кушәләридир. Чүнки "Симаји-шәмс" өзү дә ики һиссәдән — "Нава" вә "Сәрәнк" кушәләриндән ибарәтдир. Демәли, "Нағуси" вә "Өврәнк"ин бу күнә гәдәр јашамасы вә онларын һазырда ән популяр муғамларымыз һесап едилән "Шур" муғамынын тәркибиндә ифа едилмәси (шүбһәсиз, мүәјјән дөјишикликләрлә) барәдә ирәгли сүрдүјүмүз мұлаһизәләр дә әсассыз дөјил.

Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Низами јарадычылыгында өз әкisini тапан муғам дәсткаһларынын шөбә вә кушәләринин, рәнкләрин, дәрамәдләрин, тәснифләрин адлары мөәјјән ассимилјасијаја уграмышса да, онларын бир гисми исә Низами јашадыгы дөврдә олдуғу кими, бу күн дә өз адлары илә јашајыр. Мәсәлән, Низами јарадычылыгында бәдii мәдәнијәтимизин ән әвәзсиз инчиләриндән һесаб олунан, гijмәтләндирилән, тәһлил едилән "Раст", "Һисар", "Ираг", "Маһур", "Нәва", "Рәһави" ("Рәһаб"), "Сәбз-дәр-сәбз", "Сази-Новруз" кими муғам нүмунәләри бу күн дә ел сәнәткарларымыз тәрәфиндән ејни адла ифа едилер.

"Хосров вә Ширин"дә ады чәкилән "Сәбз-дәр-сәбз" (валәһ-едичи рәнк мәһнасыны билдирер) вә "Сази-Новруз" муғам нүмунәләри Низами дөврүндә нечә севилә-севилә јаддаш-лара һәкк олунмушса, сонраки дөврләрдә дә ејни етирас вә мәһәббәтлә ифа едилмишди. Неч дә тәсадүфи дејил ки, халгымызын ики бөјүк дүһасы: Мир Мөһсүн Нәвваб вә Үзејр Начыбәјов өз әсәрләриндә "Сәбз-дәр-сәбз" вә "Сази-Новруз" мусиги нүмунәләринин муғам жанрында тутдуғлары мөвгејни кениш тәһлил етмишләр. XIX әсрин ән бөјүк мусиги тәдгигатчысы Мир Мөһсүн Нәвваб Гарабағи (Шушински) Азәрбајчан муғамларыны 12 дәсткаһ алтында системләшдирмиш, бураја 24 шөбә, 48 кушә, 15 авазат дахил етмишди. Бунларын сырасында "Сәбз-дәр-сәбз" дә кушә кими һәмин системә дахилдир. Јахуд "Хосров вә Ширин"дәки

*"Сази-Новруз"уну чаланда тамам,
Талә дә едәрди о күнү бајрам*

— мисраларында тәсвир едилән "Сази-Новруз"уну бу күн дә муғам ифачыларындан ешитмәк мүмкүндүр. "Сази-Новруз" муғам шөбәсидир вә муғам ифасы заманы бәрдашт (кириш мелодиясы) ролуну ојнајыр. Лакин бурада башга бир мәһна чалары диггәти чөлб едир. Ширин дедији кими, "Сази-Новруз" муғамы чалынан заман әкәр мүсәлман халгы бајрам едирсә, демәк, бу тәдбир естетик-бәдii

тәрбијә һүдудундан чыхарағ үмүмбәшәри бир сәвијјәлә галхыр. Бурада естетик зөвг, бәдii рич'әтлә јанашы вәтәнпәрвәрлик, достулуғ, јолдашлығ, гардашлығ, сәми-мијјәт, хејрихаллығ, тәмизлик кими мәһнави-әхлағи кејфијјәтләр бир вәһдәт кими тәшкил едир. XII әсрдә Низаминин муғамларымыз вәрдији бәдii гijмәт сонраки бүтүн әсрләр үчүн мүасир олмуш вә бу күн дә өз актуаллыгыны сахлаја билмишдир.

Низами Кәнчәви әвәзсиз тәрбијә мәктәби олан муғамларымызын бәдii-естетик дәјәрини гijмәтләндирмәклә јанашы онларын јаранма тарихи, емоционал тә'сир күчү, һәр һансы шөбә вә кушәнин мейдана кәлмәсини мөәјјән тарихи һадисәләрлә әлагәләндирир.

*"Кини-Сәјавуш"а вуранда бармағ,
Сәјавуш ганыјла долдурду гулағ*

— дејән Низами, әкәр бир тәрәфдән муғамларын дин-ләјичидә мәһәббәт вә кәзәллик һиссилә јанашы гочағлығ, гәһрәманлығ, икидлик, гәләбә өзми, мүбаризәлик кими һиссләрин доғурмасыны кәстәирсә, икинчи бир тәрәфдән "Шаһнамә"дәки бир тарихи һадисәни јада салыр. Сәјавуш "Шаһнамә"дәки әсас сурәтләрдән биринин адыдыр. О, Иран падшаһы Кејкавусун оғлудур. Туран падшаһы Әфрасијаб Сәјавушун башыны вурдурур, Кејкавус исә оғлунун гисасын алмағ үчүн әфсанәви Рүстәм Зал илә бирләшиб Әфрасијаба "Кини-Сәјавуш" дејә мұһарибә е'лан едир. Демәли, Низамијә кәрә, һәр бир муғам шөбәсини динләјәрәк онун бәдii рич'әтләриндән зөвг алмагла јанашы нүмунәнин һәјат һадисәләрилә бағлы олан тарихи вә фәлсәфи маһијјәтини дә дәриндән дәрк етмәк лазым кәлир.

Низами муғам ифачыларынын мөһарәтинә, усталыгына лајигли гijмәт верилмәсини дә унутмамышдыр. Барбәдин сәнәт сәвијјәсини шаир:

*Барбәдин чалдыгы һәр бир пәрдејә,
Шаһ тамам бир хәзинә вәрди һәдјјә.*

*Дил ачан инчә бир гәзәл дөјәрәк,
Шаһ гәзәл бәхш едиб дөјәрди әһсән.
Һәр пәрдәдә Барбәд чалса бир муғам,
Шаһ хәләт верирди мирвари тамам*

— мисраларында чох ајдын шәкилдә сәчијәләндирир. Демәли, муғам ифачылығында чалғы усталығы, гәзәлин муғам дили илә динләјичијә чатырылмасы вә сәнәтин бу е'чазкар гүдрәтинә верилән гүјмәт Низаминин муғам дәсткаһларына, ифачылыг манераларына јахшы бәләд олмасы, гәзәллә муғамын вәһдәтинә јүксәк гүјмәт вермәси бизә демәјә әсас верир ки, Низами Азәрбајчан халг мусигисинин ән јүксәк зирвәси олан муғамлары усталыгла, һәм дә ше'ријјәтин гүдрәти илә елә тәрздә изаһ едир ки, санки о, илләр вә әсрләр боју халгын өз гәлбиндә, мә'нәви дүнјасында јашатдығы вә нәсилдән-нәсилә јалныз шифаһи шәкилдә өтүрүлдүју бу муғамлару бир нөв әксини, таблосуну јаратмыш вә бу әвәзсиз мәдәнијәт нүмунәләрини әбәдијәтә говшудурмушдур.

Хосров Гәсри-Шириндән мә'јус гајытдыгдан сонра кәдәрләнир вә дәрдини, кәдәрини унутмаг үчүн кеф мәчлиси дүзәлтдирир. Мәчлисә мусигичиләри дә'вәт едир. Низами бу мәчлиси ики гүдрәтли сәнәткарын — Барбәд вә Никисанын дөјишмәси тимсалында тәкчә бир шаир кими јох, Азәрбајчан халг мусигисинин ән маһир билчиси кими шәрһ едир. Әслиндә Низами Хосровун дәрдини унутмаг үчүн әјләнмәси сәһнәсиндән бир васитә кими истифадә етмишдир.

Бурада шаирин әсас мәгсәди муғам дәсткаһларынын, шө'бә вә кушәләрин, һабелә чәнк, руд, рүбаб, саз, уд, әргәнун, фәғанә, сатар кими чалғы аләтләринин ифа имканларыны, мәзмун кенишлијини вә ән үмдәси, естетик-фәлсәфи маһијәтини әкс етдирмәкдән, кәләчәк нәслә чатырмагдан ибарәт олмушдур. Бу мәзијјәти Барбәдлә Никисанын дөјишмәси сәһнәсиндә дәрк етмәк о гәдәр дә чәтин дөјил. Шаирин Барбәд тәрәфиндән биринчи мәчлисдә ифа едилән отуз нәғмә илә кифајәтләнмәси, Барбәдин икинчи дәфә мәчлисә кәтирилмәси вә Никисаны көрдүкдән сонра чох јүксәк усталыг

тәләб едән муғам дәсткаһларынын мәһарәт вә мәс'улијјәтлә ифа едилмәси фактлары да мүлаһизәләримизин доғрулуғуну тәсдиг едир.

*Саги әлиндә чам, чам ичиндә меј,
Нәғмәләр сәсләнир, сәсләнирди һөј...
Дүнјаны бүрүјүб асиман кими,
Барбәд кәтирмишди фәғанә сими.*

Бу мисралардан көрүнүр ки, Барбәд мәчлисә һәзин, јаныглы вә чох өзәмәтли сәси олан "фәғанә" адлы чалғы аләтинин өзүнү јох, онун симини кәтирмишди. Күман етмәк олар ки, бу аләтин гәлбләри риггәтә кәтирән чох е'чазкар бир сими олмушдур.

*Галхыб учалдыгча удунун сәси,
Һәр тели чалырды Давуд нәғмәси*

— мисраларында уда јени симин әләвә едилмәси, онун сәс тембринин дөјишмәси вә бу "ихтира" илә сәнәткарын гәлбләри фәһи етмәси ону кәстәрир ки, Низами әсас мәгсәддән узаглашмамаг шәрти илә халгынын милли мәдәнијәт хәзинәсинин гәдир-гүјмәтини уча тутмағы өзүнүн мә'нәви борчу һесаб едир.

Бу бейтдәки дикәр мә'на чаларларынын үзәриндән дә сүкутла кечәк олмаз. "Һәр тели чалырды Давуд нәғмәси" дөјән Низами даһи бир фәлсәфи мүһакимә јүрүдүр. Мә'лум олдуғу кими, Давуд пејғәмбәр сәбр, дөзүм вә тәмкинлик рәмзидир (шаир поемада "Пејғәмбәрин ме'рачы" һиссәсиндә Мәһәммәд пејғәмбәрин әршә сәфәриндә дә бу мәсәләјә ишарә едир). Демәли, удун сәдасындан јаранан интонасијалар инсаны һәјат һадисәләриндән баш чыхармаг, заманын кешмәкешләринә синә кәрмәк үчүн дөзүмлү, сәбирли олмаға чағырыр. Бу бир тәрәфдән дә ортодоксал исламдакы "мусиги һарамдыр" кими гејри-елми еһкамлара гаршы јүрүдүлүмүш објектив мүһакимәдир. Низами уд сәдасынын сәһрини

бу мұһакимә илә мәһдудлашдырмыр. О, удун аһәнкени вә бу аһәнклә охунан муғам авазатларыны, бу мусиги аләтинин сәһринә говушан хош зәнкуләләри даһа шөвглә тәсвир едир ки, бу да әсәрин әсас гәјәсини даһа да зәнкинләшдирир.

*Зәнкулә хош сәслә ахыб кедирди.
Нәфәси Иса тәк чан бәхш едирди.
Мангала дәнмүшдү әлиндәки уд,
Көнүлләр јанырды онда санки од*

— демәклә шаир зәнкуләнин динләјичијә хош овгат, көзәл һәјәт, шән күзаран бағышладығыны Иса пејғәмбәрин Бәни-Адәмә бәхш етдији хошбәхт һәјәт тәрзи илә мұғажисә едир. Бу тәшбейин бир мәнәси да дин вә мусигинин әкс гүтбләрдә дајанмасынын тәблиг олунмасы кими баша дүшүлмәлидир.

Низами Никисаны мөчлисдә һеч дә Барбәдлә гаршы-гаршыја гојмур, әксинә, ону гочагылыда (бурада сәнәт мејданында һеч кәсдән чәкинмәмәк, һеч бир устад гаршысында мәғлубијәтдән горхмамаг нәзәрдә тутулур), чәсарәтдә, инсанлыгыда, нәзакәтдә Барбәдлә бәрәбәр тутур. Әкәр Барбәдин уда фәғанә сими гошмагла уду тәкмилләшдирмәси јени аһәнкин ихтира олунмасы кими гижмәтләндирилсә, Никисанын да "нәғмәдә дурғуну" ичад етмәси бејнәлхалг мусиги әдәбијатына јени бир терминин — "пауза"нын дахил едилмәси кими баша дүшүлмәлидир. Бир гәдәр ајдын десақ, һәр һансы бир фикри ифадә едән чүмләдә дурғу ишарәләриндән истифадә едилмәсә (нөгтә, веркүл, суал ишарәси, нида ишарәси вә с.) фикир ајдынлығы јаранмаз. Мусигидә дә беләдир. Нәр һансы бир мусиги ритминдә Низаминин гејд етдији "дурғу" ишарәсидән (Низами нәғмәдә "дурғу"ну мусиги фолклору материалларына аид етмишдир. Бу идејаны исә дүнјада илк дәфә азербәјчанлы Сәфиәддин Урмәви (XIII әср) давам етдирәрәк, өзүнүн ичад етдији "мусиги әлифбасы"на бу ишарәни дахил етмишдир. Нәзырда Урмәвинин јаратдығы нот системинин сонралар тәкмилләш-

дирилмиш нүмунәсиндән бүтүн дүнја халглары ваһид форма кими истифадә етмишдир, бу күн дә едирләр. Мусигидәки дурғу ишарәси исә һәммин нот системиндә "пауза" адландырылып, истифадә едилмәсә, мелодијаны тәшкил едән интонасијалар баша дүшүлмәз. Муғам ифачылығында да зәнкулә ардычыллығы, шөбәдән-шөбәјә кечмә һәммин "дурғу"нун көмәји олмадан мүкүн дејил. Бундан башга, әкәр муғам ифасы заманы гәзәлләр мелодик аһәнкләрә ујғун мүәјјән фәсиләләрлә охунмаса, гәзәлдәки поетик фикир дә динләјичијә чатмаз. Демәли, Низами һәлә дүнјада ваһид нот системи јаранмамышдан өнчә онун әсасларындан бири вә ән вачибі олан "пауза" һаггында илк сөзүнү демишдир.

Низамијә гәдәр һеч бир јазылы әдәбијатда сәнәткарларын (јахуд инструментал ифачыларын) дуәт вә трио шәклиндә ифасы барәдә мөлүмат верилмир. Лакин Низами Никиса илә Барбәдин чәнкдә вә барбәтлә бирликдә ифа етдикләри нәғмәләринә (бурада муғам нәзәрдә тутулур) гижмәт верәркән онлара фүсункар рәсм әсәрләри кими бахыр.

*О мөчлисдә ишарәт башлајан заман,
Чалдылар чәнк илә бәрбәти һаман.
Барбәтлә чәнк сәси ахыб мүхтәсәр,
Түк илә рәнк кими бирләшмишдиләр.*

Бурада шаир мусиги әсәрини рәсм әсәрләринин рәнкләр дүнјасы илә мұғажисә етмәклә јанашы, "дуәт" шәклиндә чалынан мусиги барәдә дә илк дәфә мөлүмат верир.

Низами поемасында вахтилә муғам ифачылығы үчүн зәрури һесаб едилән әргәнун мусиги аләтиндән дә сәһбәт ачыр:

*Никиса чәнкилә туфан едирди,
Әргәнун телини дилләндирди*

— Бејтиндә чәнк вә әргәнун мусиги аләтиндән данышылып. Чәнк гәдим тарихә малик олуб (јә'ни Низами дөврүндән өв-

вәлки әсрләрдә дә мөвчүд олмушдур), дөрд бармагла (һәр ики әлин баш вә орта бармаглары илә) чалынан мусиги аләтдир. Классик дөврдә чәнкдән муғам ифачылығында, јахүд һәр һансы бир нәғмәнин охунмасында ритм сахлајан аләт кими истифадә едилиб. Јери кәлмишкән гејд едәк ки, бә'зи јазылы мәнбәләрдә јанлыш олараг чәнкин пәрдәләри олмасы көстәрилир. Әсиндә еһтизаза кәлән вә мусигили сәс чыхарын металдан дүзәлдилмиш һалгалар баш вә орта бармаға тахылыр, маһны вә мелодиянын ритми сахланылыр, һәм дә мусигили хош сәдә ешидилир.

Никисанын ифа етдији муғам дөсткаһында әргәнунла муғамлар мүшајәт едилир, чәнк васитәси илә охунан тәсниф вә маһныларын темпинә ритмик көзәллик чаларлары јарадылыр.

Бурада Низами Кәнчәви даһа бир мәтләби, бу күнә гәдәр мусиги аләминдә мубаһисәјә сәбәб олан бир чәһәти дә ајдынлашдырыр. Мә'лум олдуғу кими, һазырда Азәрбајчан халг чалғы аләтләри ансамбллары тәркибиндә, еләчә дә соло ифачылығында истифадә олунан канон, әсиндә елә әргәнундур. Әргәнун мүхтәлиф дөврләрдә бир нечә формада һазырланмыш вә онлардан биринә ганун дејилмишдир. Тәәссүф ки, ганун мусиги аләти рус әдәбијатларында әввәлчә ганон, сонра исә канон кими ишләдилмәјә башламышдыр. Һазырда канон кими истифадә етдијимиз әргәнун симли аләтинин (бу мусиги аләтини республикамызда мөһәрәтлә ифа едән, мусигишүнасларымыз, еләчә дә мувафиг тәшкилатлар тәрәфиндән һеч дә лајигинчә гижмәтләндирилмәјән Асја Тағыјевадыр) телләри Низаминин көстәрдији кими, чәнклә дилләндирилирди. Демәли, чәнк бир нечә рола малик иди. Јә'ни һәм ритмик аһәнки низамлајыр, һәм дә әргәнуну телләринин дилләндирилмәсиндә тәзанә ролуну ојнајырды. Тәәссүф һисси илә гејд етмәк лазымдыр ки, бу жүн нәинки чәнкдән истифадә олунмур, һәтта әргәнуну әвәз едән канону дилләндирир вә тәзанә ролуну ојнајан бу мусиги аләтинин ады белә чәкилмир.

Поемада мусиги аләтләринә вә онун ифачыларына вери-

лән гижмәт Хосровун тимсалында нәзакәт вә аличәнәблыг һисси саф мөһәббәт гәдәр уча тутулур. Никиса илә Барбәдин чалыб-охудуглары нәғмәләрдән тәсирләнән шаһ онлар тәһналығыда гулаг асмаг гәрарына кәлир. Бу заман чалғычылар нөвбә илә муғам дөсткаһлары охумаға башлајырлар. Марагладыр ки, Низами бурада "Раст" муғамына үстүнлүк верир вә бу муғамын дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмыш күшә вә шө'бәләринин ифасы барәдә мә'лумат верир. Никиса Ширинин дилиндән "Раст" үстүндә гәзәл охујур.

*Никиса, нечә ки, дөмишди Ширин,
Бир гәзәл охуду "Раст" үстә һезин.*

Барбәд исә "Раст"ын "Үшшаг" кушәсиндә Хосровун адындан охудуғу бир гәзәллә она чаваб верир. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, поемадакы "Үшшаг"ла һазырда муғам ифачыларынын охудуглары "Үшшаг" арасында бир јахынлыг олдуғу кими, мүәјјән фәрг дә вардыр. Чүнки букүнкү "Үшшаг"да бүтөв бир гәзәли охумаг имкан харичиндәдир. "Растын" кичик бир кушәси олан "Үшшаг" јалныз гәзәлин ики бейтини охумаға имкан верир. Күман етмәк олар ки, Низами дөврүндә "Үшшаг" кушә јох, "Раст"ын ән кениш шө'бәси кими мөвчүд олмушдур. Барбәдин "Үшшаг" үстүндә кениш һәчмли гәзәл охумасы да буну сүбут едир.

Барбәдин "Үшшаг"ына Никиса "Һисар"ла чаваб верир.

*Барбәд нәғмәсини битирди, дурду,
Никиса телләрә мизрабын вурду,
Белә бакирәләр чыхды пәрдәдән.*

Бу мисраларда Низами "Раст"ын даһа бир кениш кушәсинин адыны "Һасари" кими тәсвир едир. Бу күн муғам ифачылығы сәнәтиндә охунан "Һисар"ын вахты илә "Һисари" кими ифадә едилмәси биздә һеч бир шүбһә ојатмыр. Чүнки һәмин шө'бә бу күн "Һасар" кими дә дејилир вә јазылыр. Истәр-истәмәз бир суал мејдана чыхыр: "Һасари" "Раст"ын

шө'бәси ола биләрми? Конкрет чаваб версәк, демәлијик ки, бу шө'бәнин вахтилә "Раст"ын тәркибиндә ифа едилмәсилә разылашмаг олар. Әкәр Мир Мөһсүн Нәвваб јарадычылығына истинад етсәк "Нисар" кушәсинин "Насар" кими ишләдилмиш вә бу шө'бәнин бир нечә муғамын тәркибинә дахил едилмәси фактларына раст кәлирик. Нәзырда "Нисар" (Нисари), әсасән, "Чаһаркаһ", гисмән исә "Секаһ" муғамынын кушәси кими охунур. "Секаһ"да бу шө'бәјә "Манәнәндиһисар" (нисара бәнзәр) дејилир.

Никисанын "Насари" кушәсинин архасынча Барбәдин "Ираг" охумасы ону көстәрир ки, мүғәнниләр "Раст" дәсткаһыны башламыш, онун шө'бәләрини нөвбә илә охумушлар. Низаминин "Раст" дәсткаһыны бу ардычыллыгла вермәсинә, јә'ни "Маје-раст", "Үшшаг", "Нисар" шәклиндә көстәрмәсинә кәлдикдә күман етмәк олар ки, шаир "Раст"ын әсас шө'бәләри үзәриндә дајанмаға үстүнлүк вермишдир.

Сонрақы дәсткаһлары да бу шәкилдә тәсвир етмәси ону сүбут едир ки, Низами муғам дәсткаһларынын јалныз мөһәббәт мөвзусунда олан гәзәлләрин охунмасы мүмкүн олан шө'бәләрини сечмишдир.

Даһи Үзејир бәј бу барәдә демишдир ки, мөһәббәт мөвзулу гәзәлләри һәр дәсткаһда, шө'бә вә кушәдә охумазлар. Чүнки һәр бир муғам парчасынын өзүнүн инсанда доғурдуғу һиссләр мүхтәлиф олур.

*Барбәд бейлә көзәл һа чалдыса
Ондан јахшысыны чалды Никиса.
Новрузкүлу кими ачылды әввәл,
Новруз пәрдәсиндә охуду гәзәл*

— мисралары сүбут едир ки, Никисанын охудуғу муғам, һәгигәтән "Раст"дыр. Көрүнүр, нәзырда "Раст"ын башланғычында охунан "Новрузи-Рәвәндә" "Новруз" шәклиндә "Раст"ын әввәлиндә јох сонунда охунмушдур.

Поемада Низаминин тәсвир етдији сонунчу муғам "Рәһави"нин ("Рәһаб") ики әсас шө'бәси, "Маје-Рәһаб" вә "Зираф-

кән" дә ејни гајда үзрә, јә'ни дәсткаһын јалныз мөһәббәт гәзәлләрини ифа етмәјә имкан верән шө'бәләринә үстүнлүк верилмәси кими изаһ едилмәлидир.

Бүтүн бунлар ону көстәрир ки, даһи Низами Азәрбајчан халг мусигисинин, хүсусилә муғам дәсткаһларынын һәм нәзәри әсасларыны өјрәниб тәһлил етмиш, үмумиләшдирмиш, һәм дә муғамларын бүтүн шө'бә вә кушәләринин ифа имканларыны, онларын инсанда доғурдуғу емоционал һиссләри дә дујмуш, гаврамыш, тәфәккүр сүзкәчиндән кечирмиш, улу вә мүдрик бир халгын оғлу кими лајигинчә гижмәтләндирмиш, кәләчәк нәслә чатдырмағы өзүнүн мө'нәви борчу һесаб етмишдир.

XIII—XVIII ЭСРЛЭРДЭ АЗЭРБАЙЖАНДА МЭКТЭБ, ПЕДАГОЖИ ФИКИР

V. 1. Н.Тусинин педагожи идејалары

Монгол жүрүшлөрүнүн вә онларын һәјата кечирдикләри сijasәтин ләнкидичи тә'сиринә бахмајараг, Азәрбајжанда мәктәб, елм, мәдәнијјәт өз инкишафыны давам етдирирди. Азәрбајжанын мүхтәлиф шәһәрләриндә мөһтәшәм ме'марлыг абидәләри јарадылыр, мәдрәсә, мәктәбләр инша олу-нурду. Бу дөврдә Азәрбајжанда астрономија, ријазиијат, фәлсәфә, тарих, чоғрафија вә с. елмләр сәһәсиндә әһәмиј-јәтли кәшфләр едилмиш, әсәрләр јазылмышды. Мусиги сә-һәсиндә С.Урмәви, Ә.Марағаи кими сәнәткарлар јетишиш-ди. Бөјүк Азәрбајжан алими Н.Туси дә мәнз бу дөврдә јаша-ыб јаратмышды.

Н.Туси 1201-чи илдә анадан олмушдур. О, һәлә кичик јаш-ларындан елмлә марагланмыш, сәј вә чалышганлығы сәјәсиндә мүәллим вә мүдәррисләрин рәғбәтини газан-мышдыр. Н.Туси ити һафизәјә, мүстәгил фикир вә чәсарәт-ли мүһакимәләр жүрүтмәјә һәвәс кәстәрән ахтарычы ол-мушдур. О, һәлә кичик јашларында алимләр, фазилләр

мәчлисиндә отуруб-дүрмуш, мүхтәлиф елми мүбаһисәлә-рин шаһиди олмушдур. Н.Туси Насир Мөһтәшәмин сарајын-да галмыш, "Әхлаги-Насири" адлы әсәрини онун шәрәфинә јазмышдыр. О, бир мүддәт Әламут галасында ев дустағы олур. Н.Туси һәмин дөврдә дә раһатлыг билмәдән елми әсәрләрини јазыр. Нүлаку хан Әламут галасыны аланда Н.Тусини өзү илә көтүрүр, јанында мәсләһәтчи сахлајыр. Н.Тусинин мәсләһәт вә тә'киди илә Нүлаку хан Мараға рә-сәдханасынын тикилмәсинә разылыг верир. 1259-чу илдә Мараға рәсәдханасы инша едилир, Н.Туси он беш ил она рәһбәрлик едир. һәмин рәсәдханада апарылан ишләр ма-һијјәт вә мәзмунуна көрә Орта әср академијасынын вәзифә-сини јеринә јетирирди. Н.Тусинин рәһбәрлији алтында һа-зырланмыш тригонометрик функцијалар чөдвәлинин бөјүк әһәмијјәти олмушдур. Н.Туси бир-биринин ардынча "Шәк-лүл-гита", "Тәһрир Әглидис", "Зич Елхани" вә с. кими өлмәз әсәрләрини јазыр, астрономија, ријазиијат, тригонометрија елмләри сәһәсиндә мүхтәлиф кәшфләр едир. О, бу кими әсәрләр јазмагла гәдим јунан алимләриндән Птоломей, Менеләј, Архимед вә б.-нын әсәрләрини әрәб дилинә тәрчү-мә едир.

Н.Туси 1274-чү илдә Бағдад шәһәриндә вәфат етмишдир. Онун мөзар дашына бу сөзләр һәк едилмишдир: елм өлкә-синин шаһы, динин вә милләтин көмөкчиси ки, зәманәнин анасы башга бир оғул доғмамышдыр.

Н.Тусинин елми кәшфләри илә Авропа һәлә XIV әсрдә та-ныш олмуш, көркәмли астрономија, ријазиијат алимләри Кепләр, Коперник, Декарт, Нјутон, Лобачевски вә б. онун ир-синдән бәһрәләнмишләр. Н.Туси өзүндән чох-чоһ өввәл јашамыш Евклид, Птоломей, Менеләј, Страбон, һәбәшлүл һасиб, Бәттани, Әбүл Вәфа, Әбу Рәјһан Бируни, Ә.Хәјјам, Ибн Сина, әл-Хорәзми, Ибн Рошд, әл-Кинди кими алимлә-рин ирсинә јүксәк гијмәт вермиш, онларын әсәрләриндән ја-радычылыгла истифадә етмишдир. Н.Тусинин мүһүм хид-мәтләриндән бири мәнз өзүндән өввәл јашајан алимләрин елми ирсини сонрақы нәсилләрә чатдырмаг олмушдур.

Н.Туси дејирди ки, Јер үзүндө сакит јашамаг истәјирсәнсә, көј һадисәләрини өјрәнмәк лазымдыр. Н.Туси елми жүксәк гижмәтләндирмиш, елмләрин тәснимфатыны вермишдир. О, һаглы олараг гејд едирди ки, һәр бир елмин объекти вә мөвзусу, әсаслары, принципләри вардыр. Мөвзу, объект, әсаслар, принципләр ајдын олмаса, һәр һансы бир елмдә жүксәк пилләјә галхмаг мүмкүн олмаш.

Н.Туси јер үзәриндә һәјатин әмәлә көлмәсинин илкин шәртини илаһи гүввәдә көрсә дә биткиләр әләминдән инсан дүнјасына гәдәр төкамүлү елми әсасларла изаһ едир вә онун фикирләри бүжүнкү мүддәаларла сәсләшир.

Н.Туси мөвчудатын ән шәрәфлиси олан инсан һаггында бәһс едәркән јер үзәриндә чанлыларын төкамүлүнә (мөрчанкимиләрдән башлајараг ағачларын, тозланан биткиләрин, һејванларын инкишафына) кениш јер вериб инсанын ән али варлыг олдуғуну гејд едир. О, биткиләрлә һејванлар арасында аралыг тәшкил едән хурма ағачынын гәрибә хүсусијјәтини изаһ едир. Онун көвдәсиндә елә бир јер вар ки, һејванларын үрәјиндә олдуғу кими, бурада да һәјат истилији чоһдур, үрәкдән ган дамарлары чыхыб бүтүн бәдәнә јәјылдыгы кими, бурадан да шахәләр чыхыб әтрафа јәйлыр, санки мајаланма, барланма бурада баш верир. Хурма ағачынын һејвана чатмасы үчүн јалныз бирчә шәј галыр: јериндән галхыб јемәк ардынча јола дүшмәк.

Н.Туси тәрбијә һаггында фикирләрини, әсасән, "Әхлаги-Насири" әсәриндә вермишдир. О, һәмин әсәриндә өзүнүн фәлсәфә, психолокија, әхлаг, сијасәт, тәрбијә, дөвләтчилик һаггында фикирләрини гәдим јунан, шәрғ фәлсәфәси, ислам дөјәрләри, "Гур'ан"ын сурә вә ајәләри, Мөһәммәд пејғәмбәрин кәләмлары әсасында шәрһ етмишдир. Әсәрдә истинад едилән мәнбәләр, ады чәкилән көркәмли шәхсијјәтләрин фикирләри бир даһа тәсдиг едир ки, "Әхлаги-Насири" әсәриндә Н.Туси өзүндән өввәлки алимләрин, философларын вә өз дөврүнүн көркәмли шәхсијјәтләринин фикирләрини бир-биринә усталыгла гәјнаг едәрәк тәрбијә, тәлим, психолокија мәсәләләрини үмумиләшдирмиш, сада-

ланан саһәләрдә чоһ мараглы орижинал фикирләри илә Авропа интибаһыны чоһ-чоһ габагламышдыр. Н.Туси инсан, онун бир шәхсијјәт кими формалашмасына тәсир едән амилләри әтрафлы шәрһ етмиш, инсанын чөмијјәтдә бөјүмәсини зәрури сәјмышдыр. Онун фикринчә, инсанын фәзиләти о заман даһили гүввәдән әјани фәалијјәтә чөвилә биләр ки, о, өз нәфсини рәзаләт вә көсәфәтдән тәмиз сахлаја билсин. Инсан өз нәфсини ону корлајан вә зөифләдән шөјләрдән сахладыгда нәфсин даһили гүввәсә һәрәкәтә кәлир, инсана хас олан елм өјрәнмәк, һәгигәти дәрк етмәк, маарифә јијөләнмәк кими фәалијјәтләрә башлајар, хошбәхлик вә сәадәтә чатар.

Елм вә билик әлдә етмәк, тәчрүбә топламаг, гаршыја чыхан чөтинлик вә манеәләри арадан галдырмаг просәсиндә бу гүввә кет-кәдә күчләнәр. Бу, од гүввәсинә бәнзәјир. Од рүтүбәти арадан галдырмајынча гызшыб аловлана билмир, елә ки аловланды, кет-кәдә күчләнир вә нәһәјәт, тәбиәтинин габил олдуғу өн жүксәк дәрәчәјә чатыр.

Н.Тусијә көрә, нагислијин дәрәчәләри вә сәбәбләри вардыр. Белә ки, бәзиләринин мәгсәдә чатмаг үчүн билик вә имканыны там сәрф етмәмәси, бәзиләринин манеәләри арадан галдырмагда зөифлик көстәрмәси, бир гисимләринин һејванлар вә ја вәһшиләр кими шәһвани вә гәзәб һиссләринә табе олмасы, бир һиссәсинин тутдуғу али вәзифәләрдән, әлдә етдији бөјүк мүвәфғәгәјјәтләрдән гүррә вә повғаланмаг үзүндән нагислијә јуварланмасы, бәдбәхтлик инсани сифәтләри итирмәклә нәтичәләнир.

Камиллијин дәрәчәләри нагислијә нисбәтән даһа чоһдур. Бунлар каһ сағламлыг вә хошбәхтлик, каһ асајиш вә раһатлыг, каһ дөвләт вә һөрмәт, каһ да адлы-санлылыг вә шөһрәт шәклиндә тәзаһур едирләр... Инсанларын өн камили о адам һесаб едилир ки, о, зөифләмәјә јол вермәдән ону тәкмилләшдириб инкишаф етдирә билир. Инсан елми өјрәнир, маарифә јијөләнир, варлыларын маһијјәтинә нүфуз едир. Инсан ирада, инам, имкан вә әһваллары дүзјүн фәалијјәтлә әлағадар бир силсилә јарада билирсә, онда хошбәхтлијә наил олур.

Нәфси камилләшдирмәјин мәгсәди хејир вә сәадәтдир. Н.Туси хејирләри шәрафәтли, тәрифәләјиг, гүввә артыран, фәјда верән кими тәсниф едир. Шәрафәтә ағыл вә һикмәти, тәрифәләјигә фәзиләт нөвләри вә ләјагәтли ишләри, гүввә артыранлара хејирләрин нәтичәләрини, фәјда верәнләрә еһтијачын өдәнилмәсинә фәјдалы оланлары дахил едир.

Н.Туси сәадәт, онун нөвләри һагғында фикирләрини шәрһ едәрәк кәстәрир ки, сәадәти беш јерә бөлмәк олар: 1. Бәдәнин сағламлығына, һиссләрин сазлығына вә мезәчын е'тидаллығына аид оланлар; 2. Мал-дөвләт вә хидмәтчиләрә аид оланлардыр ки, онларын васитәси вә көмәји илә хејирли адамларла әлагә сахламағ, башга фәјдалы ишләр көрмәклә кәрәмәтин артмасына вә хоша кәлән әмәлләрин јеринә јетирилмәсинә наил оланлар; 3. Халғ арасында јайылмыш көзәл ән'әнә вә хејирли ишләрә аид оланлар, бунларын васитәсилә сәхавәт, әлиачылығ, шүкүр вә гәдирчанлығы јајанлар; 4. Билик вә ирадә васитәсилә мәгсәдләрин јеринә јетирилмәсинә вә фикирләрин ичрасына аид оланлар; 5. Үмумијјәтлә, елми, хүсусилә дини мәсәләләрдә хатаја јол вермәмәк үчүн лазым олан мәсләһәт, мәшвәрәтин доғрулуғуну билмәк, дүзкүн фикир вә хејирхәһ рә'јләрә аид оланлар.

Н.Туси сәадәтин јалныз шүурлу зәһмәт нәтичәсиндә мүмкүн олачағыны елми дәлиләрлә әсасландырыр. О, ирсижәтин инсанын тәшәккүлүндәки ролуну гејд етмәклә јанашы, инсан шәхсијјәтин формалашмасында ичтимаи мүһитин вә тәрбијәнин бөјүк әһәмијјәти олдуғуну гәдим јунан вә Шәрг философларынын фикирләринин, Мәһәммәд пејғәмбәрин кәламларынын тәһлили илә әсасландырыр. Н.Туси онлары үч група бөлүр вә јазыр ки, бунларын бир гисми бә'зи хүсусијјәтләрин тәбии (фитри), бә'зиләринин исә башга сәбәбләрдән јарандығыны вә тәчрүбә нәтичәсиндә мөһкәмләниб сабитләшдијини; икинчи гисми бүтүн хүсусијјәтләрин тәбии (фитри) олдуғуну вә онун дәјишилмәсинин гејри-мүмкүнлүјүнү иддиә етмишләр. Үчүнчү бир дәстә исә бу фикирдәдир ки, хасијјәт нә тәбиидир, нә дә гејри-тәбии. Инсан елә

јаранмышдыр ки, истәдији хасијјәтә јијәләнә биләр. Мүхтәлиф инсан тәбәгәләриндә тәсадуф едилән хасијјәтләр әввәлчә иради, иһтијари шәкилдә ашыланыр, сонра тәчрүбә, тәкрар, вәрдиш нәтичәсиндә хасијјәтә чеврилир. Н.Туси сонунчуларын доғру мөвгедә олдуғларыны гејд едир. Ушағлар вә чаванлар әввәл һансы хасијјәтдә олмаларына бахмајарағ, башга хасијјәтдә оланларла достлуғ, етдикдә вә јаларын тәрбијәсинә верилдикдә, кејимдә, ишдә, давранышда онларын хасијјәтини гәбул едәрләр.

Биринчи вә икинчи група аид шәхсијјәтләр идарә, ашылама, тәрбијәетмә, өјрәтмә, инандырма, мәчбуретмә, сијасәт, шәраит, тәлгин, тәһсил кими гүввәләри инкар едир, инсан нөвүнүн тәрбијә, гәбулетмә, өјрәнмә габилијјәтинә инанмыр; куја һәр кәс өз тәбиәтинин һөкмү тәләб етдији кими давраныр, сөвг-тәбии оларағ өз нөвүнүн инкишафыны, нәслин даваманы тә'мин едиб ишләри низамә салыр, манәәләри арадан галдырыр. Н.Туси бу һөкмүн јанлыш олдуғуну әсасландырыб дејир ки, пис адамлар тә'лим вә тәрбијә әсасында јахшылаша биләрләр. Нәсиһәт, мәсләһәт, тә'лим, тәрбијә ардычыл олса вә әдаләтли тәнбәһлә әлагәләндирилсә, нәтичәсиз галмаз. Еләләри вар ки, чох тез тәрбијәләнирләр вә фәзиләтин тә'сири дәрһал, вахт кезләмәдән өзүнү кәстәрир. Еләләри дә вар ки, онларын фәзиләтә доғру һәрәкәтләри, тәрбијә доғру сүр'әтләри јаваш вә ләнк олур. Н.Туси гејд едир ки, хасијјәт фитри олсајды, ағыллы адамлар өз ушағларынын тәрбијәси вә чаванларын өхләрларынын сағлашдырылмасы, формалашдырылмасы, мөһкәмләндирилмәси вә әдәт шәклинә салынмасыны мәсләһәт көрмәз, өзләри дә бунунла мөшгул олмаздылар.

Ушағлар илк аңларда тәбиәтән нечәдирләрсә, өзләрини елә дә кәстәрәрләр, бу вахт онларын ағыл, шүурлары һәлә о дәрәчәјә чатмаз ки, өз сималарыны, ирадә, һал вә әһвалларыны һијлә вә ријакарлығыла өртүб кизләдә билсинләр.

Ушағлар үзәриндә апарылан мүшаһидәләр кәстәрир ки, онларын бә'зиләри тез тәрбијәләнән олур, бә'зиләри кеч, бир гисми исә һеч тәрбијә олунмурлар. Онларын һәрәсиндә

өз мәчазларына үгүн һәялылыгы, сыртыгылы, әлиачыгылы, хәсислик, рәһмдиллик вә бу кими һаллар тәзәһүр едәр. Бундан әләвә, онларын бә'зиләри тәбиәтләринә әкс олан хүсусијәтләри асан, бә'зиләри чәтин, бә'зиләри орта гәбул едир, бә'зиләри һеч гәбул етмириләр. Она көрә дә хејирһаһ, бәдһаһ вә орта олулар. Нәрә өз әхлагына көрә, чүнки давраныш әхлагын кәстәрчисидир. Неч бир сурәт бир-биринә охшамадыгы кими, һеч бир хасијәт дә башгасына охшамаз. Она көрә тәрбијә вә тә'лимдә еһмаллыгы кәстәрилсә, һәр кәсин чилову өз тәбиәтинин ихтијарына верилсә, бә'зиләри гудузлуғ зәнчириндә, бир дәстәси шәһвәт кирдабында, бир гисми һәрислик пәнчәсиндә, бир гисми тәкәббүр чајнагында галар. Нәр фәрдин илк мүрәббиси онун вичдан сәси, икинчи тәрбијәчиләри тәмиз әгидәли, дүзкүн фикирли адамлар олар ки, бунлардан һикмәт өјрәниб тәдричән камиллик дәрәчәләринә јиләһәһәрләр. Демәли, ата-ананын борчудур ки, һәр шейдән әввәл, өвләдларына вичданлы олмағы өјрәтсинләр, сонра мүхтәлиф тә'лим вә тәрбијә ишләринә башласынлар. Дөјүлүб данламаға еһтијачы оланлара тә'лим-тәрбијәнин тәләб етдији өлчүдә, бир балача гулағбурмасы вермәк, һәдә-горху кәлмәк олар. Лакин тә'риф, һәвәсләндирмә, үрәк-дирәк вермә кими мүсбәт тәдбирләр көмәк едирсә, беләләри үчүн әввәлчә бунлардан истифадә олунамалыдыр. Нәһәјәт, бәјәнвилән хасијәтләри ашылајыб вәрдишә чевирмәк лазымдыр. Ағыла-камала долдугдан сонра, бунларын фајдасыны көрдүкдә, онлардан тәләб олунамүш бу мөһкәм низам-интизамын, ардычыл тәрбијә үсулунун доғру олдуғуну баша дүшәрләр.

Н.Туси кәнч нәслин јетиширилмәсиндә тәрбијә вә тә'лим-ин һәлледици әһәмийәтини елми фактлар вә нүмунәләрә әсасландырыр. Бу ишдә валидејнләрин, тәрбијәчиләрин, мүәллимләрин, тәрбијә илә мәшгул олан бүтүн шөхсләрин бөјүк мөс'улијәт дашыдығыны хүсуси гөјд едир. Н.Туси мө'нәви тәмизлијә, әхлаг сафлыгына, вичданын паклыгына бөјүк әһәмийәт верир вә ушағларын, кәнчләрин мө'нәви әхлаг тәрбијәси илә мәшгул олмағы, онлары дүзлүжә, доғрулуға, вичданлы олмаға өјрәтмәји мәсләһәт көрүр.

Н.Туси инсанын камиллијиндә, сәәдәтә чатмасында, хејирли ишләр көрмәсиндә әдәләтли вичданын зәрурилијини әсас шәрт һесаб едир. О, әхлагы сафлашдырмағ сәнәтинин ән шәрәфли, ән хејирли вә ән фајдалы олдуғуну, аилә, дөвләт, чөмијәт үчүн ондан даһа лазымлы бир сәнәт вә пешәнин олмадығыны сүбүт едир. Н.Тусијә көрә, һәр иши көрән инсандын, она көрә дә инсанын тәрбијәси һәр шейдән әввәл вачибдир. Демәли, бунунла мәшгул олан елм дә ән көрәкли сајылмалыдыр. Чүнки јалныз әхлагы сафлашдырма сәнәти алчағы јүксәјә галдырмаға, бачаранлары истә'дәдлары дахилиндә сәәдәтә чатдырмаға гадирдир.

Н.Туси әхлагдан данышаркән фәзиләт вә гәбаһәтин әләмәтләрини, тәркиб һиссәләрини кениш тәһлил едир. О, фәзиләтә һикмәти, шүчаәти, иффәти вә әдәләти дахил едәрәк, һәр нөвүн өзүнәмәхсус әләмәтләрини кениш тәһлил едир. О, һикмәтә зәканы, дәрк сүр'әтини, зейни ајдынлыгы, әгли көзәллији, һафизә вә һазырчаваблыгы; шүчаәтә ағајаналыгы, гочалыгы, аличәнәблыгы, тәмкинли, мөтанәти, дөзүмлүлүјү, тәвазәкарлыгы; әдәләтә сәдағәти, үлфәти, вәфаны, шәфәғгәти, рәһмдиллији, мүкафаты, ортағлығын вә һөкмүн һүснүнү, һөрмәти, тәслими, тәвәккүлү, ибадәти дахил едир.

Н.Тусијә көрә, сәдағәт достун бүтүн арзуларынын јеринә јетирилмәсинә, үлфәт мүәјјән бир дәстәнин һәмфикири олуб, бир-биринә көмәк етмәсинә, вәфа јардым вә көмәк олан јердә һеч бир мүзајигә едилмәмәсинә, шәфәғгәт биринә бир мүнәсиб иш үз вердикдә нараһәт олмаға, ону арадан галдырмаға чалышмаға, рәһмдиллик дүнјадакы бүтүн ишләрдә адамлара әл тутмаға, мүкафат бири бир јахшылыгы етсә она мүвафиг јахшылыгы едилмәжә, ортағлығын һүснү чәза өмри вериләркән башгаларынын һүгугунун тапдаланмамасына, һөрмәт өз тај-тушунун јерини билмәжә, бунунла әләғәдар онларын бүтүн еһтијачларыны күләр үзлә јеринә јетирмәжә дејилир.

Гәбаһәтә Н.Туси сәфәһлији, дәлисовлуғу, чылғынлыгы, горхағлыгы, залымлыгы, сүстлүјү, тәнбәллији, шәһвәти,

мәзлүмлүгү дахил едир вә онларын һәр биринә өз мүнәсибәтини билдирир. О, еңи заманда онлары арадан галдырмагын јоллары һаггында да конкрет мәсләһәтләр верир.

Н.Туси аилә гурмаг, аилә бүдчәсини јаратмаг, аилә башчысы олмаг, евдарлыг етмәк вә с. мәсәләләри евдарлыг елми адландырыр. Елмин әрәб сөзү олуб билик демәк олдуғуну нәзәрә алсаг, онда Н.Туси аилә гурмаг, мәнзил, ев тикмәк вә с. даир биликләрә јијәләнмәји зәрури сәјырды. О, мәнзилә олан еһтијачын сәбәбләрини, әсасларыны вә ән мүһүм шәртләрини елми зәминдә тәһлил едәрәк кәстәрирди ки, инсан јемәји тәбиәтдән һазыр шәкилдә ала билмир. Инсан гидасы сәнәт вә пешә олмадан, мәсәлән, әкмәк, бичмәк, тәмизләмәк, үјүтмәк, јоғурмаг вә биширмәк олмадан мүмкүн дејил. Демәли, инсан јашамаг үчүн ишләмәли, азугә топламалыдыр. Әлбәттә, инсанын јашамасы вә нәслин давамы үчүн доғуб төрәтмәк, аилә гурмаг лазымдыр. Буна көрә дә бир киши бир гадыны өзүнә јолдаш (чифт) сечир, онунла аилә гурур. Нәтичәдә һәм мәнзили горујан тапылыр, һәм дә нәсли артырмаға имкан јараныр. Ушаг доғулдугдан сонра онун тәрбијәси гајғысына галмаг вачибдир. Н.Тусијә көрә, мәнзилин, аиләнин әсасыны беш варлыг: ата, ана, өвлад, хидмәтчи вә азугә тәшкил едир. Ады чәкиләнләр ичәрисиндә өз әмәји вә сәји етибарилә ән мүһүм ев саһибидир, атадыр.

Н.Туси һаглы олараг гејд едир ки, мәнзил дедикдә көрпич, палчыг вә дашдан тикилән бина нәзәрдә тутулмур, бу елә хүсуси гурулушдур ки, орада әрлә арвад, валидејнлә өвлад, хидмәт едиләнлә хидмәт едән, мал саһиб илә мал арасында мүәјјән мүнәсибәт олмалыдыр, онларын јашадығы јерин тахтадан, дашдан, чадырдан, комадан, ағач көлкәсиндән, мағара вә ја көһүлдән олмасы мәсәләнин маһијәтини дәјишмир. Демәли, *мәнзил гурма сәнәти (буна аилә гурмаг һикмәти дә дејирләр) бу чамаатын һамысынын хәјринә олан, мәшәтләринин тәмкинни асанлашдыран, мәнвәсифәтләринин инкишафыны сүрәтләндирән, үмуми мәнәфејини мүдафиә едән бир елмдир.* Бу елмин фәјдасы чохдур вә о, һамы үчүн мәчбурдир.

Н.Тусијә көрә, аилә башчысы биринчи нөвбәдә аилә үзләринин үмуми мәнәфејинә риәјәт етмәли, онлар арасында олан мүнәсибәтә вә мүнәсибәтә фикир вермәли, ону олдуғу кими сахламаг, ја да даһа мүнәсиб шәклә салмаг һаггында дүшүнмәлидир. *Инсан үчүн хош күзәрәндән јахшы һеч бир шеј ола билмәз, бунун ән шәрәфли вәсәтәси исә әдаләтли, иффәтли, мүрүвәәтли, инсафлы, намуслу әмәк вә сәнәтдир.* Баһа сатмаг, адам алдатмаг, дава-далаш салмаг, чиркин ишләрлә мәшгул олмаг, арсызлыг, рүсвәјчүлыг, һәјәсызлыг, шикајәтбазлыг, чамаатын вахтыны алмаг, адамлары ишдән гојмаг кими јолларла әлә кәтирилән мал нә гәдәр чох олса да, ондан гачмаг вачибдир.

Н.Туси аилә доландырмаг вә евдарлыг гајдаларына даир мараглы фикир ирәли сүрүб гејд едир ки, өвләнмәк малын мүһафизәси вә нәслин давамына хидмәт етмәлидир. Јахшы арвад мала гајғыда, бөјүклүкдә, ев доландырмагда кишинин шәрики олар, әр бир јерә кетдикдә онун јерини тутар. Арвадын ән јахшысы одур ки, ағыл, дәјәнәт, иффәт, һәјә, исмәт, ригәт вә нәзакәтдә, үзүјопалыгда, әринин сөзүнә бахмагда, фәдакарлыгда, достлугда мисли олмаја, гоһум-әгрәбалары арасында үғарлы, исмәтли, һүммәтли һесаб едилә, доғумлу ола, тәрбијә вермәкдә, сәлигә јаратмагда, пул хәрчләмәкдә, тәсәррүфаты идарә етмәкдә маһирлик кәстәрә, гајғыкешлији, мөһрибанлығы, шух тәбиәти, хош ха-сијјәти илә әринин көнлүнү ачмаға, дәрдини дағытмаға сәбәб ола. Н.Туси гадынларда ағылын, иффәтин (исмәтин) вә һәјанын олмасыны зәрури һесаб едир. О, чох көзәл вә дөвләтли олан гадынла аилә гурмағы мәсләһәт билмир. Белә өвләнмәјин агибәти рүсвәјчүлыг олар. Гадынла дөвләтли олдуғуна көрә дә өвләнмәк лазым дејил. Гадынларын дөвләттилији онларын һөкманлығына сәбәб олар вә нәтичәдә аилә дағылар.

Киши илә арвад арасында көбин кәсилдикдән сонра арвад сахламагда бир нечә үсуддан (зәһм, кәрәмәт вә с.) истифадә етмәји Н.Туси мәсләһәт билир. О, чохарвадлығын әлејһинә чыхыр вә дејирди ки, әр аиләдә бәдәндә олан

үрөк кимидир. Бир үрөк ики бэдәнә һәјат мәнбәји ола билмәдији кими, бир киши дә ики аиләдә низам јарада билмәз. Н.Туси әр-арвад мүнәсибәтләринин бир нечә шәртләрини сөйләјәндән сонра белә бир фикри әсастандары ки, *јахшы гадын ана, дост, кәниздирсә, пис арвад залым, дүшмән вә оғрулара охшајыр*. Туси бунларын һәр бири һаггында мараглы фикирләрини шәрһ едир. Ләјагәтли гадын анаја она көрә охшајыр ки, о, һәмишә әринин јанында олмасыны истәјир. Доста она көрә охшајыр ки, әри нә верирсә, разы галыр, вермәдијини үзүрлү сајыр. Кәнизә она көрә бәнзәјир ки, әринә гајғы көстәрир, тәрифләјир вә с.

Ушага јумшаг, раһат палтар кејдирмәјин әлејһинә олан Н.Туси дејирди ки, валидејн ушагы бәркә-боша өјрәтмәли, јајда сәрин сәрдабә вә назик түлләрә, гышда исти отаг вә галын күркләрә өјрәтмәмәлидир. Ушаг чоһ јеримәјә, һәрәкәт етмәјә, ат минмәјә, әзијјәт чөкмәјә адәт етмәлидир. Ушагларын сачларына хүсуси сығал вериб әјинләринә бәр-бәзәкли палтар кејинмәләринә, еһтијачы олмадыгда бармагына үзүк кечирмәләринә, нәсил вә нәчабәтләри илә логваланмаларына јол вермәмәли, адамлара һөрмәт етмәк тәлгин олунмалыдыр. Зәифләрә әл галдырыб өзүндән күчлүләрә бојун әјмәк, тај-тушларына пахыллыг етмәк гадаған олунмалы, јалан данышмаға, анд ичмәјә јол верилмәмәлидир. Ушаглар, јенијәтмөләр вә кәчнләр өзләринә, мүәллимләринә, өзләриндән јашча бөјүк оланлара һөрмәт вә хидмәт етмәји бачармалыдырлар. Н.Туси мүәллимин ағыллы, вичданлы, әхлаг нормаларына, ушаг руһуна, мәнәвијјатына бәләдлийини, ширин данышмагда, инсафлы рәфтарда вугарлы, давраанышда пак вә тәмизликдә нүмүнәви олмасыны зәрури сајырды. Мүәллим халгын адәтләриндән, шаһларын хасијјәтиндән, ишләриндән хәбәрдар олмалы, чамаатын һәр тәбәгәси илә данышмағы бачармалы, рәзил вә алчаг адамлардан узаг олмалыдыр.

Н.Туси ушагларын тәрбијәсиндә ојунлара хүсуси әһәмијәт верир вә белә һесаб едирди ки, ојун көзәл олмалы, ушагы јоруб әлдән салмамалы, ганыны гаралтмамалы, зәһнини

күтләшдирмәмәли, тәлим вә тәрбијәсини чәтинләшдирмәмәлидир.

Н.Туси инсанларын гаршылыглы көмәјинә хүсуси әһәмијәт верәрәк гејд едир ки, һәр кәс өз јемәјини, палтарыны, јерини вә силаһыны һазырламалы олсајды, кәрәк әввәлчә дүлжәрлийи вә дөмирчилији өјрәнәнәрәк бичмәк, үјүтмәк, јоғурмаг, әјирмәк, тохумаг үчүн лазым олан аләтләри һазырлајады, башга пешә вә сәнәтләри өјрәнәјди, сонра өз һајына галајды; бу мүддәт әрзиндә о, јемәксиз јашаја билмәјиб әлдән кедәр, өмрү исә өзәб-әзијјәт ичәрисиндә кечәрди, гаршысында дуран вәзифәләрин һеч бирини јеринә јетирмәјә мүвәфғәг ола билмәзди. Лакин бир-биринә көмәк етдикдә, онларын һәрәси бу ишләрдән бирини јеринә јетирдикдә өзләринә лазым оландан чоһ истеһсал едәр, артыгыны мүбадилә јолу илә мүвазинәт вә таразлыг әмәлә кәтирәр, јашајыш васитәләрини тәмин едәр, өзүнүн вә башгаларынын мүһафизә ишини низама салар, систем јарадар.

Н.Туси әмәјә үстүнлүк верир вә чәмијјәтин јаранмасында әмәјин ролуну јүксәк гиймәтләндирәрәк јазырды ки, дүнјанын интизамы, мәишәтин низамы әмәклә баша кәлдијиндән вә инсан әмәксиз јашаја билмәдијиндән әмәк көмәксиз, көмәк исә ичтимаисиз ола билмәз. Демәли, инсан өз тәбиәти етибары илә ичтимаи варлыгдыр. Јери кәлмишкәч ону да дејәк ки, һәр дөврдә вә һәр анда һөкмдара еһтијач јоһдур; әһали арасында низам-интизам олса, бу, узун мүддәт онларын бәсидир. Лакин бүтүн дөврләрдә мүдрик бир рәһбәрә, тәдбир саһибләринә еһтијач вардыр; тәдбир олмаса, низам-интизам арадан галхар, инсан чәмијјәти лазым олдуғу кими инкишаф етмәз.

Н.Туси ичтимаийәти, өлкәни идәрә етмәји ән јүксәк елм адландырыр вә дејир ки, бу елм һамынын хејринә олан биркә әмәјин һәгиги вә үмуми инкишаф ганунлары һаггында нәзәријјәдир. Бу елмин мөвзусу (объекти) ичтимаи әмәклә бирләшән вә истеһсалы ән камил формада тәшкил едән инсанларын мүнәсибәтләр системидир, чүнки бурада һәр сәнәт саһиби өз сәнәтинә онун лазымлылығы бахымындан јана-

шыр. Инсанлар һәм өзүнү, һәм дә нәслини мұһафизә етмәк үчүн бир-биринин көмәжинә мөһтач олдуғлары кими, камала чатмағлары үчүн дә бир-биринә еһтијачлары вардыр.

Н.Туси һағла оларағ гөйд едир ки, һеч кәс тәкликдә камала чата билмәз. Инсанлар бир-биринә көмәк едәркән мөһәббәт јараныр. Н.Тусијә көрә, инсани фәзиләтләрин ән камили олан "әдаләт", нөвләр арасында мөһәббәт олмадығы үчүн низам-интизамы сахламағ еһтијачындан доғур. Инсанлар арасында мөһәббәт олсајды, инсафа вә инсафсызлыға еһтијач јаранмазды. "Инсаф" сөзү "нисф" сөзүндән төрәмишдир, "мүнсиф" дә бурадандыр, јә'ни бир шеји верәнлә алан арасында јары бөлән: инсафсызлығ бир гисмин чох, о бири-синин азлығы демәкдир. Мөһәббәт исә "бирләшмә" демәкдир. Кимдә бу истәк чохдурса, онда һаман камала чатмағ еһтирасы күчлү, мәгсәдә јетмәк јоллары асан олур.

Атанын евлада олан мөһәббәтинин бир сәбәби одур ки, о, евладыны өмрүнүн мејвәси һесаб едәр, доғулдуғу күндән ону шадлығ мүждәси адландырар, тәрбијәси илә мәшғул олар, ону һәјатынын амалы, севинчинин мөнбәји һесаб едәр, үрәјиндә она варис кими бахар, өлөндән сонра исә ону хатырладан бир вүчудун јериндә галачағыны дүшүндүкчә, гәлби ифтихарла долар.

Өвладын мөһәббәти валидејнинкиндән аз олар, чүнки о, мәһсул вә нәтичәдир, узун мүддәт өзүнүн нечә әмәлә кәлдијини, сәбәбкарын ким олдуғуну баша дүшмәз, нә гәдәр ки ағлы бир шеј кәсди, атасы сағдыр, гәдрини билмәз, елә ки ағлы башына кәлди, көзү ачылды, һәјаты баша дүшдү, ја атасы өлдү, әли онун газанчындан кәсилди, онун бөјүклүјүнү дәрк едәр, гәлбиндә она гаршы мөһәббәт әмәлә кәләр.

В. 2. Н.Туси вә онун "Әхлаги-Насири" әсәри

Насирәддин Туси дүнјәви елмләрин демәк олар ки, һамы-сыннан һали олмуш вә онларын әксәријәтинә аид (астрономија, һәндәсә, чәбр, тригонометрија, һүғуг, фәлсәфә, игти-

сәдијат, кимја, физика вә с.) мүхтәлиф характерли әсәрләр јаратмышдыр. Чәмијјәтин тәрәггиси наминә јер үзүнүн әш-рәфи сајылан инсанын әсил тәрбијә аларағ, һәртәрәфли инкишаф етмәси үчүн Насирәддин Туси дүһасынын јаратдығы "Әхлаги-Насири" әсәри мүстәсна јер тутур. Бу әсәрдә инсанын доғулдуғу күндән өмрүнүн сонуна гәдәрки мүддәт-дә нормал һәјат сүрмәсинә истигамәт верән ичтимаи-со-сиал амилләр, етик нормалар, мадди не'мәтләрин истәһса-лы, бөлүшдүрүлмәси, игтисади нормативләр барәдә ке-ниш мә'лумат верилир.

Бизим фикримизчә, енциклопедик бир характер дашыјан "Әхлаги-Насири" "Гур'ани-Кәрим"дән сонра инсаны һәјатда дүзкүн мөвгә тутмаға истигамәтләндирән икинчи мүгәддәс әсәрдир. "Әхлаги-елми" адландырдығы бу китабда Н.Туси илк дөфә оларағ елми шәкилдә инсанын формалашмасы үчүн бүтүн лазымы кәјфијәтләри һәртәрәфли арашдыра-рағ, онлары елми шәкилдә тәһлил етмиш вә бизим һәр би-римизә чәмијјәт үчүн фајдалы инсан кими јетишмәјимизин конкрет төвсијјәләрини вермишдир.

Үмумијјәтлә, "Әхлаги-Насири" әсәриндә Н.Туси, гәтијјәтлә демәк олар ки, өзүндән әввәл Јахын вә Орта Шәрғдә һөкм сүрән әхлаги-фәлсәфи фикирләрә јекун вурмуш, бунларын ығчам ичмалыны вермәклә јанашы, өз орижинал фикирлә-рини дә әләвә етмишдир. Она көрә дә һеч тәсадүфи дејил-дир ки, сон 700 илдә бу әсәр бир чох Јахын вә Орта Шәрғ халғларынын столүсүтү китабына чеврилмиш, орта вә али тәһсил мүәссисәләриндә тәдрис олунмушдур.

Марағлыдыр ки, Н.Тусидән сонра "Әхлаги-Насири" сәпки-ли онларла китаб јазылмышдыр ("Әхлаги-Чәлали", "Әхлаги-Мөһсини", "Әхлаги-Мәнсури", "Әхлаги-Чәмалини"вә с.). Ла-кин онларын һеч бири "Әхлаги-Насири"нин јүздә бири сәви-јәсинә јүксәлә билмәмишдир. Н.Туси јарадычылығынын тәдгигатчысы Чәләләддин Нүмајинин бу сон фикри илә ра-зылашмамағ мүмкүн дејил. Чүнки 7 әср кечмәсинә бахмаја-рағ, бу күн дә "Әхлаги-Насири" чәмијјәт үчүн фајдалы ин-санларын јетишмәсиндә мүстәсна өһәмијјәтә маликдир.

Бас бу мүстәсна әһәмијәт нәдән ибарәтдир? Кәлин әсәр-дә инсан тәрбијәси илә әләгәдар гојулмуш әјрә-әјрә мүд-дәалары нәзәрдән кечирәк.

V. 2. 1. "Әхлаги-Насири" вә һикмәт

Әсәрин әсас гәјәси һикмәтә айд вә һикмәтанә мәсәләләр олдугу үчүн о, илк нөвбәдә һикмәтин нә олдугуну шәрһ ет-мәјә чалышыр, онун тәснифатыны верир. Мәһз бундан сон-ра "гаршыја гојулан мәгсәди баша дүшмәк асанлашар", — дө-јә мүәллиф гөјд едир.

Н.Туси һикмәтин тәрифини верәрәк јазыр ки, "мәрифәт саһибләри арасында һәр шеји олдугу кими дәрк етмәјә, һәр шеји лазымы кими јеринә јетирмәјә һикмәт дејилир."

Мүтәрәгги бахымдан бу күн дө өз әһәмијәтини итирмәјән һикмәтин бу тәрифинин архасында нәләр дурдугуну даһа ајдын көрмәк мүмкүндүр.

V. 2. 2. "Әхлаги-Насири" вә әхлагын сафлашдырылмасы

"Әхлагын тәмизләнмәси" кими дө тәрчүмә едилә биләчәк биринчи мәгаләнин биринчи фәслиндә "әсаслар" анлајы-шынын маһијәти ачылыб көстәрилир. Н.Тусинин фикрин-чә, һәр елмин өз әсаслары олдугу кими, әхлаг елминин дө өз әсаслары вардыр вә илк нөвбәдә бу әсаслар өјрәнилмә-лидир; әкс тәгдирдә һеч бир елмә јијәләнмәк мүмкүн дејил. "Нәфс", "руһ", "мә'нәвијәт", "әхлаг" проблемләри, бунларла әләгәдар хошбәхтлик вә сәәдәтә чатмагын бүтүн нәзәри әсаслары биринчи мәгаләнин вә онун фәсилләринин әсасы-ны тәшкил едир. әмәли маһијәт дашыјан икинчи вә үчүнчү мәгаләләр үчүн елми, мәнтиги бир зәмин һазырланыр.

Бу китабда Туси илк дөфә олараг елми шәкилдә әхлагын сафлашдырылмасынын әсасларыны мүәјјәнләшдирир. О,

бу әсасларын илкинине "инсани нәфс" адландырыр. "Инса-ни нәфс" елә бир сәдә чөвһәрә (субстансија) дејилир ки, өзү дө дахил олмагла аглын дәрк етдији һәр нә варса, һа-мысы онун сәјәсиндә олур, халгын чохунун "инсани" адлан-дырдыгы бу нәфс бәдәндә нә кими дејишиклик вә фәалијәт баш верирсә, һамысы онун гүввә вә тә'сири нәтичәсиндә әмәлә келир.

О чөвһәр нә чисимдир, нә дө чисманидир, о, һисс орган-ларынын һеч бири илә һисс едилә билмәз. "Инсани нәфс" гүввәләринин сәјә үчдүр: биринчи нәбати-нәфс — онун тә-зәһүр формалары битки фәсилләләри, һөјван нөвләри вә ин-сан шөхсләридир; икинчи һөјвани нәфс — о, һөјванлар вә инсанлар аиддир, үчүнчү инсани нәфс — инсан нөвү бунун васитәси илә башга һөјванлардан фәргләнир. Бу нәфслә-рин һәрәси бир нечә гүввәјә маликдир ки, гүввәләринин дө өзүнә хас бир әмәли вә һәрәктверичи вәзифәси вардыр.

Туси бу гүввәләрин ичәрисиндә "нитг гүввәси"ни даһа али гүввә һесаб едәрәк јазыр ки, инсани нәфси бүтүн һөјвани нәфс гүввәләриндән ајыран бирчә гүввә вардыр ки, она да нитг гүввәси дејилир. Бу гүввәнин көмөји илә инсани нәфс-дәки камиллик вә нагислик дө өз конкрет категоријалары илә үзә чыхыр.

Тусијә көрә, инсани нәфсдәки камиллик вә нагислик әс-линдә чөмијәтдәки "хејир вә шәр"ин, "көзәл вә чиркин"ин јар-атдыгы гүввәләрдир. Ел арасында да нәфсини сахлајан адамлар камил, нәфси учбатындан бәд әмәлләр төрәдән-ләр нагис адамлар һесаб олунурлар. Әслиндә Н.Туси бу әх-лаг нормаларыны тәбиәтин, чөмијәтин вә идракын ән объек-тив ганунаујунлуғларына әсасланараг мүәјјәнләшдирир. О, һәм ислам дөјәрләринә, һәм дө һәдисләрдәки али мәгсәд-ләрә истинад едир.

Бурада али мәгсәд сөзү тәсәдүфи характер дашымыр. Чүнки инсани нәфсдәки камиллији изаһ едәрәк, Туси, јери кәлмишкән, һәдисләрдәки али мәгсәдләрә әсасланыр.

Тусинин истинад етдији али мәгсәдләр мәһз ислам дөјәр-ләриндәки бу идејалара хидмәт едир. Әхлагын сафлашды-

рылмасыны тәшкил едән "әсаслар" мәһз һәмин гүввәләрдән гидаланыр. Нәтичәдә, Тусинин тә'биринчә десәк, ким бу гүввәләрдән дүзкүн истифада едиб өз сә'ј вә ирадәси нәтичәсиндә арзу едилән фәзиләтә чатса (елә бу гүввә, әсасән, бу мәгсәд үчүн јарадылмышдыр), хошбәхтлик олачагдыр, бу гүввәдән дүзкүн истифада едилмәсә вә ја әкс истифада едилсә, бәдбәхт олачагдыр. Биринчи һалда инсан камиллик сәвијәсинә галхачаг, икинчи һалда исә нагислијә јуварлана-чагдыр. Әкәр сонунчу нәфс гүввәси, јә'ни һејвани нәфс (шәрикли нәфс) һәр бир инсанда мүшаһидә едилсә, о, чәмијјәтин ән горхулу вә ән идбар адамы кими лә'нәтләнмәли вә чәзаландырылмалыдыр. Бу хүсусијәтләрә кәлдикдә демәк лазымдыр ки, инсан фикрини-зикрини онлара версә, онлара чох мејл кәстәрсә, өз камил мәртәбәсиндән ениб һејванлар дәрәчәсинә вә ја ондан да ашағы дүшәр.

Инсан нәфсиндәки нагислик чәмијјәт үчүн чох тәһлүкәли-дир. Әкәр валидәјн нәфси үзүндән нагислик едирсә, бу, аиләдәки ушагларын да һәјатыны зәһәрләјир вә онлары һәјат-да дүзкүн мөвгә тутмагдан узаглашдырыр. Белә тәгдирдә һәмин валидәјнләрин бүтүн доғмаларынын фәзиләт дүнјасы ләкәләнир. Она көрә Туси инсанлары нәфс тохлуғуна вә беләликлә, нагисликдән узаг олмага чағырыр. О, төвсијә едир ки, инсан фәзиләти о заман дахили гүввәдән әјани фәзиләтә чеврилә биләр ки, о, нәфәсини рәзаләт вә кәсәфәтдән тәмиз сахлаја билсин.

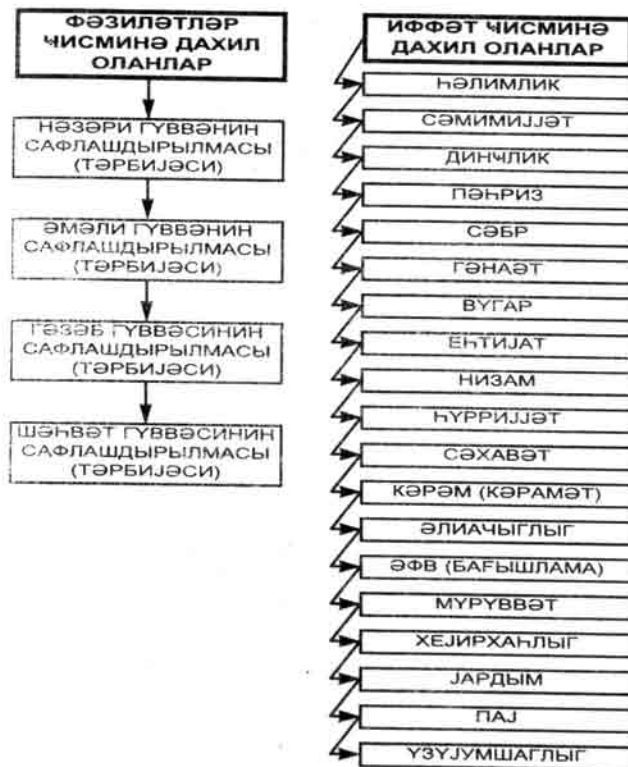
Тусинин фикринчә, нагислијин дә өзүнә көрә дәрәчәләри вә сәбәбләри вардыр: "Бә'зиләри мәгсәдә чатмаг үчүн бил-лик вә имканыны там сәрф етмәмәси, бә'зиләри манеәләри арадан галдырмагдә зәифлик кәстәрмәси үзүндән нагисли-јә јуварланыр, белә адам нәтичәдә бәдбәхтлик ичиндә мәнв олур".

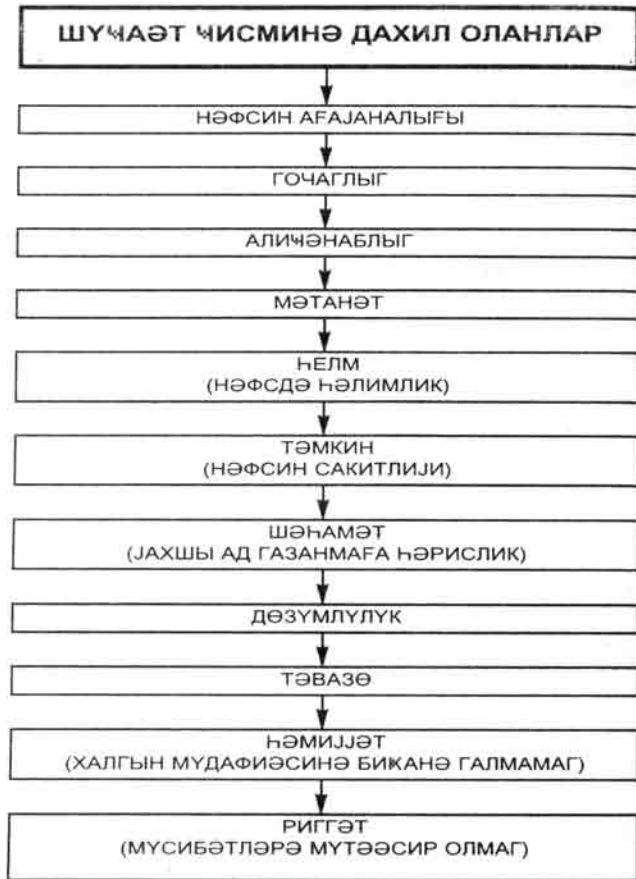
Она көрә дә инсани нәфс гүввәләрини тәнзимләмәји ба-чаран һәр бир кәс һәјатда хошбәхтлик јолуна гәдәм гојан-лардан сәјылыр.

Бурадан белә гәнаәт һасил олур ки, аиләдә вә тә'лим-тәр-бијә мүәссисәләриндә инсани нәфсдә камиллик һагғында

мә'луматларын, төвсијәләрин верилмәси јени инсан тәрби-јәси ишиндә ән вачиб вәзифәләрдәндир. Тусијә көрә, әхла-ғын сафлашдырмасынын ән башлыча әсасы бах будур.

Инди дә "Әхлаги-Насири"нин биринчи мәғаләсинин бирин-чи фәсли илә бағлы-чәдвәлләрә диггәт јетирәк. Бүтүн бу ју-харыда дедикләримиз чәдвәлләрдә конкрет олараг өз әкси-ни тапмышдыр.

Әхлағын сафлашдырылмасынын (төмизләнмәсинин) да-
 вамы кими бәһс етдијимиз әхлағ кәрәмәтләри вә фәзиләт
 чинсләри илә бағлы Н.Тусинин төвсијәләрини ашағыда чәд-
 вәл шәклиндә әкс етдирмәји мәгсәдәујғун һесаб етдик.

V. 2. 3. "Әхлаг-Насири"дә әхлаг нормалары

Мә'лум олдуғу кими, инсаньын мә'нәви еһтијачлары, мә'нәви гүввәләр камалы, фәзиләтинин шәрафәти фикир, әгл, шууру вә ирадә васитәсилә тә'мин вә идарә едилир. Инсаньын хошбәхтлик вә бәдбәхтлик ачары, камиллик вә нагислик сүканы онун ағыл вә ирадәсинин ихтијарына верилмишдир. Әкәр инсан дүзкүн, ардычыл, мәгсәдәујун, мүстәгим хәтлә һәрәкәт етсә, тәдричән елм, мәдәнијәт, билк вә һикмәтә јијәләнсә, тәкамүлә гадир олан фитри исте'дады һәдләри ашарағ, ону бир мәртәбәдән башға бир мәртәбәјә, бир дәрәчәдән о бири дәрәчәјә јүксәлдәр, бирбаша кәтириб арзу етдији мәгсәдә, али мағамә чатдырар. Лакин јарадылдығы фитри дәрәчәдә отуруб галса, чилувә өз нәфсинин ихтијарына версә, нәфси ону ашағыја — һејвани мәртәбәјә сөвг едәр, јухарыдан ашағыја јуварладылан даш кими аз бир мүддәт әрзиндә ону рәзаләт чиркабынын ән дәрин јеринә салар. Одур ки, дејибләр: "Нәфс елә бир шејдир ки, ону өзбашына бурахсан алчағлыға мејл кәстәриб батағлыға батар, чиловлајыб истигамәт версән, фәзиләт јүксәклијини фәтһ едиб камала чатар".

Инсаньын фитрәтиндә бу ики исте'дад, ики хүсусијәт олдуғундан тәрбијәчиләрә вә мүәллимләрә еһтијач олур ки, өјрәтмә, мәнимсәмә, мөһкәмләндирмә, тә'лим вә тәрбијә етмәклә инсаньы мөвчудатын ән јүксәк дәрәчәсинә јүксәлтсинләр.

Билмәк лазымдыр ки, һәр кәс анаданкәлмә фәзиләт саһиб олмур, мәсәлән, һеч кәс дүлкәр, һәким, мүһәндис доғулмур. Фәзиләт тәчрүбә, елм, өјрәтмә нәтичәсиндә әлдә едилир, лакин чох заман елә олур ки, бир адам фитри оларағ бир фәзиләти тез гәбул едир, ону менимсәмәк габилијјәти чох олур.

Инсан тәбиәтиндә олан бу фәргләр вә зиддијәтләрдә исте'дад мүхтәлифлији вә габилијјәтләрдә дәрин бир сирр, инчә бир һикмәт вардыр ки, бәшәријјәтин, чәмијјәтин дава-мијјәти онлара бағлыдыр.

Кимин нөјә габилијјәти варса, онунла мәшғул олса, даһа тез нәтичә верәр, бөјүк сәнәткар олар, әкс тәғдирдә зәһмәт һәдәр кедәр, өмрү гуч олар. Ушағ һансы фәннә мејиллидирсә, о ихтисасла бағлы дикәр елм вә сәнәтләри дә өјрәнмәлидир.

Әкәр ушағда һәр һансы бир сәнәти вә ја ихтисасы гаврамағ габилијјәти тапылмајыбса, ја да лазыми шәраит јохдурса, ону һәмән сәнәти өјрәнмәјә вадар етмәк лазым дејилдир, чүнки сәнәт вә пешә фәннәриндә өјрәтмәк вә өјрәнмәк сырасы вардыр, бурада һәр ишә башлајаркән бөјүк диггәт, сәбир, әмәк, ирадә вә ардычыллығ тәләб олунур. Бурада сьчрајышларла габаға кечмәләрә јол вермәк, бир шеји өјрәнмәмиш, о бирисинә башламағ олмаз. Һәр фәннин тәмрининдә фитри исте'дады инкишаф етдирән, сәһһәтә зәрәр вермәдән, зәһни итиләдән, зәканы парылдадан, зөвғү артыран үсуллардан истифадә олунмалы, пешә вәрдишинә кечилмәлидир. Елә ки сәнәтләрдән бири өјрәдилди, һәмин сәнәти ишләтмәк лазымдыр ки, сәнәт вә ја пешә даһа да чилалансын, тәчрүбә артсын, ашағы мәртәбәләрдән ән јухары дәрәчәјә чатсын, инчәликләрә јениләри әләвә олунсун, нәзәри әсаслары тапылсын, бунунла јанашы пул газанмағ јоллары өјрәдилсин, јашамағ гаддаларына вә ишләри идарә етмәк усталығына јијәләнилсин.

Илк нөвбәдә ушағын тәбиәтинә, нөјә гадир олдуғуна диггәт етмәк, ағыл вә фәрәсәтинә фикир вермәк, мүшаһидә нәтичәсиндә онун фитрәтиндә һансы сәнәтә вә елмә даһа чох мејл олдуғуну мүәјјәнләшдирмәк, сонра исә һәмин ишлә мәшғул етдирмәк вачибдир, чүнки һамынын пешә вә сәнәтә габилијјәти ејни ола билмәз, јохса инсанларын һамысы ән шәрәфли сәнәтлә мәшғул оларды.

Дүнјаја кәлән һәр бир инсан өзүнәмәхсус габилијјәт вә фәрәсәтә малик олур. Мүәллимин әсас вәзифәләриндән бири шакирдләрин фәрди хүсусијәтләрини нәзәрә алмағла онлара јанашмағдыр.

Мүәллим мүшаһидә етмәклә шакирдләрин һансы габилијјәт вә фәрәсәтә малик олмасыны, гаврама сүр'әтини, нәф-

сини, һансы елмә һәвәси олдуғуну өйрәнмәли вә һәр кәсә фәрди јанашмалыдыр. Тә'лим вә тәрбијә илә мәшғул олан мүәллим гаршысындакы ушағларын бу фәрғини нәзәрә алмалы, һәр бир шакирди "өз дили" илә диндирмәли, һәр шакирдә гаврама габилитәтинә көрә јанашмалы, бачардығы иши ондан тәләб етмәлидир.

Јухары синифләрдә ријазитјат дәрси апаран мүәллим һесабы билмәјән, јә'ни ашағы синиф материалыны мәнимсәмәјән, техники фәнләри гаврамајан шакирди синиф гаршысына (пөвһәјә) чағырыб, ондан чәтин бир мәсәлә вә ја мисалы һәлл етмәји тәләб етмәси дүзкүн һал сајыла билмәз. Бу, ушағын (шакирдин) күтлүјүнү, јә'ни гаврама габилитәтинин зәифлијини, корафәһмлјини ушағлар гаршысында бир даһа нүмајиш етдирмәк, ону һәјадан, абырдан салмагдан башга бир шеј дејилдир. Бәлкә дә инди синиф гаршысында пис вәзијәтдә галан, хар олан шакирд дикәр дәрсләрдә, мәсәлә, һуманитар дәрсләрдә: әдәбијат, тарих, чоғрафија вә дил дәрсләриндә чоғ фәалдыр вә јахшы гаврајандыр. Вә ја елә шакирд ола биләр ки, о, һеч бир фәнни гавраја билмәсин, ја зәиф олсун, ја да тамамилә елмә, тәһсилә сә', һәвәс кәстәрмәсин. Лакин о шакирдләрин марағларыны азачығ өйрәнмәклә онларын мусигијә олан исте'дадыны, рәсм чәкмә габилитәтини, мүхтәлиф пешә сәнәтинә олан һәвәс вә бачарығыны ашкар етмәк олар.

Мүәллим шакирдләрдә олан бу бачарығлары дүзкүн истигамәтләндирмәли, онлара јол кәстәрмәлидир.

Һәр бир сурәт бир-биринә охшамалы кими, һеч бир хасијәт дә башғасына охшамаз. Она көрә дә тә'лим вә тәрбијәдә еһмаллы вә диггәтли олмағ лазымдыр ки, шакирдләрдә бу фәрғлилији тапмағ вә буна ујғун тә'лим вә тәрбијә ишини гурмағ мүмкүн олсун. Бу саһәдә мәктәбдә мүәллимин үзәринә чоғ ағыр вә мәс'улијәтли бир вәзифә дүшүр. Әкәр бир синифдә ијирми шакирд варса, демәли, орада ијирми характерә, ијирми әхлаға малик ушағ вар. Бу мүхтәлиф характерли шакирдләр, илк нөвбәдә, тәрбијә алыб бөјүдүјү мүһити — аиләсини тәмсил едир, алдығы тәрбијәни нүмајиш етдириләр. Онларда артығ мүәјјән әхлағ, харак-

тер (јахшы вә пис) формалашмышдыр.

Аиләдә тәрбијә олан ушағ, илк нөвбәдә, аид олдуғу нәслин кенини дашыјыр ки, бу да онун әхлағына тә'сир едән әсас амилдир. Нәслин давамчысы олан һәр бир ушағ һәммин нәслин јахшы вә пис хусусијәтләрини өз даврашында, тәрбијәсиндә бүрүзә верир.

Мүәллим шакирдләрдә олан бу хусусијәтләри нәзәрә алмағла онлара фәрди јанашмалы, ән вачиби исә, һансы үсүл вә васитә илә јанашмағы билмәлидир. Сакит тәбиәтли, абырлы, бир сөзлә, бир бахышдан сәһвини анлајан, баша дүшән шакирди һәр һансы бир сәһви үстүндә чоғ данлајыб, синиф гаршысында утандырмағ мүәллимин сәһвидир. Вә ја синифдә елә шакирд ола биләр ки, она сөзлә дејил, јалһыз мувафиг чәза илә тә'сир етмәк лазымдыр.

Әкәр бир нәфс сағлам вә фазилдирсә, һикмәтләрә јијәләнмәјә, сәадәт әлдә етмәјә, һәгиги елмләр саһиби олмаға чалышмалыдыр ки, бу вәзијәти горујуб сахлаја билән ишләр көрсүн, бу шәраити давам етдирмәк үчүн лазыми тәдбирләрә әл атсын.

Бәдәни сағламлығыны горумағ үчүн тибб елми мүлајим мәчаз вә нормал шәраити мәсләһәт билдији кими, нәфсин сағламлығы үчүн дә ејни хусусијәтләрә малик, өзүнә баб адамларла отуруб-дурмағы мәсләһәтдир. Чүнки нәфсә тә'сир етмәк үчүн јолдаш вә дост гәдәр һеч бир күчлү амил ола билмәз.

Шәр адамлардан вә накәсләрдән, шит зарафат вә сыртыгында ад газанмышлардан, әјјашлығ вә дүшкүнлүкдә шәһрәт тапмышлардан узағ көзмәк сәһһәти горумағын ән мүһүм вә ән вачиб шәртидир. Онларла үнсидән гачмағ лазым олдуғу кими, онларын нағылларына, һәдис вә хәбәрләринә, рәвајәт вә ләтифәләринә, бошбоғазлығ вә чәфәнкитјатларына гулағ асмагдан, хусусилә онларын нәфсә (әхлаға) тә'сир едән јығынчағ вә мәчлисләриндән узағ олмағ лазымдыр. Чүнки белә бир мәчлисдә иштирак етмәк, рәвајәтә гулағ асмағ нәфсә елә чиркин вә мурдар тә'сир едир ки, онун тәмизләнмәси үчүн узун илләр сәрф етмәк вә фәсилә-

сиз мұаличә олулмаг лазым кәлир.

Чох заман мұбариз, фазил адамлар бу фәсада мә'руз га-
лырлар, демәли, тәчрүбәсиз чаванлар, һәссас јенијетмә-
ләр, кичик ушаглар һаггында даһа чох нараһат олмага дәјәр.

Н.Тусинин јолдашлыг һаггында, киминлә отуруб-дурмаг
һаггында олан нәсиһәтләри һәр бир валидејн вә мұәллим
үчүн бөјүк мәктәбдир. Һәр валидејн өвладынын киминлә
достлуг вә јолдашлыг етмәсини нәзарәт алтында сахлама-
лы вә өвладынын достлуг етдији ушағын аиләсини таныма-
лыдыр. Бу иши мәктәбдә мұәллим давам етдирмәлидир.
Јахшы әхлага малик шакирдин пис әхлаглы ушаглардан
узаг олмасыны тә'мин етмәли, јахшы әхлаглыны горумага,
пис әхлаглы шакирди "әхлагсыздыр", "тәрбијә олузмаздыр"
дејә, онунла марагланмамаг, она гаршы биканәлик кәстәр-
мәк мұәллим үчүн дүзкүн һал сајыла билмәз. Мұәллим пис
тәрбијә алмыш, ја да пис мұһитин, пис дост вә јолдашларын
тә'сири нәтичәсиндә нәфсиндә (әхлагында) гүсурлар олан
шакирдләрә тә'сир кәстәрән васитәләри тапмалы, онларда
олан негатив һаллары арадан кәтүрмәјә чалышмалыдыр.

Әбәс јерә демирләр ки, "достуну кәстәр, дејим, сән ким-
сән". Әкәр шакирдин достлуг етдији ушаг пис ишләрә мејл
едирсә, дүзкүн јолда дејилсә, дәрс охумурса, бөјүкләрә гар-
шы габа рәфтар едирсә, бу ики характерә малик ушаглар-
дан һансы ирадәчә зәифдирсә диқеринин тә'сиринә мә'руз
галачаг. Јахшы ушағын (шакирдин) мә'нәвијјаты мөһкәм,
ирадәси дәнмәздирсә, пис јолдаша тә'сир едәчәк, ону јах-
шылыга доғру апарачагдыр. Әксинә, о һалда пис јахшыја
тә'сир едиб ону өз јолу илә апарачаг, дәрс охумајан јолдаш
кими о да охумајачаг, ирәли кетмәк әвәзинә кери кедәчәк,
һөрмәтдән дүшәчәк, мұәллимләрин вә ејни заманда вали-
дејнләрин, шакирд јолдашларынын мәһәббәтини итирәчәк.

Пис һекајә, һағыл вә филмләрин јенијетмәләрин әхлагына
тә'сири дә аз дејилдир. Хүсусән мұасир дөврүмүздә инфор-
мәсија зәнкинлији, мұхтәлиф сәпкили әдәбијјатын, гәзет вә
журналларын, телевизија вә радио програмларынын чоһлугу,
харичдән кәтирилән вә ја јерли видеофилмләрин дә јени-

јетмәләрин әхлагынын формалашмасында бөјүк тә'сири вар-
дыр. Белә бир шәраитдә онлары бу јад вә мәнфи тә'сирләр-
дән горумага, узаг сахламаг чәтиндир вә ја мүмкүн дејилдир.

Мәнфи тә'сирли, әхлага пис тә'сир едән һаллардан ушаг-
лары узаг горумага үчүн илк нөвбәдә валидејн, мәктәбдә исә
мұәллим мұбаризә апармалыдыр. Һәлә һәјәты там дәрк ет-
мәјән, һәјәтда там бәркимәмиш кичик ушаглар алова чуман
пәрванә кимидирләр. Онлар һәлә дәрк едә билмирләр ки,
бу ишыгда, аловда онлар мәһв ола биләрләр вә онлары бу
бәладан јалһыз дүзкүн валидејн тәрбијәси, мәктәбдә исә
мұәллим мәсләһәти гуртара биләр.

Нәфсин (әхлагын) сағламлыг шәртләриндән бири дә, ис-
тәр нәзәри, истәрсә дә әмәли чәһәтдән јахшы вә фајдалы
ишлә мөшгул олмагдан ибарәтдир. Буну елә етмәк лазым-
дыр ки, нәфс өһдәсинә дүшән вәзифәләри һәр ики саһәдә
күндән-күнә јахшы јеринә јетирсин, сәһләнкарлыга јол вер-
мәсин. Буну тибб елминдә бәдәни ишә алышдырмаг, мөшг
етдирмәк, вәрдиш ашыламаг кими гијмәтләндирирләр. Јә'-
ни өјрәнмәјә башлајан шакирд мүстәгил дүшүнмәјә, елм өј-
рәнмәјә мејл етсә, сәдагәтлә достлашар, ешитдијини баша
дүшәр, һәгигәтлә үнсийәт бағлајар, јалан данышмаға, бәһ-
тан ешитмәјә нифрәт едәр. Камиллик дәрәчәсинә јахын-
лашдыгча һикмәт мәсәләләрини даһа диггәтлә мұталиә
едәр, елмин чәтинликләриндә гәләбә чала-чала онун сир-
ләринә вагиф олар, бөјүк мөлүмәт топлајыб чох узаға ке-
дәр. Бундан әлавә, о, кечилмиш дәрсләрә өјрәндикләрини
унутмамалы, тәқрар етмәк вә кездән кечирмәклә онлары
мәнимсәмәлидир. Чүнки елмин дүшмәни унуттанлыгдыр. О,
һәмишә һәсәни Бәсринин сөзүнү јада салмалыдыр: "Елм-
ләрин чиповуну өлдән бурахмајын, елмләр шаһлыг гушуна
охшајар, бә'зән баша гонар, бә'зән башдан учарлар".

Нәсирәддин Туси вар-дөвләт һәриси оланлар һаггында
дејир: "Кимин дүнја малына еһтијачы чоһдурса, ким даһа
чох мал-дөвләт өлдә етмәк истәјирсә, демәк, о, о гәдәр чох
јохсулудур, кимин дүнја малына еһтијачы аздырса, дөвләти
о гәдәр чоһдур".

"Әхлаги-Насири"дә мұәллиф философ Аристотелин фикрини бир даһа тәсдигләйир: "Ким кифајәт гәдәр имкана малик олуб, гәнаәтлә долана билсә, даһа артыг шәј әлдә етмәјә сәј кәстәрмәмәлидир, чүнки онун сону јохдур".

Н.Туси инсанда олан фитри габилијјәт вә исте'адлар, сонра исә тәчрүбә васитәсилә әлдә едилән пешә вә сәнәтләрдән данышыр, мүһитин, шәраитин инсана, хүсусилә ушаглыг вә чаванлыг дөврүндә тә'сириндән кениш сөһбәт ачыр, тә'лим вә тәрбијәнин сон дәрәчә бөјүк рол ојнадығыны ајдын, һәјати мисалларла нүмајиш етдирир.

Н.Туси достлуғу бөјүк не'мәт һесаб едәрәк досту нечә јимәтләндирмәјин, онунла нечә рәфтар етмәјин јоллары һаггында марағлы фикирләри сөјләйир. О, досту икинчи мән һесаб едир. Шәр адамлардан, арада сөз кәздирәнләрдән узар олмағы төвсијә едир. О, адамлара мүрачиәтлә дејир:

*Ајыг олун, а достлар, һарај өерин һараја,
Гојмајын сөзкәздирән кирә билсин араја!*

Н.Туси шакирдләри, тә'лим аланлары јахшы сахламағы, онларын тәбиәтләринә, хасијәтләринә хүсуси диггәт јетирмәји, чәтүнлијә раст кәлдикдә онлара јардым етмәји, елмлә мөшғул олмаға вадар етмәји зәрури саяырды.

Беләликлә, дөврүнүн әхлаг дәрслији олан "Әхлаги-Насири" әсәриндә Н.Туси инсан һәјатынын бүтүн саһәләринә даир бу күн үчүн дә әһәмијјәтини итирмәјән јимәтли фикирләр сөјләмиш, инсанлара фајдалы кәрәмәтләр, кәзәл фәзиләтләр арзуламышдыр.

V. 3. Ә.Тәбризи вә Ә.Марағанин педагожи идејалары

Ә.Тәбризинин педагожи идејалары. Халгымызын тарихи көкләринин, елм, мәктәб тарихинин јени бахымдан өјрәнилмәсиндә, һабелә XIV әсрдә тә'лим-тәрбијәнин нечә апарылдығынын мүәјјән едилмәсиндә Шәмсәддин Мөһәммәд

Әссар Тәбризинин "Мөһр вә Мүштәри" әсәри ән јимәтли мәнбәләрдән биридир. Әсәрдә бу күн үчүн бөјүк әһәмијјәти олан, тә'лимин, тәрбијәнин мәзмунуна даир Гәрбин педагожи фикрини нечә әср габаглајан марағлы фикирләр вардыр.

"Мөһр вә Мүштәри" әсәрини диггәтлә охујуб тәһлил едәркән мәлум олур ки, бурада елм, тәһсил, тә'лим, мүәллим, јаш дөврләри, мәктәб, тәрбијә һаггында, һәртәрәfli инкишаф етмиш шәхсијјәт һаггында марағлы вә оријинал фикирләр вардыр...

Әсәр ән'әнәви мәдһләрдән сонра Мөһрин вә Мүштәринин доғулмасы, онлара ад гојулмасы илә башлајыр. Бурада ушаглар дајәнин тутулмасы, сүдлә, балла бәсләнилмәси, үч јашында сүддән ајрылмасы, беш јашында күл кими ачылыб бүлбүлләри хәчил едән мә'на долу дил ачмалары вә једди јашында мәктәбә кетмәләри тәсвир едилир. Бунунла да Мөһр вә Мүштәринин мәктәбәгәдәр јаш дөврү баша чатыр. Ону да гејд едәк ки, јаш бөлкүләри бу күнүк мәктәбәгәдәр јаш бөлкүләринә гисмән ујғун кәлир. Онларын һәјатында икинчи мүһүм дөвр — мәктәб дөврү башлајыр. Дөврүнүн чох камил, фәзиләтли, һәр бир елмә вағиф олан уstad бир мүәллиминин рәһбәрлији илә Мөһр вә Мүштәринин биркә тә'лим алмалары, һансы елмләри вә фәнләри өјрәнмәләри ғыса шәкилдә тәсвир олунур. Әввәлчә үмуми шәкилдә елмин әһәмијјәти, елмин сирләри илә долу сонсуз бир каинат вә әсил ади һәјат, елм вә һикмәтин чөмијјәт үчүн күнәш олдуғу, чәһл ағачынын һеч бир заман бар вермәдији гејд олунур, сонра исә Мөһр вә Мүштәринин өјрәндији фәнләр, онларын газандығы наилијјәтләр шөрһ едилир. Мөһр вә Мүштәринин өјрәндикләри елмләри ики бөјүк група — үмуми елмләрә вә һәрбә, әхлаға даир фәнләрә бөлмәк олар. Бу ики груп елмләрин вә фәнләрә Ә.Тәбриздән бөјүк чех педагоғу Ј.А.Коменскинин ики әср сонра ирәли сүрдүјү пансофија идејасыны габагламышдыр. Мәдрәсәдә Мөһр вә Мүштәри сөрф, нөһв (грамматика), әдәбијјат, тарих, мәнтиг, һикмәт (фәлсәфә), нүчум (астрономија), фиғһ (шәриәт) вә тибб

елмларини вә с. фәнләри, шаһмат, нәрд, чөвкән ојнамаг, низә атмаг, гылынч чалмаг, ох атмаг мөһарәтини, мәрифәти, әдәби, тәвазекәрлығы өјрәнир, һәјата, әмәјә һазырлар.

Кәңчләрин тә'лиминдән там ајдын олур ки, мәдрәсәдә биркә тә'лим, дәрс формасында һәјата кечирилмишдир. Әсәрдә тәсвир олунан кәңчләрин јашы, тәвәллүд күнү өјнидир, бир отагда биркә мәшгул олурлар. Онлара мүәллим рәһбәрлик едир. Бунлар елә инди дә букүнкү дәрсин әләмәтләриндәндир. Бу кәңчләр биринчи сырада јанашы отурур. күнбәкүн билик сәмасына үксәлир; сәрф-нәһв ганунларыны өјрәнир, биликдә, әдәбдә, тәвазекәрлыгыда һәр кәрәни мат гојур, һадисәләри шәрһ едир, мусиги, саз, каман, инша әләминдә мөһарәт кестәрир, мејданда өз атларыны сәјирдирдиләр. Онларла бир сырада Бәдр дә охујур. О дә чоһ көзәл хасијәтли, тәвазекәр, әдәбли бир кәңчдир.

*Һәр икиси тә'лим алды бир чәркәдә мөһрибан,
Өјрәндиләр һәр бир елми бир руһ кими ики чан.*

Лакин һачибин оғлу Бәһрамын мәдрәсәјә кәлмәсилә кәңчләрин севимли күнләринә зәһәр гатылар. Илан кими зәһәрли, әгрәб кими кинли, донуз кими алчаг, түлкү кими һижләкәр олан Бәһрам кәңчләрин јахшы охумаларына, көзәл мә'рифәт вә әдәбләринә, хүсусилә Мүштәринин кәләчәкдә Мөһрә вәзир олачагына пахыллыг едир. Буна көрә Бәһрам Мөһр вә Мүштәринин достлуғуну ләкәләмәјә чалышыр.

Бәһрам фитнәкарлыгыла садә үрәкли, тәмиз гәлбли мүәллими шаһ гәзәби илә горхудараг Мөһр вә Мүштәринин достлуғуну ләкәләјир. Мүәллим шаһдан горхдуғу үчүн Бәһрамын ујдурмасыны шаһа өзү чатдырыр. Чүнки мүәллим билирди ки, шаһ залымдыр. Мүәллим шаһа дејир ки, Мүштәридә дәрсә һәвәс, чиддијәт јохдур. О, дәрсләрини өјрәнир. Елми исә сә'јлә, зәһмәтлә өјрәнмәк олар. Билик әмәк тәләб едир. Тәнбәл исә биликли ола билмәз. Бу һадисәдән гәзәбләнмиш шаһ Шапур әјанларына оғлу Мөһри Мүштәридән ајырмағы әмр едир.

*Истәмирәм башгаларла бир чәркәдә дәрс алсын,
Она манә олсунлар, о, дәрсиндән кери галсын.
Мүәллимә әмр вердим, бундан сонра о, көрәк,
Кәлиб Мөһрә отағында дәрсләрини десин тәк.*

Шапур шаһ Мөһр вә Мүштәрини бир-бириндән ајры салмагла, кәңч достлары биркә тәһсил алмагдан мөһрум етмәклә онлара илк зәрбәни вурур. Бу зәрбәдән достлар сарсылсалар да, бир-бири илә әлағә сахлајыр, мәктуб васитәси илә үрәк сөзләрини дејә билирләр. Лакин Бәһрам һәр васитә илә вәзир вә оғлу Мүштәрини јох етмәјә чалышыр. Бәдрин Мүштәридән Мөһрә кәтирдиди мәктубу билмәдән јерә салмасы бу ишдә Бәһрама көмәк едир. Бәһрам мәктубу Шапур шаһа чатдырыр. Шапур шаһ Мүштәрини вә Бәдри дар ағачындан асмағы әмр едир. Лакин Бәһзат чоһ чәтинликлә бу ики кәңчи шаһын әдаләтсиз һөкмүндән хилас едәрәк онларын башга бир мөмләкәтә кетмәләринә шәраит јарадыр.

Бундан сонра әсәрдәки һадисәләр вәтәниндән, достундан ајры дүшмүш Мүштәри вә онун достлары (Бәрр, Мөһраб) илә Мөһр вә онун достлары (Әсәд, Чөвһәр, Сәба) әтрафында чәрәјан едир. Мөһр вә Мүштәри јахын достлары илә һәјат күрәсиндә бәркијирләр.

Ә.Тәбризи һәр ики кәңчин, хүсусилә Мөһрин әсил гәһрәман, хәјрхәһ инсан кими формалашдығыны, онларын шәр гүвәләрлә горхмадан нечә вурушдуғларыны, Мөһрин достлары илә Шәрәфин карваныны хилас етдикләрини, Шәрәфин тә'киди сәјәсиндә Мөһрин достлары илә Кејван шаһын сарајына кәлмәләрини чоһ инандырычы вә үрәк чырпынтылары илә тәсвир едир. Гәһрәманлыг, дөзүмлүлүкдә Мөһрин достлары, һабелә Мүштәри вә онун Бәдр, Мөһраб кими сирдашлары Мөһрдән һеч дә кери галмырлар. Бунлар исә дөврүнүн мәктәб вә мәдрәсәләринин кәңч нәслә нечә билки, бачарыг вә вәрдишләр ашыладығыны там ајдынлығы илә кестәрир. Мәктәб вә мәдрәсәләрдә һамы охујур, өјрәнир, габилијәтләрини нүмајиш етдирир.

Э.Табризи Мехрин, онун достларынын мэдрәсәдә нәжи вә нечә өврәндикләрини санки нүмайиш етдирмәк, онун нечә шәхсият вә ләјагәт сәһиби олдугуну көстөрмәк үчүн Кејван шаһын өлкәсинә кәтирир. Ахы Кејван шаһ маарифпәрвәрдир, елм гәдрини биләндир, әдаләтлидир. Мехрин гәһрәмәнлиги, мәдәнијјәти, әхлаги кејфијјәтләри, ағлы, камалы Кејван шаһын мәчлисләриндә ашкарланыр, онун дахили руһи әләмәтләри бурада үзә чыхыр. О, Кејван шаһын сарајында бир нечә чәтин имтаһанлардан ләјагәтлә чыха билир. Бунлардан биринчиси, о вахт шәргдә шаһ сарајларында чох кениш јайылмыш нәрд вә шаһмат ојунудур. Маариф һамиси Кејван шаһ мәчлисин ширин јериндә нәрдтахта кәтирмәји әмр едир. Нәрд сәһәсиндә мәшһур устәд олан вәзирлә шаһ әввәлчә өзү ојнајыр. Сарај әјанлары, Шәрәф, Мехр вә онун достлары кәнардан ојуна тамаша едирләр. Кејван шаһла вәзир нәрдин узун нөвүнү сечирләр. Вәзир аз вахтда ханәләрин алтысыны да тутур вә шаһ марс олур.

Нөвбә Мехрә чатыр. Әлбәттә, Кејван шаһын мәгсәди Мехрин ојун гәбилијјәтини јохламаг иди. Инди шаһ өз јерини Мехрә верир. Шаһы удан вәзир Мехрә дөнүб дејир ки, әкәр ба чарырсанса мүккәмәл, јандан бахма, бу мејданада дөјүшмәк үчүн јахын кәл. Шаһ исә Мехрә “дур, әзизим, вәзирдән ал ганымы, Ону бәндә салыб сән дә, раһатлашдыр чанымы”, — дејир. Мехр чәсарәтлә ојуна башлајыр. Онлар нәрд ојунунун дөјмә нөвүнү сечирләр. Аз вахтда дашлары дөјүлән вәзир башыны итирир. Үч саат давам едән алты ојунун һамысыны Мехр удур. Мехрин мәһарәти шаһы да, әјанлары да һејран едир. Шаһ она мәшһур шаһмат устасы Нәдим Фәрһадла шаһмат ојнамағы тәклиф едир. Фәрһад шаһматын Лејлачы (Лачлачы) һесаб едилирди. Бу кәнч шаһматчы Кејван шаһын һүзурунда устәдлары тахтаја бахмадан мат едәр, шаһ сарајында она һеч ким гәлиб кәлә билмәзди. Намы бәлә һесаб едирди ки, о, дүнјанын јекәнә шаһматчысыдыр. Шаһ Кејван “бәләдмисән шаһмата, истәјирәм өз күчүнү көстәрәсән Фәрһада”, — дејә Мехрә мүрачиәт едир. Мехр сарај һәјатынын бүтүн мәрифәт гәјдалары даирәсиндә Фәрһадла шаһмат ојна-

јыр. О, бу ојунда да бөјүк мәһарәт көстәриб Фәрһады доггуз дәфә мат гојур.

Кејван шаһ Мехри мирзәлик ишиндә сынагдан кечирир. Она һинд падшаһлығына бир намә јазмағы тапшырыр. Мехр кәзәл хәтлә јаздығы мәктубу шаһа тәгдим едир. Шаһ мәктубу нәзәрдән кечириб дејир: “Әсла көрүнмәмиш дүнјада бәлә устәд ки, газансын зәкасыјла һәр бир фәндә јүксәк ад”. Бу гәдәр фәзиләт, камал, истәдад, чамал вә фәрасәт һеч кимдә ола билмәз. Кејван шаһ Мехрин јаздығы мәктубу шәһәрин издиһамлы күчәсиндән асмағы әмр едир.

*Гәј Харәзмин әһли билсин, биздә бәлә устәд вар,
Кәзләрә нур бәхи ејләјән мислисиз бир хәтмәт вар.*

Кејван шаһ Мехри мусигидә дә сынајыр, онунла шадлыг мәчлиси гуруб онун чалыб охумасына шәраит јарадыр. Маһир устәд уду бағрына басыб мин бир һәвәслә чалдыгча гушлар да дил ачыр, бүлбүлләр чәһ-чәһ вурур, мәчлис әһли һејран галыр. Шаһ устәда кәдәрли, мөлалы силән јаныглы бир нәғмә чалмағы тапшырыр. Уд сәсләндикчә Мехр ата јурдуну, досту Мүштәрини, башларына кәлән әһвалатлары хатырлајыр, ихтијарсыз әл атыб устәддан уду алыр вә одлу бир маһны чалыр.

Шаһ Кејван зәмәнәсинин тәләбләринә ујғун олараг Мехри чөвкан ојунунда да сынајыр. Чүнки о вахтлар бәлә бир гәјда варды ки, шаһ сарајы илә сых әләгәдә олан һәр кәс чөвкан ојнамағы билмәли иди. Шаһ Мехрә дејир ки, сән бир чох сәһәдә һүнәр көстөрмисән, инди дә кәл мејданда чөвкан ојнајаг, көрәк бурада мәһарәтин нечәдир. Мехр шаһа дејир:

*Чөвкан сәнсән, гаршысындаса әмрә табә топам мән,
Баш кетсә дә уф дәмәрәм, чыхмарам бир әмриндән.*

Шаһ бу сөзләрдән даһа чох хошланыб даһа бир гучаг кују, чөвкан кәтирмәсини әмр едир. Сүвариләр чөвкан алыб һәр бир јанда дајаныр. Гаршы төрәфдә бир чөбһә јарадыр-

лар. Кејван шаһ бир тәрәфдә, Мөһр исә башга тәрәфдә да-
яныр. Ојун башлајыр. Илк зәрбәни шаһ вурур. Мөһр әдәб
вә әркан гәјдаларыны көзләјәрәк шаһа күзәшт едир, топу
вурмур. Мөһрин бу һәрәкәти шаһа хош кәлмир вә дејир:
"Ојун ганунунда кестәрмәзләр һөрмәти". Ојунда күзәштә
јол вермәк олмаз. Бундан сонра Мөһр гасырғаја дәнүб топу
елә апарыры ки, шаһ она чата билмир.

Кејван шаһ Мөһри сараја дәвәт едиб онун алимләрлә
мүбаһисәсини тәшкил едир. Мөһрә чохла суаллар верилир.
О исә тәмкинлә, сәбирлә, бәлағәтлә суаллара чаваб верә-
рәк ағлынын камиллијини кестәрир. Нәтичәдә һамы ону га-
либ һесап едиб камалыны үрәкдән мәдһ едирләр.

Кејван шаһ ләшкәрә нәзарәти заманы Мөһр бөјүк һүнәр
кестәрир. О, атыны шаһә галдырыр, низәси илә һалгалары
јердән көтүрүр, низәсини көјә атыб гачышда тутур, јерә
атыр, әјилиб көтүрүр, гылынчыны ојнадараг гачан атын аја-
ғындан бир налыны чыхарыр. Сонра досту Әсәди јанына ча-
гырыб фирузә үзүјүнү она верәрәк ики бармағы арасында
сахламағы тапшырыр вә үзүкдән үч ох кечириб бөјүк һејрәт
јарадыр.

Мөһрин шүчаәти бунунла битмир. О, овда пәләнклә
вурушур, ону мәһв едир.

Мөһр Наһидин дәјәси васитәси илә онун севкисиндән хә-
бәр тутур. О да Наһиди сеvir, лакин оғуз икидләри кими, нә
гәдәр ки достуну тапмајыб, мәһәббәтдин данышмағы лазым
билмир. Сәмәргәнд ханы Гарахан Наһидә елчи көндәрир.
Дүшмән күчлү олса да Кејван шаһ онун елчиләрини гәбул
етмир.

Буна көрә дә гәзәбләнмиш Гәрхан Кејван шаһа мүһарибә
е'лан едир. Ағыр дөјүшдә Мөһр Гараханы мәғлүб едиб әсир
кими Кејван шаһын һүзуруна кәтирир. Кејван Мөһрин хаһи-
ши илә Гараханы өлдүрмүр, чүз'и хәрач алмагла ону азад
едир. Кејван шаһын фикринчә, галибин мүкафаты мәғлүбу
азад етмәкдир. Бундан һејрәтләнәнләрә Кејван дејир ки, ган
дүшмәнчилик јарадыр.

Ә.Тәбризи бунунла да Мөһр вә Кејван шаһы хејирхаһлы-

ғын жүксәк пилләсинә галдырыр. Шөрг фәлсәфәсинин мү-
һүм мүддәасы "јахшы адам јахшылыг едәр", "јахшылыг һәр
кишинин ишидир, јаманлыга јахшылыг нәр кишинин иши-
дир" һикмәтини тәсдиг едир.

*Јахшы адам јахшылыгдан әл чәкмәз һеч бир заман
Шөкәр даим ширин олар, гызыл күлсә әруван.*

Дадлы хурма ағачлары ачы мејвә јетирмәдији кими, хе-
јирхаһлар да бу аләмә пис хәбәр кәтирмәзләр.

Әсәрдә хејирхаһлыг, достлуг, дост јолунда чәфаја дөзүб
вәфалы олмаг, досту ахтармаг, әдаләтли олмаг вә с. кејфиј-
јәтләр мәһәббәтлә тәсвир едилир. Әсәрин әсас гәјәси һәги-
ги достлуг, доста сәдагәтдир. Мөһр вә Мүштәри дә, Бәдр
дә: Әсәд дә, Чөвһәр дә, Сәба да, Мөһраб да әсил достлар-
дыр вә онлар шәр гүввәләрә гаршы мүбаризә апарырлар.

Ә.Тәбризи әсәрин сонунда бир-биринин сорағында олан,
достлуг намина һәр чүр ишкәнчә вә чәтинликләрә таб кәти-
рән гәһрәмәнларыны көрүшдүрүр. Әсәд Бәдри, Мөһрабы
барғына басыб чәқдикләри әзаблары унутдурмаға чалы-
шыр. Чөвһәр кәнчләрә хүсуси гәјғы кестәрир, Сәба исә бө-
јүк бир зөвг вә көрүнмәмиш шөвглә нәғмә охујур. Достлар
башларына кәлән әһвалатлары, Бәһрамын хәјанәткарлы-
ғыны бир-биринә нағыл едир, вусала јетдикләри үчүн севи-
нирләр. Гәһрәмәнлар һағлы олараг дејирләр ки, пис хисләт-
дән пислик доғар дүнјада, јахшыларса јахшылыгла писи бо-
ғар дүнјада; чәмијјәт, инсанлар наәһлдән даима ситәм, зүлм
көрдүјү һалда, пак әсилләр сәјәсиндә әдаләт чичәкләнәр.

Ә.Тәбризи Бәһрамын тимсалында һижләнин, мөкрин, па-
хыллығын инсаны нечә мәһв етдијини кестәрир. Кејван шаһ
бүтүн әһвалаты динләјәндән сонра Мөһрә дејир ки,
Бәһрамы азад ет, онун јери чөһәннәмдир. Етдији писликлә-
рин мүгабилиндә өзүнүн азад олундугуну көрән Бәһрам һиж-
ләсиндән, гәзәбиндән сәрсәм олур, ган көзүнү өртүр, бир
кәлмә белә дејә билмир вә үрәји партлајыб өлүр.

Дүнјаны гоча адамјејән чанавар һесап едән, онун Дарала-

ра, Искәндәрләре галмадығыны сөйләпән Ә.Тәбризи адамлары һиләдән, һислиқдән узаг олуб мөһрибан олмаға, хә-
дирхәһ, әдәләтли ишләр көрмәә, һагсызлыға, әдәләтһисли-
дә гаршы чидди мүбаризә апармаға чағырыр.

Ә.Марағаннин педагожи идејалары. Дүнјада инһанын билликлә, елмлә жүксәлдијини, *елһсиз әдәләтин бар вермә-
дијини, әдәләтин бәдәнә чәпәр олдуғуну, гадынһарын, го-
чаларын көчәјарысы аһындан көјләрин үзүнүн тутулдуғу-
ну сөйләпән, өзүнү габыг досту өзәк һесаб едән, гадында һәјаны, иһмәти бөјүк сәрвәт, чһсмән јеткин, иһмәтли гадыны евин чырағы сәјән, өвладын назла бөјүдүлмәһсинин әлеј-
һинә чыхан, өвлады валидејини јадикары, елһи ән ишыгы күнәш һесаб едән, сағлам, мөһкәм, дөзүмлү олмағы бөјүк не'мәт, ағлы ән јахшы чыраг сәјән, һәјадан инһанын үзүнүн гызардығыны, хошһасијәтин мөһәббәти артырдығыны сөйләпән, Азәрбајчан әдәбијәтинда өзүнүн јарадычылығы илә мүһүм јер тутан Әвһәди, әсәрләриндә тәрбијә һаг-
гында, елһ һаггында, физики камиллик, аилә гурмаг, ев тикмәк, достлуг һаггында јиғмәти фикирләр сөйләмишдир.*

Әвһәди 1274-чү илдә Мараға шәһәриндә анадан олмуш, ибтидаи тәһһилини һәмһин шәһәрдә алмышдыр. О, Јахын Шәргин бир сыра шәһәрләрини көзмиш, өмрүнүн сон иллә-
риндә вәтәнә гајытмыш, 1338-чи илдә вәфат етмишдир. О, чоһлу гәһидә, гәзәл, рүбаи, тәркиббәндләрдән ибарәт бир диван, "Дәһнамә", ("Мәнтигил-үшшаг") адлы ашиғанә бир поема вә дидактик-фәлһәфи мәнһәви олан "Чәми-Чәм" әсә-
рини јазмышдыр. Әвһәди әсәрһини төвһид, мүначат, нә'т, мәнғәбәтдән (мәдһијәләрдән) сонра үч фәһлә бөлмүшдүр. О, әсәрһин нә үчүн "Чәми-Чәм" адландырдығыны да изаһ едир вә дејирди ки, онун әсәрһиндә Чәмишидин чамында олдуғу кими, һәр мәһәләјә чаваб тапмаг олар.

*Адыны "Чәмишидин чамы" гојдум мән,
Варлығын әһсини онда көрәһән.
Һәр кәс иһтәјирсә дүнјаны көрмәк,
Көнүлү иһтәјәни бурда көрәчәк.*

"Чәми-Чәм" әсәрһиндә Әвһәди тәбиәт, чәмијјәт, һәјат вә инһан, чанлы вә чанһсыз аләм, кайнат вә сәјјәрәләр, инһан мүнаһсибәтләри вә әһлаг нормалары, сағламлыг, дәјанәт, мөһкәмлик вә с. һаггында гүјмәтли вә марағлы фикирләр сөйләмишдир. О, дөврүн иһтимаи әдәләтһислиқләринә дә өз е'тиразыны билдирмишдир.

Әвһәди "Кайнатын һәгиғәти һаггында суал" адлы бөлмәдә "Сән, еј һәгиғәт ахтаран инһан!" — дејә инһандан јерин вә көјүн, кечә вә күндүзүн, гаранлыг вә ишығын, һәркәт вә сүкунәтин, исти вә сојуғун, торпағын, һаванын, сујун, одун јаранма сәбәбләрини сорушур. Јер һәјин үстүндә тутур гарар? Ај, Күнәш нәдән нур алыр? Достлуг нә демәқдир, инһанлыг нәдир? Адам нә, адамлыг нәдир? Әвһәди дејир ки, һәр бир инһан бу вә буна бәнзәр сәһһсыз-һесабһсыз суаллары билмәли, нә иһә бир иш көрмәлидир.

Бунун үчүн Әвһәди һәр шәһһсин елһин көмәји илә кайнатда баш верән һадисәләрин маһијәтини, сәбәб вә нәтичәләрини өјрәнә биләчәјини гејд едирди.

"Елһ һаггында" ајрыча бөлмәдә елһин әһәмијјәтиндән бәһһс едән Әвһәди бунунла кифәјәтләнмир, әсәр боју јери кәлдикчә елһин фәјдәһсиндән сөз ачыр. Әвһәдијә көрә, биллик чан гушунун ганадыдыр, инһан руһуну көјләрә галды-
ран да одур. Билик аби-һәјәтдыр, инһана ничат верәндир. Елһһсиз үрәк нурсуз көз кимидир. Инһаны елһ көјләрә учалдыр, елһ ағһын зијасы, биллик иһә нурдур. Билик ишыг, чәһл гаранлыгдыр, зүлмәтдыр. Биликһсиз, елһһсиз һеч бир сирр ачмаг, көшф етмәк олһмаз. Кәмиләр елһин көмәји илә суларда үзәр. Елһлә дост олан кәс судан кәһһсиз дә кечәр. Чәһәләт инһаны тәнбәл, сүст етдији һалда, елһ, биллик она гүввәт вә чәһәрәт верәр. Билик инһанлары учалдар аја, наданлыг корлар тәк салар гујуја. Елһ сонһуз дөвләтдыр. Елһ Нүһ кәһһси, чәһл иһә туфандыр. Јалһыз дирилик сујуну елһлә ахтармаг лазымдыр. Елһи оғрулар да апарә билмәзләр. Билик өзлүјүндә гызыла бәнзәр, нә гәдәр көһнәһсә олар тәзә-тәр. Елһдә ән башлыча, вачиб шәј инһанын өз заһыны, көкүнү таныһасыдыр.

Эвһәди мөвчуд олан елмләри үч јерә бөлүр. Онун фикринчә, илаһи елми, ағыл вә нәфс елми вар. Бу үч елмин фәйдасы чохдур. Елми әдаләт ағлын зинәтидир. Көзәл хасијјәт нәфсин тәрәфидир. Нәфси дә ағыл кими етмәк лазымдыр. Бу елмләри өјрәнән һәр бир кәс дүнја әзабындан хилас олдугу һалда, өјрәнмәјән, өјрәнмәк исмәјән кәсләр торпагда мөһв олачагдыр.

Эвһәди инсанын доғумдан өмрүнүн ахырана гәдәрки мәрәләринин тәсвиринә кениш јер верәрәк, онун дүнјаја кәлдији илк күнүндән нечә бәсләндијини, нечә бөјүдүјүнү, јаш дөврләрини тәсвир едир.

Эвһәди ев тикмәјин, евләнмәјин шәртләри һаггында марағлы фикирләр сөјләјир. Ев тикәркән, илк нөвбәдә, гоншунун ким олдугуну билмәк лазымдыр. Гоншун билмәсән ким ким олачагдыр, ев үчүн пул төкмәк бил ки, наһагдыр. Ев тикәркән, јурд јери көтүрәркән бир мәрд вә сынанмыш гоншу тапмағы зәрури саян Эвһәди дејир ки, белә бир адамла гоншу олсан бәхтијар оларсан. Бу заман гоншу һагг-сајыны даим әзиз тутмалысан.

Эвһәди сөзү тәрбијәнин ән гүдрәтли васитәси һесап едир, сөзә јүксәк гиймәт верир. Эвһәдијә көрә, сөзләр тутгун көнүлләри ачар вә јахшылары әбәди јашадар. О, халгы, вәтәни илә бағлы шаир иди, сарајда дејил, халг арасында јашајырды, инсанларын һәјәтына јахшы бәләд иди. Јахшы илә писи, доғру илә әјрини фәргләндирирди. О, дүз сөзү зәрури сајыр вә дејирди ки, сөзү, гәлби, нәфси дүз олан инсан асанлыгла өз истәјинә чатар. Инсаны дүз јола кәтирән сөзү һәр вахт сөјләмәјә изин вар. Инсаны тәрбијә едән, доғрулуға чағыран дүз сөздән чәкинмәк јарамаз. Һагг сөзү нә гәдәр ачы олса, демәк, ону мүдафиә етмәк вачибдир. Чүнки дүз дејилән сөзүн сону ширин дадыр, доғру сөз кәсәрли вә тәсирли олур.

*Чох ачы олса да демәк һагг сөзү,
Һаггы кизләтмәк дә пис ишдир дүзү.
Јеридир, дејирәм мән дә бу сөзү,
Ачы олса белә дејәрләр дүзү.*

Эвһәди тәрбијәдә доғру сөзү гәбул етмәји, ешитмәји, һабелә доғру сөздән инчимәмәји мәсләһәт көрүр, тәрбијәлијин, сағламлығын әләмәти һесап едирди. О, доғру сөзү инсанын әмли, иши, фәалијәти вә дүшүнчәси илә вәһдәтдә көтүрүр вә дејирди ки, мәнз белә олдугда дејилән сөз һәјәты мәнә кәсб едир, тәрбијәедичи гүввәјә чөврилир, инсанын физики камилләшмәсинә зәмин јарадыр. Доғру сөз инсаны тәрбијә едиб ону сәадәтә чатдырырса, јалан, әјри сөз инсаны һөрмәтдән салыр. Сөз јериндә дејилмәлидир. Вахтында, јериндә дејилмәјән сөз инсанын ләјәгәтинә јарашмыр. Сөзү мүләјимчәсинә, фәған етмәдән, нәрә чәкмәдән демәк лазымдыр. Эвһәдијә көрә, сөз инсан психолокијасынын, дахили әләминин, мәнәви вә физики јеткинлијинин кестәричисидир. Сөз дејән ләјәгәтлидирсә, онун сөзү дә ләјәгәтли олар. Белә адам сөзүндән, сөһбәтиндән дәрһал танынар вә һәр бир сөзү дүз, өлчүлү олар. Нахәләфләр исә өз сөзләри илә адамлары учурума апарар. Шаир инсанлары јалан сөзләрдән чәкинмәјә, сөзүндә, сөһбәтиндә мәс’улијјәт һисс етмәјә чағырыр вә дејирди ки, әјри сөз ағачы бар верәр. Данышанда абыр-һәјаны көзлә, һәјалы ол. Эвһәди дә Низами кими аз данышмағы, артыг сөз демәмәји, сусмағы бачармағы көзәллик һесап едир. Сөз дејилмәк үчүндүр. Лакин елә сөзләр дејилмәлидир ки, онлар инсаны учалтсын, шөһрәтләндирсин. Эвһәди дејилән сөзү көвһәр бојунбағы һесап едир, сусмағы исә дүнјада ән бөјүк нә’мәт адландырыр.

Эвһәди кәнчләрин пешәләрә јијәләнмәсинә, валидејнләрин өвләдләрына јахшы пешәләри өјрәтмәләринә, һабелә онларын даим физики әмәклә мөшгул олмаларына хусуси әһәмијјәт верир. Шаирин фикринчә, өвләдын һәр һансы бир пешәјә јијәләнмәсиндә мәс’улијјәт атанын үзәринә дүшүр. Эвһәди валидејнә — атаја оғлуна фәјдалы, газанч кәтирән бир пешә өјрәтмәји, она көмәк етмәји, бир һалал гыз илә оғлуна тој етмәји, јахшы адамларла јахынлыг етмәји мәсләһәт вермәсини төвсијә едирди. Эвһәди өвләды назла бөјүтмәјин өлејһинә чыхараг ону әмәклә тәрбијә етмәји, иш-күчә алышдырмағы зәрури сајырды. Назла бөјүмүш өвләд һәјат-

да һәр һансы бир җәтинликлә үзләшәндә аһ-вај едир. Тәрбијәчинин хидмәтини тәсдиг етмәк үчүн Әвһәди дејир ки, мешә мејвәләри бечәрилмир, одур ки, һеч кәсин хошуна кәлмәз, ағач дүјүнлү, әјридирсә ону очагда јандырыб көмүр едәрләр. Бунунла Әвһәди белә бир фикри әсасландырыр ки, ушағын, јенијетмәнин өзбашына бөјүмәси мүсбәт нәтичә вермир. Бөјүмүш ушаг вә ја јенијетмә чәмијјәтә, аиләјә фәјда вермәјиб, зијанкар бир варлыға чеврилир. Демәли, һәр бир ата өвладына јахшы тәрбијә вермәли, она јахшы пешә өјрәтмәлидир.

*Ән бөјүк не'мәтдир анласан пешә,
Пешәкар дүз јолла кедәр һәмишә.*

Әвһәди дүнјанын аз-чохуна гане олан пешәкар инсаны алгышлајыр вә дејир ки, белә адамлар өз рузисинә гәнаәт едәрәк сакитликлә ишинә кедәр, кәнлүндә һаггын ешгијлә ишләјәр, јашајар, доланышыглары үчүн рузи газанарлар. Белә адамлар пешә өјрәнмәк үчүн илләрлә ата, устад әзабына дөзмүш, өз зәһмәти илә бәһәр кәтүрмүшләр.

Әвһәди ишсизлији, хүсусилә кишиләр үчүн ишсизлији пис әламәт һесаб едир, әмәјин, зәһмәтин хош, инсанын инсана еһтијачы олдуғуну әсасландырыр.

*О кәсин пешәси јахшыдыр, кәрчәк,
Ондан инчик дүшмүр әсла бир үрәк.*

Шаир әкинчилији ән јахшы пешә, елми исә ән јахшы иш һесаб едир вә дејир ки, әкинчи һамыны јемләјир, онун варыны да булуд, күнәш верир. Елмдән чыраг јандырмајан варлыгын тәндириндә јанмалы олачагдыр.

Әвһәди һәјаны, исмәти, дүзлүјү, тәвазәкарлыгы јүксәк гижмәтләндирәрәк адамлары һәјалы, исмәтли, дүз, доғручул олмага чағырыр. Шаирә көрә, үрәк вә бәдән һәја илә јумшалар. Ким һәјадан узуг оларса, онун иффәт пәрдәләри јох олар, һәјалы ловға олмәз, Әвһәди дүзләрә чатмаг үчүн дүз олмағы зәрури сајырды.

*Дүзлүк ет ки, дүзләр ничат тапырлар,
Һамыдан күчлүдүр дүзләр, ашикар.*

Ишиндә, сөзүндә дүз оланлар јахшы ад газанар. Онун фикринчә, дүзлүк, доғручулуғ гуртулуш демәкдир, јаланла, әјри илә дост оланын ахыры јохдур. Әвһәди әфсанәви Јусиф пејгәмбәри мисал чәкиб кәстәрир ки, о, өзүнүн дүзлүјү илә тахт-тач саһиби олур. Дүзлүјү, доғручулуғу өзүнә бајраг едән кәс өз арзусуна чатар, һәјатда чох раһат јашајар, кечәләр дә дүз, доғру јухулар көрәр. Әвһәди һаггы олараг дејир ки, сидгә, әһдә, дүзлүјә чан верән кәс хошбәхтдир, сәдагәт күзкү кими инсанын ағлыны, камалыны әкс етдирир. Сәдагәт олан ишләрин өлчүсүдүр. О, кәнчләри Әбу-Бәкр кими садиг олмага чағырыр.

Әвһәди инсанлыг, икидлик, султанлыг, шаһлыг нәдир кими суаллара чаваб вериб дејир ки, инсанлыг ејби өртмәкдирсә, икидлик хејрин ардынча кетмәкдир, султанлыг сағламлыгдыр, шаһлыг исә хејир илә нәфәс алмагдыр.

Әвһәди достлуға јүксәк гижмәт верир вә дејир ки, ејбини дејән әсил достун, кизләдән исә дүшмәниндир. Достлуғда сәмиими олмаг достлуғун зәрури шәртидир. Достлуғ бир габын ичиндә чүт ләпәдир. Достлуғда мүйәјән бир фәрг көрүнәрсә, демәли, орада икиүзлүлүк вардыр. Төмәнналы достлуғун өмрү аз олар.

*Достлуғ е'тибардан, вәфадан төрәр,
Нә достлуғ, е'тибар олмаса әкәр!*

Достлуғда инсан заһирән вә батилән дүз олмалы, ахыра кими әһдә сәдагәтли олмалыдыр. Доста вердији вәди әмәк сәрф едиб дүзлүклә јеринә јетирмәјән сәфа гибләсинә үз чевирмәмәлидир. һүнәрсиз, сөзүнә, әһдинә садиг олмајан инсан вәфәсыз итдир. Әһди, вәфаны горумаг әсил достлуғдур.

*Вәфәја чүт олан тәмиз адамлар,
Вәфаны исмәтдән үстүн тутарлар.*

Вәфалы, сәдагәтлi олмага даир Әвһәди мараглы бир һекајәт нәгл едир. Ағыллы бир устад начинс бир шакирдә әлијәтләрә, мүсибәтләрә гатлашыб елм өјрәдир. Шакирдә өзи өјрәниб нәтиг вә гүдрәтлi бир һаким (алим) олур. Шөһрәти, мәнсәби, дөвләти артыр, шаһа јахын олур. Лакин мајасында вәфа олмадыгына көрә устады јада салмыр. Устадын зәһмәти тәләф олур, чүнки өјрәтдији нахәләф чыхыр. Әвәзән ди һекајәсиндән белә бир үмүмбәшәри нәтичә чыхарыр:

*Тәмизләр вәфалы оларлар тамам,
Бәдкөвһәр јарамаз, чиј олар мүдам.
Ким вәфа јолуна мәрданә кәлди,
Орадан чомәрдијә галхыб јүксәлди.*

Шаир бундан сонра чомәрдлик, кишилик вә инсанлыг һаггында фикирләрини билдирди. Инсан инсанлыгы өзүнә шүар етмәлидир. Киши вә инсан олмајан кәс инсанлыг јолуна јахынлыг едә билмәз. Әвһәди инсанлыгы Мөһәммәд пејгәмбәрдән вә Әлидән өјрәнмәји төвсијә едир. Кишилик вә инсанлыг бир-бирилә бирләшәрәк чомәрдлији јарадыр. Чомәрдлик исә инсанын сағламлыгы, онун физики јеткинлији илә сых бағлыдыр. Чомәрд адам өзкәјә хәјанәт вә шөһвәт көзү илә бахмыр, һәјасызы гапысындан говур, адамлар арасында өјүнмүр, кечәләр јатмыша кешикчи олур, халга әл тугур, сәбрдән нәфсинә чидар вурур, дара дүшәнләрә көмәк едир, јетимә, ача һәр вахт пәј ајырыр, дула, мөһтача арха олур, тәмизлик, тохлуг онун досту вә сирдашыдыр, бәдәни нә исмәт һасар чәкир, иффәт исә әришдир, оцагдыр, достуна үрәк сөзүнү дејир, һәр вахт өзүнү нәфсиндән горујур.

Шаир кәнчләрә кечәни вә күндүзү һиссәләрә бөлмәјә, өмрү бош кечирмәмәјә чағырараг дејирди ки, үч саат ибадәт етмәк, үч саат китаб охумаг, јазы јазмаг, үч саат өлкәнин хејринә чалышмаг, үч саат да динчәлмәк, чәрәк јемәк вә јатмаг лазымдыр. Бу гәјда илә күндүзү дә бөлмәк олар. Көрүндүјү кими, Әвһәди сутканын 24 саатындан алтысыны ибадәтә, алтысыны мүталијә, јазмаға, алтысыны өлкәнин хејринә ишләмәјә, алтысыны исә истираһәтә сәрф едир. О, чох јат-

магын өлејһинә чыхараг өјрәдирди ки, јуху илә өлүм гардашдыр. Ким јатмыша, о, өлмүш кимидир. Чох јатмаг бәдәндә ганы корлајыр, башагрысына сәбәб олур. Әвһәдинин кечә-күндүз бөлкүсү мүасир дөврдә режим адланыр. Режим инсанын һәјатында бөјүк рол ојнајыр, онун һәјат тәрзини тәнзим едир. Режим сәјәсиндә әхлаги-етик анлајышлар, категоријалар адәтә чеврилир. һәрәкәт сәпән вәрдиш бичир, вәрдиш сәпән характер бичир, характер сәпән тәлејини бичир. Режим инсаны әмәксевәрлијә, дөгиглијә алышдырыр, онун сағламлыгыны, күмраһлыгыны тәмин едир. Мөһз Әвһәди дә белә бир бөлкүнү зәрури сәјмыш, адамлары аз јатыб чох ишләмәјә, халга хидмәт етмәјә чағырмышдыр.

Әвһәди мөһәббәтә јүксәк гижмәт веримишдир. Онун фикринчә, ашиг олмајанлар камил олмур. Ешгә дүшән исә чиј галмыр. Кимдә ешг, мөһәббәт јохдурса, о, торпагдыр. Гәзәби атәш, шөһвәти күлөк һесаб едән Әвһәди мөһәббәти, гаршылыгы анлашманы зәрури сәјырды.

Әвһәди шәрабын, бәнкин, сәрхошлуғун јаратдыгы зијанлары, зәрәри әтрафлы тәсвир едиб кәстәрир ки, меј ичиб ағлы күләјә вермәк, өзүнү өзкәјә тапшырмаг, көзәл күлшәнини, күлзәрыны оцагханәја чевирмәк јарамаз. Тирјәк чәкәнин үзү гәбиристандыр. Дүнјада бүтүн күлүнч һаллары төрәдән меј вә бәнкдир.

Әвһәди ағыллы олуб нәфси чиловланмагы, һәр ики дөлалдан (меј вә бәнкдән) узаг олмагы мәсләһәт көрүб дејир ки, мәст олуб һеч кимә јарамајан кәс палчыгдыр. Шаир мәчлис гәјдалары, адамларын өзүнү мәчлисдә апармаг гәјдалары һаггында да мараглы фикирләр сөйләјир. Онун фикринчә, мәчлисдә һәр бир кәс өзүнү бөјүкләрә гаршы һәрмәтли апармалы, баш ағрыдан артыг сөзләр демәмәли, мәчлисдә өтән бүлбүл олмамалыдыр. Мәчлисдә зәруријәт гаршысында галыб меј ичмәли олса, аз ичмәлидир. Шәраб адамлара тор гураг. Ағлы олан инсан өзүнү бу тордан горуамалыдыр. Шәраб од көрмәмиш гәјнајыб дашыр. Бу оддан горулмаг вачибдир.

Әвһәди әдәләтсизлији писләјир, халглар арасында дост-

лугу, бəрабərлији тəсвир едэрək инсанда билик, сəдагəт, мəрдлик, əдалəт, достлуг, дүзлүк, догручулуг, инсанпəрвэрлик кими кəйфијəтлəri ахтарыр, онлары тəгдир едир, пахыллыгы, ријакарлыгы, һијлəни, намəрдлији, јаланы пислəјир, адамлары ајыг олмага, бир-биринин гəдрини билмəјə, бир-биринə кəмək етмəјə чағырыр.

V. 4. Нəсими тəрбијə һаггында

Нəсими шаирин əдəби тəхəллүсүдүр. Əсил ады Сејид Əлидир. О, 1369-чу илдə Шамахыда анадан олмушдүр. О, илк тəһсилини Шамахыда алмыш, дөврүнүн елмлəрини, динлəрин тарихини, мəнтиг, ријазийəт вə астрономийаны өјрəнмишдир. Багдадда дара чəкилмиш һəллач Мəнсурун суфи кəрүшлəрини тəблиг едэн Нəсими илк ше'рлəрини Нүсејни тəхəллүсү илə јазмышдыр. XIV əсрин сонларында Азэрбајчанда кениш јайылмыш һүруфи тəшкилатлары илə сых əлагə сахламышдыр. Нүруфилијин баниси Фəзулаллаһ Нəиминин кəрүшлəрини мəнимсəјэрək, һəмин тəригəти тəблиг едэн ше'рлəр јазмышдыр. Нəмин дөврдən башлајараг, Нəиминин тəхəллүсү илə һəмаһəнк сəслəнən Нəсими тəхəллүсүнү гəбул етмишдир. 1394-чу илдə Нəими е'дам едилдикдən сонра онун "Васийəтнамə"синə əсасən Нəсими Тəбризə, орадан да Анадолуја (Түркијə) кетмиш, һүруфилик идејаларыны јадыгы үчүн дəфəлəрлə зиндана салынмышдыр. Өмрүнүн сон иллəрини Нəлəбдə (Суријада) јашајан Нəсими орада һəбс олунуб "динсиз", "кафир" е'лан едилэрək Мисир султанынын əмри илə дири-дири дəриси сојулмушдүр.

Нəсими ичтимаи-сијаси, əхлаги мөвзуларда əсəрлəр јазмыш, ана дилиндə јаранан фəлсəфи гəзəлин баниси олмушдүр. Кəнчлик иллəриндə јаздыгы əсəрлəриндə Нəсими инсан кəзəллији вə мəһəббəтини тəрəннүм етмишдир. О һəм мəһəббəт, һəм дə дидактик-тəрбијəви мəзмунлу ше'рлəриндə хүдпəсəндлији, ријакарлыгы, вəфасызлыгы кəскин

тəнгид етмишдир. Нəсими һүнəрсиз адамларын мəнсəб саһиби олдуғу, һүнəр саһиблəринин исə еһтијач вə сəфалəт пəнчəсиндə əзилдији, елмə, истə'дада гијмəт верилмəдији феодал дүнјасынын һагсызлыгларына гаршы үсјан едирди. Нəсими əсəрлəриндə инсана мəһəббəт, инсан шəхсийəтинə, инсан азадлыгына һөрмəт мүһүм јер тутур. О, инсаны јарадычы бир варлыг кими учалдыр, зəкасынын гүдрəти илə дүнјанын сирлəрини ачмага гадир олдуғуна дəрин инам бəслəјир. Нəсими инсаны, өзүнү, нəтичəдə исə һəгигəти, дүнјаны дəрк етмəјə чағырырды. Буна кəрə дə, Нəсими ирсинин тəдигаччылары ону "Одлар јурдунун Прометейи", "ешг фəдаиси", "ирадəлилик рəмзи" кими гијмəтлəндирмишлэр. Нəсимијə кəрə, һəјатда əн бөјүк һəгигəт дə, јарадычы да, түкəнмəз сирлəр мəнбəји дə инсандыр. Инсанда һаггы кəрмəјөн кəс һəгигəти дуја билмəз. һаггы да јалныз камил вə јеткин инсан кəрə билэр. Камил инсан өз ағыл вə ешги илə инсанларын кəзлəri гаршысындан зүлмəт пəрдəсини галдырмага, һəјата күнəш кими ишыг сачмага гадирдир. Инсан ағлы, идракы каинаты, тəбиəти вə өзүнү дəрк едə билэр. Чүнки инсанын хəјалы, фикир дүнјасы сонсуздур. Каинаты, алами, инсаны анламаг үчүн инсан ағлы тəрбијə мөһтачдыр. Инсаны исə мүəллим, мүршид (устан) тəрбијə едир. Ағлын тəрбијəsi үчүн мүəллим сөздən истифадə едир. Нəсимијə кəрə, сөз учадыр, онун јери кəјлəрдир. Сөз јарадычыдыр, кəј вə сəмадыр, лөвһə вə гəлəмдир, дəрд үнсүрдүр. Сөз дəнизинин һүдуду јохдур. Буна кəрə дə устандсыз, мүəллимсиз һеч кəс өз идракыны, шууруну парлада билмəз. Инсан устан вə мүəллимин рəһбərлији алтында дəрк едир ки, бу чеврə алəм нəдир. Кəјүн гүббəsi нəдир? Улдузлар нəдир? Фəлəјин əсли нəдир? Мəлəјин нəсли нəдир? Јуварлыг олан Күнəш јер үзүнə ишыгы нəдэн сачыр? Од, су, торлаг вə јелдэн ибарəт оланын ады нəдэн адəмдир? вə с. О, бу мəсəлəлəri "Нəдир?" рəдифли ше'риндə верир вə дəјирди ки, өзүнү билмəјөн сөзүнү дə билмəз.

Нəсими инсанын кəзəллик вə сəадəтини, онун көнүл сəрбəстлији вə мə'нəви азадлыгыны, əгли-мə'нəви јеткинлијини

һәр шейдән үстүн тутур, инсаны һәјатын мадди вә мә'нәви көзәлликләриндән зөвг алмаға чағырыр. Нәсими наданлығы, чаһиллији ән бөјүк бәла сајыр. Шаир өз зәманәсиндә сөзү бүтөв, доғручул вә вәфалы инсан ахтарыр, лакин о, бәлә инсаны тапа билмир. Нәсими бу дүнјаны тиканлы бир баға бәнзәдир вә күлсүз јердә күлзар ахтармағын мә'насыз бир иш олдуғуну билдирир. Тиканлы дүнја күл дејил, тикан битирир. Нәсими дүнја дејәндә јашадығы ичтимаи мүһити, онун рәзаләт вә зүлмүнү нәзәрдә тутур.

Нәсимијә көрә, ән камил инсан өз әгидә вә мәсләки угрунда мејдана атылан инсандыр. Белә инсан бөјүксүз оланларла јолдашылығ етмир, әдәб-әрканы олан јол әһлини көзләмәји мәсләһәт билир. Вәфалы дост әһдинә садиғди. Дост илә олан һәр бир кәсин иши угрулу олур. О, чаванлығ чағларыны бош кечирәнләри тәнгид едиб дејир ки, һәр бир анын гәдрини билмәк лазымдыр. О, дүнјанын гоча бир гары олдуғуну вә она алданмамағы төвсијә едир. Нәсими инсанын нәјә гадир олдуғуну "Мәндә сығар ики чаһан, мән бу чаһана сығмазам!" адлы гәзәлиндә чох көзәл, фәлсәфи бир диллә вермишдир.

О, ики чаһанын (мадди вә мә'нәви) инсанын дахили аләминә сығдығыны, лакин онун дүнјага сығмадығыны, мөкәнсыз көвһәр олуб варлығы вә мөкәнә сығмадығыны, инсанын зәррә, Күнәш, дөрд илә беш, алты олдуғуну, лакин бәјана сығмадығыны, Күнәш, Ај, бал, шөкәр олдуғуну, лакин ахычы руһа сығмадығыны, Нашими, Гүрәјш ојамағындан олдуғуну көстәрир. Нәсими һәмин ше'рдә "мән" десә дә, о, инсаны нәзәрдә тутур. Чүнки инсан идракы, инсан дүшүнчәси тәбиәтин интәһасыз сирләрини дәрк етмәјә гадирдир. Инсан хәјалы бир анда Күнәши, Ајы, улдузлар аләмини кәзиб долаша билир. Инсан башдан-баша гижмәтли инчидир, бәнзәрсиз бир көвһәрдир, онда сәмави бир һүсн вә ләтафәт вар. Инсан аглы вә идракы илә јанашы, тәрәвәт вә көзәллији илә сечилир. О, инсаны үлвиләшдирир, учалдыр, она мә'нәви вә чисмани әзаб-әзијјәт верәнләрә гаршы өз е'тираз сәси-ни галдырыр. Нәсими дүнја вә һәјаты инсандан ајры тәсәв-

вүр етмир. Нәсимијә көрә, инсан һәм инчи, һәм сәдәф, һәм јарадычы, һәм гызылкүл, һәм дә јасәмәндир. Бүтүн көзәлликләр, варлығ, јер вә көј она хидмәт үчүн јаранмышдыр. Инсансыз бүтүн аләм мә'насыз вә мискин көрүнәрдир. Нәсими инсан көзәллијини тәбиәт көзәллијиндән даһа үлви вә мә'налы сајырды. Шаирә көрә, санки тәбиәт, јер, көј өз көзәллијини, тәрәвәтини инсандан алыр. Ајын ајлараја чеврилмәси севкилинин ајлара гашларына бәнзәмәк үчүндүр, гызылкүл өз рәнкини, әтрини көзәлин ал јанағларындан алмышдыр, бөнөвшәнин хумар көзләри јарын мөстанә көзләринин һәсрәтини чөкмәқдир. Нәсими инсана мүрачиәтлә дејирди:

*Еј китаб ичиндә һәгги ахтаран,
Нөгтә хәтләриндән узағ галырсан.
Дүрр үчүн дәнизин дибинә баш вур,
Өрдәк тәк су үстә үзмә һеч заман.*

Беләликлә, Нәсиминин ағыл, фикир нүмунәси олан ше'рләри дүнјага вә һәјата јени бир мүнәсибәт вә дүшүнчәнин бәди ифадәсидир. инсан вә онун мә'нәви әзәмәти һағғында јазылмыш һимнләрдир. Нәсими әдәбијјатымызда өлмәзлик, мөрдлик, јенилмәз ирадә рәмзидир.

V. 5. Хәтаи вә Фүзули шәхсијјәтин мә'нәви камиллији һағғында

Хәтаи мә'нәви камиллик һағғында. Јахын Шәргдә мүс-тәгил вә әзәмәтли бир дөвләт јарадан Шаһ Исмајыл Хәтаи шүчаәти, фәдакарлығы, гәдәрсиз гәһрәмәнлығы, һабелә дәрин билији, фитри истә'дады илә дүнја шәһрәтли надир сималардандыр. Дөврүнүн көркәмли ичтимаи хадими вә бәнзәрсиз сәркәрдәси олан I Шаһ Исмајыл Хәтаи тәхәллүсү илә бизә Азәрбајҗан дилиндә инчи сөз хәзинәси кими бөјүк бир мә'нәви сәрвәт мирас гојмушдур. Истә'дадлы шаирин

"Диван", "Нәсиһәтнамә", "Дәһнамә" адлы әсәрләри Азәрбајҗан дилиндә јазылмыш илк поемалардыр. Онун Азәрбајҗан дилинин дәвләт дили кими гәрарлашмасында сонсуз хидмәт вә зәһмәти олмуш, мифик дүнјамыза инам кәтирмиш, халгын тарихи јаддашында әбәдиләшмишдир. Нәјата, инсана фәлсәфи дәринликдән јанашан, мә'нәви мәдәнијәтимиздә өзүнә мәхсус јери олан Хәтаинин јарадычылығында вә шәхси нәјатында кәстәрдији гәһрәманлыг адамы риггәтә кәтирир.

Шәх Исмајылын халг јарадычылығы руһунда јаратдыгы севки, вәтәнпәрвәрлик, мәрдлик вә гәһрәманлығы тәрәннүм едән шә'рләри јарадычылығынын әсасыны тәшкил едир. Бу әсәрләрдә онун дөврүнә олан мүнәсибәти вә сијаси-ичтимаи бахышлары әкс олунмушдур.

Нәсими дүһасынын гүдрәтинә пәрәстиш едән вә јарадычылығынын күчлү тә'сиринә мә'руз галан Хәтаи өлмәз мисраларында вәтән торпағынын азадлығы вә истиглалижәти идејасыны даим тәрәннүм етмишдир. Нәсими әдәби ирсиндән, онун мубариз, үсјанкар, принципал, дәнмәз әгидәсиндән бәһрәләнән Шәх Исмајыл да күчлү ирадә вә характер саһиби олмушдур. Бөјүк идеја, амал вә инам саһиби олан Нәсиминин һәм дә дәнмәзлији, дөјүшкән руһу вә чәсарәти илә Хәтаини мәфтун етмишдир. Өлүмү илә өлмәмәзлик јарадан Нәсими шүчәәт вә фәдакарлығына бөјүк һәсәд апармыш Хәтаи онун амансыз вә фәчиәли өлүмүнә чох ачымышдыр.

Тәдгигатлар кәстәрир ки, Азәрбајҗан халгы чох гәдим заманлардан зәнкин вә өзүнә мәхсус физики камиллик мәдәнијәтинә малик олмушдур. Бунун тарихи олдугча гәдимдир. Нәлә Сәфәвиләр дөврүндә јашамыш, о дөврүн мүтәрәгги алим вә зијәлиларындан бири олан Мирмәчат "Күликушти" адлы әсәриндә зорхана (күч, гүввәт еви — ред.) һаггында бә'зи мә'луматлар вериб. Белә ки, вахтилә бәдән тәрбијәси вә идманла мүнтәзәм мәшгул олмаг үчүн тикилән хүсуси биналары зорхана адландырырдылар.

Хәтаијә көрә, јени инсан тәрбијә едиб јетишдирмәк ла-

зымдыр. Бу јени инсан әввәлчә өзүнү дәрк етмәлидир. Өзүнү дәрк едән нәфсини дә биләчәк, тамаһ, нәфс учундан сәһвләрә, бүдрәмәләрә јол вермәјәчәкдир. Мә'нәви сафлыг уғрунда мубаризә бүтүн дәвләрдә ағил адамлары мәшгул етмишдир. Хәтаи дөврүндә дә инсанын учалмасына мане олан амилләрдән бири нәфс, тамаһ әсири олмаг иди. Хәтаи инсандан нәфсә гул олмамагы, ләјәгәт вә шәхсијәтини нәфсдән горумагы тәләб едирди. Инсан мә'нән саф олма-лыдыр.

Хәтаи инсаны мәғрур, азадфикирли, өз гүдрәтинә инанан бир варлыг кими тәрәннүм едир.

Хәтаи инсан мә'нәвијәтини буховлајан зәнчирләрә гаршы е'тираз едәрәк инсана дәрин мөһәббәтлә јанашыр. О, инсансыз дүнјаны вә чәннәти барсыз баға бәнзәдир, инсансыз чәннәт истәмир. Хәтаи инсаны јер үзүнүн ән гиймәтли көвһәри сајыр.

Хәтаи елмә, тәһсилә, билијә, анаја јүксәк гиймәт верир. О, инсана елмин, кәламын, нәфсин вә сөзүн зәрури олдугуну гејд едир. Ананы һәр шәјдән әзиз тутан Хәтаи дејир ки, ана мөһәббәти, ана ешги чаһанда о гәдәр күчлүдүр ки, фәләкдә кәзән Күнәш она һејран олур. Ана мөһәббәтиндә зөррә гәдәр нөгсан јохдур. Ана мөһәббәти сирли, илаһи бир хәзинәдир. Ананын күл јанагы һәр заман тәр-тазәдир. Онун һүснү Јусифи-Кән'ан мислидир.

Хәтаи ловғалыгы, өзүнү өјмәји кәскин тәнгид етмәклә јанашы, өзүнә јүксәк гиймәт вериб дејир ки, учмагда туту гушу, ләшкәрләр (ордулар) башыдыр. О, Мәнсур илә дарда, Хәлил илә атәшдә, Муса илә турда олмушдур. Гырмызы тачлы, боз атлы, ағыр бир ләшкәр нисбәтли, Јусиф пејғәм-бәр сифәтли, сөзү шәкәрдән дә дадлы Муртуза Әли затлы бир шаһдыр.

Хәтаијә көрә, инсан күлшәндәки күл кими саф вә әтирли олмалы, һәр шәјә көнүл көзү илә бахмалы, камал саһибләри илә отуруб-дурмалыдыр. О, саф гәлби әсил Аллаһ еви адландырыр, көнүл јыхмагы дејил, көнүл тикмәји мәсләһәт көрүр.

Хәтаи достлуғу жүксәк гиймәтләндирир. О, дост ешгини өзүнә жахын билмәји, доғрулуғу дост вә һәгигәт әләминин гапысы сәјмағы мәсләһәт билир. Дост наминә дост јухусун һарам едәр. Јолдаш одур рәһм едә јолдашына, јолдашын уғратмаја јол дашына.

Хәтаи бу идејалары "Нәсиһәтнамә" әсәриндә әтрафлы шәрһ едир.

"Дәһнамә" Хәтаинин өн мүһүм әсәридир вә он мәктуб дәмәкдир. Әсәр марағлы бир сүжет үзәриндә гурулмуш, гәһрәманын кечирдији һаллар ширин бир диллә төсвир едилмишдир.

Сәфәвиләр дөврүндә јалныз ғызылбашларын физики тәрбијә мүнәсибәти, дәјерли фикир вә мүләһизәләри дејил, ејни заманда һәмин вахтлар азербәјчанлы гадынларын физики мәденијәти, онларын әр кишиләрлә мүгајисәдә икидлик вә гәһрәмәнлығлары рәғбәтә лајигдир. Онларын кишиләрлә бирликдә шәтрәнч, шаһмат, чөвкән ојнамалары, ат чапмалары, ғылынч ојнатмалары, ох атмалары гары дүшмәни даһа да сәрсәдыр, ваһимәјә салырды. Тәсәдүфи дејил ки, 1514-чү илдә баш верән Чалдыран дөјүшүндә Хәтаинин севкилисиди, әмүр сирдашы Тачлы ханымын чәсурлуғу, гүрүрлуғу вә һәмүслүлуғу, һәм дә ғызылбаш әскәрләринин фәдакарлығ вә мүбаризлији XVI әсрин II јарысында ашығлар тәрәфиндән халғ дастанына чеврилмишдир.

Сәфәви дөјүшчүләри бәдәнчә сағлам, гыврағ вә олдугча гүвәтли идиләр. Неч шүбһәсиз ки, физики чәһәтдән камил адамлар бәдәнчә мөһкәм, күчлү, давамлы вә еластик олур, олдугча чәсарәтлә, инамла вуруша билирдиләр. Онларын фәрәһи, дөјүшә олан һәвәси даһа артығ олурду. Беләликлә, ғызылбашлар физики тәкмилләшмә бахымындан фәрғләндији үчүн һәр чүр манеә вә чәтинликләрә дөзә билир, вәтәни јаделли ишғалчылардан, харичи истилачылардан горујур, ваһид бирлик уғрунда фәал мүбаризә апарырдылар.

Физики тәрбијәнин күләшмә, ох вә низә атма, ат чапма, ғылынч ојнатма вә һәрби идман нөвләри кими бир сыра вәситәләр, дөјүшчүләрә вәтәнин мүдафиәси үчүн зәрури

олан дүзкүн нишан әлма, һәр һансы чисми мүхтәлиф вәзијәтләрдән лазым олан һәдәфә дүзкүн вә сәрраст атма вәрдишләри ашылајыр, һабелә онлара мүәјјән һәрби-физики һазырлығ верирди. Физики тәрбијәнин јүнкүл атлетика, үзкүчүлүк, күләшмәк, даш галдырмағ вә с. кими нөвләринин мүхтәлиф метод вә вәситәләриндән истифадә етмәк, онларда гачмағ, һоппанмағ, мүхтәлиф чај вә көлләри үзүб көчмәк, һабелә ағыр јүкләрә асанлығла таб кәтирмәк кими һәрәки вә иради кәјфијәтләр ашылајырды.

М.Фүзулинин тә'лим-тәрбијә һағында фикирләри. Га-ранлығлар дүнјасында парлајан, "дәрдләр сәһрасынын гәм карваны", "чијәрдә дағы, көнүлдә мә'лалы" олан, дүзлүјү, һәгигәти ешг вә мөһәб-бәтдә ахтаран, өртүлү бир көлин олан тәбиәтдән һәр пәрдә галдырдыға јүзләрлә сирләр ачылдығыны сөјләјән, гадыны кишинин мәишәт фикринин устады, ана ағушуну ушағлар үчүн чәннәт сәјан, түрк әдәбијаты тарихинә уstad шаир, дүнја әдәбијаты тарихинә једди нөһәнк сүтунлардан бири кими дахил олан, Азербәјчанда "уstad мүәлим", "мәктәб устады" кими шәһрәт газанан, мусигини сәма ејванынын көмәнди сәјан М.Фүзули мәктәб, тә'лим-тәрбијә, аилә тәрбијәси, ата-оғул мүнәсибәтләри һағында марағлы фикирләр сөјләмиш, мүәллим вә тәрбијәчиләри, валидәјнләри ушағлығ адланан дүнјанын сирләрини ејрәнмәјә чағырмышдыр.

Беш әсрә жахындыр ки, М.Фүзули дүнја әдәбијатшүнасларыны өзүнүн е'чазкар тәфәккүрү, өлмәз сәнәт нүмунәләри илә һәјрәтә кәтирмиш, онлары мөфтун етмишдир. Буна бахмајарағ, М.Фүзулинин әсәрләринә сәпәләнмиш тә'лим-тәрбијә вә аилә тәрбијәси һағындакы инчиләрә диггәт јетирән, онун педагожи идејаларыны арашдыран олмамышдыр. М.Фүзулинин педагожи көрүшләрини илк дөфә мәрһум профессор, әмәқдар елм һадими, илк педагожи елмләр доктору Ә.Ј.Сейидов тәдгиг етмиш, Фүзули ирсиндәки педагожи инчиләри Азербәјчән мүәллимләринә, маариф ишчиләринә чатдырмышдыр.

М.Фүзулинин бүтүн әсәрләриндә инсана, онун шәхсияти- нә жүксәк гүмәт верилир, инсан јер үзүнүн ән гүдрәтли вар- лыгы, јаранмышларын ән көзәли һесаб едилир. М.Фүзулијә көрә, инсан кайнатын бунәврәси, тәбиәтин бир һиссәсидир. Инсан дунјаја јашамаг, јаратмаг, һәјаты көзәллик ганунлары әсасында гурмаг үчүн көлмишдир. Инсан әкәр инсандырса, чәмијәттә бир-бирилә мөһрибан шәраитдә јашамалы, бир- биринә пахыллыг јох, көмәк етмәлидир. Бунлар онун инсан- лыг вәзифәләридир. М.Фүзули заһирән инсан көрүнән, ла- кин инсанлыгдан чоһ-чоһ узаг олан кәсләри, һагг вә әдаләти талдалајанлары, шәһрәт вә мәнсәб далынча гачан, вәзифә хәтринә һеч бир чинајәтдән чәкинмәјәнләри кәскин тәнгид едәрәк, онлары инсан олмаға, инсанлыг адына һөрмәт ет- мәјә вә ләјагәтлә јанашмаға чағырырды. М.Фүзули "Мәтлә үл-е'тигад" әсәриндә инсанын һејвандан фәргини инсанын ағыл вә шуура малик олмасында көрүр вә дејирди ки, инсан өз ағылын күчү илә әүлм иә әсарәтдән, чәһаләт иә авам- лыгдан хилас ола биләр. Фүзулијә көрә, варлыг әмәкдир, һәр бир инсан да зәһмәтлә мәшғул олмалыдыр. М.Фүзули "Мәтлә үл-е'тигад" адлы фәлсәфи әсәриндә јазырды: "Мән варлыгларә идрек вә һиссият көзү илә бахараг, тәфәккүр вә дүшүнчә әддымлары илә онлары сәјр едәрәк көрдүм ки, һәр һансы бир инсә аид олан нөв, һәр һансы нөвә аид олан синиф, һәр һансы синфә аид олан фәрд вә һәр һансы фәрдә аид олан бир үзв истәр ирадә илә, истәрсә дә ирадә- сиз оларәг, мүтләг бир ишлә мәшғулдур" (Әсәрләри, V чилд, "Елм", Бақы, 1985, сәһ. 87). Лакин инсанларын бир чоһу доғру јолдан чыхараг зәһмәтлә мәшғул олмур, гулдур- луг едир, башгаларынын һесабына јашамаг, варланмаг ис- тәјир. Белә инсанларә, әмәли азымышларә көмәк етмәк, онларын көзләриндән зүлмәт пәрдәсини көтүрүб ишыгы дүнјаны көстәрмәк, аләмин сирләринә вагиф етмәк кәрәкдир.

М.Фүзули "Риндү-заһид" әсәриндә белә бир фикри дә әсасландырыр ки, һәр кәс өз сә'ји сәјәсиндә она мүгәддәс олан рутбәјә чатмаг үчүн чидди-чәһд етмәлидир. Һәр кәс өз

сә'јинин нәтичәсиндә она гисмәт олан рузи шәрбәтини ич- мәли, тәнбәллик тәрәдән, аләмин низамына гарышыгыг кәтирән гәзәја, һабелә фәчиә тәрәдән вә инсан өвладлары- нын ихтилатыны позанларә е'тимад етмәмәлидир. Истани- ләнләри әлдә етмәк нијәти вә бәхтин гапыларыны ачмаг ихтијары һамыја бәрәбәр верилмишдир.

М.Фүзули тәрбијәнин гүдрәтинә инаныр вә белә дејирди:

*Фәз лүтфилән: әкәр инсана гылса тәрбијәт,
Гәдрлә инсан-мәләк һисбәт өзүм үшшан олур.
Вәр мәләк һәм тапса ејни илтифатындан нәзәр,
Әгил камил кәсб едәр, әлбәттә бир инсан олур.*

Фүзулијә көрә, дүзкүн тәрбијә инсаны камилләшдирир, ону һәгиги инсан мөвгәинә галдырыр. Она көрә дә М.Фүзу- ли инсана тәһсил вермәји, ону ләјагәтлә тәрбијә етмәји зә- рури сәјырды. Фүзулинин фикринчә, инсаны тәрбијә едән, она елм өјрәдән кәс жүксәк билијән малик олмалы, инсан гәл- бини дәриндән һисс етмәли, гәлбин кизли сирләрини дүјма- лыдыр. М.Фүзули инсан шәхсиятинин формалашмасында елмин, тә'лим вә тәрбијәнин бөјүк ролуну жүксәк гүмәтлән- дирәрәк дејирди ки, елм һәр һансы бир халгда варса, ону әдаләт вә инсафла гүмәтләндирмәк вә өјрәнмәк ләзым- дыр. М.Фүзули бәшәријәт тарихиндә зәнкин елми ирсә ма- лик олан јуанларә жүксәк гүмәт верир, онлардан өјрәнмәји зәрури сәјырды. Бу мәсәләни о, "Мәтлә үл-е'тигад" әсәрин- дә кениш шәрһ етмишдир. Бу әсәрдә билик, елм, онларын дини вә фәлсәфи мөктәбләр тәрәфиндән гүмәтләндирил- мәси, дүнјанын јаранмасы, илк јарадылыш вә јуан фило- софларынын (Фалес, Әфлатун, Анаксагор, Емпедокл, Һе- раклит, Пифагор, Демокрит, Әресту вә б.) бунунла өләгәдар фикирләри вә с. мәсәләләр тәһлил едилмишдир.

М.Фүзули елми хәјирхалыг, сүлһ вә асајиш үчүн ләзым билир. О, елмдән фитнә, фәсад, бәдхалыг нијәти илә ис- тифадә етмәјин, ону залымларә, бәдхалларә вермәјин өлө- јинә чыхыш едир. Фүзулијә көрә, зүлм өһлине елм өјрәтмәк чәллада ити гылыч вермәјә бәнзәјир. Елмә, билијә саһиб

олманын жери исә мөктөбдир. О, мөктөбин инчәлижини, тө-
лимин һансы формада апарылдығыны "Лејли вә Мәчнун"
әсәриндә әтрафлы тәсвир етмишдир.

Фүзули инсанын јијәләнәчәји мә'нәви кејфијәтләрә јүксәк
гүмәт вермиш, адамлары әмәји, вәтәни, доғма јурду севмә-
јә, гуманист, хејрхәһ олмага чағырмышдыр. Фүзулијә кө-
рә, инсаны јүксәлдән, ону шан вә шөвкәтли едән онун нәс-
ли-нәчәбәти дејил, тәмиз, үлви әхлағыдыр. Онун фикринчә,
тәбиәт әләминдә јаған јағышларын көмәји илә бијабанлар,
чәлләр бағ-бостана чеврилир, рузикарын тә'сири илә даш
рәнкини дәјишиб лә'л олур, су гүмәтли инчиләрә чеврилир,
зәррәләрә күнәш шүәсынын дахил олмасы она парлаглыг
верир, арасы кәсилмәјән дамчылардан дәрја јараныр. Бу
һикмәтли фикирләрдән М.Фүзули белә бир агиланә нәтичә-
јә кәлир ки, инсан башгасына дүзкүн мүнәсибәтдә олса,
лүтфлә, нәвазишлә тәрбијә етсә, о, әсил инсан олур. Көзәл
әхлагы олан адамлар һөрмәтә, гајғыја лајигдир.

Фүзули инсанын тәрбијәсиндә һөрмәтлә тәләбкарлығы
бирләшдирир. О дејир ки, еј хачә, гулуна оғлун, оғлуна исә гу-
лун кими бах ки, һәр кисини јахшы бөјүдәсән, инсан едәсән.

*Еј хачә, көр гулундан оғуллуг, мурад исә,
Шәфғәт көзүлә бах она оғул кими.
Көр оғлуну диләрсән ола саһиби әдәб,
Әлбәттә, ејлә зилләтә мө'тад гул кими.*

Фүзули "Оғлу Фәзлијә нәсиһәтиндә" "Риндү заһид" әсә-
риндә ата-оғул мүнәсибәтинә кениш јер верир, јахшы өвлә-
ды ата-ананын хошбәхтлији һесаб едир. Әхлагы напак, дав-
ранышы биәдәб олан өвләд ата-ана үчүн гәм, дәрд јүкүдүр,
русвәјчылыгыдыр. Өвләд көзәл не'мәтдир, лакин онун һәгиги
көзәллији көзәл әхлагында өз ифадәсини тапмалыдыр. О,
өвләдсыз аиләни тәләф һесаб едир. Фүзули "Лејли вә Мәч-
нун" әсәриндә јазырды:

Фәрзәндсиз әдәми тәләфдир,

*Бағи едән ону бир хәләфдир.
Нәслилә олур бәгаји инсан,
Нәзми-бәшәру низами дөвран,
Чан чөвһәринә бәдәлдир өвләд,
Өвләди гојан гојур һәмин ад.
Хош ол ки, хәләфдән ола хош дил,
Дүнјада бир оғлу ола габил.*

Фүзули өвләд тәрбијәси мәсәләсинә "Риндү заһид"
әсәриндә даһа чоһ јер верир. Фүзулијә көрә, Ринд фәзиләт
вә камал бағынын бир күлү, Чаһү-чәләл мә'дәнинин көзәл
бир чаваһири иди. Көзәл хисләтләрин вә ләтиф әхлағын әј-
насы онун ишыгы идракынын сигләтиндән нур алмышдыр.

Аилә гурмағын, ушаг бөјүтмәјин, нәсил јетишдирмәјин зәру-
ри олдуғуну әсәсләндүрән Заһид бунун мәс'улијәтини, өвләд
јетишдирмәјин ағырлығыны вә чәтинлијини дә билир вә
бунлары Риндә билдирир. Буну ешидән Ринд (оғлу) "һәр бал
дадмағын мугабилиндә дүнја мин зәһәр дадыздырыр", — де-
јир. Бил ки, өвләнмәк ләззәти бир балдыр вә онун зәһәри
өвләдын әзијјәтидир. Тәзә кәлин илә ихтилат шадлыгыдыр,
онун мугабилиндә ев-ешик гајғысы бир гүссәдир. Еј никаһа,
өвләнмәјә вә әјјам саһиби олмага күнүл верән, еһтијат елә
ки, ајағыны мөһнәт тәләсинә гојурсан. Һәр ким о балы дад-
са, бу зәһәри дә дадмалыдыр, башга чарә јохдур. Бунун ча-
вабында Заһид оғлуна дејир: "Еј Ринд! Евләнмәк фејзи ки
дүнјанын низам вә интизамына сәбәбдир, ону мүсибәт ад-
ландырма. Евләнмәјин шәрәфи ки бәни-әдәм нәслинин тө-
рәмәси үчүндүр, ону инсанын әзијјәтинә сәбәб билмә. Аилә
гурмаг, өвләнмәк һәм инсан нәслинин давамыны тәмин
едир, һәм дә һәр кәс ев-ешик саһиби олуб өз өвләдларыны
тәрбијә едир. Бу, дүнјанын әбәди тәқрарланан ганунудур".

Заһид оғлунун кәләчәји үчүн нараһатдыр, онун тәрбијә
олунмасы, тәһсил алмасы гајғысыны чәкир, онун һөјәтда
хошбәхт олімасыны арзулајыр вә она өлиндән кәләни әсир-
кәмир. Заһид оғлуна јахшы бир сәнәт өјрәнмәји, онунла
учалмағы мәсләһәт билир. "Ону бил ки, бу күн һәр нөјә рә-

бөт елөсөн, бачарарсан. Сабан һәр нәји јадына салсан, һәс-рәт чөкәрсән. Аллахлыгдан ашағы олан бүтүн рүтбөләрә чатмаг үчүн инсанын тәркибиндә һәр бир имкан вардыр. Вә-зифә бу имканлары ашкар етмәк, һәгигәтә чевирмәкдир. Бу-нун үчүн исә сә'ј вә һүнәр кәрәкдир. Унутмаг олмаз ки, сә'ј-сиз фәзл вә һүнәр өртүлү галар, имкандан һәгигәтә чеври-лә билмәз.

Заһид оғлуна елм, падшаһларә хидмәт етмәјин гајда-га-нунларыны өјрәнмәји мәсләһәт билир. Риндин бунлардан хошу кәлмәјөндә Заһид дејир ки, әкинчилији өјрән. Чүнки ким тарлаја бир тохум салса, о, һәр ики дүнја евини абад ет-миш олар. Әкинчиликдән хошун кәлмәсә, онда тичарәти ин-тихаб ет, арзу күлүнү о күлшәндән дәр, чүнки һәм күзәрән, һәм дә халгын еһтијачыны рәф етмәк јолудур. Тичарәт јолу илә кетмәк истәмирсәнсә, онда фәрасәт шамыны јандыр, базар әһлинин сәнәтләриндән бирини өјрән ки, сәнәт мин-нәтсиз рузијә вә јахшы јашамаға сәбәб олур.

Заһид оғлунун сәнәт өјрәнмәк истәмәдијини көрдүкдә чох нараһат олур вә дејир: "Горхурам ки, елм вә сәнәтдән бир бәһрә апармајасан, мә'рифәт ағачындан бир мејвә јемәјә-сән вә сәнин һиммәт атын игбал чәмәнлијиндә, әдәб кәс-биндә јолдашларындан кери галсын, чәһаләт шеһи мә'ри-фәт зөвгү һәрарәтини сәнин гәлбинин мангалында сөндүр-сүн. Еј Ринд! Әмрүмү тамам сәнин үчүн сәрф етдим, зәһмәт чәкиб сәни бөјүтдүм. Белә олмаја ки, мәним зәһмәтим мә-зәммәтә сәбәб ола, сәнин чәһаләтин сәјәсиндә мәним үмидләрим пуча чыха. Вај о бәндәнин һалына ки, адынын бағи галмасы үчүн бир өмүр зәһмәт чөкә, өвлад бөјүдә, өв-ладына көзәл тәрбијә әсәр етмәјә, атасынын адыны баты-ра, абрыны апара".

М.Фүзули аиләдә әлбир ишә, аилә үзвләринин бир-бири-нә гаршылыгы көмәјинә јүксәк гижмәт верир, ушағын аилә ишләриндә иштиракыны зәури сәјырды.

М.Фүзули шәрәбын, тирјәкин өлејинә олмуш, шәрәбы бәдбәхтлик, хәјанәт һесаб етмишдир. Шәрәб вә тирјәкә јо-лухан өн ағыллы адам бәлә өз ләјагәтини итирир. Шәрәб

инсанын итаәт евинин бүнәврәсини дағыдыр, чүнки шәрәб фитнә-фәсад мәнбәјидир. Шәрәб селиндән инсан ағылынын бүнәврәси хәрәбәјә чеврилир.

М.Фүзули јаш дөврләри һагында да марағлы фикирләр сөйләмиш, дөрд јаш дөврү: ушагыг, көзәллик, чаванлыг гү-руру вә гочалыг мүөјән етмиш, һәр бир јаш дөврүнүн өзүнә мөхсус хүсусијәтләрини дә тәсвир етмишдир.

Биринчи дөвр ушагыгдыр. Бу дөвр 8 јашы өһатә едир. Ушаг күчсүзлүјү үзүндән өз мәнфәетини ахтармағда вә зәр-рәтини дөф етмәкдә ачиздир. Ағылсыз гадынлар онун һаг-гында чохла мәсләһәтә зидд тәдбирләрә әл атырлар вә лә-јагәтсиз мүрәббиләр онун тәрбијәси үчүн надүрүст фикир-ләрлә үзүнә чүрбәчүр зәрәр гапылары ачырлар.

Икинчи көзәллик дөврүдүр. Бу дөвр 8-16 јашы өһатә едир. Әхлагсыз вә һилләкәр лотулар, писнијәт саһибләри дүзә ох-шәјән јаланларла она һилләр кәләрләр. Достлуг ады илә она нә кими дүшмәнчиликләр едәрләр.

Үчүнчү чаванлыг гүруру дөврүдүр. Дилрүба кө-зәлләрә вә алдадычы шивәләрә ешг јетирмәклә һәр һансы бир сәрт рәфтары чилвәсинә, бигәрар вә ганичән гәмзәсинә кирифт-рар оларлар.

Дөрдүнчү гочалыг дөврүдүр. Бу заман гүввәләр зәифлә-јир, дүнја әндишәси гүввәтләнир. Чәһилләрин өлиндән гоча нә кими чәфалар чөкәр вә һәсрәт гөдөһиндән нә гөдәр зә-һәрләр ичәр.

Ушагығын ачизлији дөврүндә һәр ики дүнјада асудәлик вар. Көзәллик дөврүнүн бир чазибәси вардыр ки, инсаны тај-тушундан фәргләндирәр. Чаванлыг гүруру вахтында ра-һатлыға чатдыран мәнәббәт нәш'әси вар. Гочалыб зәифлә-јөндә исә чамаат ичәрисиндә гочаја еһтирам вар.

Фүзули мусигини, нөгмәни јүксәк гижмәтләндирир вә дејир-ди ки, үрәкәчан нөгмә сәма ејванынын көмәндидир. Хош авазлар уа әләмин нәрдиваныдыр. Онуң мөгамларынын һәр шәбәси бир сирр пәрдәсидир вә һәр нөгмәси Аллах дәржаһына бир нијаздыр. Бу ләззәтләрә мејл кестәрмәк ид-рак үчүн зәуридир. Саз нөгмәси вә хош сәсин шәрәфинә

бу бәсдир ки, һалсыз вә үрәји сөнмүш адамларын чанына үрәк јандыран ешг оду салыр, гафилләри ешг дәрдинин нәш'әсиндән хәбәрдар едир.

Бәјүк гәлб шаири М.Фүзули һәм дә мәнәвијат шаиридир, елм, билик, тәрбијә шаиридир, чох мүдрик бир педагогдур.

V. 6. Гөвси Тәбризи вә Саиб Тәбризи тәрбијә һаггында

Гөвси¹ Тәбризи XVII әсрдә јашајыб-јаратмыш Азәрбајчан шаиридир. О, елми әјрәнмәк үчүн Тәбриздән Исфәһана кәлмиш, дөврүнүн агил адамлары илә көрүшмүш, агилләр мәчлисләриндә иштирак етмишдир. XVII әср әдәбијат әләминдә Гөвси Тәбризи ән парлаг сималардан бири олмушдур. О, азадлыг вә вәтәнә мәнәббәт идејасыны бәјүк сәнәткарлыгга вәсф етмиш, исгисмарчыларә нифрәтини, јохсулларә, садә адамларә бүтүн варлыгы илә бағлы олдуғуну билдирмишдир.

Г.Тәбризи әсәрләриндә мәнәви азадлыгы, инсанын арзу вә истәкләрини тәрәннүм едирди. Г.Тәбризијә көрә, мәнәббәт инсаны камилләшдирән үлви дүјүдур. Шаирин јаратдыгы мүдрик гәһрәманлар инсанларә мәнәббәт, севки бәсләјән, һаким тәбәгәләрә баш әјмәјән вүғарлы, нәчиб адамлардыр. Гөвси Тәбризи дејирди ки, өзүнү инсан адландыран һәр бир шәхс башгаларыны үрәкдән севмәли, бир-биринә һөрмәт етмәлидир. Инсанлар бир-бирини ахтарыб тапмалы, фәзиләт вә билик хиридары, сәадәт вә шүчаәт сәмасынын шаһини, һәрәси бир һүнәр, бир пешә, бир сәнәт саһиби олмалыдыр.

Гөвси Тәбризи сөзә јүксәк гижмәт верир вә дејирди ки, доғру сөз һәр бир шәхсә тәсир едәр. О, исрафчылыгы тәнгид едирди. Сәрфәсиздир көвһәри исраф илә сәрф ејләмәк. Та

¹ Физики чәһәтдән зәиф олдуғуна вә әјилә-әјилә кәздијинә көрә шаир өзүнә Гөвси төхәллүсү көтүрмүшдүр.

зәрурәт дүшмәјинчә ејләмәјин изһар сөз.

Гөвси Тәбризи мәрдлијә, мәрдә, намәрдә фәрг гојмағы зәрури сајырды.

Мөшһур Азәрбајчан шаири вә философу **Саиб Тәбризи** 1601-чи илдә анадан олмушдур. I Шаһ Аббасын әмри илә аиләси зорла Исфәһана көчүрүлмүшдүр. О, тәһсилини Исфәһанда даһа да төкмилләшдирмиш, Бағдад, Мәккә, Мәдинә шәһәрләринә, Түркіјәјә сәфәр етмишдир. О, Әфғаныстанда көркәмли алим вә шаирләрә көрүшмүшдүр. 1626-27-чи илләрдә һиндистана кетмиш, бир мүддәт Шаһ Чаһанын сарај шаири олмуш, гүдрәтли шаир кими шөһрәт газанмышдыр. Саиб Тәбризинин шөһрәтиндән хәбәр тутан II Шаһ Аббас ону өз сарајына чағыртдырмыш, мәлик үш-шүәра тәјин етмишдир. Онын 300 мин мисра ше'ри олдуғу күман едилди. С.Тәбризи ичтимаи, фәлсәфи, әхлағи көрүшләрини мәнәббәт мөвзусунда јаздыгы әсәрләриндә әкс етдирмишдир. С.Тәбризи 1676-чы илдә Исфәһанда вәфат етмишдир.

С.Тәбризи әсәрләриндә һакимләри әдаләтли олмаға чағырағ дејирди ки, өз тәбәәсини, өз рәијәтини истисмар едән шаһ өз бәдәниндәки әтиндән кабаб чәкән сәрхоша бәнзәјир. Әдаләтсизлик вә истисмара әсасланан шаһлыг, өзүлү олмајан дивардыр. Кичичик бир күләк ону асанлыгга учура биләр. С.Тәбризи дејирди ки, әл вә ајағлар, ағыл инсана ишләмәк үчүн верилиб. Әмәк инсанда инсанлыг ме'јарыдыр. О, һәр бир адамын зәһмәт чәкмәсини, әмәклә мөшгул олмасыны зәрури сајыр вә дејирди ки, ишсиз отурмағ вә башгаларынын әлине көз дикмәк мүрүввәтдән дејил. Өз јүкүнү халгын чижинә гојмагдан чәкинмәк ләзимдыр.

С.Тәбризи инсан ләјағәтини јүксәк гижмәтләндирәрәк дејирди ки, ләјағәтин кешижиндә дурмағ мәрдлијә дәлилди. Нијјәти пис оланлар гарны үчүн ган да ичәрләр.

С.Тәбризи аилә тәрбијәсини зәрури сајыр, атанын гулағ-бурмасыны өвладын хошбәхтлији һесаб едирди.

С.Тәбризијә көрә, улу о шәхс адамдыр ки, торпағын үзәриндә булуд көлжәси кими өлә кетсин ки, гарышғаны белә ичнитмәсин. Бир үрәјә мөлһәм дејилсәнсә, нештәр дә олма.

Шәкәр гамышы олуб ағызлары ширин едә билмирсәнсә, неҗ кими сәсинлә үрәкләри охшама. Кимсәсизләрин башы үс-түндә шам кими җанмасан, өләндән сонра гәбрин үстә шам җандырмалар.

О, вәтәнә, вәтәнпәрвәрлиҗә жүксәк гижмәт верирди. Инсан аңчаг өз вәтәниндә хошбәхт ола биләр. Онун фикринчә, абры горумаг көвһәр газанмагдан җахшыдыр. Мәчлисдә бир-биринин гулагына сөз демәк көнүлләрдә нифаг тохуму әкмәкдир. Саиб Тәбризи деҗирди ки, ағзыны һеч вахт сөҗүшлә ачма ки, бу гәлл гызылы кимә версән өзүнә гәҗтарар. Әксинә, инчә сөзлә даш үрәҗи дә җумшалтмаг олар. Сөз руһ бостанынын ән көзәл меҗвәсидир. Биликли, агил адам үчүн һеч бир еҗиб бош данышмаг гәдәр пис ола билмәз. Чаһил адам ағзыны ачан кими нөгсаны үзә чыхар. Нәрзә данышанын ча-вабы сусмагдыр.

Саиб Тәбризи адамларә өзүнү өҗмәмәҗи төвсиҗә едир вә деҗирди ки, өзүнү өҗмәк дәнизи гәбрәдәк ахтармагдыр. Ағыллы адамларын мәсләкиндә өзүнү тәрифләмәк жохдур. Өзүнү өҗән адамын үрәҗиндә башла аҗағын фәрги жохдур.

Саиб Тәбризиҗә көрә, инсан пахыл олмамалыдыр. Кимин гәлбиндә пахылтыг жохдурса, она чөһәннәм дә жохдур.

Саиб Тәбризи достлуғу көзүн ишығыны артыран васитә һесаб едирди. Дост сөздә деҗил, әмәлдә, ишдә дост олмалыдыр. Сөз достунда вәфа олмаз. Достлар бир-биринә гәҗгы көстәрмәлидирләр. Достларын аҗрылыгына дүшмән севинәр. Саралмыш җарпағлары хәзан күлөҗи бағлардан гован кими, мәррибан олмаҗан достлары да аҗрылыг бир-бириндән аҗры салар. Дост достун евинә нә гәдәр кетсә дә дост бундан инчимәз. Достун өз еҗбини көрмәси һүнәрдир. О кәс ки мәним еҗбими мәнән кизләдир, истәкли көзүм ола са да мәнә дүшмәндир. О кәс ки сәнин еҗбини көзүнүн ичинә деди, өп онун көзүндән ки, сәндә һаггы вар.

Ихтиҗарыны алчағларын әлине вермә, амандыр, сәни өз хеҗирләри үчүн ишләдәрләр.

Саиб Тәбризи инсан җенилмәзлиҗи вә мөгрурлуғу нәгмәкә-рыдыр.

У. 7. М.В.Видади, М.П.Вагиф вә Г.Закир¹ тәрбиҗә һаггында

Молла Вәли Видади 1709-чу илдә Шәмкир шәһәриндә анадан олмушдур. О, 18 җашына кими Шәмкирдә җашамыш, орада дини тәһсил алмыш, әрәб-фарс дилләрини мүкәм-мәл өҗрәнмишдир. Сонра Газағын Шыхлы кәндиндә көчмүш-дүр.

Видади 1756-чы илдә досту Вагифлә Гарабага көчмүш, лакин бурада чох җашамаҗыб Шыхлыҗа гәҗытмышдыр. О, сараҗлардан узаглашмыш, кәнд тәсәррүфаты вә мөктәбдарлыгла, һабелә бәдии җарадычылыгла мөшгул олмушдур. И Ираклинин кәнч оғлу Леванын өлдүрүлмәси она күчлү тә-сир етмиш вә о, үрәк ағрыларыны ше'рлә ифадә етмишдир.

Видади дөврүнүн габагчыл адамлары, шаирләри илә достлуғ етмишдир. О, Вагиф, һүсәҗн хан Мүштаг, Ағыз оғлу Пири, Сары Чобаноғлу илә җахын дост олмушдур. Видади өмрүнүн сон илләриндә достларынын чохуну итирир. Вагиф вә һүсәҗн хан фаҗианә шәкилдә өлдүрүлүр, чаван оғлу әлиндә ачылан түфәнкдән өлүр. Бу фаҗиәли һадисәләр шаирә күчлү тә'сир едир вә о, бир нечә кәдәрли ше'р вә мәрсиҗәләр җазыр.

Видади өмрүнүн сонунә кими Шыхлыда җашамыш, 1809-чу илдә вәфат етмишдир.

Шаирин әдәби-бәдии җарадычылыгы кениш тәдгиг едилсә дә, онун педагоҗи идеҗалары сон илләрә кими арашдырыл-мамышды. Видадинин есәрләринә сәпәләнмиш педагоҗи инчиләри илк дөфә зәһмәткеш вә исте'дадлы алим Ф.А.Рүс-төмов тәдгиг етмиш, педагоҗи ичтимаийәтә чатдырымыш-дыр. Видадиҗә көрә, тәрбиҗәнин мөгсәди елмли, пак әхлаҗлы, һуманист инсан җетишдирмәкдир. О, шәхсиҗәтин форма-лашмасында мүһитин ролуну жүксәк гижмәтләндирмишдир. О, еҗни заманда, шәхсиҗәтин инкишафында, әхлаҗи камил-

¹ Бу үч бөҗүк сәнәткарын педагоҗи идеҗаларынын тәдгиг едилмәсиндә И.Исаҗев вә Ф.Рүстөмовун хүсуסי хидмәтләри вардыр.

лијиндә тәрбијә вә тәһсилин мүһүм әһәмијјәтини хүсуси гејд едирди. Оун фикринчә, дүзкүн тәрбијә инсаны камилләшдирир. Елм инсаны ләјагәтли едир. О, кәнч нәслә бүтүн елмләрдән, сәнәтләрдән хәбәрдар олмағы төвсијә едирди.

Видади инсанларда вәтәнә вә халга мәнәббәт тәрбијә ет-мәји зәрури сајырды. Инсаны јашадан вәтән мәнәббәтидир, онун мин бир не'мәт јетирән торпағыдыр, лачивәрд әтәкли сәмасыдыр.

Видадини хәстә едән, тәбибләрә салан вәтән дәрдиدير. Инсан доғма торпагдан, очагдан күч алыр.

Видадијә көрә, гүрбәтдә гоһум-гардашсыз вә үрәк сирдашы олмадан јашамаг инсанын мәнәви өлүмүдүр. Инсаны јашадан, она дар күндә арха олан вәфалы достлар, садиг сирдашлар вә Лейли тимсаллы севкилисидир.

Видади лирикасында инсана, онун харигәләр јарадан әмәјинә, бәшәријјәтә ишыг сачан ағлына мәнәббәт мүһүм јер тутур. О, халга фајда вермәји ән јүксәк әхлаги фәзиләт сајыр, һәјатын мәнәнасына халга хидмәтдә көрүр.

Видади өвләди бөјүк не'мәт кими гиймәтләндиدير, онун тәрбијәсинә, чәмијјәтдә јүксәк мөвгејә саһиб олмасына, шәхсијјәт кими формалашмасына бөјүк әһәмијјәт верир. Видади тәрбијәнин бөјүк күчүнә инанырды. О, тахт-тач саһибләринин әхлаглы, габилијјәтли, мәрд олмаларыны, халгын азадлығы вә истигләлијјәти уғрунда мүбаризә апармаларыны арзулајырды.

Видади ичтимаи әдаләт, һәгигәт, һәмрә'лилик кими кејфијәтләрин инсан мәнәвијјәтинын инкишаф вә тәкмилләшмәсиндәки мүһүм ролуну тәсдигләјир. О, саф мәнәббәти әхлаги јеткинлијин башлыча принципи кими сәчијјәләндиدير. Видадијә көрә, әсил инсан чәсарәтли, гејрәтли, ләјагәтли, вәтән, ел-оба тәәссүбү чәкән, вәтәнпәрвәр, дост-јолдаш вә ге-дирбилән үчүн чанындан кечмәји бачаран шәхсидир. Видади јарадычылығы вәтәнпәрвәрлик, инсанпәрвәрлик, һуманизм идејалары, мәнәббәт кими үли кејфијәтләрлә зәнкиндир.

Молла Пәнаһ Вагиф 1717-чи илдә Газах маһалынын Салаһлы кәндиндә анадан олмушдур. Әсил ады Пәнаһ, Вагиф

исә тәхәллүсүдүр. О, илк тәһсилени Шәфи Әфәндидән алмыш, сонра исә мөдрәсә битирмишдир. Оун кәнчлик илләри Газахда кечмишдир.

1759-чу илдә Күрчүстан сөрһәддндә баш верән гарышыглыг нәтичәсиндә бир нечә кәндиң әһалиси Газахдан чыхараг Кәнчә вә Гарабаг ханлыгларына кәчмәјә мөчбур олмушдур.

М.П.Вагиф әввәлчә Тәртәрбасарда сакин олуб орада мөк-тәб ачараг мөәллимликлә мөшгул олур. Сонра исә Шушаја көчүр вә орада да мөәллимлик едир. О, габагчыл, биликли бир мөәллим кими халгы елмә, мөдәнијјәтә чағырыр. Чох кечмир ки, онун истә'дадлы шаир вә бачарыглы мөәллим кими шөһрәти һәр јана јајылыр. О, нүчүм елмини, мүһәндислији јахшы билirmiш. Вагиф шакирдләринә дүнјәви елмләрдән, Ајын, Күнәшин тутулмасындан, зәлзәләдән дө мө'лумат верirmiш.

Вагифин сорағы хан сарајына чатыр. Гарабаг ханы Ибраһим хан Вагифлә көрүшмәк истәјир. Вагиф достларынын тәклифи илә Ибраһим ханла көрүшүр. Хан онун ағыл вә дү-шүнчәсини, билијини вә әхлагыны јүксәк гиймәтләндиدير вә ону сараја дө'вәт едир.

М.П.Вагиф халгын күзараныны јахшылашдырмағы нәзәрә алыб сараја кәлир. О, 27 ил, өмрүнүн сонуна кими Гарабаг сарајынын ән мүдрик вә узагкөрән хадими олур, биличи бир мүһәндис кими дө Шуша шөһәрнин әтрафынын һасара алынмасына, галанын мөһкәмләнмәси ишинә рәһбәрлик едир, башга ханлыглар вә дөвләтләрлә әлагәләрин јаран-масына сә'ј кәстәрир, мөктублар јазыр.

Вагиф истә'дадлы бир дөвләт хадими, дипломат, маариф чарчысы кими фәалијјәт кәстәрир. О, мөктәбләр ачараг халгын елмә, тәһсилә олан еһтијачыны өдәмәјә чалышан мүдрик бир мөәллим кими өзүнү танытмышды. Вагиф ити ағыл, дәрин мө'луматы илә халг арасында бөјүк һөрмөт гә-занараг баш вәзир рүтбәсинә гәдәр јүксәлир.

Аға Мөһәммәд Шаһ Гачарын ону дәрһал зиндана салмасы тәсәдүфи дејилдир. Вагиф 1797-чи илдә Мөһәммәд бәј Ча-

ванширин ријакар сарај ејанларынын төһрик нәтичәсиндә оғлу Әлиаға илә бирликдә өлдүрүлмүшдүр.

Вагиф һәм көркәмли шаир, һәм танынмыш дәвләт һади-ми, һәм дә көзәл, ләјәгәтли мүәллим иди. Буна көрә дә о, әмәли фәалијәтиндә елмә, мәктәбә, халгын маарифләнмә-синә хусуси диггәт јетирирди. Оун фикринчә, ағыл, камал, мә'рифәт инсанын түкәнмәз вар-дәвләти, шан-шөһрәти, ба-шынын учалығыдыр. О, инсан ағылын күчүнә инанмагла, давраһишда да инсан зәкасына истинад етмәји зәрури сај-мышдыр. Чүнки төһсил инсана реал һәјат һадисәләринә дүзкүн мүнәсибәт бәсләмәји, ағыл камилләшдирмәклә јах-шыны писдән сечмәји өјрәдир.

О, мал-дәвләт дејил, камала јиләләнмәји, билик әлдә ет-мәји төвсијә едирди. Әгли төһсил елм вә камал јолуна ишыг тутмалы, инсанларын ағылына зија сачмалыдыр.

Вагиф ана дилинә јүксәк гижмәт верир, ше'рләрини халгын баша дүшәчәји тәрздә јазырды. Буна көрә дә онун дили мә'-налы вә анлашыгыдыр. Оун ше'рләриндә хәлгилик мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Дил халгын ән гижмәтли не'мәти, түкән-мәз мәдәнијјәт хәзинәсидир. Дил зәнкин бир хәзинәнин — ин-сан мә'нәвијјатынын ачарыдыр.

Вагифә көрә, тәрбијәнин мәгсәди вәтәнпәрвәр, хејирхаһ, өз халгыны севән, никбин бахышлы инсан тәрбијә етмәк-дир.

Гәјрәт, намус, ар, һәја, инам, е'тибар, Вагифә көрә, әсил инсана мәхсус нәчиб сифәтләрдир. О, икидлик, мәрдлик, јолдашлыг, достлуг, сәадәт, вәтәнпәрвәрлик вә с. мә'нәви сифәтләри һәгиги инсанын јетишмәси үчүн вачиб шөрт һе-саб едир.

Вагиф инсаны мә'нән учалдан, истәк вә арзуларына ил-һам верән, мә'нәвијјатыны ишыгы вә зәнкин едән бөшәри вә милли әхлаги дәјәрләри тәрәннүм едир. О, кәнч нәслә белә бир фикир тәлгин едир ки, вәтәнпәрвәрлији, икидлији зинәтләндирән ән башлыча амил саф мәһәббәтдир. Мәһәб-бәт инсанын мә'нәви кејфијјәтләрини чилалајыр, инсанлара мәрдлик, мүбаризлик өјрәдир.

Вагиф ше'рләриндәки естетик идеал, көзәллијин етик вә естетик мәзмуну камил инсанларын төсвириндән ибарәт-дир. О, достлуга јүксәк гижмәт вермиш, әмәли фәалијјәтиндә әсил достлуг нүмунәси көстәрмишдир. Вагиф әсәрләриндә гадын төһсили вә тәрбијәсинә, валидејнлик вә өвладлыг мүнәсибәтләринә кениш јер вермиш, гадынлара фәал вә ник-бин олмағы, һәјатда инсан кими јашамағы төвсијә етмиш-дир. О, гадынын аиләдәки ролуна јүксәк гижмәт вермишдир. Вагиф аилә гурмағын вачиблијини мүһүм ичтимаи һадисә вә мә'нәвијјата тө'сир едән тәрбијәви амил һесаб едир. Аилә гурмага гадир олмајанлары бәдбәхт сајыр. Оун фикрин-чә, аилә гурмаг чох чәтиндир вә о, буна һәр бир кәнчин мә'-нәви-әхлаги вә физики чәһәтдән һазыр олмасыны төләб едир. Шаир севилмәји вә севмәји кәнчлијә хас һесаб едәрәк дејир ки, гочалыг гангал, кәнчлик исә күл гөнчәсинә бәнзә-јир. Оун фикринчә, күл јарпағынын гангал ичинә дүшмәси-нә һеч ким гыјамалыдыр. Вагиф аилә мүнәсибәтләриндә сәмијјәти зәрури сајыр. Ловғалыг, төкәббүрлүлүк аилә мүнәсибәтләриндә анлашылмазлыг јарадыр. Аилә үзвләри бир-биринин гәдрини билмәји, фәрәһли күнләр кечирмәји, үлви мәһәббәти горујуб сахламағы бачармалыдырлар. Ва-гифә көрә, гаршылыгы анлашма, һөрмәт, сәадәт, бир-би-рини бир көлмәдән баша дүшмәк, бир бахышдан анламаг аилә мүнәсибәтләриндә мүһүм рол ојнајыр. Инам, е'тибар өтәри, кечичи олмамалы, өмрүн ахырына кими давам етмә-лидир. Вагиф аилә мүнәсибәтләринин јаранмасында вар-дәвләтә дејил, ағыл-камала үстүнлүк вермәји төвсијә едир.

Беләликлә, Вагифин тө'лим-тәрбијә саһәсиндәки фикир-ләри бу күн дә өз әһәмијјәтини итирмәмишдир.

Гасым бәј Закир 1784-чү илдә Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. О, моллаханада төһсил алмыш, әрәб вә фарс дилләрини дәриндән өјрәнмишдир. Мәктәбә, маарифә ма-раг көстәрән Закир мәктәбә јүксәк гижмәт вермишдир. Кәнч-лик илләриндә Гафгаз мүсәлман көнүллү сүвари дестәсиндә хидмәт едәркән Русија — Иран мұһарибәләриндә (1806 — 1813; 1812 — 1828) иштирак етмиш, дејүшләрдә фәрглән-

дижинә көрә чарын әмри илә күмүш медалла тәлтиф олунмушдур.

Закир зәһмәткеш халгла, рәијјәтлә јахындан әләгә сахлајыр, онлара гајгы көстәрир, дөврүнүн ичтимаи әдаләтсизликләрини кәскин тәнгид едирди. Бу исә дөвләт мә'мурлары вә органларынын хошуна кәлмир. Онлар алчак нијјәтләрини һәјата кечирмәк үчүн гацаглыг едән гардашы оғлуну бәһанә едиб 1849-чу илдә онун евиндә ахтарыш апарырлар. Неч бир әсас олмадан 1850-чи илдә Закири һәбсә алараг Бақы-ја сүркүн едирләр. Шаирин Бақы һәјаты о гәдәр дә јахшы кечмир. Закир она едилән һагсызлыглар һаггында М.Ф.Ахундова, кенерал И.Гутгадынлыја, Шамахы губернатору Колјубкинә, күрчү кнјазы Иликәја јазыб билдирир. М.Ф.Ахундов һаким даирәләрә мүрачият едәрәк Г.Закирин вәтәнинә гајытмасына наил олур. Шаир Шушаја гајыдыб өмрүнүн сон илләрини полис нәзарәти алтында кечирир. О, 1857-чи илдә Шушада вәфат едир.

Закирин јарадычылығында вәтәнләрвәрлик мотивләри мүһүм јер тутур. Закир вәтәни өзүнүн һәјаты, јахын досту, сирдашы, сәадәтли һәмдәми һесаб едир. Онун фикринчә, һәр бир шәхс, вәтәндаш вәтән, халг наминә чалышмалы, фәдакарлыг көстәрмәлидир. Вәтән өзүнүн тәбиәт көзәлликләри илә дејил, һәм дә сәдагәтли, икид өвләдлары илә көзәлдир. Буна көрә дә кәнчләр ирадәли, мүбариз олмалы, елм гејрәти чәкмәлидирләр. Закирә көрә, тәрбијә халгы бәладан хилас едә биләр. Она көрә дә тәрбијә әдаләтли, мәрд, мүбариз, әмәксевәр, вәтәнләрвәр инсан јетишдирмәлидир. Закир инсанын тәрбијәсиндә, онун шәхсијјәтинин формалашмасында ирсиијјәтлә јанашы, мүһит вә тәрбијәгә диггәт јетирмәји зәрури сајырды. Закир кәнч нәслин әхлаг тәрбијәсинә, достлуг, јолдашлыг, мәрдлик, бөјүгә һөрмәт вә с. кејфијјәтләрин тәшәккүлүнә гајгы көстәрмәји тәләб едирди. О, сәрхошлуғу, гумарбазлыгы, рүшвәтхорлуғу, әдаләтсизлиги кәскин тәнгид едәрәк дејирди ки, бу кејфијјәтләрә саһиб олан адамларда вичдан, шәрәф, намус вә с. кими нәчиб һиссләр олмас. Белә адамлар вәтәнини, халгыны да сатар.

Закирә көрә, һәр чүр мә'нәви чиркинликләрин тәрәдичиси мүһитдир. Инсаниләшмәјән мүһит һәр шеји: инсанлығы да, нәчәбәти дә, әхлагы да мәнв едир, јолдашлыға, достлуға мәнәл гојмур, гуманист һиссләри өлдүрүр, вар-дөләт һәрислији инсанлары вәһшијә дөндәрир. Закир елмә, өјрәнмәјә јүксәк гејмәт верирди вә дејирди ки, әгли тәрбијә инсанын мә'нәви көзәллијинин башлыча гүввәсидир. Дүшүнчәли инсан өз мүдриклији, сафлығы илә фәргләнир, һәрәкәт вә давранышыны тәнзим едир, халг, вәтән гаршысында борчуну дәрк едир.

Закирә көрә, бирлик, достлуг һәр шејә гадирдир. Инсана инсандан көмәк дөјмәсә, аләмдә даш даш үстә дурмаз. Закирин фикринчә, бирлији олмајән халг өз тәлејини һәлл едә билмәз. Бирлик, мүтәшәккиллик халгын варлығыны мүөјјән едән түкәнмәз гүввә мәнбәјидир. Достлугта сәдагәтли, етибарлы олмағы Закир "Тысбаға, гарға, кәсәјән, аһу" тәмсиндә чох көзәл тәсвир етмишдир. Мөвзусу "Кәлилә вә Димнә"дән көтүрүлмүш һәмин тәмсил сәдагәтли достлугун нә демәк олдуғуну кәнч нәслә ашылајыр. Закирин фикринчә, һәр кәс өзүнә уғун дост сечилмәлидир. Достлугда фикир һәмрә'лији, бәрәбәрлик олмаса достлуг ахыра гәдәр давам едә билмәз. Өзүндән бөјүгә хәјанәт етмәјин агибәти пис олар.

Закирин әсәрләриндә мәнәббәт әхлаги һисс кими гејмәтләндиририр, аилә мүнасибәтләриндә илкин мәрһәлә кими тәгдим олунур. Севдији адама тәмиз, тәмәннасыз мәнәббәтин формалашмасы әхлаг тәрбијәсинин зәрури шәрти һесаб олунур. Закирин нәсиһәтләриндә кәнчлик дөврүндә чинсләр арасында јаранмыш үнсиијјәт, әр-әрвәдлыг борчуна садиглик, аталыг вә аналыг вәзифәләри үчүн мәс'улијјәт јүксәк инсани һиссләр кими әвиз тутулур. Шаир ән чох кәнч гызларә нәсиһәт едир, өзләринә лајиг јолдаш тапмағы мәнәләһәт көрүр. О, "Мән сәнә ашиғи-кирифтарам" мисрасы илә башланан тәрчибәндиндә кәнч гызлары надүрүст, нагабил "кәнчләрдән узаг олмағы, бүрчи-исмәтдә маһи-әнвар олмағы" мәнәләһәт едир". Закирә көрә, аилә мүнасибәтләринин

РУСИЈАНЫН АЗЭРБАЈЧАНЫ ИСТИЛА ЕТМӘСИНДӘН СОНРА МӘКТӘБ ВӘ ПЕДАГОЖИ ФИКИР

VI. 1. Русијанын Азэрбајчаны ишғал етмәси

XVIII әсрин сону XIX әсрин әввәлләриндә Азэрбајчанын дахили вә харичи сijasи вәзијәти чох мүрәккәб иди. Шәки вә Губа ханлыгларынын Азэрбајчан торпагларыны өз әтрафында бирләшдирмәк, ваһид Азэрбајчан дәвләти јаратмаг чәһдләри баш тутмады. Чар Русијасы исә I Пјотр дәврүндә Азэрбајчана, онун зәнкин торпагларына көз дикмишди вә буна көрә дә Иран вә Түркия илә арды-арасы кәсипмәјән мүһарибәләр апарырды. Чар Русијасы јени торпаглар тутмаг, Хәзәр денизини өз дахили денизинә чевирмәк, Гафгазы зәбт етмәк үчүн бөјүк һәрби гүввәләр топлајырды. Азэрбајчана Русијанын һәрби јүрүшү 1801-чи илдән башлады. Чар Русијасы ханлыглары ајры-ајрылыгда зәбт етмәјә, ајры-ајры ханлары өз тәрәфинә чөкмәјә чалышырды. Русијанын илк һәдәси 1803-чү илдә Чар-Баләкәндә олду. Рус гошунлары Чар-Баләкән мүдафиәчиләрини мөглүб едиб Баләкәни виран гојдулар. Бу фәләкәтдән хәбәр тутан Чар чамааты руслар мүгавимәтсиз тәслим олду.

Кенерал Сисианов Кәнчә ханлығыны әлә кечирмәји гәра-

мөһкәмпијиндә башлыча амил гаршылыглы севки вә јаш уј-гунлугунун олмасыдыр. Шаир аилә һәјатынын мүгәддәслијини горујуб сахламаг, ушагларын тәрбијәси гејдинә галмаг вә с. мәсәләләри зәрури сајыр. Зәһмәт адамларынын аилә мүнасибәтләри саф, сәдагәтли мәнәббәт үзәриндә гурулулур. Буна көрә дә һижлә, тәчавүз бу севкини гыра билмәз, аилә мүнасибәтләрини өмрүн сонуна кими давам етдирмәк, аиләјә сәдагәтли олмаг, ләјагәтини һәр шејдән уча тутанларын — зәһмәткешләрин мәнәви аләмнин зәнкинпијиндән хәбәр верир.

Закир ана дилинә, милли ушаг әдәбијатынын јарадылма-сына хүсуси әһәмијәт веримишдир. Онун ше'рләри халга доғру мејлин ән бариз нүмунәсидир. Халгын бәдии төшәккү-лүнүн мөһсулу олан вә һәмин халгын хүсусијәтләрини өзүндә әкс етдирән аталар сөзләри, зәрби-мәсәлләр онун јарадычылығынын фәгәрә сүтунуну тәшкил едир. Закирин ушаг вә јенијетмәләр үчүн јаздығы әсәрләр сәмимилији, сәдәлији, тәбиилији илә диггәти чәлб едир. "Аслан, гурд вә чағгал", "Дәвә вә ешшәк", "Түлкү вә гурд", "Хаин јолдашлар һағгында", "Түлкү вә шир", "Сәдагәтли достлар", "Тысбаға, гарға, кәсәјән вә аһу" кими ше'рләри ушагларын психолоки-јасына, дүнјакөрүшүнә әсаслы тә'сир едәрәк онларда бә-дии тәфәккүр вә зөвгүн формалашмасына, мәнәви кејфи-јәтләрин тәрбијәсинә шәраит јарадыр. Бу әсәрләрдә кәнч нәсли маарифә, вәтәнпәрвәријә, достлуға, хејрихаллыға чагырыш мотивләри үстүнлүк тәшкил едир.

Закирин әсәрләри бу күн ичтимаи тәрбијә васитәси кими кәнч нәслин әхлагына, давранышына, дүнјакөрүшүнә мүс-бәт тә'сир кәстәрир, бәдии-естетик зөвг мәнбәји кими кәнч-ләрдә јүксәк мәнәви-әхлаги кејфијәтләри ашылајыр.

ра алды. О, Чавад хана тәслим нотасы көндәрди. Чавад хан буну гәти рәдд едиб Кәнчәнин мұдафиәсинә һазырлашды. Чавад хан нә гәдәр гәтијјәтләи мұбаризә апарса да, ермәниләрин хәјәнәти нәтичәсидә руслар Кәнчә галасыны алдылар. Чавад хан исә дејүшләрдә гәһрәманлыгга һәлак олду.

Русија — Иран мұһарибәләри нәтичәсиндә Русија Гарабаг вә Шәки ханлыгларыны да өзүнә табе етди. Бир-биринин ардынча чар Русијасы Ширван, Бақы вә Губа ханлыгларынын ишғалыны да баша чатдырды.

1806-чы илдә Күлүстан мұғавиләсини Түркия сұлтаны имзалады. Бу исә Түркиянин Гафгаздақы бөјүк бир һиссәсинин Русија тәрәфиндән ишғал едилмәсини тәсдиг етмәк иди. Бу мұғавилә Азәрбајҗанын Русија тәрәфиндән икијә бөлүнмәсинин башланғычы олду. Русијанын башы Наполеона җарышса да чар һөкүмәти шәргә һүчумларыны дајандырмады.

Гафгазын әлдән кетмәси факты илә разылашмајан Иран икинчи дәфә Русија илә мұһарибәјә башламалы олду. Илк әввәлләр Иран гошунлары Азәрбајҗанын бир сыра рајонларыны тутсалар да әлдә етдикләри торпаглары сахлаја билмәдиләр. Рус гошунлары әләвә көмәк алдыгдан сонра 1826-чы илдә әкс һүчума башлады. Руслар аз бир вахта Урмија вә Әрдәбили тутдулар. Вәзијәтин ағырлашдығыны һисс едән шаһ данышыглар апармағы зәрури сәјды вә 1828-чи ил февралын 10-да Тәбриздән бир гәдәр чәнубда јерләшән Түркмәнчәј кәндиндә мұғавилә бағлады. Мұғавиләјә көрә, чар Русијасынын гошунлары Азәрбајҗанын чәнуб торпагларындан чыхарылды, јеничә ишғал едилмиш Ирәван вә Нахчыван ханлыглары исә Русијанын тәркибинә гатылды.

Беләликлә, Азәрбајҗанын шимал торпагларынын Русија тәрәфиндән зәбт едилмәси илә Азәрбајҗан халгы өз мүстәгиллијини итириб зорла ики һиссәјә бөлүнмәк кими тарихи әдаләтсизлијә дүчар олду.

VI. 2. Дөвләт тәдрис мұәссисәләринин јаранмасы

XIX әсрин биринчи јарысында Азәрбајҗанын маариф сәһәсиндә јени бир дөврдүр. Зәнкин мөдәни ирси олан халгымызын габагчыл зијалылары дүнја мөдәнијјәтинин наилијәтләриндән бәһрәләнәрәк мұасир мөдәни әнәнәләр вә наилијәтләр әсасында инкишаф едир, халгын савадланмасы гәјғысына галыр, јени тәһсил очаглары ачмаг үчүн һаким даирәләрә мұрачиәт едир, чәтинликлә дә олса өз нијјәтләринә наил олурдулар.

XIX әср Азәрбајҗан мәктәбинин јорулмаз тәдигатчысы акад. Һ.Әһмәдов белә јазыр: "XIX әсрин 30-чу илләриндә Загафгазијада, о чүмләдән Азәрбајҗанда Авропа Русијасындақы мөһәллә мөктәбләри типиндә гәза мөктәбләри ады илә тәдрис мұәссисәләри ачмагын илкин лаһијәси мејдана кәлди". Мәркәзи һөкүмәт 1829-чу ил августун 2-дә Загафгазија мөктәбләринин илк низамнамәсини тәсдиг етди. Һәмнин низамнамәјә ујун олараг Азәрбајҗанда гәза мөктәбинин әсасы гојулду. Низамнамәјә көрә, бу тип мөктәбләр Кәнчә, Шуша, Губа, Бақы, Нахчыван вә Ордубад шәһәрләриндә вә Газах әразисиндә ачылмалы иди. Гәза мөктәбләри ики синифли иди. Бурада шәриәт, гираәт, һүснхәт, һесаб, рус дили вә јерли дилләр өјрәнилирди.

Азәрбајҗанда илк гәза мөктәби 1830-чу илин декабрын 30-да Шушада ачылмышдыр. Бунун ардынча 1831-чи илдә Нухада, 1832-чи илдә Бақыда вә 1833-чү илдә исә Кәнчәдә гәза мөктәбләри тәсис едилир.

Проф. Һ.Әһмәдов һағлы олараг јазыр ки, гәза мөктәбләри һәлә рүшәјм һалында икән онларын бир сыра мұһүм гүсурлары үзә чыхды. Тәдрис планы вә програм мөһдуд иди. Тәһсилин мәзмуну сәтһи иди вә с. Буна көрә дә тәдрис мұәссисәләринин јени лаһијәси мејдана кәлди вә 1835-чи ил мајын 12-дә Загафгазија мөктәбләринин јени, икинчи низамнамәси јаранды. Һәмнин низамнамәјә көрә Азәрбајҗанда фәалијәт кәстәрән дөрд гәза мөктәбинин ишини тәкмилләшдирмәк, 1829-чу ил низамнамәсиндә нәзәрдә тутулан

Шамахыда, Нахчыванда, Губада və Газах дистансијасында гəза мəктəблəрини ачмағ, Ордубад гəза мəктəби əвəзинə Лəнкəранда гəза мəктəби тə'сис етмəк тəсдиг едилди.

Гəза мəктəблəри үч синифдən ибарət иди. Биринчи синиф һазырлығ синфи һесаб едилирди. Ики јухары синифлəрдə шəриət, рус дилинин граматикасы, чоғрафија, тарих, һесаб вə һəндəсədən башланғыч курсу, јерли диллəр, һүснхət, рəсм вə рəсмхət тəдрис олунурду. 1835-чи ил низамнамəsi əсасында Азəрбајчанда нəзəрдə тутулан гəза мəктəблəриндən бири 1837-чи ил мартын 15-дə Нахчыванда ачылыр. Нахчыван гəза мəктəби Еһсан ханын (кəнəрал-мајор) оғланларынын хүсуси евиндə јерлəширди. Бу бина мəктəбə 12 ил мүддətинə пулсуз верилмишди.

Проф. Н.Əһмədов гејд едир ки, 1837-чи илдə 5 гəза мəктəбиндə чəми 342 шакирд тəһсил алырды. Бунлардан 132 нəфəri азəрбајчанлы иди. Нəвбəти гəза мəктəби 1838-чи илдə Шамахыда ачылыр.

XIX əсрин 40-чы иллəриндə гəза мəктəблəринин мəзмунунда бир даһа дəјишикликлəр етмəк мүлаһизэлəri мейдана кəлди. Буна кəрə дə Зағағғазиянын јени чанишини М.С.Воронцов мəктəб ишини тəкминлəшдирмəк мөгсəди илə 1845-чи илдə Зағағғазия мəктəблəринин јени низамнама лəјиһəсини тəртиб етмəји лəзим билди. Онун ирəли сүрдүјү башлыча принциплəр: өлкəни идарə етмəк үчүн јарарлы чиновниклəр һазырламағ, Зағағғазия өлкəsi үзрə хүсуси тəдрис даирəsi јаратмағ, мөвчуд тəдрис планында рус дили, һабелə јерли диллəрин өјрədилмəsiни күчлəндирмəк вə с. ибарət иди. 1848-чи ил декабрын 18-дə Зағағғазияда мəктəблəрин јени, үчүнчү низамнамəsi гебул едилди. Нəмин низамнамədə Губа вə Лəнкəранда ики јени гəза мəктəби ачмағ бир даһа тəсдиг едилди. Лакин нəмин мəктəблəрин ачылмасы "пул јохдур" бəһанəsi илə дəјандырылды. 1848-чи ил низамнамəsi Азəрбајчан гəза мəктəблəринин артмасында һеч бир рол ојнамады.

XIX əсрин орталарында ибтидаи мəктəблəр ады илə Азəрбајчанда јени тип мəктəблəр јаранды. Бунлар илк дөфə

Гағғаз мəктəблəринин 1853-чү ил низамнамəsi илə тə'сис едилди. Јени низамнамəјə кəрə Гағғаз Тəдрис Даирəsi Тифлис, Кутаиси, Ставропол вə Гара дəниз саһилиндən ибарət дөрд дирексијаја бөлүндү. Азəрбајчандакы мəктəблəрин чоху Тифлис мəктəблəр дирексијасына, Нахчыван гəза мəктəби илə Ордубад ибтидаи мəктəби исə Ираван губернијасы илə билликдə Кутаиси мəктəблəр дирексијасына табе едилмишди. 1853-чү ил низамнамəsiндəки əсас јенилик Губа, Лəнкəран вə Ордубадда əввəlки низамнамələрдə нəзəрдə тутулан гəза мəктəби, ибтидаи мəктəб тə'сис етмəкдən, Шамахы гəза мəктəбини исə 4 синифли али ибтидаи мəктəбə чевирмəкдən ибарət иди.

Низамнамəјə кəрə ибтидаи мəктəблəр бир вə ја ики синифдən ибарət ола биллрди. Гејд едилən һәр үч мəктəбин бир синифдən ибарət олмасы тəсдиг едилди. Белəликлə, 1854-чү илдə Азəрбајчанда ибтидаи мəктəблəрин əсасы гəјүлдү. Нəмин ил нојабрын 10-да Губада, 24-дə исə Ордубадда ибтидаи мəктəб ачылды. 1856-чы илдə Лəнкəранда ибтидаи мəктəб тə'сис едилди.

XIX əсрин 40-чы иллəриндə Азəрбајчанда (Шамахы) бир кимназија тə'сис етмəк тəклиф едилди. Лакин нəмин тəклиф о вахтлар һəјата кечмəди. Бунунла белə, јухары силклəрин ушағлары үчүн Тифлис кимназијасында мүəјјən јер ајрылмышды. Шамахыдакы гəза мəктəби дөрд синифли али ибтидаи мəктəбə чеврилди. Бу мəктəблəр 1853-чү ил низамнамəsi илə тəсдиг едилди. Мəктəб 1854-чү илдə тəшкил олунду.

Дөвлət мəктəблəриндə чалышан мүəллимлəri шəрти оларағ ики група бөлмəк олар: биринчи груп мүəллимлəр фəнн мүəллими олуб, рус дилини вə рус дилиндə диқəр фəнлəri, икинчи груп мүəллимлəр исə шəриət вə јерли диллəri тəдрис едирдиллəр.

Дөвлət мəктəблəri үчүн мүəллим кадрлары һазырлајан хүсуси мүəссисə јох иди. Мүəллим кадрларынын һазырланмасында Тифлис кимназијасынын бөјүк хидмэтлəri олмушдур.

XIX əср Азəрбајчан мəктəб тарихинə "Мүсəlман мəктəблəri" ады илə дахил олан тəһсил очағлары ајрыча јер тутур.

Бу тип мөктәбләри Азербайчанын багагчыл зиялылары төшкил едирдиләр. Илк дөфә олараг белә бир мөктәбин төсис едилмәси барәдә А.А.Бакыханов лажһә төртиб едиб Гафгазын баш һакими генерал В.Г.Розенә төгдим етмишди. Бу сәнәд Бакыхановун маариф сәһәсиндәки хидмәтләрини ашкарлајыр. Онун фикринчә, јерли халглар арасында маариф нә гәдә чох јајыларса, дөвләт бир о гәдәр чох сағлам фикирли адамлара малик олар. Маариф јерли халглары рус халгы илә даһа чох бирләшдирәр вә бундан һәр ики тәрәф бөјүк фајда көтүрәр. Лакин А.А.Бакыхановун лажһәси һәјата кечмәсә дә ејни адлы мөктәбләрин мејдана кәлмәсинә сәбәб олмушду.

Мүсәлман мөктәбләринин јаранмасы үчүн зәрури шәртләр вар иди. Буна көрә дә мүсәман мөктәбләринин лажһәсини һазырламаг гәрәра алынды. Бу иш Загафгазијада шия руһани идарәсинин башчысы шейхүлислам Мөһәммәд Әлијә тапшырылды. Лажһәдә чохәсрлик тарихи олан мөктәб вә мәдрәсәләрин, һабелә мөвчуд дөвләт мөктәбләринин төчрүбәси әсас көтүрүлмүшдү. Лажһәни М.Ф.Ахундов тәрчүмә етмиш, рә'ј үчүн чанишин дөфтәрханасы тәрәфиндән А.А.Бакыханова көндәрмишди.

А.А.Бакыханов белә мөктәбин ачылмасыны фајдалы һесаб етмишди. Н.В.Ханыков тәрәфиндән јенидән ишләнән низамнамә лажһәси 1847-чи илдә мәркәзи һөкүмәт тәрәфиндән ики ил мүддәтинә сынаг мәгсәди илә тәсдиг едилмишдир.

Низамнамәјә көрә мөктәбин тәдрис планына Азербайчан, фарс, әрәб вә рус дилләри, мүхтәлиф чоғрафија вә тарих, һесаб, рус ганунчулуғуна аид үмуми мөлүмәт, һүснхәт вә с. дахил едилмишди. Азербайчан, фарс вә әрәб дилләри курсуну мүсәлман мөәллими, диқәр фәнләри рус дили мөәллими тәдрис едирди. Тә'лим Азербайчан, фарс вә әрәб дилләри үзрә олмагла үч синфә бөлүнүрдү. Азербайчан дили синфи I, фарс дили синфи II, әрәб дили синфи исә III синиф һесаб едилирди. Һәр бир синифдә төһсил мүддәти ики ил олмагла чәми 6 ил иди. Күндә дөрд дәрс кечилирди.

Мөктәбин там курсуну битирәнләрә аттестат, ајры-ајры синифләри битирәнләрә исә шәһадәтнамә верилирди.

1847-чи ил декабрын 12-дә шәһәрин рәсми нүмәјәндәләри вә әһалинин иштиракы илә Гафгазда биринчи олан Тифлис шия мөктәбинин тәнтәнәли ачылышы олур. Бу, Гафгаз мүсәлманларынын һәјатында бөјүк һадисә иди.

1848-чи ил мајын 10-да шия мөктәби нүмунәсиндә сүнни мөктәбинин дә низамнамәси тәсдиг едилир. Бу мөктәбин нәздиндә 10 нәфәрлик пансион нәзәрдә тутулурду. Тифлис сүнни мөктәби 1849-чу ил январын 15-дә ачылды. Беләликлә, Тифлиسدә ики мүсәлман мөктәби төсис едилди. Бу мөктәбләри төсис етмәкдә мәгсәд руһаниләри өлә алмаг, руһани мөктәбләринә нүфуз етмәк, тәдрис планына рус дили дахил етмәк, јерли әһали арасында рус дилини јаймагдан ибарәт иди. Лакин чаризмин мәгсәдиндән асылы олмајараг, бу мөктәбләрин ачылмасыны әһали шадлыгла гаршылады. Азербайчан шәһәрләриндә белә мөктәбләр ачмаг зәруријәти мејдана кәлди. Азербайчанда илк мүсәлман мөктәби 1949-чу ил апрелин 10-да Кәнчәдә ачылды. Мөктәбин тәдрис планына Азербайчан, фарс вә рус дилләри, һесаб, чоғрафија фәнләри дахил иди. Кәнчәдән сонра 1849 -чу ил апрелин 23-дә Шушада мүсәлман шия мөктәби ачылды. Бурада Азербайчан, әрәб, фарс вә рус дилләри, һесаб, чоғрафија, тарих, рус гануншүнаслығы вә һүснхәт тәдрис едилирди.

Бунлардан сонра мүсәлман мөктәби Шамаһыда төсис едилди. 1849-чу илдә мајын 2-дә Шамаһыда бири шия, диқәри сүнни ушаглары үчүн олмагла, ики мүсәлман мөктәбинин рәсми ачылышы олду. Нөвбәти мүсәлман мөктәби 1849-чу ил мај ајынын 18-дә Бақыда, даһа сонра Дәрбәнддә ачылды. Тәдричән бир-биринин ардынча Нухада, Ләнкәрәнда, Салјанда, Загәталада мүсәлман мөктәбләри ачылды. Лакин бу мөктәбләр чох јашамады. Азербайчанда мүсәлман мөктәбләри бағланды, јалһыз Тифлиسدәки ики мүсәлман мөктәби галды. Лакин Тифлис мүсәлман мөктәбләри халг маарифинин инкишафында о гәдәр дә өһәмијәтли рол ојнаја билмәди.

VI. 3. Гадын тәһсили мәсәләләри

XIX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчан халг маарифинин ваһид системи јох иди. Гызлар евләрдә ајры-ајры шөхсләрдән тәһсил алырдылар. Мәсәлән, Бақыда Мәшәди Сәкинә вә Хырда ханым, Шамахыда Күлүбәјим ханым вә диқәр гадынлар гызлара тәһсил верирдиләр. Кәнд гызларынын тәһсили илә марагланан јох иди.

XIX әсрин икинчи јарысындан башлајараг рус гыз мәктәпләри ачылды. Тифлиسدә "Мүгәддәс Нина" адлы хејријә чәмијәти бу саһәдә хејли иш көрдү. Шамахи вә Шушада гыз мәктәпләри тә'сис едилди. Бу мәктәпләрдә рус дили, һесаб, әл ишләри өјрәдилирди. Шамахи гыз мәктәби чәми ики ил јашады. 1859-чу ил мај ајынын 30-да баш верән зәлзәлә нәтичәсиндә шәһәрин бөјүк бир һиссәси дағылды. Мәктәб өз фәәлијәтини дајандырды. Губернија мәркәзинин Шамахыдан Бақыја көчмәси илә әлағәдар олараг мәктәб дә Бақы шәһәринә көчүрүлдү вә Бақы "Мүгәддәс Нина" мәктәби адландырылды. Јалныз бу мәктәбдә тәдрис дүзкүн вә мәгсәд-јәнлү тәшкил едилмишди. 1858-чи ил мајын 30-да һөкүмәт гыз мәктәпләринин низамнамәсини тәсдиг етди. Низамнамәјә көрә гыз мәктәпләри 2 дәрәчәјә бөлүнүрдү: I дәрәчәли гыз мәктәпләриндә тәһсил мүддәти 6 ил, II дәрәчәли гыз мәктәпләриндә исә 3 ил иди. Нәр ики мәктәб дәрәчәсинин мәгсәди ејни иди. Нәр бир гадына зәрури олан дини, әхлаги вә әгли тәһсил вермәк иди. Бу дәрәчәләрин фәрги верилән биликләрин һәчминдә иди. Бу низамнамә ики ил гүввәдә галды. 1860-чы илдә гыз мәктәпләринин низамнамәси гәбул олуңду.

1870-чи илдә һөкүмәт гыз кимназијасы вә прокимназијаларынын јени низамнамәсини тәсдиг етди. Низамнамәјә көрә, гыз кимназијалары 7 синифдән ибарәт олуб, тәһсил мүддәти 7 ил иди. Бундан әлавә, 8-чи педагожи синиф дә ачыла биләрди. Бурада тәһсил мүддәти бир вә ја ики ил нәзәрдә тутулуруду. Прокимназија 3 синифдән ибарәт олуб, тәһсил мүддәти дә 3 ил иди.

Бу заман Бақыдакы јекәнә "Мүгәддәс Нина" гыз мәктәби үмуми еһтијачы өдәјә билмирди. 1874-чү илдә Бақыда "Мүгәддәс Нина" мәктәби әсасында мүстәгил кимназија тә'сис едилди. Кимназијанын тәдрис планына мәчбури фәнн кими илаһијјат, рус дили вә әдәбијјаты, ријазијјат, чоғрафија, тарих, физика, һүснхәт, әл иши дахил иди. Нәғмә, бәдән тәрбијәси вә ојун синифдәнкәнар мәшғәлә кими апарылырды.

XIX әсрин 70-чи илләриндә гыз мәктәби ачмаг чәһдләри кенишләнди. Бу чәһд Шушада даһа чох һисс едилирди. Буна көрә дә 1875-чи илдә хејријә чәмијәти тәрәфиндән гыз мәктәби ачылды. Тәдрис планына рус дили, һесаб, ана дили, һүснхәт, рәсм вә рәсмхәтт, үмуми чоғрафија, тарих, елкәшүнаслыг дахил иди. Шуша гыз мәктәби 1894-чү илдән 4 синифли Марински гыз мәктәбинә чеврилди.

XIX әсрдә Азәрбајчанда гадын тәһсили ики истигамәтдә инкишаф едирди. Гызларын чох һиссәси руһани мәктәпләриндә, чүз'и бир һиссәси евләрдә, ата-аналарынын јанында бу вә ја диқәр китаблары охумагла "тәһсилләрини" баша вурдулар. Шамахи, Шуша, Зағатала вә Кәнчә шәһәрләриндә фәәлијјәт көстәрән гыз мәктәпләри азәрбајчанлы гызларын да дүнјәви тәһсилини тәшкил етмәји зәрури тәләб кими ирәли сүрүрдү. Азәрбајчан маарифчиләри гадынларын үмуми тәһсилини ирәли сүрүр вә ону гызгын мүдафиә едирдиләр. Н.Зәрдаби јазырды: "Кишиләр үчүн нә гәдәр мәктәб ачсаг да арзу етдијимиз мәгсәдә чата билмәјәчәјик. Гадынлар елмдән вә тәһсилдән кәнарда галырлар, һалбуки кәнч нәслин тәрбијәсиндә гадын мүнһүн рол ојнајыр". Азәрбајчанлы гызлар үчүн ајрыча мәктәб ачмаг саһәсиндә илк тәшәббүс Н.Зәрдабинин арвады Нәнифә ханыма мөхсусду. 1880-чы илләрдә Тифлис шәһәриндә Гафғаз мүсәлманлары үчүн ајрыча гыз мәктәби ачмаг тәшәббүсү ирәли сүрүлдү. Белә бир мәктәб 1896-чы илдә ачылыр. Бундан сонра бир-биринин ардынча Нахчыванда, Нухада, Чәбрајылда мәктәпләр ачылыр.

Н.Зәрдабинин Бақыда гыз мәктәби ачмаг төшәббүсү рәдд едилір. Бундан сонра месенат Н.З.Тағыјев чох чәтинликлә гыз мәктәбинин ачылмасына наил олур. Мәктәб үчүн Тағыјев хусуси бина тикдирмишди. Бу барәдә С.Манафов "Ешитдикләрим, охудугларым, көрдүкләрим" адлы әсәриндә белә јазыр:

Император III Александр сағ оlanda Тағыјев она әрз-һал јазыб, мүсәлман гызларынын өз ана дилләриндә охумалары үчүн Бақыда мәктәб ачмаға ичазә истәјир. III Александр бу хаһиши рәдд едир. О өләнән сонра II Николај тахта чыхыр. Тачкүзарлыг мәрасими мүнәсибәти илә Тағыјев бир сенаторун васитәчилији илә Николајын арвады Александра Фјодоровнаја бир баһалы һәдијјә чатдырыр вә ејни заманда Бақыда гыз мәктәби ачмаг барәдә тәкрар хаһишнамә көндәрир вә рича едир ки, рус-мүсәлман гыз мәктәбинә чаричә Александра Фјодоровнанын ады верилсин. Ејни заманда гыз мәктәбинин хәрчини өдәмәк үчүн банка 150.000 манат гојур, бу да беш фаиздән илдә 7500 манат кәлир кәтирәчәкди вә бунунла да мәктәбин хәрч-хәрәчаты артыгламасы илә өдәниләчәкди. Ики илдән сонра 1896-чы илдә гыз мәктәби ачмаға ичазә верилир.

Тағыјев мүсәлман гарақүрүһчулары ишә мане олмасын дејә, онларын бәһанәләрини кәсмәк, ағызларыны јуммаг үчүн ики нәфәрә мәктәб, пул вә гижмәтли һәдијјәләр вериб, мүгәддәс јерләрә: Мәккәјә, Мәдинәјә, Кәрбәлаја, Хорасана, Гаһирәјә, Истамбула, Теһрана вә саир јерләрә көндәрир вә тапшырыр ки, орадакы мө'тәбәр рәсми дин хадимләриндән, мүчтәһидләриндән имза вә мөһүрлә тәсдиг едилмиш рәсми сәнәдләр алсынлар ки, мүсәлман гызлары да оғанлар кими шәриәт мәктәбләриндән башга, мүасир мәктәбләрдә дә тәһсил ала биләрләр, бурада һеч бир хилаф шәј јохдур.

Һачы Зейналабдин Тағыјев мүсәлманларын мүгәддәс зијәрәткәһларындакы мүчтәһид вә дин хадимләринин имза-ладыглары, мөһүрлә тәсдиг етдикләри сәнәд вә шәһадәт-намәләри охутдуруб чамааты баша салмаға чөһд едирди ки, гызларын елм охумаларында һеч бир хилаф иш јохдур, әксинә, бу, чох вачиб вә лазымдыр.

Тағыјев мәчлисдә иштирак едән ән мө'тәбәр ики дин хадимнә: Бақы губернијасы газиси Мир Мөһәммәд Кәримә вә Мирзә Абутураб ахунда Гур'ан әләлери охутдуруб тәрчүмә етдирир ки, мүслүм (мүсәлман кишиләри) кими мүслүмәләр дә бүтүн биликләрә јијәләнмәјә борчлудур.

Сонра һачы Зейналабдин өзү данышмаға башлајыр: "Чамаат, гызларымызын зәмәнә дәрси охумалары вачибдир: көзләри ачылар, күлфәтдә рефтарлары хош олар... Инкилистана, Кәрманијаја, Фирәнкистана, кәдиб охуан чаванларымызын һәрәси оралардан голларына бир арвад кечириб кәтирир, чүнки гызларымызнан мәчазлары тутмур, долана билмирләр; өчнәби арвадлардан догулан ушаглар өз-өзүнә олурлар, мүртәд вә бүтүн варидатымыза вәрәсә чыхырлар. Ишләр белә кетсә, ата-баба оцаглары галачаг Гур'ансыз, намазсыз, шәриәтсиз. Тәзә мәктәбдә гызлара еһками-шәријјәт, палтар тикмәк, тохучулуг, мөтбөх ишләри, мүсәлман вә рус дилиндә охујуб-јазмаг, елми-һесаб, тифилләрә тәрбијә вермәк ејрәдилчәк. Бурада пис шәј вар?! Молла Әли һачы Хәлил оғлу! Гулаг ас! Мән, гызлары исмәтсиз етмәк истәмирәм, намөһрәмлә үзү ачыг олмаға чағырмырам. Срағакечә, ијирми јашлы ортанчыл гызын санчыланмышды, аз галмыш өлсүн. Лопабығ Амбарсум һәкими кәтиздирдин, гызы јохлады, дава-дәрман еләди, гызы өлүмдән гуртарды. Инди де көрүм, лопабығ Амбарсумун өвәзинә мүсәлман арвад һәкими олсајды, шәриәтә һансы даһа дүзкүн кәләрди? Арвад һәкимләринә мөәллимләринә еһтијачымыз чохдур."

Мәктәбин ачылышы 1901-чи ил октябр ајынын 7-дә олду. Илк рус-Азәрбајчан гыз мәктәбинин мүдири Н.Зәрдабинин арвады һәнифә ханым Мәликова олмушдур. Бақыда илк азәрбајчанлы гыз мәктәбинин мүвәффәғијјәти јени-јени гыз мәктәбләринин мејдана кәлмәсинә тәкан верди.

¹ Сүләјманов М., Ешитдикләрим, охудугларым, көрдүкләрим, Бақы, "Азәр-нәшр", 1987, сәһ.85-87

XIX ЭСРДӘ АЗЭРБАЙҶАНДА МААРИФЧИЛИК НЭРӘКАТЫ

VII. 1. А.А.Бакыхановун педагожи идејалары

Мирзә Мәһәммәдхан оғлу Аббасгулу Аға Бакыханов "Гүдси" (тәхәллүсү) 1794-чү ил ијул ајынын 3-дә Әмирчан кендиндә анадан олмушдур. Бакыхановун аиләси о заман ханлыглар арасында кедән мүбаризәләр нәтичәсиндә Бакыны тәрк едиб Губаја кечүр. А.А.Бакыханов Губада әрәб дилини мүкәммәл өјрәнир вә Шәрг мэдәнијјәти илә јахындан таныш олур.

А.А.Бакыхановун елм вә әдәбијјат саһәсиндәки билијини нәзәрә алараг, 1820-чи илдә Јермолов Гафгаздакы рус орду команданлығы адындан ону Тифлисә һәрби хидмәтә кәтүрүр. Бакыханов Тифлисдә јашадығы илләрдә рус вә Гәрби Авропа елми, мэдәнијјәти илә әтрафлы таныш олур. Бакыханов һәрби хидмәтлә јанашы, мүнтәзәм олараг тарих, фәлсәфә, әдәбијјат, астрономија, чоғрафија вә с. елмләрлә дә мөшгул олур. Дашыдығы һәрби вәзифә илә әлағәдар бир чох өлкә вә вилајәтләри кәзир, мүхтәлиф инсанларла, дәвләт хадимләри илә көрүшүр. О, Украјна, Балтик дәнизи саһилләри, Рига, Варшава, Анадолу, Иран вә с. јерләри сәјаһәт едир, Русија — Иран, рус — түрк мүһарибәләринин

иштиракчысы олур. Бу сәјаһәтләр вә јүрүшләр нәтичәсиндә Бакыхановун дүнакөрүшү, билик сөвијјәси артыр. Франсыз дилини өјрәнир, полјак дили илә таныш олур. Бакыханов гејд едирди ки, һәмин сәјаһәтләр сәјәсиндә инсанын зәка вә инкишафы, тәрәггиси үчүн лазым олан биликләрдән хејли мәнфәәт әлдә етмишдир. О, өз халгына јахшы хидмәт етмәк үчүн дүна елм вә мэдәнијјәти хәзинәсиндән сәмәрәли истифадә етмишдир.

А. Бакыханов 1834-чү илдә сәјаһәтдән гајыдыр вә рәсми дәвләт хидмәтиндән узаглашыб бүтүн өмрүнү халгынын сәадәти үчүн елм вә мэдәнијјәтә һәср едир.

О, бу мөгсәдлә Губаја кәлир вә өзүнүн мөшүр әсәрләрини: "Күлүстани-Ирәм", "Гануни Гүдси", "Әсрар үл-мәләкут", "Тәһзибүл-әхлаг", "Нәсиһәтнамә", "Мишкат үл-әнвар", ("Нурлар мәнбәи") вә диқәр әсәрләрини орада јазыр. Бакыханов Шәрг өлкәләрини даһа јахындан танымаг мөгсәди илә Түркијјә, Әрәбистана кәдир. 1847-чи ил мај ајынын 31-дә Мәккә илә Мәдинә арасында Вадијин Фатимә апланан јердә вәфат едир.

А.А.Бакыханов вәтәнини һәрәрәтлә севмиш, вәтәнпәрвәрлији һәр шейдән јүксәк гијмәтләндирмишдир. Чар мундири алтында халгына бағлы олан бир үрәк дөјүндүјүнү дәнәдәнә гејд етмишдир. А.А.Бакыханов АзәрбајҶанын өвлады олдуғу үчүн фәхр едир, өз халгыны, вәтәнини гызгын бир мөһаббәтлә севирди. Бакыханова көрә, халгыны севән һәр бир кәс елми, вәтән тарихини јахшы билмәлидир. Елм өјрәнмәјән кәс инкишаф едә билмәз, халгынын, вәтәнинин вәзијјәтиндән һали ола билмәз. А.А.Бакыханов халгынын кәләчәјинә инаныр, елмләри дәриндән өјрәнмәји, елм вә камал әлдә етмәји кәнч нәслә төвсијә едирди. һәр шей елм вә камал васитәси илә әлдә едилди. О, биринчи нөвбәдә тарих елмини өјрәнмәји зәрури сәјырды. Чүнки тарих елмини билмәјән, халгынын кәчмишини, тарихини билмир. Тарихи, кәчмиши олмајән, кәчмишини билмәјән халг дөјилдир. Бакыханов сәадәти узағларда дөјил, доғма вәтәндә ахтармағын лазым кәлдијини ирәли сүрүр, өмрүн мөһнасыны халға хидмәтдә вә өмәкдә көрүр.

А.А.Бакыхановун тэдгиг етмәдији елм саһәси чох аздыр. О, енциклопедик билијә малик шәхсијәт олмушдыр.

А.А.Бакыхановун "Гануни-Гүдси" әсәри кәнч нәслә фарс дилинин сәрф вә нәһвини садә дилдә чатдырыр. О, әсәри үч фәслә: фонетика, морфолокија вә синтаксисә бөлүр. Әсәр 1831-чи илдә фарс дилиндә, он ил сонра исә (1841) Тифлиссә рус дилиндә нәшр едилмишдир.

А.А.Бакыханов инсан шурунун гүдрәтинә бөјүк гижмәт верәрәк "Һикмәтин фәзиләти" адлы мәнзүм һекајәсиндә чох марағлы бир лөвһә јарадыр. О, дүнјада ән хејирли шејин һүнәр вә габилитәт, ән јахшы шејин хејирхәһлыг вә ән лазымлы шејин исә һәгигәт олдуғуну ајдын бојаларла тәсвир едир.

А.А.Бакыханов чоғрафија, астрономија елминә јүксәк гижмәт верирди. Оунун "Кәшф үл-ғәраиб", "Әсрар үл-мәләкут" әсәрләри чоғрафија вә астрономија мәсәләләринә һәср едилмишдир.

А.А.Бакыхановун әхлаг, тәрбијә һағгында чох зәнкин вә орижинал фикирләри "Тәһзиб үл-әхлаг" вә "Нәсиһәтнамә" әсәриндә өз әксини тапмышдыр. "Нәсиһәтнамә", "Тәһзиб үл-әхлаг" әсәриндән санки сечилмиш һикмәтләрдир. Бакыханов "Әхлагын тәмизлийи" ("Тәһзиб үл-әхлаг") әсәриндә гәдим јунан вә Шәрг алимләринин әхлаг һағгындакы бахышларыны тәдгиг едәрәк орижинал мұлаһизәләр ирәли сүрүр. "Тәһзиб үл-әхлаг" мүғәддимә, 12 фәсил, сон сөз вә нәтичәдән ибарәтдир. Әсәрин мүғәддимәсиндә А.Бакыханов фәлсәфәдән (һикмәт) бәһс едәрәк белә јазыр: "...шејләрин һәгигәтини арашдырдыгда елә бир кејфијәт әмәлә кәлир ки, кәзәллик вә чиркинлик онун васитәсилә нәзәрә чарлар. Неч бир шеј инсана гәрибә көрүнмәз вә о, һәр бир четинликдә тәсәлли тапар, өз тәбиәтинин гаранлығында билик нуру парылдар. Бу чүр тәфәккүр һикмәт демәкдир. Нәр кәс һикмәтдән хәбәрдар олса, инсаны чан сағлығына саһиб, ахирәтин не'мәтинә варис едәр. Нәр бир инсан јашадығы чәмијәтин әхлагыны мәнимсәјир. Аллаһ инсана идрак гүввәси вериб ки, јахшыны јамандан сечә билсин. Ағлына көрә инсан бүтүн чанлылардан үстүндүр. Бу үстүнлүгә наил олмағ үчүн

инсан елм өјрәнмәлидир. Биринчи фәсил е'тидала риәјәт етмәк гәјдаларына һәср едилмишдир. Е'тидал орта вәзијәтдир. Буну вахты илә Аристотел гызыл хәтт адландырмашдыр.

Дүнјанын мәһсулаты рүтүбәтә (суја) мөһтачдыр, лакин һәддиндән артыг олса, мәһсулу зај едәр. Јер күрәсинин сојуглуғу олмаса, күнәшин һәрәрәти аләми јандырар".

Бакыханов дејирди ки, һәләмлик хасијәтләрин ән јахшысы һесаб едилир, анчағ јери кәлдикдә гәзәбсиз дәр иш кетмир. Јахшылыг етмәк јахшы шејдир, лакин јаманлара јахшылыг етмәк јахшыларә пислик етмәк кимидир. Азадлыг ифрат дәрәчәсинә чатдыгда өзбашыналыға чеврилик. Шәһрәтпәрәстлик инсана галиб кәлсә, ону өз нәфсинин гулу едәр. Зейнин итилији фәсадлы вә пуч хәјаллара гапыларса, ахмағлыға чевриләр.

А.А.Бакыханов әсәрин икинчи фәслини "Јахшылығын фәзиләти"нә һәср етмишдир. Оунун фикринчә, бөјүк хејир хәтинә чүз'и шәрә јол вермәк олар. Илан вурмуш бармағын кәсилмәси бүтүн бәдәни горумағ үчүн зәруридир. Дүнјада мүтләг пислик јохдур, пислик дәр нисбидир. Инсан бир иши көрмәклә саваб вә ја күнаһ газана билир. Аләмдә әсил мәгсәд хејирдән ибарәт олдуғундан дүнјанын ән гижмәтли варлығы олан инсан һәмишә јахшылыг етмәјә чалышмалыдыр. Јахшылыгда үмумин мәнфәәти олмалыдыр. Умумин мәнфәәти хејринә хүсуси зәрәрини гәбул етмәк лазымдыр. Бир нәфәрә јахшылыг етмәклә мин нәфәрә зәрәр јетирмәк олмаз. Сојуг дөјмиш адамы иситмәк үчүн шәһәри јандырмағ олмаз. Бағышламағ әхлагын ән кәзәлидир, лакин бу бағышламағдан зүлм доғмамалыдыр. Күнаһкарын бағышланмасына васитәчилик етмәк үмумин асајишини позан ән пис һәрәкәтдир. Чәзә јерсиздирсә, зүлмдүр, һағлыдырса, мүғәссирә чәзә вермәмәк күнаһдыр вә башгаларынын түғянына сәбәб олар. Јахшылыг едәркән өвәзини уммағ алверә бәнзәр. Әвәзини умарағ јахшылыг етмәк һүнәр дејилдир. Јахшылығы мөһтач олмадығын адама етмәк көрәкдир. Нәјиф о адама ки, јахшылыгы бачарыр, лакин етмир. Бәдбөхт о кәсдир ки, имканы ола-ола јахшылыг етмир.

Әсәрин үчүнчү фәсли "Раһатлыг әлдә етмәк һаггында" адланыр. Бакыханова көрә, әхлагын көзәллији үчүн чансагылығы зәруридир. Чанын сагылығы һәр шејдир. Бу, һеч дә малда, пулда дејил. Раһатлыга лазым олан шәртләрин башлычасы гәлбин сақитлијидир. Һәр шеји бәхтә, тәлејә бағламаг дүзкүн дејил. Дәрјанын өзүнә көрә далғаланмасы вардыр, чәр-чеп елә билир ки, дәниз онунла чәкишир. Бунлар тәбиәтин тәләбләриндән ирәли кәлир.

Дөрдүнчү фәсил "Адәтә бағлылыг һаггында"дыр. Дүнјада олан шејләрин һамысы јаранмышларын ән шәрафәтлиси олан инсан үчүн јарадылмышдыр. Истәјинә чатмаг үчүн елм вә билик васитәси илә әртүлү сирләрдән хәбәрдар олмаг бачарыгы верилмишдир. А. Бакыханова көрә, бир өлкәнин әһалиси өз мәмләкәт вә милләтинин ганун вә гәјдаларыны бәјәндикләри һалда, башга бир өлкәнин әһалиси бу ганун-гәјдалары бәјәнмәз вә һәтта онлары тәнгид едәр. Бакыханов гәјд едир ки, үмуми, мүтләг вә дәјишмәз әхлаг јохдур. Иранда адәт олан шеј Европада пис көрүнүр. Европа өлкәләриндә бәјәнилмиш иш әрәбләрдә пис һесап олунар вә с.

Әсәрин бешинчи фәсли "Шәһрәт һаггында"дыр. Онын фикринчә, инсан шәһрәт гәјдинә галмајыб өз инсанлығынын тәләби үзрә иш көрмәлидир. Шәһрәтпәрәстләрин тәрәгги етмәси чәтиндир. Бакыханов әсассыз, елми билмәдән мүбәһисә етмәји зәрәрли сајыр вә дејир ки, өзүнүн биликли олдуғуну кәстәрмәјә чалышан шәхс өзүнүн наданлығыны бүрүзә верәр.

Китабын алтынчы фәсли ешг әләминә һәср едилмишдир. Бакыханов ешг анлајышына кениш мәна верир. Ешг инсан тәбиәтинин вә мадди әләмин өзүндән доғараг мүхтәлиф олур. Инсан тәбиәтинин башлыча мәнави тәләби ешгдир. Һеч кәс ешгсиз ола билмәз. Дүнјадаки низам-интизам да ешгдәндир, ја ешгин өзүдүр.

Чүнки ешгсиз һеч бир шеј вар ола билмәз вә онсуз һеч бир иш ирәли кедә билмәз. Ешг бир нечә дәрәчәдә өзүнү кәстәрир. Биринчиси, *мејилдир*. Бу тәбиәтдә дә вар. Дәмирин

магнитә мејли вә с. Икинчиси, *үнсийәтдир*. Бу һејванларда да мөхсусдур. Үнсийәт мејлин јүксәк дәрәчәси олуб, узун мүддәтә әмәлә кәлир. Үчүнчүсү, *һөвәсдир* вә бүтүн чанлыларда вар. Инсан ағлын ајыр д гүввәси илә нөфсә галиб кәлә биләр вә өзүнү әсил инсан мәртәбәсинә јетирәр. Дөрдүнчүсү, *шөвгдур*. Бу, јалныз инсана мөхсусдур. Елм вә һүнәр газанмаг да шөвглә бағлыдыр. Бешинчиси, *мәһәббәтдир*. Бу, үнсийәтин јүксәк мәртәбәсидир. Мәһәббәт үрәјин сөвмәсиндән әмәлә кәлир. Севки ики гисимдир: биринчиси, достлуғ јолу илә үнсийәти давам етдирмәк, икинчиси, тәбиәтин тәләби үзрә өвлад вә гоһум-ғардаша бәсләнән мәһәббәтдир. Јахшы адамла пис адамын, әдаләтли илә зүлмқарын арасында мәһәббәт ола билмәз. Инсанын досту онун ағынын дәлилидир. Алтынчысы, *ешгдир*. Ешг мәһәббәтин ән јүксәк дәрәчәсидир. Ешг оддур ки, өзүндән башга һәр шеји јандыра. Ешгин зөвгү бир һегигәтдир.

Једдинчи фәсил "Ишин фәјдалары һаггында"дыр. Аләмин низамы сәбәбләрин варлығына бағлы олдуғу үчүн, сәјсиз вә чалышмадан һеч бир иш мүмкүн олмаз. Ишләмәдән, чалышмадан Аллаһдан не'мәт көзләмәк өзүнү сәркәрданлыг зәнциринә бағламаг демәкдир. Ишдән чансагылығы, билик вә тәчрүбә һасил олар. Фитнәләрин чоху ишсизлиқдән тәрәнир. Тәнбәл адам даш вә палчыгдан да писдир. Гәдим халқлардан бири олан Афина тајфасынын ганунунда тәнбәлләрә башгаларынын малыны оғурлајанлар кими бахараг онлары өлүм чәзасына мөһкум едирдиләр. А.Бакыханов доғру данышмағы, дүзлүјү, әхлагын ән көзәл кејфијәтләриндән сајыр. Доғрулуғ дәрман кими ачы олса да фәјдалыдыр. Јалан данышан адам тез рүсвај олар. Бир философ дејир ки, "бөјүкләрә сөзүн анчаг доғрусуну де, гәбул етмәсә дә чәза көрмәсән". Нечә ки дејибләр: "Һәлак олмаг јаланчылыгга олдуғу кими, ничат тапмаг да доғручулуғдадыр". Доғручул адам мәсләк саһиби олуб, һамынын һөрмәтини газанар.

Сәккизинчи фәсилдә рәфтар гәјдаларындан бөһс едилир. А.Бакыханова көрә, достлуғдан ибарәт олан көзәл рәфтар

лээзэтлэрин өн жахшысыдыр. Дост сөнө чөтин анларда мунис олар, мүсүбэтлэриндө дәрдине шәрик олар, мадди чөтинлижә дүшдүкдә сәнин өлиндән тутар, нөгсан вә ежибләриндән сәни хәбәрдар едөр, сәни пис ишләрдән чәкинди рәр. Хошбәхт о адамдыр ки, онун жахшы достлары вар. А. Бакыханов халг арасында олан достлугу үч нөвә бөлүр: биринчиси, рәфтардан доғуб, рәсми танышлыг хатиринә олан достлугдур. Икинчиси, заһири мәнфәәтләр әлдә етмәк үчүн олан достлугдур. Үчүнчүсү, һилики вә дүнја вәзијәтиндән жахшы хәбәрдар олдуғу үчүн һәгиги дост ахтаранларын достлугдур. Бу чүр достлуг аз тапылар. Лакин белә достун оларса, онун јолунда мал надир, бәлкә чандан да кечмәк олар. А.А.Бакыханова көрә, ағыллы дүшмән ағылсыз достдан жахшыдыр. Ағыллы адам һәмишә мөһтәрәмдир. Дүзлүк һеч вахт ағылдан ајрылмас. А. А.Бакыханов гејд едир ки, бә'зи вахтларда кичик ишдән бөјүк фитнә галхар. Онун фикринчә, һәр кәс адамлары ләјағәтинә көрә сечиб ишә тәјин етсә, о, иши шәхсән өзү көрдүјү кими һесаб едә биләр. Бир адама жахшылыг етдикдә, жахшылығы кинајә вә мәсхәрә илә үзә вурма, чүнки миннәт гојмагла жахшылыг пуч олур, хошһаллыг өвәзинә дүшмәнчилик әмәлә кәлир. Инсанын тәбиәтиндә мүхтәлиф јаш дөвләринә үјүн олараг, бир хасијјәт башгаларына нисбәтән гүввәтли олур. Мәсәлән, ушагларда инадчыллыг, чаванларда өзүнү өјмәк вә мәнәһбәт, јашлыларда кин сахламаг вә шан-шөвкәт ахтармаг, гочаларда рәһимсизлик вә хәсислик хасијјәтләри мүөјјән едилмишдир. Бакыханова көрә, мәрд о адамдыр ки, өз ејибини өзкәләринкиндән артыг көрсүн, өз һүнәрини кичик сансын, вахтыны башгаларынын әмәлләринә ирад тутмаға сәрф етмәсин. Көзлү о адамдыр ки, өзүнү көрә билир.

Доғузунчу фәсил "Тәвәзәкарлыг гајдалары һаггында" адланыр. А.А.Бакыханова көрә, тәвәзәкарлыг инсанын јарашыгы, заһири вә мә'нәви мәнфәәтләринин мәнбәјидир. Тәвәзәкар адамларын достлары чох, дүшмәнләри аз олар. Белә адамлар рүтбә, вәзифә күдмәзләр. Онлар дүнја малына көз дикмәз, вар-дөвләт өвләд үчүн олса белә мә'насыздыр,

чүнки габилијјәтли оғлун буна еһтијачы олмас. Нахәләф оғул исә ата-баба нәслинин ләкәсидир.

Елм өјрәнән фәзиләтли алим нә гәдәр елм өјрәнсә дә јенә чох шеји билмәдијини е'тираф едөр.

Тәвәзәкарлыг инсаны алчаглыға кәтирмәмәлидир. Тәмиз, көзәл өхлаг саһиби олан адам үғарлы олмалыдыр. Чүнки һәддиндән артыг тәвәзәкарлыг бә'зи адамларын нәзәриндә ачизлик кими көрүнүр.

Онунчу фәсил "Инсаф һаггында"дыр. А.А.Бакыханов дејир ки, инсаф елә бир ајнадыр ки, инсан өз ишләринин жахшы вә јаманыны онда көрә биләр. Инсаф гәлбин инчәлијиндән доғдуғу үчүн инсафлы адам дашүрәкли ола билмәз. Чүнки зүлм етмәк онун тәбиәтинә үјүн олмас. Инсаф ағлын дәркәтмә габилијјәтинә мөһтач олса да, чох вахт халг арасындакы адәтә бағлыдыр.

Инсафын лүғәти мә'насы әдаләт демәкдир, чүнки бурада бөлкү ејни дәрәчәдә һәр ики тәрәфә аид олур. һәр бир инсафлы адам әдаләтли олар, лакин һәр бир әдаләтли адама инсафлы демәк олмас. Инсаф инсан тәбиәтинин бәзәјидир. Инсаф инсаны бүтүн писликләрин мәнбәји олан зүлмдән чәкинди рәр.

Он биринчи фәсил "Гәнаәтин шәртләри һаггында"дыр. Гәнаәт, Бакыханова көрә, пуч олмајан бир дөвләт, саһиб бир не'мәтдир. Әбәди дөвләт истәјирсәнсә, гәнаәти өзүнә пешә ет! Гәнаәтчил адамын әлдә едөчәји сәјсыз- һесабсыз фәјдалардан өн башлычасы дөрддур. Биринчиси, гәнаәт едән адам халг арасында әзиз вә үғарлы олар; икинчиси, биһудә зәһмәтдән асудә олар; үчүнчүсү, падшаһ зилләтиндән азад олар; дөрдүнчүсү, динин вә үрәјин хырманына од вуран пахыллыгдан саламат галар. Пахыллыг одундан јандырычы од һәлә ки көрүнмәјиб. Пахыл адам өзүнүн гәминә вә башгаларынын шадлығына дөзә билмәз. Пахыллыг габилијјәтин јохлуғуну кәстәрир. һәр кәс ағыллы олмагда өзүнү јекәнә саныр. Ағыл јер үзүндән кәтүрүлсә, јенә һеч кәс өз наданлығыны е'тираф етмәз. А.А.Бакыханов пахыллығы писләдији кими хәсислији дә кәскин тәнгид едир. Хәсис јығ-

дыгы мал-дөвлөтдөн башга бир шеј апармаз. Бакыханов исрафчылыгы да писләјир. Онун фикринчә, исраф да пахыллыг кими писдир. Исрафчылыг шејтанын гардашыдыр. Сәхавәт бағлы гапыларын ачарыдыр. Алгыш о хошбөхт адама ки, јахшылыгы јериндә едир вә һәр ики дүнјанын дөвләтинә саһиб олур. Белә адам һәр заман әзиз олар, һәр бир еһтијачы дөф олунар вә һәр чүр мүшкүл ишдән ничат јолу тапар.

А.А.Бакыханов инсанын зәһмәтлә мөшгул олмасыны зәрури сајыр. Онун фикринчә, зәһмәт инсан һәјатыны зийнәтләндирир. Әхлағын ән көзәли зәһмәти севмәкдир.

Әсәрин он икинчи фәслиндә тәввәккүл гајдаларындан бәһс едилди. Бакыханов дејир ки, өзләри үчүн бир шеј едә билмәјирләрсә, өзкәләри үчүн нә едә биләрләр. Инсан ишләмәли, сәјлә чалышмалыдыр.

Әсәрин сонунда А.А.Бакыханов маарифин рәмзләриндән сөз ачыр. О, Мир Финдәрскинин ашағыдакы бејтини нүмунә кәтирир вә ону тәһлил едир.

*Ағыл кәмидир, арзу кирдабдыр, билик јелкәндир,
Аллаһ саһил, бүтүн аләм исә дәниздир.*

Дәрјадан саһилә чыхмаг инсан гүввәсиндән асылы олмајан күләјин әсмәсинә бағлы олса да, кәмисиз вә јелкәнсиз дәрјадә үзмәк мүмкүн дејилдир. Фыртыналы дәниздә ағыл кәмиси олмадан сәфәр етмәк олмаз. Бу кәминин елмләрдән, биликдән јелкәни олмаса, сәркәрдан галар. Бунларын һәр икиси топландыгда һагын фејзиндән вә китабәтин мүтләг ешгиндән һидәјәт нәсими мөсләһәт үзрә әсмәјә башлар вә кәмидә әйләшәнләри... нәфсин изтираб кирдабындан фәна аләмнин илк әләмәти олан сәләмәтлик саһилинә чыхарар.

А.А.Бакыханов "Нәсиһәтнамә" әсәриндә дә тәлим-тәрбијә мәсәләринә хусуси әһәмијәт верәрәк ушаглар үчүн белә әсәрләрин олмасыны зәрури сајыр. Бу јыгчам әсәр 103 нәсиһәтдән ибарәтдир. Нәмин нәсиһәтләри мөзмун вә гајәсинә көрә ашағыдакы кими тәсниф етмәк олар:

1. Бөјүкләрә, елм адамларына, јашлы нәслин нүмајәндәләринә, вәтәнә, торпага һөрмәт тәрбијә едән нәсиһәтләр;
 2. Достлуг вә јолдашлығын бөјүк нәмәт олдугуну ишыгландыран нәсиһәтләр;
 3. Елми өјрәнмәк, елми јајмағын фајдасы һаггындакы нәсиһәтләр;
 4. Әмәји, зәһмәти тәблиг едән, зәһмәтсиз инсанын даш вә палчыгдан пис олдугуну әкс етдирән нәсиһәтләр;
 5. Пахыллығы, исрафчылығы, хәсислији, јаланчылығы, һиләкәрлији, оғурлугу писләјән нәсиһәтләр;
 6. Хејрхаһлыг, сәхавәт, әлиачылыг вә чөмәрдлији тәһсин едән нәсиһәтләр;
 7. Адамларын дәрдинә шәрик олмағы, јахшылыг едиб миннәт гојмамағы, башгаларына көмәк етмәји, әл тутмағы тәблиг едән нәсиһәтләр;
 8. Сәһбәт вә давраныш гајдаларыны әкс етдирән нәсиһәтләр;
 9. Вәдә, сөзә етибарлы олмаг, сөзү илә әмәлин бир-бирини тамамламасыны әкс етдирән нәсиһәтләр;
 10. Гоһума-гардаша мәнәббәт, гоншуја һөрмәт тәрбијә едән нәсиһәтләр.
- Бу нәсиһәтләр бу күн дә бөјүк тәлим-тәрбијә гүввәсинә малик олуб, кәнч нәсли вәтәнә, торпага мәнәббәт руһунда тәрбијә едир.
- Бөјүк вә зәнкин елми ирсә малик олан А.А.Бакыханов һәм дә чох мүдрик бир шаир, јазычы олмуш, дөврүнүн чиркинликләрини, әдаләтсиз-ликләрини өз әсәрләриндә әкс етдирмишдир.
- "Нурлар мәнбәји" әсәриндә А.А.Бакыханов дејир ки, инсанын көзләринә бу дүнјадә нур верән мәнәббәтдир. Ағыл нурлу шамдырса, ешг күнәшидир. О, инсан оғлуну тәмиз, саф мәнәббәтә хидмәт етмәјә, аилә гурмаға, аиләнин гәдрини билмәјә чағырыр. А.А.Бакыханов һиләдән, сәрхошлугдан узаг олмағы төвсијә едир. О, шәрабы шәр аб адландырыр. һиләкәр вә пахыл адамларын ахырынын нечә пуч олдугуну "Нурлар мәнбәји" әсәринин сонунда "Әмәлин чәзасы" адлы марағлы һинд әфсанәсиндә кәстәрир.

А.А.Бакыханов мўаллимә жүксәк гижмәт верир вә дејирди ки, мўаллим биликли, пак әхлаглы олмалыдыр. Мўаллим сөзү вә йши илә тәрбијә едир. Она көрә дә А.А.Бакыханов ләјагәти олмајан адамлара, тәлим-тәрбијә ишини тапшырмағын әлејһинә олмушдур.

Онун фикринчә, ким дәрс алса пис адамдан дүнјада, елә бил ки, бир кәсәрли ғылынчвердин чөллада. Мўаллим олан кәс бүтүн варлығы илә ушаглара нүмунә олмалыдыр.

VII. 2. М.Казым бәјин елми-педагожи фәалијјәти

Мирзә Мәһәммәд Әли Һачы Гасым оғлу 1802-чи ил ијун ајынын 22-дә Рәштдә анадан олмушдур. Онун атасы Һачы Гасым Дәрбәнд мүсәлман шейхүлисламы иди. Мәһәммәд Әли кичик јашларындан охумаға бәјүк һәвәс көстәрмишдир. О, "Туран"ын 28 сүрәсини, пејғәмбәрләрин 30 мин һәдисини, Кәрбәлә фачиәси һекајәтләрини, мәрсијәләри өзбәр билирди.

1821-чи илдә Һачы Гасымы һәбс едиб Һәштәрхана сүркүн едирләр. Мәһәммәд Әли атасынын јанына кәлир. Орада Шотландија миссионерләри илә көрүшүр, онлара Шәрг дилләрини өјрәдир, өзү дә инкилис дилини өјрәнир. Мәһәммәд Әли онларла мүхтәлиф динләр барәдә тез-тез мүбаһисәләр едир вә ислам динини мүгәддәс дин сајырды. Мәһәммәд Әли инкилис миссионерләринә дејирди ки, һәзрәти Мәһәммәд әсрләрин јыха билмәдији һагсызлыглары он илдә јыхмыш, рәзаләт ичиндә боғулан Әрәбистанын дөһшәт вә гаранлығыны тарихә гарышдырмыш, бәшәријәт гаршысында јени үфүгләр ачмышдыр. Бунунла белә, инкилис миссионерләри Мәһәммәд Әлијә Шекспир, Бајрон һаггында мә'луматлар верирдиләр. Бир дөфә Монтескијенин "Фарс мәктублары"ны да она верирләр. О, франсыз дилиндә һәмин әсәри охумаға башлајыр. Тәдричән инкилис миссионерләри бу истедадлы кәнчин гәлбиндә "Инчилин" нур сачан гүдрәтинә инам јарада билирләр. О, 1823-чү илдә христианлығы гәбул едиб Александр Касимович олур.

Мәһәммәд Әли атасы илә ахырынчы дөфә 1825-чи илдә көрүшүр. О, атасыны инандырмаға чалышыр ки, диндән үз дөндәрмәк халгдан үз дөндәрмәк дејилдир.

Мәһәммәд Әли Гафгаз чанишини Јермолова мәктубла мүрачигәт едиб онун Петербург университетиндә әрәб, фарс, түрк дилләриндән дәрс вермәсинә ичазә алмағы хаһиш едир. 1824-чү илдә онун мәктубуна белә бир чаваб алынды. "Петербург олмаз, Сибирин Омск шәһәринә кәндәрин". Мәһәммәд Әли 1825-26-чы илләрдә Омск Асија мәктәбиндә Шәрг дилләриндән дәрс демишдир. О, 1826-чы илдә Казан университетиндә мүһазирәчи, түрк-татар дилләри кафедрасынын мүдири ишләмиш, экстраординатор, ординатор профессор елми адларына ләјг көрүлмүш, фәлсәфә факултәсинин биринчи шәбәсинин деканы, әрәб-фарс дилләри кафедрасынын мүдири ишләмишдир. Казан университетиндә ишләдији илләрдә университетин ректору доктор Фукасла, бәјүк алим Н.И.Лобачевски, бәјүк алман алими Александр Һумболт, Русијанын нәһәнк сөз сәркәрдәләри А.Н.Чернышевски, Л.Н.Толстој, А.С.Пушкинлә илә көрүшүб таныш олур. О, бу илләрдә Казан университети тәләбәләрини, профессор мўаллим һејәтини Шәргин һејрәтамит әфсанәләри: Низами, Хагани, Сә'ди, Һафиз, Һ.Туси кими титанларын әдәби, елми јарадычылығы илә таныш едир, јорулмаг билмәдән тәрчүмәләр етмәклә, әсәрләрини дә јазыр.

Мирзә Казым бәј дејирди ки, әфсанәсиз халг јохдур. Әфсанәләр тәхәјјүлү ганадландыран ән көзәл гидадыр, халгын мә'нәви сәрвәтидир. Нағыллар чохдан баш вермиш һадисәләрин әкс-сәдасыдыр. Тарих шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләриндән бәшәр һејәтынын мүхтәлиф дөврләриндәки сирләрини ашкар етмәк үчүн бир ачар кими истифадә едир, әдәбијјат исә бу зәнкин хәзинәнин даш-гашлары илә өзүнү бәзәјир.

Низами фарс дилиндә јаранан әдәбијјатын шаһ сүтунудур. Хагани "шаирләр султаны"дыр. Фүзули гәлб, мөһәббәт шаиридир. "Шәби-һичран јанар чаным" бир инсанын дејил, бүтүн бәшәријјәтин фәрјадыдыр. Мирзә Казым бәј ејни һә-

вәс вә еһтирасла мусиги аләтләри, муғамлар һаггында данышыр, динләјичиләри өзүнә һејран едәрди. О дејрди ки, каман бөјүк бир аләмдир, о, адам кими дил ачыб данышыр, каһ күлдүрүр, каһ да ағладыр.

Чох мараглыдыр ки, Русија Елмләр Академијасында Н.И.Лобачевскини дәли адландыранда онун архасында жалнз Мирзә Казым бәј дурмушдур. О, бөјүк алимә, достуна, тәсәлли верәркән даһи Н.Тусинин "Әхлаг-Насири" әсәринә истинад едир. О, Н.Тусинин ашағыдакы сөзләрини она хатырладыр. "Пахыл ән шәр адама дејәрләр вә о, һәмишә гәмли олар, чүнки халгын хејрини көрөндә кәдәрләнер..." Пахыллыгын ән пис вә төһлүкәли нөвү алимләр арасындадыр. Казым бәј достуна дејирди: "Әзиз достум, сиз бу көшфинизлә елә жүксәкләрә галхмысыныз ки, сизә кин вә нифрәт һарајлары чата билмәз. Гәзәб илдырымлары сизин ганадларынызы гыра билмәз. Дүнјанын бүтүн даһиләри бу изтираб јолларындан кечмишдир".

Мирзә Казым бәј бу ишләри илә јанашы "Түрк-татар дилләри грамматикасы" әсәри үзәриндә чалышыр вә дәрд илә һәмин әсәри тамамлајыр. Әсәр 1839-чу илдә нәшр едилир. Әсәр бөјүк мүвәффәғијәт газаныр. Петербураг Елмләр Академијасы әсәри жүксәк мүкафата — Демидов мүкафатына лајиг көрүр.

Грамматиканы баша вуран М.Казым бәј "Мүнтәхәбат"ы (ики чилдә) јазмаға башлајыр. 1841-чи илдә әсәрин 1-чи чилдини тамамлады. Лакин Казанда баш верән фасиләсиз јангын заманы "Мүнтәхәбат" мәһв олду. 1839-чу илдән башлајараг, о, бир сыра әсәрләри, хүсусилә "Дәрбәндамә" нин әлјазмалары үзәриндә ишләјир. О, һәм дә Азәрбајчан тарихи илә дә мәшгул олур. Ону ән чох "Азәрбајчан" сөзүнүн мәншәји дүшүндүрүрүдү. Бу мәгсәдлә алим әрәб, фарс мәнбәләрини арашдырыр, мүгајисәләр апарыр, гәдим Азәрбајчан дилини, хүсусилә зәрдүштлүгү вә онун Азәрбајчанда јайлмасы мәсәләләрини төдгиг едир. Нәһајәт, о, белә бир нәтичәјә кәлир ки, "Азәр — од, бајчан исә бәрәкәтли јер" демәкдир. Казым бәј Шабран галасынын тарихини өјрәнирди.

О, ме'марлыг абидәләрини халгын гаранлыг тарихинә ишыг сачан чыраг адландырырды.

1836-чы илдә Казым бәј Казан университетиндә кениш елми шурада "Шәрг әдәбијатшүнаслыгынын Авропада төшәк-күлү вә наилијәтләри, Асијада тәнәззүлү" мөвзусунда елми мәрузә илә чыхыш едир. О, Шәрг әдә-бијатыны дүнјаја ишыг сачан, оду илә бәшәријәти исидән мөһтәшәм күнәшә бәнзәдир, һәмин әдәбијаты јарадан Шәргин бөјүк оғулларыны күнәш өвләдлары адландырырды. Шәрг халгларынын һәгигәтини, кечмишини, тарихини билмәк үчүн Шәрг дилләрини билмәк лазымдыр. Бу, инсанлары бәшәр тарихи хәзинәләринә апаран јеканә дүзкүн јолдур. Мирзә Казым бәј дејирди ки, Русија көзәл Шәрг әдәбијаты күлзәрындан чох аз чичәк дәрә билмишдир. Дили дил билмәк хатиринә дејил, дәвләтин кәләчәк инкишафы наминә өјрәнмәк лазымдыр. Казым бәј Шәргдә елмин, әдәбијатын инкишаф мәрһәләсиндән данышыраг Үнсүрү, Әңәми, Сә'ди, һафиз вә башгаларынын шә'р аләминдәки ролундан бәһс етди. Фирдәвсинин мөһтәшәм "Шаһнамә"-синдән сөз ачыб, ону фарсларын һомери адландырыр, Нәваидән мисаллар кәтирир, Шаһ Исмајыл Хәтаинин фәәлијәтинә кениш јер верирди.

1838-чи ил октябр ајынын 19-да Казым бәјин атасы Дәрбәнддә вәфат едир. О, гардашы Әбдүлсәттары јанына кәтирир. 1839-чу илдә Казан университетинин фәлсәфә кафедрасынын дилчилик бөлмәсинә мүәллим тә'јин олунур. Әбдүлсәттар Казан университетинин Азәрбајчан дилиндән дәрс дејән илк мүәллими олур.

Мирзә Казым бәј мүсәлман һүгугу мәсәләләрини төдгиг етмәјә башлады. О, бу барәдә јазырды ки, мүсәлман ганунларыны ишләјиб һазырламаг асан иш дејил вә буна илләр лазымдыр. Бунун үчүн хүсуси јарадылмалыдыр. Әфсус ки, индијә кими бу мәсәлә барәдә һеч ким дүшүнмәјиб. Бу ачылмамыш чыгырлардан илк дәфә Казым бәј кечмәли олур. О, мүсәлман ганунларынын өсәс мәнбәји олан "Гур'ан"ын төдгигинә јенидән башлајараг бүтүн мүсәлман ганунларыны бир јерә топлајыб рус дилинә төрчүмә едир.

О, нәзәр-диггәтини мүсәлманларын ән мүкәммәл ганунлар китабы олан "Мүхтәсәр үл-викајәт" үзәриндә чәмләшдирир. Лакин о, һәмин әсәрин русча нәшринә наил ола билмир. Чар чиновникләри, маариф назири белә һесаб едирләр ки, әсәр исламы тәблиг едир. Она көрә дә Казым бәј әсәрин ајры-ајры һиссәләрини инкилис вә франсыз дилләринә тәрчүмә едәрәк 1842-чи илдә Парисдә, 1843-чү илдә Лондонда чап етдирир.

Нәһајәт, чар назири әсәрин Русијада чап олунамасына разылыг верир вә "Мүхтәсәр үл-викајәт" 1845-чи илдә Казанда чап едилир. Казым бәјин бу әсәрини алимләр жүксәк гижәтләндирирләр. Мәсәлән, Илја Березин јазырды: "Мирзә Казым бәјин сајсыз-һесабыз әсәрләри ичәрисиндә "Мүхтәсәр үл-викајәт" биринчи јерләрдән бирини тутур".

М.Казым бәј нечә илләрдән бәри үзәриндә ишләдији "Шәрг алимләри һаггында библиографик әсәр" китабыны тамамлајыр.

Казым бәјин бәјүк рус шаири А.С.Пушкинлә көрүшү дә мараглы олмушдур. А.С.Пушкин Казана 1833-чү ил сентјабрын 5-дә кәлир. О, Оренбургга Пугачов үсјаны һаггында сәнәдләр топламага кедирди. Онлар чох сәмими көрүшмүш, А.С.Пушкин Шәрг әдәбијатындан Казым бәјә суаллар вермишди. Казым бәј "Күлүстан"ы рус дилинә тәрчүмә етдијини билдирир. А.С.Пушкин Петербург университетинин профессору Мирзә Чәфәрдән сөз салыр. О, А.С.Пушкинин "Крым сонтасы"ны фарс дилинә тәрчүмә етмиш вә она кәзәл бир кириш јазмышдыр. М.Чәфәр өз тәрчүмәсини нәзәрә алыб јазырды ки, бу дүзүмсүз сөзләрин јаранмасындан мәгсәд шөһрәт һаләсинә бүрүнмәк дејил, достларын гәлбини охшамаг, онлара хидмәт етмәкдир.

Петербург университетиндә 1849-чу тәдрис или баша чатмышды. Алтмыш јашы тамам олмуш, Шәрг дилләри кафедрасынын профессору М.Ч.Топчубашовун тәгаүд вахты кәлиб чатмышды. О, дөнә-дөнә әризә јазыр вә вәзифәсиндән азад олунамасыны хаһиш едирди. Оун ишини анчаг М.Казым бәј давам етдирә биләрди. О, әрәб, фарс, түрк, һабелә

инкилис, франсыз, алман, рус дилләрини мүкәммәл билир вә бу дилләрин һамысында јазыр вә чап олуурду. 1849-чу илин сентјабрында Казым бәјин Петербург университетинә фарс дилләри үзрә профессор вәзифәсинә кечирилмәси һаггында өмр верилир. 1849-чу илин декабр ајындан Казым бәј Перербург университетиндә фәалијјәтә башлајыр. Узун илләрин зәһмәти олан "Дәрбәнднамә" әсәрини 1851-чи илдә Петербургда инкилис дилинә чап етдирир. Бир илдән сонра исә әсәр Парисдә франсыз дилинә чап олуур. Бәјүк Британија кралчасы Казым бәји гызыл медалла мүкафатландырды. Петербург Елмләр Академијасы она жүксәк Демидов мүкафаты верир. Парисин Асија чәмијјәти Казым бәји өз үзлүјүнә сечир. Америка шәргшүнасларынын Бостондакы чәмијјәтинин һәгиги үзвү сечилир.

Мирзә Казым бәј шәргшүнас алимләри бир јерә топламагы, шәргшүнаслыг мәркәзи јаратмагы зәури сајыр. О, вәтәнә, вәтәнпәрвәријә жүксәк гижәт верир. Вәтәндаш вәтән дашыдыр, вәтәнин үмидидир. Умид исә гәлбин тәсәллиси, тәбиәтин нур гучагыдыр, хәстәнин умачагыдыр.

Казым бәј Н.Г.Чернышевски илә јахындан әлагә сахлајыр, оун "Современник" журналына мәгаләләр јазырды. О, Петербург китабханасынын бурахдыгы Шәрг әлјазмаларынын каталогуна мәгалә һәср етмишди. Казым бәј һәмин мәгаләсиндә јазырды ки, фикир елмин атасы, сөз анасы, јазы исә оун һәјәтидыр. Каталог елм хәзинәсинин ачарыдыр. Шәргдән бизә кәлиб чатмыш гижәтли әлјазмалары Шәргин зәкасы вә ағлыдыр, Шәргин түкәнмәз хәзинәсидир.

Казым бәј сөзә жүксәк гижәт верирди. О, һәр бир сөзүн көкүнү, мәнәсыны ахтарыр, "сөзсүз бәшәријәт бир бошлугдур, ән гижәтли сөз јериндә дејилмиш сөздүр" дејирди. Оун фикринчә, сөз вар бөтөв, сөз вар јарымчыг, сөз вар үрәк буландырар, сөз вар тагәтсизи ајаға галдырар, сөз инсана елә гүввәт верәр, сөз вар инсаны мөһв едәр. Һәр сөзүн өз саһиби, вәтәни вар, ата-анасы вар. Јетим сөз јохдур. Чох заман аталы-аналы сөзләри дә огуллуға көтүрүрләр. Бу, мүхтәлиф халглар арасында олур. Бир халг хошуна кә-

лән, еһтиҗачы олан сөзләри башга халглардан өзүнүн сөз хэзинәсинә дахил едир. М.Казым бәҗ рус дилини океана бәнзәдирди. Бу океан башга дилләрден чаҗ кими ахыб кәлән сөзләри өзүнә говушдурут. онлары горуҗур. Рус дилини корлаҗанлары Казым бәҗ кәскин тәнгид едирди.

М.Казым бәҗ исламын тарихинә јенидән гаҗыдыр. Ону бир чох мәсәләләр нараһат едир вә дүшүндүрүр, суаллара чаваб ахтарыр. Мәһәммәди пеҗгәмбәр едән, ону һакимийәтә кәтириб чыхаран сәбәбләр нәдир, һансы гүввәләрди? Нә үчүн он минләрлә әрәб онун "ла илаһә илләллаһ"ыны тәкрат едәрәк нечә-нечә аллаһлардан әл чәкиб онун архасынча едирдиләр? Сонралар башга халглар да онлара гошулдулар. Мәһәммәд пеҗгәмбәрин күчү нәдәҗди? Гылынчындаҗдымы, ја идеҗасында, чәһәннәм дәһшәтиндәҗидими? М.Казым бәҗ тарих сәһифәларини вәрәгләҗир, суалларына чаваб ахтарыр. Романын јаранма, чичәкләнмә вә сонра да мәһволма сәбәбләрини тәдҗиг едир. Бизанса нәзәр салыр, дүнја дилләринин јаранма тарихини вәрәгләҗир. Мүхтәлиф өлкә халгларынын јаратдыглары илаһәләрин, танрыларын, динләрин тарихини өҗрәнир, мүҗәҗисәләр апарыр. Әрәб мүһитинин, халгын ичтимаи-сиҗаси, дини шәраитинин, руһунун өҗрәнилмәсини өн плана чәкир. Бүтүн бунлары өҗрәнмәҗи, һәҗигәти демәҗи Казым бәҗ өзүнә борч билирди. Бүтүн бунлары нәзәрә алан Казым бәҗ "Исламын тарихи"ни бөҗүк сәҗ вә зәһмәтлә јазыб тамамлаҗыр. Лакин арвадынын, јеничә доғулмуш оғлан көрпәсинин өлүмү ону сарсыдыр. Казым бәҗ ики ушагла: 2 јашлы ғызы вә 10 јашлы оғлу илә төк галыр. Казым бәҗ һәмишә атасындан ешитдиҗи сөзләри "(арвадсыз ев сусуз дәҗирмандыр)", "евин көзәллиҗи онун диварларында, әшҗасында дәҗил, ев саһибинин күләр үзүндәди") тез-тез тәкрат едәрди. Артыг М.Казым бәҗ арвадыны итирмишди, онун дәрди бөҗүк иди. Буна бахмаҗараг о јазырды. О, "Мүридизм вә Шамил" әсәрини јазмаға һазырлашыр. Бу әсәри јазмаг исламын тарихини јазмагдан чәтин иди. Чүнки Казым бәҗ Русиҗада баш верән бир сыра проблемләрә тохунмалы, һәҗигәти јазмалы иди. О, әсәри јазмадан өввәл

Шамиллә көрүшүр, ондан јени-јени мәлуматлар алыр. О, "Мүридизм вә Шамил" әсәрини ишләҗә-ишләҗә "Шәра үл-ислам", "Баб вә бабиләр" әсәрләрини јазыр.

Казым бәҗ 1855-чи илдә һазырладығы лаҗиһәдә бүтүн Шәрг дилләрини Петербург университетиндә чәмләшдирмәҗи, Шәрг дилләри бөлмәси өвезинә Шәрг дилләри факултәси јарадылмасыны тәклиф едир. Онун лаҗиһәси елә һәмин ил тәсдиг едилир вә Казым бәҗ Петербург университети Шәрг дилләри факултәсинин илк деканы сечилир. 1855-чи ил августун 27-дә факултәнин ачылышы олур вә Казым бәҗ орада бөҗүк нитг сөҗләҗир. О дәҗир ки, факултәнин јарадылмасы елмин төләби олуб, дөвләтин мәнәфеҗинә јөнәлдилмишди. Онун чыхышы бөҗүк мараға сәбәб олур, гәзет вә журналларда чап едилир.

Казым бәҗ руслара әсир дүшмүш Шамиллә Петербургда өз евиндә көрүшүр. Шамил өз һәҗатыны ғыса шәкилдә Казым бәҗә данышыр, она мүхтәлиф суаллар верир, Казым бәҗ дә Шамилә, онун ағлына вә икидлийнә мәфтун олмушду. Шамил ондан бир нечә китабыны истәҗир. Казым бәҗ она он беш китаб верир.

Казым бәҗ Шамили Әлчәзаирдә франсыз мүстәмләкәчиләринә гаршы милли үсҗанын башчысы, үсҗан јатырылдыгдан сонра фәхри әсир кими Парисә апарылмыш Әбд үл-Ғадир илән мүҗәҗисә едир вә јазырды ки, "Шамил узун мүддәт кечмишн һәдисәси саҗылмаҗаг. Шамил Әбд үл-Ғадирдән даһа марағлы вә даһа әһәмийәтлидир. Шамил ады өзүндә чохла тарих вә вәтәнпәрвәрликлә бағлы фикирләр еһтива едир. О, гәһрәмандыр, гәһрәманларын јарадычысыдыр".

Казым бәҗин "Мүридизм вә Шамил" әсәри 1859-чу илдә Петербургда "Русское слово" журналында чап олунур.

Казым бәҗә өмрүнүн сон илләриндә Гәрби Европаја сәфәрә чыхмаға ичәзә верирләр. О, Алманија, Франса вә Инкилтәрәдә олур, көркәмли алимләрлә көрүшүр, алты аҗлыг сәфәрдән сонра Петербурга гаҗыдыр. О, артыг һисс едирди ки, өмрүнүн сон илләрини јашаҗыр. Она көрә университет ректоруна әризә јазыб Шәрг дилләри факултәси деканлығына

рәһбәрликдән азад олунмасыны хаһиш едир. Лакин һеч ким жени декан сечилмәси барәдә көстәриш вермир. Казым бәй 1870-чи ил ноҗабрын 27-дә вәфат едир.

Бөйүк Британија, Ирландија, Франса, Алманија, Нолландија, АБШ академияларынын вә елми чәмијәтләринин үзвү, сәккиз дилдә сәрбәст данышан вә јазан алим, Шәрг дилләринин фәхри доктору, Петербург, Казан университетләринин әмәкдар профессору, Петербург Елмләр Академиясынын мұхбир үзвү, Шәрг факултәсинин јарадычысы вә илк деканы, Казан вә сонра Петербург университетләриндә фарс вә әрәб дилләри вә әдәбијат кафедраларынын баниси, илк мүдири Казым бәји 18 ил һеч ким әвәз едә билмәди.

Казым бәјин дәфн мәрәсиминдә профессор И.Березин деди ки, нә гәдәр ки, Шәрг тәдгиг олуначаг, Казым бәјин ады һәрмәтлә чәкиләчәқдир. Бу, һәгигәтән беләдир. Онын һәјәти вә фәалијәти, елмә мұнасибәти кәнч нәслин ән бөйүк тәрбијәчиси, ән мүдрик мұәллиמידир. О, бүтүн мәналы һәјәтыны "һәр һаләтин көкү вә һәр бир јүксәк мәнзилинин һәјәти" олан елмә һәср етмишдир.

VII. 3. М.Ш.Вазеһин һәјәти вә мұәллимлик фәалијәти

Көркәмли Азәрбајчан шаири Мирзә Шәфи Вазеһ 1794-чү илдә Кәнчә шәһәриндә ме'мар аиләсиндә анадан олмушдур. Атасы Садыг киши ону Шаһ Аббас мәсчиди јанындакы мәдрәсәјә гојур. Шәфи атасыны еркән јашларындан итирир. Буна көрә дә о, тәһсилини давам етдирә билмир. Бу вахт Ирандан Кәнчәјә кәлмиш мүтәрәгги фикирли тачир һачы Абдулла Шәфинин габилијәтинә мәфтун олуб онун охумасына шәраит јарадыр. Шәфи онун һимајәси алтында мәдрәсәдә әрәб, фарс дилләрини мұкәммәл өјрәнир, асудә вахтларында Шәргин Хөјјам, Низами, Сә'ди, һафиз кими мөһшүр шаирләрини охујур, онлардан өјрәнир. Дини тәһсил ону тә'мин етмәдијинә көрә мәдрәсәдән јарымчыг чыхыр. О, һачы Абдулланын көмәји илә Чавад ханын гызы Пүстә ха-

нымын вар-дөвләтини идарә етмәк үчүн "мирзәлик" вәзи-фәсинә тә'јин олунар. О, бу вәзифәнин өһдәсиндән бача-рыгла кәлир, ишдә сәлигә-саһман јарадыр. Буна көрә дә она "Мирзә" дејә мүрачәт едирләр вә о вахтдан Мирзә Шәфи дејә чагырырлар. Вазеһ исе онун әдәби тәхәллүсү олур. Лакин Мирзә Шәфинин хошбәхт күнләри үзүн сүрмүр. 1826-чы илдә Русија — Иран мұһарибәси әрәфәсиндә Пүстә ханымын гардашы Уғурлу ханла Ирана гачмасы вә һачы Абдулланын гәфләтән вәфат етмәси Мирзә Шәфини сарсыдыр, вәзијәтини чәтинләшдирир. О, өзүнә иш ахтарыр. Көзәл хәтти олдуғуна көрә ону мәдрәсәјә дә'вәт едирләр. О, мәдрәсәдә ушағлара нәстәлиг хәтти илә көзәл јазыб-охумагы өјрәдир (нәстәлиг — әрәб әлифбасы илә јазылан бәдди хәтт нөвүдүр. XIV әсрин сонларында нәхс вә тә'лиг хәтләринин әлағәләндирилмәси нәтичәсиндә јаранмышдыр). Лакин дини хурафатын чүрүклүјүнү тәғид едән Мирзә Шәфини диндарлар кафир адландырыр вә ону мәдрәсәдән узағлашдырырлар. О, евләрдә, ән чох Ибраһим ханын евиндә фәрди тә'лимлә мөшгул олур, чәрәк пулу газаныр. Лакин бу да узун сүрмүр. М.Шәфи 1840-чы илдә Кәнчәни тәрк едиб чох истәкли шакирди М.Ф.Ахундовун јанына Тифлисә кәлир. О, М.Ф. Ахундовун көмәклији илә гәза мәктәбиндә Азәрбајчан вә фарс дилләриндән дәрс дејир. Габагчыл рус, күрчү вә харичи өлкә зијапылары илә достлашараг "Дивани-һикмәт" әдәби мәчлисинин ишини давам етдирмишдир. А.Бакыханов, М.Ф.Ахундов, Ф.Боденштедт вә башгалары мәчлисдә иштирак едир, елми, фәлсәфи-бәдди мұбаһисәләр апарылырды. Мирзә Шәфи Вазеһ кәнч алман сәјјаһы, шаири Ф.Боденштедтә фарс дилини өјрәдир. Онын мұәллимлијинә, ағлына, билијинә Ф.Боденштедт "Шәргдә мин бир күн" әсәриндә јүксәк гижмәт вермишдир. Ф.Боденштедт Мирзә Шәфинин тә'лим методларындан бөһс едәрәк јазыр ки, устәд нәғмәсини охујуб гуртардыгдан сонра кәрәк һәрәмиз бир һикмәтти сөз јахуд бир һекајә данышајдыг. Мирзә Шәфи бизи дигтәтлә динләдикдән сонра кимин ағыллы, кимин мәнһасыз данышдыгы мәсәлә барәсиндә өз фикрини билдирәрди.

Ағлымыза кәләң һикмәтлһ сөзләри исә устәд о дөгигә нәғмәжә чевирирди. Дәрсин һәр тәнәффүсүндә нәғмә охунурду. Һәр арзу, һәр истәк бир нечә нәғмәдә өз көзәлһ ифәдәсини тапырды.

М.Шәфи 1852-чи илдә Тифлис кимназијасынын Шәрг дилләри мұәллими И.Григориевлә бирликдә Азәрбајҗан дилиндә илк дәрс вәсаити тәртиб етмишдир. "Китаби-түрки" адлан һәмин вәсаитдән кимназија вә гәзә мәктәпләриндә Азәрбајҗан дилини өјрәнмәк үчүн истифәдә олунмушдур.

Мирзә Шәфи гәјдә едирди ки, инсан тәбиәтин ганунајугунлуғларыны поза билмәз. Инсан јалныз варлығы дәрк едәр, тәбиәтин сирләрини өјрәнә биләр. М.Шәфи "инсан зүлмә табедир" фикринә гаршы чыхмыш, имкан дахилиндә һәр кәси зүлмә мұғавимәт кәстәрмәјә чағырымышдир. Дөврүнүн көркәмли шәхсијәтләри А.А.Бакыханов, М.Ф.Ахундов, Ф.Боденштедт, И.К.Јени Колонов, Н.Гребнев, В.Гарниш вә б. Мирзә Шәфи јарадычылығына јүксәк гижмәт вермишләр. В.Гарниш 1845-чи илдә јазырды ки, онун шәргли досту Мирзә Шәфинин гәлбиниң дәринликләриндән ахыб кәләң фикрләр бир анда сәһирли нәғмә чичәкләринә дөнүб Тифлиси әфсанәви шәһәрә чевирмишдир.

1861-чи илдә нәшр едилмиш франсыз әнскилопедијасында дејилирди ки, Мирзә Шәфинин дили зәнкин вә образлыдыр. Онун поемалары әтраф дағларын әтри илә долудур. Ф.Боденштедт исә Мирзә Шәфи һағгында белә јазыр: " Гәлбимдә јенә сән чанланырсан, еј кәнчәли устадым! Сәнин јанында әлләшиб, нәғмәләрини мәләһәтлһ сәсиндән динләмәк истәјирәм. Сәнин мәнә бәхш етдијин о әтирли чичәкләрдән көзәл бир чәләнк һөрдүм. Сәнә шәһрәт, гадынларымыза севинч кәтирмәк үчүн гаршыма тәкдјүм инчиләри сапа дүзүб, сәлигәли, көзәл бир бојунбағы дүзәлтдим, еј мәним кәнчәли сөз устәдың Мирзә Шәфи!"

Мирзә Шәфи гадын азадлығынын тәрәфдары олуб гадына јүксәк гижмәт вермишдир. Онун фикринчә, гадынлар һәмишә ағыллы олублар. Онларын һөкмү бөјүк, мөһәббәтләри үлвидир. Гадынларын көзләри көзәллијин тимсалы, һикмәтин

өзүдүр. Гадын хошбәхтлик тачынын ән гижмәтлһ даш-ғашыдыр.

Буна көрә дә Мирзә Шәфи мөһәббәти зәрури сајыр вә дејирди ки, мөһәббәт үрәји вә ағыл ирәли, һәјатын бурулғанлары ичинә атыр. Бу вахт үрәк сәадәти мөһәббәтдә көрүр, ағыл исә јер үзүнүн ән ағыр өзәб-әзијәтинә дөзүр. Инсаны инсан ејләјән мөһәббәтдир. Мөһәббәт олмајән јердә нәғмә дә олмаз. Мөһәббәт данышанда идрак сусмалыдыр. Гадын көзәллик рәмзи кими санки мөһкәм дәфнә ағачына мөһәббәтлә сармашыб, һәм ағачы, һәм дә өзүнү бәзәјир. Ән јүксәк гижмәти гадынлара вермәк ләзымдыр. Күнәш олмаса күл ача биләрми? Шоран торпагда бөнөвшә битәрми? Гадынлар да беләдир. Онлар о заман көзәлләшәр, чичәк кими ачарлар ки, ону бәсләјиб горујасан. Кишиләр көзәл бағбан олсалар, бағчалары күлләрин әтри бүрүјәр. Гадына гаршы кобудлуг етмәк јарамаз. Гызылкүлүн гајғысыны мөһәббәтлә чәксән, о ачачағ, әтирли олачағ, һәм өзүнү, һәм дә сәни бәзәјәчәк. Сән бир гадыны көнүллү гул етмәк истәсән, о, буна дөзмәсә дә өзүнүн ағасы кими гаршында баш әјиб миннәтдарлығыла мөһәббәтини билдирәчәк. Әкәр сән гадыны зорла өз гулун етмәк истәсән, онда о, буна һеч вахт дөзмәјәчәк, мөкр вә һиләси илә сәнин үзәриндә һаким олмаға чалыша-чағ. Чүнки мөһәббәт сәлтәнәтиндә тәзадлар аләми дә вар. Ән үлви мөһәббәт јүксәк ағыл демәкдир. Мөһәббәт сәадәт, вичдан өзәбы вә гәлб чырынтыларынын мәнбәјидир.

Мирзә Шәфи инсан гәлбини дидиб-дағыдан пахыллығы исләмийш, инсанлары пахыллыгдан чәкинмәјә чағырымышдыр.

Мирзә Шәфи әјанилијә хүсуси диггәт јетирир, дәрсләрини әјани тәдрис едирди. Онун фикринчә, әјанилик олмаса, данышығ нәјә дәјәр? Јахшы иши олмајән кәнч кимә көрәкдир?

Мирзә Шәфијә көрә, дүнјанын чиркинликләриндә даһа көзәлини тапа билән адам устәд адланмаға лајигдир. Бу, елә бир көјфијәтдир ки, инсанын дүшүнчәләриндән, гызыл күлүн ләчәјиндән кәлир.

Мирзә Шәфијә көрә, һәјатын мө'насы дүзлүкдә, зәһмәтдә-дир. Бол мөһсул верән зәмидә јахшы мөһсул өвәзинә көзәл

битмиш сармашыг көрөсөн, әлбәттә, сармашыг өвөзинә көрәк бол мәһсул олсун. Бунун үчүн зәһмәт чөкмәк, мүбаризә апармаг лазымдыр. Бу исә инсандан бачарыг вә шәхси ләҗәт тәләб едир. Дүзкүнлүк әҗриликлә мүбаризәдир. Кәнчлик бүтүн җахшы шәҗләрин әкси олан пислиҗә гаршы мүбаризәдир.

Мирзә Шәфи севки, көзәллик, инсан һәҗатынын севинчләри һаггында җазырды. О, адамлары еһтирасын әсири олмамаға, азадлыға, мөһәббәтә, хејрихәһлыға чағырырды. Мирзә Шәфи җахшы билирди ки, "ким еһтирасларын әсиридирсә, о, базардан сатын алынан гулдан да гулду". О билирди ки, инсанын физики гүввәси онун мә'нәви гүввәси илә, ондакы һәҗат ешги илә бағлыдыр.

Мирзә Шәфинин әсәрләриндә сәчдә етдиҗи шәҗ һәҗат көзәлликләридир. О, һәҗатын көзәллиҗини кор-коранә е'тигад-да дејил, онун дүзкүн дәрк едилмәсиндә ахтарырды.

Мирзә Шәфи дәрсләрини бөјүк бир һәвәс вә еһтирасла кечир, "шакирдләрини" дүшүнмәҗә, һикмәт дүнҗасындан фәјдаланмаға чағырырды. Онун фарс, Азәрбајҗан дилини нечә тәдрис етмәси һаггында, онун нечә мүәллим олмасы һаггында фикирләрини зәррәләр шәклиндә олса да Ф.Боденштедтин Мирзә Шәфи һаггында хатирәләриндә тапмаг олур. Мирзә Шәфи дәрси диалог шәклиндә, евристик мүсаһибә методу илә кечирди. О, шакирдләри җарадычылыға, ахтарычылыға, Шәргин һикмәт дүнҗасындан инчиләр көтүрмәҗә тәһрик едирди. Онун Шәрг аләминә җаылан һикмәтләри ахмаглар үчүн дәрс, јолуну азымышлар үчүн јол көстәрән улдуз иди. Мирзә Шәфи јери кәләндә өз һәҗатындан, өз мөһәббәтиндән дә сөз ачыр, шакирдләрини Шәргин е'чазкар мөһәббәт нәғмәләри илә таныш едирди. О, Низамидән, Хаганидән, Фирдөвсидән, Сә'дидән, һафиздән, Чамидән, Фүзулидән сөз ачыр, шакирдләрини онларын сөз инчиләри илә таныш едир, сонра өз нәғмәләрини охујур, даһа сонра шакирдләрини данышдырырды.

- Әзиз мүәллим, ... бир шә'р десәјдиниз, көзәл оларды.
- Кимдән истәјирсән?...

— Мәсләһәт сизиндир.

— Мәним бир шаир кими устадым Фүзулидир. Белә бир шаир таныјырсанмы?

— Хејр. Анчаг Сә'ди, Фирдөвси, Хәјҗам ады ешитмишәм.

— Нә, ајдындыр. Фүзули әсәрләринин чоҳуну вә шаһ әсәри саылан "Лејли вә Мәчнун"у доғма дилиндә җазыб. Анчаг фарс вә әрәб дилләриндә дә җарадыб. Фүзулинин дили орнаментли, тәшбех вә истиарәләрлә чоҳ зәнкинди. Бу зәнкинлик ... Шәрг шаирләринин һеч бириндә јохду. Сә'ди, һафиз, Хәјҗам вә Фирдөвсиҗә кәлдикдә исә онлар фарс шаирләридир. Дәрду дә өз дилләриндә җарадыблар. Сә'ди тәрбиҗидир. Фирдөвси өз халгынын узаг кечмишиндән узун-узады әфсанәләр, рәвәјәт вә тарихи әһвалатлар җарадыб. Онун гәһрәмәнлары кечмишин өзү кими әзәмәтли вә горхунчду. һафиз мөһәббәт вә көзәллик мүбәллиғидир. Хәјҗам исә халис фикир гызылындан јоғрулуб. Аз-чоҳ ајдын олдуму?¹

Бу узун парчаны игтибас етмәкдә мөгсәд Мирзә Шәфинин шакирди Боденштедтә нечә дәрс кечдијинин маһијәтини дүзкүн ашкарламагдыр. О, бүтүн шакирдләринә дәрси белә кечир, онлары ахтарычылыға тәһрик едирди.

Бир дә о, Шәргин нәҗә гадир олдуғуну, онун әсрәрәнҗиз, интәһасыз көзәллиҗини, һикмәтләрини авропалы гонағлара чатдырмаға чалышырды.

Мирзә Шәфи һәдсиз дәрәчәдә төвәзәкар, адамларә сонсуз дәрәчәдә е'тибар едиб өзүнә инанмајан, шәхси мәнәфәјинин гајғысына галмајан бир шәхсијәт олмушду. О, бүтүн өмрү боју севки вә сирдаш ахтармыш, онлары тапан кими дә итирмишди. Она көрә ки, о, ахтардығыны үрәкдән ахтарыр, тапдығыны идеаллашдырырды. Бу да һәгигәтди ки, истәк, севки нә гәдәр бөјүксә, үрәк дә бир о гәдәр бөјүкдү. Буна көрә дә шакирди Ф.Боденштедт ону даһи һесаб едир вә дејирди ки, Мирзә Шәфи Гәрбдә олсајды, һәте кими фикирләр һакими оларды. Она көрә ки, Мирзә Шәфи өз әсәрләри илә инсанларын гәлбинә дәриндән нүфуз етмәји, он-

¹ Ничат Ә., Көнчәли мүдрик, Бақы, "Җазычы", 1990, сәһ. 210-211.

ларын дахили алеминдәки сирләри дәрк етмәји бачаран, инсанлардакы гәрибәликләри дујан бир сәнәткар иди. Оуну јаратдығы әсәрләр зәнкин бир хәзинә, бүтүн әсрләрә зөв вәрән түкәнмәз бир мәнбәди. О, бир сәһирбаз кими әл вурдуғу һәр шеји чавахирә чевирмиш вә идрак, мәнһәббәт сәһибләрини өзүнә мәфтун етмишдир.

VII. 4. М.Ф.Ахундовун педагожи көрүшләри

М.Ф.Ахундов 1812-чи илдә Шәкидә анадан олмушдур. 1814-чү илдә атасы илә Хамнәјә (Иранда, Чәнуби Азәрбајчанда кәнддир) гајыдыр. Күнүсү илә јола кетмәјән анасы Нанә ханым 1818-чи илдә әр евини тәрк едиб әмиси Ахунд Начы Әләскәрин јанына көчүр. Нәмин вахтдан да балача Фәтәли Начы Әләскәрин һимәјәси алтына дүшүр вә ел арасында "начы Әләскәр оғлу" кими таныһыр. М.Ф.Ахундов илк тәһсилинә Хамнәдәки моллахананда башламыш, лакин тәдрис үсулунун сәрт гајдаларына дөзә билмәјиб мәктәби тәрк етмишдир. Бундан сонра онун тәрбијәси илә Начы Әләскәр өзү мәшгул олмуш, она дини тәһсил вермишдир. Балача Фәтәли әрәб, фарс дилләрини, шәрг әдәбијаты классикләринин әсәрләрини өрәнир.

1825-чи илдә Начы Әләскәр аиләси илә бирликдә Кәнчә шәһәринә көчүр. О, 1828-чи илдә Шәкијә гајыдыр. 1832-чи илдә Мәккәјә зијарәтә кәдән Ахунд Начы Әләскәр Фәтәлини Кәнчәјә кәтирир. О, бурада Молла Нүсәјндән мәнтиг вә шәриәт елмләрини, Мирзә Шәфидән исә хәттатлығы өрәнир. Фәтәли аз вахтда Мирзә Шәфи илә дост олуб, онун тәсири илә руһани олмағ фикриндән әл чәкир.

М.Ф.Ахундов 1834-чү илдә Тифлисә кәлир. Гафгазын баш һакиминин дөфтәрханасында өмрүнүн сонуна кими шәрг дилләри үзрә мүтәрчим вәзифәсиндә ишләјир. Хидмәти дөврүндә о, прапоршиклиқдән полковник рүтбәсинә јүксәлир, бир чох орден вә медалларла тәлтиф олунур.

Тифлис мүһити М.Ф.Ахундовун дүнјакөрүшү вә истәда-

дынын инкишафында мүһүм рол ојнајыр. О, бурада А.Бакыханов, И.Гутгаһынлы, Г.Закир, К.Еристави, Гафгазда сүркүндә олан декабрист јазычы А.А.Бестужев-Марлински, рус шаири Полонски, полјак Т.Ладо-Заблотски, рус шәргшүнаслары Ханыков, А.Берже вә б. зијалыларла таныш олур, достлуг мүнәси-бәтләри јарадыр. О, рус дили васитәсилә Гәрби Авропа ичтимаи, сијаси, фәлсәфи фикри илә таныш олур. Шекспир, Молјер, Еразм, Слиноза, Волтер, Нолбах, Дидро, Руссо, Монтескјә, Јум, Сисмонди вә б. әсәрләрини өрәнир.

О, 1836 — 40-чы илләрдә Тифлис гәза мәктәбиндә Азәрбајчан дили мүәллими ишләјир.

М.Ф.Ахундов 1842-чи илдә Начы Әләскәрин гызы Туту ханымла евләнир. Онларын он үч евләдиндән јалныз икиси: оғлу Рәшид вә гызы Нисә чох јашамыш, галан ушағлар көрпә икән вәфат етмишләр.

1845-чи илдә Тифлисдә рус театры тәшкил олунур. Бурада Шекспир, Молјер, Гогол вә Островскинин әсәрләри тамашаја гојулур. М.Ф.Ахундовда театра, драматуржијаја гызғын мәнһәббәт ојаныр. О, 1850 — 1855-чи илләрдә алты комедија јазыр вә тәкчә Азәрбајчанда дејил, бүтүн Јаһын Шәргдә драматуржијанын әсасыны гојур.

М.Ф.Ахундов 1857-чи илдә әрәб графикасы әсасында јени әлифба тәртиб етмиш вә әлифба ислаһаты урунда кәркин мүбаризәјә башламышдыр.

М.Ф.Ахундов 1863 — 1865-чи илләрдә мәншур "Камүлүд-дөвлә мәктублары"ны јазмышдыр.

XIX әсрин 60 — 70-чи илләриндә Мирзә Фәтәли Азәрбајчан, Иран вә Түркијәнин мүтәрәғти зијалылары Мирзә Мелкум хан, Чәләләддин Мирзә, Мирзә Јусиф хан, Әли хан, Нәсән бәј Зәрдаби вә б. илә достлуг әлағәләри јаратмыш, онлары маарифчи-демократик көрүшләри илә таныш етмишдир. М.Ф.Ахундов 1878-чи илдә вәфат етмишдир. Оун илк әсәри "Зәманәдән шикајәт", икинчи әсәри А.С.Пушкинин өлүмүнә һәср етдији "Шәрг поемасы" олмушдур. М.Ф.Ахундов әсәрләриндә маариф, мәктәб, тәһлим-тәрбијә мәсәлә-

ләринә кениш йер вермишдир. Оун фикринчә, тә'лим-тәрбијә жени чәмијјәтдә жени инсаны јетишдирмәк үчүн мүһүм васитәдир. М.Ф.Ахундова көрә, тәрбијәнин мәгсәди *камил инсан* јетишдирмәкдир. Камил инсан елм, билек саһиби, философ тәбиәтли олуб, мүасир һәјат үчүн лазым олан биликләрә јијәләнмиш, дүнја мәдәнијјәтиндән хәбәрдар, јүксәк зөвглү, чалышган, вәтәнпәрвәр бир шәхсијјәтдир. Камил адам инсан өвладынын досту, һәгигәт сирләринин кәшфиндә мал вә чан горхусу чәкмәјән ағыллы адам демәкдир. Камил адамын мәгсәди милләти арасында елм вә сәнәтләрин интишар етмәсини, өз милләтинин үрәк тарласында гејрәт, намус, халгпәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик, әдаләт вә бәрәбәрлик тохуму әкилмәсини вә милләтин арасындан зилләт вә фәғирлијин дәф олунмасыны, онун сәрвәт вә дәвләт газанмасыны истәмәкдир. Ахундов дејир ки, елм һөкм едир. Дәлил вә сүбүту олан һәр гәзијә елмдир.

М.Ф.Ахундовун фикринчә, инсанын једди мүһүм вәзифәси вардыр:

1. Инсан пис әмәлдән гачмалы, хејрхәһ ишләр көрмәлидир.
2. Инсан јахшылыг етмәјә чалышмалы, кимсәсизләрә, каыбларә, јохсулләрә әл тутмалыдыр.
3. Инсан зүлмү дәф етмәјә наил олмалы, зүлмә гаршы мүбаризә апармалыдыр.
4. Инсан чәмијјәтдә һәмвәтәнләр илә меһрибан шәраитдә јашамалыдыр.
5. Инсан елм өјрәнмәлидир. Чүнки инсан елмсиз аиләни, дәвләти, сәлтәнәти идәрә едә билмәз. Елм өјрәнмәк үчүн охумаг, савад өјрәнмәк, ана дилиндә јазыб-охумагы бачармаг лазымдыр. Елм васитәси илә инсанлар чәмијјәтдәки ганунлардан хәбәрдар олур.
6. Инсан һәр јердә елми јаймага чалышмалыдыр. Елми јаймаг үчүн ушага, јенијетмә вә кәнчләрә тә'лим-тәрбијә верилмәлидир. Ушагларын тәрбијәсиндә чубуг вә силлә вурмағын гәти әлејһдары олан М.Ф.Ахундов јазырды ки, чубуг вә силлә ушагларын әхлагыны позар, тәбиәтләрини алчал-

дар, фитри чөвһәрләрини боғар, горхаг вә јаланчы едәр. Һәр бир ата өвладыны тә'лим вә тәрбијә үчүн мәктәбдарын јанына апардыгда ушағынын јанында дедји биринчи сөз бу олурду: "әти сәнин, сүмүјү мәним!". Бу чүр тә'лим-тәрбијә алан ушаглардан бөјүдүкләри вахт нә кими инсанлыг, мә'рифәт, јүксәк һүммәт вә нәчиб әхлаг көзләмәк олар.

7. Инсан чәмијјәтдә гајда вә ганунлары мүдафиә етмәлидир.

М.Ф.Ахундова көрә, инсан өмрүнүн мә'насы халга, инсанлыга хидмәт етмәкдир. Халгы тәрбијә етмәдән ганунларын һеч бир фајдасы ола билмәз. М.Ф.Ахундовун е'тигады, онун кредосу белә иди: халгын тәрбијәси, онун сәадәти, вәтәнин абадлашдырылмасы вә өлкәнин вәзијјәтинин јахшылашдырылмасы угрунда бир иш көрүләрсә, бу, елә бир хејрли ишдир ки, инсанлар ону бәјәнәр, ондан фајдаланар.

М.Ф.Ахундова көрә, намус, гејрәт, ағыл, елм вә һабелә инсан тәбиәтиндә мөвчуд олан башга нәчиб гүввәләр елә хүсусијјәтләрдир ки, онлар инсаны јахшыны писдән, савабы күнаһдан ајярмага, хејр ишдән һөзз алмага, пис ишдән әзаб чәкмәјә габил едәр... Бу исә о демәкдир ки, инсанын тәбиәтинә елм чөвһәри илә нә гәдәр артыг чила верилирсә, инсан һәм елмин гүввәси, һәм дә өз тәбиәтинин көмәји илә пис әмәлләрдән бир о гәдәр сахынар.

М.Ф.Ахундов камил инсанын јетишмәсиндә ирсиијјәтлә јанашы, ичтимаи мүһит вә тәрбијәјә јүксәк гијмәт верирди. М.Ф.Ахундов дејирди ки, камал ата күркү дејил ки ирслә өвләдә јетишә. Оун фикринчә, ирси имканлар: ағыл, нитг вә с. тә'лим-тәрбијә сајәсиндә реаллашыр. Фитри ағыл, дүшүнчә вә габилитәтдән һеч ким мәһрум дејилдир. Лакин бу габилитәт поладынын үстүнү пас тутмушдур. Тә'лим-тәрбијә бу пасы тәмизләјир, инсаны бир шәхсијјәт кими чиләләјир. Инсана елм вә мәдәнијјәт лазымдыр. Инсан елм өјрәнмәли, хејрхәһ олмалыдыр. Инсан пис хәјалларла јашамамалы, елмләри, сәнәтләри өјрәнмәлидир. Инсан јахшы әмәлләри, хејрхәһлығы, билији вә һүнәри илә нәинки өз догма халгы арасында, һәтта дүнја халглары ичәрисиндә дә ад газанын

үстүнлүк элдә едә билир. Инсанларын һәгигәти көрән көзүнә пәрдә чәкән вә онларын дүнја ишләриндә тәрәгги етмәләринә мане олан һәр чүр мөвһумат вә фанатизм арадан галдырылмалыдыр. Дүнја халглары, хусусилә алман, фирәнк, инкилис вә б. халглар она көрә инкишаф едиб сивилизасион халглар олдулар ки, онлар елмләри вә сәнәтләри өйрәдиләр. Онлар елм вә мә'рифәт васитәси илә тәрәгги етмишләр.

М.Ф.Ахундов камил инсанын тәрбијәси үчүн үч мүйһүм амилин олмасыны ирәли сүрүрдү. О, бу фикрини Н.Зәрдабијә мәктубунда белә ифадә едирди: "Еј алим һәсән бәј! Сән һәр чүр гәзетиндә биз мүсәлманлара, мүсәлман тајфасына елмин фәзиләтини вә фәјдасыны билдириб бизә һеј тәклиф едирсән ки, елм өйрәнин, елм өйрәнин!.. Чох јахшы, фикирләрин гижмәтли вә әвәзсиздир, зигижмәтдир. Биз сизин нәсифәтинизи ешидиб елм өйрәнмәјә һазырыг. Бизә де көрәк, елми һарада өйрәнәк, кимдән өйрәнәк вә һансы дилдә өйрәнәк? Сизин арзуларыныз о вахт јеринә јетәр ки, һәтта бизим чобанларымыз да охумаг, јазмаг биләләр, гадынларымыз да охумаг билә."

М.Ф.Ахундов һарада өйрәнәк дејәркән мәктәбләрин олмадығындан шикајәтләнирди. Кимдән өйрәнәк дејәркән мүйәллимләрин олмадығыны көстәри вә мүйәллим кадрларынын һазырлынмасыны зәрури сајырды. Мүйәллим кадрлары һазырлајан мүәссисә — семинарија јох иди. М.Ф.Ахундов Гори мүйәллимләр семинаријасында Азәрбајчан шө'бәсинин ачылмасына чох сә'јлә чалышырды.

Нәһәјәт, М.Ф.Ахундов "һансы дилдә өйрәнәк" дејәркән тә'лимин ана дилиндә апарылмасыны зәрури сајырды. О заман тә'лим фарс вә рус дилләриндә апарылырды.

М.Ф.Ахундова көрә, мәктәбләрдә тә'лим-тәрбијә ана дилиндә апарыларса, орда тәрбијә аланлар лазым кәлдикдә вәтән һаминә күчлү дүшмән баш галдырарса, чанындан кечмәјә һазыр олар, милләтин вә дәвләтин гүдрәтини, шөвкәтини горујуб сахлајар. Онлар милли гүдрәтин вә вәтенин бикәнә халглардан горунмасы үчүн азадлыг вә истигғали-

јәтин өлдән алынмасына гаршы мүбаризә етмәји бачармалыдырлар. Бунунла да милләтин бүтүн төбәгәләри арасында гејрәт, һамус, милләтпәрвәрлик вә вәтәнпәрвәрлик тохум әкилиб чүчәртиләр верә биләр.

М.Ф.Ахундов ушагларда ашыланмасы зәрури олан мә'нәви кејфијәтләр ичәрисиндә вәтәнпәрвәрлији, милләтпәрәстлији биринчи јердә гојурду. Онун фикринчә, патриот (вәтәнпәрвәр — Ј.Т) вәтән тәәссүбү вә милләтин мөһәббәти чан вә малына мүзәјигә етмир, вәтәнинин вә милләтинин мәнфәти вә азадлыгы үчүн чалышыр вә чөфалара дөзүр.

М.Ф.Ахундов јазырды ки, шөрабын һарам едилмәси ислам дининин мисилсиз ганунларындандыр. Чүнки спиртли ичкиләрин бәдәнә һеч бир хәјри јохдур вә бу ичкиләри бир гәдәр чох ичдикдә инсанын вүчуду, шүбһәсиз мүхтәлиф хәстәликләрә тутулур, нәһәјәт тамамилә мөһв олуб кедир.

М.Ф.Ахундов гумары гадаган етмәји зәрури сајыр вә дејирди ки, гумар дүнјада инсанын өмрүнү зај едән вә һејатын ләззәтини зәһримара дөндөрән пис бир адәт вә әлачы тапылмајан тәһлүкәли бир хәстәликдир. М.Ф.Ахундовун бу фикирләри бу күн даһа актуал сәсләнир. Ахы һазырда Азәрбајчан јекәнә өлкәдир ки, орада сигарет гызгын тәблиг олунур, наркоманија ајаг алыб јеријир. Белә олдуғу тәрздә биз М.Ф.Ахундовун арзуладығы камил инсаны тәрбијә едә биләрикми? Шүбһәсиз ки, бу суала мүсбәт чаваб вермәк чох чәтиндир.

М.Ф.Ахундов нәгмәјә, мусигијә гулаг асмағы, рәгс етмәји, шаһмат вә нәрд ојнамағы зәрури сајырды. Онун фикринчә, инсан тәбиәти шадлыг вә кәдәр үчүн чох һәссасдыр. Мусиги инсанын дүшүнчәсинә гйда верир, мә'нәвијәти сафлашдырыр. М.Ф.Ахундова көрә, бәшәријәтин хошбәхтлик вә сәадәти о вахт мүмкүн олачагдыр ки, истәр Асијада, истәр сә дә Авропада инсан ағлы әбәди зиндандан тамамилә хилас едилиб, ишләр вә фикирләрдә инсан ағлы әсас көтүрүлчәкдир.

М.Ф.Ахундов әрәб әлифбасынын чәтинлијини көрүр вә бу

чәтинлиги арадан галдырмаг үчүн әлифба ислаһаты апармагы зәрури сәјырды. Бунун үчүн М.Ф.Ахундов ашагыдакылары тәклиф едирди.

1. Саитләр һәрфләрлә жапышыг јазылмалыдыр.

2. Нөгтәләр ләғв едилмәлидир.

3. Нәрфләр мүхтәлиф шәкилләрдә нөгтәнин көмәји олмдан бир-бириндән фәргләнмәлидир.

4. Сөзләрин тәркибиндәки жапышан нәрфләр ајрылан нәрфләрлә әвәз олунмалыдыр.

5. Јазы солдан саға јазылмалыдыр.

Бу кими ислаһатлар јеринә јетирилсә, һәр бир кәс нә гәдәр бачарыгсыз олса да, чүз'и бир сәјлә аз мүддәт әрзиндә јазыб охумагы өјрәнә биләр. Бүтүн бунлара халгы тәрбијә етмәклә, халгы савадландырмагла, әлифбаны ислаһ етмәклә наил олмаг олар.

М.Ф.Ахундова көрә, јалныз тәбиәт вә чәмијјәт һаггында елми биликләр инсаны мөвһумат вә хурафатдан хилас едә биләр. Инсаны мәдәнијјәтсизликдән әгли тәһсил гуртара биләр. О, тәһсилин дүнјәвилији уғрунда мүбаризә апарарат гәјд едирди ки, мәктәбләрдә дип-әдәбијјат, тарих, чоғрафија, ријазиијјат, астрономија вә с. фәнләр тәдрис едилмәлидир.

М.Ф.Ахундов әсәрләриндә патриархал-аилә адәт-ән'әнәләрини, пахыллыгы, тамаһкарлыгы, јаланчылыгы кәскин тәнгид етмәклә јанашы, достлуг вә јолдашлыгын, инсан-пәрвәрлијин, садәлик вә төвәзекәрлыгын вә дијәр әхлаги кәјфијјәтләрин тәрбијә едилмәсинә дә хүсуси әһәмијјәт вериди.

Беләликлә, М.Ф.Ахундов бүтүн әсәрләриндә феодал чәмијјәтинин ејбәчәрликләрини ифша етмәклә јанашы, өз мүтәрәгги көрүшләрини дә ифадә етмиш, бир маарифчи кими мүасирләрини, хүсусилә кәнчлији дүнјәви елмләр өјрәнмәјә, мүтәрәгги Авропа мәдәнијјәтинә јијәләнмәјә чағырмыш, инсан ағлына вә зәкасына јүксәк гијмәт вермиш, шәхсијјәт азадлыгы уғрунда мүбаризә апармышдыр.

VIII ФӘСИЛ

XIX ӘСРИН 60-ЧЫ ИЛЛӘРИНДӘ РУСИЈАДА МӘКТӘБ ИСЛАҤАТЛАРЫ ВӘ ОНУН АЗӘРБАЈЧАН МААРИФИНӘ ТӘ'СИРИ

VIII. 1. Русијада башланан педагожи һәрәкатын Азәрбајчана тә'сири

XIX әсрин 60-чы илләри Русија тарихиндә, һабелә рус педагожи фикир вә мәктәб тарихиндә дөнүш дөврүдүр. Капиталист истәһсал мүнәсибәтләри феодал чәмијјәти дәринликләриндә јараныр вә сүр'әтлә инкишаф едирди. Феодал чәмијјәтинин бөһраны башлајыр, ичтимаи — педагожи һәрәкат Русијаны бүрүјүрдү. Ичтимаи һәрәкатын башлыча проблеми тәһкимчилик һүгугуна гаршы мүбаризә иди. Бу мүбаризәнин өнүндә Н.Г.Чернышевски, Н.А.Добролюбов кедирди. Ичтимаи һәрәкат Русија һәјатынын бүтүн саһәләринә, о чүмләдән мәктәб, маариф саһәсинә дә күчлү тә'сир етмишдир. Буна көрә дә өлкәдә чох күчлү педагожи һәрәкат башлајыр. Чүнки мәктәбин, маарифин вәзијјәти ачына-чаглы иди. Мәктәб ислаһатлары апармаг дөврүн башлыча мәсәләси иди. XIX әсрин 60-чы илләри рус педагожика тарихинин парлаг сәһифәләрини тәшкил едир. Бу дөврдә рус педагожикасынын атасы К.Д.Ушинскинин истә'дады маариф саһәсиндә кениш вүс'әт алыр. Халгын мәнәфејинә чаваб верән ибтидаи мәктәбләрин ачылымасы, хәлгилик онун

башлыча идејалары иди. Бу дөврдә Л.Н.Толстой өзүнүн нәзәри вә практик фәалијәтинә башламышды. Мүтәрәгги ичтимаийәт көркәмли чәрраһ Н.И.Пироговун фәалијәтини жүксәк гijмәтләндирирди. 1856-чы илдә Н.И.Пироговун "Һәјәт мәсәләләри" адлы мәгаләси "Дәниз мәчмуәси"ндә чап едилди. Бу мәгалә ичтимаийәтин диггәтини тәрбијә мәсәләләринә јөнәлтмәкдә бәјүк рол ојнады. О, тәрбијәнин мәгсәдини жүксәк мәнәви әгидәјә јијәләнмиш инсан тәрбијә етмәкдә көрүрдү.

Чернышевски вә Добролјубов Н.И.Пироговун ирәли сүрдүјү әсас мүддәалары мүдафиә етдиләр.

XIX әсрин 60-чы илләриндәки педагожи һәрәкат кениш вүс'әт алараг мүхтәлиф формаларда тәзаһур едирди. "Дәниз мәчмуәси"ндә Пироговун мәгаләсидән башга педагожи мөвзуда бир нечә мәгалә чап едилди вә бир даһа ичтимаийәтин диггәти тәрбијә мәсәләләринә, бу саһәдә ислаһатларын апарылмасына јөнәлдилди. Бундан сонра Русијада бир-биринин ардынча мүхтәлиф адда алты педагожи журнал нәшр олунмаға башланды.

1861-чи илдә чар һөкүмәти тәһкимчилик һүгүгунун ләғв едилмәси һаггында манифест верди. 60-чы илләрин ичтимаи-педагожи һәрәкаты тәрбијәнин тәһкимчи системинә гаршы чыхыр, үмумбәшәри, силксиз тәһсил системини ирәли сүрүрдү. Бу вахт ән чоһ диггәт ибтидаи мәктәбләрин фәалијәтинә верилирди. Маариф назирлији мәктәбләр һаггында јени низамнамәләрин һазырланмасыны Елми Комитәјә тапшырды. Көркәмли педагоглар, алимләр бу ишә чәлб едилдиләр. 1864-чү илдә "Ибтидаи халг мәктәбләринин әсаснамәси", һабелә "Кимназија вә прокимназијаларын низамнамәси" тәсдиг едилди. Бир илдән сонра "Рус империјасы унверситетләринин үмуми низамнамәси" фәалијәтә башлады. Бүтүн бу тәдбирләр истәр Русијада, истәрсә дә онун учгарларында мәктәбин, маарифин чанланмасына, јени тәшәббүсләрин мейдана кәлмәсинә сәбәб олду.

Русијада баш верән чидди дәјишикликләр јени тәсдиг олунмуш мәктәб, кимназија әсаснамә вә низамнамәләри Гафгазда да маариф вә мәктәбин инкишафына тәсирини кәстәрди. Гафгаз чанишини халг маарифи саһәсиндә бә'зи тә'чили тәрбирләр көрмәјә башлады. Бу тәдбирләр сырасында тәһсил даирәсинин бәрпа едилмәси, мөвчуд дәвләт мәктәбләрини дирчәлтмәк, јени мәктәбләр тә'сис етмәк әсас јер тутурду.

1862-чи илдә Гафгаз чанишини тә'јин едилмиш чар II Александрын кичик гардашы Михаил Николајевич тәһсил ишинә әввәлки рәһбәрлик гадасыны ләғв етди. О, Гафгаз тәһсил мүәссисәләринин јенидән мәркәзләшдирилмәсини лазым билди. Гафгаз тәһсил мүәссисәләринин баш инспектору вәзифәси тә'сис едилди.

1867-чи илдә Загафгазија вә Гафгаз мәктәбләринин низамнамәси тәсдиг едилди. Бу низамнамәнин әсас маһијәти бә'зи јерли хүсусијәтләри нәзәр алмагла бүтүн тә'лим ишини империја мәктәбләриндәкинә даһа да үјгүнләшдырмаг иди. Һәмин низамнамә үзрә бүтүн тәһсил мүәссисәләри вә пансионатлары кенишләнди. Пансионатларда тәрбијә мәгсәди илә рәсм, кимнастика, сәнәткарлыг (һарратлыг, чилдчилик вә с.), багчылыг, бостанчылыг, нәғмә, ојун вә мусиги мөһгәләләри тәшкил едилирди.

1867-чи ил низамнамәси үзрә илк дөфә олараг тәһсил һаггы тәтбиг едилди. Бу низамнамәјә әсасән Гафгаз Тәһсил Даирәси (ГТД) бәрпа едилди. Һәмин низамнамә илә ГТД нәздиндә 6 дирексија, о чүмләдән Бақы губернијасы вә Дағыстан вилајәти халг мәктәбләр дирексијасы илә Ирәван-Јелизаветпол (Жәнчә) губернијалары халг мәктәбләр дирексијасы јарадылды.

1867-чи ил низамнамәси илә тәһсил даирәсинин малијә вәсаити ики дөфә артырылды. Бу артым дәвләт хәзинәсидән олмайыб јерли мөнбәләр һесабына иди. Низамнамәдә хүсуси тәһсил мүәссисәләри, пансион вә үмумтәһсил хал-

рактерли мәктәпләр ачмаг үчүн даһа чидди гәјдалар гојду. Хүсуси мәктәб ачмаг истәјәннәр мәктәбин програмыны тәг-дим етмәклә бәрәбәр, ону дәвләт мәктәбинин мүвафиг дәр-рәчәсинә ујғунлашдырмалы идиләр. Бундан башга, һәммин шәхсләрдән мүәјјән тәһсил вә әхлагча е'тибарлылыг төләб олунурду.

1867-чи илдән ГТД-нин "Сәрәнчамлар" адлы әјлыг орга-ныннын јарадылмасы мәктәбләрин һәјатында мүһүм һадисә иди. Бурада нәшр едилән әмр вә сәрәнчамлар, елми-педа-гожи, методики мәгалә вә мә'луматлар, мәктәб һәјатына аид јазылар мәктәб ишчиләри үчүн чох фәјдалы иди.

Академик Н.Әһмәдов бу дөврү дәриндән тәһлил едәрәк кестәрир ки, Загафгазијада, һабелә Азәрбајчанда халг маа-рифинин инкишафыны ики дөврә бөлмәк олар. Биринчи, Ру-сијанын Азәрбајчаны истила етдији күндән 70-чи илләрә гә-дәрки дөвр. Бу дөврдә халг маарифи һөкүмәтин сијасәтинә вә империја дахилиндәки маариф системинә мүвафиг ол-магла бәрәбәр, јерли шәраитә ујғун олуб Гафгаза аид ни-замнамәләрә әсасланырды. 1867-чи ил низамнамәси За-гафгазија мәктәбләринин сонунчу низамнамәси иди.

Икинчи дөвр чаризмин Гафгазда даһа да мөһкәмләндији вә бунунла да халг маарифи системиндәки әввәлки јерличилик вә мүстәсналыгынын арадан галдырылдыгы дөвр-дүр. Бу дөврдә рус империјасы үзрә бир сыра мәктәб ни-замнамәләри, о чүмләдән 1871-чи илдә кимназија вә про-кимназијаларын, 1872-чи илдә реалны мәктәбләри вә шә-һәр мәктәбләринин низамнамәләри мејдана кәлир. Бүтүн Гафгазла бирликдә Азәрбајчан маариф системи дә Русија империјасындакы системә ујғунлашдырылды, мәктәбләр империја дахилиндәки низамнамәләрлә идәрә едилмәјә башланды.¹ Чар һөкүмәтинин 22 нојабр 1873-чү ил гәрары илә Гафгаз өлкәсинин халг маарифи бирдәфәлик империја дахилиндәки мәктәб шәбәкәләринә дахил олду. Биринчи дөврдә јерли шәраит нәзәрә алыныр, јерли дилләрин тәд-

рисинә аз-чох үстүнлүк верилирдисә, 1873-чү илдән сонра бунлар хејли мөһдудлашдырылды. Али мәктәбләрә дахил оланлара верилән үстүнлүк дә арадан галдырылды. 1874-чү илдә шәһәр, 1875-чи илдә исә кәнд нормал мәктәбләри-нин низамнамәси гәбул едиләркән үмумрусија мәктәб сис-теми әсас кәтүрүлүрдү. 1868-чи илдән е'тибарән мөвчуд гә-за мәктәбләри үч әсас синифли мәктәбә чеврилди. Тәдрис планына латын вә Авропа дилләри дахил едилди. Шуша, Кәнчә, Нуха, Шамаһы вә Дәрбәнд гәза мәктәбләринин тәд-рис планына франсыз дили дахил едилмишди.

VIII. 3. Мүхтәлиф тип мәктәбләрин јаранмасы

1867-чи ил низамнамәси илә Русијадан фәргли олараг Гафгазда, һабелә Загафгазијада дәвләт тәрәфиндән бир вә икииллик тәһсил мүддәти олан ибтидаи мәктәбләр тәшкил едилди. 1867-чи ил низамнамәсиндә ГТД үзрә 19 ибтидаи мәктәбин ачылмасы нәзәрдә тутулурду ки, бунлардан үчү Азәрбајчанын пәјына дүшүрдү. Ибтидаи мәктәбләрин тәд-рис планына шәриәт, рус вә јерли дилләрдә оху вә јазы, һе-сабдан дөрд әмәл дахил иди. Пешәләр јерли вәсаит һесабына өјрәдилә биләрди. 70-чи илләрдән башлајараг ибтидаи тәһсил саһәсиндә чанлама јараныр. Бақыда халг маарифинә диггәт јетирилмирди. Бақы реалны мәктәби вә "Мүгәддәс Нина" гыз мәктәбиндән башга, бир нечә елемен-тар мәктәб варды. 1870-чи илдә Бақы губернатору Гафгаз чанишинлији Баш Идарәсинә мүрачиәт едәрәк Бақыда иб-тидаи мәктәб ачылмасыны зәрури һесаб едир. 1871-чи илдә Бақыда икисинифли шәһәр мәктәби ачылыр. 1874-чү илдә Русија ХМН "Ибтидаи халг мәктәбләри һаггында" јени ни-замнамәни тәсдиг етди.

XIX әсрин 80-чы илләриндән е'тибарән Бақы губернија-сында ибтидаи мәктәбләр нисбәтән инкишаф едир. 1880-чы ил гәдәр шәһәрдә 2 ибтидаи мәктәб вә бир дәннзчилик си-нифи вар иди. Ибтидаи тәһсилә олан төләбат дикәр шәһәрләрдә дә өзүнү кестәрирди. 1879-чу илдә Кәнчәдә

¹ Әһмәдов Н., XIX әср Азәрбајчан мәктәби, Бақы, "Маариф", 1985, сәһ. 62-63.

ибтидаи мектаб ачылып.

XIX асрин 60-чы иллэриндэн шөһэр мектаблэри мејдана кэлир. Тип етибары илэ јени олан бу мектаблэри ачмагда һөкүметин мәгсәди бүтүн төбөгәдән оланларын ушагларына ибтидаи әгли вә дини-әхлаги тәһсил вермәк иди. 1872-чи илдә тәсдиг едилмиш хусуси низамнамәјә көрө, шөһэр мектаблэри ја дөвләт һесабына, ја земство, ја шөһэр ичмасы вә төбөгәлэри, јахуд да хусуси шөхслэрин һесабына ачыла биләрди. Шөһэр мектаблэри бир, ики, үч вә ја дөрдсинифли нәзәрдә тутулурду. Загафгазијада илк дөфә шөһэр мектаби 1874-чү илдә Шушада тәшкил едилди. Бундан сонра Шамахи гәза мектаби шөһэр мектабине чеврилди. Бир-биринин ардынча Нуха, Нахчыван, Загатала гәза мектаблэри шөһэр мектаблэринә чеврилди. Тарихи ролуну ојнајан гәза мектаблэри өз јерлэрини шөһэр мектаблэринә вердиләр.

Шөһэр мектаблэринин мүәллимлэринин чоху Тифлис Александровски мүәллимләр институтуну битирмишдиләр. Ана дили мүәллимлэри ичәрисиндә мөһшүр мүәллим вә шаир С.Ә.Ширвани, онун оғлу Мир Чөфәр (Шамахида), Мирзә Нәсән вә Аслан бөј Әмирбөјовлар (Шушада), Аббас Мирзә Ахундов вә Молла Чөләби оғлу (Нухада), Молла Мөһәммәд Газыјев (Загаталада), Мирзә Гасым Ахундов (Кәнчәдә) вә б. вар иди.

XIX асрин 30-чу иллэриндән тәшкил едилән дөвләт мектаблэри сајча аз, һәм дә силки характер данышығындан јухары төбөгәлэрин ушагларына, хусусән шөһэр әһалисинә хидмәт едирди. Кәндлөрдә јашајан әһалинин ушаглары тәһсилдән мөһрум иди. М.Ф.Ахундов дејирди: "Әкәр десәк ки, кәнд чамааты галсын, анчаг шөһэр әһли елм өрјәнсин, о заман бир күл илэ баһар олмаз, чүнки шөһэр чамааты кәнд чамаатынын јанында дәниздә бир гәтрә кимидир". Она көрө кәндлөрдә дә мектабләр ачылмалы иди. 60-чы иллөрдән башлајараг кәнд мектаблэри ачылып. Белә мектабләр илк дөфә Ләнкаран гәзасынын рус кәндлэриндә мејдана кэлир. Бу мектабләрә јерли мүлки рәисләр һимәјәдарлыг едирдиләр. Чох вахт белә мектаблэри гәза мектаблэринин мө'зун-

лары тәшкил едирди. Белә мө'зунлардан бири Шамахи гәза мектабини битирмиш А.О.Чернјаевски иди.

XIX асрин 70-чи иллэриндән башлајараг Азәрбајчанын рус кәндлэри илэ бөрабәр Азәрбајчан кәндлэриндә дә рус дилиндә тәһсил верән халг мектаблэри мејдана кэлир. Бу мектабләр "Загафгазијада тәдрис һиссәсинин тәшкили һаггында" 1873-чү ил 22 нојабр тарихли һөкүмәт гануну илэ рәсмиләшдирилди. Нәмин гануна көрө, һәр бир губернија вә ја вилајәтдә хәзинә һесабына үчә гәдәр кәнд мектаби ачыла биләрди. Кәнд мектаблэри бир вә ја икисинифли ола биләрди. Бирсинифли мектабдә тәһсил мүддәти үч, икисинифли мектабдә исә 5 ил иди.

Гафгазда кәнд нормал мектаблэри илк дөфә Газах гәзасынын Дагкөсәмөн, Чөбрајыл гәзасынын Чөбрајыл, Зәнкөзүр гәзасынын Корус кәндлэриндә тәшкил едилмишдир. Беләликлә, 1876-чы илдә Азәрбајчан кәндлэриндә рус дилиндә тәһсил верән дөвләт ибтидаи кәнд (халг) мектаблэринин әсасы гојулур. Бундан сонра тәдричән Азәрбајчанда кәнд мектаблэринин сајы чохалыр. Кәнд мектаблэри үчүн мүәллим кадрлары һазырлајан јалныз Кубан мүәллимләр семинаријасы иди. Бу семинарија Гафгаз кәнд мектаблэринин еһтијачларыны өдәјә билмирди. Буна көрө дә мүәллим кадрлары һазырлајан тәдрис мүәссисәлэринин јарадылма-сы зәруријәтини Азәрбајчан маарифчилэри дөнә-дөнә гејд едирдиләр.

VIII. 4. Мүәллим кадрларынын һазырланмасы проблеми, Гори мүәллимләр семинаријасы нәзиндә Азәрбајчан шө'бәсинин тәшкили

XIX асрин 70-чи иллэринә гәдәр Загафгазијада вә Азәрбајчанда мүәллим кадрлары һазырлајан тәдрис мүәссисәлэри јох иди. Дөвләт мектаблэриндә мүәллимләр ја Русијадан дө'вөт олунур, ја да Тифлис кимназијасынын мө'зунлары олурдулар. Мүәллим кадрлары һазырлығы илэ мөшгул олан илк мүәссисә 1866-чы илдә јарадылды. Бу, Тифлис

шөһөрində фәалијәтә башлајан Александровски мүәллимләр мәктәби (институту) иди. Бу да өз нөвбәсində шөһәр мәктәпләри үчүн мүәллим һазырлајырды. Көнд мәктәпләри үчүн мүәллим кадрларынын һазырланмасына бөјүк еһтијач дујулурду. Загафғазия вә Гафғазда илк мүәллимләр семинаријасы 1871-чи илдә Кубанда, 1876-чы илдә исе Гори шөһәрində ачылды. Гори семинаријасы бүтүн Загафғазия үзрә тәшкил едилдијиндән Загафғазия мүәллимләр семинаријасы (ЗМС) адланырды. Семинаријалар 1870-чи илдә нәшр едилмиш "Мүәллимләр семинаријасы һагғында" әсаснаме илә идарә олуурду.

Азәрбајҗанлылардан педагожи кадрлар һазырламаг проблеми Азәрбајҗанын габагчыл маарифчиләрини хусусилә дүшүндүрүрдү. Бу ишдә М.Ф.Ахундов вә Н.Зәрдаби даһа чох фәргләнирди. Загафғазия халгларынын мәдәни һәјатында хусуси һадисә олан Гори мүәллимләр семинаријасынын тәшкилини охучуларына хәбәр верән Н.Зәрдаби 1876-чы илдә "Әкинчи" гәзетиндә јазырды: "Гори шөһәрində бир мәктәбхана ачылыб ки, орада охујан шакирдләри сонра мүәллим еласинләр. О мәктәбханада 20 нәфәр ермәни вә күрчү падшаһлыг хәрчи илә охујачаг. Инди "Гафғаз" адлы гәзет јазыб ки, доғрудур, мүсәлманларын мәктәбханалары үчүн мүәллимләри охутмагдан өтрү сонра әлаһиддә мәктәбхана ачылачаг, амма инди мүсәлманлардан һәр кәс хаһиш етсә, зикр олан Горидә ачылан мәктәбханаја өз ушагларыны өз хәрчләри илә гоја биләр. Орада охумаға кирән кәс кәрәк ујездни школада охумуш ола вә өзү 16-19 јашында ола. Орада 3 ил дәрс дејиләчәк". ЗМС-ы өввәлчә үч (рус, күрчү вә ермәни) шөбәдән ибарәт олмушдур. Илк дәфә семинаријаја гәбул олуан 50 нәфәрин ичәрисиндә бир нәфәр белә азәрбајҗанлы јох иди. Азәрбајҗан кәндләрində тәшкил едилән вә ачылмасы нәзәрдә тутулан мәктәпләрин мүәллим кадрларына, азәрбајҗанлы мүәллимләрә олан еһтијачыны өдәмәк үчүн ајрыча семинарија вә ја шөбәнин тәшкили һәјати зәрурәт иди. 1879-чу ил сентјабрын 23-дә ЗМС нәздində ајрыча бир шөбә — Азәрбајҗан

шөбәси ачылды. Азәрбајҗанлылардан мүәллим кадрлары һазырлығында трихи хидмәт һәмин шөбәнин өһдәсинә дүшдү.

ЗМС-дә еһтијачы олан тәләбәләрә төгауд верилирди.

Азәрбајҗан шөбәсинин илк инспектору вәзифәсинә А.О.Чернјајевски, Азәрбајҗан дили вә сүнни тәриғәти үзрә шәриәт мүәллими вәзифәсинә Молла Нүсәјн Гајыбов, шә тәриғәти үзрә шәриәт мүәллими вәзифәсинә Молла Ә.Ахундзаде, һазырлыг синфинин мүәллими вәзифәсинә исе К.Г.Урусов тәјин едилди.¹

Шөбәнин нәздində тәшкил едилән ибтидаи мәктәбдә Азәрбајҗан дили мүәллими вәзифәсинә сонралар һәмин шөбәнин илк мәзунларындан олан С.Вәлибәјов тәјин едилмишди. ЗМС-нин Азәрбајҗан шөбәсинә илк дәфә 32 нәфәр гәбул олуномушдур. Бунлардан 24 нәфәри А.О.Чернјајевски тәрәфиндән јерләрдә сечилмиш вә семинаријаја дәвәт олуномушду, галанлары исе өз арзусу илә кәлмишди. 32 нәфәрдән 19 нәфәри шөбәнин әсас синифләринә, 13 нәфәри исе һазырлыг синфинә гәбул олуңду. Семинаријаја илк гәбул олуанлар сырасында С.Вәлибәјов, Ф.Кечәрли, Р.Әфәндијев вә б. вар иди.

ЗМС-нин Азәрбајҗан шөбәси фәалијәт кәстәрдији 40 ил әрзиндә 250-дән артыг мүәллим һазырламышдыр.²

Бу мәзунлар Азәрбајҗан халг педагогикасынын гиймәтли инчиләриндән гидаланараг мүтәрәгги рус вә дүнја педагогикасы классикләринин әсәрләриндән фәјдаланараг әсил халг мүәллими кими һәјата вәсигә алмыш, елм вә маариф мөшәлләрини Загафғазиянын учғар кушәләринә апармыш, кәңчләрин кәзләрини тәһсил нуру илә ишыгландырмыш елм, маариф, инчәсәнәт, мәдәнијәт чарчылары идиләр. Онлар һәр чүр әзијәтә, тәғибә дөзәрәк, маарифи кәңдләрдә, шөһәрләрдә јаймагдан јорулмурдулар. ЗМС-нин Азәрбајҗан шөбәси бөјүк бир унверситетә бәрәбәр иш

¹ Әһмәдов Н., XIX әср Азәрбајҗан мәктәби, Бақы, "Маариф", 1985, сәһ. 93.

² Сејидов Ф., Гори семинаријасы вә онун мәзунлары, Бақы, "Маариф", 1988.

апармышдыр. Халг маарифинин Промотеләри олан Ф.Көчәрли, Р.Әфәндијев, С.Вәлибәјов, М.Маһмудбәјов, Н.Нәриманов, Ч.Мәммәдгулузәдә, Ү.Һачыбәјов, М.Магомәјев, П.Гасымов, Ф.Ағазадә, С.Ачалов, А.Әмиров, Ә.Сейидов вә б. тарихә халг мұәллими нүмүнәләри кими дахил олмушлар.

ЗМС Азәрбајҗан шө'бәсинин тәшкилиндә, онун инкишафында А.О.Чернјајевскинин бәјүк хидмәтләри олмушдур.

VIII. 5. А.О.Чернјајевскинин педагожи фәәлијәти

Александр Осипович Чернјајевски 1835-чи илдә Шамахыда анадан олмушдур. О, илк тәһсилени Шамахы гәзә мәктәбиндә алмыш вә ораны битирдикдән сонра Мәрәзә кәндиндә стансија нәзарәтчиси вәзифәсинә тәјин олунмушдур. 60-чы илләрдә Бақы губернатору М.П.Колјубакиннин тәшәббүсү илә бир сыра рус кәндләриндә, о чүмләдән 1866-чы илдә Мәрәзә кәндиндә илк халг мәктәби тә'сис едилир. Мүәллилик вәзифәсини пулсуз олараг Чернјајевски өз өһдәсинә көтүрүр. Мәрәзә мәктәби илк илләрдән нәзәр-диггәти чәлб едир. 1867-чи илдә ГТД-нин попечители Ј.Неверов Мәрәзә-јә кәләрәк мәктәбин иши илә таныш олур. Мәктәбдә апарылан тә'лим-тәрбијә ишләриндән хошу көлир. Мәктәбин фәәлијәти һаггында Гафгаз чанишининә әтрафлы мә'лумат верир. Бундан сонра А.О.Чернјајевски мәктәбинин шөһрәти даһа да артыр. О, валидејнләрин көмәји илә мәктәб бинасы тикдирир, мәктәбдә китабхана тәшкил едир. Гори семинаријасы Азәрбајҗан шө'бәсинин илк инспектору (1879-1893) о олмушдур. О, К.Д.Ушинскинин давамчыларындан бири кими шәргдә сәс (сөвти) үсулу илә јазылмыш илк "Вәтән дили" дәрслијини (Азәрбајҗан дилиндә, 1882) нәшр етдирмишдир. Ејни адлы дәрслијин 2-чи һиссәсини 1888-чи илдә С.Вәлибәјовла бирликдә вә "Рус дили" (1883) дәрслијини јазмышдыр. Азәрбајҗанда мүәллим кадрларынын һазырланмасында онун бәјүк хидмәтләри олмушдур. О, мүәллим һазырлы-

ғы мәсәләләриндән бәһс едәрәк мүәллимә јүксәк гиймәт верир вә белә јазырды: "Ибтидаи халг мәктәбләринин чаны мүәллиmdir. Тәдрис ишинин мүвәффәгийәти ондан асылыдыр. Мүәллим кәнд өһалисинин гаранлыгда галан күтләси ичәрисиндә маариф ишинин пионериدير". Ф.Көчәрли көркәмли маариф хадими А.О.Чернјајевскинин вәфатынын илдөнүмү мүнәсибәти илә јаздығы мәғаләсиндә досту вә мүәллиминин өлүмүнү дәрин итки һесаб едир вә белә дејирди: "Загафгазија мүсәлманлары мәрһум Чернјајевскинин симасында сон дәрәчә фәјдалы бир маариф хадимини итирмишләр". Чернјајевски бүтүн гүввә вә бачарығыны азәрбајҗанлы ушагларын маарифләnmәси ишинә һәср етмиш, онларда борч вә шәрәф һисси, јүксәк әхлаги кейфијәтләри тәрбијә етмәјә чалышмышдыр. Ф.Көчәрли "Чәнаб Ширванскинин "Вәтән дили" дәрслији илә әлағәдар рә'ји мүнәсибәтилә" адлы мәғаләсиндә белә јазырды: "Бизим әғидәмизә көрә Ушинскинин "Родноје слово" ("Ана дили") дәрслији рус мәктәбләри үчүн һансы өһәмијјәтә маликдирсә Чернјајевскинин "Вәтән дили" дәрслији дә азәрбајҗанлылар үчүн елә бир өһәмијјәтә маликдир. О, кезәл педагог иди, садә халгын вә ушагларын данышдығы Азәрбајҗан дилини јахшы билирди. Азәрбајҗан халг мәсәләләрини һеч кәс өз данышдығындан онун гәдәр јерли-јериндә ишләтмирди. Ана дилиндә савад өјрәтмәк үчүн өз дәрслијини тәртиб едәркән, о, бир педагог кими јарарлы материал сечмәји вә бу материалы чанлы ушаг дилиндә дүзәлдиб тәгдим етмәји бачармышдыр".¹

¹ Көчәрли Ф., Сечилмиш әсәрләри, Бақы, Азәрб. Респ. ЕА нәшр. 1963, сәһ. 242.

ТӘЛИМИН АНА ДИЛИНДӘ АПАРЫЛМАСЫ ИДЕЈАСЫНЫҢ ЈАРАНМАСЫ ВӘ ИНКИШАФЫ

IX. 1. Тәлимин ана дилиндә апарылмасы идејасынын тарихи көкләри

Дүнјанын бүтүн халглары кими Азәрбајчан халгы да көнч нәслин тәлим-тәрбијә ишинә ана дилиндә башламышдыр. Ушаг ана дилиндә анасынын зүмзүмәли ләјлаларынын сәдалары алтында дәрин јухуја кетмиш, јухуда ғызылкүлүн ичиндә ширин јуху тапмышдыр. Нәр милләтин өзүнәмәхсус ана дили вар ки, онун мәхсуси малыдыр. Ана дили милләтин мә'нәви дирилијидир, һәјатын мајәси мәнзиләсийндәдир.¹ Нәр бир халгын дили башгасы тәрәфиндән дејил, онун өзү тәрәфиндән јарадылмышдыр. Дилдә бүтүн халг вә онун бүтүн вәтәни чанланмыш олур. Дил халгын бүтүн чоһәсрлик мә'нәви һәјатынын ән долгун вә ән дүзкүн тарихи олмагла бәрәбәр, һәлә нә китаб, нә дә мәктәб олмадығы дөврләрдә белә, халгы өјрәдән вә ону тарихин сонуна гәдәр өјрәтмәкдә давам едән ән бөјүк халг тәрбијәчисидир. Белә исе, бәс нечә олмушдур ки, дүнјанын ән бөјүк мүдрикләри тәлимин

ана дилиндә апарылмасыны зәрури сәјмышлар. Ана дилиндә тәлимин апарылмасына ким мане олурду ки, онлар бу барәдә үрәк јангысы илә данышырдылар,² јазырдылар. Бунун башлыча сәбәби тарихин мүхтәлиф дөврләриндә империјаларын мөвчудлуғу олмушдур. Шәргдә, Гәрбдә мөвчуд олан империјалар әсарәт алтына алдылары халгларын өвладларыны ана дилиндә тәлим алмаға гојмур, һаким олан халгын дилиндә јазмағы, охумағы, данышмағы мәчбури шәрт һесаб едирдиләр.

Нечә-нечә әсрләр әрзиндә Јунаныстанда, Ромада, әрб хилафәтиндә, Бөјүк Британијада, сонралар Русија империјасында белә олмушдур. Бир вахтлар Шәргдә әрәб дили, Гәрбдә латын дили бөјнәлхалг дил, елм, мәдәнијәт дили олмушдур. Шәрг алим вә јазычылары, философлары әрәб вә фарс, Гәрб алимләри, философлары латын-дилиндә јазмышлар. Чар Русијасында бир вахтлар алман, франсыз, инкилис дили әсас, апарычы дил һесаб едилмиш, тәлим ән чоһ бу дилләрдә апарылмышды. Рус империјасы учгарларда, о чүмләдән Гафгазда, Загафгазијада өз мөвгәјини мөһкәмләндирдикчә тәлими јерли халгларын ана дилиндә дејил, рус дилиндә апармағы зәрури сәјырды.

XVI-XVII әсрләрдән башлајараг Авропада, XIX әсрин икинчи јарысындан исе Русијада тәлимин ана дилиндә апарылмасы идејасы өзүнә тәрәфдарлар топлајыр, јерләрдә кениш вүс'әт алырды. Тәлимин ана дилиндә апарылмасы идејасына XV-XVI әср утопик-социалистләринин әсәрләриндә раст олунур. XVI-XVII әсрләрдә тәлимин ана дилиндә апарылмасы идејасыны В.Ратке (1571-1635), даһи чех педагогу Ј.А.Коменски (1592-1670) ирәли сүрмүшләр. В.Раткенин дидактик гәјдаларында тәлимин ана дилиндә апарылмасы фикри биринчи јердә дајаныр. Ана дили башга дилләрин, хусусилә латын дилинин өјрәнмәси әсасында дурмалыдыр. Тәлимин ана дилиндә апарылмасы фикрини Ј.А.Коменски "Бөјүк дидактика" әсәриндә өтрафлы шәрһ етмишдир. В.Ратке вә Ј.А.Коменскинин идејаларыны Ч.Локк, Ж.Ж.Руссо, И.һ.Песталотси, А.Дистервег вә башга педагог-

¹ Көчәрли Ф., Сечилмиш әсәрләри, Бақы, "Елм", 1963, сәһ. 275.

лар интишар етдирмишләр.

Чар Русиясында тә'лимин ана дилиндә апарылмасы иде-
жасыны Н.Г.Чернышевски, В.Г.Белински, Н.А.Добролюбов,
Л.Н.Толстој ирәли сүрмүшләр. Бөјүк рус педагогу К.Д.Ушин-
ски педагогикада хәлгилик идејасыны әсасландырыр вә
өзүнүн илк дәрсликләрини јазыр.

Русиянын Азәрбајчаны истила етмәсиндән сонра тә'лимин
ана дилиндә апарылмасы идејасы мейдана кәлир. Русиянын
Азәрбајчаны истила етмәсинин маһијјетини чох дүзјүн шәрһ
едән М.Рәсулзадә "Әсримизин Сәјавушу" адлы әсәриндә
белә јазырды: "Рус истиласынын хәјри бу олду ки, азәр-
бајчанлылар өзләрини ичтимаи бир вүчуд, хүсуси мөдәнијјәт
тохумларыны дашыјан бир чәмијјәт, јә'ни руслардан ажры
бир милләт олдуғларыны һисс етмәјә башладылар".¹

Азәрбајчан дилинин дәвләт мәктәбләринин тәдрис
планына дахил едилмәси, бу дилдә програмлар тәртиб
етмәк, дәрслик вә тәдрис вәсаитләри һазырламағ тә'лимин
ана дилиндә апарылмасы идејасыны хәјли күчләндирди.
XIX әсрин 60-чы илләриндә Русијада башлајан ичтимаи-
педагожи һәрәкат, Н.Г.Чернышевски, К.Д.Ушинскинин тә'ли-
мин ана дилиндә апарылмасы идејасы Азәрбајчанда да
идејая елми, мә'нәви зәмин һазырлады. Бу сәһәдә
М.Ф.Ахундов, Һ.Зәрдаби хүсуси сә'ј кәстәрдиләр.

Тә'лимин ана дилиндә апарылмасы идејасынын һөјата
кечирилмәсиндә М.И.Насир, С.Ә.Ширвани, М.Т.Сидги,
С.М.Гәнизадә, Һ.Маһмудбәјов, С.Вәлибәјов, Р.Әфәндијев,
Ч.Мәммәдгулузадә, Н.Нәриманов вә диқәр маарифчиләр
бөјүк хидмәтләри олмушдур. Онлар јени-јени мәктәбләр
ачыр, ана дилиндә програм вә дәрсликләр тәртиб едир, ана
дилинин тәдрисини јашылашдырмаға чалышыр, ана
дилинин тә'лим вә тәрбијәви әһәмијјәтинә јүксәк гижмәт
верирдиләр. Өмрүнүн гырх илдән чохуну халгынын, вәтәни-
нин сәадәти вә тәрәгиси јолунда сәрф етмиш, Зағағразија

¹ Рәсулзадә М.Ә., "Әсримизин Сәјавушу" вә башға әсәрләри, Бақы, "Көн-
лик", 1991, сәһ.34.

мүсәлман зијалыларынын мүәллим вә мә'нәви атасы
Һ.Зәрдаби дејирди ки, маарифдән, елмдән мөһрум бир хал
ишығдан мөһрумдур, елми вә маарифи исә ана дилиндә мө-
нимсәјиб өзә етмәк олар.

IX. 2. М.И.Гасирин вә С.Ә.Ширванинин педагожи фәалијјәти

XIX әсрдә ана дилиндә илк мәктәбләрдән бири **Мирзә
Исмајыл Гасир** тәрәфиндән Талыш маһалында ачылмыш-
дыр. О, 1806-чы илдә Ширванын Ләки кәндиндә анадан ол-
мушдур. О, 1848-чи илдә Ләнкәрәндә јени үсүллу мәктәб ач-
мыш вә бурада ана дилиндә дәрс демишдир. Гасирин мәк-
тәбиндә ана дили илә јанашы рус вә фарс дилләри, әдәби-
јат тәдрис едилир, тәбијјат вә с. елмләрдән ибтидаи мә'лу-
мат верилрди. М.И.Гасирин рәһбәрлији илә 1850-чи илдә
Ләнкәрәндә "Фөвч үл-фүсәһа" (көзәл данышанлар) әдәби
мәчлиси тәшкил едилмишди. Бу мәчлис 1900-чу иләдәк
фәалијјәт кәстәрмишдир. Бөјүк Азәрбајчан шаир С.Ә.Шир-
вани Гасирин јарадычылығына јүксәк гижмәт вермиш, ону
дөврүнүн "пири-сүхәнданы", "шаири-надири" вә "әһли-вәфа
мүршиди" адландырмышдыр.

М.И.Гасирин мүһүм хидмәтләриндән бири дә өз мүасир-
ләри кими тәдрис вәсаити тәртиб етмәсидир. О, 1894-чү ил-
дә "Гануни-Мирзә Исмајыл Гасир" адлы дәрс вәсаити тәр-
тиб етмишдир. Гасир өмрүнүн сон 18 илини (1883-1900)
Ләнкәрән икисинифли ибтидаи мәктәбиндә ана дили вә шә-
риәт мүәллим ишләмишдир. "Кафғазски календар"ын
1883-чү илдән башлајарағ 1900-чу иләдәк чыхмыш нәшрләр-
риндә Ләнкәрән шәһәр ибтидаи мәктәб мүәллимләринин
сијаһысында Мирзә Исмајыл Ахундовун (Гасирин) да ады
чәкилир. О дөвр Ләнкәрән зијалыларынын бөјүк бир дәр-
сәси илк тәһсиллини Гасирин дәрс дедији мәктәбләрдә алмыш-
дыр. Рус ордусунун танынмыш кенералы, Азәрбајчан Де-
мократик Республикасынын һәрби назири С.Мөһмәндаров

да Гасирин мөктәбиндә охумушдур.

Сөјид Әзим Ширвани 1835-чи илдә Шамаһыда анадан опмушдур. О, еркән јашларында атадан јетим галмыш, анасы илә Дағыстанын Јагсај кәндиндә јашајан ана бабасынын јанына кетмишдир. Илк төһсилени дө орада алмыш, әрәб, фарс дилләрини вә Дағыстан халгларынын бир нечәсинин дилләрини өјрәнмишдир. 1853-чү илдә Багдада кетмиш, бир мүддәт орада, сонра исә Шамда (Дәмәшг) дини төһсил алмышдыр. Икинчи дәфә 1857-чи илдә Шәрг өлкәләринә кедән Сөјид Әзим Ширвани Мисирдә олмуш, Гаһирәдә бир чох алим вә шаирләрлә көрүшмүшдур. 1869 — 70-чи илләрдә Шамаһыда јени үсулла (үсули-чәдид) мөктәб ачмышдыр. О, 18 ил һәмнин мөктәби идәрә етмишдир. Онун мөктәбиндә Азәрбајҗан, фарс дилләри илә јанашы рус дили дө төһлим едилирди. С.Ә.Ширвани өз хуҗусу мөктәбиндән өлә вә Шамаһыда дәвләт тәрәфиндән ачылан рәсми мөктәбдә дө мүәллимлик етмишдир. Мүәллимлик фәалијәти илә өләгәдар олараг о, ушаглар үчүн дәрслик вә дәрс вәсаити тәртиб етмиш, "Мәчмуеји-асари һачи Сөјид Әзим Ширвани" адлы дәрс китабыны чапа һазырламыш, лакин чох чалышса да ону чап етдирә билмәмишдир. Онун тәртиб етдији дәрс китабындан бир нечә парча сонралар Загафгазија ибтидаи мөктәбләр инспектору Чернјајевскинин тәртиб вә нәшр етдирдији "Вәтән дили" китабында дәрч едилмишдур.

С.Ә.Ширвани мүәллимликлә јанашы "Бейт үс-сәфа" ше'р мәчлисинә рәһбәрлик етмишдир. О, Һ.Зәрдаби илә өләгә сахлајыб мөктублашмышдыр. О, "Әкинчи"нин нәшрини алгышламыш, гәзетин күтлә арасында јайылмасына чалышмыш, маарифчилик ше'рләрини "Әкинчи"јә көндәрмишдир. О, Һ.Зәрдабини елми-һикмәтдә икинчи логман, милләтин хејрхаһы һесаб едәрәк онун "Әкинчи" гәзетинә јүксәк гижмәт верир, онун зәһмәтини халга хидмәт сајырды.

Маарифләрвәр шаир, мүдрик мүәллим олан С.Ә.Ширвани 1888-чи ил мај ајынын 20-дә вәфат етмишдир. О, өзүнүн кимлијини, шәхсијәтини дәриндән дәрк етмиш, "Мөним" рәдифли ше'риндә бөлә јазмышдыр:

С.Ә.Ширвани әсәрләриндә елмә, төһсилә јүксәк гижмәт верир вә Гафгаз мүсәлманларынын елмисзлијиндән шикајәтләнирди. О, "Гафгаз мүсәлманларына хитаб" ше'риндә дәрин бир гибтә һисси илә башга халгларын төрәги етмөләрини, јелкән көмисинин бухар көмисинә чөвилдијини, көјә учмага тәјјарә ичад етмәјә тәдбир едилдијини, мүсәлманларын исә көһнә ата-баба јолуну кетмәкдә давам етдикләрини тәсвир едәрәк шикајәтләнирди. Онун фикринчә, елм инсаннын зинәтидир. Елми олмајан кәс һүнәрсиздир. Елми олмајана төрбијә вермәк сәмәрәсиз бир ишдир. Елм төрәги вә инкишафын шәртидир. Елмли адам алимдир, онун габилијәти, аглы инкишаф едир. Буна көрә дө шаир нәсифәт вә өјүдләриндә оғлуна елм өјрәнмәји төвсијә едирди. Шаир јазырды:

*Елмдир әһли-сәнәтин һүнәри,
Елмсиз сәнәтин нәдир сәмәри?²*

С.Ә.Ширванијә көрә, инсаннын шәрәфәти ағылладыр.

Елм нур, чәһл зүлмәтдир. Чәһл һијләдир, мәкрдир, елм чәннәтдир, күлүстандыр. Елмин күчү илә Логман һәзрәт олду, һикмәтләри илә дүнја шөһрәти газанды.

Муасир мәдәнијәт чарчысы олан шаир Јер, Күнәш, Ај, үмумијәтлә, каинат һагғында әсассыз нәзәријәләри тәнгид едәрәк Јери сөјјар, Күнәши сабит һесаб едир, Күнәш вә Ај тутулмасыны, зәлзәләнин сәбәбләрини муасир елмин гәбул етдији шәкилдә изаһ едирди. "Әкинчи" гәзетиндә чап етдирдији ше'рләриндә шаир халг маарифи, мөктәб, төрбијә мәсәләләрини гојур, көһнә мөктәбин һәм гурулушуну, һәм

¹ Ширвани С.Ә., Әсәрләри, 1-чи чилд, Бақы, Азәрб. Респ. ЕА нәшријаты, 1967, сәһ.339.

² Ширвани С.Ә., Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, "Азәрнәшр", 1950, сәһ. 63.

дә орада тәдрис олуан китаблары тәнгид едир, үмидини али тәһсил алан Әскәр Қорани, Нәчәф бәј Вәзирев кими кәнчләрә бағлајырды. О, белә јазырды:

*Әһли-ислам ејләјубди вәфат,
Дәхи мүшкүл тапа бу гөвм һәјат.
Мәкәр ол Әскәр Қорани кәлә,
Нечә мәктәб дәхи кәлә емәлә.
Вәзирев бәлкә ејләә имдад,
Гыла бу гөвмү елм үчүн иршад.¹*

С.Ә.Ширвани тәрбијә һаггында көһнә нәзәријјәләрин әлејһинә чыхараг, инсандакы габилитәләрин инкишафында тәрбијәнин мүһүм рол ојнадығыны тәсдиг едирди. Шаирин фикринчә, һәр шеј мүһитин вә иглимин тә'сири илә дәјишир вә инкишаф едир. "Накамит" бир ағачы сујун вә иглимин тә'сири илә јетишдирмәк мүмкүн олдуғу кими, инсаны да тәрбијә илә јетишдирмәк вә камилләшдирмәк мүмкүндүр.

*Филһәгигәт дирәхти-накамит,
Тәрбијәт фејзинә олур шәмит.
Нәв'и инсан дејил, ағачдан кәм,
Габилитәрбијәтди һәр адәм.²*

Тәрбијә сәадәтдир, хошбәхтлиқдир, сәадәтин мајәсидир. Тәрбијә һәр бир шәхсин вар-дөвләтидир.

С.Ә.Ширвани башга дилләри өјрәнмәјин әһәмийәтини хүсуси гејд едир вә дејирди ки, бизә үч дилин тә'лими зәруридир. Бунлардан биринчиси әрәб дилидир. Бунун васитәси илә "Гур'ан"ы өјрәнирик. Икинчиси ана дилидир, вәтәндә сөјләнән дилдир. Бу дил васитәси илә бир-биримизлә үнсиз-јәт јарада билirik. Үчүнчүсү рус дилидир. Бу диллә һәм тичарәт етмәји, һәм дә гануну өјрәнирик. Башга дилләрдә да-

¹ Ширвани С.Ә., Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, "Азәрнәшр", 1950, сәһ.13.

² Јенә орада, сәһ. 11.

нышмаг, башга дилләри билмәк шәриәтдә бизә һарам билнмәмишдир. Ким бир дил билирсә, о, не'мәтә наил олур. Һәр бир кәс чәһд гылыб мүәјјән мәгама јетишмәк үчүн елм тәһсил етмәлидир.

*Еј оғул, һәр лисанә ол рағиб,
Хәссә ол, рус елминә тәлиб.
Онлара өһтијачымыз чохдур,
Билмәсәк дил, әлачымыз јохдур.¹*

С.Ә.Ширвани илк јашлардан верилән тәрбијәни, аилә тәрбијәсини зәрури сајыр, валидејнләрә өвләдләрына дүзкүн тәрбијә вермәји мәсләһәт билирди. О, "Точа ана вә оғул" адлы ше'риндә ибтидаи тәрбијәнин нәјә гадир олдуғуну чох ибрәтамит бир мисалла гејд едирди. Ушаг гоншунун тојуғ һининдән бир јумурта оғурлајыр. Ана ону данламаг, пис әмәлдән чәкиндирмәк әвәзина, онун һәрәкәтини рәғбәтлә гаршылајыр. Ушаг бөјүјүб оғурлара гошулуру вә бир дөфә дә чинајәт үстүндә һәбс едилир. Шаһ ону дара чәкмәји әмр едир. Бу вахт оғлан анасынын кәлмәсини арзулајыр. Анасы кәлән кими, оғул ону гучаглајыб дејир ки, өлүрәм, гој ахырынчы дөфә дилиндән өпүм. Анасы дилини чыхаран кими, оғлу ону диши илә кәсиб атыр. Ана налә чәкиб фәрјад едир. Шаһ бунун сәбәбини сорушанда оғлан:

*Дәди: еј шаһ, ибтидадә әкәр,
Мәнә олсајды бу нәсиһәткар,
Оғру олмаздым, еј шәһи-вала
Мәнә етмәзди һич бөјлә бәла.
Бәс анамдыр бу мөһнәтә баис,
Бу гәмү дәрду зилләтә баис.*

Сөјид Әзимин әсәрләриндә әхлаг тәрбијәсинә даир фиқирләри мүһүм јер тутур. Онун бүтүн әсәрләриндә доғручу-

² Ширвани С.Ә., Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, "Азәрнәшр", 1950, сәһ.34.

луг вә дүзлүк, достлуг вә јолдашлыг, хејирхаһлыг, рәһим-диллик, торпага бағлылыг вәсф едилирсә, пахыллыг, һижләкәрлик, јаланчылыг, оғурлуг, мәрһәмәтсизлик, кобудлуг кәскин шәкилдә тәнгид олунур. О, оғлуна "Өјүд"ләриндә бүтүн Азәрбајчан өвладларына мүрачиәт едәрәк онлары елм өјрәнмәјә, вәтәнә, халга ләјагәтлә хидмәт етмәјә, һижләдән, мәкрдән узаг олмаға, торпағын гәдрини билмәјә чағырырды. С.Ә.Ширвани әмәји, пешәни јүксәк гимәтләндирир вә дејирди ки, ишсиз адам одуна бәнзәјир ки, јандырылмаға лајигдир. Сәнәти, пешәси олмајан адам дејил. Буну нечә мин илләрдир ки дејирләр. Дөвләт өлдән кетсә, јенә сәнәт өлдә сәрмәјәдир. Әмәк һәр бир шәхсин лабүд борчудур.

О, әмәји нәинки јашајыш мәнбәји, һабелә елми һәјатла бағлајан вачиб бир амил, инсан ағлыны инкишаф етдирән бир васитә һесаб етмишдир. Онун фикринчә, әмәк әгли тәһсиллин зәрури бир үнсүрүдүр. О, һәр һансы бир пешәјә јијәләнмәк истәјән шәхсин һәмнин пешәни камил билмәсини зәрури сајыр вә мәнһуд бир пешә саһиб олмағын әлејһинә чағырды. О ејни заманда чоһпешәчилији дә тәнгид едирди. С.Ә.Ширвани оғлуна өјүдләриндә елм адамларына һөрмәт етмәји мәсләһәт кәрүр вә дејирди ки, елм әһлине һәмишә һөрмәт етмәк кәрәкдир. Бу кафирдир, о мүсәлмандыр дәмәк олмаз. Кимин елми варса, о инсандыр. Сәнә ким елм тә'лим едирсә, она һөрмәт ет, һарда кәрсән салам вер, еһтирам көстәр. Бөјүк фарс шаири С.Ширази дејирди: Бир падшаһ оғлуну мәктәбә гојду. Она күмүш бир лөвһә верди. Лөвһәнин үзәриндә "мүәллимин әзијәти" атанын мәнһәббәтиндән јахшыдыр" сөзләри гызыл сәтрләрлә јазылмышды. Мүәллим сәнин мәнһәви атандыр. Она һәмишә еһтирамла јанаш, јолуну көзлә, онун үзүнә ағ олуб чаваб гајтарма. Сејид Әзим мүәллимдән әхлаги сафлыг, дәјанәт, доғручулуг, тәвәзкарлыг тәләб едирди. Онун фикринчә, мүәллимин шәхсијәти бүтүн шакирдләр үчүн нүмунә олмалыдыр, мүәллимин сөзү илә иши арасында вәһдәт һөкм сүрмәлидир. Сејид Әзим Н.Зәрдабини ләјагәтли, идеал мүәллим нүмунәси һесаб едир, ону алим-мүәллим, "мүәллими-һүшјар", мил-

ләт хејирхаһы, елм һикмәтдә Лоғман адландырырды.

С.Ә.Ширвани "Руханилик тәһсил", "Елмсиз алим" кими әсәрләриндә Ирага, Исфәһанә, Кәрбәләја вә дикәр өлкә вә шәһәрләрә тәһсил алмаға кедән бир пара фәрәсәтсиз кәнчләри кәскин тәнгид едир вә дејир ки, сағгала дејил, агла рөвнәг вермәк лазымдыр. Белә кәнчләр мәктубларында елмләри тамам етдикләриндән сөз ачырдылар. Әслиндә онлар елм өјрәнмәјибләр, күнләрини кефдә кечирибләр.

Онлар телеграфы, дәмир јолу иблиси-кәшф кими гәләмә верир, "Тур'ан"ы да дүзкүн шәрһ едә билмирләр. С.Ә.Ширвани белә кәнчләри "дини динара сатан" адландырыр. "Елмсиз алим" дә беләдир. Башга бир шәһәрдә тәһсил алмаға кедән кәнч елмдән бир шеј етмәјиб һасил, вәтәнә алими-чаһил кими кәлир. Һалбуки о, вәтәндә оlanda чоһ шеј билирди. О, адамларын авам олдуғларыны билдикдә ағлына кәлән әһвалатлардан данышыр. Адамлар дејирләр ки, бә'зиләримиз билир, бә'зиләримиз исә билмир. Онда елмсиз алим деди:

*Ким ол билән күруһи-әлим,
Ејләсин билмәјәнләрә тә'лим.
Јербә-јердән дедиләр: мәрһаба бу кәфтарә,
Буду сөз, дәрдә ејләдин чарә.*

"Фәғиһ илә оғлу" адлы ше'риндә С.Ә.Ширвани өмрү боју гызыл-күмүш топламаға чалышан, лакин елми, һүнәри олмајан алими тәнгид едәрәк дејир ки, белә алимин кәламы һеч кәсә тә'сир етмир, о, һеч кимә рәһбәр ола билмир. Јахшы сөзү демәји бачармағ лазымдыр. Јахшы сөзү ким дејирсә, тәрсә олса да зибадыр. Әхлағын јахшылашдырылмасы, доғрулуг, дүзлүк, мәрдлик, достлуг вә јолдашлығда сәдагәт, әзиләнләрә көмәк вә с. нәчиб мәнһәви кејфијәтләрин тәрбијә едилмәси С.Ә.Ширвани өјүдләринин әсас мәғзини тәшкил едир. О, әсил достлугун маһијәтини вә шәртләрини "Ән сәмими дост" адлы ше'риндә ифадә етмишдир. Ше'рдә дејилр ки, Хәлифә Мә'мун чоһ көзәл бир кәниз алыр. О, күл ки-

ми ләтиф, зәрифдир. Мә'мун нә гәдәр сә'ј едирсә, кәниз она рам олмур вә бунун сәбәбини изаһ едиб дејир ки, хәлифәнин ағзындан пис иј кәлир. Бундан сонра Мә'мун һәкимә мурачиәт едир вә мурачиәт олунур. Хәлифәнин ағзындан күл ији кәлир. Хәлифә кәниз өзүнә ән јахын дост һесап едир. Чүнки кәниз онун нөгсаныны үзүнә демишди. С.Ә.Ширвани ше'ри белә тамамлајыр:

*Ејби өртән рәфиг ковдәндир,
Ону сән дуств санма, душмәндир.
Сејјидә, санма дуствдур зинһар,
Ким сәнин ејбин ејләмәз изһар.¹*

С.Ә.Ширвани "Сәлимин һекәјеси"ндә дүзлүју тәблиг едир. Бир һиндли гоншусундан тәнбәки истәјир. Гоншу әлини чибинә салыб бир овуч тәнбәки верир. Тәнбәкинин ичиндә бир манат пул олур. Ертәси күн кәлиб гоншусуна пулу гајтарыр. Лакин һиндли пулу алмајыб она бағышлајыр. С.Ә.Ширвани дејир:

*Сејјидә, доғрулуғ өлә пишә,
Доғруја јохду бимү әндишә.²*

С.Ә.Ширвани "Тохучу", "Логманын сатылмасы", "Хејир сөјләмәз" кими ше'рләриндә инсана нә кәлсә дилиндән кәлдијини, хош сөз, хејирхаһ сөзләр демәји инсанлара баша салыр. "Тохучу" ше'риндә шаир Исфәһанлы бир тохучудан сөз ачыр. Тохучу доғгуз аја чох көзәл бир халча тохујур. О, белә һесап едир ки, бу, шаһа лајиг бир сәнәт әсәридир. Шаһдан бир пара ән'ам алмағ арзусу илә тохучу шаһ сарајына јолланыр. Сарајда һәрә бир чүрә халчаны тә'рифләјир. Ахырда шаһ устадын фикрини билмәк истәјир. Устад чавабында белә дејир: "Сән өләндә табутун үстүнә чәксәләр јахшы олар".

Чавабдан гәзәбләнән шаһ устадын өлүмүнә фәрман верир. Бунунла шаир һәр бир адамын дилиндән бәлаја дүшдүјүнү гејд едир вә дејир ки, инсан һәмишә хош сөз демәлидир.

"Хејир сөјләмәз" ше'риндә шаир Ирага сәфәр үстә олан бир адамын бир нәфәрә дедији сөзләри тәсвир едир. Сәфәрә чыхан биринә дејир ки, дуа ет, саламат гајыдым. Әјнимдәки палтары сәнә верәрәм. Нәмин адам дејир ки, инди версән јахшы олар, бәлкә гүрбәт өлкәдә вәфат етдин.

"Логманын сатылмасы"нда да дилдән сөз ачан шаир Логманын дили илә дејир ки, ән көзәл, ән ширин, һәм дә ән пис не'мәт дилдир. Дил ширинлији ән көзәл не'мәтдир. Ширин дил, хош сөз, мөһрибан давраныш инсанлары магнит кими өзүнә чәкир. Хош сөз ән гиймәтли һәдијәдир. Хош сөз дәмир гапылар ачар, ипаны јувасындан чыхарар.

С.Ә.Ширвани "Шәраб һаггында", "Ичкидән чәкинин" ше'рләриндә кәнчләри спиртли ичкиләрдән узағ олмага чағырағ дејирди ки, шәрабдан өвләр јыхылыр, инсан ағлыны итирир, бејнә тә'сир едиб фәсадлар јарадыр. Шәрабын фәсады һәр чүр фитнә-фәсаддан писдир. Бадә һәриси оланын иззәти бада кедәр. Бадә инсанын ағлыны заил етмәклә ону һәр чүр фәсада маил едәр. Ағлы олмајан надандыр. Шәраб, бадә инсаны һөрмәтдән салар, адамлар она бахыб ришхәнд едәрләр.

Сејид Әзим аилә тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирмишдир. Онун фикринчә, валидејнләр өвладларына нүмунә олмалы, мәктәблә, мүүллимләрлә сых әлағә сахламалыдырлар. С.Ә.Ширвани дејирди ки, һәр бир валидејн ичтимаи мәнсубијәт вә чәмијәтдә тутдуғу мөвгә вә рүтбәсиндән асылы олмајарағ ушағларынын тәрбијәси илә мөшгул олмалы, чәмијәт гаршысында мөс'улијәт дашымалыдыр. Нәр бир валидејн өвладыны чәмијәтин фајдалы бир үзвү кими тәрбијә етмәлидир. Өвладларына гајғу кәстөрмәјин, онларын тәрбијәси үчүн мөс'улијәт дашымағын ән көзәл нүмунәсини Сејид Әзим өзү вермишдир.

¹ Ширвани С.Ә., Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, "Азәрнәшр", 1950, сәһ. 183.

² Јенә орада, сәһ. 181.

О, өзүнүн бүтүн ше'рлериндө тәрбијә мәсәләларинә тохунмуш вә оғлу Чәфәрә јаздыгы "Өјүдләр"индә ону елми севмәјә, вар күчү илә елмә јијәләнмәјә, елм адамларына еһтирам кәстәрмәјә, женилик јаратмаға, инсанлыгын инкишафына мане олан һәр шеји бир кәнара атмаға, инсан әхлагына јарамајан кәјфијәтләрдән узаг олмаға чагырырды. Онун фикринчә, ушагларын тәрбијәси вә тә'лими илә марагланмајан валидејн бу ада лајиг дејилдир. Валидејн мәктәб вә мүәллимин јахын көмәкчиси олмалыдыр. Белә олмадыгда нә мәктәб, нә дә аилә ајрылыгда кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси кими мәс'ул вәзифәни јеринә јетирә билмәз. Мәктәблә аилә арасында сых әмәкдашлыг олмалыдыр. Мәктәблә мүәллимлә мәсләһәтләшән аиләләрдә ушаглар дүзкүн тәрбијә олунурлар. Чүнки бүтүн харичи һадисәләрә, мүһитә, адамлара мүнасибәтин әсасы аиләдә гојулур. Сејид Әзим өвләдә валидејн үчүн ән гижмәтли бир не'мәт һесаб едир. О, валидејнләрдән ушаға мүстәгил дүшүнмәк, тәбиәт вә чәмијәт һадисәларинә тәнгиди јанашмаг бачарыгы, дүзлүк, доғручулуг, әмәксевәрлик, достлуг вә јолдашлыг кими нәчиб кәјфијәтләри тәрбијә етмәји тәләб едирди.

С.Ә.Ширванинин тә'лим-тәрбијәдә даир сөјләдији фикирләр бу күн дә гижмәтлидир вә онлардан һәр бир мүәллим истифадә едә биләр.

IX. 3. Н.Зәрдабинин халг маарифи уғрунда мүбаризәси

Һәсәнбәј (Мәликов) Зәрдаби Сәлим бәј оғлу 1837-чи ил нојабрын 12-дә Көјчәј гәзасынын Зәрдаб кәндиндә (индики Зәрдаб шәһәри) анадан олмушдур. Һәсәнбәј илк тәһсилини әрәб-фарс дилләриндә алмышдыр. 1852-чи илдә атасы ону Шамахыја апарыб русдилли мәктәбә верир.

Һәсәнбәј рус дилини сәјлә өррәнир. Гафгаз даирәсинин маариф мүдири барон Николај Шамахы мәктәбиндә олур. Онун Һәсәнбәјин һазырлыгындан хошу кәлир вә һөкүмәти

һесабына Тифлис кимназијасынын V синфинә гәбул едилмәсинә ичәзә верир. 1861-чи илдә Һәсәнбәј Тифлис кимназијасыны күмүш медалла гуртараг һөкүмәт һесабына Москва университетинин ријазият факултәсинин тәбиият шә'бәсинә имтаһансыз гәбул едилмишдир. Һәсәнбәј университети фәргләнмә аттестаты илә битирмиш вә университет шурасынын гәрарына әсәсән намизәдлик елми дәрәчәсинә лајиг көрүлмүшдүр. О, Тифлисә дөвләт идарәләринә хидмәтә кәндәрилир. Һәсәнбәј кәндлиләрин мәнәфејини мүдафиә етдијинә көрә чар мә'мурлары илә онун арасында зиддијәт јараныр. Бир дәфә дә идарә рәиси она дејир ки, ја кәрәк өз мәгсәдиндән дашынасан, ја да идарәни тәрк едәсин. Халгына вә онун инкишафына инанан Һәсәнбәј һәмин вәзифәдән чыхмалы олур. О, 1867-чи илдә "Губернски правленије"дә хидмәтә башлајыр. Лакин бурада да мә'мурларын кәндлиләри инчитдијининин шаһиди олур. 1868-чи илдә Губаја мәһкәмә катиби вәзифәсинә ишә дүзәлир. Чар мә'мурларынын әдаләтсизлији вә рүшвәтхорлуғу Һәсәнбәјин гәзәбинә сәбәб олур. Бу вәзифәдән дә азад олуан Һәсәнбәј мүәллимлик етмәји гәрара алыр. 1869-чу илин 18 нојабрындан Бакы кимназијасында дәрәс демәјә башлајыр. О, азәрбајчанлы балаларынын охумалары үчүн "Чәмијәти-хејријә" јаратмағы гәрара алыр. Бу мәгсәдлә М.Ф.Ахундовун "Һачы Гара" пјесини 1873-чү илдә кимназија тәләбәләри вә Н.Вәзировун көмәји илә илк дәфә Азәрбајчан дилиндә тамашаја гојур. Лакин "Чәмијәти-хејријә" баш тутмур. Буна бахмајараг кимназијада охујан ушагларын сајы илбәил артыр. Доғма халгыны дәрин мәһәббәтлә севән Һәсәнбәј Зәрдаби гәзәт нәшр етмәји лазым билир. Зәрдаби билирди ки, гәзәт халгын көзүнү ачар, маариф вә мәдәнијәтин артмасына көмәк едәр. О, дөврүнүн габагчыл адамларыны милләтин тәрәггисинә көмәк етмәјә чагырыр. Хејли әзијәт вә зәһмәтдән сонра Зәрдаби 1875-чи илдә "Әкинчи" гәзетинин нәшринә башлајыр. Нәшр олундуғу мүддәтдә "Әкинчи"нин елә бир нөмрәси олмур ки, орада мәктәбдән, маарифдән бәһс едилмәсин. 1877-чи илдә чар һөкүмәти

"Экинчи" гәзетини баглайыр. Зәрдаби мәктәб ачмаг истәйир. Буна да ичазә вермирләр. О, Учарда мәһкәмәдә вәкиллк едир вә бу хидмәтиндән чыхандан сонра Бақыа гаҗыдыр. 1906-чы илдә Зәрдабинин јахындан көмәји илә Азәрбајчан муәллимләринин Бақыа I гурултајы чағырылыр. Гурултаја Зәрдаби сәдрлик едир.

Һәсәнбәј Мәликов Зәрдаби 1907-чи ил нојабрын 28-дә Бақыа вәфат едир. Онун сон сөзләри бу олур: "Халгын маарифинә көмәк един!"

Азәрбајчан зијалылары Һ.Зәрдабини халгын мә'нәви ата-сы адландырмышлар. Һ.Зәрдаби бүтүн мә'налы һәјатыны халгын маариф вә мәдәнијәтә јијәләнмәси уғрунда мүбаризәә һәср етмишдир.

Зәрдаби елмдән халгын хошбәхтлији, вәтәнин гүдрәти үчүн истифадә етмәә чағырды. Зәрдабијә көрә, о халг тәрәгги едәр ки, мәктәб вә маарифин инкишафына чидди фикир версин. О, мәктәби бүтүн хәзинәләрин ачары һесаб едирди. Зәрдаби халгын зүлм вә әсарәтдән гуртармасынын чарәсини маарифдә, елм вә билик кәсб етмәкдә көрүрдү. Зәрдаби маарифи, елми һәјатын инкишафына көмәк едән, Азәрбајчан халгына өз досту илә дүшмәнини танытдыран вә ону јени јашаыш уғрунда мүбаризәләрә галдыран әсас васитәләрдән бири һесаб едирди. О, бир дәфә дәмрчижә демишди: "Зинданыны, чәкичини сат, анчаг оғлуну охут!"

Һ.Зәрдаби әгли, әхлаги, һисси, естетик тәрбијә вә әмәк тәрбијәсинә јүксәк әһәмијәт верир вә дејирди ки, бунларын арасында гаршылыгы әлағә вардыр. Зәрдаби јени типли мәктәбләр јарадылмасы вә һәмин мәктәбләрдә тәбиәтшүнаслыг елмләринин тәдрис едилмәси уғрунда јорулмадан чалышырды. Һ.Зәрдаби "Бәдии сәнәјә мәктәб муәссисәләри", "Бизим кәнд мәктәбләримиз", "Америкада әгли инкишафла әл әмәјини бирләшдирән јени мәктәб системи" вә б. мәгаләләриндә аһәнкдар инкишаф етмиш, һәр чүр ишин еһдәсиндән кәлә билән кәч нәсил јетишдирмәк вәзифәсини гаршыја гојур вә дејирди ки, һәјатла әлағәләндирилмәјән билик гумсал, даш торпаға сәпилән тохума бәнзәјир. Зәрда-

би кәнд мәктәбләриндә шакирдләрин әгли инкишафы илә әл әмәјинин бирләшдирилмәсинә хүсуси диггәт јетирир, һәмин мәктәбләрдә биткичилијә, малдарлыға аид јени фәнләр кечилмәсини тәләб едирди. О дејирди ки, һәјатла, тәчрүбә илә әлағәләндирилмәјән мәктәб системи ушағлары шикәст едир. Белә шәраитдә охујан ушағлар материалы әзбәрләјир, әмәјә һөрмәт етмир, тәнбәл олулар. Бундан фәрғли олараг, әл әмәји ушағларда әмәјә һөрмәт, ишкүзарлыг, әмәксевәрлик тәрбијә едир. Һ.Зәрдаби әл әмәјинин кәч нәслин бөјүмәсиндә, онларын саф вә тәмиз әхлаға јијәләнмәсиндә мүһүм рол ојнадығыны гејд едир вә дејирди ки, дүзкүн вә јахшы тәшкил едилмиш әмәк тә'лими "ислаһ едилмәзләрин" ислаһ едилмәләринә вә онларын чәмијјәт үчүн јарарлы вәтәндаш кими бөјүмәләринә көмәк едир. Зәрдабијә көрә, дүзкүн тәшкил едилән вә шуурлу сурәтдә мүәјјән мәсәдә доғру јөнәлдилән әмәк васитәси илә позулмуш адамлары, һәтта чинајәткарлары да тәрбијә етмәк олар. Әл әмәји ушағларын әхлагыны сафлашдырыр, тәкмилләшдирир, онларда тәвәзәкарлыг вә һөрмәт, ишкүзарлыг, вәтәнпәрвәрлик, әмәксевәрлик вә б. инсани сифәтләри тәрбијә едир.

Зәрдабијә көрә, әл әмәји ушағларын сағламлығына да мүсбәт тә'сир едир. О, мәктәбләрдә чилинкәрлик, харратлыг е'малатханалары јаратмағы, кәнд шәраитиндә исә ушағлары малдарлыг, тарлачылыг ишләри илә таныш етмәји зәрури сајырды. Зәрдабијә көрә мәктәбләрдә һәкм сүрән әзбәрчилик, һәјатдан айры дүшмәк ушағлары физики вә мә'нәви чәһәтдән шикәст едир.

Һ.Зәрдаби вәтәнпәрвәрлији јүксәк гијмәтләндирир вә һәјатынын мә'насыны халгына хидмәт етмәкдә көрүрдү. О, кәчләрә мүрачиәтиндә дејирди ки, әсил вәтәнпәрвәр о адамдыр ки, вәтәнинә, халгына тәмәннасыз көмәк едир, һеч бир мүкафат көзләмир, вәтәнинин шәһрәт вә гүдрәтини, рифаһ һалыны артырыр. Зәрдаби доғма Азәрбајчаны үрәкдән сеvir вә ону дүнја чәннәтинин ән кәзәл кушәси адландырырды. О, Азәрбајчан тәбиәтинин кәзәллији, гарлы дағла-

ры, јашыл бағлары, бумбуз булаглары, әмәксевәр адамлары илә фәхр едирди. Ким бир дәфә дағ сејрина чыхыбса, дағларын ме'чүзәли көзәллијини, чичәкләрини көрүбсә, хүсусилә күнәш доғаркән вахтда гушларын нәғмәсини ешидибсә бу әсрәрәнкизлији һеч вахт унуда билмәз. Буна көрә дә белә јерләри сејрә чыхан һәр кәс бәдаһәтән ше'р дејир, охујур. Бәли, бу јерләр ше'р севәнләр, поезија вурғунлары үчүн әсил илһам мәнбәјидир, мәктәбдир. О, бүтөвлүкдә Гафгазын, хүсусилә Азәрбајчанын, Бакынын мешәләрә, јашыллыг-лара гәрг олмасыны арзулајырды.

Һ.Зәрдаби вәтәнпәрвәрлијинин әсил маһијәти онун доғма дилинә мүнәсибәтиндә даһа габарыг шәкилдә өзүнү бүрүзә верир. "Дил вә дин", "Дил уғрунда мүбаризә", "Дил ваһидлији" вә диқәр мәғаләләриндә Һ.Зәрдаби Азәрбајчан дилинин тәмизлији уғрунда мүбаризә апарырды. Ана дилинә лагејд мүнәсибәт наданлыгдыр, агиллик дејилдир. Зәрдаби белә дүшүнүрдү. Зәрдаби милли ифтихар һиссинә јүксәк гимәт верирди.

Һ.Зәрдаби мәктәб вә тәрбијәни аиләдән, аилә тәрбијәсиндән ајырмыр, аиләнин ушағын тәрбијәсиндәки ролуна хүсуси диггәт јетирирди. Зәрдабијә көрә, ата вә аналар өвләдләрынын тәрбијәсинә гајғы көстәрмәли, онлары дүзкүн тәрбијә етмәлидирләр. Чүнки ушағлар тәрбијәнин илкин әләмәт вә кејфијәтләринә аиләдә јијәләнирләр. Ушағлар јахшыны да, писи дә аиләдә көрүрләр. Зәрдабијә көрә, тәрбијәнин дә, тәрбијәсизлијин дә илк мәнбәји аиләдир. Буна көрә дә мәктәб аиләјә көмәк етмәли, өвләдынын тәрбијәсиндә чәтинлик чәкән валидејнләрә педагожи мәсләһәтләр вермәлидир.

Һ.Зәрдаби кәнч нәслин сағламлыгына, физики тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирир вә дејирди ки, нахошлуг һагғында нәлә чәкмәкдәнсә, сағламлыгын гајғысына галмаг лазымдыр. Зәрдаби тәмиз һаваны, сују, күнәш ишығыны сағламлыгын зәрури шәрти һесаб едирди. Тәмиз һава инсан үчүн зәруридир. Пис һава инсаны фөвтә верир. Елм чоҳдан ашкар едиб ки, инсанын дүчар олдуғу хәстәликләрин чоҳунун

сәбәби һаванын пис олмасыдыр. Су бир јердә галанда хараб олур, ијләнир вә онун ији һаваны корлајыр.

Һ.Зәрдаби сағламлыг вә физики тәрбијә һагғында фикирләрини "Бәдәни саламат сахламаг дүстүрүләмәлидир" (ки-кијәнә) адлы әсәриндә шәрһ етмишдир. Зәрдаби һәмин әсәриндә дејирди ки, һәр бир кәс хошбәхт олмаг истәјир. Бунун үчүн сағлам олмаға чалышмаг лазымдыр. Саламат бәдән бөјүк не'мәтдир. Хошбәхтлик мал-дөвләтдә дејил, бәдәнин сағламлыгындадыр. Буна көрә дә бәдәнин сағламлыгына ушағлыг вә кәнчлик чағларындан гајғы көстәрилмәлидир.

Һ.Зәрдаби сағламлыгын көзләнилмәсини тә'мин едән амилләрә еви, һаваны, сују, хөрәји, бәдәни сахламағы, палтары, јухуну, күнәш ишығыны дахил едир вә бунларын арасындакы гаршылыглы әлағәләри марағлы һәјати мисалларла изаһ едирди. Зәрдаби сағламлыгын көзләнилмәсинә јалныз биоложи, педагожи-тибби проблем кими дејил, һәм дә социал проблем кими бахырды. Онун фикринчә, сағламлыгын горунмасы чәмијјәтин, аиләнин, бәшәријјәтин мұһафизәсидир.

Сағламлыгын горунмасында ев шәраитинин мұһүм амил олдуғуну гејд едән Зәрдабијә дејирди ки, ев пис оlanda инсан хәстә олар. Јахшы ев дејиркән о, евин кениш, ишыглы олмасыны, һүндүр јердә тикилмәсини, гапы вә пәнчәрәләринин гилбәјә бахмасыны нәзәрдә тутурду. Зәрдабијә көрә, үзү шимала вә күн доғана тәрәф олан өвләрдә нахошлуг олар. О, алман мәсәлини јада салырды: "Һансы евә ишыг кәлмирсә, ораја кәрәк тәбиб кәлсин".

Һ.Зәрдаби евин һавасынын тез-тез дәјишдирилмәсини зәрури сајыр вә дејирди ки, һавасы дәјишдирилмәјән едә организм күндән-күнә әуифләјир, тәдричән күчүнү итирир вә нәтичәдә асанлыглы хәстәлијә дүчар олур. "Һавасыз зиндәханлыг вә нәшвүнүма" жоҳдур. Инсан дүңјаја кәләндә ағзыны ачыб нәфәс алан замандан ахырынчы "аһ" чәкиб чаны чыханчә һава она нәфәс алмаг үчүн лазымдыр. һава исә тәмиз олмәлтыдыр. һаванын тәмиз олмасы һәјат, хараб ол-

масы исә өлүмдүр.¹ Хараб олмуш һава илә нәфәс алмаг гејри — төвр зәһәрләнмәкдән писдир. Ев ишыгы олмалыдыр. Евин ишыгы олмасы ишләмәји асанлашдырмагла јанашы, һаваны да тәмиз етмәјә шәраит јарадыр. Зәрдаби күнәш ишығындан сонра (тәбии ишыгдан) електрик ишыгына үс-түнлүк верир. Чүнки онун ишыгы чоҳдур, күнәш ишыгы кимидир, һаваны хараб етмир. Лакин тәәссүф ки, бундан ән чоҳ дәвләтлиләр истифадә едирләр. Әлбәттә, 20-30 илдән сонра електрик артачаг вә ондан касыблар да истифадә едәчәкләр.

Һ.Зәрдаби сағламлығын горунмасында јашыллығын олмасыны, јашыллығы чоҳ олан јерләрә кәзинтиләрә чымагы, сәјаһәтләрә кетмәји зәрури сајараг гејд едирди ки, һәр кәс белә сәјаһәт вә кәзинтиләрә чоҳ кетсә, онун бәдәни артыг саламат олар. Белә сәјаһәт вә кәзинтиләр адамлары бизим чәннәтин бир кушәсинә охшајан вәтәнимизин дағлары, чајлары, хош аб-һавасы вә һәр бир чәһәтдән сәфалы вә дилжушә олмагы илә таныш едәр.

Һ.Зәрдаби сағламлығын горунмасында сујун, хәрәкләрин тәмизлији, кејфијјәти вә гидалылығынын ролуну, адамын јашындан, физики вә зәһни әмәк фәалијјәтиндән асылы олараг јемәјин нормасыны инсанын јашадыгы јерин, онун аб-һавасынын әмәјә олан тәсирләрини, организм үчүн јағын, пијин, зүлалын, нишастанын, витаминләрин вә с. әһмијјәтини елм вә педагожи бахымдан дүзкүн шәрһ етмишдир. О, сағламлығын горунмасында дишләрин ролуну хүсуси гејд едир вә дејирди ки, диши олмајан адамын хәрәји асанлыгла һәзм олмаз, һәр кәс чаванлыгга дишләринин гәдрини билмәсә, гочалыгга ондан кеф жөрмәз. Диши һәр хәрәк јејәндән сонра тәмизләјиб јумаг кәрәк, сабун илә јумаг дәхи әфзәлдир. Бир чоҳ хәрәјин, ән чоҳ көјәртинин мәддә чәтин һәзм едилдијини нәзәрә алараг Һ.Зәрдаби белә нөв јемәкләри мөһкәм биширмәји, ону гәбул етдикдә чоҳ чејнәмәји мәсләһәт көрүрдү. О, физики әмәклә мәшгул

олан адамларын јемәјини артырмагы, даһа кејфијјәтли олмасыны лазым билирди.

Зәрдаби режимә, хүсусилә јемәк режиминә хүсуси әһмијјәт верирди. О, јаш хүсусијјәтләринә ујгун олараг хәрәјин өзүнмәхүсус әләмәтләрини ајрыча гејд едир, ушағлар, гочалар үчүн ајрыча јемәјин һазырланмасыны зәрури һесаб едирди. О, ушаг јемәјинин јашына ујгун олмасыны, бу ишдә ана сүдүнүн әвәзсиз ролуну хүсуси гејд едирди. Зәрдаби классик педагогларын фикирләри илә һәмәһәнк олан бир мәсәләни: ушағын бир ил ана сүдү илә гидаланмасыны, ананын сүдү олмадыгга гејри-сүд — инәк сүдү ичмәсини, ушағы ананын өзү әмиздирмәсини мәсләһәт көрүрдү. Зәрдаби дејирди ки, бир чоҳ аналар ушағларыны өзләри әмиздирмәк истәмир, гејриләрә әмиздириләр. Бу, о вахт олар ки, ушағын анасы хәстә ола... һансы ананын ки бәдәни сағдыр, өвләдыны әмиздирмәк она вачибдир. Әлбәттә, әмиздирилән ушаг ејни јашда олмалыдыр. Ана хәстә олдуғда ушағы әмиздирән башга гадынын сағламлығы нәзәрә алынмалыдыр. Ана сүдү олмадыгга ушаға инәк сүдү вермәк олар, чүнки инәк сүдүндә пиј чоҳ, шәкәр исә аздыр. Ушағы једиртмәк үчүн истифадә олунан әмзији тәмиз сахламаг вачибдир.

Һ.Зәрдаби спиртли ичкиләрин гәти әлејјинә олмуш, сәрхошлуға гаршы чидди мүбаризә апармышдыр. О, "Сәрхошлуғ адәтләринә гаршы" адлы мөгаләсиндә алкоғолун дағыдычы, мөһведичи хүсусијјәтләрини тәһлил едәрәк спиртли ичкиләри организмин гырманчы адландырырды. Онун фикринчә, спиртли ичкиләр дүнјада о гәдәр ичилир ки, әкәр төк Авропа чамаатынын бир илдә ичдији ичкиләри јығыб бир јерә бурахсан, шәксиз ки бөјүк бир дәрја әмәлә кәләр. Зәрдаби аиләләри бу дағыдычы бәладан горумагы зәрури сајыр вә дејирди ки, инсанын әсәб системинин тауну олан сәрхошлуғун аиләләрә ајаг ачмасына һеч чүрә јол вермәк олмаз. Сәрхошлуғ инсаны јалныз физики чәһәтдән ејбәчәрләшдирмир, һәм дә мәнәви чәһәтдән ону шикәст едир. Сәрхошлуғ һәја вә вичданы мөһв едир. Зәрдаби һәмин мөгалә-

¹ Зәрдаби Һ., Сечилмиш асәрләри, Бақы, "Азәрнәшр", 1960, сәһ. 419.

синдә көркәмли физиологлардан Ру, Борел, Бречка, Чио, Фреди, Брок, Сапалје, Тибо, Мечников вә б.-нын алкоголизм һаггында фикирларини тәһлил едәрәк онун инсан организмә тә'сирини зәһәрлә мугәсә едир вә бүтүн агил адамлары, инсанлығын достларыны чох чидди сосиал бәла олан инсан сағламлығынын гырманчы алкогола гаршы мубаризә-јә, ичтимаи нәрдиванын лап ашағы пилләсинә јуварланан бәдбәхт адамлара көмәк етмәјә чағырырды. Зәрдаби мүх-тәлиф халгларын, бөјүк зәка саһибларинин сәрхошлуғу пис-ләдијини гејд етмәклә, јери кәлдикчә онларын фикирларинә дә истинад едирди. Сәрхошлуғ көнүллү дәлилликдир. Сәрхошлуғ бүтүн пис адәтларин анасыдыр. Ичкинин башланғычы күнаһ, ортасы сәрхошлуғ, сону фәлакәтдир. Стәкәнда боғулан дәниздә боғуланан чоһдур. Арағ дәрјасында баһа-дырлар да батыр. Сәрхош олуб кишилиқдән дәм вуранын гејрәти арағ шүшәсиндә олар. Арағ мүдрик адамы да сәфәһ едир.

Һ.Зәрдаби папирос чәкмәјин, никотин гәбул етмәјин, тир-јәкин, түнд чәј, гәһвә ичмәјин дә сағламлығы зәрәр вурду-гундан кениш бәһс едирди. Тирјәк гәбул едәнин әлләри тит-рәјир, башы әсир, ајағлары јердә дурмур, мә'дәси һәзм ет-мир вә с.

Һ.Зәрдаби бәдәни саламат сахламағ үчүн зәрури олан ки-кијеник гәдалары да кениш тәһлил етмишдир. Онун фик-ринчә, инсан үчүн пијада көзмәк вачибдир. О, дәрини тәмиз сахламағы вачиб сајыр вә дејирди ки, бунун үчүн һәр күн чиммәк салаһдыр, чүнки бәдән исти-сојуға адәт едир. Дәниз сүју илә чиммәк бәдәни бәркидир, иштаһаны ачыр, јорғунлу-ғу алыр.

Һ.Зәрдаби әлләри һәр күн сабунла јумағы, көзларин гәд-рини билмәји, гулаглары, бурну, дишләри, ағыз бошлуғуну, әл вә дырнағлары тәмиз сахламағы хүсуси гејд едирди.

Һ.Зәрдаби инсанын сағламлығында палтарын әһәмијәти-нә, алт палтарын тәмиз сахланмасына, палтарын рәнкинә дә диггәт јетирмәји зәрури сајырды. Зәрдабијә көрә, дүнја-дә бәдәнин сағламлығындан артығ дөвләт јохдур. Һәр фәс-

лин өзүнәмәхсус палтары олур. Палтары вахтында дәјиш-дирмәмәк ач галмагдан писдир. О, ушағ палтарлары, сәфәр палтарлары һаггында да марағлы фикирләр сөјләмишдир. Ушағын ојунсуз кечинә билмәдијини нәзәрә алыб онун пал-тарларыны кен тикмәк вачибдир ки, атылыб-дүшмәк мүм-күн олсун.

Зәрдаби сағламлығын горунмасында јухуја, јатачағ пал-тарларына да диггәт јетирмишдир. Инсанын јорғунлуғуну алмағ үчүн динчәлмәси вачибдир. Бу ишдә јуху өвәзсиздир. Зәрдабијә көрә, ишләмәк пул газанмагдан даһа чох бәдә-нин саламлығы үчүндүр. Ишләјән адамын иштаһасы артығ олур, хөрәји јахшы һәзм едир. Ким чох охујурса, онун фәһ-ми, зәһни габилитәти артыр, амма охумајән адамын габил-итәти пас тутмуш, чилаланмамашы гызыл кими галыр. Јах-шы, раһат јатмағ чүн гаранлығы вә сакит јер олмалыдыр. Зәр-дабијә көрә, ушағ 9 саат, 30-40 јашлы адам исә 6 саат јат-малыдыр. Јатанда, чөлдә соју дејилсә, пәнчәрәни ачығ гој-мағ олар. Арха үстә, ја да сағ чијни үстә јатмағ фәјдалыдыр. Чарпајы кен, раһат олмалыдыр.

Һ.Зәрдаби физики тәрбијәјә ичтимаи проблем кими бах-мышдыр. О, физики әмәји физики тәрбијәнин тәркиб һиссә-си һесаб едир вә дејирди ки, физики тәрбијә шәхсијәтин аһәнкдар инкишафынын мүһүм шәртлариндән биридир. Бу күн мүәллимләр онун фәјдалы фикирлариндән истифадә етмәлидирләр.

IX. 4. Исмајылбәј Гаспрински

Исмајылбәј Гаспрински 1851-чи илдә Крымын Гаспра кән-диндә һәрбчи аиләсиндә анадан олмушдур. Ағмәсчиддә (Симферополда) тәһсил алдыгдан сонра Воронеж вә Москва һәрби мәктәблариндә охумушдур. Лакин онун һәрби хидмәтә мејли вә һәвәси олмадығындан Јалта вә Бағчаса-рајда рус дили мүәллими ишләмиш, мүтәрәғги радикал әги-дәсинә көрә педагожи фәалијәтдән әл чәкмишдир. 1871-чи

илдә Авропаја кетмиш, бир мүддәт Парисдә јашамыш, үч ил сонра Истанбула кетмишдир. Бурада јерли мәтбуатда публисист кими фәалијәтә башламыш, Москва вә Петербург мәтбуатында мәтублары дәрч едилмишдир. 1875-чи илдә о, Кырма гајытмыш, Бағчасарај шәһәринин бәләдијә рәиси сечилмишдир. 1877-чи илдә гәзет нәшр етдирмәк үчүн чар һөкүмәтинә мүрачиәт етмишдир. Мәнфи чаваб алмасына бахмајараг, фикриндән дәнмәмиш вә нәһәјәт мәгсәдинә наил олмушдур. О, өз һесабына мәтбәә јарадыб Русия мүсәлман зијалыларындан, ишкүзар даирәләриндән көмәк истајир.

1884-чү ил апрелин 10-да "Тәрчүман" гәзетинин илк нөмрәси чапдан чыхыр. Гәзетин девизи белә иди: "Дилдә, фикр дә, ишдә бирлик!" Гәзет аз бир вахтда Русия мүсәлманлары арасында маарифчилик вә милли мәдәнијәт гуручулуғунун мүждәчиси кими гаршыланыр. М.Ә.Рәсулзадә И.Гаспринскинин хидмәтләрини жүксәк гиймәтләндирәрәк дејирди: "Бахчасарајда Исмајылбәј Гаспрински өзүнүн "Тәрчүман" гәзетини тә'сис етмиш, халг мәктәпләриндә тәдрисин доғма ана дилиндә (түрк) апарылмасы ислаһатыны кечирмәји зәрури сајмышды. Она гәдәр тә'лим ја әрәб, ја да фарс дилиндә апарылырды".¹

"Тәрчүман" биринчи рус ингилабына гәдәр түркдилли јеканә гәзет олуб, 30 ил фасиләсиз олараг И.Гаспринскинин редакторлуғу илә нәшр олунмушдур. Гәзет түркдилли халгларын дөврүн тәләбләри илә ајаглашмасы, мүасир дүнјәкөрүшүнә јијәләнмәси, дини хурафатдан, феодалпатриархал әталәтдән хилас олмасы уғрунда мүбаризә апарыр, милли маарифин тәблигиндә мүнүм рол ојнајырды. "Тәрчүман" гәзети сәһифәләриндә маариф, мәктәб мәсәләләринә даир мәғаләләрлә Азәрбајчан зијалылары да чыхыш едирди. И.Гаспрински "Тәрчүман" гәзети вәситәси илә мәдрәсә системи јеринә јени мәктәпләр (үсули-чәдид) јаратмаг идејасыны ирәли сүрүр вә онун бу идејасы Кырмада,

Волгабојунда, Орта Асијада вә Азәрбајчанда рәғбәтлә гаршыланырды. И.Гаспрински мәдәни-маариф ислаһатларыны башлыча вәзифә кими ирәли сүрүр вә чидди шәкилдә халгы маарифләндирмәји, мүтәрәғги зијалыларын көмәјинә архаланыб јоллар ахтармағы зәрури сајырды. О, елм вә маарифин тәблиг едилмәсинә кениш јер верәрәк дејирди ки, билик билик үчүн дејил, күтләләр үчүн, фәалијәт үчүндүр. Халг үчүн әсәрләр јазмағы, габагчыл рус вә Авропа әдәбијатындан тәрчүмәләр етмәји вә бунунла да чәһаләт вә сәфаләт буховларыны гырыб мәһв етмәји зәрури сајырды. О, зијалыларә мүрачигәтлә дејирди ки, һәзрәт Әлинин кәламыны унутмајын: "Алимин мүрәккәби шәһидин ганы гәдәр мүгәддәсдир". "Тәрчүман"да тәблиг олунан идејалары Азәрбајчан маарифчиләри: Н.Зәрдаби, Ә.Агаоглу, Ә.Топчубашов, Ч.Мәммәдгулузадә, Ә.Нүсәјнзадә вә б.-лары да үрәк јанғысы илә тәблиг едир, һеч дә бу мәсәләдә И.Гаспринскидән кери галмырдылар. Онлар И.Гаспринскинин фәалијәтини диггәтлә изләјир, "Тәрчүман"ын милли дирчәлиш јолунда кәстәрдији хидмәтләрә жүксәк гиймәт верирдиләр.

И.Гаспрински дејирди ки, мүасир мәдәнијәти олмајан халгын сәнајеси дә олмаз. Сәнајеси олмајынча иса нә милли дөвләт шүүру, нә дә синфи шүүр олар. Бу күн башлыча вәзифә милләтин мәдәни жүксәлишини тә'мин етмәкдән ибарәтдир. Биз кәлди-кәдәрәк, лакин маарифи-миллијә (милләтин маарифи) јашајачагдыр.

"Тәрчүман" гәзети дил ислаһаты уғрунда да кәркин мүбаризә апарырды. 1905-чи илдән сонра Русияда нәшр едилән 35 түркдилли гәзетин дили "Тәрчүман"а мејл едирди. Түркдилли халглар арасында милли маарифин "мә'нәви атасы" сајылан И.Гаспрински "Тәрчүман" гәзетини дөврүн кешмәкешләриндән кечирәрәк өмрүнүн сонуна кими дилдә вә фикрдә бирлик амалына хидмәт етмишдир. И.Гаспринскинин дил ислаһатынын башлыча әләмәтләрини тәһлил вә тәсниф едәркән проф. Б.Чобанзадә белә јазырды: "1.Түркчәни имкан дахилиндә әрәб вә фарс тәркибләриндән азад етмәк. 2. Охучуларын дилинә јахын садә дилә үстүнлүк вермәк,

¹ Рәсулзадә М.Ә., Пантуранизм һағғында, Оксфорд, 1985, сәһ.37.

диалект və шивөлəрдəки мəһəlли сөzləри вaһид грамматикaјa тaбе етмək".

И.Гаспрински маариф və мұасирлəшмə јолу илə шұурлары дəјишдирмəјə, халг күтлэлəрини мəнəви əсарəтдэн гур-тармаға үрəқдэн инаныр, чар мұтлəгижјəтинə və дини ирти-чаја гаршы мұбаризə апарырды.

И.Гаспрински 1914-чү илдə Бағчасарајда вəфат етмиш-дир.

"Тəрчұман"ын сəһифэлəриндə М. Һaди, Ə.Һүсєјнзадə, М.Топчубашов, Ə.Ф.Һе'манзадə və б.-нын мəғалəлəри дəрч едилмишдир. XX əсрин əввəллəриндə Азəрбајчан мəтбуа-тына, хұсусилə "Каспи", "Һəјат", "Иршад", "Фұјузат", "Игбал", "Сəдaјe-Һaг" кими дəври нəшрлэрə "Тəрчұман"ын чидди тə-сири олмушдур.

IX. 5. М.Т.Сидги вə М.М.Нəввабын педагожи идејалары

Мəһəммəd Тағы Кəрбалаји Сəфəр оғлу Сəфəров (Сид-ги) 1854-чү илдə Ордубадда анадан олмушдур. О, Мəдрəсə тəһсиле алмыш, классик Шəрг поэзијасыны вə фəлсəфəсини мұкəммəл əјрэнмишдир. "Энчұмəни-шұəра"нын тəшки-латчысы вə фəал үзвлəриндэн бири олмушдур. М.Т.Сидги 1892-чи илдə Ордубад шəһəриндə јени үсуллу "Эхтэр" ("Ул-дуз") мəктəбиндə педагожи фəалијјэтə башламышдыр. 1894-чи илдə М.Т.Сидги Нахчывана кедэрək орада "Тəрби-јə" мəктəбини јаратмыш вə мұəллимлик фəалијјəтини давам етдирмишдир. 1896-чы илдə исə "Гыз мəктəби"ни ачмышдыр. О, өмрүнүн сонуна кими халг маарифи чарчысы ол-муш, бир нечə дəрсликлэр, "Мəктəб низамнамəsi", "Ша-кирдлэр үчүн гaјдалар", "Һəјкəли-инсана бир нəзэр", "Һаки-манə сөzlэр" вə дијер əсəрлəрини јазмышдыр.

М.Т.Сидги инсан шəхсијјəтинин формалашмасына тə'сир едэн амиллэр ичəрисиндə ирсижјəтин ролуну инкар етмədən ичтимаи мұһит вə тəрбијəнин тə'сиринə јүксək гижмəт вер-

мишдир. О дəјирди ки, инсан доғулдуғу заман һеч шəј бил-мир, нə данышыр, нə охујур, нə јазмаг билир. Белə ки, əкəр ата-аналар, бəјүклэр вə мұəллимлэр ушаға һеч бир шəј əј-рəтмəsə, о, һеч нə билмəјəчəkдир. Демəли, ушаг анадан олан андан аилədən, ата-анадан јемək, ичмək, күлмək вə с. "Һəваичи-зəруријјə" алдығы кими, һөкмən тəрбијə дə алып. Сидги ушағын тəбиəтини əкин јеринə бəнзəдир вə гəјд едир ки, əкин јеринин бечарилмəјə еhtiјачы олдуғу кими, ушаг тə-биəтинин дə тəрбијəјə еhtiјачы вардыр.

М.Т.Сидги инсанын тəрбијəsi үчүн əн фaјдалы дəврү ушағлыг вə кənчлик иллəри һесаб едир вə дəјирди ки, ушаг-лыг јаш ағача бəнзəјир. Тəзə јаш ағач нə гədэр əјри олса дү-зəлтмək асандыр.

Инсан да ушағлыгдa тəрбијə гəбул алмасы зəруридир. Амма өзбашына кəзиб-доланса, əхлаг вə əдəбдэн узагла-шыб пис хасијјəтлэрə əјрэнсə онун тəрбијəсинин ислаһы мұшқул олар.

М.Т.Сидги инсан əвладынын кичик јашлардан тəрбијəјə, елми биликлэрə јијəлэнмəјə мəһтaч олдуғуну хұсуси гəјд едирди. Онун фикринчə, инсанын һэрəkəт вə давранышы чох мұрəккəбдир вə буна кərə дə она елм əјрədилмəлидир. Инсан, Сидгијə кərə, дəмирдэн давамлы, күл јарпағындан зəриф вə назикдир. Онун фикринчə, инсан зəкасы тəбиəтин əн чəтин сирлəрини ачмаға гадирдир. Демəли, инсан өзүнү дə дəрк едə билэр. Белə вəзијјəтдə ағыл, зəка инсанлара кə-мək етмəлидир. Буна исə инсан елмин, тəһсилин кəмəји илə наил ола билэр. Елмə, тəһсилə јијəлэнэн инсан биликли ол-магла əдəбли вə тəрбијəли дə олур. Елмин нəтичəsi билик, əхлагдыр. Инсан елмин кəмəји илə һəм билијə, һəм дə əхла-га јијəлəнир. Буна кərə дə инсан даим елм вə əдəб тəһсили-нə јијəлэнмəјə чалышмалыдыр. Елм елə бир ачардыр ки, онун сəмərəси əмəl вə əдəбдир. Əдəбсиз вə əмəlсиз инсан мєјвəсиз ағачдыр. Инсанын гижмəти, онун кимлији елм вə əдəблə билинир. Демəли, инсан һэр вəчһлə билијини, елми-ни, əмəлини вə əдəбини — əхлағыны даим артырмаға ча-лышмалыдыр. Чўнки инсанын биринчи вəзифəsi елм, тəһ-

сил әлдә етмәкдир. Елмсиз инсан руһсуз чисим кимидир. Инсан табиәт һадисәләрини дәрк етмәклә билијини, ағлыны артырыр, ағыл васитәси илә истәк вә арзуларыны, зөвг вә еһтирасларыны идарә едир. Атасы, анасы олмајана јетим демәқдәнсә, елми, әдәби олмајан лара јетим демәк кәрәкдир. Белә инсан тә'лим васитәси илә формалашыр. О, бу мәсәләни "Нәсиһәт" адлы ше'риндә чоһ көзәл ифадә етмишдир. О, оғлуна имкан даһилиндә нә гәдәр ки фүрсәт вар, дәрс охумағы, мәктәбә мүнтәзәм кетмәји, диггәтлә елм өјрәнмәји, чәһлдән өзүнү горуумағы, күлли-дүнјаны абад едән елмә фикир вермәји, бир нечә (рус, фарс, түрк, әрәб) дили өјрәнмәји нәсиһәт едир вә дејирди ки, бунлары өјрәнмәклә әһли-һал олуб камиллијә чата биләрсән. Чүнки инсаны мү'әззәз вә мүшәррәф едән, зүлмәти-чәһаләтдән чыхарыб нури-мә'рифәт вә тәричи-сәәдәтә јетирән елм вә әдәбдир.

М.Т.Сидги дејирди ки, мәктәб елм вә маарифимизин васитәси, дүнја вә ахирәтимизин сәәдәтинин сәбәбидир. Елм вә әдәб бир хәзинәјә бәнзәр ки, онун ачары мәктәбдир. Инсанлары наданлыг зүлмәтиндән гуртарыб нури-мә'рифәтә јетирән мәктәбдир. Мәктәб чәһаләт дәрдинин дәрманы вә мә'рифәт бағынын хијабаныдыр. Мәктәб бир чисмә бәнзәр ки, онун руһу мүәллимдир. Елмин ләззәтини анлајан шакирдләрә мәктәб күлүстандыр, лакин тәнбәл вә гејрәтсиз ушғалара мәктәб зиндандыр, һәбсханандыр.

М.Т.Сидги әмәји инсан һәјатынын мәнбәји кими гијмәтләндирмәклә јанашы, ону инсан тәрбијәсинин, хүсусилә әхлаг тәрбијәсинин гүдрәтли васитәси һесап етмишдир. О, дөнә-дөнә гејд етмишдир ки, әмәк инсанын һејван сүрүләриндән ајрылмасында, онун бәдән гурулушунун дәјишилмәсиндә, инсанын ағлынын вә нитгинин јаранмасы вә инкишафында мүһүм амил олмушдур. Сидги дејирди ки, табиәтин һазыр вердији шејләр мүстәсна олмаг шәрти илә бүтүн мадди вә мә'нәви не'мәтләр инсан әмәји вә сә'јинин мәһсулудур. Әмәксиз инсан һәјаты, тәрәгги вә мәдәнијјәт мүмкүн дејилдир. Илк одун кәшфиндән электрикә гәдәр, илк даш аләтләриндән дәмир јолларына вә үмман кәмиләринә гәдәр һәр

шеј инсан әмәјинин нәтичәсидир.

М.Т.Сидгијә кәрә, ким јашамаг истәјирсә, ким мадди вә мә'нәви не'мәтләрдән истифадә етмәк истәјирсә, о чалышмалы, не'мәтләрин јарадылмасында иштирак етмәлидир. Әкс тәгдирдә белә адам јашамага ләјиг дејил, о, башгаларынын әмәјинин мәһсулуну соран түфәјлидир. "Фәзиләтдән... елм вә мә'рифәтдән мәһрум олан адамлар үчүн өлүм бөјүк не'мәтдир. Чалышмаг истәмәјән адамын јашамага һаггы јохдур". Сидги дејирди ки, һәлә көрпәликдән башлајараг ушағларда әмәлә кәлә билән тәнбәллијә, аварачылыга, бекарчылыга гаршы мүбаризә апарылмалы вә бу хәстәлијин онларын хасијәтинә сирајәт едиб көк салмасына јол верилмәәлидир. Тәнбәллик инсанын вучудунда бөјүк бир хәстәликдир вә хасијәтләрдән тәнбәлликдән вә бекарчылыгдан писи јохдур. Буна кәрә дә М.Т.Сидги бу пис мәрәз вә хасијәтә гаршы мүбаризәни кичәк јашларындан апармағы зәрури сајырды. М.Т.Сидги әмәји инсан сәәдәтинин јеканә мәнбәји һесап етмишдир. Зәһмәт чәкмәдән сәәдәтә чатмаг олмаз. Сәәдәт бир хәзинәдир ки, сә'ј вә гејрәт онун ачарыдыр. Буна кәрә дә Сидги 4 шеји: тәнбәллији, чәһиллији, инсанијјәтсизлији, кимсәсизлији бәдбәхтлијин нишанәси һесап едирди. Ишләк адама ән бөјүк чәза бекар галмагдыр. Тәнбәллик вә ишсизлик фәғр вә зәрурәтә мүгабил бир галадыр.

М.Т.Сидги әмәји ән гүдрәтли тәрбијә васитәси һесап етмишдир. Онун фикринчә, фәлакәт бекарчылыгда, шәфғәт исә сә'ј вә гејрәтдәдир. Бүтүн алчаг сифәтләр бекарчылыгдан тәрәјирсә, ән көзәл әхлаг и кејфијәтләр исә әмәқдә јараныр вә тәкмилләшир. Буна кәрә дә о, әмәксевәрлији инсанын ән көзәл әхлаг и сифәти сәвијјәсинә галдырмагла бунун инсанын бүтүн дијәр әхлаг и кејфијәтләринин әсасында дурдуғуну гејд етмишдир.

М.Т.Сидги һәр бир шәхсин әмәјә јијәләнмәсини зәрури сајыр вә дејирди ки, һәрә өз пешәсинин алими олмалыдыр. Инсан өз пешәсиндән, өз сәнәтиндән зөвг алмалыдыр. Пешәсини севмәјән, өзүнү кичәк һәср етмәјән инсан һәмин пешәјә јијәләнә билмәз.

М.Т.Сидги гәнаәтә жүксәк гижмәт верирди. Вахта гәнаәт хү-сусилә лазымдыр. Онун фикринчә, бир гәпиклик мәнсулун һаваји тәләф олмасына јол вермәк олмаз. Гәнаәтчил адам һеч вахт башгасына мөһтач олмур, һеч кәсин миннәтини чәкмир. Инсан газанмағы бачардығы кими, хәрчләмәји дә бачармалыдыр. Бәдхәрчлијә, исрафчылыға јол вермәк ол-маз. Сидгијә кәрә, ән јахшы аиләләрдә аиләнин бүтүн үзв-ләри гәнаәт етмәји бачарыр. Зәһмәтлә газандығыны арва-ды исраф еләјән адамын еви диби дәлик чувала бәнзәјәр, ичина һәр нә гојсан долмаг билмәз.

М.Т.Сидги нәчиб әхлаги кејфијәтләрин кәнч нәсилдә тәр-бијә олунмасына бөјүк әһәмијәт верир вә һәмин нәчиб кеј-фијәтләрә доғручулуг вә дүзлүјү, достлуг вә јолдашлығы, вәтәнпәрвәрлији, садәлик вә тәвазәкарлығы, инсансевәр-лији вә с. дахил едирди. М.Т.Сидгијә кәрә, тәрбијәнин мәг-сәди инсанын фикрини вә гәлбини доғручулуға алышдыр-маг, пис хәсијәтләрдән, чәтин адәтләрдән вә бәд әмәлләр-дән кәнар етмәқдир. Онун фикринчә, јаланчылыг өнчә шәх-сијәтин өзүнә зијан верир, ону мә'нәвијатча алчалдыр, чә-мијәт үзвләри арасында нәзәрдән салыр, онун гәлбини на-раһат едир. Јалан данышан мүвәғгәти олараг бә'зи мәсәлә-ләрә наил олса да, һәр һалда "јаланын мәнзили көдәк олур", "јалан ајаг ачса да јеримәз", "Кеч-тез јалан данышан ифша олунур". "Дүнјада јаланчылыг сәбәбиндән чәкилән зи-јанын һәдди вә һесабы јохдур", "јаланчылыгга ад чыхаран кәсин доғру сөзүнә дә инанмазлар", "јаланчынын еви јанды, һеч кәс инанмады" мәшһур мисаллардыр. Јалан данышан адам дост, таныш, гоһумлар јанында көздән дүшүр, е'ти-барсыз олур. Јалан инсаны икиүзлү, ријакар вә горхак едир. Әксинә, доғрулуғу өзүндә мөһкәм ашыламыш адам гәлбән раһат олур, һеч бир мә'нәви сыхынты ону нараһат етмир. Белә адам мөһкәм ирадәли, чәсарәтли, дәјанәтли олур. Јахшыја јахшы, писә пис дәјә билир, һәр кәсин нөгсаныны үзүнә демәқдән чәкинмир. Доғручу адам башгаларынын нә-зәриндә һәмишә иззәтли вә һөрмәтли олур, онун өзүнүн дә-јәри жүксәк олур. Доғручулуг инсан шәхсијәтини учалдыр,

онун мә'нәви дүнјасыны зәнкинләшдирир. Доғручулуғу, дүз-күнлүјү Сидги хошбәхтлијин мүнһүм шәртләриндән һесаб едиб дејирди ки, хошбәхтлик 4 шејдән ибарәтдир: әдаләт вә доғручулуг, ағыл вә биллик, сәбр вә һөвсәлә, һәја вә исмәт. Дөрд шеј чәмијәт үчүн зәруридир: әминаманлыг, истигамәт, не'мәт, доғручулуг. Дөрд сөз дәрман кими ачыдыр, лакин хе-јирлидир. Сидгијә кәрә, доғручу адам сирр сахламағы, вә'-динә әмәл етмәји бачарыр.

М.Т.Сидги садәлик вә тәвазәкарлығы да мүнһүм әхлаги кеј-фијәт һесаб едир вә дејирди ки, садә вә тәвазәкар адам халгын севимлисинә чеврилдији һалда, ловға вә тәкәббүр-лү адам халгын нифрәтини газаныр. Садә вә тәвазәкар адамлар хејирхаһ, рәһмдил олурлар. Хејирхаһлыг инсан шәрәфини жүксәлдир, онун һөрмәт вә иззәтини артырыр. Хејирхаһлыг инсани мүнәсибәтләрин ән үлвисидир. Хејир-хаһлыг жүксәк камаллыг, дахили зәнкинлик әләмәтидир. Ин-сана јахынлыг етмәк үчүн он севмәк, она дәрин мөһәббәт бәсләмәк лазымдыр. Сидги хејирхаһ адамы мејвәли ағача, онун елм вә мә'рифәтини мејвәјә бәнзәдиб дејирди ки, меј-вәли ағача даш атан чох олдуғу кими, елм вә мә'рифәт са-һибинә дә зәһмәт вә әзијәт верән чох олур. Инсанын инса-на јахшылығы тә'мәнәсыз олмалыдыр. Јахшылығы тез-тез јада салыб миннәт гојмаг ону һечә ендирир.

Хејирхаһлыгга јанашы, Сидги гәдирбиләнлији, мүнһүм әх-лаги сифәт һесаб едир вә дејирди ки, хошәхлағлы адам һеч вахт онә едилән јахшылығы унутмамалыдыр. Гәдирбилмәз-лик рузи верән әли јандырмаг кими бир шејдир.

Сидги достлуға бөјүк гижмәт верир вә дејирди ки, инсанлар арасында достлуг вә үнсидијәтин олмасы зәруридир. Инсан севинч вә көдәрини јахын адамла — достла бөлмәк истәјир. Јахшы дост чәтин күндә танынар. Онун фикринчә, кимин сә-дагәтли вә сәхавәтли досту варса, онун фәрәһи, севинчи чох, дәрди, гәми аз олар. Дост инсанын сирдашыдыр. Һәр адамла достлуг етмәк, һәр адама дост демәк олмаз. Достун гәдрини билмәк кәрәқдир. һәгиги, садиг бир досту итирмәк долу бир хәзинәни итирмәк демәқдир. Достлуғун әсасыны

мөһкәмләндирән сәдагәтдирсә, ону учуруб дагыдан хәя-нәтдир. Неч бир шеј јалан вә хәјанәт гәдәр достлуғун әсасыны лахлада билмәз. Доста хәјанәт ән бөјүк намәрдлик вә әхлағсызлығдыр.

М.Т.Сидги адамлара өз мүвазинәтини итирмәмәји төвсијә едир вә дејирди ки, интиғам, пахыллығ, әдавәт инсаны мөһв едир. Онун фикринчә, инсанларын ән гүввәтлиси гејзли вахтында өзүнү сахлајандыр. Сәбир бир ағачдыр ки, онун көкү ачы, лакин мејвәси шириндир. Инадүн нәтичәси рүсвәјчыллығ, гәзәбинки пешиманчылығдыр. Бир чох бәдбәхтликләр ачы вә гәзәбдән, пахыллығ вә гәрәздән олур.

М.Т.Сидги мүсбәт әхлағи кејфијәтләрин тәрбијә едилмәси васитәләриндән бәһс едәркән елмә, мәктәб тәрбијәси вә елми биликләрин јайылмасы илә јанашы, бәди әдәбијата, сөзә дә јүксәк гејмәт верирди. Сидгијә көрә, инсанын јетишмәсиндә әхлағын сафлашмасында сөздән гејмәтли бир шеј ола билмәз. Сөзүн тәсири илә инсан әзиз вә ләзиз олан һәјатыны гурбан верә билир, јахуд да бир сөзлә әзаб-әзијәтә дүчәр олар. Сөз инсанын руһ вә чисминдә чәми гүввәләрдән зијадә бир мәнәви гүввә кәсб едир. Сөз бир товуз кими бәзәкли, бугәләмун кими сәһирбаздыр вә һәр әсрдә бир рәнклә, һәр заманда бир шәкиллә, һәр вахта, һәр саатда пәр вә балупәрлә нәгш олунуб биихтијар хатирәләри вә бигәрар көнүлләри өз һавасынча учдурмағдадыр. О, һәр сөзү дејил, сәнәткарлығла дејилән сөзү јүксәк гејмәтләндирди. Онун фикринчә, әдәбијат өз дөврүнүн ајнасы олмалы, өз дәрин образлары, дәрин лирик мотивләри, ичтимаитәнгиди маһијәти илә мүсбәт әхлағи сифәтләрин вә көзәл әхлағи кејфијәтләрин ашыланмасына, инсан шәрәфини алчалдан мәнфи сифәтләрин кетдикчә азалмасына јардым етмәлидир. О, белә әдәбијат нүмунәләринә, әсәрләрә Фирдөвсинин, Низаминин, Хаганинин, һафиз вә Сәдинин, Әнвәринин, Шекспириң, Көтә вә Шиллерин, Нәваинин, Фүзулинин, Волтерин, Пушкинин, Крыловун, Лермантовун јардычылығыны мисал кәтириди. О, Пушкини әзәмәтли шаир адландырырды. Сидгијә көрә, јахшы әсәр зәһни сағлам,

фикри саламат, вүчуду пиргүввә, ихтијары өз әлиндә олманы тәрәннүм едәндир. Көрүндүјү кими, Сидги јахшы, мәзмунлу әдәбијаты әхлағ тәрбијәсинин ән тәсирили васитәси һесаб етмишдир.

М.Т.Сидги аиләјә, аилә тәрбијәсинә хүсуси әһәмијәт верәрәк валидејнләри өвладларына елм өјрәтмәјә, тәрбијә вермәјә чағырырды. Онун фикринчә, аиләнин мөһкәмлији үчүн башлыча шәрт сәмиими, меһрибан, инсани мүнасибәтләрдир. Хошбәхт аиләләрдә меһрибанлығ, аилә үзвләри арасында көзәл үнсидәт һөкм сүрүр, неч вахт бир-бирләринә пис сөз демирләр. Гаршылығлы мөһәббәт бирлији илә јејилән јаван чәрәк пловдан јахшыдыр вә шириң сөз инсанын гәлбинин јарасына мөһләмдирсә, ачы сөз зәһәрди, ити гылынчыдыр.

Аиләдә әр-арвад арасында меһрибанчылығ ушағларын тәрбијәсинә чидди тәсири едир. Она көрә дә Сидги дејирди ки, ушағын илк мүәллими онун валидәсидир. Сидгијә көрә, аиләдә һамы: ата-ана, ушағлар, өз вәзифәләринә дүзкүн әмәл етдикдә, бир-биринә гаршылығлы һөрмәт бәсләдикдә белә аилә мөһкәм олур. Валидејн тәкчә аилә, ушағлар гаршысында дејил, бүтүн чәмијәт гаршысында мәс’улијәт дашыр.

Сидги аилә тәрбијәсини "Гызлара һәдијә" адлы дәрслијиндә кениш изаһ етмишдир. О, бу әсариндә мәктәб шабәкәсинин кенишләндирилмәсини, һәбсханалары сөкүб јеринә "өвлад мөһәббәти" үнванлы бир нишанкаһ (абида) бина етмәји арзулајырды. О, "Тәрбијәнин тәфавүту" адлы һекәјәсиндә јазырды ки, ики бачынын һәр биринин оғлу вар иди. Онлар оғланларына бир-бириндән фәрғли тәрбијә верирдиләр. Бириси әдәбә вә тәрбијәјә ашина олмадығы үчүн оғлунун истәк вә арзусуна көрә һәрәкәт едир вә онун назы илә ојнајырды. Бу әркөјүн ушағын либасынын әндәзәси вә хәрәјинин вахты-вәдәси јох иди. Ағына кәлән һәр чүр шеј истәдији вахта һазыр ол-масајды чығырыб-бағырар, өзүнү јерә вурарды. Тәрбијә аләминдән бихәбәр олан анасы баласынын һәр истәјини јеринә јетирәрди. Лакин о бири бачы оғлу-

ну тәрбијә агушунда сахлајыр, онун бөјүмәсинә ана гајгысы илә жанашыр, јери кәлдикдә баласына нәсиһәт верир, тән-бәһ дә едирди. Биринчи бачынын оғлу тәнбәл, елмсиз вә тәрбијәсиз галды, икинчинин оғлу чалышган вә зәһмәтсөвән бир ушаг олду ки, бөјүдүкчә елм вә тәрбијә сәјәсиндә ата-анасына, вәтәнә, милләтә вә дөвләтә бөјүк хидмәтләр етди.

Сидги башга бир һекәјәсиндә јазырды ки, дөвләтли бир ханым гоншулуғда јашајан касыб гадынын евинә кедир. Дөвләтли ханымын бу кәлишиндән ики мәгсәди вар: һәм гијмәтли палтарыны, үзүјүнү, дашгашыны, зәр-зибаны нү-мајиш етдирсин, һәм дә гоншу гадынын бәзәк шәјләринә бахсын. Дөвләли ханым евә кирән кими касыб гадына де-јир: "Бәс сәнин бәзәјин јохдур?" Ев саһиби: "Бир аз сәбр единиз",— дәјә чаваб верир. Дөвләтли ханым елә күман едир ки, инди сандығлар ачылачаг, гызыл биләрзикләр, па-рылытысындан көз гамашан даш-гаш, ағыр бојунбағылар, гат-гат мирвариләр орталыға гојулачагдыр.

Бу заман ев јијәсинин мәктәбдән кәлән ики ушағы отаға дахил олуб мә'рифәтлә салам верир, әдәблә отуруп. Касыб гадын балаларыны кәстәриб фәхрлә дејир: "Мәним бәзәјим бунлардыр". Сидги бунунла "гадынын зинәти чәваһират де-јил" идејасыны тәблиғ едир вә дејир ки, һүснү-әхлаға, әдәб вә тәрбијәјә вағиф олан аналар балала-рынын тә'лим вә тәрбијәсини өзүнүн бәзәнмәсиндән вачиб биләрдәр. Сидги-јә көрә, ағыллы ата-ана өвладыны елмә вә тәрбијәјә рәғиб едәндир. Амма баласыны бекар вә эзиз сахлајан өвлады-нын дүшмәнидир.

М.Т.Сидги дејирди ки, валидејнләр өвладларына гајгы кәстәриб јүз мин зәһмәтлә бөјүтдүјү кими, бөјүмүш өвлад-лар да гочалмыш валидејнләринә даим мөһәббәт вә итаәт етмәли, онлара гајгы кәстәрмәлидирләр. Онун фикринчә, кимдә өвладлыг һисси, ата-анаја мөһәббәт һисси јохдурса, белә адам ән әхлагсыз адамдыр, белә адам үчүн мүгәддәс олан һеч нә јохдур. О, һәр шәји, вәтәни, милләти асанлыгга сата биләр. Ата-анасыны севмәјән адамын вәтәни севчә-јинә инанмаг чәтиндир. Тәрбијәли инсан һәмишә ата-анасы-

на, бөјүүнә, мүәллим вә устадына итаәт едәр, мөһәббәт кәстәрәр, һәр кәсин һаггыны вә дәрәчәсини таныјыб гәдир-гијмәтини биләр.

М.Т.Сидги хошбәхтлији сағламлығда көрүр вә дејирди ки, хошбәхтлији вар-дөвләт јығмағда көрәнләр "руһи хәстә-ләр"дир. Инсана ән вачиб олан шәј онун сағламлығдыр. Сәһһәт вә сағламлығ көзәл не'мәтләрин үмдәсидир. Вүчү-дун саламатлығыны дүнја долусу гызыл илә бәрабәр тутмаг олмаз. Сәһһәти јериндә олан адам гијмәтсиз хәзинә саһиби вә бөјүк бир не'мәтә маликдир. Она көрә дә М.Т.Сидги бә-дәнин сағламлығы гајгысына галмағы зәрури сәјырды. О, бунун үчүн кечә бир аз тез јатыб сүбһ вахты тез дуруб кәз-мәји, бәдәни јормамағы, бәдәни, либасы тәмиз сахламағы, һирсләнмәмәји, кичик бир шәјдән өтрү кәдәрләнмәмәји, тиббә аид китаблары мүталиә етмәји ән јахшы васитә сә-јырды. Хәстәлијә гаршы мүбаризә апармаг, дәрһал тәбибә мүрачиәт етмәк лазымдыр. Ағыллы адамлар, әдаләтли дөв-ләтләр, милләтинин гәдрини биләнләр һәр шәһәрдә хәстә-ханалар бина едиб јахшы тәбибләр јетишдирмәјә чалышыр-лар. Бизләр белә бир не'мәтдән мөһрум галмыш олсаг да, мүмкүн гәдәр хәстәләримизә гајгы кәстәриб тәбибләримиз-ин гәдрини билмәлијик. Инсан бәдәниндә хәстәлик әләмәти көрән кими дәрһал тәбибә мүрачиәт етмәлидир. Амма тәәссүфләр олсун ки, бизләр бәдәнимиздә бир хәстәлик һисс едәндә тәбибә мүрачиәт етмәјиб, әввәлки кими һәр нә олса јејиб-ичир, өлүм һалына дүшәндә тәбиб кәтирмәји ла-зым биририк. Бунунла белә тәбиб вердији дәрманлары да вахтында вә мөвгејиндә етмәјиб "тәбиб Аллаһдыр" дејиб Аллаһын ризасынын әксинә вә шәриәтин тибб вә һикмәт лү-зумуну кәстәрмәјин хилафына кедирик.

М.Т.Сидги чох көзәл дејирди ки, елм вә әдәб наминә өмүр сәрф едәнләри вә инсанијәт әләминә хидмәт кәстәрәнлә-ри, елм вә маарифин интишарына чалышанлары мөдәни халғлар һеч вахт унутмазлар. М.Т.Сидги дә унутупмамыш, онун зәнкин педагожи-етик көрүшләри алимләримиз тәрә-фидән әтрафлы тәдгиг едилмишдир.

Мир Мөһсүн Начы Мирәһмәд оғлу Нәвваб 1833-чү илдә Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. О, илк тәһсилени Шушада зәнкәзурлу Молла Аббасын мәдрәсәсиндә алмыш, орада әрәб, фарс вә түрк дилләрини мүкәммәл өйрәнмиш, сонралар рус дилини дә мәнимсәмишдир. О, ријазиијат, астрономија, кимја, фәлсәфә, мәнтиг, мусигини бөјүк сә'ј вә һәвәслә өйрәнмишдир. М.М.Нәвваб даим Шушада јашама-сына бахмајараг, дүнја һадисәләри, халгларын игтисади вә мәдәни тәрәғгиси илә марагланмыш, халгынын бу күнү вә кәләчәји һаггында нараһатлыг кечирмишдир. О, Шушада, бүтөвлүкдә исә Гарабагда елмин вә маарифин бөјүк төблиг-гәтчысы иди. Шушада күтләви китабхана вә гираәтхананын тәшкилатчыларындан бири Нәвваб олмушдур. О, абунә вә достлуғ әләгәләри васитәси илә Шушаја "Әкинчи", "Зијәји-Гафгазијә", "Кәшкүл", "Әхтәр" вә б. гәзетләр кәтирдир, бир чох гәзетләрдә Гарабағ үзрә хүсуси мүхбир кими мәгалә вә хәбәрләр дәрч етдириди.

М.М.Нәвваб Шушада шәхси литографија (даш басма) мәт-бәәси јаратмагла маарифчилик идејаларынын кениш јайыл-масына шәраит јаратмышдыр.

XIX әсрин икинчи јарысында Азәрбајчанын ајры-ајры бөл-мәләриндә јени типли мәктәб вә мәдрәсәләр ачылыр, јени тәдрис үсуллары тәтбиғ едилирди. Бу тип мәктәбләрдә тәһ-сил ана дилиндә апарылыр, рус дили мүстәгил бир фәнн ки-ми тәдрис олунурду. Азәрбајчанда белә мәктәбләри Ширва-ни Шамахыда (1870), Сидги Ордубадда (1892) вә Нахчыван-да (1894), М.Н.Нәвваб Шушада (1895), М.Н.Гасир Лән-кәрәнда (1896) ачмышдылар. М.М.Нәввабын мәктәби "Көв-һәријә" адланырды.

Нәвваб 20-дән артыг китаб, о чүмлөдән "Кифәјәт үл-әт-фал", "Нурүл-әнтәр", "Тәзкиреји-Нәвваб", "Нәсиһәтнамә", "Дәр елми-мусиги вә вүзүһүл-әргам" ("Мусиги елминдә рөгәм-ләрин ајдынлашдырылмасы") вә диғәр әсәрләр јазмышдыр.

М.М.Нәвваб 1919-чу илдә вәфат етмишдир.

М.М.Нәвваб елмләрә, елмләрин өйрәнилмәсинә бөјүк өһә-мијјәт верәрәк дејирди ки, мал вә әмлақданса елм вә һүнәр-

дән јадикар гојмаг лазымдыр. О јазырды: "Чәми милләтләр гәрибә олан елмләр вә әчаба олан сәнәтләр ихтира етмәк-лә тәрәғги тапыб өзләрини мөгәм-рүфәтә јетирибләр. Амма бизим милләтимиз о елмләр ки онларын әлиндәдир, бита-мам тәрк етмәклә мәдәнијјәт әләминдән узаглашыб вә мил-ләтләрдән кери галыблар". Буна көрә дә Нәвваб бә-гәдри-гүввә ачдығы "Көвһәријә" мәктәбиндә ушаглара дүнјәви елмләрдән мә'лумат вериди. О, астрономија, ријазиијат, чоғрафија, кимја вә башга елмләрлә мәшғул олур, әлдә ет-дији биликләри шакирдләринә өйрәтмәјә чалышырды. Нәв-ваб бир зијалы кими сәма чисимләринин јерләшмәси, кү-нәш системинин һәрәкәти, күнәшин батмасы вә с. мәсәлә-ләрә өз мүнәсибәтини билдирди, өзү дүзәлтдији телескоп-ла планетләри, улдузлары мүшаһидә едир вә онларын бә'-зиләринин моделини дә дүзәлдирди. Онун "Кифәјәт үл-әт-фал" адлы енциклопедик әсәри ушаглар үчүн астрономи-ја дәрслији кими нәзәрдә тутулмушду.

Нәвваб "Нәсиһәтнамә" әсриндә әхлағ тәрбијәсинә, ин-саф вә әдаләтә, вичдана хүсуси јер вериди. О, инсафы ән үлви әхлағи сифәт һесаб едир вә дејирди ки, инсафлы ол-мадан әхлағча тәкмилләшмәк олмаз. Нәвваба көрә, инсаф сајсыз-һесабсыз әхлағи һәрәкәт вә давранышлар силсилә-синдә бир нөв ипдири. Ким бу ипи итирәрсә, о, дүз јолдан кә-нара чыхар, әхлағсызлыга доғру јуварланар, әксинә, ким бу инсаф ипиндән мөһкәм тутарса, о, һәмишә әхлағыны саф-лашдырар. Мәһз буна көрә дә Нәвваб тә'кидлә төләб едир-ди ки, инсаф ипини әлдән бурахма ки, инсаф сифәтләрин кезәлидир.

Нәвваб әдаләтлә инсафы там вәһдәтдә изаһ едирди. Ин-сафлы һәрәкәт елә әдаләтли һәрәкәт етмәкдир. Нәвваба көрә, әдаләт инсанын өмүр шүары олмалы, онун бүтүн һә-рәкәт вә давранышларына истигамәт вермәлидир. Әдаләт-лилик инсан мә'рифәтинин өлчүсүдүр.

М.М.Нәвваб "Пәнднамә вә јахүд 500 фәјдалы нәсиһәт" адлы әсәриндә әхлағи кејфијәтләри системләшдирмәјә, бир нөв әхлағи кодекс јаратмаға чәһд етмишдир. О, мүсбәт

вә мә'нәви сифәтләре бир там кими бахыр вә белә һеса́б едирди ки, инсан мүсбәт әхлаги сифәтләрин һамысына малик олмалыдыр. О, мүсбәт, мә'нәви кеҗфијјәтләри фитри һеса́б етмәјерәк онларын тәрбијә васитәси илә ашыландығыны билдирирди. Нәвваб бүтүн әхлаги кеҗфијјәтләрлә јанашы сәда-гәттилији, вәфалылығы, доғручулуғу, садәлик вә тәвазәкарлығы кениш тәсвир етмишдир. Нәввабын фикринчә, инсан сәдә вә тәвазәкар олмаса нә хошбәхт ола биләр, нә дә халғына, вәтәнинә лајигинчә хидмәт едә биләр. Мә'нәвијјатча тәрәгги етмәк, камилләшмәк, өз гүсуруну баша дүшмәк ону арадан галдырмагла сых бағлыдыр. О, садәлик вә тәвазәкарлыгга әлағәдар оларағ сәбирлилијә, тәмкинлилијә чидди әһәмијјәт вермишдир. Онун фикринчә, сәбирлилик, тәмкинлилик, садәлик тәвазәкарлығ әләмәтидирсә, сәбирсизлик, түндлүк, һөчәтлик, өзүнә архајынлығ повгалығ әләмәтидир. О дејирди ки, һәр ишдә од кими түнд олма, су кими мулајим ол. Данышанда чәһл ејләмә ки, сәфаләт нишанәсидир. Һәр бир ишдә сәбирли ол ки, нишанәји-әгилдир, әчил олма ки, нишанәји-сәфәһәтдир. Нәвваба көрә, ағылча вә әхлагча камил о адамдыр ки, өз билијини һәддиндән артығ шиширтмир, нә гәдәр чох билсә, јенә дә билијини артырмаға, башга ағыллы адамлардан өјрәнмәјә чалышыр. Һәр ишдә мәсләһәт етмәк әгилмәнд кишиләрин әдәтидир.

М.М.Нәвваба көрә, ән көзәл, ән үлви әхлаги кеҗфијјәт инсаны севмәқдир, онун жүксәк шәрәфини анламағ вә она һөрмәт етмәқдир. О, башгаларына јахшылығ етмәји, халгын рифаһына чалышма, вәтәнин тәрәггисинә хидмәти ән мүсбәт әхлаги кеҗфијјәт кими гүмәтләндирирди. һеч кәсин јахшылығыны итирмәк олмаз. Онун нәсиһәтләриндә јахшылығ, хејирхаһлығ, вәтән вә халғ гејдинә галмағ мүһүм јер тутур. О, адамлара дејирди ки, әкәр гүдрәтин олса, малыны милләтә фәда ејлә, фитнә гапысыны бағла, вәтәнин абадлығына чалыш. Халга јахшылығ едәркән һеч вахт миннәт гојма. Нә гәдәр гүдрәтин вар һәр бир дилә ашинә ол, мүхалифәт ејләмә, адамлар арасында мәһәббәт вә достлуғ јарат.

Нәввабын фикринчә, инсанлар бир-биринә әдавәт етмә-

мәли, бир-биринә зүлм, әзаб, ишкәнчә вермәмәли, һәр бир иши суһл јолу илә, иттифағ вә бирлик јолу илә һәлл етмәлидирләр. О, инсанлар арасында кини, әдавәти арадан галдырмағы тәләб едир вә дејирди ки, доғру сөзләр данышанда нифағ әмәлә кәтиррсә онлары данышмамағ лазымдыр.

Нәввабын нәсиһәтләринин бир чоһу инсанларын чансағлығына, һифз, сәһијјә гајдаларына һәср едилмишдир. О, сәрхошлуғу, тирјәк чәкмәји, гумары кәскин тәнгид едир вә дејирди ки, һеч вахт тирјәкә, бәнкә вә шәраба јахын дурма, инсаны инсанијјәтдән харич едәр, бәдәни һәрәкәтдән сахлар, гүвәјеи-нәфси билмәррә кәсәр, үзүнүн рәнки тәғјир тапар, јава данышар, бинамус олар, ијиндән јанындан кечмәк олмаз.

Нәвваб ејни дәрәчәдә гумары писләјир вә дејирди ки, гумар инсаны гејрәтсизлијә, әхлагсызлыға сүрүкләјир. Сәрхошлуға, гумара әдәт едәнләр инсанлығ шәрәфини итирәләр. О, јаланчы, гумарбаз, шәрабхор адамлардан узағ олмағы мәсләһәт көрүр вә дејирди ки, чоһ гумарбазлар көрүб ешитмишәм ки, тамам мүлк-малыны удузуб вә өврәтинин шалварыны рәһн гојуб, ағибәти бинамуслуға чыхыб вә чоһ шәрабхорлар көрмүшәм ки, о гәдәр ичиб ки, чамаат нәзәриндә зәлил олмушдур.

М.М.Нәвваб инсанлар арасында достлуғ вә јолдашлығы зәрури мә'нәви тәләбәт кими шәрһ етмишдир. Нәвваба көрә достлуғун мүһүм шәрти сәдагәт вә ағылдыр. О, һијләкәр, јалтағ, икиүзлү, пахыл, хәјанәткар адамларла достлуғун сон дәрәчә тәһлүкәли олдугуну гејд едир вә беләләриндән узағ олмағы төвсијә едирди. Нәвваба көрә, һәгиги дост өмрүнүн бүтүн мәрһәләләриндә доста, достлуға садиг галандыр. Инсанын үрәк досту онун сирдашыдыр. Онун фикринчә, ағыллы достлара малик олмағ бөјүк сәрвәтдир.

М.М.Нәвваб дејирди ки, гәлбинин ајна кими саф олмасыны кәстәрирсәнсә, он шеји: пахыллығы, һәсәди, гејбәти, нифағы, гәзәби, тамаһы, зүлмү, ријаны, әдавәти, хәсислији гәлбидән кәнар етмәлисән.

Нәвваб мәрдимәзарлығын, шәрин өлејинә чыхарағ онла-

рын зәрәрини хусуси гејд етмишдир. Шир вә әждаһадан горхма, о шахсләрдән горх ки, онлар ганмаз вә сөз дүзәлдәндир, мәкрли вә гәддардыр. Нәвваб мәрдимәзарлығы, фитнәкарлығы, шәри, пахыллығы инсан шәхсијјәтини ләкәләјән сифәтләр һесаба етмиш, белә адамларын өлмәләрини истәмишдир. Әжәр шәр вә фәсад әһлисәнсә, гәбир евини өзүнә јахын һесаба ејлә.

М.М.Нәвваб аиләсинә миннәт гојан кишиләри, өри евә кәләндә аһ-налә едиб "назик сәслә сызылдајан" арвадлары кәскин тәнгид етмиш, өвладларын валидејнләринә һөрмәт вә еһтирамына хусуси диггәт јетирмишдир.

Онун фикринчә, гочалмыш валидејнләринә һөрмәт вә гулуг етмәјән өвладлар әхлагча ән позгун адамлардыр. Инсанлар арасында инсани мүнәсибәтләрдән сәһбәт кәдә билирсә, онда гочалмыш валидејнләрә һөрмәт вә гајғы биринчи дәрәчәли әһәмийјәти олан әхлаги тәләб олмалыдыр. Нәвваба кәрә, бөјүк дөвләт ата вә ананын еһтирамыны сахламагдыр, хусусән гочалыгда вә өлмүш олсалар, адларыны јад етмәк лазымдыр.

М.М.Нәвваб мусигијә, естетик тәрбијәјә јүксәк гижмәт верирди. О, бу мәсәләләри "Вүзүһ үл-әгрәм" ("Рәгәмләрин изаһы") адлы әсәриндә кениш шәрһ етмишдир. Нәвваб һәммин әсәриндә мусиги елми һаггында Пифагор, Платон, Аристотел, Фараби, Ибн Сина, Үрмәви, М.Әбдүлгәдир вә б. алимләрин фикирләрини тәһлил етмиш, муғамлар, онларын шөбәләри һаггында әтрафлы мәлүмат вермишдир. Нәвваб дејирди ки, һәр бир алим һәр бир вахт "әһли исламын ичиндә мөвчуд" олан елмләрә бир шәј артырмалыдыр, әкәр гүдрәти јохдурса, һеч олмаса о елмин үзүнү олдуғу ки ми кәчүрүб онун итиб-батмасына јол вермәмәлидир.

М.М.Нәвваб Хагани, Низами, Фүзули, Вагиф поезијасыны, һабелә Фирдөвси, һафиз Ширази, Сәди Ширази вә б. Шәрг классикләрини дәрин мәнһәбәтлә ејрәнмиш вә онлардан јардачылыгга истифадә етмишдир.

М.М.Нәвваб јашадығы дөврдә баш верән һадисәләрдән кәнарда гапмамыш, тарихимизин ән фачиәли, ганлы сәһи-

фәләриндән бирини — 1905-1906-чы илләрдә рус империјасынын фитнә-фәсады вә онун гәсбар ордусунун көмәји илә ермәни-милләтчиләринин халгымызын үзәринә галдырылмасы нәтичәсиндә баш вермиш гырғынлары әкс етдирән "1905-1906-чы илләрдә ермәни-мүсәлман даваасы" адлы әсәрини (хронологичи салнамә) јазмышдыр.

О, вәтәндашлыг дујуму илә ХХ әсрин өввәлләриндә баш вермиш милләт гырғынынын тәқурпәдичи сәһнәләрини, мүсәлманларын сәдәләвһлүјүнү, һәр сөзә инанмаларыны, ермәниләрин һижләкәрлијини, ганичән, вәһши олмаларыны тәсвир етмишдир. Онун бу әсәри тарихимизин бу күнүнү әкс етдирмәклә Азәрбајҗан халгыны дәриндән дүшүнмәјә, дост вә дүшмәнини таныјыб тәдбирләр кәрмәјә чағырыр.

IX. 6. С.М.Гәнизадә вә Н.Маһмудбөјовун педагожи фикирләри

Султанмәчид һачы Муртузәли оғлу Гәнизадә 1866-чы илдә Шамаһыда анадан олмушдур. Илк тәһсилини С.Ә.Ширванинин "Мәчлис" мөктәбиндә вә Шамаһы шөһәр мөктәбиндә алмышдыр. 1883-чү илдә Тифлисдә Александровски Мүәллимләр Институтуна дахил олмуш, 1887-чи илдә институту битириб Бақыја кәлмиш, Н.Маһмудбөјовла бирликдә јени типли илк рус-мүсәлман мөктәби ачмышдыр. 1905-чи илдә Гори семинаријасынын мүсәлман (Азәрбајҗан) шөбәсинин мүфәттиши, 1908-чи илдә Бақы губернијасы вә Дағыстан вилајәти халг мөктәбләринин 2-чи рајону үзрә мүфәттиш, 1917-чи илдә исә вилајәт халг мөктәбләринин директору тәјин едилмишдир.

Азәрбајҗанда ана дилиндә мөктәбләр ачылмасында, дәрсликләрин јазылмасында, милли мөтбаат вә театрын инкишафында Гәнизадәнин хидмәтләри бөјүк олмушдур. С.Гәнизадә 1890 — 1904-чү илләрдә дөрд һиссәдән ибарәт ("Самоучител татарского јазыка", "Истилаһи Азәрбајҗан", 1-2-чи һиссә; "Лүғәти-руси вә түрки", 3-чү һиссәләр), "Само-

уцител русского языка", "Килиди-әдәбијат", (Ә.Җәфәрзаде илә бирликдә), "Луғәти-түрки вә руси" вә с. әсәрләрини јазмышдыр. Гәнизаде һәмин илләрдә бәдии јарадычылыгга да мәшгул олмуш, "Мүәллимләр ифтихары", "Кәлинләр һәмәјили" вә б. бәдии әсәрләр дә јазмышдыр.

С.Гәнизаде Азәрбајҗан маарифини ағырлығыны 50 ил чижиндә дашымышдыр. Онун хидмәтләрини "Молла Нәсрәддин" журналы нөмрәләринин бириндә Ә.Әзимзадәнин чәкдији бир шәкилдә ифаде едилмишдир. Шәкилдә нәһәнк бир ағач тәсвир едилир. Бу ағач маариф ағачыдыр. Маариф ағачынын көвдәси С.Гәнизаде, онун голлары, ганадлары вә будаглары исә Азәрбајҗанын диҗәр маарифчи зијалыларыдыр.

С.Гәнизаде 1937-чи илдә шәхсијәтә пәрәстиш дөврүндә һөкм сүрән ганунсузлуғун гурбаны олмушдур. С.Гәнизаде өз мүасирләри кими инсан шәхсијәтинин формалашмасында тәрбијә вә тә'лимә, ичтимаи мүнһитә үстүнлүк верирди. Онун фикринчә, инсан доғуланда руһ чөвһәрләрини өз заты вүчүдунда кәтирирсә дә накамиллик дәрәчәсиндә һәмин чөвһәрләр һәлә идрака габил олмајыб өз фикирләрини изаһ едә билмир. Инсанын затында гојулан исте'дад чөвһәрләри анчаг тәрбијә сејгәли илә парлајыб габиле-фејз вә идрәк малы ола биләр. Алимләр, ваизләр, һәкимләр, нәггашлар вә гејри-саһиби-һүнәр затлар һамысы ачизчә балалардан бәсләниб кими олublар. Ағзынын јолуну танымајан көрпә балачыг елә бир көвһәрди ки, һамы садәләвһләр вә һамы ағалар ондан парлајыб зүһур едә билирләр. Анчаг о көвһәрә сығал вермәк лазымдыр вә бу да асан иш дејил. Инсанын мәртәбәси уча олдуғуна көрә тәрбијәси дә зәһмәт вә һүнәр истәр. Инсан шәхсијәтинин формалашмасыны тамамилә тәрбијәчинин вердији тәрбијә мүнчәр едән вә тәрбијәнин чисим вә руһ тәрбијәсиндән ибарәт ики һиссәјә бөлән С.Гәнизаде белә һесаб едирди ки, кәнч нәслин тәрбијәси ән ба-чарыглы тәрбијәчиләрә һәвалә едилмәлидир, чүнки, онун фикринчә, тәрбијә иши ән чәтин ишләрдән бирисидир ки, ону доғру јолла ичра етмәк үчүн елм вә тәчрүбә лазымдыр.

Зәриф вә чох гијмәтли саат насаз оларса, саатсаз јанына апармаг көрәк вә иллаһ белә сааты дәмирчи вә ја налбәнд јанына апаран оларса, она ахмаг вә сәфәһ дејәрләр.

С.Гәнизаде елми биликләрә јијәләнмәји зәрури сајыр вә дејирди ки, дүнјада һәр бир иш вә һәр бир сәнәт тәдричән камала чатдыгда тәрбијә иши дә гәринәләр тәчрүбәси илә имтаһанлардан чыхыб әсримиздә камал дәрәчәсинә чатмышдыр. Инсан тәрбијәси тәбиәт тәләбинчә олдуғуна көрә педагогика елми тәбии елми биликләрә чулгаланыр. Балалара тәрбијә верән ата-аналар, һабелә ләләләр тәбии елмләри јад етмәлидирләр. Әкәр тәрбијә ишинә даир елмләри тәкмилән јад етмәк мүмкүн дејилсә, онда гәринәләр әрзиндә мәшһур педагогларын тәчрүбәси илә һасил олмуш тәрбијә ганунларыны јад едиб әмәл етмәк фәрздир. Бунун үчүн Гәнизаде мәктәб вә мүәллимин ишинә хүсуси әһәмијәт верирди. Бу мәсәләни о, "Мәктүбати- Шејда бәј Ширавани" адлы әсәриндә чох әһәтәли ишләмиш, мүасирләри кими мүәллимни јүксәк гијмәтләндирмишдир. Шејда бәј заманынын елмли, көзүачыг, халғыны севән, ону мәдәни вә хош-бәхт көрмәк арзусу илә чалышан габагчыл зијалысыдыр. Шејда бәј халғынын сәадәти үчүн чалышан бир мүәллимдир, әхлаг мүдәррисидир. Шејда бәјә көрә, мүәллимлик дүнјанын ән нәчиб пешләриндән бири, бәлкә дә биринчисидир. Бағ бағбансыз кечинә билмәдији кими, бәшәријәт дә мүәллимсиз кечинә билмәз. Һәгиги мүәллим вар-дөвләт, чаһ-чәләл, шан-шөһрәт һағында дүшүнмүр. Мүәллимин еви мәктәбханадыр, дөвләти кичик шакирдләрдир, сөзү, нәғмәси шакирдләринин сәдасыдыр, истираһәти дөфтәрләрин тәһиһи, газанчы исә милләтинин мәнәббәт вә е'тимадыдыр. Мүәллим ничат јолунун рәһбәридир, милләти чәһәләтиндән һәзәр едән мүәллим өз баласына нифрәт едән ата кимидир, һүнәрли уstad дәмбирдән сәбр илә мисри гылыч јона билирсә, јахшы мүәллим төрс, инадкар милләт-дән хошәхлаг чәмијјәт һазырлаја биләр. Мүәллим вәтәнин кәләчәји вә үмиди олан ушағлары елм шәрбәти илә сираб едиб сәадәтә говушдурур. Шејда бәј мүәллимлик сәнәти

илә фәхр едир. Мүәллим дедимиз зат мә'рифәт мә'бади-нин гапычысы вә ничат јолунун рәһбәридир. Елә рәһбәр ки, мәктәбхана астанасында әдаләт мәш'әлини санчыб заманә ушағлары хидмәтинә кечә вә күндүз мүнтәзир дајанарағ елм өјрәнмәјә кәлән һәр бир көрпә үчүн чәтин тә'лим гапы-сыны ирадә күчү илә ачыб ничат јолуну нишан верир.

С.Гәнизада дејирди ки, тәрбијә арзусу илә мәктәбә гәдәм гојан шакирдләрин әксәри чәһаләт јолунун тиканлары ајағ-ларына батдығына көрә чолағ кимидир, амма тәрбијә јолу-нун салики (мүәллим) сәбр јолунда сабитгәдәм олдуғда өз ајағларындакы тиканлары бир-бир чыхарыб атарағ ничат јо-луна чыхырлар. Мәктәбә кәлән көрпә, горхачағ балалар сы-расында аслан үрәкли гәзәнфәрләр чохдур: Сократ, Искра-дәр, Гејсәр, Муса, Сүлејман вә б. гејри-гејри адамлар һамы-сы хырдача данәдән әзим ағачлар баш вуран кими, көрпәчә балалардан бәсләниб әмәлә кәлибләр. Бизләр үчүн әкәр бир чырағ јаначағса, мәктәб очағынын шә'ләсиндән јанса көрәкдир. Чәһаләт мүлкүнә әкәр бир мәһтаб (Ај) доғачағ исә, мәктәб диварындан түлу едәчәкдир... Әкәр султанлығ истәрсә, мәктәбдә хади́м ол!

Дүнјада арзулар чохдур, амма һәр бир арзуја наил олмағ үчүн тәдричән интизамы көзләмәк лазымдыр. Гышда оғлу-на черәк арзу едән әкинчи баһар вахты котан дәстәјиндән јанышар. Узағ кечмишдә бағ галдыран мәдәнијәт тәрәгги-син көрүбән арзусун диләјән бир милләт о тәрәггинин тәр-тибләрин дә билмәси борчудур. Нәр ишә өз вахтындан әв-вәл башламағ, Гырата миниб һава сејри диләмәк кими әф-санәдир. Шәһрәт тәмәннасы илә тәртибсиз иш башлајан шәхс ахырда шәбәдәбазлар кими мәсхәрә јериндә галар. Бу сөзләрдән мәгсәдим тәрәгги тәртибинин мүлаһизәсидир ки, бинасы мәктәбхана үстүндә бәргәрар олса көрәкдир. Бәли, тәрәггинин биринчи пилләси мәктәбхана астанасын-дан башлајыр. Хош о шәхсләрә ки, заманын тәләбинә мүта-биг өз таклифини ганыб үмуми инсанијәтә вә хусуси илә өз милләтләринә хидмәт едәрләр. Мүәллимин сәдәгәси гәл-биндәки ничат касасынын шәрбәтидир ки, милләт балала-

рына лајигдир. Әһсән о сучуја ки, јај күнүнүн һәрәрәтиндә сусузлары сираб едә! Әһсән о мүәллимә ки, бу әсримиздә милләт балаларыны чәһаләт атәшиндә јанар көрдүкдә, үрәк ганы илә бу јанмыш мә'рифәт касасынын сучулугуну едә! Әсримиз елә бир әсрдир ки, күндүзләр гираәт, кечәләр китабәт мүәллимләрин дин борчудур.

С.Гәнизада мүәллимин сәадәтини мәктәб диварлары ара-сында тапдығыны сөјләсә дә, мүәллимин ичтимаијәтчи ол-дугуну, онун мүһүм проблемләр һаггында дүшүндүјүнү дә билдирир. Инсанларын һамысы бир чөвһәрдән хәлг олунду-ғу һалда, нә үчүн бә'зиләри фәғирлик одуна јаныб мәһтач-лығда өмүр кечирир, бә'зиләринин исә башына гызыл јағар, дөвләти сел кими ашыб-дашар, сонсуз ејш-ишрәтлә түфеј-ли һәјат сүрәрләр? Бәшәр нөвүнә мәхсус һәр гисим әхлаги хүсусијәтләр варса, һамысы бизим милләтдә дә мөвчуд-дур. Нүммәт, гејрәт, дајәнәт, сәхавәт, шүчаәт вә с. һиссләр бизим милләтимиздә дә вардыр. Бәс нә үчүн биз чәһаләт пәнчәсиндә галмышығ? С.Гәнизада һәмин суаллара чаваб ахтараркән Шејда бәји јенә мәктәбә гајтарыр, милләтинин мә'руз галдығы бүтүн ичтимаи балалары елмин, маарифин јохлуғу илә изаһ едир, чыхыш јолуну мәктәбдә көрүр. Лакин елмсизлији доғуран ичтимаи амилләрин маһијәтини ачыб көстәрмәк, халгын көзүнү ачмағ, достуну вә дүшмәнини она танытмағда Шејда бәј чәтинлик чәкир. Шејда бәј белә һесаб едир ки, елмин һикмәтләринә јијәләнән шәхсләр "күрреји-әрз вәтәним вә инсанијәт милләтим" дејәрәк һамы инсан-лары гардашлығ кәмәнди илә бир-биринә бағламағ истәр-ләр. О, өз мүһакимәләрини конкретләшдириб дејир: "Күман едирәм ки, милләт вә ја мәзһәб ихтилафы һеч вахт гардаш-лыға мане ола билмәз, чүнки гардашлығ үчүн әкәр бир шәрт вар исә, јә'гин ки, һәммәзһәблик вә һәммилләтлик де-јил, инсанијәт вә ја һәгганијәтдир. Зира ки, инсан вар икән милләт јох иди вә һәгганијәт вар икән мәзһәб јох иди. Мил-ләт вә ја мәзһәб тәәссүбү хилгәти-адәмдә зати дејил, белкә сонрадан јаранмадырлар вә әксиңә, инсанијәт вә һәгганиј-јәт зати бәшәрдә өзәли хасијәтләрдир. Бәс сонрадан јаран-

мыш милләт вә ја мәзһәб тәәссүбү... инсанијәт вә һәггәнијәтлә гәлиб кәләрсә, јенә ахырда зәфәр тәбиәт тәрәфиндә ола кәрәкдир. Индики худбинлик әсримиздә милләтпәрәстлик инсанијәт үзәриндә гәләбә чалырса, сәбәби тәрбијәнин дүзкүн верилмәмәси, олмамасыдыр".

С.Гәнизадә әһләг тәрбијәсини физики тәрбијә илә әләгәләндирәрәк мүсбәт әһләги сифәтләрин тәрбијәсиндә "чисим тәрбијәсинә" мүстәсна әһләмијәт верирди. Онын фикринчә, руһ (мә'нәви) тәрбијәсиндән мүгәддәм чисим тәрбијәсидир. Чисим (бәдән) саламат олмаса руһ асајишдә ола билмәз. Чисим тәрбијәсинин руһа вә руһ тәрбијәсинин чисмә тә'сири чохдур.

С.Гәнизадә гадына, аилә тәрбијәсинә, тәрбијәдә гадынларын ролуна бөјүк әһәмијәт вериб дејирди ки, гадынлар инсанијәт әләминдә зијәрәткәһ мәнзиләсиндәндир. Инсанијәт сәмәрәси онларда нәшвү-нүмә едир. Зијәрәткәһ һәјәт мәнбәјиндән ибарәтдир. Әкәр зијәрәткәһ олмасајды сәмәрәләпәр тохуму бил-күллијәт дүнјада пуч оларды. Бу бир һәгигәтдир ки, һансы милләтин арасында үнасын (гадынын) еһтирамы чох исә, о милләтдә патриотизм, јә'ни милләтпәрәстлик һисси дә күчлү олар вә һәгигәтән дә о торпағын әһлиндә вәтән мәһәббәти дә артар. Һазырда һәр кәс, һәр милләт олурса-олсун, әкәр тәфтиш илә өз әтраф вә һәмчәваһиринә бахарса, шүбһәсиз, кәрә билир ки, һансы очагда вә һансы евдә үнасын еһтирамы вә нуфузу артыг исә, о евдә мөхсуси ханәдан намусу да чохдур.

С.Гәнизадә ушагларынын сағламлығы гејдинә галмајыб "Аллаһ кәримдир" дејән аналара үз тутараг образлы сурәтдә дејирди: "Бачы, сән Аллаһын шүкрүнү һәмишә јеринә јети, амма еһтијаты да әлдән вермә. Чох иттифаг олар ки, ушаг үч мәртәбә дамдан јыхылыб һеч бир јери шикәст олмајыр. Әлбәттә, шүкүр етмәлидир, амма һәр анда ушаг дамдан јыхылмамаг гејдинә галмалыдыр".

С.Гәнизадәјә кәрә, һәр бир әли иш тутан кәс зәһмәт чәкәлидир. Онын фикринчә, һәрчәји кәзмәкдән бир шеј чыхмаз, бекар кәзмәк ејибдир, әләлхүсус чаванлар үчүн гәба-

һәтдир. Чаван өвладын борчу ишләјиб валидејнләринә кәмәк етмәкдир. Ата-анаја гуллуғ етмәк һамынын борчудур, һәр кәс ата-анасынын гејдинә галмаса, Аллаһын гәһринә кәләр. Чаванлар үчүн пис јолдашлар зәһәрли илан кими дир. Бу барәдә С.Гәнизадә бөјүк шаир, философ Чәләләддин Руминин "Мәснәви" китабындан ашағыдакы чүмләләри игтибас едир: "Еј чаван гардашлар! Пис јолдашдан гачыныз, ондан өтрү ки, пис јолдаш јаман иландан да јамандыр! Јаман илан адамы вуранда олмачасын чәсәдин зәһәрләјир, амма јаман јолдаш адамын чанын, иманын, ирзү-намусун мөһв едир".

С.Гәнизадә есәрләриндә гадын азадлығы мәсәләсинә дә хүсуси диггәт јетирмиш, гадынларын игтисади асылылыгдан (емансипасија) хилас олмачасын зәрури сајмышдыр.

С.Гәнизадәнин есәрләриндә тәрбијә, маариф, мөкәтәб, мүәллим һаггында ирәли сүрүлән фикирләр бу күн дә өз гејмәтини сахлајыр.

Маһмудбөјов һәбиббәј һачы Ибраһимхәлил оғлу 1864-чү илдә Шамаһы шәһәриндә анадан олмушдур. Тифлисдә Александровски Мүәллимләр Институтуну 1887-чи илдә битирмишдир. Һ.Маһмудбөјовун маариф хадими кими јетишмәсиндә Александровски институту мүһүм рол ојнамышдыр. Чар маариф назиринин 1887-чи илдә вердији сәрәнчәма кәрә ислам дининә мәнсуб олан шәхсләрә шәһәр мөкәтәбләриндә дәрс демәк гадагдан олунмушду. Һ.Маһмудбөјов һәмин ил институту битирдикдә шәһәр мөкәтәбләринә дејил, кәнд мөкәтәбләринә тә'јин едилди. Лакин о, бу әдәләтсизликлә барышмајыб Бакыја кәлир вә 1887-чи илдә шәхси тәшәббүсү илә Бакыда С.Гәнизадә илә бирликдә "Рус-татар" ("Рус-Азәрбајчан") мөкәтәби адлы јени типли ибтидаи мөкәтәб ачыр. Бу мөкәтәбдә ана дили әсаслы шәкилдә өјрәдилди, рус вә фарс дилләри, һесаб, чоғрафија, тарих фәнләри тәдрис едилди. Һ.Маһмудбөјов вә С.Гәнизадәнин башчылыг етдикләри мөкәтәбләрдә јохсул ушагларын мөкәтәбә кәлб олунмаларына гајғы көстәрилирди.

Һ.Маһмудбөјов Бакы шәһәр думасында мөкәтәб комиссија-

сынын үзүвү вә Азәрбајчан мүүллимләринин 1-чи гурултайынын нүмајәндәси олмушдур. Һ.Маһмудбәјов Азәрбајчан советләшәндән сонра да маариф саһәсиндә чалышмыш, 1921-1927-чи илләрдә АПИ-нин директор мүүвини вә директору олмушдур. О, 1928-чи илдә Бақыда вәфат етмишдир.

IX. 7. Ф.Көчәрли вә Р.Әфәндијевин педагожи көрүшләри

Фиридун бәј Әһмәд бәј оғлу Көчәрли 1863-чү ил январ ајынын 29-да анадан олмушдур. О, Шушада ачылмыш рус мәктәбиндә тәһсил алмыш, үчүнчү тәдрис илиндән ЗГМС-нин Азәрбајчан бөлмәсинин һазырлыг синфинә дахил олмушдур. Ф.Көчәрли ЗГМС-нин илк мүдавимләриндән бири олур. Семинаријаны битириб Ирәван кимназијасына мүүллим көндәрилир. Семинаријаны битирәнләр о вахт орада охудуғлары илин сајы гәдәр көнд мәктәбләриндә ишләмәли идиләр.

Ф.Көчәрли 1885/86-чы тәдрис илиндән Ирәван кимназијасында педагожи фәалијәтә башлајыр. Оун чох көзәл хәтти олдуғуна көрә кимназијанын 1-3-чү синифләриндә һүснхәт дәрсләрини дә апарыр. Бурада мүүллим ишләдији заман А.С.Пушкинин "Балыгчы вә балыг", М.Ј.Лермонтовун "Үч хурма ағачы", М.В.Колтсовун "Тәнбәл киши" әсәрләрини тәрчүмә едир.

1895-чи илдән Ф.Көчәрли Гори Мүүллимләр Семинаријасына мүүллим тәјин едилир вә даһа һәвәслә ишләјир. О, 1906-1907-чи илләрдә Бақыда кечирилән мүүллимләр гурултайларына телеграмлар көндәрмишдир. О, Азәрбајчанда мүстәгил мүүллимләр семинаријасынын ачылмасына чалышмыш вә 1918-чи илдә Гори семинаријасынын Азәрбајчан бөлмәсини Газаға көчүрмүшдүр. Бүтүн варлығы илә халгына бағлы олан һуманист инсан, новатор педагог, бөјүк тәдгигатчы алим 1920-чи илдә вәфат етмишдир.

Ф.Көчәрли јарадычылығында гадын азадлығы мүүһүм јер

тутур. О, бу мәсәләјә үч мөгәлә ("Исламын гадына мүүнасибәти", "Кечмишдә мүүсәлман гадыны", "Мүүсәлман гадыны һал-һазырда") һәср етмишдир.

Ф.Көчәрли дүзкүн олараг гејд едирди ки, ислама гәдәр Әрәбистанда гадын дөзүлмәз вәзијәтдә олмуш, онун һеч бир һүгуу олмамышдыр. Ислама гәдәр әрәбләр арасында вәһши әдәтләрдән бири мәһсул олмајан илләрдә ачлыг вә чәтинликләрдән горхараг өз гыз ушағларыны дири-дири гума басдырмаг иди. Бә'зән дә онлары гул кими сатырдылар. Исламдан сонра бу вәһши әдәт дәјишилди. Гадын киши бәрабәр һүгуулулар. Ата аиләнин башчысыдыр.

Ф.Көчәрли кечмишдә мүүсәлман гадынларынын тәһсил алдығыны да билдирир вә бир чох зијалы гадынларын адыны чәкирди. Бағдадлы Үммүл-хәјир адлы гадыны нүмунә кәтирирди. Нүгуғшүнаслыг саһәсиндә вә шәриәти шәрһ етмәкдә онун кениш вә дәрин билијә малик олдуғуну билдирир. Оун хүсуси мәктәби варды. Белә гадынлардан бири дә Асимә Мәһәммәд гызы иди. Нарун әр-Рәшидин арвады Зүбәйдә Үмми Чәфәр дә шә'р јазырды. О, Бағдаддан Мәккәјә бөјүк хәрчлә су чәкдирмишди. Бир чох һәрби дөјүшләрдә иштирак етмиш Ләјлил-Гәфријәни хүсуси гејд едирди.

Гадына пис мүүнасибәт сонралар јараныр. Бу ишдә Иран мәнфи рол ојнајыр. Тәдричән гадын азадлығы мәһдудлашыр вә гадын чадраја алыныр. Нәр јердә һәрәмханалар ачылыр, гадынлара лајагәтсиз варлыг кими бахылыр. Ф.Көчәрли гәтијәтлә билдирирди ки, гадын һүгууну "Гур'ан" дөјил, ону тәһриф етмиш руһаниләр тапдаламышлар. О, гадын гапалылығыны вә чадраны инсанлыг үчүн ән бөјүк ләкә вә рүсвәјчылыг һесаб етмишдир.

Јер үзүндә бүтүн һәјатын јарашығыны инсанда көрән Ф.Көчәрли инсанын әсил көзәллијини онун јүксәк идеалларла јашамасында, инсанпәрвәр рефтарында вә с. көрмүшдүр.

Ф.Көчәрли елмин, маарифин, мәдәнијәтин инкишафына, мәктәбләрин артмасына чалышан дөвләт башчысынын фәалијәтини јүксәк гијмәтләндирирди. Бу фикрини о, "Татар мүнәччими Улугбәј" адлы мөгәләстиндә ифадә етмиш-

дир. Түркүстанда Улугбөжө абиде гоулмасыны алгышлаяан Ф.Көчөрли жазырды ки, ишгалчы Тамерланын нөваси Улугбөж Мөһөммөд ибн Шаһрух дөврүнүн эн көркөмли алимлөриндөн олмушдур. О, даһа бөжүк шөһрәти рижазијјат вә нүчүм елмләри саһәсиндә газанмышдыр. О, өлкәдә елмин, инчәсәнәтин чичәкләнмәсинә көмәк етмиш, өлкәсини мөктәб вә мәдрәсәләрә бүрүмүшдур.

Онун дөврүндә Сәмәргәнд мүсәлман елми фикиринин мәркәзи олмушдур. О, Сәмәргәнддә кениш астрономик рәсәдхана тикдирмишди. Улугбөж Һиндистандан вә Чиндән өз сарајына алимләр дә'вәт едирди. Ф.Көчөрли бунунла демәк истәјирди ки, өлкәнин дөвләт башчысы халгын мөктәб вә маариф ишинә бөжүк гаггы кәстәрмәлидир. Өлкәдә мәдәнијјәт, инчәсәнәт инкишаф етмәлидир. Халгын бу шәрәфли ишинин мәнбәјини халг мөктәби тәшкил едир. Ф.Көчөрлијә көрә, мөктәб халгын көзүнә ишыг, ағлына зәнкинлик, мүдриклик, мә'нәвијјатына аличәнәблыг верир. Савадсызлыг бәласына тутулмуш Азәрбајҗан халгыны бу мәрәздән јалһыз халг мөктәбинин хилас едәчәјини баша дүшән Ф.Көчөрли ичтимаијјәти халг мөктәбләрини чохалтмаға чагырыр, Низамиләр, Фүзулиләр, Вагифләр, Сабирләр вәтәнинин савадсызлыгына дәриндән көдәрләнирди.

Ф.Көчөрли дәриндән дәрк едирди ки, мөктәбин тәрбијә ишинин чаныны јахшы халг мүәллимә тәшкил едир. Чүнки һамыдан зијадә халгын гејдинә галан, онун көзүнү ачан вә гәлбини елм нуру илә долдуран мүәллимдир.

Ф.Көчөрли мүәллимә өз үзәриндә дурмадан ишләмәјә, биликләрини артырмаға, тәчрүбәсини зәнкинләшдирмәјә чагырырды. Мүәллим шакирдләрин өгли инкишафы, көрүш даирәләринин кенишләнмәси үчүн јалһыз синифдә дәрслә кифәјәтләнмәмәли, ишинә формал мүнәсибәт кәстәрмәмәлидир. Ф.Көчөрли мүәллимин фәалијјәтини јалһыз мөктәб вә мөктәбдәнкәнар тә'лим-тәрбијә ишләри илә мәһдудлашдырмыр, ондан даһа кениш фәалијјәт тәләб едир, елми иш, эксперимент апармасыны, дәрсликләр тәртиб етмәсини тәләб едирди. О, мөктәбләрә јахшы, фәдәкар мүәллимләрин

адынын верилмәсини вә онларын хатирәләринин әбәдиләшдирилмәсини зәрури сәјырды. Ф.Көчөрли мүәллим миллиләтин чырағы, һәјәтын рөнһәги һесаб елирди. Мүәллим пак әхлаглы, мәдәни давранышлы, мә'рифәтли, камаллы олмалы, тәрбијә е'тибары илә әтрафдакылардан чоһ јүксәкдә дајанмалыдыр. Мүәллим ушағы севмәји, онун гәлбинә дахил олмағы, ушаг шәхсијјәтинә һөрмәти бачармалыдыр. Мүәллим һәјәти јахшы билмәли, габагчыл тәчрүбәдән кениш истифадә етмәли, јарадычы ишләмәли, јенилик ахтармалыдыр. Мүәллим маһир сәнәткар вә пешәкар олмалы, мүасир педагогиканын нәзәри вә әмәли тәләбләринә мүвафиг һәрәкәт етмәлидир. Ф.Көчөрли мүәллим һазырлығы мәсәләсинә хүсуси әһәмијјәт вермиш, узун мүддәт мүәллим һазырлығы илә мәшгул олмушдур. О, мүәллим һазырлығына даир "Иршад" гәзетиндә (1906,28 август) дәрч етдирдији мөгаләсиндә јазырды: "Чәтин, хәстәлији билмәк, онун сәбәбләрини кәшф етмәкдир. Хәстәлик мүәјјән едилдикдә онун мүәличә чарәси асандыр". О, бу чарәни вәтәнә, халга сәдагәтли, фәдакар вә гејрәтли, елмли вә биликли мүәллим һазырлығында көрүрдү. Ф.Көчөрли тәдрис планыны, програм вә дәрсликләрини тәғдир етмәклә чатышмајан чәһәтләрини дә кәстәрмишдир. О, А.Шаһин "Ана дили"ндән тәртиб етдији програмы бәјәнмишдир.

Ф.Көчөрли дәрслији тә'лим просесиндә мүһүм амилләрдән бири һесаб етмиш, онун тәртиби үчүн бир нечә тәклиф ирәли сурмуш, өзү гүјмәтли дәрсликләр јазмышдыр. О, тә'лимин принципләри, методлары һаггында да мараглы фикирләр сөјләмишдир.

Ф.Көчөрли әрәб әлифбасынын чәтинликләри һаггында чоһ данышмыш, әлифба ислаһатынын апарылмасынын тәрәфдары олмушдур. О дејирди ки, бүтүн мүсәлманларын гәбул етдији әрәб әлифбасы 17 әсас ишәрәдән ибарәтдир. Заһири көрүнүшү е'тибары илә әрәб һәрфләри рус, Авропа һәрфләриндән фәргләнир. 17 ишәрәдән әрәб әлифбасынын 33 һәрфи әмәлә кәлир. Бунлардан 26 һәрфин һәр бири дөрд нөв шәкил алыр, дијкәр 7 һәрф ики нөв шәкил алыр.

Нәтицәдә 33 һәрф 118 нөв шәкил апыр. Бунлар исә тә'лимдә чох чидди чәтинликләр ярадыр. Ф.Көчәрли гејд едирди ки, гәдим дөврләрдә әрәб јазысы нөгтәсиз вә ишәрәсиз јазылырды. Әрәб әлифбасыны дәјшмәдән онда ислаһат апармағы Ф.Көчәрли зәрури сајырды.

Ф.Көчәрли аиләјә, аилә тәрбијәсинә диггәт верәрәк ону тәрбијәнин мүнүм амили кими чох јүксәк гижмәтләндирирди. Аилә тәрбијәси өз тә'сирини мәктәб дөврүндә көстәрир. Дүзкүн аилә тәрбијәси олмадан ушаглар тәһсилләрини таммлаја билмир, чәмијјәтә, һәјәтә һазыр кәлмир, халг гаршысында вәзифәләрини дүзкүн дәрк етмир, нәтицәдә һәјәтә атылараг авам вә фәгир халгын чанына вә малына дарашыб ач гурд кими кәмирирләр. Аилә тәрбијәсинин фәчиәли нәтицәси өзүнү јарымчыглар тәрбијә етмәкдә көстәрир. Ф.Көчәрлијә көрә, јарымчыглар о гисм адамлардыр ки, нә елмдән елм, нә тәрбијәдән тәрбијә, камал, нә мә'рифәтдән мә'рифәт әхз вә кәсб едә билир вә нә дә әлләриндән бир иш кәлир. Нәр бирисиндән бир азча дадыб өзләрини елмли, мә'рифәтли вә тәрбијәли шәхсләрин зүмрәсинә дахил едиб, бөјүк иддиалара дүшүрләр. Нәр нә едирләрсә, јарымчыг, фикирсиз вә гајдасыз едирләр. Дүзкүн гурулмамыш аилә тәрбијәси нәтицәсиндә әмәлә кәлән кәдәрли вә фәчиәли мәнзәрә беләдир.

Ф.Көчәрли ушаглары тәрбијә етмәји халг гаршысында хидмәт һесаб едир. О, "Балалара һәдијјә" китабына мүгәддимәдә ушагларын тәрбијәсиндә фолклорун мүстәсна әһәмијјәтини көстәрирди.

Ф.Көчәрли ушаг әдәбијјәтына бөјүк әһәмијјәт верирди. О, ушаглар үчүн јазан сөз усталарыны јүксәк гижмәтләндирирди. Белә сәнәткарлар өзләринә өлмәзлик абидәси гојмушлар. Ушаг јазычылары халг дилиндә садә јазмагла, халгын адәт-ән'әнәләрини дә чох көзәл тәсвир едәрәк ушагларын бәди и зөвгүнүн инкишафына көмәк едирләр. О, ушаглар үчүн јазан А.Сәһһәт, Сабир, Р.Әфәндијев, Ч.Мәммәдгулузадә, Н.Нәриманов, А.Шаиг, Ширвани, Закир кими шаир вә јазычыларын әсәрләринә јүксәк гижмәт верирди.

Азәрбајчан әдәбијјәты тарихинин јорулмаз тәдгигәтчысы, новатор-педагог, јарадычы, уstad мүәллим, халг маарифинин ән габагчыл фәадиси Ф.Көчәрлинин педагожи фикирләри бу күн дә әһәмијјәтли олуб, мүәллимләрә дүзкүн истигамәт верир.

Рәшид бәј Әфәндијев 1863-чү илдә Шәкидә анадан олмашдыр. Онун ушаглыг вә илк кәнчлик илләри орада кечмишдир. Рәшид Шәкидәки рус мәктәбини битирәндән сонра 1879-чу илдә Гори семинаријасына дахил олуб. 1882-чи илдә семинаријаны мүвәфәғијјәтлә битириб мүстәгил һәјәтә гәдәм гојур. О, мүәллимлик фәалијјәтинә башлајыр, бүтүн сә'ј вә бачарығыны, габилитәтини, билијини халг маарифинин тәрәғгисинә сәрф едир. Рәшид бәј Әфәндијев мәктәбин, шакирдләрин еһтијачларыны нәзәр алараг дәрсликләр, мәчмүәләр јазыр, тәрчүмәләр едир.

"Ушаг бағчасы", "Бәсирәт үл-әтфал" ("Ушаг көзүачыглыгы") дәрсликләри ону маариф чәһһәсинин фәдакарларындан бири кими шәһрәтләндирир.

Рәшид бәј Әфәндијев һәмин әсәрләрини чох бөјүк зәһмәт вә чәтинликлә Истанбулда, Багы вә Тифлисдә чап етдирир.

1892-чи илдә Р.Әфәндијев о дөвркү Гафгазын ән бөјүк елм, мәдәнијјәт мәркәзи олан Тифлисе көчүр вә орада мүәллимликлә јанашы руһани идарәсиндә дә ишләјир. О, 1900-1916-чы илләрдә (там он алты ил) Гори семинаријасында ана дили вә шәриәтдән дәрс дејир. Р.Әфәндијев јалныз дәрсликләри, елми-педагожи әсәрләри дејил, мүхтәлиф шәһәрләрдә кедиб тәшкил етдији мәктәбләр, савад курслары, һабелә бәдии әсәрләри васитәси илә Азәрбајчан маарифинә ләјагәтлә хидмәт етмишдир. Совет һакимийјәти илләриндә Р.Әфәндијев доғма шәһәри Шәкидә јашајараг оғлан вә гызлар үчүн семинаријалар тәшкил едир, педагожи фәалијјәт көстәрир. Р.Әфәндијев 1942-чи илдә вәфат етмишдир.

Р.Әфәндијевин әдәби-бәдии ирси онун елми-педагожи фәалијјәти илә вәһдәт тәшкил едир. Бәдии әсәрләр Р.Әфәндијевин маариф, тә'лим вә тәрбијә һаггында фикир-

ләрени даһа да күчләндирир. Оун әсәрләриндә апарычы мотив маариф вә мәктәбин, елмин тәблиғи, башлыча тәнгид һәдәфи исә чәһаләтин, наданлығын пәсләнилмәси, кәңч нәсилдә әдәб-әркан, мә'рифәт тәрбијәсидир. "Бәсирәт үл-әтфал" вә "Арвад мәсәләси" китабларында Р.Әфәндијевин һәм мәғаләләри, һәм дә ше'рләри топланмышдыр.

"Бәсирәт үл-әтфал" дәрслијиндә Р.Әфәндијевин тә'лимә, тәрбијә, мәктәбә, маарифә аид ше'рләри, әдәбијатын тәдрисинә даир мәғаләләри топланмышдыр. Бу ше'рләр ичәрисиндә тәмсилләри ("Нахос аслан вә еһтијатлы түлкү"), тәбиәт мәнзәрәләрини тәсвир вә тәрәннүм едән бәди парчалар ("Пајыз фәслиндә", "Баһаријат"), мә'рифәтин, мәктәбин, маарифин сәмәрәсини әкс етдирән ше'рләр ("Елмин шәрафәти", "Гәләм" вә с.), нәһәјәт, шәриәт гәјдаларыны әкс етдирән мәнзумәләр вардыр. Р.Әфәндијев һәмин дәрслијинә Крыловдан "Ајинә вә меймун", "Кәңдли вә илан", "Гурд вә пишик", Пушкиндән "Су пәриси", "Бағчасарај чешмәси", "Торчу вә балыг" тәрчүмәләрини даһил етмишдыр.

"Арвад мәсәләси" китабында о, шәриәтин гадына, оун тә'лим-тәрбијәсинә мүнәсибәтини шәрһ етмишдыр.

Китабдакы "Ана кимдир", "Гызларә вәсијәт", "Арвадларымыза нәсиһәт", "Анамыза хитаб", "Бачыларә хитаб" вә с. нәсиһәтамыз ше'рләрдә елмин, мә'рифәтин, маарифин фајдасы тәблиғ едилди.

Р.Әфәндијев гызлар үчүн мәктәбләрин ачылмасыны, аиләдә әсас тәрбијәчи олан аналарын елмли, мәдәни, дүнја ишләриндән хәбәрдар олмаларыны зәрури сәјрәди. Бунларла јанашы о, чәһаләти пәсләјир, она нифрәт һисси тәлгин едән "Чәһаләтдән шикајәт гәзәли", "Һалымыздан шикајәт", "Күлфәтимизин кечирдији пәришан күнләр", "Фәрсиз өвләдә тәһмәт гәзәли" кими дидактик ше'рләр дә јазмышдыр. Рәшид бәј Әфәндијев гәләмини драматуржиә саһәсиндә дә сынамыш, "Ган очағы", "Гоншу гоншу олса, кор гыз әрә кедәр", "Сағгалын кәрәмәти", "Бир сач телинин гижмәти", "Пул дәлиси", "Тифлис сәфәрләри", "Диш ағрысы", "Гызыл күл" комедијаларыны јазмышдыр. Р.Әфәндијев маариф-

чилик идејаларына садиг галараг комедијаларында да маарифи тәблиғ едир, наданлығы, чәһаләти пәсләјир, кәңч нәслин елм өрәнмәсини, тәһсил алмасыны тәвсијә едир.

"Ган очағы" комедијасына мүгәддимдә Р.Әфәндијев белә јазырды: "Һүкәмадан суал етдиләр ки, әдәби кимдән өјрәндиң? Деди: әдәбсиздән. Комедија әдәбсизлигин ајнасыдыр. Бәс бу күн милләтимиз арасында мөвчуд олан әдәбсизлији белә бир ајна вәситәси илә мејдана гојуб комедија јазмагда мәгсәдимиз халға әдәб өјрәтмәкдир.

Еј түрк гардашларым, бизим бу ејбимизи көрдүкдә, бизә ағламаг лазымдыр".

Р.Әфәндијевин А.О.Черняјевскинин мәсләһәти илә гәләмә алдығы "Ган очағы" комедијасы оун илк уғурлу сәһнә әсәридир. Өз дөврү, јашадығы мүһит үчүн чох сәчијәви вә мә'налы олан бу ад алтында Р.Әфәндијев бир аиләни сәһнәә кәтирир, һәмин аиләнин тимсалында мүсәлман аләмин дәрдрәрини тәсвир едир. "Ган очағы" адланан аиләдә бөјүк-кичик јохдур, әрлә арвадын сөһбәти бир-бири илә тутмур, наданлыг вә чәһаләт һөкм сүрүр. Әсәрин илк сәһифәсиндән финала гәдәр охучу вә тамашачы Мусанын аиләсиндәки наданлығы, керилијә күлүр. Бу аиләни Фатма гары белә сәчијәләндирир: "Биширдијиниз ашын дүјүсү, јағы рүшвәт, хорuzu, јумуртасы оғурлугдур". Р.Әфәндијев бүтүн бу чинајәтләрин сәбәбини тәрбијәнин олмамасында көрүр. Камалын чани олмасына, Муртузун оғру кими бөјүмәсинә илкүн сәбәб ананын наданлығы, керилији вә чәһаләтидир. О, ушағларынын гајгысына галмыр, онларә дүзкүн тәрбијә верә билмир. Бурада башлыча мәсәлә аилә тәрбијәсидир. Буна көрә дә Р.Әфәндијев ган очағларынын јох едилмәсини тәрбијә системинин јенидән гурулмасында көрүр, аилә тәрбијәсини дүзкүн тәшкил етмәји, јени мәктәбләр ачылмасыны зәрури сәјыр. Р.Әфәндијев Молла Фәтәлинин дили илә оун тә'лим системинин ме'јарыны белә ифадә едир: "Ушағы охудар устанын әсасы, атанын кисәси, ананын касасы". Р.Әфәндијев белә бир тәрбијә методунун әлејһинә чыхыр.

"Ган очағы"нда аилә гурмаға, бунунла бағлы ел адәтләри-

на да јер верилир.

Елчиләр он беш јашлы Мәләји дөрд јетим атасы Мисгал Мәһәммәдә алмаг истәјирләр. Ана өз өвладыны гоча кишијә вериб бәдбәхт етмәјин әлејһинәдир. Ата исә (Муса киши) гызыны Мисгал Мәһәммәдә вериб онунла гоһум олмагы өзүнә шәрәф һесаb едир. Лакин бу издивач баш тутмур. Ананын тә'киди илә Керим Мисгал Мәһәммәди дә өлдүрүр.

Р.Әфәндијев бүтүн јарадычылығы боју, о чүмләдән комедијаларында маарифләрвәрлик үзәриндә мөһкәм дајаныр, персонажларын васитәси илә халгын ирәли кетмәси, маарифләнмәси үчүн биринчи шәрт мәктәби нәзәрә чарлдырырды. Бурада сәһбәт әсил мүасир мүтәрәгги мәктәбдән кедир. О, мәктәби наданлыгдан хилса олмагын мүһүм амили һесаb едир.

Р.Әфәндијевин ушаглар үчүн јаздыгы маарифчилик шәр-ләри вә һекајәләриндән бу күн дә дәрсликләрдә истифадә олунур.

Х ФӘСИЛ

XX ӘСРИН ӘВВӘЛЛӘРИНДӘ АЗӘРБАЈЧАНДА МӘКТӘБ ВӘ ПЕДАГОЖИ ФИКИР

Х. 1. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда мәктәб вә педагожи фикрин әсас истигамәтләри

XIX әсрин сону XX әсрин әввәләриндән башлајараг Азәрбајчанын ичтимаи сijasи һәјатында јени бир интибаһ, јени бир чанланма баш верир. Бакы Азәрбајчанын мәркәзинә чеврилир вә Азәрбајчан зијалыларынын әксәријјәти бураја топлашыр. Мүтәрәгги рус јазычы вә мүтәфәккирләринин, педагогларынын ичтимаи-фәлсәфи, елми-педагожи идејалары Азәрбајчанда ичтимаи вә фәлсәфи, педагожи фикрин инкишафына чидди тә'сир кәстәрир. Азәрбајчан зијалылары рус дили васитәси илә Гәрби Авропа фәлсәфи, педагожи фикри илә јахындан таныш олурлар. Онлар Волтерин, Дидронун, Коменскинин, Руссонун, Песталотсинин фәлсәфи вә педагожи идејаларындан истифадә едәрәк Азәрбајчанда елмин, маарифин инкишафына чидди тәкан верирләр.

XIX әсрин сон илләриндә рус вә классик дүнја педагожикасындан бәһрәләнмиш Ф.Көчәрли, Р.Әфәндијев, Н.Нәриманов, Н. Вәзирев, С.М.Гәнизадә, М.Маһмубәјов кими Азәрбајчан педагоглары јараныр вә онлар вәтәнпәрвәр маарифчи-

ләрин јетишмәсиндә хејли зәһмәт чәкмәли олуурлар. XX әсрин әввәләриндә маариф, мәктәб сәһәсиндә фәалијәтә башлајан дәстәјә А.Т.Сур, С.С.Ахундов, А.Шаиг, Ф.Агазадә, Ү.Һачыбәјов вә б. дахил иди.

XX әср тарих мейданына јени һадисәләрлә дахил олду. Русиянын мүхтәлиф јерләриндәки, о чүмләдән Бақыдакы ингилаби чыхышлар, чар һөкүмәтинин 17 октябр 1905-чи ил манифести илә нәтичәләнди. Бу һадисәдән сонра "Әввәлләр тәк-тәк улдуз кими ордан-бурдан парлајан маариф-пәрвәр Азәрбајчан зијалылары бирләшәрәк кәһкәшана чеврилдиләр. Чәмијјәтләр тәшкил етмәјә, гәзет вә журуналлар бурахмаға, мәктәбләр ачмаға вә диқәр тәдбирләр кечирмәјә башладылар".¹

1905-чи ил ингилабдан сонра Азәрбајчанда педагожи һәрәкат кенишләнир. Бу һәрәкаты сәчијәләндириән хүсусијјәтләрдән бири бу иди ки, бу һәрәкат ичтимаи характер дашыјдыр, халг маарифи, мәктәб мәсәләләри ... чәмијјәтин бүтүн габагчыл адамларыны марагландырыр вә бу сәһәдә онларын гаршысында мүәјјән вәзифәләр гојурду. Буна көрәдә бу ичтимаи-педагожи һәрәката чәмијјәтин габагчыл адамлары: мүәллимләр, маарифпәрвәрләр, шаирләр, әдибләр, публисистләр, елм вә инчәсәнәт адамлары гошурдулар".²

Бу дөврдә "Дәбистан", "Рәһбәр", "Мәктәб" кими педагожи журналларын нәшри, "Иршад", "Тәрәгги", "Игбал" кими гәзетләрин өз сәһифәләриндә педагожи мәсәләләри кениш ишыгландырмасы, ачылан мүзакирәләр, "Молла Нәсрәддин" журналынын маариф вә мәдәнијјәт уғрундакы мүбаризәси педагожи фикрин инкишафына чидди тә'сир көстәрмишди. Бунун нәтичәси иди ки, маарифпәрвәр зијалылар чаризмин мүстәмләкәчилик сijasәтини кәскин тәндиг едир,

халгын мә'нәви вә мәдәни керилијинин сәбәбләрини чар үсул-идарәсиндә көрүрдүләр.

XX әсрин әввәләриндә Азәрбајчан зијалыларынын мүхтәлиф мәтбуат сәһифәләриндә ишыгландырыдылары педагожи проблемләр ашағыдакы истигамәтләри әһатә едирди: 1. Бизә һансы елмләр лазымдыр? 2. Мәктәбләр вә кадр һазырлығы. 3. Тә'лимин ана дилиндә апарылмасы. 4. Тә'лимин мәзмуну. 5. Тә'лим методлары. 6. Тәрбијәнин мәгсәди, маһијјәти вә мәзмуну.

"Бизә һансы елмләр лазымдыр?" мөвзусундакы мүзакирәни Н. Зәрдаби "Әкинчи" гәзетиндә башламышды. Бу мүзакирә вә мүбаһисә XX әсрин илк илләриндән јенидән мүбаһисә объектинә чеврилди. Дин хадимләри дини елмләри (елми әдјаны) өн плана чәдикләри һалда, маарифчиләр: Н.Зәрдаби, Сабир, Ч.Мәммәдгулузаде, Ө.Фаиг вә б. дүнјави елмләри (елми әбданы) тәблиг едирдиләр.

Ү. Һачыбәјов "Тәрәгги" гәзетинин 1909-чу ил 58-чи нөмрәсиндә јазырды ки, мәктәб, тә'лим, тәдрис вә бу кими мәсәләләрин гәзет сүтунларында мүзакирәси һал-һазырда ән мүһүм мәсәләләрдән биридир. Чүнки... бу күн бизим чамат маарифә олан еһтијачыны артыг анлајыбдыр.

Бу дөврдә тә'лимин ана дилиндә апарылмасы даһа бөјүк актуаллыг кәсб едир. Ана дилиндә "Мәктәб" журналы нәшр едилир, ушаг әдәбијјаты нүмунәләри јарадылырды. "Балалара һәдијјә", Ахундовун "Горхулу нағыллар", "Гарача гыз" һекәјәләри бу дөврүн мәнсулу иди.

Габагчыл зијалылар тә'лимдә немој (лап) методу әлејһинә чыхыр, мүәллими күлүнч вәзијјәтә салан бу методу писләјирдиләр. Онлар тәрчүмә методуна үстүнлүк верир, тә'лимдә әјаниликдән истифадәни зәрури сајырдылар. Тәрбијәнин мәгсәди, маһијјәти дә кениш мүзакирәјә сәбәб олуурду. Маарифпәрвәр зијалылар саки, "Чар атаја" хидмәтә һазыр олан өвладлар тәрбијә етмәји зәрури сајанларын әлејһинә чыхыр вә дејирдиләр ки, тәрбијәнин мәгсәди мүбариз, чәсур, өз һүгугларыны анлајан савадлы вәтәнпәрвәрләр јетишдирмәкдән ибарәтдир.

¹ Агајев Ә., Фәрһад Агазадәнин педагожи көрүшләри, Бақы, "Маариф", 1987, сәһ. 17

² Тағыјев Ә., Азәрбајчанда педагожи фикрин инкишаф тарихи, Бақы, 1961, сәһ. 5

Х. 2. М.Ә.Сабир вә А.Сәһһәтин педагожи идејалары

Сабир Мирзә Әләкбәр Таһирзадә 1862-чи илдә Шама-хыда анадан олмуш, С.Ә.Ширванинин мәктәбиндә охумуш-дур. Мүәллим С.Ә.Ширвани онун шаирлик истеҗадыны көрүб тәһсил вә тәрбијәсинә хүсуси диггәт вермиш, онда әдәбијата олан һәвәси даһа да күчләндир-мишдир.

Сабир мәктәбдә фарс вә әрәб дилләрини, классик әдәбиј-јаты дәриндән өјрәнмиш, мүхтәлиф жанрда ше'рләр јазмаға башламышдыр. Онун ше'рләриндән хошу кәлән С.Ә.Шир-вани Низаминин "Хәмсә"сини шакирдинә һәдијә верир.

Сабир 1880-чы илләрдә Ираны, Орта Асијаны, Ирагы кә-зир, атасынын вәфатындан хәбәр тутуб Шамахыја гајыдыр вә орада евләнир.

1901-чи илдә Сабир А.Сәһһәтлә таныш олур, ше'рләрини она охујур. Онун илк ичтимаи руһлу ше'ри "Шәрги рус" гәзе-тиндә нәшр едилир. О, јени руһлу мәсир вә кәсәрли ше'р-ләр јазмағ арзусунда иди. Шаир јахшы дәрк едирди ки, ар-тыг XX әсрдир.

*Диндирир әср бизи, динмәјуриз,
Атылан толпара диксинмәјуриз.
Әчнәби сејрә балонларла чыхыр,
Биз һәлә автомобил минмәјуриз.*

Мүркүләјән Русијанын әвәзинә јени Русија јарадан, бүтүн Асијаны гәфләт јухусундан ојадан 1905-чи ил ингилабы мәт-буат, әдәбијат аләминә јени бир руһ кәтирир. Бу ингилаб Сабирин дә көзләрини ачыр. "Молла Нәсрәддин" журналы нәшрә башлајанда Сабир сатирасы үчүн кениш имкан јара-ныр. Онун сатиралары "Молла Нәсрәддин" журналында дәрч едилир. Ч.Мәммәдгулузада онун әсәрләринә јүксәк гиж-мәт верир.

Сабир 1911-чи ил ијулун 12-дә вәфат едир.

Сабир дүнја әдәбијатында надир шәхсијәтләрдән бири-дир. Буна көрә дә А.Сәһһәт, Ф.Кәчәрли, Н.Нәриманов вә б.

Сабир јарадычылығына јүксәк гижмәт вермиш, ону үлви бә-шәри, чамырлыг ичинә дүшмүш зәр, устад шаир, кезәл мү-әллим, тәрбијәчи адландырмышлар.

Сабир өзүнүн бөјүклүјүнү һамыдан јахшы дәрк етмишдир. О, һағлы оларағ дејирди ки, бәнзәрәм бир гочаман даға ки, дәрјада дурап.

Сабир елмә, елм адамларына јүксәк гижмәт верирди. О, бөјүк тәбиәтшүнас алим, јазычы һәсән бөј Зәрдабинин вә-фатыны дәрин һүзн вә кәдәрлә тәсвир едирди. Онун фик-ринчә, XX әсрдә елмсиз кечинмәк мүмкүн дејилдир. Елми исә инсанлар мәктәбдә өјрәнмәлидирләр.

Сабир тәрбијәнин күчүнә инаныр вә дејирди ки, бүтүн ин-сан доғулмышларын тәрбијәгә еһтијачы вардыр. Инсан өв-ладынын һәгиги инсан олмасы үчүн она дүзкүн ичтимаи мүһит вә тәрбијә лазыдыр. Чүнки тәрбијә инсаны инкишаф етдирир, тәкмилләшдирир, онун дахили имканларыны вә габилитәтләрини үзә чыхарыр, чәмијәтә фајдалы үзв кими һазырламаға шәраит јарадыр. Сабирә көрә, халғын, миллә-тин јол кәстәрәни, рәһбәри, башчысы тәрбијәдир. Дүнја-нын бүтүн ишләри тәрбијә илә кечир, һәр ишин башланғы-чы, ибтидасы тәрбијәдир. Валидејнләрин өвләда илк бәх-шиши тәрбијәдир. Өвлад һәг не'мәтидир. Буна көрә дә шүү-рү-һәггин әдасы тәрбијәдир. Тәрбијә елмсиз мәғбул дејил, чүнки онун зәури шәрти тәрбијәдир. Елмин үмдә вәзифәси инсан тәрбијә етмәкдир. Елм исә мәктәбдә китабла, сә'јлә һасил олур. Инсанын физики вә мәнәви гүввәләринин инки-шафында тәрбијә бөјүк рол ојнајыр. Елмлә зинәтләнән тәр-бијә һәјата лајигдир. Нәјата лајиг олан зинәт тәрбијә вә елм көһһәридир. Инсан тәрбијә нәтичәсиндә әтраф мүһити даһа јахшы аңламаға инсанлар арасындакы мүнәсибәтә шүүр-лу јанашмаға башлајыр.

Инсаны тәрбијә етмәк она бир јығын әһлағ гајдаларыны әзбәрләтмәк дејилдир. Тәрбијә инсанын дүнјакөрүшү вә әгидәсини формалашдырмалыдыр. Бунун нәтичәсиндә ин-сан тәбиәт вә чәмијәт һадисәләрини, өзүнүн вә башгала-рынын давранышларыны јүксәк гижмәтләндирир. Инсанын

мә'нәви инкишафында тәһсил вә елм гүдрәтли силаһдыр. Буна көрә дә Сабир халгын наданлыгдан хиласыны ушагларын тәһсил алмасында көрүр. Сабирә көрә, тәрбијәнин мәғсәди әсил инсан јетишдирмәқдир. Тәрбијә инсандан кениш билик, әсрин габагчыл елмләри илә силаһланмағ, инсан-пәрвәрлик, вәтәнпәрвәрлик, әмәксевәрлик, мүбаризлик вә с. тәләб едир. Сабир тәрбијәнин күчүнә бөјүк инам бәсләмәклә инсанын формалашмасында мүһитә, инсанын дахили имканларына да диггәт јетирир. О, јени инсан тәрбијәси һагғында фикирләринин һәјата кечирилмәсиндә әсас вәситәни тә'лим һесабы етмиш, бөјүк мүәллими С.Ә.Ширванинин јолу илә кетмиш, халғ мәктәпләринин сајыны артырмағы зәрури сајмышдыр.

Сабир чәһаләтдән, маарифсизликдән, тәһсилсиз, мәктәбсиз гәфләт јухусунда јатмагданса өлүмү үстүн тутмушдыр. Сабирә көрә, халғ мәктәби севир, чүнки она бөјүк еһтијаж һисс едир. О, мәктәби кәнүл ачан, инсана шадлығ верән чәннәтә бәнзәдир, орада өјрәнилән елмләри, алынан биликләри һәјатын чаны һесабы едир. Мәктәб күнләрини башланмағда олан тә'лимин вичдан сәфасы, нур, ишығ мәнбәји адландырыр, мисилсиз дирилик мәнбәји, мәктәбдә парлағ һүнәрләр, ән гижмәтли инчиләр кизләндијини сөјләјир. Сабир мәктәбә даир фикирләрини "Мәктәб шәргиси", "Мәктәбә тәғриб" ("Мәктәбә һәвәсләндирмә"), "Мәктәб шакирдләринә тәһфә" вә диқәр шә'рләриндә әкс етдирмишдир. Сабир һәр бир шәхсин һәм өзүнүн, һәм дә халгын хошбәхтлијини кәнч нәслин тәһсил алмасында көрүр, ушағлары милләтин үмиди, ничаты һесабы едирди. Сабир ушағлары мүрачәтлә дејирди. Сиздәдир милләтин үмид көзү-һал илә сөјләјир сизә бу сөзү:

*Охујун, милләтин ничаты олуң,
Та әдәб басиси-һәјаты олуң.*

"Мәктәбә тәғриб" шә'риндә исә оғлунун тимсалында милләтин бүтүн балаларына мүрачәтлә јазырды.

*Оғул, оғул амандыр,
Чох јухуламағ јамандыр.
Нәсихәт ал, нәсихәт,
Гыл кәсби-елмә гәјрәт.
Елмсизлик бәласы,
Мүшкүл олуң, һәгигәт.
Мәктәбдә вар шәрафәт.
Мәктәб сәнин шәфәгин,
Дур, мәктәбә кет оғлум.
Елм өјрән, имтаһан вер,
Гәдрин бил елмү-фәзлин,
Елмин јолунда чан вер,
Еј көзүм, өј чаным.
Кет мәктәбә, чаваным.*

Тәһсил вә тәрбијә ашиги, тәрәғги мүштағы олан Сабир бөјүк һәвәс вә еһтирасла мәктәби тәблиғ етмиш, онун бөјүк ролуну, чәһаләт вә зүлмәтлә вурушмағда көрмүш, мәктәбин һөрмәт вә нүфузуну халғ күтләси арасында һәр јолла јүксәлтмәјә чалышмышдыр.

Сабирә көрә, елм халгын сурәти-һалыны көстәрән күзјүдүр, елм бәдәндә руһ кимидир. Елм вәтәнин шәрефидир. Белә исә нә үчүн она рәғбәт көстәрәб өјрәнмирән? Сабир белә бир нәтичәјә кәлир ки, елмә, камала она көрә фикир вермирләр ки, һәр кәс өз чибини, нәфсини күдүр.

Сабир дүнјәви тәһсилин тәрәфдары олмушдыр. Онун тә'лим фәнләри тәбиәтә, чәмијәтә вә инсан тәфәккүрүнә даир биликләри әһәт едир.

Сабир аилә тәрбијәсинә, ушағларын тәрбијәсиндә ананын ролуна јүксәк гижмәт верир вә "Аналар бәзәји" адлы шә'риндә јазырды.

*Кәр олса нисадә елмү-ирфан,
Өвлада едәр бу јолда им'ан.
Әкси оларағ бу мүддәанан,
Олмаз исә елми бир ананың*

*Өвлада чатар һаман чәһаләт.
Нә әгл олур онда. нә фәрәсәт,
Елм илә олур һүсули-иззәт,
Елм илә олур нүфузи-милләт.*

Сабир гадынын аиләдәки, чәмијәтдәки ролуну вә мөвгәҗи-ни, кәңч нәслин тәрбијәси үчүн көрәчәҗи ишләри дәгиг гәйд етмиш, гадынын елм вә билик саһиби олмасыны, ушагларын тәрбијәси үчүн сә'ј вә чәһд кәстәрмәсини зәури саймышдыр. Онун фикринчә, ана ушагларына тәрбијә вермәҗиб, онлара гаҗы илә јанашмаса, күнаһы олмајан мәс'ум ушаглар тәрбијәсизлик нәтичәсиндә сәфаләт вә рәзаләтә дүшәр. Сабирә көрә, гызлара дүзкүн тәрбијә верилмәҗидир. Онун фикринчә, әсил ананын ән шәрәфли бәзәҗи ағылы, әдәбли ушаглардыр. Нәјата ләҗиг зинәт елм көвһәри-дир. Шаир гызлар үчүн мәктәпләр ачылачағына бөјүк е'ти-гад бәсләҗир вә дејирди ки, "халг о заман хошбәхт олар ки, аләми-исламда, һәр өлкәдә, һәр шәһәрдә динарү-дирәм-ләр ачылыб, мәктәби-нисан ачылыб, гыз балалар мәктәбә һазыр оларлар, елмдә маһир оларлар, фазилдә баһир оларлар, башдан-ајаға кәҗәләр дон, кедәләр мәктәбә он-он, тугалар шивејибидәт, охујуб нәһалә һикмәт, алалар дәрси-тә-бабәт, биләләр чүмлә китабәт, едәләр јазмаға адәт..."

Бу парчада Сабирин арзуладығы гызлар мәктәбиндә тәд-рис олунан фәнләр дә кәстәриллир.

Сабир мүәллимә јүксәк гәјмәт вермишдыр. О, халг мүәл-лимләрини маариф чәһнәсинин дөјүшчүләри санмыш, хал-гын мәдәни инкишафында мүәллимләрин хидмәтини тәгдир етмишдыр. О, инсана, халгына хејрхәһ хидмәти ән мүгәд-дәс вәзифә һесаб едирди. Мүәллим тәшәббүскар олмалы, јарадычы ишләмәли, елмин наилијәтләриндән истифадә етмәҗи бачармалыдыр. О, мүәллимин нитгинә, сөзүнә бөјүк диггәт јетирирди. Сабир сөзү сәманын күнәши, зүлмәти да-ғыдан һәгигәт нуру, фикир саһибләрини көзәллијә мөфтун едән гүдрәтли силаһ һесаб едирди. Сабир мүәллимдән милләт, халг үғрунда чаныны вермәҗи тәләб едирди. О, бә-

лә мүәллимләрә Н.Зәрдаби, С.Ә.Ширвани, С.Үнсизадә, Нә-биббәј вә Маһмудбәј Маһудбәјовлары, А.Сәһһәти, Ч.Мәм-мәдгулузадәни, Ф. Кечәрлини вә б. нүмунә кәстәрирди.

Сабирин әсәрләриндә әхлаг тәрбијәсинә, вәтәнпәрвәрли-јә, дүзлүк вә доғручулуға, достлуғ вә јолдашлыға, бөјүҗә һөрмәт вә с. кефијәтләрә јүксәк гәјмәт верилир. О, вәтәнә, халға хидмәти һәр шәјдән үстүн тутур, халға хидмәти адам-ларын мәнсәб олдуғу вә тутдуғу вәзифәси илә дејил, көрдү-јү конкрет әмәли ишлә гәјмәтләндирмәҗи тәләб едирди. Са-бирин әхлаг тәрбијәси һағында фикирләри сырасында мү-һүм јер тутан мәсәләләрдән бири әмәкдир. О, истәр зәһни, истәр сәә физики әмәҗә јүксәк гәјмәт вермиш, әмәҗи дәрин еһтирам вә мәнәббәтлә тәрәннүм етмишдыр. Сабирә көрә, инсанлыгы јашадан әмәк адамынын һағы горунмалыдыр. Инсан чәмијәтдә көрдүјү фәјдалы әмәҗә көрә гәјмәтләнди-рилир. Зәһмәтин, көрүлән ишин нәтичәси олмалыдыр. Зәһ-мәт инсандан бөјүк сә'ј, ирадә тәләб етсә дә нәтичәси фә-рәһлидир. Инсан үчүн раһат јашајыш тә'мин едир. Шаир тәнбәллијә нифрәт едир вә дејирди ки, тәнбәллик инсаны бәлаја салар, она кәдәр, хәчәләт бәхш едәр.

Сабир "Тәрбијә", "Аналар бәзәји", "Мәктәб шәрҗиси", "Мәк-тәб ушагларына төһфә" вә б. шәр'рләриндә ушагларын әдәб вә давраныш гајдаларына кениш јер верир вә онларын аиләдә, мәктәбдә, ичтимаи јерләрдә өзләрини ләјагәтли апармаларыны төвсијә едирди.

Сабир ушаглар үчүн чох көзәл шәр'рләр јазмышдыр. Онун ушаг шәр'рләри мәктәбилирәи вәтәнпәрвәр, һуманист, әмәк-сәвәр, әсил дост, доғручул олмаға, бөјүҗә, ата-анаја һөрмәт етмәҗә чағырыр. О, "Ушаг вә пул" шәр'риндә доғручулуғун парлаг нүмунәсини јаратмышдыр. Јолдан пул кисәси тапан ушаг севинә-севинә евләринә кәлир, тапдығы пулу анасына вериб хошбәхт јашајачағларыны билдирир. Мә'лум олур ки, пул бир гоча кишидән дүшмүшдүр. Буну көрән ушаг ону са-һибинә вермәк әвәзинә тез көтүрүб евә, анасынын јанына гачмышдыр. Анасы оғлунун бу һәрәкәтини писләјәрәк дејир:

*Деди: оғлум, нә сәдримиш ганын,
Ки, буна разы олду вичданын?
Нижә вердин фәнаја доғрулуғу,
Иртикаб¹ ејләдин бу оғурулуғу?
Кәрчи пул чох фәрәһфәзадыр,² оғул,
Лејк намус пак баһадыр, оғул.*

Сабир аилә тәрбијәсинә, аиләнин мөктәблә әлагәсинә бөјүк әһәмијјәт верәрәк дејирди ки, валидејнләр өвләдларынын тәрбијәси үчүн там мәс'улијјәт дашымалыдырлар. О, дүзкүн аилә тәрбијәсини валидејнләрнин хошбәхтлији адландырыр, аиләдә дүзкүн тәрбијә вермәјән валидејнләри кәскин тәнгид едирди. О, "Олмур олмасын", "Бәхтәвәр", "Ушағдыр, ушағым", "Ата нәсиһәти" "Лејли вә Мәчнун", "Нәјатын коп-копуна чаваб" ше'рләриндә, "Бу әмәлдән учаларсан" бәһри-тәвилиндә надан, чаһил валидејнләрнин вердији сәһв тәрбијәнин ачы нәтичәләрини, һәр аиләјә мәхсус лөвһәләр шәклиндә тәсвир едир, гәрибә сәһнәләр јарадыр.

Сабир сағлам дүшүнчәли, вәтәнпәрвәр, милләтпәрвәр, әмәксевәр инсан тәрбијә етмәк үчүн валидејнләрнин елм өјрәниб савад кәсб етмәсини зәрури сајырды. О, бир чох ше'рләриндә белә валидејнләрнин чох көзәл нүмунәләрини јаратмышдыр.

Беләликлә, М.Ә.Сабир бүтүн ше'рләриндә халгын авамлығына, чаһиллијинә ачы-ачы күлмүш, халгы бу күнә гојан һиләкәр, рүшвәтхор мө'мурлары, моллалары сатира атәшинә тутмуш, өзүнәмәхсус бир диллә елмин, тәһсилинин, тәрбијәнин бөјүк ролундан бәһс едәрәк халгын балаларыны елм өјрәнмәјә, "вәтән бағчасыны күлүстана дөндөрмәјә" чағырмышдыр.

Аббас Сәһһәт (Мөһдизадә) 1874-чү илдә Шамаһыда руһани аиләсиндә анадан олмушдур. Сәһһәт илк тәһсилини мүүллим-молла атасындан алмышдыр. О, 16 јашындан

әдәбијјәтлә марағланыр, устәд шairләрә тәғлидән гәзәлләр јазыр, лакин мүүвәффәғ олмур. Әдәби тәһсилини артырмағ үчүн мөһшур Шамаһы шairи һачы Чаббар Сабитин јанында әрузу өјрәнир. Һәмин мүүллимин мәсләһәти илә тәһсилини давам етдирмәк үчүн Иранын Хорасан шәһәринә кедир. Бир илә гәдәр Хорасан мәдрәсәләриндә охујур. Бурада да истәдијини тапа билмәјән Сәһһәт Теһрана кедир. О, "Мәдрәсәји-низамиијјәи-насиријә" мөктәбинә дахил олур. Алты ил орада сә'јлә чалышыб тәһсилини битирир, наблик рүтбәсилә һәкимлик шәһадәтнамәси алыб, тәбабәт ишинә башлајыр. Иранын бир нечә шәһәрини кәзир вә бир ханын сарајына һәким тә'јин олунур. Лакин Сәһһәт ханын сарајында галмајыб, Шамаһыја келир. Харичи тәһсил алдығындан она һәкимлик һүғуғу верилмир. Бир мүддәт ишсиз галан Сәһһәт Шамаһы Рүшдијјә мөктәбиндә Азәрбајчан дили мүүллими вәзифәсинә тә'јин олунур.

1905-чи илдән сонра о, әдәбијјәт аләминә кәлир. О, франсыз вә рус әдәбијјәти илә јахшы таныш олдуғуна кәрә Гәрб вә мүүасирлик руһуну Азәрбајчан әдәбијјәтына кәтирмәк истәјир. О, "Нәјат" гәзетиндә чап етдирдији "Тәзә ше'р нечә олмалыдыр?" адлы мөғаләсиндә ше'рә јени мүүнасибәт тәләб едир, сәнәтдә һәгиги варлығы, тәбиәт көзәлликләрини тәсвир етмәји, һәм дә инсани һисләрнин үстүнлүү илә тәсвир етмәји лазым билир. Сәһһәт өзүнүн незәри тәләбләрини көзәл мәнзәрәләр тәсвир едән ше'рләри илә сүбута јетирмәјә чалышыр. О, "Дәбистан", "Мөктәб" кими педагожи истигамәтли журналларда тез-тез мөғалә, ше'рләрлә чыгыш едирди. Әсәрләри 1912-чи илдә "Мәғриб күнәшләри" (тәрчүмәләри), "Сыныг саз" адлы китабларда нәшр олунмушдур.

Сәһһәтдә нәср јарадычылығы истәдады олдуғуну онун јахын досту, танынмыш педагог вә методист Ч.Чәбрајылбәјли тез-тез гејд едәр вә дејәрди ки, "Волга сәјаһәти" адлы ириһәчмли романыны әлјазмасындан охумушду. "Әли вә Ајишә" романында Сәһһәт көһнә аилә вә мәишәт адәтләрини, чәһаләти, зорла гызы әрә вермәк вә с. кими чиркин адәт-

¹ Иртикаб — күнаһ

² Фәрәһфәза — севинч

лэри тэнгид едирди.

А.Сəһһəт һəјатынын сон иллəрини Күрдəмирдə вə Кəнчəдə кечирмиш, 1918-чи илдə Кəнчəдə јаталаг хəстəлијиндəн вəфат етмишдир.

А.Сəһһəт "Сыныг саз" китабына јаздыгы мүгəддимəдə шаирлијə, сənəткарлыга јүксəк гижмəт верэрəк, ше'ри пейғам-бэрликлə јанашы тутур. О, шаирлији фитри исте'дад вə верки сажыр, тəвəзəкарлыг едэрəк өзүнə бу ады лəјиг билмир. Сəһһəт тəбиəтин һүсн вə лəтəфəтини гижмəтлəндирмəји биринчи шəрт сажыр. Сəһһəт китабына она кэрə "Сыныг саз" ады вермишдир ки, бурадакы ше'рлəрин чоху зəманəдəн шикајəтдир, "үрəкдəн чыхан ихтијарсыз фəрјаддыр". Бу фəрјад шаирин илк əсəрлəриндə, хүсусилə "Охучуларыма", "Тəрчүмєји-һал", "Шикајəт" ше'рлəриндə өзүнү габарыг кəс-тəрир. Лакин бу пəришанлыг, шикајəт Сəһһəти горхутмур, онун дахилиндə бəјүк бир үрəк дејүнүр. Бу үрəк вəтəн, халг наминə чырпыныр. Онун ше'ринə ганад верəн, ону һəвəслəндирəн, вүчүдунда "илдырымлар доғуран", "чəтин севдалар ешгинə салан" һəмин үмид, һəмин хидмəтдир. О, мəслəкини, əгидəсини белə ифадə едирди:

*Шисə чəксəз дə диријкəн əтими,
Атмарам мəн вəтəнү-миллəтими.
Мəслəким тəрчүмєји-һалымдыр,
Лүтфи-һəг гəјєји-амалымдыр.*

Сəһһəт бүтүн əсəрлəриндə бу јолу əсас бир мəслəк, əгидə јолу кими сечмишдир. А.Сəһһəтə кэрə, онун вəтəни јер үзүнүн əн кəзəл кушəлəриндəн биридир. Бура əфсанəви Гафгазын əсрарəнкиз бир һиссəсидир, тəрланлар бу дијарын солтаньдыр, чəранлар ојлагы олан бу јерлəрин уча дағлары булудларла өпүшүр, галан, јамјашыл мешəлэри кəз охшажыр, мєјвəли бағлары чəннəти хатырладыр, адама кəл-кəл дејир, чəллəри, чəмəнлэри күл-чичəклидир. Шаир бу кəзəллијин аһəнкини, она говушан сəслэри, сəдалары белə унутмур, бүлбүллəрин чəһ-чəһи, гырговулларын, ту-

рачларын гаггылытысы алами бүрүјүр. Хəјаллары чошдуран, кəзəликлэри өз гојнунда бəслəјөн торпагын өзү дə бэрəкəт-ли, гызыл кими гижмəтлидир. А.Сəһһəт чох кəзəл, үрəк ачан бир лəвһə јарадыр. "Бу мəскəнин саһиби гочаман Азэрбaj-чан халгыдыр" — дејир вə халгына мүнəсибəтини белə ифадə едир:

*Өвладлары гүдрəтлидир, дамарлы,
Шүчəəтли, һүнəрли, е'тибарлы.¹*

А.Сəһһəт "Вəтəн" адлы икинчи ше'риндə исə белə дејир:

*Кəзəл торпаг, кəзəл өлкə, кəзəл јер!
Дүнјə үзрə мисли олмајан јер!
Бу чүр кəзəл мəмлəкəти ким севмəз?!
Бунча фираван не'мəти ким севмəз?!²*

А.Сəһһəтин биринчи "Вəтəн" ше'ри нəғмə, һимн сəчијјəsi дашыјыр:

*Кəнлүмүн севкили, мəһбубу мəним
Вəтəнимдир, вəтəнимдир, вəтəним...
Вəтəн — əчдадымызын мəдфəнидир,³
Вəтəн — өвладдымызын мəскəнидир.
Вəтəни севмəјəн инсан олмаз,
Олса, ол шəхсдə вичдан олмаз.⁴*

А.Сəһһəт һэр бир вəтəндашын вəтəн уғрунда фəдакар олмасыны, әр олуб ортаја чыхмасыны зəрури сажырды. О, белə бир вəтəндашын образыны "Эһмəдин гејрəти" поемасында јаратмышдыр. Поеманын гəһрəманы вəтəнин гејрəтли оғ-

¹ Сəһһəт А., Кəс-тəрилəн əсəри, сəһ. 35.

² Јенə орада, сəһ. 81.

³ Мəдфəн — мəзар.

⁴ Јенə орада, сəһ. 35.

лудур. О, азадлыг һәрәкатыны севинчлә гаршылајыр. Аиләсини, газанчыны, истираһәтини тәрк едиб силаһа сарылыр, Сәттархана көмәјә кедир. Әһмәд ана торпағы дүшмәндән тәмизләдикдән сонра өз евинә гајдыр, мүгәддәс борчуну өдәмиш һесаb едир.

А.Сәһһәт "Шаир вә ше'р пәриси" әсәриндә үч образ: шаир, ше'р пәриси вә шәһәрли јаратмышдыр.

Шаир дүшдүјү ичтимаи мүһитин әзаб вә әзијәтиндән безмиш, өз сәнәтиндән дојмушдур. О, кетмәк, дәрдинә дәрман ахтармаг истәјир. Лакин нәдәнсә о, бу мәнзәрәдән ајрыла билмир. Һансы бир гүввә исә ону бу көзәллик аләминә багламышдыр. Бу гүввә ону тәрк етмәк истәјир. Һәмин илаһи вә мүгәддәс гүввә — ше'р пәриси мәләк симасында зүһур едиб шаирә мусиги аләти кәтирир. Вә сантуру чалмаға, нәгмә охумаға, көјләрә пәрваз етмәјә чағырыр. Лакин шаир бу чағырышы рәдд едир вә үрәјиндә гөнчә додаглар дәрди дејил, ев, гадын, ушаг дәрди олдуғуну сөјләјир. Ше'р пәриси бу чавабдан гәзәбләниб шаири нанкор адландырыр. О, шаирә тәб, илһам, истә'дәд, јүксәк зөвг вермишдир. Шаир бунлардан истифада етмәли, ев, ушаг, гадын дәрди чәкмәмәлидир. Шаир ше'р пәрисинә тәшәккүр әвәзинә ондан наразылыг едир. Шаир ону көрдүјүнә пешиман олур, өзүнү бәд-бәхт сајыр, халга хидмәт едә билмәдијиндән шикајәтләнир. Шаир сәнәтдән бир хејир көрмәмишдир. Ше'р пәриси исә она белә дејир:

*Сән кәрәк раһи-һәгигәтдә чаһандан кечәсән,
Ханимандан кечәсән, баш илә чандан кечәсән.
Шаир одур ки, һәгигәтләрә дилдәдә ола,
Шаирин фикри, хәјалы кәрәк азадә ола.*

Ше'р пәриси һәгиги мәнәда ше'ријәт вә сәнәт илаһәсидир. Онун сөзләри сәнәт һаггында һәгиги, ән јахшы сөзләрдир. Шаир јенә дә е'тираз едир. Бу наразылыг инад олмайып, онун чәкдији әзаблар үзүндәндир.

Әсарин сонунда Пәрини шәһәрли (инсан) әвәз едир, вә

шаири мүбаризәјә, јарадыңылыга, вәтәндашлыг вәзифәсини јеринә јетирмәјә чағырыр.

А.Сәһһәт тәбиәт, ушаг шаиридир. Онун тәсвир етдији тәбиәт лөвһәләринин һәр бири чох көзәл бир рәсм әсәридир. О, "Јај сәһәри" ше'риндә чох көзәл бир тابلә јаратмышдыр:

*Од тутуб гырмызы атәшлә јенә јанды үфуг,
Шәфәгун гырмызы рәнкилә ишыгланды үфуг.
Бир гәдәр чајдан узаг, од галамыш дағда чобан,
Ојадыр өз сүрүсүн отлаја јайлагда чобан.
Јумшаг көј чәмәнин үстә дүшүб шеш кечәдән,
Исти јохдур, һәлә вәр бир балача мөһ кечәдән.
Ағ думанлар учалыр көј үзүнә дағлардан,
Чох сәриндир һавасы, кечмә бу јайлағлардан.*

Бу көзәллик, бу тәрәвәт онун "Гыш", "Јаз", "Јај кечәси" вә дикәр ше'рләриндә дә дүјулур.

А.Сәһһәтин ушаглар үчүн јаздығы ше'рләр мәзмунуна көрә чох зәнкинди. Бу ше'рләрдә ушагларын һәјаты, тәһсили, тәрбијәси, вәтән мәнәббәти, тәбиәтә, һејванлар аләминә мүнәсибәт вә с. мәсәләләр тәрәннүм едилмишдир. "Ата вә оғул", "Ана вә бала", "Ана вә оғул", "Оғру вә анасы", "Ики ушаг", "Мәктәб шакирди", "Тәнбәл" ше'рләриндә А.Сәһһәт ушаглары мәктәбә, тәһсила, маарифә чағырыр, ничат јолунан анчаг елмдә олдуғуну сөјләдир. О, һәмин идејаны "Чәһаләт сәмәрәси, јахуд бир јетимин хошбәхтлији", "Нағы вә Тағы" пјесләриндә вермиш, ушаглары елм өјрәнмәјә, вәтән, халга хидмәт етмәјә чағырымышдыр. О, Фаиг Әфәндинин дили илә дедији: "Кет әзизим! Үмидварам ки, аз бир вахтда камил бир инсан олуб өз вәтәнинә гајыдарсан. Вәтән вә милләтинә хидмәт едәрсән. Кет, елмин нуру илә ишыглан вә бу гара чамаата гандыр ки, елм вә мәдәнијәт инсанын хошбәхтлијидир".

А.Сәһһәтин әсәрләриндә, мәгаләләриндә кәнч нәслин физики тәрбијәси мүһүм јер тутур. Бу, һәм дә А.Сәһһәтин нәзәри-диггәтини бир һәким кими чәлб етмишдир.

А.Сәһһәт физики тәрбијәнин мүһүм вәзифәләриндән бирини кәч нәслин сағламлығына хидмәт едән вәситә олмасында көрүрдү. Бу бахымдан "Јени мәктәб" дәрслијинин бешинчи бөлмәсиндә верилмиш "Чан сағлығы вә нахошлуг", "Саф ган вә гара ган", "Синирләр вә әсәбләр", "Әт вә бәдәнин һәрәкәти" вә с. мәтнләр, ше'рләр диггәти чәлб едир. Гејд олунан мәтнләрдә А.Сәһһәт бир һәким кими һәр бир шакирдин бәдәнинин сағламлығы гејдинә галмасына, хәстәликләрдән горунмағ, узағ олмағ үчүн һәр бир шәхсин тәмизлијә, кикијеник гајдалара әмәл етмәсинә хүсуси әһәмијәт верирди. А.Сәһһәтә көрә, сағламлығын мәнбәји тәмизликидир, истәр мәктәбдә, истәрсә дә евдә гојулмуш һифз-сәһијә гајдаларына әмәл етмәкдир, организмин истираһәтини, јухуну дүзкүн тәшкил етмәкдир. Бу дејиләнләрә әмәл едән һәр бир адам (шакирд) күмраһ, чевик, еластик бәдәнә малик олур. Белә адам һәр сәһәр кимнастика илә мөшгул олур, бәдән тәрбијәси тәминләринә сағламлығын мүһүм вәситәси кими бахыр.

А.Сәһһәт мүәсири вә сәләфи олан Н.Зәрдаби, Н.Нәриманов кими халғынын һифз-сәһијә гајдаларына јијәләнмәсини зәрури сәјмагла, танымыш, биликли бир һәким кими халға, милләтә фајдалы мәсләһәтләр верирди. Онун фикринчә, сәрхошлуг, мәстлик, спиртли ички сағламлығын дүшмәнидир. Ички, сәрхошлуг инсанын мәнәвијјатына, ләјағәтинә мәнфи тә'сир етмәклә, адамы һөрмәтдән салыр, аиләнин дағылмасына сәбәб олур. Сәрхошлуг, ички инсан организминә, онун синир системинә мәнфи тә'сир едәрәк мүхтәлиф хәстәликләрин әмәлә кәлмәсинә сәбәб олур. Сәрхошлуг инсан һејсијјәтини ајағлар алтына атыр, ону пис күнләрә кирифтар едир. А.Сәһһәтә көрә ички, сәрхошлуг һәр чүр әхлағсызлығын мәнбәјидир. О, "Мәст, јахуд сәрхош" адлы ше'риндә дүшкүн сәрхошун симасыны, онун вәзијјәтини реал, табији чизкиләрлә тәсвир едәрәк көстәрирди ки, сәрхошун фәләкәтли, јаман һаләти вардыр.

Сәрхошлуг инсан өмрүнү бада верир, беләси һәјатын ләззәтини билмәз, иззәтсиз јашајар. Ички инсаны физики чә-

һәтдән шикәст етдији кими, онун ағлыны, шүуруну вә әхлағыны да зәһәрләјир, чәмијјәт ичәрисиндә инсанлыгдан харич едир. Ички, сәрхошлуг, А.Сәһһәтә көрә, инсанын ән нәчиб, зәриф һисләрини мөһв едәрәк, онун вичдан, гејрәт, намус, шәрәф кими әхлағи кејфијјәтләринин инкишафына зәрбә вурур. А.Сәһһәтин фикринчә, өз шәхси ләјағәтини, гејрәтини, һејсијјәтини гијмәтләндирмәјән, намусуну горумәјән ички дүшкүнү олмуш шәхс тәкчә аиләсинин дејил, халғынын, вәтәнинин шәрәфини һеч вахт мүгәддәс һесаб етмәз, вәтәндашлығы ләјағәтини горујуб сахлаја билмәз. Беләләри чох асанлыгла чинајәтләр едәр, һәттә өз вәтәнини, халғыны да сатар.

Аббас Сәһһәтә көрә, физики тәрбијә ишиндә мөһкәм ирадә мүһүм амил кими чыхыш едир. Ирадәли олмағ дөзүм ја-радыр. Дөзүмлү олмағ бәдәни мөһкәмләндирир.Ирадәли адам гаршысына гојдуғу мөгсәдә чатмағ үчүн һәр чүр манеә вә чәтинликләри арадан галдырмаға чалышыр. Ирадә физики тәрбијәнин, физики тәрбијә исә ирадәнин формалашмасы амилинә чеврилир. Ирадә сә'ји физики кејфијјәтләрлә бирләшәрәк һәр бир адамы гаршысына гојдуғу мөгсәд наминә чидди фәалијјәтә тәһрик едир. Физики тәрбијә ирадәсиз, ирадә исә физики тәминләрсиз мүмкүн олмур.

А.Сәһһәт физики тәрбијәнин мүһүм амили кими әмәјә јүк-сәк гијмәт верирди. Әмәк инсанын әхлағына, мәнәвијјатына, сағламлығына чидди тә'сир едәрәк ону нәчибләшдирир. О, тәнбәллији сағламлығын дүшмәни һесаб едирди. Чүнки тәнбәнллијә алышан һеч бир иш көрә билмәз, ону пиј басар, јарамаз бир варлығы чеврилә биләр. Бунун әкси олан чалышганлығы исә организмин сағламлығыны, күмраһлығыны, јахшы истираһәтини тә'мин едир. А.Сәһһәтә көрә, инсан һеч вахт ишдән, зәһмәтдән гохламалы, чалышмалы, тәр төкмәлидир. Чүнки әмәк инсаны мадди чәһәтдән тә'мин ет-мәклә бәрәбәр, һәм дә ону күмраһлашдырыр, өмрү узадыр. Әмәк, чалышганлығы инсанын физики чәһәтдән мөһкәм, сағлам вә күмраһ олмасына, бәдәнә ләззәтсиз, зәһәрли мад-дәләрин тәрлә ифраз олмасына шәраит јададыр. О, "Ча-

лышганлығын нәтичәси" адлы һекајәсиндә бир кәнчин бир нурани гоча илә гаршылашдырыр. Кәнч гочанын сағлам, тунч рәнкли голларына, пәһләван чүссәсинә, ити кәрән көзләринә, һәссаслыгла ешидән гулагларына тәәччүләнәрәк, онун белә сағлам олмасынын сәбәбини сорушур. Гоча чавабында она дејир ки, оглум, мән һәр күн тездән дурур, ишләјир, ахшамлар да еркән јатырам. Ишсизлик нәдир билмирәм. Өмрүмү ишдә, әмәкдә, зәһмәтдә кечирмишәм. Чох чалышмышам. Чалышганлыг, зәһмәт бәдәними сағлам етмишир.

Көрүндүјү кими, А.Сәһһәт әмәји инкишафын, организмизм мөһкәмлијинин зәрури шәрти һесаб едир, сағламлығын һәрәкәтверичи гүввәси сајырды. Онун фикринчә, әмәк олмаса, јер үзүндә јашајыш да олмаз.

А Сәһһәт физики тәрбијә ишиндә тәбиәтә, онун көзәллијинә, суја, тәмиз һаваја, күнәш ишығына бөјүк әһәмијәт верир, бир һәким кими инсанларын сағламлығында онларын бөјүк ролуну сәмими бир гәләмлә тәрәннүм едир, сөзлә тәбиәтин таблосуну јарадырды.

Тәбиәт сағламлығын мәнбәјидир. Ушагларын һәлә кичик јашларындан белә бир мәнбә илә тәмасда олмаларыны зәрури сајан А.Сәһһәт тәбиәти рәнкарәнч божаларла тәсвир едирди. Бу бахымдан онун "Јаз", "Јај", "Гыш", "Јәј сәһәри", "Пајыз чағында", "Көч", "Әкинчи нәғмәси", "Илк баһар" вә с.нин һәр бири көзәл рәсм әсәридир.

А.Сәһһәт физики тәрбијәдә, ушагларын сағламлығынын тәмин олунмасында мусигинин мүнһүм рол ојнадығыны, мусиги илә, естетик тәрбијә илә физики тәрбијәнин вәһдәтинә хүсуси диггәт јетирмишдир. Онун фикринчә, мусиги ушаглары шән, күмраһ, сағлам, хәстәликләрә давамлы етмәклә онлары физики фәллыга, әмәк фәалијәтинә тәһрик едир. О, бу мүнһүм мәсәләсини "Нәғмә вә мусигинин мәктәпләрдә әһәмијәти" адлы мәғаләсиндә шәрһ етмишдир. А.Сәһһәт һәмин мәғаләсиндә јазырды ки, мәктәпләрдә мусиги тәһли-

ми ән зәрури бир еһтијачдыр. Мусиги тәһлиминин һифзи-сәһһәт үчүн дә фәјдәси аз дејилдир. Нәғмә дәрсләриндә ушаглар дәриндән нәфәс алар вә бунунла чијәрләри гүвәтләнәр вә синирләри бөјүјәр, дөш зәифлијиндән тәрәјән хәстәликләринә тутулмазлар. Бундан әләвә, һәрәкәтләриндә дә бир низам вүчудә кәләр.

А.Сәһһәт мусигини интизамын сахланмасында, јоргунлугун арадан галдырмасынды мүнһүм рол ојнадығыны гејд едәрәк кәстәрәрди ки, нәғмә дәрсләри ушаглар үчүн мәсуманә бир әјләнчәдир, белә дәрсләрдән сонра онларын зәһинләри динчәлир, синирләри тәскин олур. Мусиги инсан әсәбләринә дә тәсир кәстәрәр. Буну нәзәрә алан А.Сәһһәт гејд едирди ки, һәкимләр мусиги илә бир чох хәстәликләри мүәлицә едирдиләр.

Мусиги ушагларда дәрин инсани һисләр, вәтәнпәрвәрлик дүјүләри да ојадыр. Мусиги физики тәһринләрин ичрасында мүнһүм рол ојнајыр. Мусиги физики һәрәкәтләри тәнзим едәрәк күмраһлыг јарадыр.

А.Сәһһәт тәбиәтин мусигисинә, онун инчәликләринә бөјүк әһәмијәт вермиш, вәтәнин парлаг улдузлу сәмасыны, күллү-чичәкли чәлләрини, шәффаф суларыны, сәфалы абһавасыны, булудларә дәјән уча дағларыны, чәннәт кушәли бағларыны, гејрәтли өвладларыны, мејвәли орманларыны бөјүк бир мөһәббәтлә тәрәннүм етмишдир. А.Сәһһәтә кәрә, бөјүјән һәр бир шәхс сағлам олмалы, өзүнүн сағламлығыны горумалы, хәстәлијини исә вәтәнин шәфа сулары илә, көзәл, тәмиз һавасы илә мүәлицә етмәлидир.

Беләликлә, А.Сәһһәт бүтүн јарадычылығы вә фәалијәти илә халгын һәм чисмани, һәм дә мәнәви сағламлығына хидмәт етмиш вә етмәкдәдир.

Х. 3. Ә.Һүсәјнзәдә вә Ә.Ағажевин маарифчилик идејалары

Азәрбајчанда милли шүүрун јаранмасында өзүнәмөхсус хидмәтләри олан **Әлибөј Һүсәјнзәдә (Әли Туран) 1864-чү**

¹ Сәһһәт А., Әсәрләри, 2-чи чилд, Бакы, "Азәрнәшр", 1976 сәһ. 47-48.

ил мартын 8-дә Салжан шәһәрində анадан олмушдур. Илк тәһсилени евдә вә моллаханада алмышдыр. Атасы Молла һүсејн Тифлиسدә мәктәб мұәллимни тәјин едилір вә Әлибәј аиләси илә ора кәчүр. Лакин бир нечә илдән сонра атасы вәфат едир вә балача Әли бабасынын һимәјисинә кечир. Бабасы Шејх Әһмәд Салјани Гафгаз мүсәлманларынын руһани башчысы — шејхүлисламы олуб ачыг фикирли бир шәхс иди. О, нәвәси Әлијә әрәб, фарс дилләриндә дини елмләрдән зәрури билик вермәклә јанашы, онун Тифлис классик кимназијасында тәһсил алмасы гајғысына галмышдыр.

Әлибәј 1885-чи илдә Тифлис кимназијасыны мүвәффәғијәтлә битириб али тәһсил алмаг мәгсәдилә Петербурга кедир. О, һәким олмаг истәјирди. Лакин Петербург университетиндә тибб факултәси олмадығындан о, тәбијјәт-физика факултәсинә дахил олур. О, һәм да университетин шәрғүнаслыг факултәсиндә азад динләјичи кими мұһазирәдә иштирак едир. Әлибәј Петербург рәнккарлыг академијасынын да мәшғәләләринә кедир.

Ә. һүсејнзадәнин Петербург университетиндә тәһсил алдығы илләр Русијада тәләбә кәнчләр арасында ингилаби һәрәкатын күчләндији дөврә тәсадүф едир. Тәләбә кәнчләр арасында Александр Улјанов да олмушдур.

Петербург университетини битирән Әлибәј һәкимлик тәһсил алмаг үчүн Истанбула кедир. О, бүтүн манеәләри дөф едәрәк Түрkiјә програмы асасында ибтидаи, орта вә али мәктәбләр үзрә бир нечә дәфә имтаһан верир. Нәһәјәт, ону университетин һәрби тибб факултәсинә гәбул едирләр.

Әлибәј Европа мәдәнијјәти вә әдәбијјаты илә јахындан таныш иди, үстәлик Русијадакы ичтимаи-сијаси вәзијјәти дә јахшы билирди. Она кәрә дә тез бир вахтда өз ағлы вә билијинә, дүнјәкөрүшүнүн зәнкинлијинә кәрә тәләбә јолдашларына чидди тәсир едир вә тәләбәләр арасында бөјүк һөрмәт газаныр. Онун сијаси фәаллыгы даһа да күчләнир. Тәләбә јолдашлары Ибраһим Тема, Исһаг Сүкути, Абдулла Чөвдәт вә б. иләр бирликдә "Иттиһад" вә тәрәғги" партијасы-

ны јарадыр. Бу партијанын мәгсәди Түрkiјәдә мүстәбидлик режимини јыхмаг, өлкәдә демократик бир дөвләт вә мүасир чәмијјәт гурмаг вә ејни заманда дүнјадакы бүтүн түркләрин бирлијинә наил олмагдан ибарәт иди.

Әлибәј университети битирдикдән сонра бир мүддәт һејдәр паша хәстәханасында ишләјир. 1897-чи илдә Түрkiјә — Јунаһыстан мұһарибәсиндә иштирак етмәк үчүн Һармызы хач чәмијјәтинин нүмајәндәси кими Италијаја кедир. Үч илдән сонра Истанбула гајыдараг битирдији универси-тетә мүсабигә јолу илә профессор көмәкчиси (ассистенти) вәзи-фәсинә сечилир.

Бу илләрдә о, Түрkiјәдә чыхан "Рамазан бағчасы", "Мә'лумат" мәчмуәләриндә, Гаһирәдә нәшр олунан "Түрк" гәзетиндә бәдii тәрчүмәләрини, орижинал әсәрләрини, мөгаләләрини дәрч етдирир.

Илләр кечдикчә "Иттиһад вә тәрәғги" партијасынын фәаллијјәти Султан хәфијјәләринин дигтәтини чәлб едир вә кизли шәкилдә сијасәтлә мөшғул олмаг хејли чәтинләшир. Елә бир вәзијјәт јараныр ки, Әлибәј даһа Түрkiјәдә гала билмир. Достларындан бири она хәбәрдарлыг едир ки, бир аздан Султан хәфијјәләри иттиһадчылары һәбс етдириб кечә икән Босфора атдырачагдыр. Бу сөзләри дејән шәхс Әлибәјин танышы — һиндистана гәнд апаран бир таҗир иди. Әлибәј палтарыны дәјишиб саһилә кәләрәк сәһәрә кими гәнд чәлләкләринин бириндә кизләнир вә сүбһ тездән һиндистана јола дүшүрләр. Бир мүддәт һиндистанда галан Әлибәј орадан Ирана кечир вә бурадан да вәтәнинә — Азәрбајҗана гајыдыр.

1904-чү илдән Бақыда Сәадәт мәдрәсәсиндә мұәллимлик вә мүдирлик едир. Аз вахтда Ә. һүсејнзадә шәһәрин мәдәни вә ичтимаи һәјатынын апарычы шәхсијјәтләриндән биринә чеврилир. Һ.З.Тағәјев зијалылары бирләшдирән милли гәзетә еһтијачы нәзәрә алараг император һәзрәтләринә мүраҗиәт едиб гәзет алмаға ичазә истәјир. Ичазә алындыгдан сонра 1905-чи илин ијун ајындан е'тибарән Бақыда "Һәјат" адлы гәзет фәалијјәтә башлајыр. Гәзети өввәлчә Әлимәр-

¹ Иттиһад — бирлик.

дан бәй Топчубашов (мүдир), Әлибәй Һүсейнзадә вә Әһмәд-бәй Ағажев (редакторлар) бирликдә чыхарырдылар, ләкин бир гәдәр кечдикдән сонра Әлимәрдан бәй Дума мәчлисинә сечилдијиндән, Әһмәдбәй исә ајрылараг "Иршад"¹ адлы гәзет чыхармаға башладығындан Ә.Һүсейнзадә "Һәјат"а төкликдә рәһбәрлик едирди.

Халғын милли шууруну ојатмаг уғрунда "Һәјат"ын апардығы бәјүк иш чар сензурасынын вә ермәни хәфијәләринин нәзарәтиндән гачмыр. Она керә дә нәшр олундуғу илк күндән гәзети тәгиб едирдиләр. Бу сәбәбдән дә 1906-чы илин сентјабр ајынын 3-дә "Һәјат" гәзети "зәрәрли истигамәтләринә керә" дајандырылыр. Арадан аз мүддәт кечмиш Ә.Һүсейнзадә даһа чидди бир орган — "Фүјүзат"² адлы һәфтәлик журнал нәшр етмәјә башлајыр.

1906-чы илин нојабрын 1-дән нәшрә башлајан "Фүјүзат" "Һәјат"ын ишини давам етдирир, милли дүшүнчәли зијалылары, әдибләри өз әтрафында бирләшдирирди. "Фүјүзат"ын тутдуғу јол түркчүлүк, мүсәлманчылыг вә европалылыгдыр. "Фүјүзат"ын да нәшри чох чәкмир вә о да бағланыр. Әлибәј бир нечә ил Сәадәт мәктәбиндә ишләјир вә һәмин илләрдә "Иршад", "Тәрәгги", "Һәгигәт" кими гәзетләрдә мөгаләләрлә чыхыш едир. Онын "Сијасәти-фүрусәт" /Ат ојатмаг сијасәти/ әсәри һәмин илләрин мәһсулу иди.

1905 — 1907-чи илләр рус ингилабындан сонра иртича кетдикчә күчләнир вә мүтәрәгги фикирли адамларын, милли дүшүнчәли хадимләрин тәгибләри башлајыр. Вәзијәти белә керән Әлибәј 1910-чу илдә јенидән Түркияјә мүһачирәт етмәјә мәчбур олур.

Ә.Һүсейнзадә Түркияјә Истанбул университетинин тибб факултәсиндә профессор вәзифәсиндә чалышыр, ејни заманда елми, әдәби, сијаси фәалијәтини давам етдирир. О, 1912-чи илдә евләнмиш, гызы, 1914-чү илдә исә оғлу доғулмушдур.

¹ Иршад — доғру јол

² Фүјүзат — фејзләр

Әлибәј Һүсейнзадә Түркияјә Ә.Ағажев, З.Көјалп, Ј.Ақчура оғлу, М.Рәсулзадә вә б. илә бирликдә "Түрк очағы" дәрнәјини тәшкил едир, дөври мәтбуатда ше'рләрини, мөгаләләрини, тәрчүмәләрини дәрч етдирир, тиббә даир әсәрләр јазыр. Биринчи дүнја мүһарибәси заманы "Туран һәјәти" адында бир групун тәркибиндә Европаја — Стокһолма кедир. О, Европада түркчүлүјү тәблиг етмәклә јанашы, түрк халгларынын һүғуғларыны мүдафиә едир. Мустафа Камал Ататуркун һөкүмәтиндә бир сыра вәзифәләрдә ишләјир.

1926-чы илдә Бақыда кечирилән түрколожи гурултаја дәвәт олунур, орада мө'рузә илә чыхыш едир. Онын мө'рузәси јүксәк гијмәтләндирилир.

1933-чү илә гәдәр Истанбул университетиндә ишләјән Әлибәј өмрүнүн сон илләриндә әдәби јарадычылыг вә тәрчүмәчиликлә мәшғул олмушдур. О, 1940-чы ил мартын 17-дә вәфат етмиш вә Истанбулун мәшһур Гарачаәһмәд гәбристанлығында дөфн олунмушдур.

Ә.Һүсейнзадә Азәрбајчанда ишләдији, фәалијәт кестәрдији илләрдә халгымыза өз милли мәнсубијәти, шанлы тарихи илә гүрур һисси јаратмаға, әдаләт вә бәрәбәрлик идеялары ашыламаға чалышырды.

Бәјүк түрк алыми З. Көјалп Ә.Һүсейнзадәнин ирәли сүрдүјү түркчүлүк, мүсәлманчылыг, мүасирлик үчлүк дүстуруну јүксәк гијмәтләндиерәк дејирди ки, бу үчлүк дүстур түрк дүнјасында јени үфүгләр ачмышдыр. Неч кимә сағлығында даһи дејилмәдији һалда, Ә.Һүсейнзадәјә дәнә-дәнә даһи дејә мүрачиәт етмишләр. Бу сөзү онун һаггында Ә.Гәмкүсар, Ү.Һачыбәјов, М.Ордубади вә гејриләри ишләтмишләр. Азәрбајчан бәјрағыны мөһналандыран үч мүһүм амилин јарадычысы Ә.Һүсейнзадә олмушдур. Бу үч амилин (принсипин) үч рәнкә чеврилмәси исә бүтөвлүкдә М.Рәсулзадәјә мәхсусдур. "Түркчүлүјүн илк мүтәфәккири Әлибәј Һүсейнзадәјә түрклүк, исламијәт вә мүасир Европа мәдәнијәтини бир тезис, антитезис вә синтез шәклиндә принсип олараг мүәјјәнләшдирмәк шәрәфи нәсиб олмушдур".¹

¹ Доктор Илдәниз Гуртулан, Азәрбајчан бәјрағыны мөһналандыран үч үмдә амилин идеологу Әлибәј Һүсейнзадәдир, "Әдәбијат" гәзети, 12 ијун 1992.

Ә.Һүсејнзаде "Һали вәтән" ше'риндә белә јазырды:

*Учундадыр дилимин,
Һәгигәтин бәјүју.
Нә гојдулар дејәјим,
Нә кәсдиләр дилими.
Билирсәнми, чүһала
Нә етдиләр Ватанә?
Нә гојдулар үјүја,
Нә гојдулар ојана.*

"Инсанлар, инсанлар"... адлы фәлсәфи ше'риндә Ә.Һүсејнзаде бәшәр тарихиндә экскурс едәрәк инсанларын нәләр төрәтмәдијини, нә кими зүлмләр етмәдијини јада сапыр, инсанлары азадлыға, бәрәбәрлијә, ган төкмәмәјә чагырыр. Өлән ким, өлдүрән ким, зүлм едән ким, аглајан кимдир? Бир аз фикир етмәјин: Сиздән дејилми онлар, инсанлар? Зүлм едән сиз, чәллад сиздән, бу һалы инсан вичданы нечә гәбул едир, инсанлар?

"Бу да, јаһу, кечәр" адлы ше'риндә исә белә јазырды:

*Зүлмәт вә шәр булса да бир дәм зәфәр,
Пәртәвә¹ һөкм етсә дә зүлмәт әкәр.
Санса да әнвари-камал вә һүнәр,
Гәм јемә, сәбр ет, бу да, јаһу кечәр.
Һагг вә әдаләтдән әсәр јохса да,
Һариси-ганун бир әр јохсада,
Зүлм едәнә гаршы сипәр јохса да,
Гәм јемә, сәбр ет, бу да, јаһу кечәр.*

*Милләтә, миллијәтә, һүријәтә
Ашиг олан уғраса да мөһнәтә
Јари Вәтән дүшсә дә, кәр гүрбәтә,
Гәм јемә, сәбр ет, бу да, јаһу кечәр.*

Ә.Һүсејнзаде Шәргин ислам аләминин елмин инкишафындакы хидмәтинә јүксәк гијмәт верәрәк дејирди ки, аләми-исламын: түркүн, әрәбин, фарсын чохлу, истәнлиһә гәдәр алимләри, һәкимләри, әдибләри, шайрләри, гәһрәманлары, даһиләри вардыр. Лакин әмин олмалыдыр ки, зүлмәти-чәһаләт үзүндән биз онларын мә'нәвијати-асаринә вағиф олмадығымыз һалда, европалылар әлләриндәки ше'леји-маариф саһәсиндәки бу асардан биздән зијадә истифаде едирдиләр.

Инди бизә дејирләр ки, мадам ки, инкилисләр, фирәнкләр, филанлар бөлә имишләр, нә үчүн "Фүјузат"ынызда онлара мүрачиәт едирсиниз? Ортаја каһ һөтенин "Фауст"уну, каһ Шекспириң "Јули Сезар"ыны, каһ нә билим һанкы европалынын һанкы әсәрини ортаја чыхарысыныз? Авропалашаг, фирәнкләшәк дејирсиниз? Лакин еј охучу, мүрачиәтдән мүрачиәтә фәрг вар; биз авропалашанларын әзләринә дејил, әдәбијатларына, сәнәјеләринә, елм вә маарифләринә, нәшријат вә ихтираларына мүрачиәт етмәк истәјирик. Биз истәјирик ки, ислам елкәсинә онларын бејинләри, ағыллары кирсин, боғазлары, мөдәләри кирмәсин. Биз истәјирик ки, өлкәмиз онларын бејинләрини һәзм етсин, јохса мөдәләриндә һәзм олунмасын. Бу күн онларын мөдәләриндә һәзм олунмамаг үчүн бир чәрә варса, о да онларын бејин мөһсулларыны алыб һәзм етмәкдән башга бир шеј дејилдир.

Ә.Һүсејнзаде ону да гејд едирди ки, түркдә, түркләрдә, түрк гөвмүнүн фитрәтиндә бир сыра әсәри-дүһа, бир фөвгәл'адә исте'дад вардыр, мејдан, мүсаид, мөкан вә заман мүвафиг олдуғча, о, исте'дад, елм вә һүнәр аләминдә әтрафа бәдијиләр сачар, харүгәләр јарадар. О дүһа чаһанкирлик асиманында јылдырымлар кими бәрг вурар, Тејмүрләнкләр кими атәшпәрәләр һәдијә едәр, о, атәш зәкаји-елм вә фәнн чәмәнләриндә шүкуфәләр, мејвәләр тәһвил едәр, Улугбәј кими бәјүк шәхсијәтләр јетишидрәр, о, шөвги-мәали һикмәт вә фәлсәфә бәһриндә мөвзан имаг олур, саһили-бәшәријәтә Фәраби кими дүрдәнәләр атар, о, әтри-түлјат евчи бәләји мө'наја доғру савад едиб орадән Моллаји Руми, Әли-

¹ Пәртәвә — ишыг.

шир Нәваи, Фүзули, Камал, Ҳамид шәкилдә тәчәссүм еләр, мејдани-сүхәннә әбри-нејсан кими дүрәрбар вә көвһәрләр олур.

Ә.Һүсејнзадә дејирди ки, азадлыг елә бир гүввәдир ки, зехинләри, фикирләри, хәталлары бәшәрин бүтүн руһ вә мә'нәвијатыны үлвијәтә сөвг едир. О, нечә бир гүввәдир ки, онун јолунда нечә-нечә даһиләр, әзәмәтли шәхсијәтләр мәһбәсләрдә, гүрбәтләрдә, Сибир чөлләриндә һәр нөв иштирабы, һәр нөв әзаб вә чәфаны гәбул етмишләр. О, нә гүввәдир ки, онун зүһуру, бәшәријәтин она наилијәти бу мә'нәви әзаблара, зәлзәләләрә баис олуб мәмләкәти сәрасәр бир мүбаризә мејданына чевирди...Јаша азадлыг! Онун фикринчә, гаранлыг елә бир шејди ки, онун һөкмфәрман олдугу мәканларда вә заманларда инсан нә өзүнү, нә дә әјиндәки палтарына, нә дә јерин дахили вә харичини көрә билмир. Бунлары көрмәк, истифадә едә билмәк анчаг ишыг сәјәсиндә ола биләр. Мә'нәви зүлмәтлә мә'нәви зија дә бунлар кимидир. Демәли, милләтә елм, маариф, тәһсил лазымдыр. Бунун исә мәктәблә, мүәллимлә әлдә етмәк олар.

Әһмәд бәј Ағажев 1869-чу илдә Шуша шәһәриндә һәсән бәјин аиләсиндә анадан олмушдур. Илк тәһсилини Шушада алан Әһмәд бәј Ағажев он алты јашында Тифлис кимназијасыны битирмиш вә Петербург мүһәндис-техники институтуна дахил олмаг истәмәшди. Лакин имтаһан заманы шовинист руһлу мүәллимләрдән бири гафғазлы кәнч огланы гәсдән сыхышдырыб пис гижмәт вермиш вә Әһмәд бәј арзусуна чатмамышды. О, бир ил сонра тәһсил алмаг үчүн Парисә кедир.

1885 — 1888-чи илләрдә бөјүк чәтинликләрлә доланыб һүгүг мәктәбиндә охујур, сонра исә Сорборна университетиндә динләр тарихини өјрәнир. О вахтлар Гәрби Европа Шәргә хүсуси мараг көстәрирди.

Ә.Ағажев университетдә елми тәдгигат ишләринә чәлб едилир, "Журнал де Дебат", "Реву Веен", "Ноуве Реву" журналларында мәгаләләрә чыхыш едир. 1892-чи илдә Лондонда кечирилән Бейнәлхалг Шәргшүнаслыг конгресиндә

"Шиә мәзһәбинин мәнбәләри" мөвзусунда мә'рузә етмишдир. Һәмин мә'рузәнин мәтнi сонралар Кембрич университетинин хәрчи илә бир нечә Гәрби Европа дилләриндә чап олунмушдур. 1893-чү илдә атасынын вәфаты илә әлагәдар Гарабага гајытдыгы заман Ә.Ағажев јолүстү Истанбулда, бир аз әввәл Парис вә Лондонда "Үрвәт үл-вүсга" гәзетинин нашири, панисламизмин лидери Шејх Чәмәләддин Әфгани илә көрүшүр, онун фәал давамчыларындан биринә чеврилir. Һәмин ил Бақы губернатору јанында мә'мур ишләмәклә бәрәбәр, о, һөкүмәтдән Азәрбајҗан дилиндә "Мәшриг" гәзетини чыхармага ичазә истәјир. Лакин онун хаһиши рәдд едилir.

Ә.Ағажев 1896-чы илдә аилә гајғылары илә әлагәдар олараг Шушага гајыдыр вә орада реалны мәктәбдә франсыз дилиндән дәрс дејир вә ел арасында "Фрәнк Әһмәд" гәргәби алыр. 1897-чи илдә Әһмәд Ағажев мәшһур месанат Һ.З.Тағыйевин дө'вәти илә Бақыја кәлиб реалны мәктәбдә франсыз дили мүәллими вә "Каспи" гәзетинин әмәкдашы олур.

Ә.Ағажев 1905-чи илдә "Дифаи" партијасынын башчыларындан бири олур.

Ә.Ағажев XIX әсрин сону XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајҗанын ән мәшһур вә фәал исламшүнас алими вә публисист иди. О, нәшр етдирдији әсәрләринин бөјүк бир гисминдә Ибн Рәшд, Тәәбәри, Данте, Лүтер, Конфуси, Һәте, Толстој, Нитше, Карлејл, Спенсер кими мүтәфәккир алимләрин зәнкин ирсиндән истифадә етмәклә исламын сијаси, етик, һүгүги, фәлсәфи мәсәләләринә тохунур, ислам тарихинин ајры-ајры мөрһәләләри, хилафәтин Шәрг вә Гәрбдә фәалијәти, пејғәмбәрләр, имамлар вә б. һағғында мараглы фикирләр јүрүдәрәк дејирди ки, нә "Гур'ан", нә шәриәт јенилијә өнкәл дејилдир, анчаг бунларын тәблиғатчылары өз шәхси мәнфәәтләри хатиринә мүсәмәнлыға мөдәнијәтлә бир араја сығмајан маһијәт вермәјә чалышмышлар.

¹ Дифаи — мүдафия

Ә. Ағајев, Ә. Нүсөјзада вә б.-нын панисламизм һәрәкаты Шәрг халғларынын милли-азадлығ мүбаризәсинә көмәк етмиш, Гәрб империалистләринин мүстәмләкәчилик сијасәтинә гаршы чеврилмишди. Халгын елми-сијаси бахымдан маарифләnmәсиндә муәјјән мүсбәт иш көрүрдү. Ә.Ағајев мүәллими Е.Ренана һөрмәт бәсләмәклә бәрәбәр, онун "Ислам вә дин" әсәриндә Мәһәммәд вә тәлими һаггында сөйләдији тәнгидә гәти етиразыны билдирмишди. Ренанын "мүсәлман дини елм вә мәдәнијәтин инкишафы үчүн манеә вә сәддир" фикринә даһа чох гәзәбләnmишдир. Ә.Ағајев мүәллимин гәти әксинә оларағ дини чәмијјәтин дајағы һесаб едир вә дејрди ки, ислам јалныз елм вә мәдәнијәтин дејил, Шәргдә бүтүн тарихи инкишафын ән бөјүк көмәкчи амилдир.

Ә.Ағајев чох бөјүк һөрмәт саһиби олдуғундан Бақы мүсәлман варлылары ону ики дәфә Петербурға, II Николајын гәбулуна көндәрмишдиләр. О, чардан Рәштилд, Нобел кими Гәрб империалистләринин мүстәмләкәчилик сијасәти нәтичәсиндә нефт јатағларынын әлләриндән чыхмасына јол вермәмәји хаһиш етмишди.

Гафғазда милли зәминдә баш верән һадисәләр (ермәни — мүсәлман ғырғыны) заманы Ә.Ағајев "Петербургскије ведомости", "Терск", "Новости", "Биржевые ведомости" вә с. гәзетләрин сәһифәләриндә дәрч едилән фитнәкар, гәрәзли мәғаләләрә кәскин чаваблар верир, тәғсири Гафғаз мүсәлманларынын үстүнә јыханлары ифша едирди. О дејирди ки, тәғсир, күнаһ һәр ики милләтин ајры-ајры бәдхәһ адамларында вә онлардан даһа артығы һаким даирәләрдә, чар әскәрләриндә, полис вә јандарм идарәләриндәдир. Онун һәмин фикирләри бу күн чох актуал сәсләнир вә бөјүк әһәмијјәт кәсб едир.

Ә.Ағајев "Каспи", "Иршад" сәһифәләриндә антик фәлсәфә вә әдәбијјат, Азәрбајчанын ән гәдим етигад, равајәт вә ајинләри: Зәрдүшт, Авеста, Атар; Шәрг, Русија вә Гәрби Авропанын Фирдәвси, Ибн Сина, Ибн Рәшд, Гогол, Шекспир, Мојјер кими классикләрдән сөз ачыр, дүнја мәдәнијәтини

мәнимсәмәјә чағырыр, феодал-патриархал мүнәсибәтләри, Орта әср керилијини, чәһаләт вә мөһүматы кәскин тәндиг едир, Гафғаз мүсәлманлары һаггында бөһтанлар јәјән монархист, милләтчиләрлә мүбаһисәјә киришиб һәгигәти үзә чыхармаға чалышырды.

Ә.Ағајев 1907-чи илдә "Иршад"ла јанашы "Прогрес" адлы рус дилиндә дә гәзет бурәхырды. Нөмрәләринин бириндә "Прогрес" јазырды ки, чар бүроқратијасы шәјхүлислама орден, Тағыјевә кенерал рүтбәси вермәклә биз мүсәлманлары алдада билмәз. Биз гојун сүрүсү дејилик. Нәмин ил февралын 18-дә "Прогрес" гәзәти "Мүзурр" (зәрәрли) мәсләкинә көрә бағланыр. 1908-чи илдә "Иршад"ын да нәшри дајандырылыр. Бир ил сонра Ә.Ағајев Бақы милјончусу М.Мухтаровын вәсаитилә "Тәрәғги" гәзәтини чыхармаға башлајыр. "Тәрәғги" гәзәтиндә Н.Нәриманов, Ә.Фаиг, Ү.Һачыбөјов, Ф.Көчәрли, М.Һади, М.Маһмудбөјов тез-тез чыхыш едирдиләр. Ә.Ағајев "Тәрәғги" гәзәтиндә исламчылығ вә түркчүлүк идејаларыны кениш тәблиғ едир вә дејирди ки, ислам һәр бир тајфанын, һәр бир милләтин тәрәғги вә јүксәлмәсинә ән әлә дәрәчәдә мүсаид вә мувафигдир.

Әһмәд бәј Ағајев 1909-чу илдә Истанбула көчүр вә орада сијасәт вә маариф саһәсиндә фәалијјәт көстәрир. Бундан сонра о, "Әһмәд Ағаоғлу" ады илә танынын вә тәдричән исламчы мәсләкиндән узағлашыр.

Ә.Ағајев 1910 — 1914-чү илләрдә "Халға доғру", "Сират үл-мүстәғим", "Түрк јурду" кими мәтбуат органларында мүхтәлиф мөвзулу мәғаләләрлә чыхыш едир, "Тәрчүмји-һәгигәт" гәзәтинин редактору вәзифәсиндә ишләјир, Түркијә милли мәчлисинин үзвү олур. Истанбул универси-тетиндә профессор вәзифәсиндә чалышыр. О, 1918-чи илдә кәнч түрк гошунунун сијаси мүшавири кими Бақыја кәлир. Мүсәват һөкүмәти парламентинин үзвү, сонра да парламент сәдринин мүавини олур. Бу заман о, Көнчәдә дөрд нөмрәси бурәхылмыш "Түрк сөзү" гәзәтини нәшр етдирир.

Түркијәјә гајытдығдан сонра 1919-чу илдә инкилис мүс-тәмләкәчиләри ону "Иттиһад вә тәрәғги" партијасынын бир

нечә рәһбәри илә Малта адасына сүркүн едирләр. Өзү орада, аиләси Истанбулда олмазын мүсбәтинә дүчәр олуp.

Түркия Республика е'лан едилдикдән сонра Ә.Ағаоглу Камал Ататүркүн дахили вә харичи сijasәтини мүдафиә едир. О, профессор ишләдији Анкара вә Истанбул университетиндә түрк һүгугу тарихиндән мүһазирәләр охујур, "Һакимијјәти-миллијјәт" гәзетинә редакторлуғ едир. Бу илләрдә "Һиндистан вә Инкилтәрә", "Сәрбәст инсанлар өлкәсиндә" әсәрләрини јазыр. О, һәмин әсәрләриндә милли азадлығ мүбаризәсини, азадлығ идејаларыны тәблиғ едир. Онун фикринчә, азадлығ шүүрун чөвһәридир, шүүр исә инсаны идарә едән мајакдыр. Ә.Ағаоглу дејирди ки, чөмијјәт үчүн зәрури олан икинчи шеј намуслу әмәқдир. О, сүн'и газанч јолу тутанлара, көзүнү дөвләт хәзинәсинә дикәнләрә нифрәт едир, "ишсизлик дөзүлмәз һалдыр", — дејир. Ә.Ағаоглу милли әхлаг вә мә'нәвијјатын мүгәддәс нормаларындан олан вәтәнин хошбәхтлији вә рифаһы наминә фәдакар олмаға јүксәк гијмәт верир вә дејирди ки, вәтәнин севмәклә, онун јолунда чәфаја дөзмәк лазымдыр. Онун һәр гарышыны дүшмәндән горумағ үчүн кәрәк өз ганыны да әсиркәмәјәсән. Вәтән дә өз өвладларынын азадлығ, шәрәф, чан, мал вә вичдан әмнијјәтини горумалы, онларын мадди вә мә'нәви сәадәтини тә'мин етмәлидир. Вәтәндашлар јалныз гајғы көрдүкләри мүһитдә јекәпарә гаја кими битишик олуб, харичи һүчумлара да бирликдә көкс көрирләр.

Ә.Ағаоглуна көрә, инсан каинатын зинәти вә сәртачыдыр. Буна көрә дә о, "Көнүлсүз олмаз" әсәриндә ичтимаи проблемләрә мә'нәви-әхлағи бахымдан јанашыр. Әсәрдә мүхтәлиф суаллар: ишә нәдән башламалы, инсаны инсан едән нәдир вә с. һагда чидди мүбаһисәләр кедир вә ахында һәр үч гәһрәмән мүбаһисәни халгын гүдрәти, кәләчәји һагтында никбинлик ифадә едән сөзләрлә јекунлашдырыр. Гоча кәндлијә көрә, онун халгы торпағ алтында галмыш бир дәфинәдир. Торпағы газыб дәфинәни үзә чыхаран әл көрәкдир.

Ә.Ағаоглунун фикринчә, милләтин тәшәккүлүндә биринчи амил милли руһ, милли психолокија, икинчиси исә милли ичтимаи — бәди и фикирдир. Данте, Шекспир, Бруно, Милтон, Спенсер, Лермонтов, Толстој, Шиллер, һејел, Волтер, Руссо, Һүго, Пушкин кими әдибләр, шаирләр, мүтәфәккирләр олмасады, инкилис, алман, франсыз, италјан, рус милләтләри вүчуда кәлмәзди. Ә.Ағаоглуја көрә, Шәрг әләми бүтүн гәдимлијинә, мәденијјәтләрин бешији олмасына бахмајарағ, "милләт" мәфһумуна јад галмышдыр. Һәрчәнд ки, бу әләмдә дә милләтин тәшәккүлү үчүн зәрури олан бир чох шәртләр: "мүштәрәк тарих, мүштәрәк мәнафеләр, мүштәрәк ирг амилләри" олмушдыр. Шәрг өзүнәмәхсус әдәбијјат вә инчәсәнәт, ичтимаи фикир дә јаратмышдыр. Бунунла бәрәбәр, мәсәлән, Шәргдә әдәбијјатын чох вахт сарајла бағлы олмасы, классик шаирләрин һөкмдарлара мәдһијјәләр охумалары сәнәти дүз јолдан аздырмышдыр. Шәрг бу тилсимдән анчағ јени дөврдә гуртара билмиш, Шәргдә милли тәфәккүр, милли һәрәкәт да мәһз әдәбијјат вә инчтимаи фикрин бу јола дүшдүју күндән башлајыр.

Ә.Ағаоглу гәлби, дүшүнчәси, дили, зөвгү, адәтләри илә һеч вахт Азәрбајчандан ажрылмамышды. О, дүнјаја да түрк елләринин тәрәғтипәрвәр бир мүтәфәккири кими көз јумуш, әбәдијјәтә говушмушдыр.

Х. 4. Абдулла Тоғиг (Сур) вә М.Маһмудбәјовун педагожи фәалијјәти

Абдулла Сур Аға Мәһәммәд оғлу Мәһәммәдзадә (Абдулла Тоғиг) 1883-чү ил ијулун 23-дә Кәнчәдә анадан олмушдыр. Илк тәһсилени хејријјә мәктәбиндә алмыш, фарс вә әрәб дилләрини өјрәнмиш, 1898-чи илдә һәмин мәктәбдә мүәллимлик етмишдир. О, савадлы, мә'луматлы мүәллим вә маариф хадими иди. 1903-чү илдә "Шәрги-рус" гәзетинин нәшри онун журналистлик јарадычылығына имкан јарадыр.

Һәм индән башлап арага маариф вә мәдәнијәт мәсәләләрин дәир мәгаләләр чап етдирән А.Сур догуз ил фәсиләсиз мәтбуатда чалышыр, мүхтәлиф имзаларла ("А.Сур", "Мәһәмәдзадә", "Гафгазијалы", "А.Тофиг", "Кәнчәли" вә с.) мәгаләләр јазыр.

Кәнч А.Сурун гәләминә хүсуси һөрмәт едән М.Шаһтахтылы ону редактору олдуғу "Шәрги-рус" гәзетиндә ишә дә'вәт едир. А.Сур гәзет бағланана кими орада мүсәһһиһ /корректор/ вәзифәсиндә чалышыр. Гәзет бағланандан сонра Кәнчәјә гајыдыр, "Һәјәт", "Иршад" гәзетләриндә мәгаләләр дәрч етдирир.

А.Сурун педагожи фәалијәтинин илк дөврүнү һәмјерлиләриндән бири белә сәчијәндириб јазырды ки, А.Сур күләрүзлү, ширин сөзлү, милләтинин сәадәт вә рифаһы уғрунда чалышан, елм, мәдәнијәт јолуна чан атан, һәр бир ачыја, гәмә көксүнү верән, сәбр вә мәтанәт саһиби олан бир мүәллим иди.

1906-чы илдә А.Сур тәһсилени давам етдирмәк үчүн Истанбула кәндәрилик. Ики ил сәккиз ајдан сонра, 1908-чи илин нојабрында вәтәнинә гајыдыр. Кәнчә руһани семинаријасында ана дили вә тарих мүәллими вәзифәсиндә ишләјир. О, 1908-чи илдә "Түрк әдәбијатына бир нәзәр" адлы ириһәчмили әсәрини јазыр. Әсәр мин сәһифә олуб 25 китабчадан ибарәт иди. "Молла Нәсрәддин" журналынын сәһифәләриндә дәрч олуначағы барәдә мә'лумат верилсә дә, әсәрин нәшри мүхтәлиф сәбәбләрә көрә баш тутмур.

А.Сур Азәрбајчан әдәбијаты тарихи илә мүнтәзәм мәшғул олур. Елә буна көрә дә, мүәсирләри ону Гафгаз әдәбијатынын анасы адландырмашлар.

Ф. Көчәрли А. Суру милли әдәбијаты севән исте'дадли алим кими јүксәк гижмәтләндирмишдир.

А.Сур 1912-чи ил мајын 8-дә вәфат етмишдир. Түрк дили мүәллими Әли бәј А.Сурун дәфниндә чыхыш едәркән ону ишығлы елм чырағына, мәктәб ушағларына да о чырағын әтрафында фырнанан пәрванәјә бәнзәтмишди.

Һ.Чавид дә А.Сур һағында белә јазырды: "А.Сур чох

чалышган, чох саһиб-мәсләк, чох һиммәтли мүәллим иди. Нәм дә чох дурбин, чох мүнәггид бир әдиб иди. Гафгаз торпағы бир дә чох күчлү ејлә чаванлар јетишдирә биләр. А.Тофиг өлмәди, өлмәз. О јашар, тарихин ағуш сәмимијәтиндә, милләтин гәлбиндә јашар".

А.Сур мәгаләләриндә маарифә, мәктәбә јүксәк гижмәт верәрәк дејирди ки, инди заман о заман дејил, елм вә һүнәр заманыдыр. Инди китабханалар, гираәтханалар, мәктәбләр ачмағ, ирәлидә кедән милләтләрә чатмағ заманыдыр.

А.Сур әдәбијат тәнгидчиси кими кечмиш вә мүәсир шаирләрин јарадычылығыны диггәтлә изләјир, тәнгид едир, өзүнәмәхсус орижинал фикирләр сөйләјирди. Онун фикринчә, һиссинә, руһуна тә'сир етмәјән сөзә инсан е'тибир етмәз. О, бу мәгсәдлә Фүзули јарадычылығыны дәриндән тәһлил едир. Ону шәјхи-әдиб һесаб едир, бүтүн шаирләримизин ондан өјрәнмәсини зәрури сајырды. Фүзули бөјүк бир мәктәб јаратмыш сәнәткардыр.

Маһмудбәј Маһмудбәјов 1863-чү ил мартын 13-дә Шамаһыда анадан олмушдур. Ибтидаи тәһсилени Шамаһыда тамамлајан М.Маһмудбәјов 1880-чы илдә мөвәфғәгижәтлә имтаһан вериб дөвләт һесабына Гори мүәллимләр семинаријасынын биринчи әсас синфинә дахил олур. 1883-чү илдә семинаријаны битирир вә Падар кәндинә мүәллим кәндәрилик. Елә һәм индә Ағчабәдидә, 1887 — 88-чи илләрдә Ағдамда, 1888-чи илдә исе Шамаһы гәзәтсынын Дилман вә Кәлвә кәндләриндә мүәллимлик етмишдир. О, Шамаһыда ана дили, рус дили, һесаб, һүснхәт, рәсм, бағчылығ вә бостанчылығ фәнләрини тәдрис етмишдир. О, дәрсләрини өјәни вәсаитләрә кечир, оху мәтнләри тәртиб едирди. М.Маһмудбәјов Бақыја кәлир, рус-татар мәктәбиндә әсас мүәллим кими фәалијәтә башлајыр.

1898-чи илдә III вә IV "Рус-татар" мәктәби ачылып. Маһмудбәјов јени ачылан үчүнчү "Рус-татар" мәктәбинә мүдир тә'јин олунур. Бир аз кечмәмиш мәктәб мүдирлијиндән азад едилик Бақы халғ мәктәбләри инспектору вәзифәсинә кәндәрилик. О, мәктәблиләри Азәрбајчан әдәбијатынын көр-

кәмли нүмајәндәләринин әсәрләри илә таныш етмәк мәгсәди илә "Рәһбәр" адлы журнал нәшр етмәјә башлады. М.Маһмудбәјов аз данышан, чох чалышан, тәмиз вичданлы, ипәк кими јумшаг хасијјәтли бир инсан иди. Педагогиканын сон наилијјәтләрини сәјлә өрәнир, јени дәрсликләрин јаранмасына хусуси әһәмијјәт верирди.

М.Маһмудбәјов 1907-чи илдә 1-чи синифләр үчүн илк "Јени әлифба" дәрслијини нәшр етдирмиш, Ушински, Көрф, Вахтеров вә Чернјајевскинин дәрсликләриндән истифадә етмәклә јени оријинал милли Азәрбајчан дәрслији јарада билмишди. Һәмин дәрслик 1923-чү илә кими "Гираәт", "Биринчи ил", "Түрк әлифбасы", "Илк гираәт" ады илә 16 дөфә нәшр едилмишдир. О, 1908-чи илдә башга мүәллифләрлә бирликдә "Икинчи ил" дәрслијини јазыр. Дәрслик Азәрбајчан дилиндә јазылмышдыр. Маһмудбәјов 1909-чу илдә А.Сәһһәтлә бирликдә "Үчүнчү ил" дәрсилијини јазыр.

М.Маһмудбәјов 1913-чү илдә "Түрк әдәбијјатына илк гәдәм" адлы мүнтәхәбат һазырлајыр вә ону нәшр етдирир. Бу китаб ибтидаи мәктәпләрин јухары синифләриндә Азәрбајчан әдәбијјатыны өрәнмәк үчүн нәзәрдә тутулмушду.

М.Маһмудбәјов Азәрбајчан халг маариф комиссарлығында ишләмиш, мәктәпләрин јенидән гурулмасында, програм вә дәрсликләрин, тәдрис планларынын һазырланмасында фәал иштирак етмишдир.

О, өмрүнүн сон илләриндә Азәрбајчан педагожи институтунда ишләмиш, јени әлифба комитәсинин үзвләриндән бири олмушдур.

М.Маһмудбәјов 1923-чү ил, мартын 13-дә Бақыда вәфат етмишдир.

М.Маһмудбәјовун тәртиб етдији дәрсликләр ушаглара савад, билк вермәклә бәрабәр, онларын бир шәхсијјәт кими инкишафына вә тәрбијәси ишинә дә хидмәт едирди. Онун дәрсликләриндә тәрбијә мәзmunлу мәтнләр, Азәрбајчан әдәбијјатындан нүмунәләр мүһүм јер тутурду.

Х. 5. М.Шаһтахтлынын вә Н.Вәзировун маарифчилик фәалијјәти

Шаһтахтлы (Шаһтахтински) Мөһәммәд аға Мөһәммәдтағы Султан оғлу 1846-чы илдә Нахчыванын Шаһтахты кәндиңдә анадан олмушдур. О, Нахчыван шәһәр мәктәбини вә Тифлис кимназијјасыны (1863) битирдикдән сонра Петербурга кетмиш, орада мүстагил јолла алман дилини өјрәнмишдир. 1869-чу илдә Лейпсиг университетинин фәлсәфә, тарих вә һүгүг фәкултәсини битирмишдир. 1873 — 1875-чи илләрдә Парисдә Шәрг дилләри мәктәбиндә мүһазирәләр динләмиш, франсыз дилини өјрәнмишдир. Шаһтахтлы әлифба ислаһаты саһәсиндә М.Ф.Ахундовун мәсләкдашларыннан олмуш, 1879-чу илдә Шәргәдә әлифба ислаһаты тарихиндә илк китабы — "Тәкмилләшмиш мүсәлман әлифбеји"ни Тифлисдә нәшр етдирмишдир.

М.Шаһтахлы Азәрбајчан, рус, алман, франсыз, инкилис, әрәб, түрк вә фарс дилләриндә әдәби, елми әсәрләр јазмышдыр. Буна кәрә дә ону илк азәрбајчанлы полиглот адландырырлар. О, елми фәалијјәтә Алманијада Шәрг тарихинә даир тәдгигатлары илә башламышдыр.

М.Шаһтахлы бир мүддәт "Московские ведомости" гәзетинин әмәкдашы вә Истанбулда хусуси мүхбири ишләмишдир.

1891 — 93-чү илләрдә о, "Каспи" гәзетинин мүвәггәти редактору ишләмишдир.

1898-чи илдә Азәрбајчан дилиндә "Тифлис" адлы гәзет чыхармаға чалышмыш, лakin чар сензурасы буна ичазә вермәмишдир. О, јенидән Европаға кетмиш, 1902-чи илдәк Парисдә јашамышдыр. Франса коллечиндә вә Али тәчрүбә тәһсил мәктәбиндә Шәрг дилләриндән дәрс демишдир. Шаһтахтлы Сорбонна университетиндә проф. П.Пассинин рәһбәрлији илә фонетика саһәсиндә тәдгигат апармыш, Франса маариф назирлијинин фәхри дипломуна (1901) алмышдыр.

1902-чи илдә М.Шаһтахтлы Тифлисә кәлмиш вә орада хү-

суси мәктәб ачмышдыр.

1903-чү илдән о, "Шәрги-рус" гәзетинин нәшринә башламышдыр. 1907-чи илдә Ирәван губернијасында икинчи дөвләт думасына депутат сечилмишдыр. Дума багландыгдан сонра Шаһтахтлы Петербургда "Россия" гәзетиндә ишләмишдыр. О, 1908 — 1918-чи илләрдә харичдә (Түркия, Иран вә Ираг) јашамышдыр. 1919-чу илдә о, вәтәнә гәјытмыш, Баки Университетинин јарадылмасында фәал иштирак етмиш вә орада Шәрг дилләри вә әдәбијатындан мұһазирәләр охумушдыр.

М.Шаһтахтлы Совет һакимијәти илләриндә "Коммунист, "Бакински работчи", "Гызыл Шәрг" (Москва) гәзетләриндә мөгаләләр дәрч етдирмиш, Үмумиттифәг Јени Түрк әлифбасы комитәсинин ишиндә фәал иштирак етмишдыр. Шаһтахтлыја 1922-чи илдә фәрди пенсия тәјин олунмушдыр.

Шаһтахтлы Бейнәлхалг Фонетика Чәмијәти (1899), Бейнәлхалг Асија Чәмијәти (1900), Русија Император Чоғрафија Чәмијәти Гағраз шөбәсинин (1903) һәгиги үзвү, Баки Университетинин профессору (1920) олмушдыр.

М.Шаһтахтлы 1931-чи илдә Бақыда вәфат етмишдыр.

М.Шаһтахтлынын әксәр мөгалә вә әсәрләриндә социал-сисјаси, елми-маарифчилик мәсәләрини тәһлил едир, халгы маарифә чағырырды. Онын дүнјәкөрүшүнүн формалашмасында Тифлис әдәби мұһити бөјүк рол ојнамышдыр. М.Ф.Ахундовла көрүшләри, онын јарадычылығы вә ичтимаи бахышлары илә танышлыг, һабелә Н.Зәрдабинин публисистик-маарифчилик фәалијәти вә "Әкинчи" гәзети көнч М.Шаһтахтлынын мұтәрәғги фикирли зијалы кими јетишмәсинә чидди тәсир кәстәрмишдыр.

М.Шаһтахтлынын әдәби-тәнгиди мөгаләләри мұхтәлиф мәсәләләрә: Шәрг халғларынын тарихинә вә мұасир һәјатына, бейнәлхалг әлағәләрә, дил вә мөдәнијәтә, дин вә фәлсәфәјә, һабелә ичтимаи елмләрин дикәр ақуал сәһәләринә, гадын азадлығына, әрәб әлифбасынын ислаһына вә башга мәсәләләрә һәср олунмушду.

М.Шаһтахтлы исламын јениләшмәси уғрунда һәрәкатын

баниси Чәмаләддин Әғганијә һәср етдији мөгаләдә гејд едирди ки, шөјх Чәмаләддин өз гүввә вә енерјисини мұсәлман күтләләринин маарифләnmәсинә һәср етмәк әвәзинә милли әдәвәтин гызышдырылмасына, ихтилаф вә мұһарибәләрин төрәдилмәсинә сәрф едирди. Бунунла белә М.Шаһтахтлы Әғганинин әгли габилијәтини јүксәк гијмәтләндирир, онын фәлсәфә вә тарих елмләри сәһәсиндә, һәтта Е. Ренан кими танынмыш Авропа алимләрини һәјрәтә кәтирдијини дә гејд едирди. О, Ренанын Ч.Әғгани һағгындакы фикрини ситат кәтирди. Франсыз философу "Бу адамла (Чәмаләддин нәзәрдә тутулур — J.T.) сәһбәт едәркән мән дүшүндүм ки, әсәрләрини узун мүддәт бөјүк мөһәббәтлә өјрәндијим Ибн Рүшд (Аверроес), Фәраби, Ибн Сина кими философлар јенидән һәјата гајыдыблар. Чәмаләддини көрәндә мән мұсәлман Шәргиндә фәлсәфи әглин интибаһына бир даһа инанырам".¹

О, әрәб әлифбасынын ислаһаты мәсәләсинә бир нечә мөгалә һәср етмиш, бир нечә вариантда әлифба һазырламышдыр. М.Шаһтахтлы әсас үмидини Шәрг латын әлифбасына: Сисерон, Данте, Шекспир вә Мирабонун әсәрләри илә таныш едән әлифбаја бағлајырды.

"Бақыја сәјаһәт", "Конститусија вә мұсәлманлар" адлы мөгаләләриндә М.Шаһтахтлы өз һәмвәтәнләринин Авропа сивилизасијасына говушмасы үчүн бир сыра чидди, ишкүзар тәклифләр ирәли сүрүрдү. Бу мөғсәдлә о, Азәрбајчан зијалыларыны марағландыран бир сыра мәсәләни — ана дили проблемини күнүн бүтүн вачиблији илә јенидән галдырырды. О, һәмин мөгаләләриндә ибтидаи тәһсилин тәтбиғи, халғ мәктәбләринин ачылмасы, дәрсликләр проблемләринә тохунурду.

М.Шаһтахтлы ана дили һағгында гүрур һисси илә данышыр, рус вә дүнја әдәбијәти классикләринин бир сыра әсәрләрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олундуғуну да гејд едирди.

¹ Фәјзуллајева А.Һ., Маариф чарчылары, Баки, "Маариф", 1988, сәһ. 27.

М.Шаһтахтлынын әсәрлериндә һүгуга, дин тарихинә, Иран вә Түркијә тарихинә, әдәбијатына вә с. мәсәләләрә дә кениш јер верилмишдир.

Нәчәф бәј Фәтәли бәј оғлу Вәзиров 1854-чү илдә Шушадан анадан олмушдур. Илк тәһсилини Шушадә алмыш, 1868—74-чү илләрдә Бакыда реалны кимназијасында оху-мушдур.

Н.Вәзиров Азәрбајчан профессионал театрынын јарадыл-масында хусуси хидмәти олмуш, 1873-чү илдә Н.Зәрдабинин дә фәал иштиракы илә Бакыда илк дәфә "Ләнкәран ханын вәзири", "Һачы Гара" комедијаларыны тамашаја гој-мушдур.

О, 1874-чү илдә Москвадакы Петровски-Разумовски Әкин-чили Академијасына дахил олмушдур. 1878-чи илдә акаде-мијаны битирдикдән сонра узун мүддәт Азәрбајчанын үх-тәлиф јерләриндә мешәбәји олмуш, 1895-чи илдән Бакыда вәкиллик етмиш, Азәрбајчан, рус, Гәрби Авропа классиклә-ринин драм әсәрләринин сәһнә гојулушуна режиссорлуғ ет-мишдир.

Н.Вәзиров чохла фелјетон вә мәгаләләр, 20-јә јахын драм әсәрләри јазмышдыр. О, Азәрбајчанда фачиә жанрынын банисидир. Н.Вәзиров 1926-чы илдә Шамаһыда вәфат ет-миш, Бакыда дәфн олунмушдур.

Н.Вәзиров инсан шәхсијәтинин формалашмасында ирсиј-јәт, мүһит вә тәрбијәнин тутдугу јери объектив гијмәтләнди-рәрәк дејирди ки, ушағын бәдәни мум кими шејдир. Ушағ-лығда она һәр нә сурәт верилсә, о сурәт она бағи олачак.

Н.Вәзиров әхлағи кефијәтләрин анаданкәлмә олдуғуну ирәли сүрән нәзәријәләри рәдд едәрәк гејд етмишдир ки, бүтүн инсанлар ејни дәрәчәдә тәрбијә олунмаға габилдир-ләр. һәр шејин ирсән өвләдә валидејнләрдән кечдијинә е'тираз едән Вәзиров дејирди ки, инсан шәхсијәти ичтимаи мүһит вә тәрбијәнин тә'сири алтында формалашыр. Кәзәл әхлағи сифәтләр, ағыл вә биллик нәсил вә нәчабәтдән асы-лы дејил, тәрбијә вә шәраитдән асылыдыр.

О, 1876-чы илдә Москвадан "Әкинчи" гәзетинә кәндәрдији

бир мәгаләсиндә јазырды ки, бизим әјямда ханзадәлик, бәј-задәлик әғл вә елм иләдир. Фирәнкистанын Прудон адлы һүкәмәси дејиб: "Мән фәхр едирәм ки, мәним једди арха ба-бам рәијјәт олуб". О, фелјетонларынын бириндә мүсәлман-лары кәтүјә, елм вә тәрбијәни исә дүлкәрә бәнзәдиб јаз-мышдыр: "Һаһәмвар гоз кәтүјүндән нечә кәзәл, әнтигә шеј-ләр әмәлә кәлир. Биз мүсәлманлар бәнзәрик кәтүјә...Елм кәрәк, тәрбијә кәрәк ки, биз бәдбәхтләр дә "инсан" сифәти-нә дүшәк..."

О, мүсәлманлары кужа анаданкәлмә чәһаләтпәрәст-фа-натик олмалары һағгында бәһтанлары да гәтијјәтлә рәдд едирди.

Н.Вәзирова кәрә, инсанын шәхсијәти, онун мәнәви әләми чәмијјәтдәки шәраитин, аилә вә мәктәб тәрбијәсинин тә'си-ри алтында формалашыр. Пис инсан јохдур. Инсанын пис һәрәкәтләри онун чәмијјәтдән, аиләдән, мәктәбдән алдығы тәрбијәнин нәтичәсидир. О, инсан шәхсијәтинин тәшәккү-лүндә мәктәбләрә јүксәк гијмәт верир вә дејирди ки, инса-нын инсан олмасынын мәнәви кејфијәтә нечә чидди тә'сир етдијини өзүнүн бәдиин әсәрләриндә: "Әти сәнин, сүмүјү мән-ним", "Ев тәрбијәсинин шәкли", "Һә әкәрсән, ону да бичәр-сән", "Сонракы пешманчылығ фајда вермәз", "Далдан аты-лан даш топуға дәјәр" вә с. әсәрләриндә кәстәрмишдир.

Н.Вәзировун фикринчә, азадлығын олмадығы чәмијјәтә инсан ағлы килидләнир, инсанлар санки јенидән вәһшлик дөврүнә гајыдырлар, онлары ағыл дејил, инстинктләр идәрә едир. Еј милләтпәрәстләр, милләтсөвәрләр, јығылын мөјдә-на артығ, елм вә тәрбијә мөғамыдыр, јашасын азадлығ. О, азадлығы һәгиги инсани мүнәсибәтләрин, инсанын әхлағча камиллишмәсинин мүһүм шәрти һесаб едирди. Азадлығ јер үзүнүн зинәтидир, кәзәл нә'мәтидир.

Н.Вәзиров халға, вәтәнә хидмәти јүксәк әхлағи борч һесаб едирди. Тәбиәтин тачы олан инсанын шәрәфи, ләјагәти ич-тиманын гејдинә галмасыдыр.

О, зүлм чәһаләт вә наданлығдан чыхмағын ничатыны елм вә маарифдә көрүрдү.

Н.Вәзирова көрә, халгын азадәти уғрунда мүбаризә шәх-
сийәтин өз хошбәхтлиги уғрундакы мүбаризәсидир.

О, гәти әмин иди ки, халг өз өмрүнү онун сәадәти наминә мүбаризәә сәрф едәнләри һеч вахт унутмајачагдыр. Буна көрә дә о, вәтәнсәвәрлији, вәтәнә мәһәббәти јүксәк борч һесап едирди. Инсанын әва борчу вәтәни севмәкдир, вәтән уғрунда һәр чүр чәфаја мәрдликлә дөзмәкдир. Н.Вәзиров жазырды: "Көзәл Азәрбајчан, уча дағларына чаным гурбан, лаләли, чичәкли чәмәнләринә малым гурбан, сојуг булагларына, мејвәли бағларына балаларым гурбан, вәтән кениш вә вүс'әтли бир дијардыр, онун һәр бир кушәси өвлады үчүн әзиздир". Онун фикринчә, вәтәнпәрвәр адам вәтәннин тәрәггиси үчүн фәал мүбариз олмалы, онун инкишафына чалышмалыдыр. Вәтәнпәрвәрлик сөзлә әмәли ишин, мәһәббәтлә фәалијәтин вәһдәтини тәләб едир. Белә олмаса, вәтән тәрәгги етмәз. О, вәтәни јер үзүнүн чәннәти һесап едирди.

Н.Вәзиров вичдан, намус, инсаф вә мүрвәтә, хејрхәһлыга јүксәк гижмәт верирди. О, вичданын инсанын дахили һакими е'лан едиб дејирди ки, вичданлы, инсафлы адам кимсәсиз әл тутар, халгына вә вәтәнинә хидмәт едәр. О, вәтәннин чичәкләнмәсинин дәрманыны елм һесап едирди.

Н.Вәзиров инсан һәјәти вә мәдәни тәрәггисинин јалныз әмәк сәјәсиндә мүмкүн олдугуну ирәли сүрүр вә дејирди ки, әмәк, зәһмәт тәбиәтлә инсан арасында мүбаризәдир. О мүбаризә нечә-нечә көзәл ишләри ичад едиб, дүнја үзүнә кәтирмәјә баис олуб: телеграф, телефон, грамофон вә гејригејри машынлар... Зәһмәт вә елм бирләшиб инсана вә онун мүбаризәсинә көмәк едир. Онун фикринчә, зәһмәтлә газанылан чәрәк һалал, мүгәддәс чәрәкдир. Зәһмәт, әмәк әзијәт дејил, ганан үчүн шадлыгдыр.

Н.Вәзиров бүтүн пјесләриндә, публисистик әсәрләриндә аилә, аилә тәрбијәси мәсәләларинә хүсуси диггәт јетирмишдир. Онун фикринчә, аилә гурулмасында һәгиги бәшәри мүнәсибәтләр дејил, пул мүнәсибәтләри мүнүм рол ојнаыр. Евләнмәк алгы-сатгы васитәсинә чеврилир. О, сәрвәт,

пул, вар-дөвләт үзәриндә гурулан аиләләри аилә һесап етмир. Н.Вәзиров бу мәсәләләри "Кәрим хан Әрдәбили", "Пул дүшкүнү Начы Фәрәч" вә дикәр әсәрләриндә кәскин гојур вә пула һәрислији тәнгид едирди. Онун фикринчә аилә үзләри арасында гаршылыгы мәһәббәт, е'тимад, һөрмәт олмалы, валидејнлик вә өвладлыг мүнәсибәтләри горунуб сахланылмалыдыр.

Х. 6. Һ.Чавид вә Ј.В.Чәмәнзәминлинин педагожи фикирләри

Һүсәјн Абдулла оғлу Расизадә (Һүсәјн Чавид) 1882-чи илдә Нахчыванда руһани аиләсиндә анадан олмушдур. Ибтидаи тәһсиллини моллахананда, орта тәһсиллини М.Т.Сидгинин "Мәктәби-тәрбијә" адлы јени үсуллу мәктәбиндә алмышдыр.

Классик үслубда илк ше'рләрини 1894 — 98-чи илләрдә "Күлчин", "Салик" имзалары илә Нахчыванда јазмышдыр.

1899 — 1903-чү илләрдә Чәнуби Азәрбајчанда олмуш, Тәбризин Талибијә мәдрәсәсиндә тәһсиллини давам етдирмишдир. 1909-чу илдә Истанбул университетинин әдәбијат шөбәсини битирмиш, Нахчыванда, Кәнчәдә вә Тифлисдә, 1915-чи илдән исә Бақыда мүәллимлик етмишдир. Һ.Чавидин илк ше'р китабы "Кечмиш күнләр" ады илә 1913-чү илдә чап олунмушдур. О, лирик ше'рләр јазмыш олса да ән чох драматург кими танынмышдыр.

Һ.Чавид драматуркијасында дөврүн үмүбәшәри, бөјүк ичтимаи-сийәси вә мәдәни әһәмијәти олан проблемләр әксини тапмышдыр. Илк мәнзум "Ана" пјесиндә (1910) нәчиблик, сәдагәт, мәрдлик кими кејфијәтләр тәсвир едилмиш вә бу кејфијәтләрин ән чох садә инсанларда олдуғу кәстәрилмишдир. "Марал" (1912) фәчиәсиндә шәхсийәт вә гадын азадлығы мәсәләси галдырылыр, аилә мүнәсибәтләриндәки мүртәчә әхлаги бахышлар тәнгид едилир. Азәрбајчан әдәбијатында илк мәнзум фәчиә олан "Шејх Сән'ан" (1914)

әсәриндө Һ.Чавид халглары бир-бириндөн аҗыран дини вә милли тәәссүбкешлик әлеҗһинә чыхыш едир. Бу дөврде Һ.Чавид "һагг верилмир, алыныр" идеҗасына кәлиб чыхмышды. һәммин идеҗа "Шеҗда" (1917) драмында, "һаггыны сән мүбаризә илә ала биләрсән" (1918) поемасында даһа аҗдын вә парлаг ифадә едилмишдир.

Һ.Чавид җарадычылығында мүһүм җер тутан "Иблис" (1918) фаҗиәсиндә инсанлығы гәним кәсилән мүртәчә гүввәләр — империалист даирәләр Иблис сурәтиндә үмумиләшдирилмишдир.

Азәрбаҗанда Совет һакимиҗәти гуруландан сонра Һ.Чавид гадынларын савадланмасы, шуурларда җаранан ингилаб вә диҗәр мәсәләләри тәрәннүм едөн ше'рләр җазмышдыр. Бу бахымдан онун "Азәр" дастаны даһа чоһ сәҗиҗәви-дир.

Һ.Чавид "Пеҗғәмбәр" (1922), "Топал Теҗмур" (1925), "Сәҗавуш" (1933), "Хәҗҗам" (1935) кими тарихи драмларында үмумбәшәри, дини, тарихи, Шәрҗ вә Гәрб проблемләринә тохунмуш, инсан азадлығыны, азадфикриллиҗи тәрәннүм етмишдир.

Һ.Чавид үмумбәшәри шаир гәлби илә бүтүн азадлығысәвәр инсанлығы хидмәт етмишдир.

Һ.Чавид шәхсиҗәтә пәрәстиш дөврүнүн гурбаны олуб, 1943-чү илдә Иркутскидә сүрҗүндә оларкән вәфат етмишдир.

Анадан олмасынын 100 иллик җубилеҗи кениш геҗд едилмиш, чәнәзәсинин галыглары Иркутск вилаҗәтиндән Нахчывана кәтирилмишдир. Һ.Әлиҗевин халг гаршысындакы бөҗүк хидмәтләриндән бири дә будур.

1996-чы илдә Һ.Чавид түрбәсинин тәнтәнәли ачылышы олмушдур.

Чавид мүсәлман дүнҗасынын елмдән, мәктәбдән узаг гачдыгыны, мөвһүмата, фанатизмә меҗилли олдуғуну үрәк ағрысы илә җазырды. Чүнки милләтин башында дуран ағалар үчүн милләтин авамлығы сәрфәлидир. Мүсәлман дүнҗасы һәр чүр мәнасыз ишләрә пул сәрф едәр, амма мәктәб, маа-

риф, китаб үчүн бир гәпик вермәз. Мүсәлман китаба, маарифә вердиҗи пулу итирмиш һесаб едир. О да Ә.Сабир кими, Ч.Мәммәдгулузадә кими башга милләтләрин күнү-күндөн тәрәғғи етдиҗини, кәјдә балонларла кәздиҗини көрүрдү. Бу барәдә Чавид җазырды: "Иранда Урмиҗа адлы бир кәзәл шәһәр вар. Бурада инкилис, франсыз, рус сәфәрәтханалары җерләшир. Бу сәфәрәтханадан олан ушаглар үчүн мәктәб вар. Ушаглар бурада һәвәслә охуҗурлар. Бурада онлар өз ана дилләриндә, җә'ни инкилис инкилис, рус, франсыз франсыз дилләриндә тәһсил алмагла җанашы өрәб, фарс, түрк дилләриндән дә мүәллим тутублар. Бу мәктәбләрдә пулсуз мүсәлман ушагларыны да охутмаға чалышырлар. Амма нә фајдасы, бура һеч ким өз ушағыны вермир. Бир-ики дөвләтти баласы охуҗур ки, бунлар да сонрадан тәһсилләрини Петербургда, Москвада давам етдирирләр. Җәһуди вә ермәни ушаглары кәлиб охуҗур, чүнки мүсәлманы авамлығы ирәли кетмәҗә гоҗмур". Чавид һаглы олараг кәстәрир ки, биз мүсәлманлар елә адамларыг ки, һеч ислам, Гур'ан гајдаларыны да билмирик, билсәк дә әмәл етмирик. Чүнки "Гур'ани-Кәрим"дә җазылыр ки, елм Чиндә дә олса онун далынча кет, җахуд һәзрәт Әли деҗирдир ки, һәр ким мәнә бир һәрф өҗрәтсә, мәни өзүнә гул етмиш олу. Һ.Чавид "Гур'ан"дан белә мисал кәтирмәклә деҗирди ки, Гур'аны охуҗан јапонлар ондакы гүдрәти көрүб мүсәлман олмаг истәҗирдиләр. Амма ислам дүнҗасына нәзәр җетирдикдә онларын нә гәдәр керидә галдыгларыны көрүб фикирләширләр, әкәр бунлар бу динә риәҗет едирләрсә, нә үчүн беләдирләр, жохса "Гур'ан" дүз деҗил. Демәли, бизә һеч бир шеҗ тә'сир етмир. Әталәт, сәфаләт батаглығында батыб галмыш инсанларыг.

Бәли, бизә җалварырлар ки, кәлин сизи пулсуз охудаг, биз дә деҗирик, жох, ашна, сиз бизи охуда билмәзсиниз. Биз әкәр инкилис, фирәнк, рус дилиндә бир кәлмә данышсаг, ағзымыз мурдарланар. Она көрә дә биз бүтүн елмләрдән бихәбәрик. Бешчүнлүк фани дүнҗада елм өрәнмәк кими бир әзиҗәти чәкмәҗә дөҗмәз.

О, тәрбијә һагда чох гижәтли фикирләр сөйләйир, өз фикирларини әсасландырмаг үчүн Европа педагогларына истинад едир, онлардан игтибас кәтирир. Бу, ону көстәрир ки, Чавид тәкчә мүәллим олмамыш, о, Азәрбајчанда педагогика елминин инкишаф етмәсинә дә чалышмышдыр. Чавид мәгаләләринин бириндә јазыр: "Тәрбијә (педагогика) нәдир вә о, нә јапмалыдыр?" О, тәрбијәнин тә'рифини вермәздән әввәл тәрбијә һагда башга Европа классикләриндән игтибас кәтирир. Канта көрә, тәрбијә тәбиәти-бәшәријәтин бүтүн габилитәтларини мүнтәзәм вә мүнәнасиб олараг инкишаф етдирмәли, бүтүн инсанларын нәјә гадир олдуғуну көстәрмәлидир.

Инкилис педагогу Чон Локк да дејир ки, тәрбијә инсанлары фәзиләтли, чәмијјәтә фәјдалы вә өз мәсләкләриндә мәнәрәтли олмага өрәдир. Нерберт Спенсерә көрә, тәрбијәнин мәгсәди бизи мүкәммәл сурәтдә јашамага һазырламагдыр.

Чавид ушағын тәрбијәсиндә ирсийәт, мүнһит вә тәрбијәнин ролундан данышыр. Бунларын һәр үчүнү инсанын јетишмәсиндә мүнһүм ролу олдуғуну көстәрир. Инсан тәрбијәсиндә ирсийәтин мүнһүм амил олдуғуну белә изаһ едир ки, бир ушағын сағлам вә ја хәстә доғулмасында ата-ана мүгәссирдир. Бир чох ушағлар анадан хәстә доғулурлар. Бу хәстәлијин мәнбәји ата вә анадыр. Әкәр онлардакы хәстәлик кечичидирсә, о, ирсән ушаға кечәчәк, ушаг өмрү боју бундан әзијјәт чәкәчәк. Ушаға ән өнчә анада олан хәстәлик кечир, чүнки, ана доғгуз ај ону бәтниндә сахлајыр, сонра да әмиздирир. Бу хәстәлик бир нөв ушағын сүмүјүнә ишләјир. Ушаг бөјүдүкчә хәстәлик дә бөјүјүр. Спенсерин ифадәси илә дөсәк, ата-анадан хәстәлијин кечмәси бәланын маддәсидир. Бә'зән исә елә олур ки, ушаг анадан сағлам доғулур, лакин онун јашадығы јер, јемәји, ичмәји, һавасызлыг ушағын хәстә олмасына сәбәб олур. Демәли, ушағын сағлам олмасы үчүн сәмәрәли шәраит вә калорили гита әсас шәртдир.

Чавид ушағларын тәрбијәсиндә мүнһитин дә бөјүк әһәмијјәти олдуғуну көстәрир. Мүнһит инсанын тәрбијәсиндә елә

мүнһүм амилдир ки, буну һеч нә илә әвәз етмәк олмаз. Мүнһитин тә'сири һәтта 35-40 јашына гәдәр адама тә'сир едир. Лап мәктәби гуртардыгдан сонра инсан елә бир мүнһитә дүшә биләр ки, онун алдығы тә'лим-тәрбијә јерлә јексан ола биләр. Көрүндүјү кими, һ.Чавидин ирсийәт, мүнһит вә тәрбијәнин ролу һаггындакы фикирләри бу күнлә сәсләшир.

Һ.Чавид дөврүнүн наданлыгыны дәриндән дәрк едәрәк халғын, милләтин тәрәггисини мәктәбдә, мүәллимдә көрүдү. Һ.Чавид елмин, мүәллимин ролуну сүбут етмәк үчүн чох ибрәтамиз, марағлы вә инандырычы фактлары тәһлил едир вә дејирди ки, дүнјада һәр бир иш вә һәрәкәт бир гануна, бир рәһбәрә мөһтачдыр. Раһат вә хошбәхт јашамаг үчүн ишләмәк, бир пешәјә саһиб олмаг вачибдир. Һәр бир пешә саһибји јашы ишләмәк, нөгсанларыны анлајыб сәнәтиндә маһир олмалыдыр. Белә бир мәнәрәти, габилитәти инсанлар елмдән, мәктәбдән өјрәнирләр. Елми — игтисадијјаты билмәјән бир тачир мәнфәәт јеринә зәрәр чәкәр. Тарихи, фәлсәфәни билмәјән бир хоча һидәјәт шәриәт јеринә зәләләт тохуму сәпә. Тәсәррүфат елминдән баш чыхармыјан әкинчи бугда әкәрсә човдар бичәр, һәндәсә билмәјән мө'мар гүббә гура билмәз.

Тә'лим вә тәрбијәнин нә демәк олдуғуну билмәјән мүәллим нәчиб әхлаги кејфијјәтләри формалашдырмаг әвәзинә фәсад, мөкр вә һилә тәрбијә едәр. Фәзиләт јеринә рәзаләт, елм јеринә чәһаләт өјрәтмиш олар. Һ.Чавид дөврүнүн мәктәбләрини әталәтхана һесаб едир, дејирди ки, бир чох мәктәбләрдә мүәллимләр вахт өлдүрмәкдән башга бир шејә јарамырлар. Белә мүәллимләр даим шакирдләри итаәтдә сахламаға чалышырлар. Дәрсләри тутуғушу кими әзбәрләт-мәји јени үсул, јени метод зәнн едиб өзләрини алдадырлар.

Һ.Чавид Локк, Кант вә Спенсерин тәрбијәнин мәгсәди һаггында фикирләрини гаршы-гаршыја гојуб белә бир нәтичәјә кәлирди ки, һәр үч философ јашадығлары замана көрә бир-бириндән хејли аралы олсалар дә, фикирләринә көрә бир-биринә чох бәнзәјирләр. Тәрбијә фәннинин мәгсәди инсанлары бәхтијар етмәк, парлаг вә мәс'уд бир һәјата һазырла-

магдыр. Һ.Чавид тәрбиенің яхшы нәтичә вермәсини, белә бир мәсәди јеринә јетирмәсини тәрбијәчиләрдә, мүәллимләрдә, онларын елми сәвијәсиндә, тәшәббүсләринин чидилијиндә көрүрдү. Она көрә, һәмнин мәсәдә наил олмаг үчүн мүәллим "елми-һәјат", "елми-руһ", "елми-әхлаг" кими мәсәләләри дәриндән билмәлидир. Елми-һәјат шакирдләрин јејиб-ичмәк, кәзиб-отурмаг, зәиф вә гүввәтли олмаг кими һалларындан бәһс едир. Бәдәнин вә бәдәндә олан нәшви-нүманың һансы тәсирлә вә нә сәбәблә дәјишә биләчәјини көстәрир.

Елми-руһ чочугларың фикрини, һәјатыны, әхлагыны өјрәниб билмәк үчүн бөјүк бир васитәдир. Онуңла (елми-руһ илә) бу тәбии һалларың ојанмасы, башга шәклә кечмәсинин һансы тәсирләрлә дәјишдијини вә нә сурәтдә тәрбијә вә ислаһ едиләчәји бир дәрәчәјә гәдәр билмәк мүмкүндүр. Елми-әхлаг исә һејир вә шәрин нәдән ибарәт олдуғуну, тәрбијәдә нечә бир гајә тәғиб едилдијини вә һәјатың нә тәрәфә сүрүкләндијини өјрәдир. Бу үч елм фәнни тәрбијә үчүн мүһүмдүр.

Һ.Чавид ушагларың фәрди хүсусијәтләрини, габилијәтләрини нәзәрә алмағы мүәллимләрә төвсијә едирди. Онуң фикринчә, шакирдләрин чөһрә физиономијаларына диггәт едилсә, бир-биринә бәнзәмәдикләри дәрһал көзә чарлар. Чөһрәләр мүхтәлиф олдуғу кими, әхлаг вә характерләр дә мүхтәлиф олур. Бә'зи ушаглар инадчыл, бә'зиләри һәлим, далғын, кимиси авара, јарамаз, кимиси дә дүз фикирли вә зәриф олур. Демәли, мүәллим шакирдләринә тәрбијә верәкән јекрәнкликдән гаһмалыдыр. Мүәллим нәзәријә илә кифәјәтләнмәмәли, һәм дә ахтарыш апармалы, истә'дада да малик олмалыдыр.

Һ.Чавид мүәллимләрә валидејнләрин дә көмәк етмәсини зәрури сајырды. Чүнки, онун фикринчә, аилә тәрбијәси вә бәдәнин сағламлығы һәјати-бәшәријәтин асасыны тәшкил едир. Өвладың сағлам олмасы ата вә аналардына асылыдыр. Ушагларә сирајәт едән хәстәликләрдән ән дәрин фәлакәтләрә јол ачан аналардыр. Чочуг тәрбијәсинә диггәт

вермәк үчүн тәрбијә көрмүш аналар ләзимдыр. Бәс белә исә һаны ана јетишдирәчәк мәктәбләримиз? Вәтәни, вәтәнин гижмәт вә әһәмијәтини, тәрәгги вә сәәдетини кимдән көзләјә биләрик? Бели бүкүлмүш, әталәтә уграмыш ихтијарларданмы? Бир пара лағәјд, лаубали кәнчләрдәнми? Јахуд саф, тәмиз, мә'сум, ләкәсиз гызларданмы?

...Вәтәнә, милләтә, милләтин көләчәјинә ағлајачаг, тәрәггисинә чалышачаг олса-олса, анчаг ана гучагларында, мәктәб сыраларында (скамјаларында) чырпынан мә'сумлар ола биләр. Бәс онда ушагларың тә'лим вә тәрбијәсинә диггәт јетирәчәк аналар һаны? Инсанларың доғулуб тәрәмәсинә, бөјүмәсинә гадынлар сәбәб олдуғу кими, мә'нәвијәтчә да мүнәввәрәлфикр, тәрәггипәвәр олмаларына јенә јекәнә васитә гадынлардыр, демәли, тәрәггинин илк васитәси гадын вә гыз мәктәбләридир. Демәли, тәрбијәли аналар јетишдирмәјә гејрәт едилмәлидир.

Гадынларың бәшәри чәмијәтдәки гижмәт вә әһәмијәти бир һикмәтли чүмлә илә ифадә едилә билир ки, о да будур: "Чәннәт аналарың ајаглары алтындадыр". Гызыны, оғлуну тәрбијә етмәкдә диггәтсизлик көстәрән валидејн ганун вә әхлаг нәзәриндә шиддәтлә мә'сул тутулмалыдыр. Чүнки бәшәр чәмијәти үчүн чинајәткар адам һазырламыш олурлар. Хејирсиз, хаин, әдәбсиз өвләд јетишдириб онлары тәрбијә вә ислаһ етмәјә чалышмајан ата-аналар, шүбһәсиз ки, көләчәкдә намуслу, вичданлы, һесијәтли инсанларә һаким олмаг үчүн бир сүрү әхлагсыз, бир јығын сәрсәри јетишдирмиш олурлар. Бөјлә гејдсиз, тәрбијәсиз ата-ананың нә дәрәчә мәс'ул олачағы, нә мүдһиш чинајәт ишләдији һәр көсә мә'лум, ајдын бир һәгигәтдир.

Һ.Чавид мәктәбләрдән, мүәллимләрдән кәнч нәслиң тә'лим вә тәрбијәси гајғысына галан ата-аналар тәрбијә етмәји тәләб едирди. Она көрә дә мәктәбләрин тәмиз, мүәллимләрин савадлы олмасы вачибдир. Мәктәб бинасы мүмкүн гәдәр күнәшли јерләрдә олмалыдыр, рүтүбәти чоһ олан јерләрдән һәзәр едилмәлидир. Чүнки "күнәш кирмәјән јерә тәбиләр кирәр".

Һ.Чавидә көрә, мөәллим өз мә'навијатыны, өзүнү, вичданыны тәсфијә вә ислаһа чалышмалыдыр. Белә олдугда онун дедији сөзләрин, вердији нәсиһәтләрин фәјдасы ола биләр. Һәр сөз саһибинин сөзү илк өнчә руһу вә вичданы илә узлашмалыдыр. Үрәкдән кәлән сөзләр үрәјә нүфуз едә билир. Демәли, сөзүн тә'сирли олмасы үчүн сөз дејенин тәмиз гәлбә, парлаг вичдана, кәзәл әхлага малик олмасы вачибдир. Мүәллимин һәр сөзү, һәр дурушу, һәр һалы бүтүн шакирдләрә чидди тә'сир кәстәрир. Мүәллим өз сөзү вә нүфузу илә тәкчә шакирдләри тәрбијә етмир, о, башгаларына да тә'сир едир. Чүнки инди бизим јалһыз мәктәпләримиз дејил, бүтүн ичтимаи һәјатымыз белә саф, парлаг бир тәрбијә мөһтачдыр.

Мүәллимин ушағы анлајачағы тәрздә бир ата кими төвсијә вә тәнбәһләри чох кәзәл нәтичә верир. Мүәллим динч, намуслу, һәлим, сәлим бир әфәнди олурса, тәбии, дөрдбеш ил әрзиндә јалһыз бир ибтидаи мәктәби дејил, мәктәблә әлагәдар олан бөјүк бир кәнди, кәндин чамаатыны тамилә ислаһа мүвәффәғ олар.

Һ.Чавид Гафгазда фәалијәт кәстәрән мүәллимләри үч гисмә бөлүрдү. О, биринчи гисмә Аразы кечиб кәлән фанатизм дәллалларыны, икинчи гисмә семинаријаны битирмиш әфәндиләри, үчүнчү гисмә исә јени үсулда тәрбијә көрүб мүәллимлијә һәвәскара олан кәнчләри дахил едир вә һәр бир гисим мүәллимләри сәчијәләндирәрәк ән чох үчүнчү гисим мүәллимләрә үстүнлүк верирди. Биринчи гисим адамлары о, мүәллим һесаб етмирди. Икинчи гисим мүәллимләр русча тәһсил алдыгларына көрә азәрбајҗанча данышмаға чәтинлик чәкир, фикирләрини сәлис ана дилиндә ифадә едә билмирдиләр.

Үчүнчү гисим мүәллимләри дә о, үч група бөлүрдү. Бир груп мүәллим ибтидаи тәһсили һәм түркчә, һәм дә русча алмышдыр. Онлар чох сә'лә чалышырлар, лакин сајлары лап аз, хидмәтләри исә чоһдур. Бир һиссәси дә вахты илә јалһыз мәдрәсәләрдә ишләјиб јорулмуш әфәндиләрди ки, инди ишин маһијәтини анлајыб чәндән, үрәкдән кечәли-күн-

дүзлү чалышыб ирәлиләмәк истәјирләр. Онлар бир тәрәфдән түрк тарихинә, әдәбијата, ана дилинә диггәт едирләр, диҗәр тәрәфдән дә хүсуси оларағ русчаја һәвәс кәстәрирләр. Онлар јашадыглары әсрин мәдәнијәтини билмәјәрәк, јаху дә билмәк истәмәјәрәк азачы е'тинасы кими көрүнүрләр. Һ.Чавид дејирди ки, маарифпәрвәр шәхсләрин борчудур ки, һәр јердә онлары ширин дил илә, мөһәббәт илә чалышыб ирәлиләмәјә тәшвиғ етсинләр. Елә бурадача Чавид гејд едир ки, мөһәббәт бәшәријәтин ән дәрин, ән үлви бир үмидкаһыдыр. Мөһәббәт анлы-шанлы ордулардан, вулканы топлардан даһа зијадә гәләбә вә мүвәффәғијәт әлдә едә биләр.

Чавид мүәллимләри ушаглары белә бир мөһәббәтлә севмәјә, елмин тәрәггисинә чалышмаға чагырды.

Һ.Чавид халғ үчүн елм чырағына дөнмүш мүәллимләри јүксәк гижмәтәндирир, А.Сурун вахтсыз өлмүндән кәдәрләнир, онун халғ үчүн нечә шам кими јанмасындан һәјәчанланырды. Һ.Чавид јазырды ки, дәфн мәрасиминдә түрк дили мүәллими Әли бәј А.Суру ишыглы бир елм чырағына, ушаглары исә онун (о чырағын) әтрафына дөнүб долашан пәрванәјә бәнзәдирди.

Һ.Чавид А.Сурун дәфн мәрасиминдә дәрин дүшүнчәләрә далыр, чочуглара елм өјрәдән кәнч мүәллимин белә вахтсыз өлмүнә тәәссүфләнир, "мүәллим кимдир?", "мүәллим нәдир?" суалына чаваб ахтармаға чалышыр. Јапон милләти Микадонун шәрәфинә дејил, јапон мүәллимләринин шәрәфинә гәдәһ галдырдылар, һәм дә инсаны сәрсәм едән, өгл вә шүүруну мөһв едән шәрәб, раки (водка) ичмәјиб, ән тәһмиз, саф вә кәзәл су ичдиләр. Јапонијанын тәрәггиси, маарифпәрвәрлији мүәллимләр сәјәсиндә олмушдур.

Бисмарк да Алманијанын тәрәггисини мүәллимләрдә көрүр, онлардан кәзләјирди. Һарун өр-Рәшид бир мүәллим үчүн, әвәт, јалһыз бир һикмәт вә ријазиијат мүәллими әлдә етмәк үчүн Бизанс һөкүмәти илә бөјүк мүнәрибә етмиш, галиб кәлдикдән сонра тәзминаты-һөрбијә оларағ јенә мүзкур мүәллими әлдә етмишди. Ромалылар вахты илә мүнә-

рибэлэр заманы эфирлэр ичэрсиндэн эн алим вэ ээки адамлары өз ушаглары үчүн мүэллим тэјин едэрмишлэр. Һ.Чавид бу кими тарихи фактларла мүэллимин ролуну, бөүкүлүүнүн тэсдигинэ чалышыр вэ дейрди ки, бизлэрдэ мүһитимиздеки мүэллимлэрин гэдри, һејсийәти, һалы-мәишәти нәзәрә алынса, инсан агламагдан өзүнү сахлаја билмәз.

Јазыг, бичарә мүэллим нә етсин? Ата-анасы бир-ики чочугун назыны чәкә билмәдији һалда, мүэллим мүхтәлиф психоложи хассәләрә, тәрбијәгә малик јүзләрлә милләт балаларынын назыны чәкиб, сәс-күјүнә, гышгырыгына сәбр етмәли, дөзүлмәлидир. Һ.Чавид мүэллимләрә мүрачәтлә дейрди: "Еј мүэллимләр, еј мөһтәрәм әфәндиләр! Сизләр милләтимизин, мүһитимизин бу етинасызлыгына диггәт вермәјин. Даима чалышын ки, милләт, вәтән угрунда чаны-ныздан кечмәк белә лазым кәлсә әсиркәмәјиниз".

Һ.Чавид мәктубларында да мүэллимә, мүэллим һазырлыгы мәсәләләринә диггәт јетирмишдир. М.Т.Сидгијә мәктубларында бу мәсәләгә даһа чох јер вермишдир. Мүэллимин шакирдләрә гајыкешлији онун бөүкүлүјүнү азалтмаз. Ахы Сүләјман да о чәлалы илә гарышганы нәзәриндән гачыр-мырды.

*Шакирдинәм мән һәр заман диләјирәм,
О шән додаглардан бир тәбәссум өјрәним.*

Һ.Чавид М.Т.Сидгијә "бөүк уstad вә чәлаллы атамыз", — дејә мүрачиәт едир, ондан сәдагәтлә кичижинин үрәк мәнәбәтини вә мә'нәви мүнасибәтләрини онун тәрчүмеји-һал вә шәрһ-әһвалында гејд едәрәк өз түкәнмәз мәнәббәти вә мәрһәмәти илә ону јад етмәсини хаһиш едирди.

Һ.Чавид XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда јаранмыш милли интибаһы, дирчәлиши, демократик вә һуманист тәләбләри, милли өзүнүдәрки бөүк бир мәнәббәтлә тәгдир етмәклә јанашы, чаһиллији, хурафаты, авамлыгы кәскин тәнгид атәшинә тутмуш, бу милли социал бәлалардан чыкыш јолуну елмдә, тәһсилдә, маариф вә тәрбијәдә, ән баш-

лычасы исә зијалы, савадлы адамлары јетиширилмәсиндә көрүрдү. Үмумијјәтлә, Һ.Чавидин концепсијасында "сү-рукләнән бәшәријјәтин гадынла јүксәләчәји" идејасы әсас јер тутур вә буна көрә дә чәмијјәтин өзүлү, бүнөврәси олан аиләдә гадынын — ананын ролуна јүксәк гијмәт верир. Һ.Чавидә көрә, аилә тәрбијәси вә бәдәнин сағламлыгы бәшәр һәјатынын әсасыны тәшкил едир. Ушағын сағлам, күм-раһ бөүмәсиндә ата-аналар мүһүм рол ојнајырлар. О, дөврүнүн танынмыш гадын мүэллими Ајишә Сәдигә ханымын "Тә'лим вә тәрбијә" адлы әсәрини тәгдир едиб онун ашағыдакы фикирләринә диггәт јетирмәји зәрури сајыр. "Чочуглара һәр ким олса дәрәс верәр, фәгәт тәрбијә вә әхлаг дәрәсини һәр кәсдән әввәл валидејн верәр". Чочугун биринчи мүрәббиси валидејндир. Валидеси олмајанлара јенә бир гадын мә'мур едилир. Чүнки замани-сәбавәтдә (ушаглыг чағында — Ј.Т.) чочуглара хидмәт едә биләчәк гадынлардыр. Демәк олур ки, бир гөвмүн сәадәти вә тәрбијәсиндә гадынларын бөүк тә'сири вардыр. Бунун үчүн һәр шејдән зијадә гадынларын тәрбијәсинә, тәрбијәли валидәләр јетиширмәјә гејрәт едилмәлидир. Гадынларын бәшәр чәмијјәтиндеки гијмәтини вә ролуну Мәһәммәд пејгәмбәрин һәдиси чох көзәл ифадә едир: "Чәннәт аналарын ајаглары алтындадыр".

Һ.Чавид гадынларын вәзијәтинә даир бир чох һәјати фактлары тәһлил едиб белә бир гәнаәтә кәлир ки, чочуг тәрбијәсинә диггәт етмәк үчүн тәрбијә көрмүш аналар лазымдыр. Бурада шаир гәлби дөзмүр, "һаны ана јетиширәчәк мәктәбләримиз?" — дејә һарај чәкир, һәјачан тәбили чалыр вә мәтбуаты күнаһландырыб дејир: һәр һансы гәзетә бахсан милләт бөјлә, вәтән шејлә олмаг кими чохлау мөгаләләр, хүлјалар көрүнүр. Лакин хүлја илә, бош хәјал илә иш ашармы? Вәтәни, вәтәнин гијмәт вә әһәмијјәтини, тәрәгги вә сәадәтини кимдән көзләјә биләрик? Бели бүкүл-мүш, ағлыны итирмиш, әталәтә уграмыш шихтијарларданмы? Бир пара лаубали кәнчләрденми? Јахуд саф, тәмиз, мә'сум, ләкәсиз нөвзадларданмы (јеничә доғулмуш көрпә)?

Шүбһәсиз ки, вәтәнә, милләтә, милләтин кәләчәжинә аглајачаг, тәрәггисинә чалышачаг олса-олса анчаг ана гучагла-рында, мәктәб сырларында чырпынај мә'сумлар ола биләр. Лакин бу мә'сум көрләләрин јејиб-ичмәсинә, кејиниб-кәзмәсинә, тә'лим вә тәрбијәсинә диггәт едәчәк аналар вармы?

Еркәк гисминин мадди сурәтдә доғулуб бөлүмәсинә гадынлар сәбәб олдуғу кими, мә'нәвијатча да фикри ишығлы, зијалы, тәрәггипәрвәр адам олмаларына јенә јекәнә васитә гадынлардыр. Демәли, тәрәггинин илк васитәси гадын вә гыз мәктәбләридир.

Һ.Чавид аиләләрдә ушағлара режим гәјдалары илә бахылмадығыны, дүзкүн тәрбијә верилмәдјини, еркән јашлардан ушағларын мүхтәлиф хәстәликләрә дүчәр олдуғларынын сәбәбләрини аналарын савадсыз вә авамлығында көрүр, савадлы зијалы ана илә савадсыз, авам ананын ушағлара мүнәсибәтләрини, гуллуғ етмәк гәјдаларыны мүгајисә едәрәк белә бир гәнаәтә кәлир ки, чәмијјәтин рифаһы зијалы, иффәтли аналардан даһа чох асылыдыр. Тәһсилли, савадлы бир ананын чочуғу ана гучағына һәлә бир-ики јашында икән әлифбаны өјрәтмәјә башларса, ев диварларына бахарса һесаб чәдвәлләри көрәр, үч-дөрд јашларында әлифбаны өјрәнәр, беш-алты јашына варар-вармаз мәктәб һәвәсинә дүшәр, чырпынмаға башлар, мәктәбә кетдији заман әхлағы, зәкасы, дәрсә һәвәси јериндә олуб фәал бир инсан олмага чалышар, бир аздан сонра гаршынызда ијирми јашында университетдән мә'зун бир әфәнди булурсунуз, бир чох һејрәтамит бахышлар илә сүздүкдән сонра о бәјәнмәдјиниз ананын оғлуну алғышламалы олурсунуз.

Һ.Чавид чох бөјүк һәјачанла сорушур: О исте'дад, о фәвгәләдәлик она һарадан кәлди? Көјдән зәнбил иләми енди? Јахуд аллаһ-таала о зәка вә исте'дады онларами мүнһәсир етмишдир? Тәбии ки, бунлар һеч бириси дејил! Бәс нәдир? Шаир дејир: јалныз гәләбә вә мүвәфғәгәјјәт чалышанларындыр, зәһмәт чәкмәк, әмәк сәрф етмәк јолуну билән өрләриндир. Ким әмәкдән, тәр төкмәкдән гохмурса, сәадәт

онун үзүнә күлүр.

Бу күн дә орта вә али мәктәбләрдә ушағлар вә кәңчләрин әксәријјәти јахшы охумур, дәрсләрә кәлмир, тә'лимә, елмә лагејд мүнәсибәт бәсләјир, үмдә мәгсәдләрини асан јолла пул газанмагда көрүрләр. Валидејнләрин чоху өвладларынын бу кими һәрәкәтләринә көз јумур, онлары охумаға, мүс-тәгиллијә өјрәтмәк әвәзинә бир тәһәр мәктәби битирмәләринә вә али мәктәбләрә дахил олмаларына чалышырлар. Али мәктәбләрә биликләри илә дејил, танышлығ, гохумлуғ вә рүшвәтлә дахил олан кәңчләр охуға билмир, семестрләрдә валидејнләрин көмәјинә архајын олурлар. Нәтичәдә вәтән үчүн, халғ үчүн фәјдалы вәтәндаш әвәзинә, Һ.Чавид демишкән, зәһмәт адамларыны сағмаға һазыр олан бир сүрү әхлагсыз јетишдирилир.

Һ.Чавид һағлы оларағ дејир ки, тәбиәт кимсәјә үз көрмәз, кимсәнин әлиндә ојунчаг ола билмәз. Тәбиәт һамыја ана бәтниндә инсан шәкли верир, онун инсан кими дүнјаја кәл-мәсинә шәраит јарадыр. Инсанын јахшы вә пис, зәки вә ја авам бөјүмәсинә сәбәб онун јашадығы мүһит вә алдығы тәрбијәдир. Ушағын көз ачдығы аилә мүһити, әтраф аләм, алдығы тәрбијә мәгсәдјөнлү исә, савадлы, әмәксевәр бөјү-јәчәкдир. Әксинә, өвладларыны тәрбијәдән мәһрум едән-ләр сабаһ чикәркүшәләринин зилләт, фәлакәт одунда јаныб-говрулдугларыны аглаја-аглаја сејр едәчәкләр... Ушағлар мә'сумдурлар, она көрә дә етдикләри ишләрин һеч биринә мәс'ул дејилләр, онларын һәрәкәтләринә мәс'ул ола-чаг јалныз ата-анадыр. Гызыны, оғлуну тәрбијә етмәкдә лагејд олан, диггәтсизлик едән валидејнләр ганун вә әхлағ бахымындан шиддәтлә мәс'ул тутулмалыдырлар. Чүнки бәшәр чәмијјәти үчүн зәрәрли бир адам һазырламыш олурлар. Шаир белә валидејнләрин һәрәкәтләриндән, әмәкләриндән һиддәтләнәрәк јазыр: "Дејирсиз, хаин, әдәбсиз өвлад јетишдириб онлары тәрбијә вә ислаһа чалышмајан ата-аналар, шүбһәсиз ки, кәләчәкдә намуслу, вичданлы инсанлара һаким олмағ үчүн бир сүрү әхлагсыз, бир јығын сәрсәри јетишдирмиш олурлар".

Н.Чавид аиләдә ушагларын дүзкүн тәрбијә едилмәсини онлара валидејн гајғысында көрүр вә дејирди ки, ушаглары тәмиз, саф, ачыг һавада кәздирмәк, ојнамаларына, гачмаларына шәраит јаратмаг, сәрбастликларинә мане олмамаг лазымдыр. Бунлар ата-аналарын мүгәддәс вәзифәләридир. Валидејнләр ушагларын јејиб-ичәләринә хүсуси диггәт је-тирмәлидирләр. Чох јемәк сәһһәтә зијан вердији кими, аз јемәк дә фајдалы дејилдир. Јемәкләр бәдәнә фајда вермәлидир. Јемәк гарын долдурмаг, јахүд ләззәт дујмаг үчүн де-јил, һәјаты идарә етмәк, бәдәни бәсләмәк үчүндүр. Јемәјин мүәјјән бир вахтда верилмәсинә дә диггәт је-тирилмәлидир. һәр саатда, һәр јарым саатда ағзында сағыз чөјнәр кими бир пиј јумарламаг сәһһәтә зијандыр. Чүнки бу һал һәзми-мәдәни хараб етмәкдән башга бир шејә јарамаз.

Валидејнләр ушагларын сағламлығына хүсуси гајғы кәс-тәрмәлидирләр. Бу мәгсәдлә онлар тәбии амилләрдән: су-дан, тәмиз һавадан, күнәш ишығындан дүзкүн истифадә ет-мәлидирләр. "Күнәш кирмәјән јерә тәбибләр кирәр" мәсәли мәшһүрдүр. Бу, о демәкдир ки, валидејнләр ушаглары кү-нәш ишығында, ачыг һавада кәздирсинләр. Ев, мөктәб ишыгы олсун. Ушағын евдәки мөктәбли кушәсиндә мөк-тәбдә олдуғу кими ишыг солдан дүшсүн вә с.

Ушагларын хәстәләnmәси һалларына валидејнләр диггәт-ли олмалы, онлары кечичи хәстәликләрдән горумалыдыр-лар. Ушагларын сағлам бөјүмәси үчүн ојунлардан, кимнас-тикадан истифадә олунмалыдыр.

Валидејнләр евдә ушағын тә'лим ишинә дә нәзарәт етмә-лидир. Чүнки ушагларын тә'лимә јијәләnmәси онлары авам-лыгдан, чәһаләтдән хилас едәр. Бу мәсәләдә Н.Чавид "Гур'ани-Кәрим"ә, Мәһәммәд пејгәмбәрин кәламларына исти-над едиб дејир ки, "бешикдән гәбрәдәк елм өјрәннин. Елм Чиндә дә олса, тапыб өјрәннин".

Шаир елми јүксәк гијмәтләндирәрәк гејд едир ки, кичик ушаглара Камал Күлтәкинин фиданлары тәк маариф була-ғынын сују илә сираб етдириб, инсанлығын нәшвинүмәсыны вериб, күнбәкүн елмләрин (фәнләрин) фајдалары илә чил-

вәләниб бол мәһсуллу ағачлар кими фәзиләт дәрәчәсинә вә камала је-тирән елмдир. Инсаны чәһаләт зүлмәтиндән кәнар едән, гәлбини доғру јолун ишығлары илә нурлан-дырыб јүксәк мәртәбәә вә тәрәггиә чатдыран елмдир.

Н.Чавид валидејнләри ушаглара ана дилини дә өјрәтмәјә чағырыр, милли мөктәбләрлә дөвләт мөктәбләри арасында әсәслы фәрг олдуғуну гејд едирди. О, милли мөктәбләрдә ана дилинин өјрәдилмәсини зәрури сајыр вә дејирди ки, бир милләтин дили мөвчудијятынын ән парлаг сүбутудур. Н.Чавид мүсәлман мөктәбләриндә јалңыз шәриәт дәрсинин кечилмәсини дүзкүн һесаб етмир вә дејирди ки, күрчү, ер-мәни мөктәбләриндә һәм ана дили, һәм дә шәриәт мүәлли-ни олдуғу һалда, мүсәлманларын јалңыз шәриәт молласы олур. Нәтичәдә бир чох мөктәбләрдә шакирдләр аз вахтда өзләрини унудурлар. Тарихләриндән, көкләриндән хәбәр-сиз галырлар. Буна гаршы чидд е'тиразыны билдирәрәк, шаир валидејнләре ушагларына ана дилини өјрәтмәји зәру-ри сајырды. О, һәм дә дејирди ки, бир милләтин һәр һалыны тәдгиг етмәк үчүн ән доғру ме'јар, ән кәсдирмә јол о миллә-тин мөктәбләридир. Милләт мөктәбләрини инкишаф етди-рмәк, балалара ана дилини өјрәтмәк, өвладларынын халғы, вәтәни үчүн фајдалы адам кими је-тишидирмәкдә валидејн-ләрә көмәк етмәк үчүн нә етмәли? Јекана бир чәрә варса, һәр кәс, даһа доғрусу, көзүачыг адамларымыз инсаны араја гојмалы, шәхсијјәтиндән, гәрәзкарлыгдан ваз кечмәли, һәр иши иш саһибинә тапшырмалы, һәр ишдә, һәр тәшәббүсдә ихтисас вә исте'дады нәзәрә алмалыдыр.

Н.Чавид фикирләрини үмумиләшдириб белә бир гәнаәтә кәлир ки, тәрбијәнин јахшы нәтичә вермәси тәрбијәчилә-рин, вәлдејнләрин, мүәллим әфәндиләрин билик сөвијјәси, тәшәббүсү илә бағлыдыр.

Јусиф Вәзир Чәмәнзәминли 1887-чи илдә Шушада анадан олмушдур. О, илк тәһсилени Шушада Молла Мәһди-нин мөктәбиндә вә атасындан алыр. Атасы моллахана тә'-лиминдән фәргли олараг она дүнјәви ше'рләри, Фүзули, Сә'ди вә һәфизин есәрләрини өјрәдир.

Ј.Вәзир Шуша реалны мәктәбиндә тәһсилени давам етдирир, рус дили вә әдәбијатыны, һекајә устасы А.П.Чехову дәриндән өрәнмәјә башлајыр. О, әввәлчә Бакы реалны мәктәбиндә, сонра Дашкәнд кимназијасында охујур. О, 1910 — 1915-чи илләрдә Кијев университетинин һүгүг факултәсиндә охујур. Ј.Вәзир көнч јашларында устад һекајәчи кими шәһрәт газаныр. "Ики һекајә", "Мәлик-Мәһәммәд" (1911), "Диванә" (1912), "Ганлы көз јашлары", "Һәјәт сәһифәләри", "Ағсағал", "Чәннәтин гәбзи", "Арвадларымызын һалы" (1913) адлары илә китаб шәклиндә әсәрләри чап едилир.

Азәрбајҗанда Совет һакимијәти гуруландан сонра Ј.Вәзир "Гызлар булағы", "Ган ичиндә", "Студентлар" адлы романларыны јазыр. О, шәхсијәтә пәрәстиш дөврүндә һәбс едилир вә 1943-чү илдә һәбсханлада вәфат едир.

О, Кијев Университетиндә тәләбә икән гадын мәсәләси, чочуг тәрбијәси илә марагланмыш, гадын проблемени илә бағлы мугәддәс китаблары, шәрһләри, Русијада, Гәрбдә вә Шәргдә јазылмыш китаблары, фәлсәфи әсәрләри, тәрбијә сәһәсиндәки нәзәријәләри дәриндән өрәнмиш, "Ганлы көз јашлары", "Арвадларымызын һала", "Ана вә аналыг" әсәрләрини јаратмышдыр. О, һәмин әсәрләрлә јанашы һекајәләриндә, "Студентлар", "Гызлар булағы", "Ган ичиндә", "Бир чаванын дөфтәри", "Һәјәтымын 20 или" адлы әсәриндә дә гадын-ана, ев тәрбијәси мәсәләләриндән јери кәлдикчә бәһс етмишдир.

Ј.Вәзир дәрин елми фактлар вә үмумиләшдирмәләр јолу илә белә бир фикр тәсдиг едир ки, аилә чәмијәтин јашантысыдыр, ону горујуб сахлајаныдыр, чәмијәтин өзәјидир. Аилә һәјәти, аилә гурмаг чох инчи вә мүрәккәб, һәм дә чәтин, өмүрлүк мәсәләдир. Бурада јахшы зәнн етдијин пис ола биләр. Пис көрүнән шәј јахшы чыха биләр. Јахшы, камил, дүзкүн аилә гурмаг сәадәт гапысыны тапмаг вә ачмаг демәкдир. Аиләнин јаранма тарихиндән данышан Ј.Вәзир мәдәршәһлыг дөврүнүн хүсусијәтләрини, полигамијадан моногамијаја кечидин чәтинликләрини "Гызлар булағы" романынды инандырычы мисалларала тәсвир едир. О, һәмин

мәсәләләри тәһлил едәрәкән јери кәлдикчә "инсана әсәрәт занчири кәсилән" адәт вә ајинләри, мұһафизәкар ән'әнәләри тәнгид етмәклә, јахшы, мүтәрәгги, јаранмагда олан "Хоруз", "Гоч", "Гузгун", "Јел" гәбиләләри кәнчләринин ән'әнәләрини (сонсуз аналара, онун әринә гајғы вә көмәк кәстәрмәк, јол чөкмәк, көргү салмаг, кәһриз тикмәк, тәмизлик ишләри апармаг, баг салмаг, сусуз јерләрә су чөкмәк, ики көнүл бир-бирини севирсә, бир-бирини сечмишсә, гәбиләнин бүтүн адәт вә ән'әнәләрини һәммин көнүлләрә тәслим етмәк вә с.) јүксәк гижмәтләндирир. Моногамијаны тәгдир едән Ј.Вәзир гејд едир ки, гаршылыглы мөһәббәт, сағлам әсаслар үзәриндә гурулан аилә хошбәхт һәјәт сүрүр, шәрәfli, ләјагәтли өвладлар тәрбијә едәрәк мугәддәс аилә сүләләсинин өзүлүнү гојурлар. Ј.Вәзирә көрә, јахшы вә пис балаларын олмасы аиләдән, ев тәрбијәсиндән асылыдыр. О, "Студентлар" романында, һекајәләриндә пис өвладлар тәрбијә едән аиләләри кәскин тәнгид едир вә кәстәрир ки, аилә-мәишәт камиллији вар-дөвләтлә, чөваһиратла өлчүлмүр.

Баланын јахшысы онун атасындан галма мирасла дејил, онун ағыл вә камалы илә өлчүлүр. Өвлад үчүн ән гижмәтли мирас јахшы тәрбијә, камалдыр.

Ј.Вәзир мәдәршәһлыгдан сонрақы дөврләрдә гадынын вәзијәтинин даһа да писләшдијини, онун һүгүгсузлуғуну, ата евиндә атадан, әр евиндә өрдән аслы олдуғуну, инчидилдијини, дашгалаг едилдијини тарихи фактларла тәһлил едир. Һүгүг ашигләри олан ромалылар, јуанлар, һабелә динләр гадынларын вәзијәтини нәинки јахшылашдырыр, һәтта писләшдирир. Хиристиан әдәбијатында гадынлар фәналыг мәнбәји кими тәсвир едилирди. Орта әсрләрдә иш о јерә кәлиб чатмышды ки, бир руһани шурасында арвадын инсан олмадығындан шүбһәләниб мәсәләни мүзакирәјә гојмушдулар. Ахырда мәсәлә белә һәлл олунмушду. Иса Инчили-шәрифдә "инсан оғлу" адланыр, һәгигәтдә дә Иса Мәрјәмин оғлу иди, Мәрјәм дә арвад иди. Белә олдугда

арвад инсандыр.¹

Ј.Везир исламын гадына мүнәсибәтинә дә хејли јер верир. Динләрин өн чаваны олан исламдан өввөл гөдим әрөбләр гыз ушагларыны дири-дири јерә басдырырдылар. Бу адәти Мөһәммәд пејгәмбәр јох етмәјә башлады вә бунула гызларын да... Аллаһ мөхлугу олдуғуну авамлара баша салды. О, чохарвадлылығы гаршы чыхараг ону мәһдудлашдырды. Бу өз дөврү үчүн бөјүк бир ингилаб иди. Ј. Везир һағлы олараг гејд едирди ки, о заманлардан чох-чох әсләр кечсә дә гадынларын вәзијјәти бизим мәмләкәтәдә дәјишилмәјибдир. Бизим арвадларын һалыны нечә мин ил бундан габагкы Рома, јунан вә "Төврат" заманы арвадларынын һалы илә мүгајисә етсөк көрөрик ки, бизимкиләрин индики һалы онларын кечмишиндән фәнадыр. Гөдим әчнәби арвадлары асудә нәфәс алырдылар, күнәш ишығына һәсрәт дејилдиләр.

Бизимкиләр исә мәнһус чаршаб гаранлығында бунлардан да мәһрумдурлар. Буна көрә дә халгымызын бөјүк оғлу Н. Нәриманов 1913-чү илдә Ј. Везирин "Ганлы көз јашлары" адлы әсәринин нәшрини алгышлајараг "Мөһтәрәм Јусиф Везирин суалларына чаваб" мәктубунда "Тәрәғги зәнчир севмәз, чаршаб бизим арвадларын зәнчиридир", — дејир вә белә јазырды: "...Мәнчә "Игбал" кими бир гәзетдә елмсиз, јаланчы пәһләванларын мин мөгаләләриндәнсә үч-дөрд "Ганлы көз јашлары" кими китабларын мејдана кәлмәји әфзәлдир."²

Ј.Везир арвадларын һалыны тәсвир едиб сөјләдији фикрләри дәриндән-дәринә әсастандыраркән, өзүнүн дедији кими, "милләтин мәнәви күзкүсү олуб, онун фикир вә амалыны, исте'дад вә камал дәрәчәсини" көстәрән ел әдәбијјаты нүмунәләриндән мөһәрәтлә истифадә едир. О, зәнкин фактларла көстәрик ки, гадынларын һалы фәнадыр, ев тәрбијәси гүсурлудур. Она көрә ки, гадынлар әсарәтдәдир. Он-

ларын тәбии вәзифәләри, аналыг борчу мәһв олуб кедир. Елмин гапылары онларын үзүнә бағлыдыр. О, милләтимизин керидә галмасынын сәбәбини арвадларын бу һалда олмасында көрүр вә дејирди ки, арвадларын тәнәззүлү милләтин тәнәззүлү дејил!? Мәкәр һүкамә дәфәләрлә тәк-рар едиб демәјибми ки, һәр милләтин арвадларынын вәзиј-јәти о милләтин мәдәнијјәт дәрәчәсинин өлчүсүдүр? О, бө-јүк бир үрәк ағрысы илә, һәјачанла, суаллар вә нидаларла дөврүнүн зијалыларына мүрачиәт едир вә гаршыја гојдуғу суаллара белә чаваб верирди: Гадын нә гәдәр мәдәни олса, нә гәдәр онун елми, тәһсили мүкәммәл, ағыл даирәси кениш, әри илә һүгүг вә ихтијаратда бәрәбәр олса, бир о гә-дәр һәмин арвад тәрбијәли өвлад бәсләмәјә мүгтәдир олар. Белә тәрбијәли балалардан да кәләчөкдә тәријәли вә фәал адәмлар чыхыб милләтин хидмәтиндә оларлар. Ј.Везир гадынларын вәзифәләрини дә дөгиг мүәјјән едәрәк дејирди ки, тәбиәт гадынлары хәлг едәндә онлара инсанларын арт-масы, тәрбијәси вә саламатлығы гајғысына галмаг вәзифә-си вермишдир. Гадынларын һәр чүр әзијјәтә гатлашараг ушағын сағламлығы јолунда өз раһатлығындан әл чәкир-ләр. Ушаг доғуландан сонра гадын јени бир аләмә дүшәрәк аналыг кими пак бир вәзифәни јеринә јетирир. Гадын үчүн јени бир аләм — фәдакарлыг аләми јараныр. Ана бүтүн гүв-вәсини ушагларын хошбәхтлијинә сәрф едир, она тәрбијә верир, јахшыны вә писи баша салыр. Тәбиәт анаја фәдакар-лыг кими өн гижмәтли һәдијјә бәхш етмишдир. Гадынларын мә'нәви зинәти олан фәдакарлыгдан уча һеч бир шеј јохдур. Аналыг учадыр, өлчәтмәздир. Аналыг һисси мүгәддәсдир.

Ј.Везир гөдим јапонларын адәтләрини хатырлајараг онла-рын күнәш илаһәси Аматерасу һагындакы рәвәјәти тәһлил едиб белә бир нәтичә чыхарыр ки, күнәш илаһәси Аматера-су һагындакы рәвәјәти тәһлил едиб белә бир нәтичә чыха-рыр ки, күнәш дунјаја ишыг вә истилик бағышлајыб дирилик верән кими, гадын да инсанлығы белә хидмәтдән булунур. Чох һејиф ки, кобуд вә вәзифәләрәст кишиләр гара булуд кими бу нуру өртүб кизләтмәк истәјирләр. Гадынлар үчүн

¹ Чамәнзәминли Ј.В., Әсәрләри, 3-чү чилд, Бақы, "Елм", 1977, сәһ. 131.

² Нәриманов Н., Мөгаләләр вә нитгләр, 2 чилдлик, 1-чи чилд, Бақы, "Азәрнәшр", 1971, сәһ. 111-112.

чаршаблар, ғыфыллар, уча диварлар ичад едирләр.

Әсримиз тәрәгги әсридир, адам дөймәк, гадыны инчитмәк, тәһгир етмәк заманы чоҳдан кеңиб кетмишдир. Гадына һөрмәт едилмәлидир, о, буна лајигдир. J.Вәзир "Сач узун, ағыл кәдәк" фәлсәфәсини тәнгид едәрәк, Авропа вә өз милләтимизин һәјатындан кәтирдизи конкрет фактларла сүбут едир ки, бу һеч дә дүзкүн дејилдир. һәмидә ханым Чаваншир өз мүлкүнү доландырмагда, абад еләмәкдә һеч дә кишиләрдән кери галмыр. һәнифә ханым Мәликова гыз мәктәби ачараг милләтимизә тәрбијәли аналар јетирир. һәким Аминә ханым Бәрәдәршаһ минләрлә арвад вә кишиләри мүәличә едиб өлмдән гуртарыр. Бүтүн бунлар тәсдиг едир ки, гадынлар да һәјатын кешмәкешли ишләриндә иштирак етмәли, истиглалитјәт урунда, чочугларын маарифләнемәси урунда мүбаризә апар-малыдырлар.

Аналығын зәрури шәртләрини вә вәзифәләрини тәһлил едән J.Вәзир кәстәрир ки, сәрхошлуг, мүхтәлиф хәстәликләр өвләдларын шикәст, хәстә олмасына сәбәб олур. О, статистик мә'луматлара истинад едәрәк кәстәрир ки, Гәрби Авропадан фәргли олараг Русијада авамлыг артыг олдугундан, бурада ушаг өлүмү даһа чоҳ олур.

Чисмани тәрбијә илә јанашы ушағын руһи вә ја әхлаги тәрбијәси дә вар, бу да ушаг ананын гучағында икән башланыр. Әсил тәрбијә дә бундан ибарәтдир. Аилә тәрбијәси јахшы олдугда, ушаг кәләчәкдә хошбәхт олур, јахшы олмаса, евдә тәрбијә көрмәмиш ушағы мәктәб дүзәлдә билмир. J.Вәзир елә бурадача ананын бала илә нечә иш апармасына, она нә кими тәрбијәви кејфијәтләри ашыламасына даир мараглы, бу күн үчүн әһәмијәтли төвсијәләр верир. О гејд едир ки, ушаглара дүзкүн, дәгиг мә'лумат верилмәлидир. Чүнки белә мә'луматлар ушағын ағылыни кенишләндирир. J.Вәзир евдар гадын анлајышыны да кениш тәһлил едир вә кәстәрир ки, евдарлыг кениш мә'лумат вә бөјүк мәнәрәт тәләб едир. һәр арвад евдарлығы бачармаз, хүсусилә савадсыз вә авам арвад. Ев бир мәмләкәтә бәнзәјир, евдар гадын да онун падаһына.

Падшаһ јахшы олса, мәмләкәтдә низам вә гајда илә доланар. J.Вәзир евдар гадынын көрәчәји ишләрин бу күн дә әһәмијәтини итирмәмиш програмыны верир вә гејд едир ки, арвад охумуш, ганәчаглы вә бачарыглы олса, аиләнин үзүнү күлдүрәчәк, јохса вәј әрин һалына. Кетдикчә јашамаг чәтинләшир, чәрәк јоллары азалыр. Бичарә кишиләр... өзләрини ода, кәзә вуруб күлфәтин јашамағы үчүн пул газанырлар. Ишдән сонра јоргун һалда евә гајытдыгда евдә кишиләр үчүн көрәк бир динчөлмәк имканы ола. Онлар евдә көрәк дәрдләрини унудуб раһат олсунлар, өзләрини хошбәхтлик аләминдә һисс етсинләр. Киши үчүн бу хошбәхтлијин әмәлә кәлмәси арвадын камиллији илә бағлыдыр. Киши ахшам еви тәмиз вә ишыглы, хәрәји һазыр, балаларыны тәрбијәли көрдүкдә, әлбәттә, дәрдләрини унудур. Арвадын хош рәфтары вә ушагларын мәнрибанлығы киши үчүн бөјүк хошбәхтликдир. J.Вәзир гадыны милләтин фәхри һесаб етмиш, сағлам аиләнин мәнәк дашыны ағылы, аилә гәдрини билән гадынларын јетишмәсиндә көрмүшдүр. О, идеал һесаб етдији бир гадынын образыны "Студентләр" романында бөјүк мәнәббәтлә тәсвир етдији тәләбә гыз Фатма ханымын тимсалында вермишдир. Јазычы буну тәләбә Хәлилин ад күнүнә топланмыш көнчләрин мәчлисиндә Сәлманын дили илә белә тәсвир едир: "Гаранлыг бир кечә иди. Халг тамам јатмышды. Тәкчә бир көнч јухудан ојаныб сәһәри көзләјирди. О, сүбһүн әләмәти олан дан улдузуну ахтарырды. Јатмагдан усанмышды. Изтираб ичиндә чырпынараг ишыг арајырды... Еј мүнәввәрләр, гаранлыг һөкманлығы артыг битмишдир. Дан улдузуну көрүрсүнүзмү (әлини Фатма ханыма узатды)? Сүбһ јахынлашыр, күнәш чыхачаг, һәјатверичи шүәсы јени аләми тәнвир едәчәк. Еј халгын үмиди! Еј севкили бачымыз! Мүбарәк гәдәмләриниз хәјирли олсун!"¹

Ү.Вәзир арвадын зөвчәлик һәјатыны кениш тәсвир едәрәк кәстәрир ки, әр вә арвад ики јолдашдыр. Никаһ өмүрлүк

¹ Чәмәнзәминли J.В., Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, "Елм", 1976, сәһ. 135.

достлуг демәкдир.

Никаһ гаршылыгы севкијә, е'тибара әсасланыр вә әрлә арвад арасында мә'нәви бирлијә чеврилир. J.Вәзир "Гызлар булагы" әсәриндә дејирди ки, ешг атәшдир, јанараг ики гәлбин аловуну бир-биринә гарышдырыр. Ешг руһ мә'бәд-ләриндә јанан әбәди мәш'әлдир. Гаршылыгы ешг тотем гә-дәр мүгәддәсдир. Ешг варлыг чешмәсинин чаглајан ахыны, әбәдијәтин тәмәл дашыдыр. Ата вә ана үчүн ән бөјүк сә-дәт өвләдынын саламат вә хошбәхт олмасыдыр. Гадынын үч мүһүм вәзифәсини (аналыг, евдарлыг, зөвчәлик) гејд едән J.Вәзир көстәрир ки, бу вәзифәләр чәтиндир вә бу вә-зифәләри ағлы елм ишыгы илә нурланмыш камил вә билик-ли арвадлар јеринә јетирә биләр. Савдлы, елмли арвадлар кишиләри евә, өвләдларын тәрбијәсинә баглаја биләр. Ал-ман философу Ф.Нитше никаһы узун бир сөһбәтә ох-шатмагда һағлыдыр. Никаһ вахтында өзүнүзә суал верин: көрүн өвләндијиниз арвадла гочаланадәк сөһбәт етмәјә га-дир ола билчәксинизми? Чүнки никаһда һәр шеј өтәри олур вә вахтын чохуну сөһбәт мәшгул ејләјир. Аилә үзвләри савадлы олдугда әр-арвад тәрәзиси һәмзәви олур. Буна кө-рә дә гадынлара тәһсил верилмәлидир, чүнки онларын хошбәхтлији елмлә бағлыдыр.

J.Вәзир гыз мәктәбләриндә һансы фәнләри кечмәји, нә-ләри өјрәтмәји дә мүәјјән едир. Онун фикринчә, гыз мәктәб-ләриндә аналыга, евдарлыга, зөвчәлијә вә бә'зи игтисади мәсәләләрә артыг нәзәр јетирилмәлидир. Арвадларын авамлыгыны јох етмәк үчүн низамлы, кениш програмлы гыз мәктәбләри лазымдыр. Мәктәбләрдә башга фәнләрлә јана-шы педагогика, кикијена, физиолокија, кимја вә кимнасти-каја дигәт јетирилмәлидир. Анаја тиббә даир мә'лумат ла-зымдыр. J.Вәзир мәктәбләр јанында бөјүк мәтбәхләр тикди-риб, гызлара бишмишләр һазырламағы, палтар јумағы, бич-мәји, тикмәји, әл ишләрини, һана тохумағы өјрәтмәји зәури сајыр.

Кәнд мәктәбләриндә исә бағчылыг, јағ-јаванлыг дүзәлт-мәк, мал-гара бәсләмәк, тојуг-чүчәјә бахмаг, барамагурду

вә ары сахламаг өјрәдилмәлидир. Мәктәб програмлары елә тәртиб едилмәлидир ки, мәктәб өмрүмүзү ишыгландырсин, дирилијимизи јүнкүлләшдириб, бизи хошбәхтлијә вә раһат-лыга чыхартсын. Палтар јумаг өзү дә савад тәләб едир. Көһнә арвадлар палтар јудугда ағ кејимләри гырмызынын сујуна төкүрләр. Палтары нә гајнадыр, нә дә лил вурурлар. Ад олур ки, палтар јујурлар. Тәзә мәктәбләр бу нөгсаны да дүзәлтмәлидирләр. Мәктәбләри битирән гызлар гар кими палтар јумағы билмәлидирләр.

Јени мәктәбләрдә гызлара сәнәт өјрәтмәјә хүсуси фикир верилмәлидир. Сәнәт арвадлар үчүн вачибдир. Сәнәтин үмдә фајдасы одур ки, арвадлары өзкәләрә мөһтач олмаг-дан гуртарыр. Сәнәт јазыг вә кимсәсиз гызлары чәтинлик-дән хилас едир: өз әли, өз башы олур, намусуну да көзлә-мәјә гадир ола билир.

J.Вәзирин һәммин фикирләри букүнкү мәктәб мәсәләләри, тә'лим-тәрбијә мәсәләләри илә даһа чох сәсләшир. J.Вәзир "һомоферуз" (вөһшиләшмиш инсан) фактларыны тәһлил едәрәк белә бир гәнаәтә кәлир ки, анасыз ушаг чәтин бөјүјүр, тәрбијәсиз олур. Аналы ушағын тәрбијәси олмаса, она анасыз демәк дүзкүн олар. Надан анаја ана демәк јара-маз. Аналыг јалныз ушаг дормаг демәк дејил. Ана инсанлара физики вә мә'нәви дирилик верән гадынлара дејилир. Елм вә чох билик әлдә етмәклә камиллијә чатан гадын анадыр. Ана нәчиб өвләдлар тәрбијә едән гадындыр. Ананын өвла-ды валидејинләринин башыны уча едир, хош әхлагы, елм вә исте'дады илә һамынын рәғбәтини газанырса, белә га-дын әсил анадыр.

J.Вәзир көркәмли шөхсијәтләрин һөјәтына даир марағлы фактлары тәһлил едәрәк белә бир нәтичәјә кәлир ки, ана-лар савадлы вә елмли олсалар, өз өвләдларынын габилиј-јәт вә исте'дадларынын үзә чыхмасына наил оларлар. Ана савадсыз вә авам олса, өвләдларынын исте'дад вә габилиј-јәтләри мәһв олуб кедәр. О, бөјүк бир үрәк ағыры илә гејд едир ки, ислам әләминдә бир нөфәр дә олсун јени бир шеј ихтира вә ичад етмәјиб. Авропада нә гәдәр адам ганунлар

көшф етмиш, ихтира вә ичадлар жапмышлар. Мәкәр аләми-исламда, бизләрдә габил аә маһир ушаглар јохдурму? Вардыр, лакин онлар ев тәрбијәсинин јохлугундан вә јашадыглары мүһитин мүзүр һавасындан исте'дадларына мејдан тапа билмирләр. Авам арвадларын дәвләтиндән ишыглар гаранлыға дөнүр. Ј.Вәзир гејд едир ки, Европа милләтләриндә белә дејил. Аналар һамыдан биринчи өз өвладларынын габилјјәт вә исте'дадыны көрүрләр. Буна дәлил Шиллер, Һете, Шенје, Ламартин, Һерберт кимиләринин тәрчүмеји-һалларыдыр. О, јана-јана јазыр ки, һәрках Шиллерләр, Һетеләр бизим арвадларын тәрбијәси илә бөјүсәјди, баггалдан, ја һамбалдан бири олуб адлары чохдан итиб кетмишди. Демәли, гадынлар тәһсил алмалы, елм өјрәнмәли, аилә-мәишәт һәјатынын камиллијинә наил олмалыдырлар.

Ј.Вәзир "Ана вә аналы" әсәринин сонунда һәгиги ананын камиллијини ачыб көстәрир. Низамлы, милли бир мәктәб гуртармыш, чох биликли, ачығфикирли бир арвад тәсәввүр единиз. Бу анадыр. Ананын гәлби дили илә, дили дә гәлби илә мүвафигдир. Һәгиги ана һәм физики, һәм дә мә'нәви чәһәтдән сағлам олар. Ана саламат вә тәрбијәли балаларыны көстәриб һәмишә фәхрлә дејәр: бу өвладлар мәнмидир. Ана белә һесаб едир ки, өвладсыз онун дирилији мејвәсиз бир ағач кимидир. Ана камилдир, асудәлик онун әхлагыны позмаз, намус она өвладлары гәдәр гижмәтли вә әзиздир. Ананын зинәти һәјадыр ки, о да бир көзәл тачдыр. Арвад бу тачы башына гојмаса, аналыг мүлкүнә султан олмаға ләјиг көрүлмәз. Әсил, һәгиги ананын бәр-бәзәји ев-ешијин сәлигәсидир, ушагларын тәмизлији вә тәрбијәсидир, аилә гаршысында ачдығы бол не'мәтли сүфрәсидир. Һәгиги ана милли бајрамлары тәнтәнә илә гејд етмәји, мусигини динләмәји, мәтбуатдан хәбәр тутмағы бачарыр. Ана халгынын учалығына, ағыл вә исте'дадына шүкүрләр едәр. Ана өвладларына халгыны танытмағ үчүн мүхтәлиф мөвзуларда сәһбәтләр едәр, тәбиәтин көзәллијини онларә нишан верәр. Уча дағларын һәјбәтини, чајларын ләтиф шырылтысыны, сүбһүн пак шәһләри илә бәсләнмиш гөнчәләри, көј-

ләрин бакирә сәһәри, инчә булудлары, түл думанлары, кечәләр интәһасыз вә нәһәјәтсиз көјүн сирри илә әһәтә олунмуш улдузлары бәләаларына танытмагла онларын үрәјиндә һәгиги бир дүнјапәрәтлик һисси ојадыр.

"Гызлар булағы" әсәриндә јазычы тәсвир олуан дөврүн руһуну, фәлсәфи фикрини ишыгландырмағ үчүн шифаһи әдәбијјатдан, этнографијадан, тарихи абидәләрдән, гәдим дөврдән бәһс едән елми әсәрләрдән јарадычылыгла истифаде етмиш, тарихимизин тутгун сәһифәләриндәки думаны говмаға чалышмышдыр.

Романдакы һадисәләр тарихин ән гәдим дөврүндә чәрјан етсә дә, орада ирәли сүрүлән мәсәләләр мүасир һәјатла сых бағлыдыр. Динч јашамағ, гәсбарлыгдан әл чәкмәк, һәр бир халгын өз истәјинчә һәјат гурмасыны тә'мин етмәк бүтүн дөврләр үчүн актуалдыр, бәрәбәрлик, азадлыг, сүлһ инсанлыгын өбәди арзусудур. Чәмијјәтин әхлагыны позан, ачлыг, диләнчилик, хәстәлик јажан мүһарибәләрин пискән-мәси бу күн дә актуал дејилми? Чәмијјәтин әсас үзләри кәнчләрин сағлам руһда, сағлам әгидәдә тәрбијәси, онларын мәнсуб олдуғу вәтәни вә халгы әсл вәтәндаш кими севмәси бу күн дә дигтәт мәркәзиндә дејилми? "Кәнчлик нечә јашамалыдыр?" суалына Ј.Вәзир романда белә чаваб верир: шәхсијјәтин јарадычы әмәјинә сәрбәстлик верилмәлидир. Чәмијјәтә јахшы фикирли, јахшы сөзлү вә јахшы һәркәтли кәнчләр лазымдыр. Ј.Вәзир һағлы оларағ Аһура Мазданын дили илә дејир ки, ән саваб ишләр сусуз јерләрә су чыхармағ, ағач әкмәк, көрпү салмағ, зәрәрли һәшәрәти мөһв етмәқдир. Торпағ дејир: мәни өкән шад, әкмәјән исә гәмкин олар. Ән фәрәһли јер чох тахыл әкилән, чәмәнлији, бол мејвә ағачлары олан јердир. Ән фәрәһли јер гадын, чолуг-чочуг, һәјван сүрүсү вә илхысы олан јердир.

Романда гәбиләләр арасы мүнәсибәтләр, адәт-ән'әнәләр чох көзәл тәсвир едилир. "Хоруз" гәбиләси адәтинә көрә, кәнчләр һәким мүәјинә едир, өвләнә биләчәјинә ичәзә верир. Бу кәнчләр сонра "Гоч" гәбиләсинә гыз арамаға кедирләр. Кәнчләрдән бири хәстәлик кечирдијинә көрә зәиф

иди. Она көрө она "Гоч" гәбиләсинә кетмәҗә ичазә верил-мир. Сағлам, гүвәтлә, әзәләли кәнчләр сыраҗа дүзүлүр. Онлары јүјүртдүрүб нәбзини јохлајырлар. Нәким һамынын сағламлығындан разы галыр. Зәиф оғлан мә'јус һалда да-јаныб кәнчләрә тамаша едирди. Нәким она јанашыб нәб-зинә вә дилинә бахыр. Бу баһар "Гоч" гәбиләсинә кедә бил-мәссән. Сәһһәтин јахшылашар, кәлән баһар кедәрсән.

Зәиф разы олмајарағ:

— Гачым, үрәјимә бахын, — деҗә һәкимдән рича етди.

Нәким бир аз дурухуб деди:

— Најды, гач!

Зәиф оғлан тәқрар гачыб һәкимин јанына кәлди. Рәнки ағыр, үрәји шиддәтлә чырпынырды.

— Oh! "Гоч" белә үрәҗә гыз вермәз! — һәким деди.

Зәиф оғлан јенә разы галмады, — Бир дә гачым, — деди.

Нәким белә әһвалат данышды: — Гәдим Гарс дәвләтинин пајтахты Нобәхр шәһәриндә мөшһур бир дәрзи варды. Пал-тар бичәндә малдан оғурларды. Бириси мал алыб онун ја-нына кетди. Дәрзи малы пиштахтанын үстүнә гојуб ачды, гајчыны көтүрдү вә бирдән бир шәрғи охуду. Шәрғи мүштә-ринин хошуна кәлди, һејрәтдән башыны итирди. Бу әснада дәрзи малын бир парчасыны кәсиб пиштахтанын алтына салды.

Мүштәри деди:

— Ај дәрзи, бир шәрғи дә оху.

Дәрзи чаваб верди:

— Бир шәрғи дә охусам палтарлығын чыхмаз.

Һамы күлдү. Зәиф лап чох күлдү. Бир дә гачса үрәк гүвәси чатмајачағыны дујарағ исрарындан ваз кечди.¹

Нәким мүәјинәсиндән сонра, адәтә көрә, кәнчләр хо-рузлара дән вериб, ел ағсагалы Нәмәстин мүгәддәс гәбрини зијарәт едир, мәзарын үстүнә чичәкләр дүзүр, әл-әлә вериб јаллы ојаңырдылар. Бундан сонра кәнчләр мүхтәлиф мәзмунлу һекајәтләри динләјир "Хоруз" гәбилә-

синин адәтинчә сонсуз гадынлара, кишиләрә көмәк едир, еви тәмизләдир, гары вә гочадан һалаллығ алырлар.

Кәнчләр гәбиләни тәрк едәрәк әзләриндән бир јадикар гојуб кетмәли идиләр. Онлардан әввәлкиләр арх чәкмиш, кәһриз чыхармыш, көрпү тикмиш, мөшә салмышлар. Кәнч-ләр бағ салмағы гәрара алдылар. Бир нечә күнә онлар јүз ағачла бир бағ салыб гәбилә шурасы нүмәјәндәләринә тәһвил вердиләр. Кәнчләр һәмин күн "Тәбиәтә пәрәстиш" адәтини ичра етдиләр. Бу бајрама бүтүн гәбилә топлаш-мышды. Мәчмәјиде бир габ су, бир аз торпағ вә одун парча-лары көтирдиләр. Нәр кәс диз чөкәрәк мәчмәјиә тәзим едиб нөгмә охуја-охуја онун ичиндәки торпағы барлы бир ағачын дибинә төкдүләр, одунлары дүз јердә галалајарағ, үзәринә чырпы јығдылар вә од вурдулар. Сонра сују әтрафа сәпәләјиб әл-әлә верәрәк ојамаға башладылар. Кишиләр, арвадлар вә ушағлар тонгалым әтрафына доланарағ оху-јурдулар.

Ј.Вәзир "Хоруз" гәбиләси оғланларынын "Гоч" гәбиләсинә кәләрәк Хоруз мә'бәдинин зијарәтинә кетмәләрини тәсвир едәрәкән чох орижинал сәһнә јаарадыр вә кәнчләр једди әрәнин сәһбәтини динләјирләр. Әрәнләрин сәһбәтләри бир-бириндән марағлыдыр. Биринчи әрән јарытариһи, ја-ры-әфсанәви әһвалат данышыр. Зәһмәтә, сәнәтә гижмәт вер-мәјән Даранын гоча сәнәткар Кејнәссарын башына көтир-дији фәаләкәтдән, онун тикдији мә'бәди дағытдығындан сөз ачан биринчи әрән дејир ки, Дара дүнјада һүснүбәрәбәри олмајан бир сарај тикдирмәк истәди. Мә'лум олду ки, бу сара-јы Кејнәссардан башға һеч ким тикә билмәз. Кејнәссары ахтардылар, кәздиләр, лакин ону тапа билмәдиләр.

Бир күн Дара ова кедир. Бир чејраны говарағ кәлиб бир комаја чатыр. Кечи дәриси илә өртүлмүш, узунсағгал бир гочанын архасы үстә узаныб көҗә тамаша етдијини көрүр. Чејран Дараны көрчәк сычрајыб гочаја сығыныр. Бундан һејрәтләнен Дара дејир:

— Гоча! Сән кимсән?

— Мән? ...Дүнјанын өн әзәмәтли адамы!

¹ Чәмәнзәминли Ј.В., Әсәрләри, 2-чи чилд, Бакы, "Елм", сәһ. 387.

- Өзәмәтин нәдәндир?
- Ондадыр ки, сәндән гачан мәнә сығыныр.
- Гоча, дүңжада ән бөјүк арзун нәдир?
- Арзусузлуг!
- Ән бөјүк һәгигәт һансыдыр?
- Инкар!
- Ән дүзкүн јол?
- Шүбһә!

Даранын марағы даһа да артыр вә бирдән сорушур:

- Кејнәссары танырсанмы?
- Танырам.
- Нәрәдәдир?
- Мәмләкәтиндә, сәлтәнәтиндә.
- Онун мәмләкәти һарададыр, тәбәәләри кимләрдир?
- Мәмләкәти мешә , тәбәәләри чејранлар.

Дара гочанын Кејнәссар олдуғуну билир. Она сарај тикмә-ји тәклиф едир. О исә етираз едир. Дара она ишкәнчә ве-рир, ахырда ону бүрчләрин бириндән ашағыја атырлар, ла-кин! Кејнәссар өлмүр, ону достлары һавада тутуб гачырыр-лар.

Икинчи әрәнин һекајәсиндә вәфалы вә зирәк гадынларын ишиндән данышылыр. һекајәнин башлыча идејасы одур ки, инсан нәслинин јарысыны тәшкил едән гадынлара инанмаг лазымдыр.

Үчүнчү әрәнин һекајәсиндә дејилир жи, еј инсанлар, сүл-һү, әмин-аманлыгы позмаг истәјән гүввәләрә гаршы мүба-ризәдә бирләшин!

Дөрдүнчү әрәнин һекајәтинин маһијәти одур ки, мүһари-бәләр фәлакәт јарадыр. Инсан һәмишә ајыг олмалы, сәәдә-ти күндәлик ишиндә, әлләриндә ахтармалыдыр.

Бешинчи әрәнин һекајәсиндә әсил мәһәббәтин мүгәддәс-лијиндән данышылыр. Мәһәббәт ирги ајрысечкилик таны-мыр. һекајәнин гәһрәманы олан кәнч гыз һејванлары һима-јә едәрәк, "инсанлары һејван шәклинә салан бир һәјаты мәмнунујәтлә тәрк едирәм!" — дејиб зәһәр ичир.

Алтынчы әрәнин һекајәсиндә ана мәһәббәтинин мүгәд-

дәслијиндән сөз ачылыр.

Једдинчи әрәнин һекајәсиндә тәнбәллик, сахтакарлыг тәнгид едилир. О јердә ки дөвләт башчысы өз мәнәфејини күддү, бөјүк-кичијә фәрг гојулмады, һәрч-мәрчлик гәрар тутду, һәрки-һәркилик ајаг алыб јериди, орада нә һөкүмә-тин, нә дә гајда-ғанунларын күчү олар.

Кәнчләрин тәнтәнәли гәбулуна һәср едилмиш мәчлисдә ағбирчәк Шибрә хатын, мүәллим Нимрад, идман мүәллими Бугатај, философ Илјус, сәнәткарларын нүмајәндәси Аһә-нәсб, һәким Кејһун иштирак едирдиләр. Мәчлисдә мүәлли-мин, кәнчләрин сағлыгына бадәләр галдырылыр вә дејилир ки, һәјат зәһмәтин мәһсулудур. Зәһмәт олмаса, дирилик дә олмаз. Зәһмәт, јалныз зәһмәт әбәдијәти тә'мин едир.

Ј.Вәзир кениш мејданда гызлар вә оғланларын идманла мәшгул олмасыны тәсвир едир. Онлар әввәлчә гачыр, сонра ағыр дашлары галдырырлар. Бәдәни инкишаф етдир-мәк, мөһкәмләндирмәк үчүн бир чох һәрәкәтләр едирләр. Сонра ох атма вә ат јарышы башлајыр. Јарышын галиблә-ринә һәдијәләр верәркән Шибрә хатун онларын алнындан өпүрдү.

Мусиги кәнчләрин идман јарышына јарашыг верир. Чүнки чисмани көзәлликлә руһи һүс аһәнк јарадыр. Мусиги руһу динчәлдир, инсани һиссләр тәлгин едир. Бунунла белә, руһ-да аһәнк доғурачаг бир гүввә варса, о да зәһмәтдир.

Ј.Вәзир гејд едир ки, кәнчләр гәбиләнин ән'әнәләрини, идман ојунларыны јеринә јетирәндән сонра Нимрадын мөк-тәбине кетдиләр. Бурадакы сәһбәтдән ајдын олур ки, мөк-тәбдә шакирдләрин бир-биринә, гәбилә үзвләринә бөјүк һөрмәти вар. Тәнбәллик едән јохдур. Идман тәнбәллији кө-күндән јох едир. Шакирдләр илин бүтүн сәртлијинә алы-шырлар.

Кәнчләр вәтәнин мүдафиәсинә һазыр олурлар. "Дүшмән гәбиләјә һүчүм едәрсә, вәзифәнә нә дүшүр", суалына чаваб верирләр: "чәмијјәтимиз јолунда шәрәфлә өлмәк!"

Кәнчләр гәбилә үзвләринә тикинти ишиндә јахындан көмәк едирләр. Кәнчләр сүр'әтлә даш вә палчыг верир вә

Х. 7. Ч.Мөммәдгулузаде вә У.Һачыбәјовун педагожи фикирләри

дивар һөрүрләр. Ишләәнләр јорулдугча вәзифәләр дәјишдирилир, јоруланлар мусиги аләтләриндә чалыр, о бириләр исе ишләјирләр. Кәнчләр хәстәханада хәстәләрин вәзијәти илә дә таныш олурлар. Тәмиз һава, јемәк, истираһәт бу ишдә бәјүк рол ојнајыр.

Ј.Вәзир "Гоч" гәбиләсинин дә өзүнәмәхсус аилә гурмаг мәрәсими олдуғуну тәсвир едәрәк кәстәри ки, "Гузгун" гәбиләсиндән кәлән оғланларла гызлар күләширләр. Әкәр оғлан гызы јыхарса вә сағ әлини гызын башына чәкәрсә "һәјатынын сонуна гәдәр мәнә табесән", — демәкдир. Әкәр гыз оғланын сағ голундан өпәрсә, бу, "Гүввәтини тәгдир едирәм", — демәкдир. Бундан сонра гыз оғлана једди тапмача сөјләр вә тапмасыны тәләб едәр. Оғлан тапмачаларын чавабыны вердикчә гыз сағ әлини оғланын сағ әлинин үстүнә гојар,

"Сәнә бағланмаг истәјирәм", — дејәр.

"Сәнә бағланырам", — дејә чаваб верирсә, шура рәиси онларын әлини көј отла бағлар.

Ј.Вәзир бунунла јалныз күчү, гүввәти тәгдир етмир, кәнчләрин ағыллы, мұһакимәли олмасына да үстүнлүк верир.

Ј.Вәзир мұхтәлиф тарихи дөврләрдә баш вермиш мұһарибәләри, инсанлара верилән ишкәнчәләри тәсвир едәндән сонра белә бир нәтичәјә кәлир ки, дүнјада ән бәјүк нәтичә мұһарибәсиз һәјәтдан ибарәтдир. Јалныз сүлһ вә зәһмәт бизә истираһәт тәмин едә биләр. Бу ики не'мәти әлдә етмәк үчүн торпаға отурмалыјыг. һәјәтын бир гануну вар, һәјәт көһнә үсулунда дурдугча су кими гохујур.

Ј.В.Чәмәнзәминли рәгсләрә бәјүк үстүнлүк верәрәк дејирди ки, Гафгаз рәгси чәсурлуг, кишилик, һүнәр, фәдакарлыг ифадәсидир. Ејни заманда, онда бир бәкарәт вә паклыг да вар.

Беләликлә, Ј.Вәзир бәдән тәрбијәси вә идманын сағламлыг, күмраһлыг васитәси һесаб етмишдир. Онун фикринчә, әмәк, мусиги, су, һава, күнәш шүасы, халг ојунлары, адәт вә әнәнәләри бәдән тәрбијәси вә идманын ән јажшы васитәләридир.

Чәлил Мөммәдгулузаде 1866-чы илдә Нахчыван шәһәриндә анадан олмушдур. Илк тәһсилени Нахчыванда алмыш, 1887-чи илдә Гори Мүәллимләр Семинаријасыны битириб кәнддә мүәллимлијә башламышдыр. 1898-чи илдә о, Еривана көчмүш, орада мütәрчимлик вә вәкиллик етмишдир.

Чәлил Мөммәдгулузаде "Почт гутусу" һекајәсини "Шәрги-Рус" гәзетинин редактору М.Шаһтахтлыја охумушдур. Шаһтахтлы һекајәни бәјәнмиш вә мүәллимләр өз гәзетиндә ишләмәјә дә'вәт етмишдир. Ч.Мөммәдгулузаде 1904-чү илдән "Шәрг-Рус" гәзетиндә ишә башламыш, 1906-чы илдә мәшһур "Молла Нәсрәддин" журналыны нәшр етмишдир. һәммин журнал әввәлчә Тифлиسدә (1906—1917), сонра бир мүддәт Тәбриздә (1921—1922) вә нәһәјәт Бақыда (1922—1931) фәсиләсиз олараг 25 ил нәшр едилмиш, Шәрг аләминдә бәјүк шәһрәт газанмышдыр.

Ч.Мөммәдгулузаде 1932-чи илдә Бақыда вәфат етмишдир.

Ч.Мөммәдгулузаде һәр чүр әдаләтсизлијин, һагсызлығын, зүлмүн дүшмәни олуб инсанлары бирлијә, гардашлыға чәгирмышдыр. О, "Молла Нәсрәддин" журналынын сәһифәләриндә тәрбијә, тәһсил, дил, әлифба, мәктәб, мүәллим, елм, мәдәнијәт, аилә тәрбијәси, инчәсәнәт мәсәләләринә даир чохла мөгалә, фелјетон чап етдирмиш, халгын хошбәхтлијини елмдә, тәһсилдә көрмүшдүр. Онун фикринчә, халгын ичтимаи јараларыны маариф, мәктәб васитәси илә сағалтмаг олар. Ч.Мөммәдгулузаде халг мөктәбләри шәбәкәсинин кенишләндирилмәсини, тә'лимин ана дилиндә апарылмасыны зәрури сајырды. О, тәһсилин вә тәрбијәнин мөгсәдини вәтәнпәрвәр, мұбариз, азадлыгы дүшүнән вә онун уғрунда фәдакарлыгла мұбаризә апаран, чәсарәтли, мәрд инсанлар јетишдирмәкдә көрүрдү. Ч.Мөммәдгулузаде дүнјәви тәһсилин тәрәфдары олуб мөктәбләрдә һәгиги тәһсил вермәји, елми биликләри өјрәнмәји тәләб едирди. О, мәк-

тәбләрдә һәндәсә, нәбатат, һејванат, елм, һикмәт (физика), тәбиәт, чоғрафија, жеоложија, астрономија елмләрини өјрәнмәји зәрури сајырды. О, халгы авамлыгы вә чәһаләтдән гуртармағын ән јахшы јолуну мәктәбдә көрүрдү. "Данабаш кәндинин мәктәби" әсәриндә о, бу мәсәләни әтрафлы тәсвир етмишидир.

Русија дәвләти Ираван губернијасында дәвләт һесабына үч мәктәб ачмағы гәрара алмышды. Бу мәктәбләрдән бири Данабаш кәндиндә ачылмалы иди. Газы, начальник, пристав, мәктәб инеспектору мәктәб ачмағ үчүн Данабаш кәндинә кәлирләр. Онларын һәр бири мәктәбин фәјдасындан нә гәдәр данышса да әһалини дүзкүн баша сала билмир. Газы әрәб ибарәләри илә падшаһа дуа едир, начальник, инспектор русча данышыр, сөзарасы "солдат" сөзү ишләнир. Бу сөз чәмааты даһа бәрк горхуја салыр. Чардан һеч бир хејирли иш көрмәјән вә көзләмәјән әһали ушағлары кизләдирләр. Бу заман јүзбашы Пирверди бәј ирәли чыхыр. Јүзбашы шаллагла адамлары һәдәләјир. Гасым киши чүр'әт едиб мүәллимдән ушағларын барәсиндә һағлы бир сөз сорушур:

"А ушғол! Гурбан олум сәнә, бир мәни баша сал көрүм, о ки дејирсән ушағлар охујуб адам олачағлар, бир мәнә де көрүм, нечә јә'ни адам олачағлар?"

Пирверди бәј мүәллиме мачал вермәјиб һирслә Гасым кишинин үстүнә чумур. О, дејир: "Әкәр ушағлар ушғола кәлмәселәр, мән сизинлә, бах бу шаллагнан данышачағам!"

Ҷ.Мәммәдгулузадә өз фикирләрини мүәллим һәсән бәјин дили илә белә верир: "Хејр, јүзбашы, мәни бағышлајасыныз, мән шаллагла ушағ јығмағын тәрәфдары дејиләм. Педагожи аләмә шаллаг јарамаз вә шаллаг күчү илә верилән дәрсләрдән бир фәјда һасил олмаз. Мән елә ганырам ки, чәтини икичә ајдыр, елә ки ушағлар икичә ај дәрсе кәлдирләр, онда аталары тәзә методун нәтичәсини өз көзләри илә көрүб дәхи мәктәбдән гачмајачағлар".

Бурадан ајдын олур ки, Ҷ.Мәммәдгулузадә педагожи мөсәләләри, јени үсулларын үстүнлүјүнү, әһалинин әһвал-руһијәсини, психолокијасыны јахшы билир. О билир ки, јени

үсуллу, дүзкүн педагожи әсаслар үзәриндә гурулан мәктәби чәмаат аз бир вахтда севиб ону дүзкүн гијмәтләндирәчәкләр. "Данабаш кәндинин мәктәби" әсәриндә јени мәктәбдә тә'лимин сәс үсулу илә апарылмасы кениш тәсвир едилир. Бурада һәм дә тә'лим просесиндә мүәллимин истифадә етдији тәрбијәви тәрзләр, кәндлиләрин јени дәрс үсулуну асанлыгла баша дүшмәләри дә верилир.

Ҷ.Мәммәдгулузадәнин тәсвир етдији мәктәб бүтүн габағчыл өлкәләрдә кениш јајылмыш үсули-чәдид мәктәбидир. Бу тип мәктәбләрдә ушағларын јахшы охумалары үчүн һәр чүр шәраит вардыр. Мәктәбин көзәл бинасы, сәлиғәли, ишығлы дәрс отағлары вар. Синиф отағларында ушағлар ики-ики скамјаларда әјләшир. Синиф отағында јазы тахтасы, стол, стул вә с. вардыр. Мәктәбин вә тәһсилин вахты, мүддәти мүәјјәндир. Мәктәбин тәдрис планы вар. Бура ана дили, рус дили, һесаб, тәбиәт, чоғрафија вә шәриәт фәнләри дахилдир. Дәрсләр чәдвәл үзрә кезилир, тәнәффүсләр верилир. Һәр дәрсдән сонра зәнк чалыныр, ушағлар тәнәффүсә чыхырлар.

Үсули-чәдид мәктәбинин мүәллимләри өзләринә гаршы тәләбкардырлар. Онлар мүхтәлиф үсуллардан вә әјани вәсаитләрдән мәһарәтлә истифадә едилрәр. Мүәллимләр дәрсдә ушағларын дүзкүн отурмаларына нәзарәт едир, ичазәсиз данышмаларына јол вермир, суал вермәләринә шәраит јарадыр, ушағлара әдәб гајдаларыны өјрәдирләр. Мүәллим әјаниликдән кениш истифадә едир, тәдрис просесиндә һәр бир шејин шәклини көстәрир, әшјанын формасына, рәнжинә, көмијјәтинә, һиссәләринә ушағларын диггәтини чәлб етмәклә онлары марағландырыр, онларда һәртәрәфли гаврајыш вә тәсәввүр јаратмаға чалышыр. Мүәллим тә'лимин принципләриндән мәһарәтлә истифадә едир, тә'лимдә ардычыллыға, биликләрин мөһкәмләндирилмәсинә, материалын шуүрлу мөнимсәнилмәсинә диггәт јетирир. Ҷ.Мәммәдгулузадә тә'лим просесиндә мөһкәм интизамы јүксәк гијмәтләндирәрәк һәр чүр чәзанын әлејһинә чыхырды. О дејирди ки, мүәллим өз билији, бачарығы,

мәденијәти, нәзакәти, көзәл даврашы, садәлији, инсанпәрвәрлији вә с. илә әһали арасында нүфуз газанмалыдыр. Ч.Мәммәдгулузадә елмә, алимә һөрмәтлә жанашмағы тәләб едир. Онун фикринчә, елм халга хидмәт етмәлидир. О, кәңчләрә али тәһсил вермәји зәрури сәјур.

Ч.Мәммәдгулузадә тә'лимин ана дилиндә апарылмасы мәсәләсинә хүсуи дигәт јетирди. О, бу мәсәләни "Әлифба", "Кәләчәк" фелјетонларында, "Тәрчүмеји-һалым", "Дили тутулуб" вә б. мәгаләләриндә кениш шәрһ етмәклә ана дилинин тәмизлијинә дә бөјүк әһәмијәт верир. О, тә'лимин ана дилиндә олмасы, онун инкишафы, сафлығы, халга јабанчы, әчнәби сөзләрдән тәмизләнмәси уgrundа чәсәрәтлә мүбаризә апармыш, ана дилини бәјәнмәјәнләри кәскин тәнгид етмишдир. Бу мәсәлә "Анамын китабы" драмында даһа кәскин гојулмушдур. Мирзә Чәлилә көрә, гуртулуш, истиглалијәт, азадлыг уgrundа мүбаризәдә бирлик олмалыдыр. "Анамын китабы"ндакы охумуш гардашларын бәләсы онларын халгдан ажры дүшмәләридир. Вәтән өвлады огуллу-гызлы, бөјүклү-кичикли һамы әл-әлә вермәлидир. Сәјјарәләр күнәшин әтрафында фырландығы кими, вәтән балалары да өз аналарындан ажрылмамалыдырлар. Бу һәгигәти анламајанлар, буна әмәл етмәјәнләр өмүр боју пешиман олачаг, вицдан әзабы чәкәчкәләр.

Ч.Мәммәдгулузадә дәрсликләрә, китаблара јүксәк гижмәт верир вә ана дилиндә дәрсликләр јазмағы тәләб едирди. Онун фикринчә, халг күтләсинин савадланмасында, мәрифәт газанмасында әсас көмәкчи васитәләриндән бири китабдыр. Китабсыз билик јохдур, билликләр китаблардыр. Буну јахшы билән М.Чәлил јазырды: "Мән вәсијјәт едирәм ки, вар-јохуму сатыб пул еләсинләр вә јаздыгым әһвалатлары версинләр чала вә китаблары мүфтә пайласынлар гара чамәата". Бу, онун бөјүк вәтәндашлыг арзусу иди.

М.Чәлил гадын азадлығы, гызларын тәһсили, тәрбијә мәсәләләринә бөјүк дигәт јетирди. О, бу мәсәләләрим "Ханымлар ичмаи", "Јени гыздан әски сөз", "Гәрб вә бизим гадынлар", "Гыз вә нәнә", "Ики балыш", "Киши кәлир",

"Ханын тәсбәһи", "Ојунбазлар" вә с. әсәрләриндә үрәк агрысы илә шәрһ етмишдир. О дејирди ки, Шәрг гадыны Мирзә Фәтәлинин комедијаларында илк дөфә сәһнәјә чыхыбдыр, орада данышыбдыр, күлүбдүр, аглајыбдыр вә орада биринчи дөфә кишиләр ичиндә изһар-вүчуд ејләјибдир. Мирзә Фәтәлинин бу комедијалары зүлмәт ичиндә бир нур иди. Онун гадын тилләринин һамысы фитри габилијјәт вә көзәлликләрин һеч бириндән мөһрум дејилләр. Сәламәт, чүр'әт, дилавәрлик, сәбат — һамысы бунларда вар. Онларын јалныз тәк бир дүшмәни вар ки, о да елмсизликдир, авамлыгдыр. Бу зәкалы вә гејрәтли гадынлар кәләчәкдә алмыш олдуглары тәрбијә вә елмин тәсири алтында инсанлыг һүгүндан акаһ олачаг. О, әһалинин, хүсусилә јохсулларын, гадынларын, гызларын мәктәбдән, тәһсилдән кәнарда галмасыны бөјүк дәрәд һесаб едир вә гызларын жениш дүнјакөрүшүнә саһиб олмаларыны, һәр чүр ичтимаи вә бејнәлхалг һадисәләрдән, дүнја сијасәтиндән баш чыхара билмәләрини арзулајырды. "Бу ишләрин чарәси нәдир" адлы мәгаләсиндә о гејд едирди ки, гызларымызын дәрдинин чарәси вар. Бунун чарәси балача гызларымыза тәрбијә вермәк вә охутмагдыр. Елә ки гызларымыз елмли вә тәрбијәли олуб өз гәдирләрини билдиләр, онда өзләри нечә рафтар етмәји биләрләр. М.Чәлил валидејнләрә мүрачиәтлә дејирди: "Лазымдыр чалышмаг, чалышмаг, чалышмаг. Ушағыны гој дәрәс дилләри охусун, елмләрдән, фәнләрдән хәбәрдар олсун, сәнәти, тичарәти өјрәнсин".

Ч.Мәммәдгулузадә мәктәбин вә аиләнин гаршысында кәнч нәсли нәчиб вә мүгәддәс әхлаги кејфијјәтләр руһунда тәрбијә етмәји гојурду. О, илк сырада вәтәнпәрвәрлији гојурду. М.Чәлил әсәрләриндә халгы вәтән наминә фәдакарлығы, зүлмә гаршы үсјана чагырырды. Вәтәнпәрвәрлији јалныз оғланларда дејил, гызларда да тәрбијә етмәји зәрури сәјурды. "Философлар" фелјетонунда бә'зи адамларын Авропа гадынларына "әхлагсыз" ады вермәсинә е'тираз едәрәк јазырды ки, Авропада вәтәнни јаделли дүшмәндән мүдафиә едән вәтәнпәрвәр фирәнк гызы Жанна д'Арк башы-

на 20 миндэн чоҳ вэтэнпэрвэр топлайыб вэтэнин азадлыгы үғрунда вурушмушдур. Авропа гадынлары ичөрисиндө минлөрлө гадын тапылар ки, епм, фәнн вө маариф алөминдө бөүк һүнәрләр көстөрмиш, өз халгынын вө вэтэнинин ифтихары олмушлар.

М.Чөлил "Лал" адлы бирпәрдәли пјесиндө инсанлары вөтәнпәрвәрлијө, инсанпәрвәрлијө чагырыр. Эсәрдә күчәдә ағлајан алты вө сәккиз јашлы ики ушаг тәсвир едиллир. Бу ушаглар ханиманларындан ајрылмыш, ата-аналарыны итирмишләр. Онларын сәсинә бир интеллигент, бир чиновник, бир мө'мин, нәһајәт, сәнәти мөлүм олмајан бир лал кәлир. Зәнк сәсини ешидән интеллигент ушаглара ики шаһы атыб кәдир. Азан сәсини ешидән мө'мин дә кәдир. Нәһајәт, ушагларын јанында анчаг лал галыр. Бу лал мәрһәмәт һисси илә чошараг, ағлајан ушаглары гучағына алыб тәсәлли верир вө оводур. М.Чөлил миллијәти, сәнәти, пешәси вө әмлак вәзијәти мөлүм олмајан бу кишини лал олдуғу үчүн дејил, кар олдуғу үчүн тәсвир вө тәриф едир. Онун тәсвир етдији шәһәрин күчәсиндә зијәлылар, чиновникләр, тачирләр, мө'минләр мүһитиндә јетим, кимсәсиз, торпағындан дидәркин дүшмүш ушагларын һалына галан јеканә адам лалдыр. Нә үчүн? Чүнки бу лал һәм дә кардыр, кар исә зәнк сәсини, јә'ни мүасир хөријәти шүарларыны ешитмир. Бу кар азан сәсини, јә'ни дин нүмајәндәләринин һилә вө јаланыны ешитмир. Бу лал шәхс мәнфәәтини күдмүр, буна көрә дә инсанлыг һиссләрини итирмәмишдир. Бу адам балача ушагларын пәришанлығына јаныр, онлара бачардығы көмәји едир. Бунунла М.Чөлил демәк истәјир ки, кимсәсиз ушаглара анчаг мүасир рәсми мүһит вө еһкамдан узаг, әсил инсани һисләрә малик олан адамлар гајғы вө мәрһәмәтлә јанаша биләләр. Намы үчүн фәлакәт, дәһшәт кәтирән мүһарибәјә дә бир груп адамлар бир фүрсәт, газанч мәнбәји кими бахырлар. Лал адам әсил халг нүмајәндәсидир. Әсил һуманист һиссләрә садә халг маликдир. Халгын ушаглары халгын өзү васитәси илә тәрбијә олунмалыдыр.

Ч.Мәммәдгулузадә мусигијә, нәғмәјә јүксәк гиймәт верир

вө "Елм мусиги" фелјетонунда мусигинин мәктәб програмына дахил едилмәсини алгышлајырды. О, әсәрләриндә мусигинин естетик тәрбијәдәки ролуну хүсуси гејд едир вө сифидәнкәнар тәшкил едилән тәдбирләри бәјәнирди.

Ч.Мәммәдгулузадә әгли, әхлаги, естетик әмәк тәрбијәси илә јанашы ушагларын физики тәрбијәсинә дә диггәт јетирмәји тәләб едирди. О, ушағын һәтта ана бәтниндә олдуғу заман мүһафизә олунмасыны, сағлам јетишмәсини зәрури сајыр вө дејирди ки, физики чәһәтдән сағлам нәсил јетишдирмәк үчүн әввәлчә һамилә аналар мүһафизә олунмалыдыр. Онлары һәмишә раһат вәзијәтдә сахламаг, һирсләндирмәмәк, јахшы гидаландырмаг, чоҳ ағыр ишләр көрдүрмәмәк вө с. кими тәләбләри нәзәр алмаг вачибдир.

М.Чөлил аилә тәрбијәсинә бөүк әһәмијәт верирди. Онун фикринчә, ушағын кәләчәк хошбәхтлијини дәриндән дүшүнмәјән, тәрбијә јолларыны билмәјән валидејн ушагларыны јахшы тәрбијә едә билмәз. Ушағын тәрбијәсинә һәм ата, һәм дә ана мөс'улијәт дашыыр. Аиләдә ушаглары јахшы тәрбијә етмәк үчүн аилә үзвләри, хүсусилә ата-аналар арасында достлуг, мөһрибанлыг вө һәм'рәјлик олмалыдыр.

М.Чөлилә көрә, аилә тәрбијәсинин јахшылашмасы үчүн Азәрбајҗан гадынларынын савадланмасы, елм, тәһсил алмалары зәруридир. О, бу мәсәләни "Аилә тәрбијәси" адлы мәгаләсиндә јазырды: "Кәрәк бу өчнәби өврәтләриндән төвөггә едәк ки, әввәлән, бир әлифба китабы ачыб гојсунлар бизим мүтәшәххис' ханымларын габағына вө бунлара јазы-позу өјрәтсинләр ки, әрләри бир күн өвдә олмајанда ики кирвәнкә әтин, үч кирвәнкә чөрәјин һесабыны билсинләр. Санијән, бу өчнәби өврәтдән төвөггә едәк ки, һалал өврәтләримизә ушаға тәрбијә вермәји өјрәтсинләр, мүтәшәххис ханымларымызын ушаглары... бурунларыны бөркләри илә силмәсинләр. Салисән, биз кәрәк өчнәби өврәтләриндән илтимас едәк ки, мүтәшәххис өврәтләримизә бир аз сәлигә өјрәтсинләр, төвөггә едәк ки, һеч олмаса 6-7 ил мүтәшәххис

¹ Мүтәшәххис — көркәмли, танынмыш, габагчыл

ханымларымыза дәрс десинләр, әгл вә камал өйрәтсинләр”.

Ч.Мәммәдгулузадә мүүллим һазырлығына бөјүк әһәмийәт верирди. Мәктәпләрдә мусәлман ушагларынын азлығындан шикајәт едән М.Чәлил чар ма'мурларынын мүүллим кадрларынын һазырланмасына лагејд јанашдыгларыны кәскин тәнгид едирди. О дејирди ки, Ериван семинаријасы 25 иллик фәалијәтиндә анчаг 8 нәфәр мусәлман мүүллими һазырламышдыр. Һалбуки әввәлдән ахыра гәдәр Ериван семинаријасы рус ушаглары илә долу олуб. Семинаријанын директору Миропијев һаггында М.Чәлил белә јазырды: “Бир мусәлман ушагы кәлиб әризә версәјди ки, мән истәрәм семинаријә кирәм, чәнаб Миропијев әјилиб диггәтлә бахарды чаванын үзүнә вә әризәсини гајтарыб верәрди вә дејәрди: “Бала, сәни кәтүрә билмәрәм, ондан өтрү ки, гашын гарадыр”.

Ч.Мәммәдгулузадә дәрин биликли, саф, тәмиз әхлаглы, вәтәнпәрвәр, һуманист, тә'лим-тәрбијә ишинин устасы олан мүүллимләр јетишдирмәји зәрури сајыр вә мәктәбдә мүүллим коллективи арасында һәмрә'јлик, сәмиимийәт, достлуг вә хејрихаһлыг мүнәсибәтләри олмасыны тә'лим-тәрбијә ишинин мүһүм шәрти һесап едирди. О, кәләчәк нәслин јахшы тә'лим-тәрбијә алмасыны чәмијјәтин вә халгын сәадәти сајырды.

Ч.Мәммәдгулузадә драм әсәрләриндә (“Чәј дәсткаһы”, “Өлүләр”, “Данабаш кәндинин мәктәби”, “Анамын китабы”, “Дәли јыгынчагы” вә с.), һекајәләриндә (“Почт гутусу”, “Данабаш кәндинин әһвалатлары”, “Уста зейнал”, “Гузу”, “Гурбанәли бәј”, “Атлар дајанды” вә с.), фелјетонларында тәсвир етдији авамлығы, наданлығы, фанатизми кәскин сатира атәшинә тутмуш, инсанлары елм, тәһсил алмаға, дүнја алимләриндән өјрәнмәјә, мүүллимә, валидејнләрә һөрмәт вә әһтирама чагырмышдыр.

М.Чәлилин зәнкин ирсиндәки педагожи инчиләрдән истифаде етмәк һәр бир мүүллимин, тәһсил ишчинин борчудур.

Үзејир һачыбәјов 1885-чи илдә Ағчабәдидә анадан олмушдур. Онун ушаглыг вә кәнчлији Шушадә кечмишдир.

Үзејир илк мусиги тәһсилени Шушадә ән јахшы ханәндә вә сазәндәләрдән алмышдыр. О, “Муғам” вә “Тәсниф” охујар, сәси һамынын хошуна кәләрди.

Ү.Һачыбәјов ибтидаи тәһсилени Шушадә рус-татар мәктәбиндә алмышдыр. 1892-чи илдә һәммин мәктәби битирән Ү.Һачыбәјов тәһсилени давам етдирмәк мәгсәди илә Загафгазија мүүллимләр семинаријасына дахил олур. Семинарија илләри Үзејирин дүнјакөрүшүнүн формалашмасында мүһүм рол ојнајыр. О, семинаријадә тәдрис олунан диккәр фәнләрә јанашы мусиги тәһсили вә мусиги нәзәријәси илә бағлы елмләрә дә хусуси мараг кәстәрир, бир нечә аләтдә чалмагы өјрәнир. О, виолончел, скрипка вә нәфәсли аләтләрдә чала билирди.

О вахт семинаријадә тәләбәләрин мүхтәлиф сәрбәст мөвзуларда инша јазмаларына хусуси диггәт јетирилди. “Мән кәләчәкдә нә иш кәрәчәјәм” мөвзусундаки иншасында Үзејир белә јазырды: “Мән мәктәпләримиз үчүн ана дилдә һесап, чографија вә с. дәрс китаблары тәртиб едәчәјәм”.

1904-чү илдә Ү.Һачыбәјов Гори семинаријасыны битириб Чәбрајул гәзасынын һадрүт кәнд мәктәбинә мүүллим тә'јин олунар. О, дәрс демәклә јанашы “Каспи” гәзетиндә мүхтәлиф мөвзуларда мәгаләләрә чыхыш едир. 1905-чү илдә Ү.Һачыбәјов Бақыја кәлиб “Һәјат” гәзетиндә ишә дүзәлир. О, 1905 — 1908-чи илләрдә мүүллимлик етмәклә јанашы редаксияларда да ишләјир. О, дөврүнүн Ч.Мәммәдгулузадә, Ә.Һагвердијев, Н.Нәриманов, Һ.Әрәблински кими танымыш зијалылары илә јахынлыг едир. Ү.Һачыбәјов 1907-чи илдән башлајараг тә'лим-тәрбијә вә маариф саһәсиндә бир сыра мүһүм ишләр кәрүр. 1907-чи илдә “Мәтбуатда истифаде олунан сијаси, һүгүги, игтисади вә әскәри сөзләрин түрки — руси вә руси — түрки лүгәти”ни вә ибтидаи мәктәпләрин шә'бәләри үчүн “Һесап мәсәләләри” дәрслијини нәшр етдирир. О, һәмин илдә Бақыда кечирилән мусәлман мүүллимләринин гурултајына нүмәјәндә вә катиб сечилир.

XX Әсрин илк ониллији һәм Ү.Һачыбәјовун вә һәм дә

үмүмөн Азербайжан халгынын мөдәни һөҗатында угурлу вә әләмәтдар илләр һесаба олунур. Милли операнын әсасы бу илләрдә гоҗулур, илк мусигили комедија бу илләрдә җараныр, илк лүғәт вә илк дәрсликләр, рус әдәбијатында илк тәрчүмәләр бу илләрдә мөјдана чыхыр .

1908-чи илдә "Ничат" чәмијјәти драм вә опера әсәри үчүн мүсабигә е'лаң едир. Ү.Һачыбөјов "Лејли вә Мәчнун" операсы илә һәммин мүсабигәдә иштирак едир. Мүсәлман һәҗәтында илк опера олан "Лејли вә Мәчнун" һ.Әрәблинскинин режиссорлуғу вә дирижорлуғу илә 1908-чи ил январын 12-дә Бақыда һ.З.Тағыјевин театрында бөјүк угурла ојнанылыр. Операнын мүвәффәғијјәти Үзејирин шөһрәтини даһа да артырыр .

"Каспи" гәзетинин 1909-чу ил 2 декабр тарихли нөмрәсиндә җазылмышды: "Җәнч композитор Үзејир Һачыбөјовун илк тәчрүбәси олан "Лејли вә Мәчнун" операсы Шәргин "Ромео вә Чүлјетта"сы иди".

Ү.Һачыбөјов 1909-чу илдә Азербайжан мусигили комедија мәктәбинин илк гарангушу олан "Әр вә арвад" әсәрини җазды вә әсәр 1910-чу илдә тамашаја гоҗулду. 1909-чу илдә онун икинчи опера әсәри "Шејх Сән'ан" Азербайжан сәһнәсинә вәсигә алды. О, 1910-чу илдә "Рүстәм вә Сәһраб" операсыны җаратды. 1911-чи илдә "О олмасын, бу олсун" әсәри тамашаја гоҗулду. һәммин әсәрә Г. бәј Ширвански адлы бир мүәллиф белә гижмәт вермишди: "О олмасын, бу олсун" бизим јени доғулмагда олан драм әдәбијатымыза бөјүк һәдијјәдир".

1912-чи илдә Ү.Һачыбөјовун "Шаһ Аббас" вә "Хуршид бану" операсы тамашаја гоҗулур. һәммин илдә онун "Әсли вә Кәрәм" операсы сәнәткар шөһрәтинә дөјәрли бир әләвә олду.

Ү.Һачыбөјов даһа јүксәк сәвијјәли әсәрләр җазмағ арзусу илә јашајыр. О, 1911-чи илдә ики ил мүддәтинә Москваја охумаға кедир. Лакин мадди чәтинлик чәкән Ү.Һачыбөјов тез бир заманда Бақыја гајыдыр. О, 1913-чү илдә Петербург консерваторијасында охумушдур. "Аршын мал алан" муси-

гили комедијасыны орада җазыр.

"Азербайжан Демократик Чүмһуријјәтинин јашадығы илләрдә Ү. Һачыбөјов Азербайжанын дәвләт һимнини җазыр. Бу дәврдә о, "Азербайжан милли маршы", "Азербайжан маршы" адлы маршлар да җазмышдыр".¹

Азербайжанда совет һакимијјәти гуруландан сонра Ү.Һачыбөјов бүтүн билик вә бачарығыны мусиги елми вә сәнәтинин инкишафына һәср едир. Мусиги мәктәблеринин ачылмасы, Азербайжан Дәвләт Консерваторијасынын тәшкили, јүксәк сәвијјәли мусиги кадрларынын јетишдирилмәси вә с. мәсәләләр Ү.Һачыбөјовун ады илә бағлыдыр. О, консерваторијанын илк ректору олур.

Ү.Һачыбөјовун шаһ әсәри олан "Короғлу" операсы 1937-чи илдә бөјүк мүвәффәғијјәт газаныр.

Ү.Һачыбөјов 1948-чы ил нојабрын 23-дә вәфат едир.

Ү.Һачыбөјов ана дилиндә мәктәбләрин ачылмасы, дәрс китабларынын мәзмунлу олмасы, мәктәбләрин педагожи вә методики принципләрлә ишләмәси вә с. мәсәләләрә хүсуси әһәмијјәт верирди. "Икинчи ил" мәғаләсиндә тә'лим вә тәрбијә мәсәләләриндән бәһс едән Ү.Һачыбөјов җазыр ки, ушағын тә'лим вә тәдриси јахындан узаға, мө'лумдан гејри-мө'лума кетмәк јолу илә олмалыдыр.

Ү. Һачыбөјов мүәллимә, онун шәрәфли әмәјинә јүксәк гижмәт верирди. "Мүәллимлији өзү үчүн пешә һесаба едән кәсин гәлбиндә тәрбијә вә тә'лимә һеч бир шөвг вә һәвәси јохдурса, һеч бу ишә киришмәсин", — дејирди. О, ана дилиндә мәктәбләрин олмамасындан шикајәтләнерәк дејирди ки, Бақы кими мүсәлман шөһәриндә бир түрк ибтидаи мәктәби јохдур. Онун фикринчә, милли мәктәбләрин вәзифәси ана дилини ушағлара мүмкүн гәдәр мүкәммәл өјрәтмәклә јанашы рус дилини дә онлар тә'лим етмәлидир. О, маарифсизлији ән бөјүк горху һесаба едирди. Онун фикринчә, маариф вәтәнин, халгын инкишафы — азадлығы демәкдир.

¹ Феречов С., Ү.Һачыбөјовун ики маршы, "Әдәбијат вә инчәсәнәт" гәзети, 14 ијул 1989.

Милләтин ојанмасы ишиндә мөдәнијјәти зәрури шәрт кими гәбул едән Ү.Һачыбәјов дејирди ки, XX әсрдә бүтүн аләмдә чари олмага башламыш мөдәнијјәт селинин габаны һеч бир шәјлә алмаг олмаз. О, милләти елм өјрәниб чәсарәтли олмага чағырыр вә дејирди ки, чүр'әтсиз һәмишә чүр'әтлинин ајагалтысы олар. Чүр'әтли огул јох мәнзиләсиндә олан ата евини абад едәр, чүр'әтсиз исә атасынын абад евини харабазара дөндәрәр.

Ү.Һачыбәјов әсәрләриндә аилә тәрбијәсинә дә кениш јер вәрәрәк дејирди ки, ушагларын дүзкүн инкишафы илкин тәрбијәдән — аилә тәрбијәсиндән чох асылыдыр. Валидејнләр өвләдларынын тәрбијәси гајгысына галмалыдырлар ки, онлар сәрбәст јашамаға гәдәм гојдугда мәишәтин тиканлы јолундан гохмасынлар. Оун фәкринчә, валидејнләр ушагларын биликли, әмәксевәр вә һөјата һазыр олан вәтәндашлар кими јетишдирилмәсинә мәс'улијјәт дашыјырлар. Нүмунә ушагларын тәрбијәсиндә мүһүм рол ојнајыр.

Беләликлә, XX әср Азәрбајҗаны Ү.Һачыбәјовун ады илә бағлыдыр.

Оун јарадычылығындакы Антеј гүдрәтинин, Һеркулес әзәмәтинин сирләрини һәлә чох-чох нәсилләр өјрәнәчәкдир.

Х. 8. Ф. Аҗазадә вә Н. Нәримановун педагожи көрүшләри

Фәрһад Мәшәди Рәһим оғлу Аҗазадә Шәргли 1880-чи илдә Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. Фәрһад 1893-чү илдә Чамал бәј Фәтәлибәјовун ачдығы мәктәбә кедир. Бу мәктәбдә ана дили, рус дили, һесаб, нәғмә, рәсмхәтт фәнләри тәдрис олунурду. Ушаглар скамјаларда отурурдулар. 1895-чи илдә Чамал бәј мәктәби битирән Фәрһады өзү илә Горијә апарыр. Фәрһадын һазырлығы јохланыландан сонра 1895-чи ил сентјабрын 1-дән о, кичик һазырлыг синфинә дахил едилир. Фәрһад Аҗазадә 1900-чү илдә семинаријаны битирир. О, семинаријада рус дилини мүкәммәл өјрәнир.

Фәрһад јахшы скрипка да чалырды. 1908-чи илдә Ү.Һачыбәјовун "Лејли вә Мәчнун" операсынын илк тамашасында о, скрипкачы кими иштирак етмишдир.

Ф.Аҗазадә 1900-чү илин сентјабр ајында Хачмазда мүәллимлијә башлајыр. О, бир илдән сонра Шушаја кедир вә орада Шуша шәһәр мәктәбиндә мүәллимлик едир. О, 1905-чи илин декабрында Бақыја кәлир. Ф.Аҗазадә 1-чи "Рус-мүсәлман" мәктәбинин III шөбәсиндә мүәллим ишләјир. О, һәм дә "Иршад" гәзетиндә ишләјир. Бир илдән сонра (1906-чы илдә) о, 4-чү "Рус-мүсәлман" мәктәбинә мүәллим тәјин олунур.

Азәрбајҗан зијалылары, о чүмлөдән Ф.Аҗазадә мүәллимләрин гурултајыны чағырмағы гәрара алырлар.

1906-чы ил август ајынын 15-дән башлајан мүәллимләрин I гурултајы Азәрбајҗанда мөдәни һөјатын чанланмасы, мәктәб вә маарифин тәрәғтиси үчүн хәјли иш көрмүшдур.

Гурултајда ашағыдакы мәсәләләр мүзакирә едилмишдир:

1. Мөвчуд програмлары нәзәрдән кечириб заманын тәләбинә ујғун програм тәртиб етмәк.
2. Јени програмла ујғун дәрсликләр јазмаг.
3. Охумаг вә јазмаг үсулуну асанлашдырмаг.
4. Кәнд мүәллимләринин мадди вә мәнәви вәзијјәтинә даир.
5. Мүәллимләр һазырлајан семинаријанын програмыны мүзакирә едиб тәкмилләшдирмәк.

Гурултајын чағырылмасында Һ.Зәрдаби, Ф.Аҗајев, С.С.Ахундов, А.Шаиг, Ү.Һачыбәјов, Маһмудбәјовлар вә Н.Нәримановун хүсуси тәшәббүс вә сәјләри олмушдур.

Гурултајда педагожијакә даир мә'рузәчи мә'лум дејилди. Гурултаја сәдр Һ.Зәрдаби, мүавин Н.Нәриманов, катиб Ф.Аҗајев сечилир.

Мүсәлман мүәллимләринин II гурултајы 1907-чи ил августун 25-дә Бақыда чағырылыр. Бу гурултајда Һ.Зәрдаби, Н.Нәриманов иштирак етмишди. Һ.Зәрдаби вәфат етмишди. Гурултај әрәб әлифбасында ислаһат апармағы тәклиф етмиш, нүмунә дәрсләри демәк үчүн тәчрүбәли мүәллимләри

мүөжөн етмиш, гызларын тәһсилә чәлб едилмәсини, жени чапдан чыхмыш програм вә дәрсликләри нәзәрдән кечир-мәји гәрәра алмышды. Сүнни вә шиә мәсәләси дә кениш мүзакирә едилмишди. "Өмәр мәктәби", "Әли мәктәби" адланан мәктәпләр бирләшдирилди.

Ф.Агазадә 1909-чу ил сентјабрын 1-дән "Сәадәт" мәктәбинә мүдир мүавини тә'јин едилди. Бу мәктәбин мәгсәди һәким, мүәллим, мүһәндис, һүгүгшүнас, техник вә с. сәһәләр үзрә милли кадрлар һазырламагдан ибарәт иди. Бурада дәрсләр ана дилиндә кечирилирди. Харичи дилләрдән әрәб, фарс, алман, франсыз вә рус дилләри өјредилирди.

Ф.Агазадә артыг јахшы методист вә педагог кими таны-нырды. О, 1912-чи илдә "Әдәбијат мәчмүәси" адлы мүн-тәхәбат тәртиб едир вә һәмин илдә "Каспи" мәтбәәсиндә нәшр етдирилди. 1914-чү илдә биринчи дүнја мүһарибәси башлајыр. Ф.Агазадә Ј.Әлијевлә бирликдә мүһарибә едән дәвләтләр һаггында китабчалар нәшр етдирмәк гәрәрына кәлирләр. Аз кечмәмиш Ф.Агазадәнин "Фирәнккистан" адлы китабы чап едилди.

Азәрбајҗанда совет һакимийјәти гуруландан сонра Ф.Ага-задә әлифба мәсәләсини јенидән мејдана атыр. О, 1921-чи илдә "Коммунист" гәзетиндә силсилә мәгаләләрлә чыхыш едир. О, һәмин мәгаләләриндә әрәб әлифбасынын чәтин-лијиндән бәһс едәрәк латын графикасына кечмәји зәрури сајырды. Галдырылмыш әлифба мәсәләсини Н.Нәриманов, Д.Бүнјадзадә, С.Ағамалы оғлу кими дәвләт хадимләри дә бөјөндиләр.

1922-чи илдә Јени Әлифба Комитәси тәшкил едилди. Комитәјә сечиләнләр сырасында Ф.Агазадә дә варды. Ф.Агазадә латын графикасы тәрәфдарларынын һазырла-дыгы лајиһәни Јени Әлифба Комитәсинә тәгдим едир. Нә-мин ил о, "Нә үчүн әрәб һәрфләри түрк дилинә јарамыр" адлы елми әсәрини јазыр. Комитә жени әлифба ил гәзет нәшр етмәји гәрәра алыр. 1922-чи ил сентјабрын 22-дә илк дәфә олараг "Јени јол" гәзети латын графикасы әсасында дүзәлдилмиш жени әлифба илә чыхмаға башлајыр. 1922-чи

илдә Ф.Агазадәнин С.Ахундзадә вә М.Ч.Мәһәммәдзадә илә бирликдә "Јени түрк әлифбасы" адлы дәрслији нәшр еди-лир.

1923-чү илдән башлајараг әрәб әлифбасы илә бәрәбәр жени әлифбаны да рәсми дәвләт әлифбасы кими гәбул ет-мәк һаггында Азәрбајҗан Мәркәзи Ичрайијә Комитәси вә Халг Комиссарлары Шурасы декрет верди.

1926-чы ил февралын 26-дан мартын 6-дәк Бақыда I Түрколожу гурултај кечирилир. Гурултајда Ф.Агазадә "Түрк дилләринин орфографиясы" мөвзусунда мә'рузә илә чы-хыш едир. О гејд едирди ки, түрк дили үчүн јазыда фонетик принципи әсас кәтүрмәк ләзимдыр. 1926 — 31-чи илләрдә Ф.Агазадә јорулмаг билмәдән Јени Әлифба Комитәсиндә сә'јлә чалышыр, бир-биринин ардынча мәгалә вә китаблар јазыр. Ф.Агазадә 1931-чи илдә вәфат едир.

Ф.Агазадә тәһсилә бөјүк әһәмијәт верир вә дејирди ки, "нәкәр" јох, "ага" олмаг үчүн тәһсил алмаг ләзимдыр. О, халг ојатмаг, ону елмә, маарифә һөвәсләндирмәк үчүн тәблиғаты әсас васитәләрдән бири һесаб едирди.

Ф.Агазадә тәһсилин һамы үчүн үмуми вә зәури олмасы-ны тәләб едирди. О, тәһлимин мәзmunуна, тәдрис планы, програм вә дәрсликләрин тәртибинә гајгы илә јанашыр, дүнјәви елмләрин әсасларынын өјрәнилмәсини зәури са-јырды. О, тәртиб етдији дәрсликләрә шифаһи халг әдәбиј-јаты классикләринин әсәрләриндән нүмунәләри вә с. дахил едирди.

Ф.Агазадә мүәллимә, онун шәхсијәтинә јүксәк гижмәт вериб дејирди ки, мүәллим халгын милли ојанышыны, ин-тибаһыны тә'мин едән гүдрәтли амылди. Мүәллим ушагла-ры өвлад мәнәббәти илә севмәли, онлары вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә етмәлиди. Ф.Агазадә мүәллимләрин апар-бирләриндән өјрәнмәләринә, тәчрүбә мүбадиләси айма-ларына хүсуси диггәт јетирилди. Көркәмли алим вә мүәл-лим һ.Зәрдабинин мүәллимлик мәнәрәтини нүмунә кәстә-рил, онун тәһлимдә уғур газанмасынын сәбәбләрини изаһ едәрәк јазырды ки, шакирдләрин китабында гејд олунан

мөвзуларла кифајәтләнмәјән һәсән бәј чох мәсәләләри әләвә өрәдирди. Онун үсулу чох вахт дәрси "хитабә" вәси-тәсила кечмәк иди. Бу үсулдан ушағлар чох мә'лумат кәсб едирдиләр. Она көрә дә мәрһум һәсән бәј мүсәлман вә рус шакирдләри арасында севимли мүәллим олмушдур.

Ф.Ағазадәјә көрә, вәтәнин кәләчәји мүәллимдән, мәктәб-дән асылыдыр. Она көрә дә мүәллимләр савадлы, биликли, ярадычы олмалыдыр.

Ф.Ағазадә тәрбијә мәсәләләринә, пионер ушағ тәшкилаты ишинин мәзмунуна, пионер ганунларына вә диқәр мәсәлә-рә дә әсәрләриндә тохунмуш, марағлы фикирләр сөјлә-мишдир.

Нәриман Нәчәф оғлу Нәриманов 1870-чи ил апрелин 14-дә Тифлис шәһәриндә анадан олмушдур. 1882-чи илдә Гори мүәллимләр семинаријасы нәздиндәки ибтидаи мәктә-бә, 1885-чи илдә исе семинаријаја дахил олур. 1890-чы илдә семинаријаны битирән Н.Нәриманов бүтүн һәјатыны халғ маарифинә һәср едир. О, Тифлис губернијасы Борча-лы гәзасынын Гызылһачылы кәндиндә педагожи фәалијәтә башлајыр. Кәндин керилији, әһалинин наданлығы "Надан-лыг" (1894) әсәри үчүн материал верир.

Н.Нәриманов 1891-чи илдә Бакыја кәчмүш С.М.Гәнизадә-нин көмәји илә А.И.Победонестевин 6 синифли прокимна-зијасынын һазырлығ шә'бәсинә мүәллим гәбул едилмиш-дир. О, һәмин мәктәбдә беш ил фәалијәт көстәрмишдир.

Н.Нәриманов мүәллимлик етмәклә јанашы 1894-чү илдә Бакыда илк милли гираәтхана-китабхана тәшкил едир. О, С.М.Гәнизадә илә бирликдә 1896-чы илдә ушағлар үчүн "Совгат" адлы журнал нәшр етмәк истәмиш, ләкин буна наил ола билмәмишди. Н.Нәриманов 1900-чү илдә "Мәктәб" адлы педагожи журнал нәшр етмәк үчүн бир даһа Гафғаз сензура комитәсинә мүрациәт етмиш, ләкин јенә дә мүсбәт чаваб алмамышдыр.

Н.Нәриманов 1902-чи илдә имтаһан вериб орта тәхсил һағында аттестат алыр вә тәхсилени давам етдирмәк үчүн Одесса Университетинин тибб факултәсинә дахил олур.

1905-чи ил ингилабы заманы "Һүммәт" партијасына дахил олур. Н.Нәримановун ингилаби фәалијәтини чар һөкүмәти диғгәтлә изләјирди. Она көрә дә онун фәалијәти нәзарәт алтына алыныр. О, 1909-чу илдә Тифлиسدә һәким ишләјир. Ләкин чох чәкмир ки, о, һәсб олунур. Н.Нәриманов једди ај Метак галасында сахланылдығдан сонра Нәштәрхана сүркүн едилир. Тә'ғибләр, сүркүн ону руһдан салмыр, даһа кәркин ишләјир, мүхтәлиф гәзәтләрә мәғаләләр кәндәрир, халғын маарифләнмәсини зәрури сајыр. О, һәлә "Надан-лыг" драмында дејирди ки, бизи наданлығдан јалныз мәк-тәб, мәктәб вә мәктәб хилас едәчәкдир.

Н.Нәриманов 1913-чү илдә Бакыја гајыдыр вә "Гара шәһәр" хәстәханасында һәкимлик едир. О, әдәби фәалијә-тини давам етдирир, "Пир", "Бир кәндин сәркүзәшти" һека-јәләрини јазыр, мәтбуатда мүхтәлиф мөвзуларда мәғалә-ләрлә чыхыш едир.

1917-чи илдә Нәриманов "Һүммәт" тәшкилатына рәһбәр-лик едир вә Азәрбајҗан дилиндә чыхан "Һүммәт" гәзетинин баш редактору олур. Азәрбајҗанда совет һакимијәти гурул-дугдан сонра Н.Нәриманов Азәрбајҗан ССР Халғ Комиссар-лары Советинин сәдри вәзифәсиндә ишләјир. О, Загафга-зија Федерасијасы Иттифағ Советинин сәдрләриндән бири вә ЗСФСР-дән ССРИ МИК-ин сәдри сечилир. Н.Нәриманов 1925-чи илдә Москвада вәфат едир.

Н.Нәриманов ушағлар дәрин мәнәббәтлә јанашыр, онла-рын шәхсиндә кәләчәјин гуручуларыны көрүрдү. "Надан-лыг" драмында көһнә кәндин дәһшәтли мәнзәрәләри, мүәл-лимин чәкдији әзаб-әзијәт тәсвир едилир. Бурада маариф илә чәһаләт, тәрәгги илә иртича, јениликлә көһнәлик гар-шы-гаршыја кәлир. Маарифчилик арзулары илә көндә мү-әллим кәлән Мәһәммәдаға аддымбашы манеәләрлә, дүш-мәнләрлә үзләшир. Нәсиһәтләр, чағырышлар фајда вер-мир. Ахырда гачағ дүшмүш гардашы Вәли дә она дүшмән кәсилир. Мәһәммәдағаја көмәк едән кәнч Өмәр фанатикләр әлиндә фәчиәли шәкилдә һәлак олур. О, өләркән дејир: ...мәни наданлығ, авамлығ мәнв етди.

Н.Нәриманов "Дилин бәласы, жахуд Шамдан бәј", "Надир шаһ" драмларында саф мәнәббәти, Надир шаһын өлкәдә апардығы ислаһатлары тәсвир едирди.

Н.Нәриманов "Баһадур вә Сона" романында вичдан, мәнәк азадлығы, шәхсийәт, мәнәббәт азадлығы вә с. үмүмбәшәри мәнәсәләри тәрәннүм едирди.

Н.Нәриманов мүәллимә, мүәллим шәхсийәтинә жүксәк гижмәт вериб дејирди ки, һәр бир милләтин мэдәни тәрәггиси мәнәтлә, мәнәтбин тәрәгги тапмасы исә мүәллимләрә бағлыдыр. Мүәллим јалһыз ушғларын мүәллими дејил, һәм дә өзүнүн мүәллиmidир. Ушағлара гајғы вә мәнәббәти олмајан мүәллимин тәлим вә тәрбијәси сәмәрәсиз, нәтичәсиз гағар. Мүәллимин ушағлара шәфәти оларса, мүәллим мәнәсәдинә асанлығыла чатар. Н.Нәриманов мүәллим кадрларынын һазырлығыны зәрури сајырды. О, дејирди ки, семинаријаны гуртаран мүәллимләр өз дилини, әдәбијјатыны лајигинчә билиб ибтидаи мәнәтләримиздә охујан ушағлара зәмәнәнин тәләбиндә тәлим версинләр, милләт вә вәтән үчүн тәрбијәли, мәлуMATлы балалар һазырласынлар.

Нәриманов Гори семиријасынын Азәрбајчан шәбәсини Азәрбајчан шәһәрләриндән биринә көчүрүлмәсини лазым билирди. О, чәмијјәт гуручулуғу үчүн ләјагәтли, чәс'ур, чүр'әтли вә дәјанәтли, доғручул вә вичданлы адамлар јетишдирмәји мүәллимләрин башлыча вәзифәси һесаб едирди: "Сизин тәрбијәниздән чыхан чаванларымыз кәрәк чәс'ур, чүр'әтли вә дәјанәтли олсунлар. Јә'ни бир парча чәрәкдән өтәри икиүзүлүк етмәсинләр, филанкәсин хошуна кәлмәк үчүн "гатыға гарә" демәсинләр". О, мүәллимләрә мүрачиятлә дејирди: "Амандыр, јолдашлар! Буна јахшы фикир верин, мәнәсәбдән өтәри јалан сөјләјән, күндә вичданыны сатан икиүзү адамлар бизим чәмијјәтә үзв ола билмәзләр".

Н.Нәриманов елмә, тәһсилә жүксәк гижмәт верәрәк халгын елмә вә тәһсилә јијәләнмәсиндә үч мүһүм мәнәә олдуғуну билдириди. "Бунлардан биринчиси, аталарымызын елмсиз олмасыдыр. Аталарымызын елмсиз олмалары бизим гаранлығыдан ишыға чыхмағымыза, је'ни тәһсил алмағымыза, дүн-

јәви елмләри өјрәнмәјимизә мане олурду. Тәһсил ишиндәки икинчи чәтинлик көһнә мәнәтләрдә, хүсусилә моллахаларда һөкм сүрән тәлим методлары иди. Милли гәзет, милли әдәбијјат јох иди. Ағызларымыз бағлы, фикирләримиз дағыныг, һалымыз гајәт-пәришан иди. Ушағларын тәһсиллини чәтинләшдирән үчүнчү мәнәсәлә аналарымызын савадсызлығы иди. Бу јаман бәла, мәнәсәтти мүһарибә иди",— дејән Нәриманов буну кәнчләрин тәһсиллине мане олан ән бөјүк бәла һесаб едирди.

Н.Нәриманов һәр үч мәнәәјә гаршы чидди мүбаризә апарырды. О, 1911-чи илдә Бақыда нәшрә башлајан "Мәнәт" журналынын биринчи нөмрәсиндә чап етдирди "Әзиз балалар" адлы мәгаләсиндә јазырды: "Биз кедән јол дашлы, ити тиканлар сәпилмиш оларкән, сизин һәјатынызын јолу ишыг, тәмиз, јумшаг көрүнүр".

Н.Нәриманов ана дили вә онун тәдрисинә жүксәк әһәмијјәт верир, Азәрбајчан дилинин тәмизлији уғрунда мүбаризә апарырды. О дејирди ки, милләтин дилини билмәмиш онун дәрдинә дава етмәк чәтиндир. Мүәллимлик сәнәтини һәкмилик сәнәти илә мүгајисә едән Н.Нәриманов дејирди ки, һәким азара көрә дәрман вердији кими, мүәллим дә тәләбә көрә билик вермәлидир. Нахашун руһуну тәмизләмәкдәнсә, ганыны тәмизләмәк лазымдыр. Онун фикиринчә, инсанын дили онун ганыдыр. Ган тәмиз оландә үрәк јахшы фәалијјәт көстәрдији кими, дилин дә саф вә тәмиз олмасы инсанын, милләтин тәрәггисинә сәбәб олур.

Н.Нәриманов тәлимин ана дилиндә апарылмасыны зәрури сајырды. О, ана дилинин тәрбијәви әһәмијјәтини гејд едәрәк дејирди: "Ана дили! Нә гәдәр рәғиғ, нә гәдәр али, һиссијат-гәлбијјә ојандыран бир кәлмә! Нә гәдәр өзәмәтти, нә гәдәр мәнәтшәм, нә гәдәр мүгәддәс бир гүввә! Ана дили! Бир дил ки, мәнәрибан бир вүчүд өз мәнәббәтини, шәфәғәти-мәдәрәнәсини сәнә о дилдә бәјан едибдир. Бир дил ки, сән һәлә бешикдә икән лајлај шәклиндә өз аһәнк вә ләтафәтини сәнә ешитдириб, руһун ән дәрин кушәләриндә нөгш бағлајыбдыр".¹

¹Нәриманов Н., Мәгаләләр вә ниггләр, 1-чи чилд, Бақы, "Азәрнәшр", 1971, сәһ. 98-99.

Н.Нәриманов Азәрбајчан дилинин тәмизлијини һәмишә горумуш вә "Бә'зи јолдашлара чаваб" адлы мәғаләсиндә јазмышды: "Түрк ушағлары нәинки Пушкинин, һәтта Шекспир вә Шиллерин ше'рләрини өјрәнмәлидирләр. Лакин буну о заман едә биләрик ки, һәр шејдән әввәл әсил халғ шаири доғма Сабинин һејрәтли, мүбариз ше'рләрини, халғ шаирләри Вагифин, Закирин, Видадинин ше'рләрини өјрәнмиш олсунлар".

Н.Нәримановун јарадычылығында аилә, аилә тәрбијәси, гадын, гадына мүнәсибә кими мәсәләләр дә мүһүм јер турсун. Н.Нәриманов чәмијјәтин нормал инкишаф етмәси үчүн гызларын тәһсил алмасыны, елм өјрәнмәләрини зәрури сәјрды.

Һазырда гызларын елм өјрәнмәси, ичтимаи мәсәләләрдә кишиләрлә бәрәбәрһүғлу олмалары зәманәнин мүһүм тәләбидир.

Н.Нәриманов гадын азадлығы вә тәһсили илә әләғәдар галдырылан мүзакирә вә мүбаһисәләрдә өз фикирләрини билдирди. Бу мүбаһисәләр Ј.Вәзирин бәдии әсәрләри илә әләғәдар иди. Ј.Вәзир гадын мәсәләсинә даир 1913-чү илдә "Арвадларымызын һалы", "Ганлы көз јашлары" адлы әсәрләри илә әләғәдар оларағ бәрк мүбаһисә дүшмүшдү. Ј.Вәзир "Ана вә аналы", "Чаршаб" адлы мәғаләләр јазмыш вә бә'зи мәсәләләр һағгында Н.Нәриманов "Мөһтәрәм Јусиф бәј Вәзировун суалларына чаваб" адлы мәғаләсиндә онун суалларына чаваб вермәклә јанашы, гадын азадлығына даир өз фикирләрини дә билдирмишди. Н.Нәриманов дејирди ки, чаршаб бизим гадынларын инкишафына мане олан ән ијрәнч бир шејдир. Чаршаба бүрүнмүш гадынларын күчәдә көрүнмәси бир нөв маскарада бәнзәјир. Мүсәлман әләми бир маскарад әләмидир. О дејирди ки, бир заман кәләчәкдир ки, бизим гадынлар чаршабдан азад олачағлар. Н.Нәриманов чаршабы арвадларын зәнчири һесаб едир вә дејирди ки, бу зәнчир кеч-тез ғырылачағдыр.

Н.Нәриманов гадынларын тәһсилини гадын азадлығы мәсәләсинин тәркиб һиссәси һесаб едир вә гадыннын охун-

масыны, елмли олмасыны вачибә билирди. Онун фикринчә, кәләчәк чәмијјәтин тәлеји аналарын өз ушағларына вердији тәрбијәдән һејли асылыдыр.

Н.Нәримановун фикринчә, тәрбијәнин мәғсәди өз вәтәнини, халғыны севән, мәрд, мүбариз, хејрхаһ, инсанлығы хидмәт едән, елми биликләрлә силаһланмыш, мәнәвијјәтча пак, сағлам, күмраһ, шүүрлу инсан јетишдирмәкдир.

Н.Нәриманов инсан шәхсијјәтинин тәшәккүлүндә тәрбијәнин ролуну јүксәк гижмәтләндирмәклә ичтимаи мүһитин дә бөјүк рол ојнадығыны гејд едирди. Онун фикринчә, оғурлуғ, гулдурлуғ, ган төкмәк, инсан вә милләт балаларыны ајағялын, башычағ чөлләрә салыб елмдән мәһрум етмәк вә с. мөвчуд чәмијјәтин, мүһитин вә верилән тәрбијәнин нәтичәсидир. Н.Нәриманов дејирди ки, һәр шеј тәрбијә иләдир. Инсана нечә тәрбијә версән, елә дә олар. О, бу фикрини "Надир шаһ" әсәриндәки Надирин образында ифадә едир. Надир ушағлығда атасы илә гулдурлуғ етдијинә көрә дајысы ону данлајыб халғына, милләтинә, вәтәнинә хидтәм етмәјә чағырыр, көз јашы төкүр. Надир дајысынын нәсиһәт вә көз јашларындан нәтичә чыхарыб вәтәни, халғы, милләти хилас едәчәјинә анд ичир.

Дүнја шөһрәтли Ү.Һачыбәјов "Надир шаһ" драмына јүксәк гижмәт верәрәк дејирди ки, бу әсәр мүсәлман күтләләринин тәрбијә едилмәсиндә бөјүк рол ојнамышдыр.¹ Надир шаһ халғ арасындан кәлән, гулдурлуғда ад чыхаран, сонралар дајысынын тәһрики илә дөвләт, вәтән наминә дөјүшләрә кәдән, гәһрәманлығлары илә шөһрәт газанан тарихи бир шәхсијјәтдир. Надир шаһ падашаһ олса да, дөврүнә көрә феодал Ираны үчүн мүтәрәғги план һазырлајырды. Харичи дүшмәнләри илә һесаблашандан сонра Надир шаһ өлкәдә ислаһат апармағ истәјирди. О, тутдуғу мөвгејин мәс'улијјәтини вә әһәмијјәтини јахшы билирди. Надир шаһ өз планларыны ән чох е'тибар етдији вәзиринә белә дејирди:

"Икинчи фикрим будур: көрәкдир Инчил бизим дилә тәрчүмә олуна. Һәр падашаһа лазым кәлир гејри-тајфанын ди-

¹ Һачыбәјов Ү., Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, 1965, сәһ. 198.

лини билсин. Таинки гејри-тајфа илэ дилинэ мұвафиг рэфтар олунсун.

Үчүнчү фикрим... Моллаларын ихтиярыны азалтмаг. Бир дөвлөт ки, моллалар ихтиярында жашады, о дөвлөтдө төрөгги олмаз. Дөвлөтэ даир ганунлары бирдөфалик руханилөрдән алмаг керәкдир.

Дөрдүнчү фикрим будур: керәкдир мәним падшаһлығымда фәгир вә сәфил тапылмаја... Хүласә, башымда чох фикрләр вар... Үмидварам ки, бунларын һамысы дүзәлә..."

Надир шаһын ағзындан бу сөзләр чыхан кими руһанилөрин һәјәчан вә фитнәләри башлајыр. Шаһын оғлуну она дүшмән кими гәләмә верирләр. Ата өз оғлунун көзүнү чыхартдырыр, сонра да пешиманчылыгдан изтираб чәкир.

Н.Нәриманов Надир шаһлары тәрбијә едән, дүзкүн жола, халгына, милләтинә хидмәт етмәјә сәсләјән Чавад кишилөрин дили илэ адамлары вәтәнә, халга хидмәтә, јашшылыг етмәјә чағырырды. Онун фикринчә, илк нөвбәдә јашлылары тәрбијәси гајгысына галмаг вачибдир. О, өвладларын мәһкәмәләрә дүшүб һәбсхана диварлары арасында чүрүмәләринин, аналарын көз јашларынын сәбәбләрини влидејнләрдә көрүр вә дејирди: күнаһ өзүмүздәдир, вахтында лазым олан тәрбијәни вермәјиб өз әлимизлә ушагларымызы одда јандырмышыг.

Н.Нәриманов тәләб едирди ки, ушагларә дүзкүн тәрбијә вермәк үчүн валидејнләр өзләри тәрбијәли олмалыдыр. Инсан дүз олуб доғру данышмалыдыр. Јалан вә әјрилијин ахыры јохдур. Әввәл-ахыр бу ишләр ашкар олур вә инсаны бәднам едир.

Н.Нәриманова керә, тәрбијәнин гүдрәтли васитәләриндән бири вә башлычасы мәктәбдир. Мәктәб халгын, кәнчләрин төрәггиси, тәрбијәси үчүн ән мүһүм васитәдир. Тәрбијә елмин күчү илэ олар. Она керә дә мәктәбләрин олмасы вачибдир.

Н.Нәриманов әхлага, әхлаг тәрбијәсинә, дүзкүнлүјә, доғручулуға, вәтәнпәрвәрлијә, милләтсәвәрлијә, әмәксәвәрлијә, халглар достлуғуна, ирадәли олмаға, мәрдлијә, чә-

сурлуға хүсуси әһәмијјәт верир вә һәмин кејфијјәтләрин кәнч нәсилдә тәрбијә едилмәсини зәрури сајылырды.

Н.Нәримановун фикринчә, вәтән инсанын евидир. Нечә ки евиндә һәр бир шејә ихтиярын вар, нечә ки евин бәдхәтлији сәни гәм дәрјасына мүбтәла едир, хошбәхтлији шад едир, елә дә өзүн үчүн вәтән билдијин мәмләкәтдә ихтиярын керәкдир ола... Бу һиссијјат, бу мәһәббәт, бу ихтијар олмасы, елә мәмләкәтә вәтән демәк олмаз.¹

Н.Нәримановун фикринчә, һәр бир шәхсин ләјағәти онун вәтәнә хидмәти илэ өлчүлүр. Вәтәнин гүдрәтини о кимсә биләр ки, онун вәтәнлә руһи рабитәси олсун, вәтән лә бир јердә ағласын, бир јердә күлсүн. Әсил вәтәнпәрвәрлик һәр бир кәсин вәтән мәнәфејинә әмәли фәалијјәт кәстәрмәсидир. Онун фикринчә, мәмләкәтин һәр бир оғлу һамы үчүн, һамысы бир оғлу үчүн ишләмәли вә јашамалыдыр.

Н.Нәриманов әмәји јүксәк гәјмәтләндирир вә дејирди ки, инсанын руһуну учалдан бир чох шеј варса, онун ән биринчиси зәһмәтдир. Онун фикринчә, әмәк инсанда достлуг, доғручулуг, сәмиимийјәт, төвәзәкарлыг, сәдәлик, инсанпәрвәрлик кими әхлаги кејфијјәтләрин формалашмасында мүһүм рол ојнајыр. Инсан әмәји сәјәсиндә учалыр.

¹ Нәриманов Н., Мәгаләләр вә нитгләр, 1-чи чилд, сәһ.94.

АЗӘРБАЙҖАН ДЕМОКРАТИК РЕСПУБЛИКАСЫ ДӨВРҮНДӘ МӘКТӘБ ВӘ ПЕДАГОЖИ ФИКИР

XI. 1. Азәрбайҗан Демократик Чүмһуријәтинин маариф сәһәсиндәки ислаһатлары

Азәрбайҗан Демократик Республикасы милли ән'әнәләрин, әдәби, һүгуи, фәлсәфи фикрин, милли "мән" вә милләт дәвләт шүурунун, бүтөвлүкдә исә халгын азадлыг һәрәкәтин тарихинә ганунаујунлуғун мәнтиги јекуну кими тәшәккүл тапмышдыр. Азәрбайҗанда Демократик Республика гансыз вә гадасыз, зорсуз вә чәбрисиз баш вермишди. Бурада бүтүн вәтәндашларын бәрәбәр һүгуу тәмин едилди, онларын һүгуулары дәвләт тәрәфиндән горунурду. Кишигадын, мүсәлман, хирстиан, түрк, гејри-түрк, чинс вә милли фәрг гојмадан, варлы-касыб, саһибкар-ишчи, торпаг саһиб-муздур, ејрәтмән-тәләбә, мөһтәрәм-чаһил, синиф, мәсләк, тәбәгә, рүтбә, вәзифә, нәсил, билки имтијазы арамадан бүтүн вәтәндашлар мәмләкәтин идарә олунамасында иштирак едир, ганун верән гурумлара кирмәк һаггында да саһиб идиләр. Бурада мәктәб, елм, техника тәрәфсиз тутулб. Ондан мүстәгил, намуслу Азәрбайҗан вәтәндашы тәрбијә етмәләри истәнилирди. Нәр кәс нә истәрсә сөјләр, охујар, јазарды. Бунлар 1918-чи ил мај ајынын 28-дә е'лан олу-

нан Азәрбайҗан Демократик Чүмһуријәтинин маариф мәрәсимәси иди. 1918-чи ил декабрын 7-дә чүмһуријәт парламанынын илк ичласы олур. Бу мүнәсибәтлә Ү.Һачыбәјов јазырды: "Көзләр вар ки, дүнөнә гәдәр әсир вә гул олан бир милләти бу күн сәрбәст көрмәк истәмир; гулаглар вар ки, лал едилмиш бир дилин сөз сөјләмәсини ешитмәк истәмир; гәлбләр вар ки, бир әсрдән артыг мөһкум галан бир милләтин бу күн һаким дејил, јалныз мүстәгил вә азад олмасыны гәбул етмәк истәмир".

Јарандығы илк күндән кәнч чүмһуријәт халгын маариф-ләнмәсини өн плана чәкир. Азәрбайҗан Демократик Чүмһуријәтинин маариф сәһәсиндәки ислаһатларына ашағыдакылар дахил иди:

1. Тә'лим ана дилиндә апарылыр. Азәрбайҗан дили рәсми дәвләт дили е'лан едилди. Ана дилиндә дәрсликләрин нәшр олунамасы зәрури сајылыр.

2. Үмуми ибтидаи тәһсил лајиһәси һазырланыр, кәндләрдә, шәһәрләрдә јени мәктәпләр ачылыр.

3. Дарүлмүәллимин шәбәкәси кенишләнир. Бу јолла өн мүрәккәб вә чәтин вәзифәни — милли мәктәпләр үчүн мүәллим һазырланмасы вәзифәсини һәлл етмәк үчүн Гори Мүәллимләр Семинаријасынын Азәрбайҗан бөлмәси Газага көчүрүлүр, чох чәкмир ки, маһир педагог вә методист, икичилдлик "Азәрбайҗан әдәбијаты тарихи"нин мүәллифи Ф.Кәчәрлинин бөјүк сә'ји нәтичәсиндә 1918-чи илин ноябрында семинарија өз гапыларыны кәләчәјин кәнч мүәллимләринин үзүнә ачыр.

4. Түркіјәдән чохлу мүәллимләр дө'вәт олунор.

5. Гызлар мәктәпләри ачылыр вә мәктәпләрин шәбәкәси кенишләндирилир.

6. Мәктәб јашындан бөјүк олан вәтәндашлар үчүн кечә курслары ачылыр. Гадынлар үчүн исә фәрди күндүз курслары тәшкил едилди.

7. Азәрбайҗан кәнчлијини елм вә техника өсринә һазырламаг үчүн Бақы Университети ачылыр.

8. Јүзә јахын кәнч мүхтәлиф сәһәләрдә тәһсил алмаг

үчүн дәвләт һесабына Европанын университетләринә вә жүксәк техника мәктәпләринә кәндәрилик. Бир о гәдәр кәнчин дә Истанбулда тәһсил алмасы гәрара алыныр.

XI. 2. М.Ә.Рәсулзадәнин педагожи идејалары

Мәммәд Әмин Рәсулзадә 1884-чү ил январын 31-дә Бакынын Новханы кәндиндә руһани аиләсиндә анадан олмушдур. О, С.М.Гәнизадәнин мүдир олдуғу икинчи "Рус-мүсәлман" мәктәбинә дахил олмуш, ораны битирдикдән сонра Бакы техники мәктәбиндә рус дилиндә тәһсиллини давам етдирмишдир. О, он једди јашында оларкән мүсәлман кәнчләр тәшкилатыны јаратмышдыр. О, һәм дә "Мүсәлман социал-демократ", "Һүммәт" тәшкилатынын јарадычыларындан бири олмушдур. Мүһаричәтдә оларкән Иран Демократик Партијасынын (1910) әсасыны гојмушдур. Рәһбәри олдуғу "Мүсават" партијасы Азәрбајҗанын мүстәғиллик бәјрағыны галдырмыш, өзү исә Азәрбајҗан Милли Шурасынын сәдри сечилән кими АДЧ-ин јаранмасыны (1918, 28 мај) бүтүн дүңјаја јаймышдыр.

Аз вахтда АДЧ чох иш көрмүш, халгын ојанмасына вә өзүнәмәхсуслугуну дәрк етмәсинә шәраит јаратмыш, тарихи әһәмијәти олан ишләр көрмүшдур. Сталинин "Бу бир ил јарымлыг һакимийәтиниң әрзиндә халга нә верә билдиниз?" суалына чавабында М.Ә.Рәсулзадә белә демишдир: "Чох шеј верә билмәдик. Амма милли азадлығын нә олдуғуну баша салдыг. Азча да олса милли истиглал дадыздырды".¹

Ејни фикри Фәтәлихан Хојски дә тәсдиг етмиш вә демишдир: "Һөкүмәтин фәалијәтиндә нә гәдәр гүсур вә нөгсан олмушса да, јол кестәрән ишыгы јылдызы бу олмушдур: милләтин һүгүгү, истиглал вә хејри".²

О, дөврүнүн зиддијәтләрини дәриндән тәһлил едәрәк белә бир нәтичәјә килирди ки, Биринчи дүңја мүһарибәси бөјүк Русија ингилабыны доғурду. Бөјүк Русија ингилабы исә милләт һүгүгуну бүтүн кенишлији илә мејдана атмышды. О, дејирди ки, һагг верилмәз, алынар.

Јени јарадылмыш АДР јашадығы 23 әј әрзиндә мүһүм сијаси, мәдәни тәдбирләр һәјата кечирмиш, мәркәзи Тифлидән Кәнчәјә, орадан да Бакыја көчүб харичи мүдахиләјә гаршы чыхмыш, милли ордунун тәшкилине бөјүк сәј кестәрмишдир. АДР 1920-чи ил апрелин 28-дә сүгута уғрајыр, онун рәһбәрләри тәғиб едилер. М.Ә.Рәсулзадә исә Лаһында һәбс едилер. Сонра Сталинин кестәриши илә азад олунур, онунла Москваја кедир, бир мүддәт орада ишләјир. 1922-чи илдә һелсинки шәһәринә кедир, орадан Парисә, даһа сонра Истанбула кәлир вә 1955-чи ил мартын 6-да Анкарада вәфат едир.

М.Ә.Рәсулзадәнин јарадычылығында мәдәнијәт, маариф, мәктәб, вәтәнә, халга хидмәт, милли фәдакарлыг вә с. мәсәләләр мүһүм јер тутур. О, тәһсилли мәзмуну, демократикләшдирилмәси, һуманистләшдирилмәси, мүәллим шәхсијәти һаггында гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. Онын тәһсилли демократикләшдирмәси идејасынын әсасыны халгын әдәбијәтины, тарихини, мәдәнијәтини дәриндән өјрәнмәк вә бу биликләрдән дүңја мәдәнијәтинә көрлү салмаг тәшкил едир.

М.Рәсулзадә "Ничат", "Нәшри-маариф", "Сәфа" хејријә чәмијәтләринин, мәктәпләрин, дарүлмүәллимәтын ачылмасыны хүсуси гејд едир вә дејирди ки, һәммин хејријә чәмијәтләринин халгын маарифләнмәсиндә бөјүк ролу олмушдур. М.Рәсулзадә ана дилине жүксәк гијмәт верирди. О, "Милли дирилик" адлы мөгәләсиндә јазырды ки, чәмијәтин үмдә әсасыны тәшкил едән шеј дилдир. Дил һәр бир халгын һансы бәшәр дәрәсәсинә мәнсуб олдуғуну кестәрән бир лөвһәдир. Дил халг, милләт демәкдир. Миллијәт кәммимизин сүканыны бәрк-бәрк тутуб "ону мөгәсәдинә доғру јөнәлтмәлијик".¹

¹ Азәрбајҗан Демократик Республикасы, Азәрбајҗан һөкүмәти, 1918-1920, Бакы, "Кәнчлик", 1990.

² Јенә орада, сәһ.9.

¹ Рәсулзадә М.Ә., Милли дирилик, "Әдәбијат" гәзети, 1 нојабр.1991.

М.Рәсулзада һамин мөгаләсиндә милли дирилижин бир чох амилләри: лүғәтләр йығмағ, халғ әдәбијатыны топламағ, халғ арасында олан һекајәләри, әфсанәләри топлајыб елми әсасда тәһлил вә тәсниф етмәк, динә, дини дөјәрләре дүзкүн гижмәт вермәк, халгын тарихини, адәт вә ән'әнәләрини өјрәнмәк һаггында, бүтүн бунлары кәнч нәслә өјрәтмәк һаггында гижмәтли фикирләр сөјләмишдир. Оун фикринчә, бир милләтин өз тарихини билмәси гәдәр гүввәтли бир иттиһад (бирлик) вә тәмәддүн (мәдәниләшмә) амили тәсәввүр олуна билмәз. Тарихи өјрәнмәк вә милләт арасында тарих дәрсләрини интишар (јајмағ) етдирмәк иттиһад вә иттифагын зәрури шәртләриндәндир. Милләтин бирләшмәси вә сахланылмасында мүнһәм амилләрдән бири дә адәт-ән'әнәләрдир. М.Ә.Рәсулзада һаглы оларағ јазырды ки, елм вә мәдәнијәт кәсб едиб әһли-ирфан оланларымыза милли адәтләримизин бир чоху нәдәнсә әчаиб вә гәраиб кәлир. Бу адәтләр она кәрә "не културны" көрүнүр ки, тојлар башгалашыр, дириңкиләр башға. шәкил алыр. Кәлинин белинә гуршағ бағланыб да мә'сум бир чочуг тәрәфиндән кәлинин шанына охунан: "анам-бачым гыз-кәлин, әл-јағағ дүз кәлин, он ики оғлан истәрәм, бирчә дәнә гыз, кәлин" кими садә вә үлви арзулары ифадә едән гит'әләрин охунмасы бәјәнилмәјиб "венчалны костюм" ла шампанскијә үстүнлүк верилди. Даһа бетәрләри вар: үсқүкләр, атәшфшанлығлар, хонча вә шә'миләр арадан галдырылыб онларын јерини јолкалар тутмағдадыр. Бунунла әлагәдар оларағ М. Рәсулзада мұшаһидә етдији бир факты үрәк јанғысы илә тәсвир едирди: "...Кечәндә бир мүсәлман ханымы көрдүм. Өвлады илә бәрәбәр кәлмиш, јолка дөзкаһы алырды. Ушағ анасы илә русча данышырды. "Мама, вот дедушка, купи это, купи", — дөјәрәк анасынын јанында фырланырды. "Рождество" бајрамында бир рус ушағы нә кими һисс едиб вә нәдән севинирсә, һәмән о гисим һисс едир вә севинирди. Ананын да өвладынын белә бир сурәтдә фәрһләнмәсиндән гәлбән шад олдуғу сезилдири. Бәли, нүмунә јалныз дилдән, диндән кетмәз. Тәсәввүр единиң, дедији ушағын һалыны:

дил ачыб анасы илә русча данышмыш, атасы мағазадан кәләндә ону русча диндирмиш, һөјәтдә јолдашларыны рус көрмүш, онларла о дилдә сәһбәт еләмиш, ојанаркән рус ојунлары ојнамыш

Мәктәбдәки өјни тәрбијә тәбе олмуш, бајрамларда јолка бөзәјиб әтрафына дөнүб долашмыш. Ән ахырда да мә'лумдур ки, дахили Русија шәһәрләриндән бириндә али тәрбијә алыб "образованны"дан олачағ. Фәгәт, бөјлә бир "образованны" дан бизим "не образованны" милләт нә кәзләјә биләр вә о, өзү истәрсә "милләтинә" нә кими фәјда јетирә биләр..." Бунлары нәзәрә аларағ дилимизи, динимизи, тарихимизи кәзләмәклә адәт вә әхлағымызы да кәзләмәлијик. Елә бир фикир јаранмасын ки, М. Рәсулзада рус дилини өјрәнмәјин өләјһинә чыхыр. Әсла, о, бир дил билмәји, рус дилини өјрәнмәји зәрури сајырды. О, бу мисалы илә халгын адәт-ән'әнәләрини горумағы, онлары инкишаф етдирмәји лазым билирди. О дөјирди ки, ушағларымызы өз руһумузла тәрбијә етмәлијик.

Ушағлар үчүн јахшы ојунлар вар. Бунлары арајыб-ахтарыб тапмағ, шәкил вә сурәтә салмағ, милли руһ вә мәдәнијәтлә әлагәләндириб тәтбигинә башламағ лазымдыр.

М.Рәсулзада маарифин, елмин јајылмасында мәтбуата, гәзетләрә јүксәк гижмәт верир вә дөјирди ки, түрк мәтбуаты халгын һиссләрини ојадыр, халгы маарифә, тәһсилә јијәләнмәјә чағырырды. Мәтбуатын ишығландырдығы маариф, елм, тәһсил, мәктәб мәсәләләрини М. Рәсулзада белә тәсниф едирди:

1. Јени метод, үсул мәсәләси мәктәбләрдә түркчәнин үсули-советилә тәдриси вә мәдрәсә програмына чәдид /јени/ фәнләрин дахил едилмәси.

2. Милли мәктәбләрин тәсис едилмәси вә кенишләндирилмәси. Әввәлчә мөвчуд мөһәллә, Көј Чаме мәктәбләриндә фарси јеринә түркчә охумағ вә әсрин үсуллары илә јени мәктәбләр јаратмағ.

3. һөкүмәт мәктәбләриндә түркчәнин тәдрисини тәләб етмәк вә с.

М.Рәсулзаде "Әсрими́зин Сәјавушу" адлы дәрин елми, фәлсәфи, психоложи вә педагожи әсәриндә азербәјчанлыларын өвләрини танымаларыны марагы тарихи фактларла тәһлил едир вә дејирди ки, бир чох заман азербәјчанлылар өз түрклүкләрини вә түрк сојундан кәлдикләрини билмәјәрәк халис иранлы кими өвләрини һисс етдиләр. Иранлы кими дүшүнүб иранлы кими јашадылар. Бу, о заман иди ки, бүтүн түрк әләми аз-чох Иран тә'сириндә иди ки, Султан Сәлим фарсча ше'рләр јазыб-охујур, аз галырды буну рәсми дил е'лан етсин. Гәзавү-гәдәр тарихи түркләрдән дә, фарслардан да үз чевирди. Түрк һилалынын парладыгы үфүгләрә шимал булуду кәлди; Иран асланы көзән дағлара Москва гарталы гонду. Шимали Азербәјчан рус идарәсинә кечди... Рус истиласынын хејри бу олду ки, азербәјчанлылар өвләрини ичтимаи бир вүчуд, хүсу́си мөдәнијјәт тохумларыны дашыјан бир чәмијјәт, јә'ни руслардан ајры бир милләт олдуғларыны һисс етмәјә башладылар.¹

М. Ә. Рәсулзаде тә'лимин әһәмијјәтиндән бәһс едиб дејирди ки, бир милләт мә'суд олмағ истәр вә башгаларынын ајағлары алтында әзилмәк истәмәзсә, үмүмән биликли вә бачарығлы олмалыдыр, үмүммилләт охумалы, төһсилә-елм етмәли, савад саһиби олмалыдыр. Онуң фикринчә, әсас мәгсәд тәк-тәк шәхсләри маарифләндирмәк дејил, халғы маарифләндирмәк олмалыдыр. Бир нәфәрин ишығланыб да образованны олмасы о гәдәр дә дәрдә шәфа верәчәк дәрман дејилдир. О, милли мәнәфејә ујғун мәктәбләрин ачылмасыны зәрури сајырды. Она көрә дә Азербәјчан Демократик Чүмһуријјәтинин маариф мәрәнамәсиндә бүтүн төһсилә системинин миллиләшдирилмәси зәрури сајылырды.

М.Ә.Рәсулзаде милли әхлага јүксәк гижмәт верәрәк дејирди ки, милли әхлаг һәр шејин милләт уғрунда мүбаризәјә хидмәт етмәсини тәләб едир. Милли әхлагын биринчи вәзифәси милләтин бирлијини вә бүтөвлүјүнү горумағдыр. Мил-

ли әхлагын икинчи вәзифәси түрклүк вә милли истиглал принципләринә мүтләг сәдагәтдир. Милли әхлагын үчүнчү вәзифәси верилән сөзә бағланылан аңлашмалара риајәт етмәкдир. Милли әхлагын дөрдүнчү вәзифәси һағгы, азадлығы, сүлһү вә демократијаны горумағ вә мүдафиә етмәкдир, зүлмә вә тәчавүзә гаршы барышмаз бир мөвгә тутмағдыр. Милли әхлагын бешинчи вәзифәси милли сәвијјәни даим јүксәк тутмағдыр, керилијә вә чәһаләтә гаршы савашмағдыр. Бу вәзифәләрә риајәт едән милләтләрә инсанлығ, габагчылығ, мөдәни вә истигбалы парлағ милләтләр јүксәк гижмәт верирләр. Әкс јолу тутанлара бәшәријјәт дә, тарих дә өлүмә мәһкум милләтләр дамғасыны вурур.

Тарих бојунча милли дөвләт гурмаға вә јашатмаға мүвәфғә олмуш вә үн салмыш милләтләр әхлаг вә сәвијјәләри е'тибары илә сағлам олан вә сағлам галмыш милләтләрдир. Әхлаг вә фәзиләт фәрдләри јүксәлтдији кими, ону (јә'ни әхлаг вә фәзиләти) дашыјан милләтә дүңја үмүми-әфкарынын бәсләјәчәји е'тибар вә е'тимады да кет-кәдә јүксәлдә вә артыра билир. Сәчијјәси дүзјүн вә сағлам бир милләт истигбалындан әмин ола биләр. Чүнки милли саһәдәки һәр мүвәфғәгижјәтин башы вә әсас шәрти милли фәзиләтдир.

М.Ә.Рәсулзаде прусијялылара мәғлуб олан Франса кенералларындан биринин "бизи Прусија әскәри дејил, Прусијянын ибтидаи мәктәбләри мәғлуб етдиләр" фикринә истинад едәрәк Авропа ибтидаи мәктәбләринин сајынын күнбәкүн артдығы һалда, Бақы әтрафындакы кәндләрин мәктәбсиз галдығыны үрәк ағырсы илә билдиридди. О, "Иғбал" гәзетиндә 1914-чү илдә дәрч етдирдији силсилә мәғаләләриндә ("Кәнд мәктәбләри хүсусунда", "Јенә кәнд мәктәбләри һағгында", "Тә'лим-үмүми мәсәләси") Бақы әтрафы кәндләриндә (Әһмәдли, Биләчәри, Корәдил, Дикаһ, Зирә, Күрдәханы, Мөһәммәди, Новханы, Түркан, Фатмајы) мәктәбләрин јохлуғундан, чинајәтләрин чохлуғундан сөз ачырды. "1200-ә јахын ушағ мәктәб төһсилиндән кәнарда галмышдыр. Бунун нәтичәси иди ки, Бақы городоначалствасынын 42 кәндиндә 162460 чанидән 140621-и мәктәб јашлы

¹ Рәсулзаде М.Ә., "Әсрими́зин Сәјавушу" вә башга әсәрләри, Бақы, "Кәчлик", 1991, сәһ. 33-34.

ушаглар олмушлар".¹ Буна көрә дә о, мәктәби халгын төрөгисинин башлыча амиллариндән бири һесаб едирди.

Милли мәктәб вә тә'лимин ана дилиндә апарылмасы вә диһәр мәсәләләри М.Ә.Рәсулзадә иғтисадијјатла әләгәли шәкилдә шәрһ едирди. Оун фикринчә, Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин күчлү мәдди сәрвәтләри вардыр. Нефт дүнјанын ән гүввәтли күчүдүр. Дүнја мүсабиғәси адәтән дәмирлә јанаһаг јарышы иди. Буна көрә дә чәсарәтлә дејә биләрик ки, бу күн тәјјарәләр учуран, танклар јүрүдән бензинин улу бабасы Азәрбајчандыр. Дүнјанын икинчи пәһләваны дәмирдир. Дәмир Азәрбајчан дағларындадыр. Бу ики пәләвандан сонра мејдан әрзағындыр. Бугда, тахыл анбары Азәрбајчандадыр. Оун ипәји, кәтаны да, мал-ғарасы, гојун-давары да болдыр.

Иғтисадијјатын өзүлүнү тәшкил едән һәмин амилләри өзүнә мәхсус образлы ифадәләрлә тәсвир едән М.Ә.Рәсулзадә белә гәнаәтә кәлирди ки, һәм мә'нәви, һәм дә зәнкин сәрвәти олан Азәрбајчан дүнја мигјасына чыхыб ән күчлү дөвләтләрлә мүғавилә бағлаја биләр, өзүнүн мә'нәви сәрвәтләрини: мәктәбини, мәдәнијјәтини, инчәсәнәтини, елмини инкишаф етдириб тәһсили демократик вә һуманист әсаслар үзәриндә гура биләр. Бу мәгсәдлә дә о, АДЧ-нин тә'лим-тәрбијә саһәсиндә апардығы ишә хүсуси гајғы илә јанашыр вә дејирди ки, мәмләкәти ирфанын (билик) нуру илә ишығландырмағ үчүн члдә иш апармағ, үмуми тәһсили һәјата кечирмәк лазымдыр.

М.Ә.Рәсулзадәнин Бақы Дөвләт Университетинин ачылмасында хүсуси сә'ји олмушдур. Бу барәдә университетин илк ректору олмуш профессор В.И.Разумовски белә јазырды: "М.Ә.Рәсулзадәнин сәјәсиндә, оун күчү, маарифчилик кәмәји илә "Мүсават" партијасында университетин ачығ вә кизли дүшмәнләри партијанын гәрарына табе олмаға мәчбур олмушлар". М.Ә.Рәсулзадә гүввәтли вә сағлам мәнтиги, тәмиз гәлби, доғру сөзү, мәтанәти, фәдакарлығы илә

¹ Рүстәмов Ф., М.Ә.Рәсулзадә мәктәб вә маариф һаггында, Педагожи, психологи елмләр серијасы, №2, 1995, сәһ. 27.

Азәрбајчан халгына, кәнч нәслә ән көзәл бир нүмунәдир. Оун һәјаты вә фәалијјәти ән јахшы тәрбијә мәктәбидир.

XI. 3. Бақы Дөвләт Университетинин тә'сис едилмәси

XX әсрин әввәлләриндән башлајараг Азәрбајчанда милли азадлығы һәрәкәти, чаризм әсарәтиндән хилас олмағ уғрунда мүбаризә кенишләнди. Халгы гәфләт вә чәһаләтдән хилас етмәк уғрунда габагчыл хадимләрин, зијәлиларын сәјәсиндә јарадылан, нәшр едилән гәзетләр, журналлар, фәалијјәт кәстәрән мүхтәлиф һејријјә вә мәдәни-маариф чәмијјәтләри Бақыда, Кәнчәдә, Шушада, Шамаһыда, Шәкидә вә Азәрбајчанын бир сыра башға шәһәрләриндә диғгәтләјиғ сәмәрәли тәдбирләр һәјата кечирмәјә башладылар. Бу тәдбирләрин мәркәзиндә халгы савадландырмағ, маарифләндирмәк, милли мәктәбләр јаратмағ ән сыраја кечирилирди. Азәрбајчан маарифчиләринин, зијәлиларынын шүары белә иди: нә гәдәр ки, милли мәктәб јохдур, милли тәрбијә олмајачагдыр.

Дөврүн ән башлығы тәләби али мәктәбләр, университетләр јаратмағ иди. 1918 — 1920-чи илләрдә Азәрбајчан халгы өзүнүн әрази бүтөвлүјүнү мүдафиә етмәк наминә һејли гурбанлар вермишди. Ермәниләр, хариһи дүшмәнләр һәр васитә илә Азәрбајчаны парчаламағ истәјир, Гарабағда милли талан, милли гырғын тәшил едирдиләр. Бақы Азәрбајчанын чисмани бәдәнини тәшкил едирдисә, Гарабағ Азәрбајчанын руһуну тәшкил едирди. Белә бир шәраитдә АДЧ-нин милли ордусу Гарабағда баш вермиш ермәни үсәһныны јатырда билди. Белә бир чәтин заманда Нәсиб бәј Јусифбәјлинин тәшкил етдији јени кабинетин мәрәнамәсинин әсас мүддәаларындан бири али тәһсили базасыны јаратмағ иди. Бақы Дөвләт Университетинин тәшкил едилмәси һаггында һөкүмәт бәјәннамәси нәшр едилән кими Маариф Назиринин Бақы Университетинин јарадылмасы һаг-

гында мæ'рузæсиндән сонра белæ бир гæрар гæбул едилди:

1. Маариф назиринæ тапшырылсын ки, 1919 — 1920-чи тæдрис илиндæ Бакыда Университетин тæшкили барæдæ лазыми тæдбирлæр хазырласын вæ бундан өтрү он мил'юн рублдан артыг олмага шæрти илæ бир смета тæгдим етсин.

2. Бакы тичарæt мæктæбинин мүлкү хæмин университетæ верилсин.

1919-чу илин ма' а'ынын æввæллæриндæ мæшһур чæрраһ, бөжүк һөрмæt газанмыш Васили Иванович Разумовскинин' Бакы Дөвлæt Университетинин тæ'сис олунмасы илæ әләгæдар сәнæдлæри вæ тæдбирлæри хазырла'а'чæг хүсуси комисси'а' ярадылды.

Университет комисси'асынын биринчи ичласы 1919-чу ил ма'йын 21-дæ кечирилир. Ге'йд едилир ки, комисси'а' аз вахта чох бөжүк вæ диггæтәлә'а'г иш жөрмүш, ашагыдакы сәнæдлæри хазырла'а'йб һөкүмætæ тæгдим етмишди:

1. Университет комисси'асынын Бакы Дөвлæt Университетинин ачылмасы һагында тæртиб етди'и ганун ла'и'һæсинин 31 ма'й 1919-чу ил тарихли бө'әннамæси.

2. Бакыда Университетин тæ'сиси һагында Парламанын

¹Разумовски В.И. (1857—1935) мæшһур рус алимлæри нәслинæ мәнсу'б бир шæхс иди. Нæлæ Самара руһани мæктæбиндæ оху'аркән рус ингилабчы-демократларынын әсәрлæри илæ таныш олмушду. О, 1875-чи илдæ Казан университетинин тибб факултæсинæ дахил олмуш вæ 1880-чы илдæ ораны битирмишдир. Советин гæрары илæ университетдæ сахланылыр вæ елми ишæ чөлб едилир. 1884-чү илдæ В.И.Разумовски Петербург һәрби-тибб акеми'а'сында тибб елмлæри доктору алимлик дәрәчәси алмаг үчүн диссертаси'а' мудафи'ә едир. 1887-чи илдæ Казан Университетинин оператив-чæрраһи'а' кафедрасынын профессору сечилир вæ е'и'и заманда Александровски шæһәр хәстәханасында чæрраһи'а' шө'бæсинин мүдири тә'йин олунур.

Пирогов тәрәфиндән әсасы го'улан рус чæрраһи'а'синин инкишафында В.И.Разумовскинин әвәзсиз хидмәти олмушдур. В.И.Разумовски жалныз көркәмли алим, мæшһур чæрраһ олма'а'йб, һәм дæ көзәл педагог вæ елм тәшкилатчысы иди. Али тибби тәһсил саһæсиндæ онун бөжүк хидмәтлæри олмушдур. О, үч университетин: Саратов (1909), Тифлис (рус 1918) вæ Бакы (1919) илк ректору вæ тәшкилатчысы олмушдур. Онун хидмәтлæри үксәк г'и'мәтләндирилмишдир. Она әмәкдар елм хадими, Әмәк Гәһрәманы (1923) ады верилимишдир.

гæбулуна тæгдим едилән ганун ла'и'һæси.

3. Бакы Дөвлæt Университетинин низамнамæсинин ла'и'һæси.

4. Университетин 1919 — 20-чи илләр штат вæ смета ла'и'һæси.

Хæмин сәнæдлæр Парламанын мүхтәлиф комисси'аларында, Парламанын ичласларында кениш мүзакирә едиләрәк бә'әнйилир вæ мүвафи'г ганунлар гæбул едилир.

Университетин илк ректору В.И.Разумовски Парламан ичласындакы чыхышында белæ демишди: "Парламанын һөрмәтә ла'и'г үзвлæри! Сиз бөжүк вæ тарихи иш көрдүнүз. Мән чох шадам ки, университетин тæ'сисинә бүтүн парти'аларын вичданлы мүнәсибәт бәсләди'инин шаһиди олдум.

Азәрба'й'чанда, һәтта мүсәлман дүн'ясында бу бөжүк һади'сә — университетин тæ'сиси мәрәсими тәнтәнәсини ге'йд ет-мә'ә нәинки Парламаны, бура'а' топлашан күтләләрин шæхиндә ичтимаи фикри дæ көрдү'үмә һәдсиз хошбәхтәм..."

Азәрба'й'чан өз али маариф о'чагына малик олду. Түрк халгынын тарихинә јени парла сәһифә јазылды. Авропа илæ Аси'янын говшагында јени мæш'әл јанды. Биз өзүмүзү бу бөжүк тарихи һадисәнин иштиракчысы олду'ғумуза көрә хошбәхт һеса'б едирик.

Парламанын гæбул етди'и 10 мүддәадан ибарәт ганунда университетин дөрд факултәси: шәр'г шө'бәси олан тарих-филолоки'а, физика-ри'а'зи'јат, һүгүг вæ тибб нәзәрдә туту-лурду.

Университетә һәм кишиләр, һәм дæ гадынлар бәрәбәр һүгүгла гæбул олунурдулар. Универстетин беш фәсил, 72 маддәдән ибарәт Низамнамәсиндә университетин тәшкилат гурулушу, онун елм вæ тәдрис саһәләринин фәали'јәти, профессор-мүәллим һе'јәтинин вәзифә вæ һүгүглары шәр'һ едилирди.

Низамнамәнин ики маддәдән ибарәт олан биринчи фәс-линдә Бакы Дөвлæt Университетинин мүстәгил һүгүглу елм-тәдрис мүәссисәси олуб, ректор, проректор, деканлар, шура вæ факултә ичласлары васитәси илæ идарә олунду'ғу ге'йд

едилрди.

Икинчи фәсил 33 маддә олуб, ректорун, деканларын, шуранын, идарәнин факултәларинин һүгүг вә вәзифәларини дегүгләшдирир.

Үчүнчү фәсил 10 маддә олуб, университетин тәдريس үзрә шәхси һеј'әтинә һәср едилмишдир. Бу һеј'әт професорлар, досентләр, мұәллимләр, дил мұһазирәчиләри, про-ректорлар вә мұавинләри, ассистентләр вә ординаторлардан ибарәтдир. Бу вәзифәли шәхсләр һәм сечилә, һәм дә дә'вәт олуна биләрләр.

Дәрдүнчү фәсил 7 маддә олуб, тәләбәләрә һәср едилмишдир. Университетә һәр ики чинсдән олан орта тәһсилли шәхсләр гәбул едилдириләр:

Бешинчи фәсил 21 маддә олуб, "университетин ихтијараты мәхсуси мәнсәбдарларынн һүгүг вә рәсмийәси" адла-ныр. Бурада университет шурасына елмләр намизәди вә доктору елми дәрәчәләри вермәк шәртләри гануниләшдирилир.

Бақы Дөвләт Университетинин, үмумийәтлә, университет-ләрин халгларын вә милләтләрин һәјатында нә кими рол ојнадыгыны "Азәрбајчан" гәзетинин 17 нојабр 1919-чу ил тарихли нөмрәсиндә дәрч едилмиш "Университет ачылды" адлы мәгаләдән чох ајдын көрмәк олар. Мәгаләдә дејилир ки, дүнән Азәрбајчан Университети илк дәфә олараг ачылды вә мәшгулијәтә башлады. Бир өлкәдә, бир милләтин сијаси һәјатында вә милләтинин тәшәккүлүндә университетләрин вә академияларын кәтирәчәкләри тәрәгги вә инкишафын дәрәчә вә мејары тәјин едилмәз. Тарихдә Афина универси-тетинин јени бир Јунаныстан јаратдыгыны ким инкар едә биләр? Бир әср әввәл Франсаны аләмшүмүл инкишаф вә төкамүлә атан Сарбон университети дејилдими? Алманлары 1806 ил фәлакәтиндән сонра јенидән шөһрәтә, сијасәтә вә һәрбә һазырлајан, Наполеондан гәһар бир интигам алан Берлин вә һамбург университетләри вә һәр ики универси-тетин сималары Кант вә Фихтенин әсәрләри олмамышдыр-мы? Архимедин мұвази ганунлары, Галилејин елми-әрзи,

Декартын ријазиси вә Волтер вә Жан Жак Руссонун елми-ичтимаийәси, КлуДФајерин физиолојисини, бунларын һәјата тәтбиг вә тәһгигини тә'мин едән университетләр олмушдур.

Јени милләт, јени елм фәлсәфә демәк иса, һәр универси-тетин дә јени бир мө'бәд олмасы ичаб едәр...

Азәрбајчан университети, әлбәттә, бир түрк универси-тетидир. Чүнки түрк милләти, түрк Парламаны, түрк һөкүмәти тәрәфиндән түрк кәнчлији үчүн ачылмышдыр.¹

Бақы Дөвләт Университети јарандыгы күндән халгымы-зын мәдәни инкишафында, јүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасында чох бөјүк рол ојнамышдыр. Университет бу күн өзүнүн мүгәддәс вәзифәсини угурла јеринә јетирир. Бақы Дөвләт Университетиндә һазырда 18 факултә вар-дыр.

12 миндән чох тәләбә тәһсил алан бу нәһәнк елм вә тәд-рис мұәссисәсиндә 111 кафедра, 80 елми-тәдгигат вә тәд-рис лабораториялары, 1200 нәфәрдән ибарәт профессор-мұәллим һеј'әти фәалијәт кәстәрир. Онлардан 260 нәфәри елмләр доктору, профессор, 700-ә гәдәри елмләр намизә-ди, досентдир. Университет 35 ихтисас үзрә мұтәхәссис һазырлајыр. Бақы Дөвләт Университети Азәрбајчан Республи-касы али мөктәбләринин бајрагдарыдыр.²

XI. 4. Ә.Чавадын милли вәтәндашлыгы вә маарифчилик хидмәтләри

Әһмәд Чавад Мәммәдәли оғлу Ахундзадә 1892-чи илдә Шәмкир рајонунун Сејфәли кәндиндә анадан олмушдур. Ә.Чавад 1906 — 1912-чи илләрдә мәдрәсә адланан Кәнчә Мүсәлман Руһани Семинаријасында тәһсил алмышдыр. О, илк ше'рини Кәнчәдә јазмышдыр. Ә.Чавада Һ.Чавид, А.Сур, Идрис Ахундзадә кими шәхсийәтләр дәрәс демишдир. Онун ше'рләри "Ачыг сөз", "Игбал" гәзетләриндә чап олунар.

¹ Бақы, Дарүлфүнунун тә'сиси, Бақы, АДУ-нун нәшријаты, 1989, сәһ.15.

² Әскәров М., Тәһсил вә елмимизин бајрамы, "Азәрбајчан мұәллими" гәзе-ти, 25 нојабр.1994.

Ә.Чавад М.Ә.Рәсулзадәнин тәклифи илә "Мүсават" партија-сына, Азәрбајчан парламентинә гияби олараг үзв, сонра исә парламентин катиби сечилир.

Ә.Чавад 1917-чи илдә һәјаты гәдәр севдији Сүлејманбәј Бежаноглунун (Бежанидзенин) гызы Шүкријә ханымла евләнир. Онларын Нијази, Тукај, Ајдын вә Алмас кими өвләд-лары олур. Алмас 16 јашында вәфат едир.

Ә.Чавад 1918 — 1920-чи илләрдә бүтүн һәјатыны Азәр-бајчан Демократик Чүмһуријәтинин ишинә сәрф едир. Бу-нунла белә, о, һеч вахт севдији мүәллимлик пешәсиндән әл чәкмәмишдир. О, АДЧ-нин дәвләт һимнинин сөзләрини, бә-јүк бәстәкарымыз Ү.Һачыбајов исә мусигисини јазмышдыр. О, чүмһуријәти күншә бәнзәдирди. Ә.Чавад севдији АДЧ-нин бајрагына һәср етдији "Нәдән јарандын" ше'риндә бај-рага севкисини, мәһәббәтини, үрәк арзусуну тәрәннүм едирди. О, белә јазырды:

*Сән гүдрәтин ашыб-чошан вахтында,
Мәләкләрин күлүшүндән јарандын!
Сәһәр дилли бир фырчанын әлилә,
Аһуларын дурушундан јарандын!
Ај ишығы; көзәллијин, гызлығын
Чичәкләрин өпүшүндән јарандын!...¹*

Мүстәгил милли һөкүмәтин јаранмасы халгымызын ирадә вә мәнәфејинә, һеч вахт сәнмәјән азадлыг арзуларына әсасланырды. Буна көрә дә Азәрбајчан зијальлары, маа-рифчиләри, шаирләри милли истиглалы, милли суверен дәвләти бәјүк руһ јүксәкчилији илә гаршыладылар. Азад вә-тән севкиси поезијанын апарычы мөвзусуна чеврилмишди. Азад вәтән севкисини тәрәннүм едән шаирләр сырасында "милли гуртулуш һәракатынын, Азәрбајчан руһунун һәссас телләринә тә'сир дәрәчәсини әкс етдирән милли шаир Әһ-мәд Чавад"² мүнүм јер тутур.

¹ Чавад Ә., Сән аглама, мән агларам, Бақы, "Кәчлик", 1991, сәһ.56.

² Рәсулзадә М.Ә., "Әсримизин Сәјавушу" вә башга әсәрләри, Бақы, "Кәч-лик", 1991, сәһ.60.

Әһмәд Чавад бәдии јарадычылыға XX әсрин биринчи ониллијиндә башламышдыр. Онун "Гошма" адлы илк кита-бы 1916-чы илдә нәшр олунмушдур. Онун ше'рләри "Азәр-бајчан", "Бәсирәт", "Ачыг сөз", "Истиглал" вә с. мәтбуат ор-ганларында нәшр едилирди.

Ә.Чавад Демократик Республика дәврү "Јашыл гәләм" әдәби чәмијәтинин фәал үзвләриндән бири иди. Онун "Дал-ға" адлы икинчи китабы 1914-чү илдә нәшр едилмишдир. Ә.Чавад өз јолуну белә ифадә едирди. "Мән чәјнәнән бир өлкәнин һагг бағыран сәсијәм". Онун ше'рләриндә әсас об-раз вәтәндир. О, милли мүстәгиллијимизин рәмзи олан Азәрбајчан бајрагына ики ше'р јазмышдыр. Үзејир бәјин му-сиги бәстәләдији "Милли Азәрбајчан маршы"нын сөзләрини дә Ә.Чавад јазмышдыр. Ә.Чавад "Азәрбајчан бајрагына" адлы ше'риндә јазырды:

*Түркүстан јелләри өпүб алныны,
Сөјләјир дәрдини сана, бајрағым!
Үч рәнжин әксини гузғун дәниздән
Әрмәған јолласын јара, бајрағым!*

*Кәдәркән Турана чыхдын гаршыма,
Кәлкән дәвләт гушу гонду башыма.
Изн вер, көзүмдә чошан јашыма,
Динләтсин дәрдини аһа, бајрағым!
Кәксүмдә туфанлар кәлдим ирәли,
Өпүм кәлкән дүшән мубарәк јери.
Аллаһын улдузу, о көзәл пәри,
Сығынмыш гојнунда ајә, бајрағым!¹*

Ә.Чавад журналист, педагог, ингилаб әскәри олмуш, бир әлиндә силаһ, бир әлиндә гәләм, бир көзүндә севинч, бир көзүндә гәм һәмишә өн чәбһәдә олмушдур. О, мәктәб, маа-риф, мәдәнијәт гуручулуғунда фәал чалышыр, кечә-күндүз АДЧ-нин ишинә көмәк едирди. Ә.Чавад "Гызым үчүн" адлы ше'риндә ушағларын јаш мәрһәләләрини чох көзәл тәсвир

¹ Чавад Ә., Сән аглама, мән агларам, Бақы, "Јазычы", 1991, сәһ. 106-107.

едир. Бу ше'р 16 жашлы гызы Алмасын вахтсыз вәфатына көз жашлары илә жазылмыш мәрсижәдир. Шаир гызынын угурлу бир күндә дүнјаа кәлдијини, онун нечә бөјүдүјүнү, мәктәбә кетдијини, мәктәбдә жүксәк гижмәтләрлә охудугуну, мүкафатлар алдыгыны севинчлә тәсвир едир. Лакин онун бу севинчи — гызынын 16-чы баһары көз жашларына чевери-лир. Шаир өвлад дәрдини неч чүр унуда билмир.

*Ачысын һалыма, елләр ағласын,
Каманлар ағласын, телләр ағласын.*

О, өзүнә тәсәллини өлкә кәнчләринин жүксәлишиндә та-пыр вә дејир:

*Чалышын, һәр дәрдә тапылсын чара,
Чалышын, инсанлар көрмәсин јара.
Кәсин көз јашыны һәр бир дүнјада,
Севинчдән ағласын ағламајанлар да.
Фәлакәт көрмүш бир шаирәм дејә,
Бир даһа јазмајым мән дә мәрсижә.¹*

"Гызым үчүн" адлы ше'риндәки илаһи бир гүввәнин сәһри илә јарадылан мисралар бөјүк мәһәббәтин јанғы долу ифадәсидир.

Ә.Чавад 1913-чү илдән мүәллимлик башлајыр. О, Кәнчә, Загатала вә Кәдәбәјдә мүәллимлик етмишдир. Ә.Чавад Биринчи Дүнја мүһарибәси илләриндә мүәллимлик пешәсиндән ажрылмајыб Батумда ахшам кусларында дәрс демишдир. О, мүәллимлик сәнәтини чох жүксәк тутур, мәктәбә илаһи бир мә'бәд кими бахырды. Онун ажры-ажры ше'рләриндә мүәллим образына мүрачиәт едилмишдир. "Мүәллим" адлы ше'рләриндә мүәллим өмрүнүн үч мәрһәләси тәсвир едилмишдир. Биринчи мәрһәләдә "Көзләриндә бир кенерал бахышы олан" мүәллим өз шакирдләринин тәлим-тәрбијәси јолунда өмрүнү бир шам кими әритмиш, пәрванәләр

¹ Чавад Ә., Кәстәрилан әсәри, сәһ. 84.

кими "елм-идрак" угрунда одлара јанмышдыр. Икинчи мәрһәләдә мүәллимин он ил сонракы һәјаты тәсвир едилир. О, даһа ики медала лајиг көрүлмүшдүр. Лакин бу он илдә јүз ил гочалмышдыр. Шакирдләринин көзләриндә шимшәкләрә, гығылчымлара дөнмүшдүр. Өзүнүн исә "сач-сағгалы ағармыш, бели бүкүлмүш, башы әсмәјә башламышдыр". Даһа беш ил кечир. Үчүнчү мәрһәләдә һаггында сәһбәт кедән мүәллим артыг һәјатда јохдур. О, һәјатыны шам етмиш вә өмрүнү өмүрләрә чаламышдыр. Шаир ше'рин сонунда башга бир мүәллим тәсвир едир. Нәмин мүәллим гучағында көрпә бир ушаг ианә топлајыр. Мүәллиф ондан сорушур:

*Кимә мәхсус бу ианә?
Гучағымда ујујана!
Бабасыны вәрәм алды,
Мүәллимдән бир бу галды!*

Биринчи Дүнја мүһарибәси әрәфәсиндә Азәрбајчанда мүәллим һәјатынын реал поетик тәсвирини өзүндә тәчәссүм етдирән бу ше'риндә Ә.Чавадын мүәллимә, мәктәбә сонсуз инамы, мәһәббәти өз әксини тапмышдыр. Онун "Балаларыма" адлы ше'ри дә бу гәбилдәндир. Чүнки о, өзү дә мүәллим иди. Ә.Чавад 1914-чү илдә јаздығы "Исмајыл бәј Гаспрински үчүн" адлы ше'рини түрк дүнјасынын танынмыш мүәллими, журналист И.Гаспринскинин вәфатына һәср етмишди. И.Гаспрински "милли дил, милли мәктәб вә милли әдәбијат" угрунда мүбаризә апармышды. О, 30 илә гәдәр "Тәрчүман" гәзетинин редактору олмушду. Гәзет түрк әләминдә бөјүк тәбәддүлат јаратмыш, хағларын ојанмасына көмәк етмишдир. "Тәрчүман" гәзети "дилдә, ишдә, фикирдә бирлик" епиграфы илә чыхырды. Кәнчәдә чалышан мүәллимләр вә орада охујан шакирдләр Исмајыл бәјин хатирәсини лајигинчә гејд вә јад етмишләр. Исмајыл бәј түрк әләминдә системли мәктәбләр, мәдрәсәләр вә јени мүәллим-шакирд ордусу јаратмышды. Онун һәјаты чох көзәл бир дәрс китабыдыр. О,

¹ Чавад Ә., Кәстәрилан әсәри, сәһ. 120-121.

илк гыз мәктәпләринин ачылмасынын, хејријә чөмијәтләринин тәшкил олунмасынын тәшәббүсчүләри вә јараданларыннан бири иди.

Азәрбајчанда совет һакимијәти гуруландан сонра Ә.Ҷавад Губа гәзасына көндәрилир вә 1922-чи илә гәдәр түрк дили вә әдәбијјаты мұәллими, мәктәб директору, Губа гәзасынын маариф шөбә мүдири вә с. вәзифәләриндә чалышыр. О, һәјатынын бу дөврүнү "Хулугда" адлы ше'риндә тәсвир етмишдир.

*Сојуг бир чәһәннәм, бир јаман өлкә,
Сојуг күч кәтирди сығындым күркә.
Бу күрк олмасајды кәлмәзди бәлкә,
Бу имансыз гышын јазы Хулугда.*

*Бир мәктәб вердиләр, ејни бузхана,
Ајагларым мәни дојдурду чана.
Кечәләр салдылар кирли јорғана,
Дедиләр: ол буна разы Хулугда.*

*Кечә гар, күндүз гар, ахшам-сабаһ гар,
Демәзләр ки, бурда бир мұәллим вар ...
Горхум будур: әссә жиди јели,
Мұәллимин сына сазы Хулугда.¹*

Ә.Ҷавад 1922-чи илдә Бакыја гајыдыр. Рус, фарс, әрәб, түрк дилләри вә әдәбијјатындан дәрс демәјә дә'вәт олунур. Лакин о, али тәһсил алмағы үстүн тутур. Азәрбајчан Али Педагожи Институтуна дахил олур вә 1926-чы илдә ораны битирир. Кәнд Тәсәррүфаты Институту вә Нәриманов техникумунда мұәллимлик едир. 1930-чу илдә Бакыдакы Памбыгылыг Институту Азәрбајчан Кәнд Тәсәррүфаты Институтуна чеврилир вә Бакыдан Кәнчәјә көчүрүлүр. Институтун директору Н.Мусајев Ә.Ҷавады институтда түрк вә рус дилләри кафедрасынын рәһбәри вәзифәсинә дә'вәт едир. О, бу

дә'вәти гәбул едиб Кәнчәјә кедир. 1930 — 34-чү илләрдә түрк вә рус дилләри кафедрасынын мүдири, досенти, сонра профессору олмушдур. Азәрбајчанда рус дили үзрә профессор елми адына бу дөврдә лајиг көрүлән илк азәрбајчанлы Ә.Ҷавад олмушдур. О, һәммин илләрдә Кәнчә театрында әдәби һиссә мүдири олмуш вә театрын сифариши илә даһи Шексприн "Отелло", "Ромео вә Чүлјетта" фәчиәләрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишдир.

Ә.Ҷавад јорулмаг билмәдән 25 ил мұәллимлик етмишдир. О, 1935-чи илдә Бакыја гајыдыр вә "Азәрнәшр"ин тәрчүмә шөбәсиндә ишләјир. Ә.Ҷавад "Сәдәф" адлы роман јазыр, күрчү шаири Ш.Руствелинин "Пәләнк дәрисиде кејмиш пәһләван" поемасыны күрчү дилиндән Азәрбајчан дилинә чеврир. О, 1939-чу илдә һәбс едилмиш вә 45 јашында күлләнмишдир.

Ә.Ҷавад ана дилиндән башга, әрәб, фарс, түрк, рус, күрчү, татар, маҷар вә с. дилләри билән бир педагог, Биринчи Дүнја мұһарибәсиндә өн чөбһә хәттиндә фәалијјәт көстәрән аловлу публисист, исте'дадлы журналист, алимдилчи, бөјүк шаир, маһир тәшкилатчы, натиғ, трибун олмушдур. Үчрәнкли милли бајраг һаггында "Јүксәлән бир бајраг бир даһа енимәз" мисрасыны өз ше'риндә илк дөфә ишләдән, дилимизин тәмизлији уғрунда јорулмаз бир мұбариз, Азәрбајчан дилинин грамматикасына һәср олунмуш илк дилчилик китабынын мұәллифләриндән бири кими танынмышдыр. О, кезәл әдәбијјат нәзәријјәчиси олмуш, Азәрбајчан поезијасына вәтәндашлыг мөвзуларыны кәтирмишдир. Онун 2000-дән артыг "орижинал бајатылары" вардыр. О, халгымызын мәншәји һаггында гижмәтли фикирләр сөјләмиш, 1911-чи илдән 1937-чи илә гәдәр тәрчүмә сәнәти илә мәшгул олмуш, бир чох сәнәткарларын әсәрләрини бөјүк усталыгла Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишдир.

Ә.Ҷавад вәтәнпәрвәр, милли шаирдир. О, тәкчә "Көјкөл"үнә көрә өзүнә вәтәндашлыг абидәси учалтмыш, лакин надан вә чөһилләрдән өлүм һөкүмү алмышдыр. Һалбуки бу ше'р Көјкөлүн сују кими думдуру, көз јашындан дә тәмиз-

¹ Ҷавад Ә., Көстәрилан әсәри, сәһ.36

дир, ана вәтәнә мәһәббәт, оғул гаҗыларыдыр. Кечәләр кө-
лүн гоҗнунда әфсанәви пәриләр кими чимишән аҗ-улдузлар
паклыг, сафлыг рәмзләридир. Дәдә Горгуд чалмалы Кәпә-
зин гыз јаврус, јорғаны булуд, дөшәји јосун олан бир үлви-
јәт нишанәсидир, јалчын гајалары өзүнүн лачивәрд сула-
рында әкс етдирән, орманларын, сых мешәләрин көмкөј
рәнкинә бүрүнмүш Азәрбајчан көзәлидир.

Ә Чавад һаггындакы параграфы онун "Көјкөл"ү илә та-
мамлајырыг ки, онун әзаблар чәкмиш руһу шад олсун.

*Думанлы дағларын јашыл гоҗнунда,
Булмуш көзәлликдә камалы Көјкөл.
Јашыл көрдән бәнди көзәл бојнуна,
Әкс етмиш дағларын чамалы Көјкөл.*

*Булунмаз дүнјада бәнзәрин бәлкә,
Зәвварын олмушдур бир бөјүк өлкә.
Олајды көнлүмдә бир јашыл көлкә,
Дүшәјди синәмә јаралы Көјкөл.*

*Сәнин көзәллијин кәлмәз ки саја,
Гоҗнунда јер вардыр булуда, аја.
Олдун сән онлара мөһрибан даја,
Фәләк бусатыны гурмалы Көјкөл!*

*Кәсин ејши-нуши, кәләнпәр суссун!
Думандан јорғаны, дөшәји јосун,
Бир јорғун пәри вар: бир аз үјусун,
Ујусун дағларын маралы Көјкөл!*

*Бир сөзүн вармыдыр әсән јелләрә?
Сифариш етмәјә узаг елләрә ...
Јајылмыш шөһрәтин бүтүн дилләрә,
Олурса, олсун гој һаралы Көјкөл!*

АЗӘРБАЈЧАНДА СОВЕТ МӘКТӘБИ ВӘ ПЕДАГОЖИ ФИКРИН ИНКИШАФЫ

XII. 1. Азәрбајчанда совет мәктәбинин тәшкили вә педагожи елмин тәшәккүлү

1920-чи илдә Азәрбајчанда совет һакимијәти гурулур. Тә'лимин ана дилиндә апарылмасы, мәктәбләрин сајынын артырылмасы вә шәбәкәсинин кенишләндирилмәси, тә'лим-тәрбијәнин мәзмунунун јенидән ишләнилмәси, педагожи кадрларын һазырланмасы зәрури мәсәләләр кими гар-шыда дурурду.

1920/21-чи дәрс илиндә јени ачылачаг мәктәбләрин тәд-рис планлары, оғлан вә гызларын мүмкүн олан јерләрдә бирликдә тәһсил алмалары, мәктәбләрә гәбул гајдалары, мәктәбин идарә едилмәси вә с. бир сыра мүһүм мәктәб сә-нәдләри гәбул едилир. 1920-чи ил ијун ајынын 16-да Бақыда Азәрбајчан мүәллимләринин, ијулун 29-да Бақы шәһәр мү-әллимләринин конфрансы, августун 2-дә Кәнчә шәһәриндә 5 гәза (Кәнчә, Газах, Шамхор, Товуз вә Чаваншир) мүәл-лимләринин гурултајы кечирилир. Нәмин ил сентјабрын 19-да Бақы шәһәриндә маариф вә социалист мәдәнијәти иш-чиләринин Биринчи Үмумазәрбајчан гурултајы чағырылыр. Гурултајада әсас мәгсәд зијалылары маариф вә мәдәнијәт

очаглары əтрафында бирлəшдирмək иди.

Гурултајда чари сijasəтə даир мə'рузə илə Н.Нəриманов чыхыш едир. О кəстəрир ки, јени гурулушда мəkтəб дə јени олмалыдыр. Тə'лим-тəрбијə ұсуллары да јенилəшдирилмəлидир. Бу дəврдə халг маарифи системиндə ұмумтəхсил мəkтəблəri (I, II дərəчəли) једдииллик вə догузиллик мəkтəблэр, фəһлə факултəлəri, фабрик-завод шакирдлији мəkтəблəri, кəндли-кəнчлэр мəkтəблəri, техникумлар вə али мəkтəблэр фəалијəт кəстəрирди.

1930-чу илдə Азэрбajчандə ибтидаи-ичбари тəхсил хəјатə кечирилик. Тəдричэн једдииллик ичбари тəхсилə кечмək планы хазырланыр. Мұһарибə эрəфəсиндə једдииллик ичбари тəхсил хəјатə кечирилмəkдə иди. Лакин бу ишлəri мұһарибə жарымчыг гoјду.

Азэрбajчандə педагожи институт фəалијəтə башлајыр. "Јени мəkтəб" адлы педагожи журнал нəшр едилир. Педагожика вə педагожика тарихи сaһəсиндə илк тəдгигатлар апарылыр.

1931-чи илдə Азэрбajчан Дəвлəт Елми-Тəдгигат Институту ачылыр. Институт илк аспирантларыны гəбул едир. Бу дəврдə истэр мұэллим, истəрсə дə педагожи елмлэр сaһəсиндə милли кадрлар јетишдирилмəсиндə А.Д.Маковелски, А.М.Амосов, Б.Б.Комаровски, П.П.Фридолин, М.Д.Эфəндијев, С.Нүсєјнов, Э.Зəкүзадə вə диқəр алимлэр хəјли əмək сəрф етмишлэр. Бу дəврдə дəрсликлəрин нəшринə кениш јер верилир. А.Шагин "Ушаг чешмəји", М.Маһмудбəјовун "Икинчи ил", З-чү синифлэр үчүн "Јени мəkтəб" адлы дəрсликлəri нəшр едилир. "Физика", "Һəндəсə", "Чəбр мəsələлəri" вə с. дəрсликлэр Азэрбajчан дилинə тəрчүмə едилир.

1925-чи ил мај ајында Азэрбajчан мұэллимлəринин биринчи гурултајы чағырылыр. Гурултајда јени мəkтəблəri мəһкəмлəндирмək тəдбирлəri мұзакирə едилир.

1926-чи илдə чағырылмыш Азэрбajчан комсомолунун VI гурултајы тəлəб едирди ки, јени мəkтəб јени хəјатын елə тəшкилатчыларыны хазырламалыдыр ки, онлар билликлəriни хəм хəјатда тəтбиғ етмəји, хəм дə Совет хəкүмəтинин

ұмуми вəзифələri илə əлагələндирмəји бачарсынлар. Бу дəвдə мəkтəблəрдə истифадə олунан тə'лим методлары кениш мұзакирə едилирди.

Бəзи алимлэр "Далтон-план", "Тəдгигат", экскурсија ұсулларындан башга, совет мəkтəблəриндə хеч бир ұсул тəтбиғ етмəмəји тəклиф едирдилэр. Мұэллимлəрин əксəријəти исə мұһазирə, евристик мұсаһибə, демонстрасија, лабораторија ишлəri, чалышма вə с. ұсуллардан истифадə едирдилэр.

Бу дəврдə педагожиканын нəзəријəси вə тарихи сaһəсиндə мұəјјэн тəдгигатлар апарылырды. Мəsəlэн, Б.Б.Комаровски "Чон Дјунин педагожи кəрүшлəri" мөвзусунда кениш тəдгигат иши апарылмыш вə ону университетин елми эсэрлəриндə нəшр етдирилмишди.

1920 — 27-чи иллəрдə əлифба ислаһаты сaһəсиндə бəјүк ишлэр апармыш, латын графикасынын ұстүнлүклəri сүбүт едилмиш вə 1927-чи илдэн јени əлифбаја кечилмишди.

Мұэллим кадрларынын хазырланмасы үчүн педагожи институт, мұэллимлэр семинаријасы, бириллик педагожи курслар ачылырды. Бу иллəрдə А.О.Маковелски, А.А.Аммосов, Б.Б.Комаровски, П.П.Фридолин кими рус алимлəri Азэрбajчан Дəвлəт Университетиндə, М.Ф.Эфəндијев, Ф.Һ.-Мəликов, С.Нүсєјнов, А.Талыбзадə, Ф.Рзəбəјли, Һ.Маһмудбəј вə башга тəхсилли мұтəхəссислэр Азэрбajчан Дəвлəт Педагожи Институтунда, П.Гасымов, А.Эмиров, Ү.Һачыбəјов, Ч.Чəбрајылбəјли, Ш.Эфəндијев, Ф.Көчəрли, З.Шахтактинскаја, Э.Зəкүзадə, М.Нүсєјнов, Һ.Эфəндијев кими педагоглар мұэллимлэр семинаријаларында бəјүк сəј вə фəдакарлыгла чалышырдылар.

1920-чи иллəрдə ушаглар үчүн "Гызыл Күнəш", "Гызыл чаванлыг" адлы журналлар нəшр едилирди.

1920-30-чу иллэр мəkтəб тəчрүбəsi, педагожика вə педагожи фикир тарихи, мұхтəлиф методикалар сaһəсиндə ахтарыш иллəri, јенилəшмə иллəri иди. Бу иллəрдə мұəјјэн сəһвлэр дə јол верилир, лакин хəмин сəһвлэр тəзликлə дүзəлдилирди.

Азәрбајҗан мәктәби өз тарихини, мәдәнијәтини өјрәнмәјә, фолклор нүмунәләри әсасында тәрбијә вермәјә сәј кәстәрирди. Халг әдәбијјаты нүмунәләринин топланылыб јазылмасында С.Мүмтаз, В.Хулуфлу, Т.Шаһбази, Ј.Вәзир, Һ.Әлизаде вә башгалары хусуси сәј кәстәрирдиләр.

ХІІ. 2. Азәрбајҗанда 30 — 80-чи илләрдә мәктәб вә педагогика елминин инкишаф истигамәтләри

1930 — 40-чы илләр мәктәб системинин јенидән гурулмасы илләридир. Партија вә һөкүмәтин һәмин илләрдә тәдрис програмлары, дәрсликләр, мәктәб, мәктәб тилләри, мүәллимләр һаггында, рус дилинин тәдриси һаггында он бешә гәдәр гәрары олмушдур. Бу гәрарларда тәдрис програмы вә дәрсликләрин јенидән јарадылмасы, тәкмилләшдирилмәси, мәктәбләрдә режимин дүзкүн гурулмасы, ваһид мәктәб системинин јарадылмасы, мүәллимләрин әмәк һаггынын артырылмасы, онларын мүхтәлиф орден, медал вә әмәқдар мүәллим ады илә тәлтиф едилмәләри, дилләрин тәдрисинин јахшылашдырылмасы вә с. мәсәләләр кениш шәрһ едилмишдир. Бу илләрдә "Мүәллимә көмәк", "Коммунист тәрбијәси угрунда", "Мәдәни һүчүм", "Ингилаб вә мәдәнијјәт", "Революјсија ил култура" кими педагожи журналлар, "Маариф ишчиси" адлы гәзет, "Пионер" журналы, "Азәрбајҗан пионери" гәзети дә нәшр едилмишдир. Бу журнал вә гәзетләрдә маарифин, мәктәбин, тәрбијәнин ән зәрури вә актуал мәсәләләри ишыгландырылырды.

1922-чи илдән Азәрбајҗанда фәалијјәтә башлајан ушаг пионер тәшкилатынын ишинин мәзмуну кениш мүзакирә јә чыхарылыр, мәктәбдә, мәктәбдән кәнарда һәмин тәшкилатын көрәчәји ишләрин истигамәтләри мүәјјән едилирди. Мәктәбдә комсомол тәшкилатынын ишине хусуси өһәмийјәт верилирди. Бу илләрдә үмуми ичбари ибтидаи вә једдилик тәһсил һаггында ганунлар верилир, бунларын јеринә јетирилмәсинә чидди чәһд кәстәриллирди. Тәрбијә ишләринә,

хусусилә идеја сијаси, бејнәлмилләчлик, антидин тәрбијәсинә бејүк диггәт јетирилирди. Елә һәмин илләрдә мәктәбләрдә һәрби бәдән тәрбијәси, һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси үзрә системли вә мәгсәдјәнлү иш апармаг зәрури сајылырды.

Мүәллим кадрларынын һазырланмасы диггәт мәркәзиндә иди. Бу мәгсәдлә педагожи техникумлар, курслар ачылырды. Мүәллимләрин, халг маарифи ишчиләринин ихтисасыны јүксәлтмәк үчүн хусуси институт јарадылыр.

1931-чи илдә мүәллимләрин ІІ гурултајы чагырылыр. Мүәллимләр гурултајда Азәрбајҗан МИК-ин сәдри Гәзәнфәр Мусабәјов, Азәрбајҗан ХКС сәдринин мүавини Д.Бунјадзадә мә'рузә етдиләр. Онлар мүәллимләрин гаршысында дуран јени мәсәләрдән сөз ачдылар. Азәрбајҗан мүәллимләри гурултајынын ачылдығы күн ССРІ һөкүмәтинин "Кәнд мүәллимләри үчүн әләвә күзәштләр һаггыда" гәрары мәтбуатда дәрч олунду. һәмин гәрарда фасиләсиз олараг беш ил кәнд мәктәбләриндә ишләмиш вә 20 иллик педагожи стажы олан кәнд мүәллиминә пенсия верилмәси, 25 иллик стажы олан кәнд мүәллимләринә әләвә пенсия верилмәси мүәјјәнләшдирилмишди. Үч ил кәнд мәктәбләриндә ишләмиш мүәллимләрә ХМК-нин разылығы илә али мәктәбләрә дахил олмаг вә фәһләләрлә бәрәбәр һүгүгда али мәктәб тәгаүдү алмаг һүгүгу верилирди. һәмин гәрарда мүәллимләрин һазырлығыны артырмаг, истираһәт вә сагламлыгыларыны тәһмин етмәк, мүәллим ушагларынын али вә орта ихтисас мәктәбләриндә дөвләт тәгаүдү алараг охумаглары үчүн кәстәришләр верилимишди.

Әсримизин 30-40-чы илләриндән фәалијјәтә башлајан Азәрбајҗан Елми-Тәдгигат Педагогика Институтунун педагожи елмләр үзрә аспирантурасы јарадылыр. Онун илк аспирантлары Ә.Сејидов, М.Мәһдизадә, С.Хәлипов, З.Ахундова, Г.Мәммәдов вә Д.Мустафајева олмушлар. Онлар илк тәһсилләрини Азәрбајҗанда профессор А.О.Маковенски, Б.Б.Комаровски вә башга алимләрин рәһбәрлији алтында алдыгдан сонра даһа јүксәк ихтисаслы алимләрдән көмәк

алмаг үчүн Москваја е'зам олунурлар вә орада көркәмли педагоглар Ј.Мединскинин, Н.Константиновун вә дикәр рус алимларинин рәһбәрлији алтында елми-тәдгигат мөвзулары үзрә ишләйирләр.

1935-чи илдә исә һәмин институтда педагогика вә психолокија үзрә аспирантураја 13 нәфәр кәнч мұәллим гәбул едилир. Бу дәфә гәбул едилмиш аспирантлардан М.Мурадханов, Әмир Тағыјев, Ә.Һәсанов Ленинграда көндәрилир. Педагогика үзрә бу икинчи кәнчләр дәстәси Ленинград профессорларындан Ш.И.Ганелинин, У.Ј.Голантын, Л.Ј.Раскинин, И.В.Свадковскинин вә М.М.Рубинштейнин рәһбәрлији алтында аспирантураны битириб кениш истигамәтдә елми-тәдгигат ишләри апармышлар.

Азәрбајчанда елми-педагожи кадрларын илк дәстәләри Азәрбајчан халгынын өзүнәмәхсус зәнкин педагожи ирси олдуғуну нәзәрә алараг нәзәри педагожи проблемләри дејил, педагожи фикир тарихини тәдгиг етмишләр.

1939-чу илдә республикамызда педагогика елмләри үзрә илк намизәдлик диссертасијасыны (А.А.Бакыхановун педагожи фикирләри) Ә.Сејидов мұдафиә едир. Онын елми рәһбәри профессор Ј.Медински олмушдур.

Һәмин кәнч гүввәләр дәрс демәклә кифајәтләнмир, мәктәбләрин тәләбләринә чаваб верән елми-тәдгигат әсәрләри үзәриндә ишләјәрәк валидејнләр арасында педагожи билкләри кениш тәблиғ едирдиләр. Азәрбајчан ДЕТПИ-нин тәшәббүсү илә 1940-чы илдә 30 адда кичик китабча нәшр едилир. Бу илләрдә тәләбәләр дә унудулмур, онлара көмәк мәгсәдилә Јесинов вә Гончаровун "Педагогика" китабы Азәрбајчан дилинә тәрчүмә олунур, ејни заманда "Педагогика тарихи"нин I вә II һиссәләри нәшр едилир. Бу дөврдә дидактика саһәсиндә дә тәдгигатлар апарылыр.

Республикада 40-80-чи илләрдә педагогика саһәсиндә ашағыдакы истигамәтләрдә тәдгигат ишләри апарылыр:

1. Классик педагогларын: Коменски, Руссо, Локк, Песталотси, Ушински, Макаренко вә башгаларынын әсәрләринин Азәрбајчан дилинә тәрчүмә едилмәси.

2. Азәрбајчанда педагожи фикрин вә мәктәб тарихинин тәдгиги.

3. Тәрбијәнин тәркиб һиссәләринин, хусусилә мәнәви тәрбијә мәсәләләринин тәдгиги.

4. Мәктәб, аилә вә ичтимаијәтин гаршылыгыла әлағәси мәсәләләринин тәдгиги.

5. Габагчыл мұәллимләрин вә мәктәбләрин иш тәчрүбәсинин үмүмиләшдирилиб јайылмасы.

Гејд олунан истигамәтләр саһәсиндә Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндән сонра кенишмигјаслы ахтарышлар апарылыр. 1947-чи илдә Ә.Сејидов "XIX әсрдә Азәрбајчанда педагожи фикрин әсас нүмәјәндәләри" мөвзусунда илк докторлуг диссертасијасыны мұдафиә едир. Бундан сонра бир-биринин ардынча М.Мәһдизадә А.Абдуллајев, Б.Ағажев, Н.Казымов, Ә.Һәшимов, Һ.Әһмәдов, А.Кәримов, Б.Әһмәдов, Ч.Әһмәдов, Ј.Талыбов, Х.Фәтәлијев, С.Гулијев, Р.Мустафајева, С.Әлијева вә башгалары докторлуг диссертасијаларыны мұдафиә едирләр. Азәрбајчан мұстәгил дәвләт оландан сонра Н.Мухарова, А.Аббасов, Е.Гулијева, Ә.Әһмәдов вә башгалары да докторлуг диссертасијалары мұдафиә етмишләр.

XII. 3. Һ.Санылы, С.С.Ахундовун педагожи идејалары

Һачы Кәрим Санылы 1878-чи илдә Газах гәзасынын Чајлы-Кәсәмән кәндиндә анадан олмуш, илк тәһсилини дә орада алмышдыр. О, 1893-чү илдә Гори мұәллимләр семинаријасына дахил олмушдур. Һ.К.Санлы 1898-чи илдә семинаријаны битириб Зәнкәзур ујездинин Хачмаз мәктәбинә мұдир тәјин едилир. О, дөрд ил орада ишләдикдән сонра јени типли мәктәб ачмаг нијјәти илә Јелизаветпол халг мәктәбләри директорунун јанына кәлир. Бурада о, јеничә ачылымыш мәсчид мәктәбинә мұдир тәјин олунур. О, һәмин мәктәбин икисинифли рус-татар мәктәбинә чеврилмәсинә чох чалышыр вә Гафгаз тәлим даирәсинин әмринә әсасән рус-

татар мәктәбине "смотрител" тә'јин едилір. Лакин мөвһумат тәрәфдары олан диндарлар Һ.К.Санылыны сыхышдырыр, ону тәғиб едирләр. 1905-чи илдә онун Појлу мәктәбиндә мүәллим ишләмәсина ичазә верилір. Бир илдән сонра Дагкәсәмән мәктәбине кечир вә орада бөјүк сә'ј вә һәвәслә клас-сик әдәбијат нүмајәндәләрини дәриндән мұтаилә едир. Лакин о, мүтәрәғги идејаларына көрә чар һөкүмәти тәрәфиндән тәғиб едилір. Чүнки о, "Дифаи" (Мүдафиә) партија-сынын үзвү иди.

Чох чәкмир 1906-чы илдә Санылы һәбс едилір. Онун ганунсуз һәбс олунмасы демократик руһлу зијалылары гәзәб-ләндирир. Ф.Көчәрли "Ел үчүн аглајан көзсүз галар" мәғаләсиндә халгын маарифләмәсина чалышан Санылынын һәбс алынмасына гаршы е'тираз сәсини галдырмышдыр. Дагкәсәмән мәктәби чох диггәтлә јохланылыр вә онун һаг-гында јазыланларын дүзкүн олмадыгы ајдын олур. О, һәбс-дән азад едилір, 1910-чу илдә Санкт-Петербургдакы мүәллимләр институтунда тәкмилләшмә курсуну битирир. Бундан сонра она әл әмәји дәрсләрини апармаға ичазә верилір. О, бир мүддәт рәсм вә рәсмхәтт, график инчәсәнәт дәрсләрини дә дејир. 1918-чи илдә түрк гошунлары Кәнчәјә дахил оlanda бир нечә инглабчы илә Санылы да һәбс олунур. Лакин беш ајдан сонра һәбсдән азад едилір.

Һ.К.Санылы совет һакимијәтинә һүсн-рәғбәт бәсләјән-ләрдән бири иди. О, халгын азадлығыны истәјирди. 1920-22-чи илләрдә Һ.К.Санылы Газах гәзасынын һакими вәзи-фәсиндә ишләјир. О, Јени Әлифба Комитәсинин ишиндә фәал иштирак едир. О, 1924-чү илдә латын графикасы илә "Түркләр үчүн әлифба китабы" јазыр. Бу китаб сонралар бир нечә дәфә нәшр едилір. Һ.К.Санылы Ә.Сејидовла бир-ликдә сөз үсулу илә "Түрк әлифбасы"ны јазыб нәшр етди-рир. О, ушаглар үчүн бир нечә ("Дәли өкүз", "Мејмун вә илан" вә с.) әсәрләр јазыр вә нәшр етдирир. Һ.К.Санылы 1937-чи ил тә'ғибләринин гурбаны олур.

Һ.К.Санылы 1924-чү илдә јаздыгы "Кәнд мәктәпләри" адлы мәғаләсиндә дејирди ки, кәнд мәктәпләри шакирдлә-

рә савад өјрәтмәк вә билик вермәклә өз фәалијәтини мән-дудлашдыра билмәз. Кәнд мәктәпләри кәндлиләрә әкинчи-лијин вә һејвандарлығын мәнсулдарлығыны јүксәлтмәјин јолларыны да өјрәтмәлидир. Һ.К.Санылы халгын елмә, тәһ-силә јијәләнмәсини зәрури сајырды. Бу мәгсәдлә о, дәрс-ликләрина бир нечә марағлы һекәјәләр дахил етмиш, халгы мәдәнијәт шәрбәти ичмәјә чағырмышдыр. О, шакирдләрә кәнд тәсәррүфаты ишләринә јијәләнмәји төвсијә едирди. Һәр бир шакирдин мүғләг бир пешәјә јијәләнмәсини дә лазым билирди. Онун фикринчә, мәктәбдә шакирдә һејван сахламағ, бағ салмағ, тахыл әкмәк, барама, ары сахламағ јоллары өјрәдилмәлидир.

Һ.К.Санылы әсәрләриндә тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә, әхлағ тәрбијәсинә кениш јер верир, програм вә дәрсликлә-рин һазырланмасында фәал иштирак едирди. О, ушагларын тәрбијәсиндә аиләнин ролуну јүксәк гијмәтләндирирди. Онун фикринчә, өвлад аилә үчүн ән гијмәтли варлығдыр. Өвлад валидејнин бу күнү, кәләчәјидир. Валидејнләр өз ил-һамыны өвладдан алыр. Өвлад аиләнин даһа мөһкәм әса-слар үзәриндә гурулмасына сәбәб олур. Һәр бир валидејн өвлад һәсрәти илә јашајыр, чийәрпарәси олан өвладларыны јанында көрмәк истәјир. Ушағ јалныз валидејнләрин дејил, халгын, вәтәнин кәләчәјидир. Буна көрә дә аилә мәктәблә, мәктәб дә аилә илә сых әмәқдашлығ едиб, кәнч нәслин тә'-лим-тәрбијәси гајғысына галмалыдыр.

Һ.К.Санылы өмрүнүн 40 илини кәнч нәслин тәрбијәсинә, тә'лиминә һәср едәрәк, онун камил бөјүмәсинә хидмәт ет-мишдир.

Сүләјман Сани Ахундов 1875-чи ил сентјабрын 21-дә Шуша шәһәриндә анадан олмушдур. 1885-чи илдә дајысы Сәфәрәли Вәлбәјов ону Гори мүәллимләр семинаријасы нәздиндәки ибтидаи мәктәбә гојур. О, мәктәби битирәндән сонра семинаријага дахил олур вә 1894-чү илдә ораны мү-вәффеғијәтлә битирир. Һәмин илин октябр ајындан Бақы-нын үчүнчү шәһәр рус-татар мәктәбине мүәллим тә'јин олунур.

Мүәллим, маариф, ишыг! Сүлејман Сани мүәллимлик фаалијәтинә бу сөзләрин онун гаршысында ачдыгы бөјүк мәналар вә дәрин дүшүнчәләрлә башламышды. Онун үрәји халгын маарифләнмәси, әдаләт вә зүлмәтдән хилас олмасы наминә дөјүнүрдү. О, әсил халг мүәллими олуб, халгы наданлыгдан хилас етмәжә чалышырды. О, бир мүәллим кими маарифи күчләндримәк вә онун васитәси илә бејинләри вә үрәкләри ишыгландырмаг истәјирди. О, мүәллимлијинин илк илләриндән белә бир һәгигәти дәрк етди ки, инсан шүүруна, әхлагына, зөвгүнә вә мәнәвијәти на тәсир етмәк үчүн сәһнә сәнәтиндән бир трибуна кими истифадә едилмәлидир. Она көрә дә о, илк сәһнә әсәрини — "Тамаһкар" пјесини 1899-чу илдә тамамлады. С.С.Ахундов һәмин пјесиндә белә бир фикри тәсдиг едирди ки, тамаһкарлыг инсаны јалһыз алчаг ишләрә, рәзаләтә сөвг етмир, һәм дә онун али вә јүксәк һиссләрини мәһв едир, зәһәрләјир.

С.С.Ахундов мүәллимлик етмәклә јанашы, "Иршад", "Тәрәгги" гәзетләриндә чыхыш едәрәк тәлим-тәрбијә мәсәләләрини өн плана чәкирди. О, Азәрбајҗан мүәллимләринин I гурултајынын ишиндә фәал иштирак едир, програмларын јарытмаз олдуғуну гејд едирди. О, алты мүәллимлә бирликдә "Икинчи ил" адлы дәрс китабы тәртиб едиб, мәктәбиләрин истифадәсинә верир. С.С.Ахундов 1912-чи илдә "Горхулу нағыллар" башлыгы алтында нәшр етдирдији һекајәләриндә ("Әһмәд вә Мәлејкә", "Аббас вә Зејнәб", "Нурәддин", "Гарача гыз") ушаг психоложијасынын дәринликләринә бәләд олан бир јазычы кими шөһрәтләнди. О, һәмин һекајәләрдән әввәл дә бир нечә марагла охунан һекајәләр ("Јуху", "Көвкәби-һүрријәт" — "Азадлыг улдузу", "Гонаглы") дә јазмышды. "Көвкәби-һүрријәт" һекајәсиндә зүлмә, келәлијә гаршы азадлыг мүбаризәси һаггында сәсини галдыран мүәллиф гејд едирди ки, азадлыгы елә белә әлдә етмәк олмаз, онун фикринчә, инсаны чәһаләт вә наданлыгдан, келәликдән јалһыз елм вә әмәк хилас едә биләр.

"Горхулу нағыллар"дакы гәһрәмәнларын һамысынын тәлеји, тәбиәти вә характери бир-биринә јахындыр. Ушаглыг

дүнјасынын көзәллијини дүјамајан дашүрәкли адамларә көскин нифрәт һисси "Горхулу нағыллар"да мүһүм јери тутур. Нағылларын гәһрәмәнлары баһар һавасы кими тәмиз, гызылкүл кими әтирли олан мәсум ушаглардыр вә јазычы онларын руһи аләмини үрәкдән дујараг чох көркин сәһнәләр јарадыр.

"Нурәддин" С.С.Ахундовун әдәбијатә кәтирдиди орижинал мәктәбли образыдыр. "Нурәддин" һекајәсиндә әдиб бүтүн көзәл кәјфијәтләри маарифлә, тәрбијә илә бағлајыр. Јазычы һәмин һекајәдә белә бир фикри кәнч нәслә тәлгин едир ки, сәадәти мүбаризәсиз өлдә етмәк олмаз. Нурәддин өзүнүн ағлы вә көзүачыгыла сәјесиндә гаршысына чыхан чәтинликләри арадан галдырыр. С.С.Ахундова көрә, дүзкүн мәнәви тәрбијә инсанын һәр чүр пис әмәлләрдән чәкиндирир. О, мәнәви көзәллији, дүзлүјү, доғручулуғу, достлуғу, әдаләттилији вә хејрхаллыгы ән көзәл инсани кәјфијәт кими тәрәннүм едир. Совет һакимијәти дөврүндә С.С.Ахундов "Чәрхи-фәләк", "Шаһсәнәм вә Күлпәри", "Лачын јуvasы", "Бир ешгин нәтичәси", "Ешг вә интигам", "Шејтан" пјесләрини јазырыг бу әсәрләриндә дә һаггы, әдаләти, мәнәви кәмиллији тәрәннүм едир.

С.С.Ахундов 1939-чу ил март ајынын 29-да вәфат едир. Нөкүмәт онун халг маарифи саһәсиндәки хидмәтләрини нәзәрә аларак она Әмәк Гәһрәманы (1932) ады вермишдир.

С.С.Ахундов өзүнүн зәнкин мәдәни, елми-педагожи ирси илә бу күн дә кәнч нәслин әсил вәтәндаш, ләјагәтли инсан кими јетишмәсинә хидмәт едир.

XII. 4. А.Шаиг вә С.Вурғунун педагожи фикирләри

Абдулла Шаиг (Абдулла Мустафа оғлу) Талыбзаде, 1881-чи ил февралын 24-дә руһани аиләсиндә анадан олмушдур. О, 1889-чу илдә Тифлис мәктәбинә јетмиш, 1893-чү илдә дөрдүнчү синфи битирдикдән сонра анасы илә бир-

ликдә Хорасана кедир. Хорасанда Мирзә Јусифин мәктәби-
нә дахил олур. Шаиг Крыловун "Чалгычылар" тәмсилини
русчадан фарсчаја тәрчүмә едир вә мүәллиминә охуур.
Мүәллимни ону тәгдир етмиш һәммин әсәрин азәрбајчанчасы-
ны она јаздырмышдыр.

1900-чү илдә А.Шаиг Тифлисә гајыдыр, бир мүддәт орада
галыр вә сонра бөјүк гардашы илә Бақыја кәлир. О, 6 си-
нифли мәктәбә еһтијат мүәллим тәјин едилир. О, мүәллим-
лик едир, дәрс китаблары вә програмлар тәртиб едир, халг
маариф саһәсиндә чалышыр. А.Шаиг узун мүддәт али вә
орта мәктәбләрдә әдәбијјат мүәллими ишләмишдир. Әдә-
бијјат саһәсиндәки фәалијјәтинә кәрә А.Шаигә әмәқдар ин-
чәсәнәт хадими ады верилмишдир.

А.Шаиг 1959-чу илдә Бақыда вәфат етмишдир.

А.Шаигин әсәрләриндә тә'лим-тәрбијә мәсәләләри мүнүм
јер тутур. Онун педагожи фәалијјәти вә әдәби јарадычылығын-
да тәрбијә дәир фикирләри мөвзусунда Д.Мустафајева 1949-
чу илдә намизәдлик диссертасијасы мүдафиә етмишдир.

А.Шаиг кәнч нәслин вәтәнпәрвәрлик, мәрдлик, гәһрәмән-
лыг, әмәксевәрлик, достлуг вә јолдашлыг руһунда тәрбијә-
синә хүсуси диггәт јетирир, әсәрләриндә һәммин кејфијјәтләр-
и тәрәннүм едирди. А.Шаиг шәхси һәјатында, аиләдә ән
саф, гүсурсуз мүнәсибәтләрин тәрбијәсини ичтима, мил-
ли, һәјати бир вәзифә һесаб едирди. Онун фикринчә, һәр
бир инсан намусла јашамалы, мәрд олмалыдыр. "Намусла
јашајанларын өлүмү дә намуслу вә шәрәфли олурмуш".¹

А.Шаиг 1910-чу илдә јаздыгы "Көзәл баһар" әсәриндә
хејир вә шәр гүввәләрин мүбаризәсини тәсвир едир. Хејир-
хаһ гүввәләр һәмишә халга, вәтәнә хидмәти илә сечилир.
Шаиг әсәрләриндә пахыллығы, һәсәди, ловғалыгы кәскин
тәнгид едирди. А.Шаиг халгы ән жүксәк әхлаги сифәтләрин
дашыјычысы һесаб едирди. 1938-чи илдә гәләмә алдыгы
"Гочполад" поемасында А.Шаиг халг јолунда дөјүшән гәһрәмән-
манларын мәрдлијини, икидлијини, дүзлүјүнү, әлиачыгылы-
гыны вә кенишүрәкли олмаларыны тәрәннүм едирди.

¹ Шаиг А., Әсәрләри, 1-чи чилд, 1966, сәһ. 288.

"Вәтән" адлы пјесиндә А.Шаиг вәтәнпәрвәрлији жүксәк гij-
мәтләндирир вә дејирди ки, алын тәри намуслу тәриди.
"Сәнин кечә-күндүз сәнмәк билмәјән бу оцағын ел үчүн
хејир, бәрәкәт оцағыдыр".¹

А.Шаиг дүзлүк, дроғручулуг кими жүксәк әхлаги кејфијјәт-
ләри, инсанын зинәти олан тәвәзәкарлығы тәрәннүм едәр-
рәк, инсанын мө'нәви тәкмилләшмәсиндә зәрури кејфијјәт
сајырды. Онун фикринчә, һәр бир инсан биликләрә јијәлән-
мәлиди, чүнки елм, билик инсаны күчлү едир, чәмијјәтин
тәрәггиси дә елм вә биликлә әлагәдардыр. А.Шаигә кәрә,
дүнјада әқдијини бичәнләр вә һәјат сәһнәсиндән вичданла
көчәнләр бәхтијардыр. Јени һәјаты, јени чәмијјәти елми би-
ликләр әсасында гурмаг олар.

А.Шаиг гадына, пешәјә, аилә тәрбијәсинә жүксәк гijмәт
верирди. О, һәлә 1912-чи илдә јаздыгы "Ишыг мәнбәји" ше'-
риндә дејирди ки, ичтима тәрәггинин әсасы тәрбијәли ан-
лардыр. Онун фикринчә, һәр бир милләтин тәрәггиси га-
дынлардан асылыдыр.

Тәрәгги етмәјә лазымдыр анчаг:

Тәрбијәли аналарын гучағы.

Гадынла һәр милләт ејләр тәрәгги,

Гадындыр милләтин шамы, чырағы.

Јыхар бир милләти, бүтүн мәнәв едәр,

Гадынларын тәрбијәсиз галмағы.

Јаша, адын дүнја дурдугча галсын,

*Милләт, вәтән илә биргә учалсын.*²

А.Шаиг 1917-чи илдә јаздыгы "Ханым әфәндиләр" адлы
мәгаләсиндә дејирди ки, бу күн бу тәрүбә мөјданында га-
дынларын ојнаја билчәји рол вә ифа едәчәји вәзифә ол-
дугча дөјәрли вә әһәмијјәтлиди.³

¹ Шаиг А., Әсәрләри, 3-чү чилд, 1972, сәһ. 482.

² Шаиг А., Әсәрләри, 2-чи чилд, 1968, сәһ. 92

³ Јенә орада, сәһ. 52.

А.Шаиг гадынлары әмәкдә иштирак етмәклә бәрәбәр билікләрә, елмләрә јіјәләнмәјә чағырды.

Гадын, еј бөјүк инсан, парла јүксәк адынла.

Бизим јени гурулуш јүксәләчәк гадынла.¹

А.Шаиг мүәллимә јүксәк гижәт верир, мүәллими синфин руһу һесаб едирди. Әскәр дөјүш мөјданында анчаг әлиндәки силаһла угур газана биләр. Мүәллим дә бир әскәрди. Силаһы исә китаблардыр. Китабсыз тәдрис едән бир мүәллим силаһсыз бир әскәрә бәнзәр.²

А.Шаиг 1943-чү илдә јаздығы "Мүәллим" мөгаләсиндә аилә илә мәктәбин ичтимаи инкишафда ролуна кениш јер верир вә дејирди ки, бүтүн инсанларын һәјәты, сәәдәти вә кәләчәји аилә илә мәктәбдән асылыдыр. Бу ики тәрбијә вә билік очағы сағлам тәмәлләр үзәриндә гурулдугу заман кәнч нәсил алдығы сағлам гидаларла күндән-күнә чичәкләнәрәк нур чырағы кими әтрафы ишыгландыра биләр. Аилә вә мәктәб бир шөјди. Бу ики тәрбијә очағы бир-биринә һәр заман сағлам вә гырылмаз рабитәләрлә бағланмалы вә һәр икиси сәвијјәчә бир-биринә мүсави олмалыдыр. Анчаг бөлә олдугу заман билік, әхлаг вә тәрбијәчә сағлам вә гүввәли нәсил јетишдирмәк олар.³

А.Шаигин фикринчә, мүәллимлик нәчиб, мүгәддәс вәзифәдир. Зәманәмиздә маарифин, тәһсилин, мүәллимин бу гәдәр бөјүк әһәмијјәт вә мөвгә газандығыны нәзәрә алараг халгымызын әсас мәднийәт очағы олан мәктәбә, педагожи мәктәбләрә, институтларымыза даһа чоһ фикир верилмәлидир, онлар тәшкилат чәһәтдән тәкмилләшдирилмәлидир. Мәнә елә кәлир ки, артыг кәмијјәтдән чоһ кәјфијјәтә фикир вермәк лазымдыр. Педагожи мәктәб вә институтларын сайыны артырмагданса онлар мүасир лабораториялар вә кабинетләрлә, зәнжин елми-нәзәри китаблара малик китабхана-

ларла, кениш, көзәл биналарла тәмин едилсә даһа фајдалы олар.

Педагожи мәктәбләрә ән билікли вә тәчрүбәли мүәллимләр чәлб олунмалыдыр.¹

А.Шаигин бу фикирләри аз гала һәр мөһәлләдә коллеч, университет вә институт ачылдығы бир заманда бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Бу гәдәр лабораториясыз, китабханасыз, кабинетләрси, хүсусилә бинасыз өзәл али мәктәбләрә еһтијач вармы? Әлбәттә, јохдур. Бунлар тәһсил системинә ағыр зәрбәдир, милләтин савадсызлығыдыр. Билән дә, билмәјән дә "пулум вар, охуја биләрәм" дејир. Бу исә елми мәнһв етмәкдир.

А.Шаиг һаглы олараг дејирди ки, һәр бир мүәллим синифдә кечдији дәрси вә өзүнү шакирдләрә, тәләбәләрә сөвдирмәји бачармалыдыр. Буна наил олмаг үчүн мүәллим өз дәрсини, тәләбәләри сөвмәлидир. Мүәллим елмләрин мүасир сәвијјәсиндә дурмағы бачармалы, педагожиканы јахшы мәнимсәмәлидир. Бунун үчүн мүәллим дүнја елминдән, әдәбијјәтдән өјрәнмәлидир. Бунсуз мүәллим инкишаф едиб, педагожи усталығыны артыра билмәз.

А.Шаиг 1957-чи илдә јаздығы "Күнәшли күнләр" адлы мөгаләсиндә кәнч нәслин тәрбијәсини ән вачиб проблем кими гаршыја гојур вә дејирди: "Мән јени сағлам нәслин јетишмәсини һәмийшә мүһүм бир мәсәлә һесаб етмишәм вә өз фәәлијјәтимдә буна хүсуси дигтәт јетирмишәм"²

А.Шаигин фикирләри бу күн дә әһәмијјәтлидир.

Сәмәд Јусиф оғлу Вәкилов 1906-чы ил март ајынын 21-дә Газах гәзасынын Гыраг Салаһлы кәндиндә анадан олмушдур. Сәмәд алты јашында икән анасы вәфат етмиш вә о, нәнәси Ајишәнин һимәјәсиндә галмышдыр. Сәмәд 8 јашында кәнд мәктәбинә, он ики јашында Газах мүәллимләр семинаријасына дахил олур. 1920-чи илдә Азәрбајҗанда совет һакимийәти гуруланда комсомол сыраларына гәбул едилир, вә илк комсомол өзәкләринин јарадылмасында фәәл

¹ Шаиг А., Әсәрләри, 2-чи чилд, 1968, сәһ.92.

² Шаиг А., Әсәрләри, 4-чү чилд, 1977, сәһ.129.

³ Јенә орада, сәһ.390.

¹ Шаиг А., Әсәрләри, 4-чү чилд, 1977, сәһ. 391.

² Јенә орада, сәһ. 425.

иштирак едир. Сәмәд 1923-чү илдә мұәллимлик фәәлијәтинә башламыш, һәм дә ше'рләр јазмышдыр. 1926-чы илдән јазмаға башлајан Сәмәд үчүн поезија онун икинчи һәјаты олур. 1930-чу илләрә гәдәр онун һәјатында тәнһалыг, кәдәрли мәнәһбәт мотивләри вә с. мүнүм јер тутур. О, илк ири һәмчли әсәрини — "Комсомол поемасы"ны јазыр. Бундан һонра Сәмәд Вурғун "нәфәсләри бензин вә күкүрд гохулу милјонларын шаиринә" чеврилир. Сәмәд 1929 — 1931-чи илләрдә Москва Дөвләт Университетинин әдәбијат факултәсиндә тәһсил алыр. 1931-чи илдә Москвадан Бақыја гајыдыр. Азәрбајҗан Дөвләт Елми-Тәдҗигат Иститутунда дил вә әдәбијат ше'бәси үзрә аспирантураја дахил олур.

Сәмәд 1934-чү илдә совет јазычыларынын үмумиттифаг гурултајында иштирак едир вә орада М.Горкинин нитгини динләјир вә М.Горки илә јахындан таныш олур. 1938-чи илдә М.Горкинин "Гыз вә өлүм" поемасыны Азәрбајҗан дилинә тәрчүмә едир.

Сәмәд Вурғун Пушкини дәриндән өјрәнир, онун јарадычылығыны өзүнә поетик мәктәб һесаб едир. Пушкинин "Јевкени Онекин" әсәрини Азәрбајҗан дилинә тәрчүмә едир. Һәмнин әсәрин тәрчүмәсинә сәрф етдији ики илә шаир һејфсләнмир. О дејир:

*Ахытдым алнымын инчи тәрини,
Јанмадым өмрүмүн ики илинә,
Русија ше'ринин шаһ әсәрини,
Чевирдим Вагифин ширин дилинә.*

Шаир 1937-чи илдә Р.Рза вә С.Рүстәмлә күрчү шаири Ш.Руставелинин "Пәләнк дәриси кәјмиш пәһләван" поемасыны Азәрбајҗан дилинә чевирир.

1936-чы илдә Азәрбајҗанда совет һакимијәти гурулмасынын 15 иллији тәнтәнәли шәкилдә Кремлдә кечирилир. С.Вурғун Ленин ордени илә тәлтиф олунур.

Шаир чохдан дүшүндүјү "Вагиф" драмыны(1937) јазыр. Әсәр 1938-чи ил октябрын 5-дә тамашаја гојулур. "Вагиф"

драмы хәлгилик, вәтәнпәрвәрлик, дүшмәнә нифрәт идејалары илә чох зәнkindир.

1940-чы С.Вурғун даһи Азәрбајҗан шаири Низаминин "Лејли вә Мәчнун" әсәрини фарсчадан Азәрбајҗан дилинә чевирир.

Әсәр 1942-чи илдә нәшр олунур. 1941-чи илдә "Вагиф" әсәринә кәрә шаир дөвләт мұкафатына лајиг көрүлүр. Һәмнин илдә о, Азәрбајҗан Јазычылар Иттифағы Идарә һејәтинә сәдр сечилир.

1941-чи илдә С.Вурғун "Фәрһад вә Ширин" драмыны јазыр. Бу әсәрдә шаир халгын јенилмәзлијини, вәтәнпәрвәрлик руһуну, һуманизминин, јәделли ишғалчылара гаршы үмумхалг мәнәфејини тәсвир етмишдир.

Шаир Бөјүк Вәтән мұһарибәсинә чохлу ше'р һәср етмишдир. "Вәтәнин кешижиндә" адлы ше'риндә о дејирди:

*Ешитсин ана торпаг, ешитсин вәтән,
Мүсәлләһ әскәрәм мән дә бу күндән.
Шаир һәгигәтән мүсәлләһ әскәр кими гәләмини
Сүнқијә чевирмиш, Крым, Моздок, Грозны
Чәһбәләриндә оларкән әскәрләри вәтән уғрунда
Мүбаризәјә руһландырды.*

С.Вурғунун "Инсан" мәнзум фачиәси 1945-чи ил нојабрын 7-дә тамашаја гојулур. Бу дәрин фәлсәфи әсәриндә С.Вурғун халгымызын әхлаги-сијаси өзәмәтини, гәһрәмәнлығыны, инсан камалынын гәләбәсинә инамыны тәрәннүм етмишдир.

1945 — 55-чи илләрдә С.Вурғун бир чох харичи өлкәләрдә сәфәрдә олур вә о, сүлһ уғрунда мүбариз кими таныныр. Бир-бирләринин ардынча онун "Истигбал тәрәнәси", "Муған", "Мәним андым", "Дүнјанын хәритәси", "Заманын бајрағдары" китаблары, үччилдлик "Сечилмиш әсәрләри" нәшр едилир.

С.Вурғун 1945-чи илдә Азәрбајҗан ССР Әмәкдар инчәсәнәт һадими фәхри адына лајиг көрүлүр, Гырмызы Әмәк Бај-

рагы ордени илә тәлтиф олунар. Нәмин илдә Азербайжан ССР Елмләр Академијасы ярадыланда онун илк академик ләриндән бири С.Вурғун олур.

1956-чы илдә шаирин анадан олмасынын 50 иллији тәнтәнә илә бајрам едилир. Илк дәфә тәсис едилмиш "Халг шаири" ады С.Вурғуна верилди. Шаирә филологија елмләри доктору алимлик дәрәчәси верилир. С.Вурғун Ленин ордени илә тәлтиф едилди.

С.Вурғун 1956-чы ил мајын 27-дә узун сүрән ағыр хәстәликдән сонра вәфат едир. Шаир чисмән өлсә дә, рүһән Азербайжан халгынын гәлбиндә јашајыр. Нә гәдәр ки јер үзәриндә Азербайжан адлы халг вар, С.Вурғунун "Азербайжан" ше'ри охуначаг, онун ярадычылыгы, һәјаты вә фәалијәти кәнчләрә гүдрәтли нүмунә олачагдыр.

Һәр бир халгын милли мөдәнијәт тарихиндә елә надир шәхсијәтләр — симиалар олур ки, онларын дүһасы васитәсилә һәмин халгын варлыгы, мәнәви һәјаты, милли шөһрәти гол-ғанад ачыр, јени-јени вә мәнәви јүксәлиш дөврләри кечирир. Белә надир шәхсијәтләрдән бири дә бөјүк алим, философ, шаир, халгымызын бәди и тәфәккүрүнүн инкишафында чох мүнүм хидмәтләри олмуш Сәмәд Вурғундур.

С.Вурғун әсәрләриндә халгын гүдрәтини, ярадычы әмәјини нечә тәрәннүм едирсә, кәнч нәслин тә'лим-тәрбијә мәсәләләринә дә о гәдәр әһәмијәт верирди. С.Вурғунун ярадычылыгына мүстәгил Азербайжан дөвләтинин ирәли сүрдүјү тәләбләр призмасындан бахмалы олсаг, онун доғма халгына, бу халгын тарихинә, мөдәнијәтинә нә гәдәр дәрин мөһәббәтлә јанашдыгыны көрәрик. С.Вурғун халгын варлыгы илә нәфәс алан, јашајан нәһәнк вәтәнпәрвәр шаир, педагог вә философдур. Онун вәтәнпәрвәрлијинин мајасыны "Азербайжан" ше'ри тәшкил едир. Шаир өзү бу барәдә белә дејирди: "Азербайжан" ше'ри мәним һәјатыма, бүтүн һәјат програмыма уғундур. Мән нә гәдәр јашајыб-јаратсам, 1933-чү илдә јаздығым бу кичик ше'рә ашыладығым мотивләри охујачаг, дујачагсыныз".¹

Бу мотивләр халгымыза мөхсус милли шүүрун инкишаф етдирилмәсидир, ана дилинә мөһәббәтдир, вәтәнпәрвәрликдир, мәрдликдир, гәһрәмәнлыгдыр, кечмишин зәнкин вә мүтәрәгги тарихи сәнәдләрини өјрәнмәкдир, вәтәнә, халга гәлбән хидмәтдир.

С.Вурғун Азербайжан ССР Али Советинин 1939-чу илин 7-14 июлда кечирилән II сессиясында Азербайжан дили һаггында, онун тәмизлији һаггында дејирди: "Халгын чох бөјүк бир дөвләти вардыр. Бу мүгәддәс дөвләт халгын дилидир. Дил халгын намусу демәкдир, вичданы демәкдир. Биз дил мәсәләсини һәр бир јердә көз бәбәјимиз кими көзләмәлијик".¹

С.Вурғун Минкәчевир археолоји експедициясы сајәсиндә Минкәчевир ғразисиндә инсан чәмијәтинин һәлә дөрд мин ил бундан габаг мөвчуд олмасыфактыны тәһлил едәрәк дејирди ки, Азербайжан халгы һәлә о вахт јүксәк мөдәнијәтә малик олмушдур. 1947-чи илдә Гобустанда ашкар едилмиш гајаустү тәсвирләр мөдәнијәтимизин гәдимлијини тәсдиг едир. 1948-чи илдә Бөјүк даш дагынын Азербайжан халгынын Рома империясы илә әлағәләринә сүбүтдур.

С.Вурғун халгын тарихини өјрәнмәји, онун тарих елмини јаратмағы зәури сајырды. Шаирә көрә, тарих бүтүн ичтима елмләрин бешијидир. Тарихи билмәдән халгын бүтүн әзәмәтини вә онун әмәлләрини мүәјјәнләшдирмәк чәтиндир. "Вәтәнин мөһәббәти илә аловланмајан, онун тарихини билмәјән алим вә ја тарихчи вә ја рәссам өз халгына лајиг һеч бир шеј јарада билмәз".²

С.Вурғун 1944-чү илдә Азербайжан ССР Али Советинин V сессиясындаки нитгиндә дејирди ки, тарихчиләримиз, философ вә алимләримиз Азербайжан халгынын гәдим бир дөвләт гурулушуна саһиб олмасыны јени нәслимизә бир даһа хатырлатмаг үчүн Азербайжан халгынын дөвләт тарихинә, мүхтәлиф әсрләрдә шөһрәт газанмыш дөвләт хадим-

¹ Вурғун С., Әсәрләри, 5-чи чилд, Бақы, "Елм", 1972, сәһ. 273.

¹ Вурғун С., Әсәрләри, 5-чи чилд, Бақы, "Елм", 1972, сәһ. 102.

² Јенә орада, сәһ. 149-150.

ләримизин һәјат вә фәәлијәтинә, онларын бизә ирс гојуб кетдикләри дәвләт гурулушлары ән'әнәләринә аид бөјүк елми әсәрләр јаратмалыдырлар.¹

С.Вургун һәмин нитгиндә Азәрбајчанда милли гошун һиссәләринин јарадылмасыны үрәкдән алгышлајараг онун бөјүк тарихи әһәмијјәти олдугуну гејд едир вә дејирди: Халгымызын мәдәни вә һәрби инкишафынын гануни нәтичәси олан бу һадисә бизи севиндирир. Милли гошун һиссәләринин јарадылмасы милли һәрби ишчиләрин даһа да артмасына вә јетишмәсинә көмәк едәчәқдир.

С.Вургун бөјүк үрәк ағысы илә гејд едирди ки, бә'зи иншаатчылар, үзәриндә әсрләрдән бәри гәдим јазылары, мәишәт сәһнәләринин бәди итәсирини, узаг әчдадларымызын һәјат вә тарихини горујуб сахлајан, онларын адәт, мәрасим ән'әнәләрини бир чох нәсилләрин вә мұхтәлиф заманларын әмәк һәјатынын рәнкарәнклији вә хұсусијјәтләрини әкс етдирән гаја вә дашлары гырыб дағыдырлар. Бу кими һагсызлыг вә наданлыга дәмәјән, абидәләр тарихин өвладлары һесаб едән С.Вургун дејирди: "Үстүндә тарихи јазы, јахуд тәсвир олан һәр бир гәдим даш вахты илә јашамыш чанлы бир инсанын тарихин од вә аповлары ичәрисиндә бизим көзәл торпағымызы, тарихимизи һифз едән, әсрләр боју елм, мәдәнијјәт вә инчәсәнәтин инкишафы үчүн, үзәриндә доғулдугумуз, јашадығымыз вә бизи бу мәдәнијјәтин ән мүтәрәғги ән'әнәләрини инкишаф етдирәчәк нәсилләрин симасында јашадачаг әзәмәтли вә көзәл зәмин јарадан гуручу инсанын дашлашмыш үрәјидир".²

С.Вургун һәмин фикри ше'рлә дә ифадә етмишир:

*Ким билир, нечәдир дүнјанын јашы,
Тарихин нә гәдәр јазысы вардыр.
Һәр сахсы парчасы, һәр мәзар дашы
Нәсилдән-нәсилә бир јадикардыр.*

С.Вургун вәтәнпәрвәрлији әсил Азәрбајчан вәтәнпәрвәрлијидир. Шаир "Сәдагәт" ше'риндә дүнја илә диалога кирәрәк марағлы бир мәнзәрә јарадыр.

*Дүнја мәндән сорушду ки,
Де: мәсләкин, јолун нәдир?
Дедим: вәтән торпағына
Көнлүм гушу пәрванәдир.*

Шаир вәтәни чырағ, өзүнү пәрванә һесаб едәрәк дејирди:

*Көзәл вәтән, көзәл ана,
Сән чырағсан, мән пәрванә.
Дөшләриндән суд әммишәм,
Гурбан олсун өмрүм сана.*

С.Вургунун педагожи көрүшләри онун бүтүн әсәрләриндә, хұсусилә "Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг" адлы мәғаләсиндә өзүнүн кениш вә әһатәли әксини тапмышдыр. Она көрә дә һәмин әсәри мәғалә дејил, педагожи трактат /поема/ адландыра биләрик. С.Вургун бу поемада бүтүн әсәрләриндә ирәли сүрдүјү педагожи фикирләрин ичмалыны вермишир. Бу әсәр Азәрбајчан ССР маариф назирлијинин ибтидаи синифләр үчүн јахшы гираәт китаблары јаратмағ мөгсәди илә кечирдији мұсабигә илә әлағәдар олараг јазылмышдыр. Маариф назирлијиндә тә'сис едилмиш мұсабигә комиссиясынын үзвләриндән бири дә академик С.Вургун иди.

О, 1945/46-чы дәрс илиндә ибтидаи синифләр үчүн мөвчуд "Әлифба" вә гираәт китаблары илә таныш олмуш, бу дәрсликләрдә ушағларымызын руһуна ујғун олан, онларда јүксәк зөвг, вәтәнпәрвәрлик, милли ифтихар, һуманизм, бей-нәлмиләлчилик, мәрдлик, гәһрәмәнлыг вә с. кими нәчиб һиссләр тәрбијә едә билән бәди итәсәрләрин (парчаларын) јохлуғуну башлыча нөгсан һесаб етмишиди. Јазычыларә, дәрслик мұәллифләринә көмәк етмәк мөгсәди илә С.Вургун

¹ Вургун С., Әсәрләри, 5-чи чилд. Бақы, "Елм", 1972, сәһ. 194.

² Вургун С., Әсәрләри, 6-чы чилд. Бақы, "Елм", сәһ. 385-386.

Һәмин әсәрини җазмыш, ушаг җазычыларынын, һабелә мүсабиғә үчүн дәрслик җазмаг истәјән мүәллифләрин гаршысын да чидди вәзифәләр вә тәләбләр гојмушдур. Бу бахымдан һәмин әсәр инди дә чох бөјүк ақтуаллыг кәсб едир. Һазырда мүстәғил Азәрбајҗан Республикасы үмүмтәһсил мәктәбләри үчүн дәрслик тәртиб едән мүәллифләр, ушаглар үчүн әсәр җазан җазычылар С.Вурғунун һәмин әсәрини чох диггәтлә өјрәнмәлидирләр. Бу әсәрдә бу күн бизим учадан дедимиз милли вәтәнпәрвәрлик, милли вифдан, милли ләҗагәт, мәрдлик, гәһрәманлыг, дүшмәнә нифрәт вә с. мә'нәви кејфијәтләр һаггында С.Вурғун җарым әср бундан әввәл чох бөјүк чәсарәт вә мәһәббәтлә сөз ачмыш, халгын тарихини, әдәбијатыны, мәдәнијәт вә елмини кәнч нәслә дәриндән өјрәтмәји зәрури сајмышдыр. Һәмин әсәрдә халгымызын мүдриклији, әзәмәти, Низами вүғары, Дәдә Горгуд һикмәти, Фүзули мәһәббәти, Томрис, Чаваншир, Бабәк гәһрәманлыгы, Короғлу әзәмәти, Бабәк вә Нәсими ирадәси бөјүк мүдрикликлә ачыгланмышдыр.

С.Вурғун ушаг шәхсијәтинин вә ушаг хәјалынын инкишаф хүсусијәтләрини әтрафлы тәһлил едәрәк кәстәрирди ки, ушаг инсандыр. Онун садә көрүнән ојнаг, даим хошбәхт вә азад тәбиәтиндә инсанларын бүтүн хассәләри мөвчуддур. Ушаг һәр шејдә бир нәш'ә, бир севинч, һәр кәсдә нөвазиш вә һәрмәт көрүр. Ушаг һуманистдир. Онун мә'нәви аләми өн нәчиб, хејрхәһ һиссләр јувасыдыр. С.Вурғуна көрә, ушаг гәлбини тәрбијә едәрәк, о гәлбә һөјәт вә тәбиәт һәгигәтләри илә гол-һанәд верилмәлидир.

С.Вурғун ибтидаи синифләр үчүн дәрсликләрин бир чатышмазлыгыны да онда көрүрдү ки, дәрсликләрдәки бәдиий һекәјәләрдә ушаглар ики група /тәнбәл вә чалышган/ бөлүнүр. Онун фикринчә, ушаглары ики група бөлүб биринә чалышган, диһәринә јарарсыз, тәнбәл демәк ушаг аләминә бөһтандыр. С.Вурғун фитрән тәнбәл ушагларын олмасынә сөјләјәнләрин әлејһинә чыхараг дејирди ки, фитрән тәнбәл ушаг јохдур. Шаир һаглы олараг өзүндән әввәлки педагог вә философларын фикирләрини мүдафиә едир вә дејирди ки,

инсан дүнјаја һазыр габилијәтлә кәлмир. Ушаг доғуларкән мүәјјән тәбиий имканларла кәлир. Инсан анадан оларкән инсан олмаға һәмизәддир. Лакин о, әтраф мүһитдән, инсанлардан тәһрид олунмуш һалда инсан ола билмәз. Инсанын инсан олмасы үчүн инсанларла үнсијәтдә олмаға өјрәдилмәлидир. Демәли, инсан тәрбијә вәситәси илә инсан ола биләр. Башга сөзлә, ушаг доғуларкән өзү илә кәтирдији бир сыра ирси, тәбиий имканлары ичтимаи мүһит вә тәрбијәнин тә'сири илә инкишаф етдириб керчәклијә чевирә билир. Ичтимаи мүһит вә тәрбијә ушаг шәхсијәтинин, онун дүнјабахышынын, мә'нәви, әхлағи кејфијәтләринин формалашмасында бөјүк рол ојнајыр.

С.Вурғун дејирди ки, һәрәкәт, динләмәк, марагланмаг, севиниб-ағламаг, дүшүнүб-дујмаг, инкишафа доғру мејл вә һәвәс бүтүн ушагларын тәбиәтиндәдир. Бир ушаг дәрсә мүнтәзәм давам етмирсә, дәрсләринә јахшы һазырлашмырса, бу сифәт онун тәнбәл фитрәтиндәнми јаранмышдыр? Хејр. Бәлкә дә дәрсләрини һазырлаја билмәјән ушаг даһа һәссас, даһа чалышган вә габилијәтлидир. Бу ушаға дәрс һазырламадығына көрә "тәнбәл" ады верилмишдир. Бәлә олдуғу һалда бә'зи ушагларда "тәнбәллијин" баш вермәсини нә илә изаһ етмәли, онун сәбәбләрини һарада ахтармалы? Классик педагоглар кими С.Вурғун да бунун сәбәбләрини аиләдә, мәктәбдә, педагожи шәраитдә ахтармағы ирәли сүрүрдү. О гејд едирди ки, ушаглар мәктәбә бөјүк үмид вә арзуларла кедирләр. Лакин бә'зи һалларда бөјүк арзу вә севинчлә, үмидлә мәктәбә кәлән бир ушағы сојуг вә тәрәвәтсиз дәрсләр, гуру вә чансыхычы сөһбәтләр, лагејд мүнасибәтләр вә бахышлар јорур, онун гәлби сыхылыр. Бунун нәтичәсиндә ушағын дәрс охумаға, мәктәбә кетмәјә һәвәс вә марағы сөнүр. Һәр шеји билмәклә марагланан ушаг нә едәчәјини билмир. Ушаг бу чансыхычы сөһбәтләрдән, сојуг бахыш вә мүнасибәтләрдән јахасыны гуртармаг үчүн тәбиәтин гојунуна гачмаға чан атыр, әсарәнкиз вә интәһасыз кезәллији илә тәбиәт он өзүнә даһа чох чәзб едәрәк онда мәфтунлуғ јарадыр. С.Вурғуна көрә, бә'зи ушагларда

өзүнү көстөрөн тәнбәллийн сәбәбләрindən бири вә башлычасы сојуг, чансыыхчы дәрсләрди́р. Педагожи усталығы, савады вә такты олмајан бә'зи мұәллимләр илк күнләрдән ушагларда сүстлүк јарадыр, онларын зәһни габилијәтини, социал тәрәггинин мұһәррики олан марагларыны инкишаф етди́риб дүзкүн мәчраја јөнәлдә билмир, өзләринин "педагожи тәнбәлликләрини" ушагларын тәнбәллийи кими гәләмә верирләр.

Белә һаллар олур ки, бә'зи ушаглар хәстәлик вә ја башга сәбәбләр үзүндән һафизә вә диггәтини топлајыб дәрсә гулаг аса билмир, мәктәб һәјатына, өз јолдашларына гајнајыб-гагыша билмирләр. Бә'зи мұәллимләр исә белә ушагларын һафизә вә диггәтинин дагыныг олма сәбәбләрини, онларын мә'нәви аләмини арашдырыб өјрәнмәдән, ушагларла сәмими үнсижәт јарадыб онларла һеч бир сөһбәт апармадан, һеч бир педагожи тәрз, үсул вә васитәдән истифадә етмәдән онлары "тәнбәлдир", "зәкасыздыр", "габилијәтсиздир" дејиб һәр күн ушагларын гаршысында данлајырлар. Белә тәнбәһләр ушага, онун мә'нәви аләминә мәнфи тә'сир едир, ағыр вә кәркин сә'ј, зәһмәт тәләб едән тә'лимдән, өјрәнмәкдән усандырыр. Мұәллим јеничә мәктәбә гәдмә гојан ушағы "билмирсән", "бачармырсән" дејиб данлајырса, кичик инсанда мәгсәдинә наил олмаг үмидләри вә гығылчымлары јаратмырса, ушағын мә'нәви аләми зәһәрләнмиш олур, ону тә'лимдән, зәһмәтдән сојудур, онун бүтүн һәвәс вә үмидләрини мәһв едир. Һәр күн данлаг, тәнбәһ, төһмәт көзләјән вә көрән ушагда мә'јуслуг јараныр, өз күчүнә инамыны итирир. Һәтта белә мұнасибәт нәтичәсиндә ушагда мұәллимә нифрәт дә јараныр вә о, бә'зән она зијан вурмага да чалышыр. С.Вургун белә ушагларын мә'нәви аләмини хәзан вурмуш бир бағчаја бәнзәдирди. Шаир һаглы олараг мұәллимдән һәр ан бу бағчанын күл вә чичәкләринә гајғы көстәрмәји, гида вермәји, ушагларын гаршысында бәјүк инам јаратмағы тәләб едирди. С.Вургун дејирди ки, ушаг арзуларындан доған арзулар силсиләсиндән көзәл бојунбағы дүзәлтмәк һәр бир мұәллимин борчудур. Ахы валидеји́-

ләр гызылдан гијмәтли, чох көврәк олан өвладларыны мұәллимләрә е'тибар етмишләр. Бә'зи ушагларда өзүнү көстөрән тәнбәллийин икинчи сәбәбини С.Вургун ушагларын өз гүввәсинә вә билијинә инамын олмамасында көрүрдү. Һалбуки һәр бир мұәллим ушагда өз күчүнә инам ојатмага сә'ј етмәлидир. Бу бир һәгигәтдир ки, инам олмајан јердә һеч нәдән данышмаг олмаз. Инам гүдрәтдир, гүввәтдир.

Даим һәрәкәтдә олмага чалышан ушаг һәр шеји өзү етмәје, мұстәгил ишләмәје, тәбиәтдә баш верән һадисәларин јаранма сәбәбләрини арашдырмага, тапмага, "кәшф" етмәје чан атыр. Бунунла белә, ушаг етдији һәр бир иш вә һәрәкәтләриндә бөјүкләрин көмәјинә еһтијач дујур, ичра етдији һәр һансы бир иш вә һәрәкәт һаггында онларын рә'јини билмәк истәјир. Ушаг, һәтта јахшы ичра едә билмәдији бир ишин белә јашлы адамлар тәрәфиндән рәғбәтләндирилдијини көрдүкдә вә һисс етдикдә һәвәсләнир, дүнән көрдүјү бир иши бу күн вә сабаһ јахшы көрмәје сә'ј едир. Кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәсиндә буну нәзәрә алмағы вачиб һесаб едән С.Вургун дејирди: "Ушаг гәлбини тәрбијә етдијимиз заман, о гәлбә ганад вермәлијик".

С.Вургун ушаг хәјалынын инкишаф етдирилмәсини хусуси олараг гејд едирди. О, ушаг хәјалы күлдән-күлә, чичәкдән-чичәје гонан көпәнәје бәнзәдәрәк дејирди: "Ушаг хәјалы"ны бә'зән ағ булудларын чәрәјанына гошулуб учур, ајдынлыг кечәләрдә сәјрышан улдузлар ичиндә кәзиб сәјјар едир, ајла батыр, күнәшлә доғур, дәрин дәрјаларда гәввас кими үзүр, кечилмәз орманлардан, дағлыг вә гајалыглардан өз зәриф ајаглары илә кечир, ширләр вә пәләнкләрлә пәнчәләшир".¹ Бу сонсуз хәјаллар аләминдә јүксәлиш, гәһрәманлыг вә зирвәләри гарла өртүлү дағларда бөјүк арзулар вә әмәлләр көрүнүр.

С.Вургун ушаг хәјалыны нечә вә нә кими васитәләрлә инкишаф етдирмәк һаггында да мараглы фикирләр ирәли сүрүр вә дејирди ки, ушаг хәјалыны нағыллар, әфсанәләр, ел-

¹Вургун С., Әсәрләри, 5-чи чилд, Бакы, "Елм", 1972, сәһ. 314.

ми-фантастик әсәрләр васитәсилә инкишаф етдирмәк лазымдыр. Шаирә көрә, нағыл вә әфсанәләрдә халгымызын кечмиши, өлкәмизин көзәл тәбиәт мәнзәрәләри, чајлары, дағлары, ичтимаи һәјат тәрзи, шәр гүввәләрин мәғлубијәти, хејир гүввәләрин тәнтенәси, габилијәти, мә'нәви көзәллији өз әксини тапмышдыр. Нағыллар, әфсанәләр ушағлары сирли аләмә дахил едир. Халгымызын јаратмыш олдуғу бу һикмәт дастанларында кечмишин нәбзи дујулур. Нағыл вә әфсанәләр васитәсилә ушағлар дүнјаны јалныз ағылла дејил, һәм дә үрәклә дәрк едирләр. Нағыл вә әфсанәләр вәтән мәһәббәт тәрбијәсинин һеч нә илә әвәз олуна билмәјән мәнбәјидир. С.Вургун һағлы оларағ дејирди ки, "әфсанә" сөзүндән горхмағ лазым дејилдир. Һәр бир халғ әфсанәсиндә һәгигәт шәфәғләри вар. Чүнки ону јарадан инсандыр. Әфсанә вә нағылларда ишығла гаранлығын, хејирлә шәрин, дүзлүклә әјрилијин амансыз мүбаризәси тәсвир олунар.

Ушағ һәр һансы нағыл вә әфсанәни динләјәркән, онун мүсбәт гәһрәманларын башына кәлән фәчиәләрә көз јашы төкдүјүнү, севинчи илә севиндирдијини ким көрмәмишдир? Ушағ шәр гүввәләрә нифрәт едир, хејир гүввәләри алгышлајыр, мүсбәт гәһрәманын һәјатын кешмәкешли јолларындан, чәтинликләрдән чәсарәт вә мәрдликлә чыхдығына үрәкдән севинир. Бүтүн бунлар ушаға чәсарәтли, ирадәли олмағы, чәтинликләрдән горхмамағы өјрәдир. "Мәлик Мәммәд" нағыл ади, елә белә нағыл дејилдир. Бу нағылда Азәрбајҗан халгынын гәдим тарихи, хејр вә шәр аллаһлары Һүрмүздлә Әһримәнин — ишығла гаранлығын мүбаризәси, өлүмсүзлүјүн — һәјат ағачы алманын шәр гүввәләр тәрәфиндән апарылмасы, јенилмәз ирадә (Мәлик Мәммәдин јатмамағ үчүн бармағыны кәсиб јарасына дуз гојмасы). Ағ вә Гаранлығ дүнја, онун хејирхаһ әмәлләри тәсвир олунар. Белә нағыллар васитәсилә ушағ өјрәнир ки, сәадәт вә хошбәхтлијә наил олмағ үчүн аңчаг чәтин вә көркин мүбаризә јолларыны кечмәк лазымдыр. Сәадәт асанлығыла әлдә едилмир.

Ушағлары даим күлдүрмәк, севиндирмәк јолу илә кетсәк,

тәрбијә биртәрәфли апарылмыш олар. Бу исә кәләчәкдә һәр шөјә лағәјд, һәјатын мә'насыны јалныз јејиб-ичмәкдә көрән мәсләксиз вә әгидәсиз инсанларын јаранмасына сәбәб олар. С.Вургун јазырды: "Бәдди сөз ушағ гәлбини баһар кими шәфәғләндирмәји бачардығы кими, ону зүлмәтләрдән, туфан вә ғыртыналардан кечирәрәк мүбаризәјә, инкишаф вә тәрәггијә һазырламалыдыр. Ушағларымыз севинмәклә јанашы пәришан олмаға, күлмәклә бәрәбәр ағламаға, мүтәәссир олмаға да алышмалыдыр. Әлбәтте, бу пәришанлығ вә мә'јуслуг даими һәјат мә'јуслуғуна чеврилмәмәлидир".¹

С.Вургун бөјүмәкдә олан кәнч нәслин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсини өн плана чәкирди. Шаирә көрә, инсан һиссләри ичиндә ән мүгәддәс, әбәди тәрәғти вә инкишафа тәкан верән амилләрдән бири, бәлкә дә ән мүһүмү вәтәнпәрвәрликдир. Вәтәнпәрвәр о адамдыр ки, өз һәјатыны, чаны вә ганыны өз халгынын сәадәт вә хошбәхтлији уғрунда мүбаризәјә һәср едир. Вәтәнпәрвәр өлүмдән горхмур, ону чәсарәт вә мәрдликлә гәбул едир. Шаир дејир: "Халғ ешги, вәтән мәһәббәти инсанын һәјат нәфәсидир. Инсан өмрүнүн ән бөјүк зинәти, ону јашадан гадир гүввә вәтәнпәрвәрлик һиссидир. Бу һисс букүнкү көрпәләр нәслимизин тә'лим вә тәрбијәсинин әсас руһу, дүшүнән бејни олмалыдыр".

С.Вургун кәнч нәслин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин бир нечә зәрури васитәсини дә көстәрмишдир. Онын фикринчә, вәтәнпәрвәрлик һиссинин кәнч нәслә ашыланмасында әдәбијат, инчәсәнәт вә тарих ән гүдрәтли васитәдир.

Ушағлара вәтәнпәрвәрлик һиссини ашылајан заман онларын јашына, тәбиәтинә ујғун олмајан мүчәррәд вә үмуми тәсвирләрдән, сөз вә ифадәләрдән узағ олмағ кәрәкдир. Ушағлара мәнтиги тәрриф вә мүһакимә дејил, көзәл боја, сәс вә образлар лазымдыр.

С.Вургун 10-11 јашлы ушағларын "вәтән" анлајышына ашағыдакылары дахил едирди: доғма кәнд, таныш ағачлар, ев, зәми, арх, кәһриз вә ја булаг, ата-ана нәвазиши, гардаш

¹ Вургун С., Әсәрләри, 5-чи чилд. Бақы, "Елм", 1972, сәһ. 315.

вə бачы, гоһумлар, достлар, јолдашлар, мешəлэр вə ја баглар, јашыл јамачлар, дағлар, бир сөзлə, ушағын доғулдуғу вə јашадығы илк мүһит. Инсан өмрү боју бу көзəл мənзəрлəри унутмур. Буна кəрə дə əдəбијјат бу илк мүһити тəсвир едəркən онун бүтүн тəрəвəт вə көзəллијини, јаз вə ғышыны, исти вə сојуғуну, јағышыны, күнəшини, гəм вə севинчини ушағ гəлбинə һəмəһəнк, ушағын арзу вə истəјинə уғун шəкилдə тəсвир етмəлидир.

С.Вургун кəнч нəслин вəтəнпəрвэрлик тəрбијəсиндə сəјəһəтлəрин, кəзинтилəрин чох бəјүк əһəмијјəт кəсб етдијини кəстəрир вə дејирди ки, кəнчлэр бу сəјəһəт вə кəзинтилэр заманы вəтəн торпағынын нə'мəтлəри, халг тарихи, кəркəмли шəхсијјəтлəрин абидлəри, тəбиəт абидəлəри, халгын јаратдығы əфсанəлəрлə јахындан таныш олурлар. Бу ишдə, С.Вургунə кəрə, мүəллимлэр, ушағ вə кəнчлэр тəшкилатлар, чох фəаллыг кəстəрмəли, кəнчлəри гəдим сарајлара, галалара, бəјүк инсанларын мəғбəрəлəринə, музејлəрə, Азəрбајчан торпағынын танынмыш вə эн мəшһур јерлəринə апармалыдырлар. Бунлар ушағлара јалныз вəтəнпəрвэрлик һисси ашыламыр, һəм дə онларда елми мə'луматлар əсасында тарихи вə ичтимаи һадисəлəрдən, халгымызын кечдији инкишаф јолундан дүзкүн баш чыхармаға, бу вə ја дикəр гəһрəманын һəјəт вə мүбаризəси, бу вə дикəр даһинин һəјəты вə фəалијјəти илə таныш олмаға, рəссамлыг, мə'марлыг, һəјкəлтəрашлыг сəһəсиндə халгымызын əлдə етдији наилијјəтлəрлə фəхр етмəјə имкан јарадыр.

Кəнчлэр сəјəһəтлəр вə кəзинтилэр заманы белə бир һəгигəти дə дəрк едирлэр ки, инсанлар биликлəри чəтин, чох вахт ганлы мүбаризəлəрдə əлдə етмишлэр. Биликлэр инсан һүнəри вə фəдакарлығынын көзəллијидир. Сəадəтин зирвəлəринə доғру јолда инсанлығын мүбаризə тарихи чох зəнкидир. Бурада гəлəбə дə, мəғлубијјəт дə вар, севинч дə, кəдəр дə вар. Бу гəлəбəлэр, севинчлэр кəнчлəрин гəлбини аловландырыб гəһрəманлыға, елм өјрəнмəјə, һүнэр кəстəрмəјə јөнəлтмəлидир. О, "Елмин-күчү" адлы мəғалəсиндə мəктəблилəри елми биликлəрə дəриндən јијəлəнмəјə чағы-

рүр вə дејирди ки, инсан оғлу һəјəтдакы һər шəји: бəјүк сəнəткарлыгга тикилмиш мəһтəшəм биналары, нəһəнк фабрик, заводлары, ачығ дənизин гојнунда узанан буруғлар мəшəсини елмин күчү илə јарадыр. Елмин күчү илə инсан торпағын алтындан хəбэр тутур, сирлэр алəми кəј гүббəсинə пиллəкən гојур, фəјдалы јералты сəрвəтлəри үзə чыхарып, килидлənмиш дənизлəрə, үмманлара јол ачыр. Инсан оғлу елмин күчү илə сəмалары сəјр едир, кəјдə јанан улдузлары чичək кими дəрəчəқдир. С.Вургун кəнчлији вəтəн торпағынын сəһəри адландырып онлара елм вə тəһсили өз үрəклəри кими севмəји, ону мəнимсəјиб зəһмəткеш халгын мəнафəјинə сəрф етмəји мəслəһəт билирди. Елм өјрəнмəк үчүн исə С.Вургун дејирди: мəктəб гəјдаларына риəјəт етмəк, мəһкəм ирадəјə малик олмағ, тапшырығлары вахтында јеринə јетирмəк, чəтинликлəрдən горхырмағ лазмыдыр.

С.Вургунун бу сөзлəри мəктəблəрдə елмə, тə'лимə лағејд мүнəсибəтин јарандығы индики дөврдə даһа актуал сəслəнир.

С.Вургун гејд едирди ки, мəктəбли кəнчлэр белə сəјəһəт вə кəзинтилəри бүтүн өмрү боју унутмурлар. С.Вургун бунунла да мүəллимлəрин диггəтини мəктəблəримиздə аз диггəт јетирилən өлкəшүнəслиг ишлəринин тəшкилинə чəлб етмиш мəктəблəрдə өлкəшүнəслиг ишлəрини чанландырмағы зəрури сəјмышды.

С.Вургун вəтəнпəрвэрлији милли ифтихар һисси илə вəһдəтдə шəрһ едэрək кəстəрирди ки, вəтəн тəəссүбү, вəтəнпəрвэрлик һисси сон нəтичəдə милли ифтихар һиссинə кəтириб чыхармалыдыр. Мəнсуб олдуғу халгын варлығы, габелијјəти, севинчи илə севинмəјən, кəдəри илə кəдəрлənмəјən, "халгын ешгини бир сəнмəз мəш'əl кими өз гəлбиндə јандырмајан" инсан вəтəндаш дејилдир. Милли вүгар, гүрүр вə ифтихар о демəқдир ки, һər бир азəрбајчанлы оғлу вə ғызы Вагиф вə Сабирин, Чəваншир вə Бабəкин, Короғлу вə Нəбинин, Кəрəј вə Мəһдинин (Михајлонун) Азəрбајчан торпағында доғулдуғуну, јашадығыны билмəли вə онларын азəрбајчанлы олмалары илə фəхр етмəлидир.

С.Вургун дејирди ки, кәнчләр халгымызы, торпагымызы онун көзәл инсанларыны истәнилән сәвијәдә танымырлар. Бунлары исә билмәдән вәтәни севмәк, вәтәнпәрвәр олуб милли ифтихар һисси кечирмәк, вәтәни горујачаг шәхсләр кими јетишмәк мүмкүн дејилдир. Һалбуки халгымызын чох зәнкин шәрәфли вә шанлы тарихи, јенилмәз сәһифәләри вардыр. Азәрбајчанын Муған дүзү, Шаһ дагы, Көјкөлү, Шушасы, тарихи гәһрәманлары, көзәл әфсанәләри, тәбии музеји хатырладан абидәләри, зәнкин тәбии сәрвәтләри, нә-мәтләри вардыр. Азәрбајчан халгынын Низамиси, Фүзулиси вардыр.

С.Вургун дејирди ки, милли ифтихар һисси халгымызын бүгүнкү јарадычылығына илһам вердији кими, онун көләчәк әмәл вә идеаларына да ганад верир. Дантени, Шекспири јарадан халғлар дүңја мәдәнијәти бағчасында вүғрлә кәддији кими, Низамини, Фүзулини јарадан бир халғ да дүңја мәдәнијәт хәзинәсинә вердији бу солмаз инчиләрлә, өз дүһасы вә истәдадлары илә фәхр етмәјә һағлыдыр. Одур ки, мәктәбләрдә тарих, әдәбијат дәрсләри, бүтүн тәлим-тәрбијә ишләри халгымызын варлығыны садәчә ардычыл шәкилдә кечмәк дејил, онун мә'нәви һәјатыны бөјүк вүғар вә ифтихар һисси илә тәрәннүм етмәк лазымдыр. Кәнчләримизә бу мүғәддәс һисси, идрәк вә мә'рифәти ашыламағ ишиндә мүәллимләрин хүсуси ролу, тәшәббүс вә гајғысы олмалыдыр.

С.Вургун гејд едирди ки, мүәллимләр милли ифтихар һисси тәрбијәсинә һәм тәлим просесиндә, һәм дә синифдәнкәнар ишләр просесиндә гајғы кәстәрмәлидирләр. Онлар халгымызын әлдә етдији наилијәтләри, онун мә'нәви аләмини бөјүк ифтихар һисси илә кәнчләрә чатдырмалыдырлар.

С.Вургун кәнч нәслин әгидәси вә мәсләк ешгинин тәрбијәсини вәтәнпәрвәрлик вә милли ифтихарла вәһдәтдә тәсвир едирди. О, ушағлары вәтәнин ширин вә дадлы нә'мәти һесаб едир вә дејирди ки, мә'нәви әгидәјә јијәләнмәк ишинә диггәт јетирмәк вачибдир. Шаирин фикринчә, әсил мә'нада вәтәндаш олмағ мәсләк вә әгидә сәһиби олмағ демәқдир.

О, вәтәнсиз, јурдсуз инсанлары мәсләксиз һесаб едирди. Әвләдлары әгидәли бөјүјөн, чалышған олан халгын көләчәји парлағ вә бөјүк олар. Елм вә һүнәри кәнчләрин зинәти һесаб едән шаир дејирди ки, һүнәрсиз, елмсиз әгидәни формалашдырмағ олмаз. Тәмиз үрәји, достлуға сәдағәти, мәсләк ешги уғрунда фәдакарлығы, вәтәнә мөһәббәти әгидәли кәнчләрин јарашығы саян шаир онлары ата-аналара һөрмәт етмәјә, дүзлүк вә доғручулуға әмәл етмәјә, интизамлы олмаға чағырыр. Онун фикринчә, әдәбијат вә тарих дәрсләриндә шакирдләрдә фәдакар мәсләк инсанларына мөһәббәт ојадылмалыдыр.

О, Бабәки, Нәсимини мисал кәтирәрәк дејирди ки, бу нәһәнк шәхсијәтләр халгымызын јенилмәз әгидә вә ирадә рәмзләридир. Мөһкәм әгидәнин јаранмасында ирадәнин бөјүк әһәмијәтини гејд едән С.Вургун дејирди ки, инсаны өзәмәтли едән, јүксәлдән мөһкәм ирадәдир. Чәсарәт, ирадә јүксәк инсан ләјағәтидир. Бу олмасајды "гәләбә", "гәһрәман", "мөһәббәт" кими сөзләр дә олмазды. Гәһрәманлығ тарихимизи кечән мүәллимләр тарихи вә ичтимаи һадисәләрдән, бу вә ја дихәр гәһрәманын мүхтәлиф һәјат сәһнәләриндән, ајры-ајры характерик әләмәтләриндән, зөвгләриндән, адәт вә мәишәт гајдаларындан, һәр биринин јашамыш олдуғу изтираблы вә севинчли анларындан чанлы вә тәрәвәтли сәһбәтләр етмәлидирләр.

С.Вургун кәнч нәслин тәлим-тәрбијә ишиндә каинатын ифтихары олан инсанын — мүәллимин хидмәтләрини јүксәк гијмәтләндирир вә дејирди ки, о халғ хошбәхтдир ки, онун јахшы мүәллими вар. Һәр бир кәнчин вәтәндаш кими формалашмасында мүәллимин хидмәтләри әвәзсиздир. Она көрә дә С.Вургун ушағлара вә кәнчләрә дөфәләрлә етдији мүрачигәтләриндә онлара мүәллими үрәкдән севмәји, онларын зәһмәтинә гијмәт вермәји, онларын башыны учалтмағы төвсијә едирди.

С.Вургун кәнч нәсилдә һәгиги, дүзкүн мөһәббәт тәрбијәси мәсәләләринә дә диггәт јетирмишдир. О дејирди ки, мөһәббәт инсандыр. Һәр бир инсан кәнчлик јашына чатандә

севир və севилир. Севиб-севилмәк мә'нави еһтијачдыр вә аилә һәјатынын дәјүнән үрәјидир. Шаирә көрә, кәнч наслә верилән дүзкүн мөһәббәт тәрбијәси онлары өтәри вә зәрәрли һиссләрдән горујур, онлары хејирхаһ, аличәнаб вә нәчиб олмага чагырыр. Чүнки ешг гүдсијәтдир. Мөһәббәтин гүдрәти басылмаздыр, ону һеч бир топ мәрмиси, орду һүчуму фәтһ едә билмәз. О, инсанын јашамаг вә јаратмаг габиліјәтини, камал вә ирадәсини чичәкләндирир. Мөһәббәт мә'нави һәјатын чөвһәридир. Дүнја од тутса да, мөһәббәт өлмәз.

С.Вургун јарадычы әмәјә, мәктәбиләрин әмәк тәрбијәсинә јүксәк гижмәт верирди. Шаирә көрә, әмәк, зәһмәт сәјәсиндә инсан сојуг дашлардан јүксәк сарајлар јарада билир. Зәһмәтсиз инсан һеч нәјә наил ола билмәз. Она көрә дә ушаглара вә кәнчләрә әмәји севмәји, јарадычы әмәкдә иштирак етмәји, јашлы адамларын әмәји илә јарадылан мәдди вә мә'нави не'мәтләрин гәдрини билмәји төвсијә едирди.

Тәәссүфлә гејд етмәји лазым билирик ки, С.Вургун милли ифтихар һиссинин тәрбијә едилмәсинә бу гәдәр әһәмијјәт вердији һалда, сонралар бу мәсәләјә һеч ким диггәт јетирмәмиш, тәдигатдан кәнарда галмышдыр. Бунун бир сәбәби дә тоталитар дөвләт режими дөврүндә ајры-ајры халгларын милли ифтихар һиссиндән дејил, ән чоһ совет үмуммилли ифтихар һиссиндән бәһс едилмәси олмушдур. Бурада педагожи ичтимаијјәтин, педагогика елминин актуал проблемләри илә мәшғул олан елм адамларынын да мүәјјән күнаһы вардыр. Бөјүк шаирин бу гәдәр әһәмијјәт вердији милли варлыг, милли мәнсубијјәт, милли ләјагәт, вәтәнпәрвәрлик, милли ифтихар, милли тарих, әдәбијјат вә с. мәсәләләрә лагејд јанашмаг олмазды. С.Вургунун алтычилдлик әсәрләринә сәпәләнмиш һәммин инчиләри бир јерә топлаја билсәк чоһ көзәл бир бојунбагы алынар. Мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин апардыгы сијасәтин һәјата кечирдији тәдбирләрин, милли өзүнүдәркин, милли өзүнәгајыдышын, милли ојанышын маһијјәтинин, мазмунунун дәриндән дәрк едилмәсинә шәраит јарадарды.

Өзләри һеч нә етмәјәрәк, С.Вургун поезијасыны, јарадычылығыны көлкәләјиб милли мәнсубијјәт вә милли ләјагәтдән дәм вуран чызма-гара јазанларын, С.Вургунга гара јаханларын онун ирсиндән хәбәрләри јохдур. Бу күн һамынын тоталитар дөвләт системиндә ајры-ајры милләтләрин, халгларын варлығына көлжә салындығындан чоһ данышылыр. Һалбуки С.Вургун бүтүн әсәрләриндә, нитгләриндә халгымызын зәнкин тарихинә, милли варлығына, милли ифтихар һиссинә јүксәк гижмәт вермишдир. О, 1947-чи илдә ССРИ Јазычылары Иттифагы идарә һејәтинин XI пленумундакы чыхышында ("Литературнаја газета"нын 14 ијул 1947-чи ил тарихли нөмрәсиндә) Скосарјевин "Елми әсасы олмајан бир мәсәлә" адлы мәгаләсини кәскин тәнгид едәрәк М.Ибраһимовун мөвгејини мүдафиә етмишдир. М.Ибраһимов дејирди ки, XII әср Азәрбајчан мәдәнијјәти тарихиндә бөјүк бир дөвр олмушдур. Бу әср, бу дөвр бәшәријјәтә Низами, Хагани, Фөләки, Мөһсәти ханым вә башга бу кими бәди и тәфәккүрүн даһи сәнәткарларыны вермишдир. XII әср Азәрбајчанын чичәкләнмә дөврүдүр. Скосарјев Низами дөврүнү вә Азәрбајчан халгынын XII әсрдәки вәзијјәтини гејри-објектив шәкилдә тәсвир едирди. Онун фикринчә, куја Азәрбајчан халгы башдан-баша савадсыз, һүгүгсуз вә дипломанчи иди. О, Азәрбајчанын XII әсрдәки бөјүк мәдәнијјәтинин инкар едирди. С.Вургун дејирди ки, о билмәлидир ки, мәдәнијјәт вә әдәбијјат һәмишә халгын дүһасы, һәјаты, мүбаризәси, гуручулуғ габиліјјәти илә јаранмыш вә јараныр.

Сон илләр Шәрг интибаһы вә онун Гәрб интибаһына күчлү тәсириндән сөз ачылыр. С.Вургун Низами һаггында бир нечә мәгаләсиндә ("Азәрбајчан совет әдәбијјаты вә Низами", "Даһи Азәрбајчан шаири", "Низами ирси вә мүасир дөврүмүз" вә с.).

XII әсрин дәрин елми тәһлилин вермәклә јанашы, Низами кими бир нәһәкин дүнја мәдәнијјәт вә әдәбијјатына күчлү тәсириндән, Шәрг әдәбијјатына јенилик кәтирән чәсәрәтли бир шаир олмасындан, Низаминин дүнја бәди и дүшүнчәсинин инкишафына тәсириндән, өзүндән сонра кә-

лән адамларын ән јахшы дүшүнчә вә дүғулары үзәриндә әсрләрлә һөкмран олмасындан, Низами утопијасындан, бу утопијанын Низами јарадычылығында доғулмасынын ичтимаи сәбәбләринин дәрин тәһлил едилмәсиндән сөз ачарағ Низаминин Шәрг интибаһындакы мөвгејини дүзкүн гижмәтләндирирди. Бу кими фактлар буну демәјә әсас верир ки, Азәрбајчанын 30 иллик әдәбијат, тарих, мәдәнијәт јүкүнү Антеј кими чижиндә дашымыш, Азәрбајчан дилинин, милли мәдәнијәтинин, гәһрәманлығ тарихинин горунуб сахланмасында бөјүк ролу олмуш С.Вургун һәм дә кәнч нәслин ән ләјәгәтли, ән дәјәнәтли, вәтәнпәрвәр мұәллими вә тәрбијәчисиدير.

ХII. 5. Ә.Ј.Сејидов, М.М.Меһдизада вә М.Ә.Мурадхановун педагожи фәалијәти

Азәрбајчанда совет һакимијәти илләриндә педагогика елминин гызыл сачајағы олан үч нәһәнкин бөјүк хидмәтләри олмушдур. Онлар узун илләр педагогика елминин, маариф вә мәктәбин ән зәруни мәсәләләрини Антеј кими чижинләриндә дашымышлар. Бу бөјүк шәхсијәтләрин һәр биринин өзүнәмәхсус јарадычылығ истигамәти олса да, онларын амаллары Азәрбајчан халғына, онун маариф вә мәктәбинә, педагогика елминин инкишафына хидмәт етмәк олмушдур.

Сејидов Әһмәд Јусиф оғлу 1892-чи ил мартын 31-дә Газах гәзасыннын Асланбөјли кәндиндә анадан олмушдур. О үч јашында атасыны итирмиш вә анасынын һимәјәсиндә бөјүмүшдүр. Ибтидаи тәһсилени Кәмәрли, сонра исә Салаһлы кәндиндә Гори семинаријасынын мәзуну Әһмәд аға Мустафајевин мәктәбиндә алмышдыр. Нәмин мәктәби битирдикдән сонра 1911-чи илдә Ә.Сејидов Гори мұәллимләр семинаријасына дахил олмуш, 1917-чи илдә ораны угурла битирәрәк мұәллимлик фәалијәтинә башламышдыр. О, доғма кәндиндә мәктәб олмадығындан өз евиндә мәктәб ачарағ оғлан вә гыз ушағларына билик өјрәтмәјә чалымышдыр.

Ә.Сејидов 1920-чи илдә Газах кәнд мәктәбләринин инспектору олмуш, Газах мұәллимләр семинаријасынын мөһкәмләнмәсиндә истәкли мұәллими Ф.Кечәрлијә јахындан көмәк етмишдир.

О, 1921—25-чи илләрдә Косалар вә Мусакеј кәнд мәктәбләриндә директор, 1927-чи илдә Ләнкәран гәзасында маариф мүдири ишләмишдир. О, 1927-чи илдә Ләнкәрандан Бақыја гајыдыр вә 1930-чу илә гәдәр Азәрбајчан дәмир јол мәктәбләри үзрә маариф назирлијинин инспектору вә зифәсиндә чалышыр. Ә.Сејидовун мәктәбләрин ишинә даир һесабатларындан сонралар М. Меһдизадә өз докторлуғ диссертасијасында истифадә етмиш вә һәмин һесабатларынын елми дәјәрини јүксәк гижмәтләндирилмишдир.

Ә.Сејидов 1930-чу илдә АДУ-нун Шәрг факултәсини битирмиш, һәмин илдән өмрүнүн сонуна гәдәр АПИ-дә лаборант, ассистент, досент вә профессор олмушдур. О, 1930—33-чү илләрдә мұәллимликә јанашы Азәрб. ЕТПЕИ-нин илк аспиранты олмушдур. 1939-чу илдә "Бақыхановун педагожи көрүшләри" мөвзусунда намизәдлик диссертасијасыны мұдафиә етмишдир.

Ә.Сејидов Н.Санылы илә бирликдә "Әлифба" китабыны (1927), үч һиссәдән ибарәт "Педагогика тарихи"ни (1959 — 60), "Азәрбајчанда педагожи фикрин инкишаф тарихиндән" (1958) монументал әсәрини, "Педагогика тарихи" (1968), "Китаб үзәриндә нечә ишләмәли?" (1946) әсәрләрини јазмышдыр.

О, 1947-чи илдә "ХIХ әсрдә Азәрбајчан педагожи фикрин әсас нүмајәндәләри" мөвзусунда докторлуғ диссертасијасыны мұдафиә етмишдир. Онун докторлуғ диссертасијасына дәврүнүн көркәмли алимләри Ј.Медински, Н.Константинов, Свадковски јүксәк гижмәт вермишдиләр. Ә.Сејидов 1957-чи илдән өмрүнүн сонуна кими АПИ-дә педагогика кафедрасынын мүдири ишләмиш, 70-дән чох аспиранта рәһбәрлик етмишдир. О, һәм дә елмләр докторларынын һазырланмасына да бөјүк гајы илә јанашмышдыр.

Профессор Ә.Сејидов 1977-чи илин 31 октябрында доғма

көндүндө вәфат етмишдир.

А.Еминов "Көркөмли педагог, жорулмаз мүүллим" адлы мөгаләсиндө проф. Ә.Сејидовун жарадычылыг истигамәтләрини ашагыдакы кими тәсниф етмишдир:

1. Азәрбајчан педагожи фикринин тәдгиги.

2. Рус педагожи фикринин Азәрбајчанда тәблиги.

3. Харичи өлкә педагогларынын Азәрбајчанда өјрәнилмәси: А.Дистервег, Ж.Ж.Руссо, Ч.Локк, Ј.А.Коменски вә башгаларынын педагожи көрүшләри һаггында тәдгигләр.

Ә.Сејидов XIX әср Азәрбајчан педагожи фикринин жорулмаз тәдгигатчысы кими М.Фүзулинин, А.Бақыхановун, М.Ф.Ахундовун, М.Ш.Вазеһин, Н.Зәрдабинин, Ф.Б.Кечәрлинин, С.Ә.Ширванин, М.Ә.Сабирин вә Ч.Мәммәдгулузадәнин зәнкин педагожи ирсини зәркәр дәгиглији илә тәдгиг етмиш, санбаллы әсәрләр јазмышдыр. Ә.Сејидов 1939-чу илдә машһур инкилис философу Ч.Локкун фәлсәфи вә педагожи көрүшләри һаггында чох гижәтли мөгалә јазмышдыр. Бу мөгаләнин дәрин елми тәһлилини илк дәфә мәрһум проф. З.Б.Көјүшов "Совет Азәрбајчанында фәлсәфи фикри" (русча) китабында вермишдир. Проф. Ә.Сејидов сонралар Гәрби Авропа педагогларындан А.Дистервег, Ј.А.Коменски, И.һербарт, Ф.Оуен вә башгалары, рус педагогларындан Ушински, Добролјубов, Белински, Чернышевски, Л.Толстой, Пирогов һаггында мәзмунлу мөгаләләр јазмышдыр.

Әһмәд мүүллим Москвада нәшр едилән дөрд чилдлик "Педагожи енсиклопедија"нын, икичилдлик "Педагожи фикир тарихи" әсәрләринин мүүллифләриндән бири олмушдур.

1992-чи илдә Ә.Сејидовун анадан олмасынын 100 иллији Н.Туси адына АПУ-да бөјүк тәнтәнә илә бајрам едилмишдир.

Профессор Әһмәд Сејидовун әсәрләриндән бу күн дә мүүллимләр, тәһсил ишчиләри, аспирантлар вә тәләбәләр бәһәрләнилрәр.

Мөһдизадә Мөһди Мәммәд оғлу 1903-чү ил јанварын 18-дә Чәбрајыл гәзасынын Дашкәсән көндүндә анадан олмуш-

дур. О, 1914-чү илдә доғма көндүндә јеничә ачылмыш ибтидаи мәктәбә дахил олур. 1919-чу илдә мәктәби битирир. 1920-чи илин нојабырындан көндләриндәки гираәт комасынын мүдир ишләјир. О, мүүллим олмаг, милләт балаларына биллик өјрәтмәк арзусу илә јашајыр. О, Чәбрајылда ачылмыш педагожи курса кедир вә һәмин курсу битириб доғма көндүндәки мәктәбдә мүүллимлијә башлајыр. О вахтдан башлајараг көнч Мөһди өмрүнү сонсуз мөһәббәтлә севдији мүүллимлик пешәсинә һәср едир. Мөһди мүүллим һәм өјрәдир, һәм дә жорулмаг билмәдән өјрәнир. 1923-чү илдә Азәрбајчан Халг Маариф Комисарлыгынын инспектору, танымыш дөвләт хадими Ч.Чуварлы М.Мөһдизадәнин мүдир олдуғу биринчи дәрәчәли мәктәбдә јохлама апарыр вә онун ишиндән чох разы галыр. Јүксәк тәдрис ишинә көрә гәзанын алты мүүлими, о чүмлөдән көнч Мөһди мүүлими мұкафатландырырлар. О, курсу битириән кими Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Институтун һазырлыг факултәсинин биринчи курсуна дахил олур. О, институтун ичтимаи һәјатында фәал иштирак едир. 1926-чы илдә али тәһсилли мүүллим кими Чәбрајыл гәзасынын Гарјакин (индики Фүзули) шәһәриндәки икинчи дәрәчәли мәктәди педагожи ишини давам етдирир. О, јалныз тәдрис-методи ишләрлә дејил, үмуми педагожи проблемләрлә дә марагланыр. 1930-чу илдә ону Маариф назирлијиндә ишә дәвәт едирләр. О, халг маариф комиссарынын биринчи мұавини А.Султанованын көмәкчиси тәјин едилир. Лакин о, бу вәзифәдә чох галмыр вә Азәрб. ЕТПЕИ-нин аспирантурасына дахил олур. 1941-чи илдә ибтидаи тәһсилин мәзмунуна һәср едилмиш намизәдлик диссертасијасыны мұдафиә едир. 1942-1946-чы илләрдә һәрби хидмәтдә олур, фашистләрә гаршы мұбаризәдә ганлы дејүшләрдә иштирак едир. Ордудан тәрхис едилдикдән сонра М.Мөһдизадә АПИ-дә елми-педагожи фәалијәтини давам етдирир вә өмрүнүн 30 илини бу али мәктәблә баглајыр. 1952-чи илдән Азәрбајчан Халг Маариф назирли вәзифәсиндә 23 ил ишләјир. Мөһди мүүллим 1984-чү илин мај ајынын 1-дә дүнјасыны дејишиб өбәдијәтә говушур.

Меһди мұәллим жарым әсрдән артыг бир дөврде әлинде синиф журналы, гара, курсачлы бир мұәллим кими мә'налы ве шүүрлу һајатыны, бүтүн варлығыны бәшәријәтин ән чәтин ве мүрәккәб кәшфләри олан тәрбијә ве идарәетмә саһәсинә һәср едән бир рәһбәр, өмрүнү Азәрбајчан педагожи фикир ве мәктәб тарихинин зәнкин олан салнамәсинә һопдуран бир тәдгигатчы, шәвә сачларыны халг маарифи јолунда бәјазлашдыран агил мұтәфәккир кими фәалијјәт кәстәрмишдир. О, өзүнүн паклығы, үлвилији, мүгдәслији ве һалаллығы илә һамынын һөрмәтини газанмышдыр. Бу бир һәгигәтдир ки, Азәрбајчан педагожи фикир ве мәктәб тарихи јолуна бир тәдгигатчы кими гәдәм гојан һәр бир кәнч Меһди мұәллимин педагогика елминдә јаратдыгы М.Меһдизадә көрпүсүндән кечмәли ве онун идеја ирсиндән бәһрәләнмәлидир. Чүнки Меһди мұәллим Азәрбајчан педагогика елминин илк бүнөврә дашыны гојанлардан бири кими һәмнин елм сарајынын учалмасында фәһлә, бәнна ве мүнәндис кими чалышмыш, тәр төкмүшдүр.

О, истираһәт нә олдуғуну билмәдән педагогика, халг маарифи саһәсиндә фәдакарлығыла чалышмыш, 20-дән чох китаб ве монографија, 200-дән чох журнал, 500-дән артыг гәзет мөгәләси јазмышдыр. Меһди мұәллим габагчыл мәктәб ве мұәллим тәчрүбәсинин ајаг ачыб јеримәсинә, педагогика елминдә вәтәндашлыг һүгуғу алмасына јашыл ишыг јандырымыш, онларла мұәллимләрин шөһрәтләнмәсинә сәбәб олмушдур. О, садә кәнд мұәллимлијиндән маариф назирин, академик вәзифәләринә гәдәр чох чәтин ве шәрәфли бир јол кечмишдир. Әлбәттә, бу јол һеч дә һәмишә шаһраһ олмамышдыр. Чүнки башга елмләр (физика, кимја, ријазијјат, әдәбијјат ве с.) саһәсиндә парламаг, шөһрәтләнмәк үчүн узун өмүр, зәнкин тәчрүбә тәләб олунмур. Педагогика елминдә јүксәлмәк, зирвәләр фәтһ етмәк үчүн, дәрин, һөртәрәфли биликлә јанашы зәнкин тәчрүбә, адиликдә гејри-адилији көрүб шәрһ етмәк бачарығы тәләб олунур. Белә бир билик, тәчрүбә ве бачарыг Меһди мұәллимдә варды.

Меһди мұәллим Азәрбајчан мәктәб тарихинә, тә'лим-тәр-

бијәнин ән актуал мұәссәләринә даир фундаментал әсәрләр јазмыш, икичилдлик "Педагожи лүғәт"ин, дөрдчилдлик "Педагожи енсиклопедија"нын, ончилдлик "Азәрбајчан Совет Енсиклопедијасы"нын, "Халг маарифи"нин мұәллифләриндән бири олмушдур.

Меһди мұәллимин педагожи консепсијасында һуманизм, никбинлик, хәлгилик, мұәллимә, мәктәбә јүксәк гајғы, мәктәбин, маарифин идарә олунмасына тәләбкарлығы, мұәллим шәхсијјәтинә һөрмәт мүнһүм јер тутур. Онун фикринчә, һуманизм, никбинлик, мұәллим шәхсијјәтинә һөрмәт ве гајғы, мәктәбин, тә'лим-тәрбијә ишинин фәғәрә сүтунудур. Чүнки мәктәб халгын мә'нәви сәрвәти ве мә'нәви бешијидир. Онун интеллектуал ве мәдәни сәвијјәсинин мүнһүм кәстәрәчиләриндән биридир. Халгын мә'нәви зәнкинлији, мәдәнијјәти мәктәбдән, мұәллимдән асылыдыр. Халгын бүтүн көрпәләр нәсли мәктәбдән кечир, кәнч нәсил шәхсијјәт кими мәктәбдә чилаланыр, инсанлыг дүнјасына вәсигәни мәктәбдән алыр. Мұәллим мәктәбдә әсас сима олуб шакирдләри елми, әхлаги-етик биликләрлә, бачарыгларла силаһландырыр, онлара һагг, әдаләт јолуну кәстәрир.

Меһди мұәллим тә'лимин мәзмунунун (тәдрис планы, програмлар, дәрсликләр) даим тәкмилләшдирилмәсинә, тә'лимин тәшкили формасынын, дәрсә верилән тәләбләрин мұәсир бахымдан ишләннилмәсинә, ајры-ајры мұәллимләрин бу саһәдәки тәчрүбәсинин өјрәнилиб јайылмасына хүсуси гајғы кәстәрирди. О, јорулмаг билмәдән габагчыл мәктәбләрә кедир, ајры-ајры габагчыл мұәллимләрин дәрсләриндә олур, динләдији дәрсләри елми әсасларла тәһлил едир, мұәллимләрә, мәктәб рәһбәрләринә фәјдалы төвсијә ве мәсләһәтләр верирди. Меһди мұәллим јени дәрслик ве програмларын јарадылмасына, тә'лим-тәрбијә методларынын тәкмилләшдирилмәсинә, тә'лим просесинин интензивләшдирилмәсинә, шакирдләрин идрак фәалијјәтинин фәаллашдырылмасына, проблемли тә'лимин, програмлашдырылмыш тә'лим үнсүрләринин мәктәб тәчрүбәсиндә тәтбиғинә, тә'лимин дифференсасијјасына ве фәрдиләшдирилмә-

сина бөжүк әһәмијәт верирди. Меһди мүәллим өзүнүн интеллектуал елми сәвијәси, узагкөрәнлији сәјәсиндә дүнја миғјаслы алим-педагоглар сырасында дурурду. Онун тәшәббүсү вә билаваситә фәал иштиракы илә 1965-чи илдә тәлим просесинин вә 1970-чи илдә дәрсин тәкмилләшдирилмәсинә һәср олунмуш республика елми-практик конференслары кечирилмишди. Набелә кечмиш ССРИ ПЕА-да дәрсә һәср олунмуш хусуси мүшавиредә апарычы мә'рузәни һәммин академијанын һәгиги үзвү Меһди мүәллим охумушду. Меһди мүәллим ЮНЕСКО-нун, Асија-Африка өлкәләри Маариф Ассосиасијасынын үзвү иди. Меһди мүәллим республикада жүксәк ихтисаслы кадрларын һазырланмасына хусуси диғәт рәтирди. Онун рәһбәрлији вә көмклији илә онларла кәнч тәдғигатчылар намизәдлик диссертасијаларыны мүдафиә етмишләр. О, республикада педагогика елмләри сәһәсиндә докторлуг диссертасијалары мүдафиә едәнләрә ја елми рәһбәр, ја оппонент олмуш, ја да онлара рәј вермишдир.

Меһди мүәллим Азәрбајҗан дилиндә илк дөфә нәшр олунан орижинал педагогика дәрслијинин әсас мүәллифләриндән бири олмуш, һәммин тәдрис вәсаити онун редакторлуғу алтында нәшр едилмишдир. Ичтимаийәт Меһди мүәллимин педагожи хидмәтини, маарифә, мәктәбә гајғысыны, әмәксевәрлијини жүксәк гиймәтләндирмишдир. Меһди мүәллим сөзүн һәгиг мә'насында бөжүк һәрфлә жазылмаға ләјиг мүәллим олмуш, паклыг, идеаллыг, мүғддәслик рәмзи, мә'нәви вә интеллектуал инкишафын, нәһәјәтсиз ахтарышларын парлаг нүмунәси олмушдур.

Меһди мүәллим һәр чәһәтдән тәғлид олунмаға, өјрәнилмәјә ләјиг һуманист алим, ләјгагәтли ата, көзәл дөвләт хадими, маариф рәһбәри иди. Нәсилләр бир-бирини өзәт едир. Меһди мүәллим заман е'тибары илә биздән узаглашдыгча, о, өзүнүн үлви вә пак әмәлләри, идејалары илә кәнч нәслә даһа да јахынлашыр, хатирәси әзиз тутулур. 1993-чү илдә онун анадан олмасынын 90 иллији тәнтәнә илә Н.Туси адына АПУ-да гејд едилмишдир.

Мурадханов Мәрдан Әсәдулла оғлу 1909-чу ил мај ајынын 30-да Салјан шәһәриндә анадан олмушдур. Илк тәһсилини Салјан шәһәр мәктәбиндә алмышдыр. О, мүәллим олмаг арзусу илә јашмыш, педагожи курслара кетмишдир.

О, 1927-чи илдә Бақы педагожи техникумуну битириб Салјанда мүәллимлик етмишдир. О, 1932-чи илдә АПИ-нин педаголокија фәкултәсини битирмиш, бир нечә ил мүәллим ишләдикдән сонра 1935-чи илдә ЕТПИ-дә педагогика ихтисасы үзрә аспирантураја дахил олмушдур.

М.Мурадханов Ј.Ј.Голантын рәһбәрлији алтында аспирантураны битириб елми-тәдғигат ишинә башлајыр. О, 1930-чу илдән педагожи мәтбуатда тәлим-тәрбијәнин өн актуал мәсәләринә даир мәғаләләрлә чыхыш едир. Бөжүк Вәтән мүһабирәси башлајан кими, М.Мурадханов чәһәјә кедиб фашистләрә гаршы вурушур. М.Мурадханов 1942-чи илдә әскәр шинелиндә АДУ-да "Низаминин педагожи көрүшләри" мөвзусунда намизәдлик диссертасијасыны мүдафиә едир. Орду сыраларындан тәрхис олунан М.Мурадханов јенә өзүнүн севимли мүәллимлик пешәсинә гајыдыр, педагогиканын актуал проблемләрини тәдғиг едир. О, 1946 — 52-чи илләрдә Азәрб. ДЕТПИ-нин елми ишләр үзрә директор мүавини, 1952-58-чи илләрдә АПИ-дә педагогика, 1960-79-чу илләрдә исә ибтидаи тәһсил педагогикасы кафедрасынын мүдири вәзифәсиндә ишләмишдир.

М.Мурадханов өмрүнүн он илдән артыг бир дөврүнү көркәмли педагог А.С.Макаренконун педагожи ирсинин өјрәнилмәсинә һәср етмиш вә 1965-чи илдә "А.С.Макаренконун педагожи ирси вә ондан Азәрбајҗанда истифадә едилмәси тәчрүбәләри" адлы санбаллы әсәрини нәшр етдирмишдир.

М.Мурадханов јарым әсрдән артыг бир дөврдә тәрбијәнин өн актуал мәсәләләрини, аилә тәрбијәси проблемләрини тәдғиг етмиш, Азәрбајҗан дилиндә "Педагогика" (1958, 1959, 1964) дәрсликләринин мүәллифләриндән бири вә 1964-чү ил нәшринин редактору олмушдур.

М.Мурадхановун јарадычылығынын бир истигамәтини дә классик педагоглардан Ј.А.Коменски, К.Д.Ушински, А.С.Ма-

каренконун асэрларинин Азербайжан дилинэ тэрчүмөси тэшкил едир.

М.Мурадханов жүксәихтисаслы елми кадрларын назырланмасы ишинэ бөжүк гаҕы көстөрмишдир. Оун гәләми тә'лим-тәрбијанин бүтүн саһәлариндә ишләмишдир. О, "Мәктәб вә аилә", "Ушаг бағчасында интизам тәрбијәси", "Мәктәбдә шүүрлу интизам тәрбијәси", "Ушагларын аиләдә әмәк тәрбијәси", "Мәктәблиләрин әхлаг тәрбијәсинин принцип вә үсуллары", "Ушагларын аилә тәрбијәси мәсәләлери" вә с. адлы әсәрләрин мүәллифидир.

1973-чү илдә она әмәқдар елм хадими ады верилмишдир. М.Мурадханов 1979-чу илдә дүнјасыны дәјишәрәк өлүмсүз-лүјә говушмушдур.

XII. 6. Ә.Ј.Сејидов, М.М.Меһдизадә вә М.Ә.Мурадханов мәктәбинин давамчылары

Азербайжанда жүксәихтисаслы кадрларын назырланмасында халгымызын үч танымыш педагогунун хүсуси хидмәтләри олмушдур. Онлар јорулмаг билмәдән, һеч бир тәмәнна көзләмәдән, зәррә гәдәр миннәт гојмадан бир нечә педагоглар нәслинин јетишмәсинә гаҕы көстөрмишләр. Республикада педагогика елмләри саһәсиндә намизәдлик, докторлуг диссертасијалары мүдафиә етмиш педагоглар, һәмчинин бир чох методист алимләр бу үч нәфәрин сајәсиндә елм аләминә вәсигә алмышлар.

Бу гызыл триада онларын ја елми рәһбәри, ја мәсләһәтчи-си, ја оппонентләри олмуш, ја да әсәрләринә мүсбәт рә'јләр вермишләр.Әлбәттә, бу үч елм нәһәнжинин јетишдир-дикләри алимләрин һамысы һаггында сөз ачмалы олсаг, онда бир нечә чилд китаб јазмаг олар. Буна көрә дә биз онларын ганадлары алтында пәрвазланмыш бир нечә алим һаггында гысача мә'лумат вермәклә кифајәтләнәчәјик.

Кәримов Абен Нәсир оғлунун (1913-1995) 120 чап вәрәги һәчиндә 50-јә јахын әсәри чап олунмушдур. О,1973-чү

илдә "Азербайжанда әмәјин вә политехнизмин тарихинә даир очеркләр (XIX әсрин II, XX әсрин I јарысы)" мөвзусунда докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмиш, узун мүддәт Азәрб. ХДПИ-дә педагогика кафедрасына рәһбәрлик етмишдир.

Абен мүәллим "Педагогика", "Педагогикаја кириш" адлы дәрс вәсаитләринин мүәллифләриндән бири олмушдур.

Нәшимов Әлиһејдәр Шири́н оғлу (1924-1997) 1957-чи илдә педагожи елмләри намизәди, 1970-чи илдә педагожи елмләри доктору елми дәрәчәсинә лајиг көрүлмушдур. О, мәһсулдар, јарадычы вә зәһмәткеш алим, халг педагогика-сынын јорулмаз тәдгигатчысы вә һафизи олмушдур. Әли-һејдәр мүәллим "Педагогика" (1964), "Азербайжан педагожи фикир анталожијасы" (Москва 1989) әсәрләринин мүәллифләриндән биридир. О, педагогиканын һәм нәзәри, һәм дә тарихи саһәсиндә чох мәзмунлу вә орижинал әсәрләр јаратмышдыр. О, республикада педагогика саһәсиндә нәшр олу-нан јени монографија вә китаблар һаггында да марағлы тән-гиди мәғаләләр јазмыш, педагожи јениликләри кениш ми-јасда тәблиг етмишдир. Әлиһејдәр мүәллим Азербайжан етнопедагогикасы саһәсиндә јаранмыш тәдгигатчылыг мәктәбинин банисидир. О, онларла кәнч тәдгигатчынын елми рәһбәри, оппоненти олмуш, әли гәләм тутуб педагогика ел-ми саһәсинә кәлән кәнчләрә өзүнүн фәјдалы вә һејирхәһ мәсләһәтләрини әсиркәмәмишдир. Әлиһејдәр мүәллим һәм дә чох көзәл, ләјагәтли, мүдрик мүәллим олмушдур. Дәрс дедији тәләбәләр оун адыны бөјүк ифтихарла чәкир-ләр: "Мүәллимим Әлиһејдәр мүәллим олмушдур". Мүәллим үчүн бундан жүксәк мүкафат ола билмәз.

Казымов Нураддин Мустафа оғлу (д. 1926) 1957-чи илдә намизәдлик, 1968-чи илдә докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмиш, өмрүнүн 50 илини мүхтәлиф вәзифәләрдә (Маариф Назирлијин инспектору, елми ишләр үзрә дирек-тор мүавини, елми ишләр үзрә проректор, кафедра мүдири) ишләмиш, гәләмини педагогиканын бүтүн саһәләриндә сы-нагдан чыхармыш, 500 чап вәрәги һәчиндә 200-дән чох

елми әсәр вә мөгаләләрин мұәллифидир. Н.Казымов Ә.Һәшимова бирликдә али мәктәбләр үчүн "Педагогика" (1996) дәрслијини јазмыш вә нәшр етдирмишдир. О, ибтидаи синифләр үчүн "Оху-4" дәрслијинин дә мұәллифидир. Н.Казымов тәрчүмәчиликлә дә мәшгул олмуш, бир сыра әсәрләри Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишдир. Онун рәһбәрлији илә 25 нәфәр намизәдлик диссертасијасы мұдафиә етмишдир. О, 40-а гәдәр кәнч тәдгигатчыларә оппонентлик етмишдир.

Нурәддин мұәллим республикада педагогика елминин асгагалыдыр.

Әһмәдов Нүсәјн Мустафа оғлу (д. 1926) 1958-чи илдә намизәдлик, 1972-чи илдә докторлуғ диссертасијасынә мұдафиә етмишдир. О, XIX әср Азәрбајчан мәктәби тарихинин кәркәмпи вә танынмыш тәдгигатчысыдыр. Нүсәјн мұәллим Н.Нәримановун педагожи идејаларына ајрыча монографија һәср етмишдир. О, Азәрбајчан мәктәби вә педагожи фикир тарихинә даир марағлы мөгаләләрлә "Советскаја педагогика" журналында чыхыш етмишдир. Нүсәјн мұәллимин "Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихи" адлы тәдрис вәсаитинин I-II һиссәләри чап олунуб охучуларын ихтијарына верилмишдир. О, ејни заманда "Азәрбајчан педагожи фикир антологиясы" (Москва, 1989) китабынын мұәллифләриндән биридир.

Нүсәјн мұәллим 40 нәфәр елмләр намизәди һазырламышдыр. О, 1990-чы илдә кечмиш ССРИ ПЕА-нын мұхбир үзвү, 1993-чу илдән Русија Бејнәлхалғ Педагожи Елмләр Академијасынын академикидир. 150-дән артығ елми әсәрин, 200-дән артығ гәзет мөгаләсинин мұәллифидир. 1977-чи илдән Азәрбајчанын али педагожи мәктәбләриндә тәдрис едилән "Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихи" адлы курсун тәшәббүсчүсү, онун програмынын јарадычыларындан бири Н.Әһмәдов олмушдур. О, дәфәләрлә Бақыда, Тбилисидә, Москвада намизәдлик вә докторлуғ диссертасијаларына оппонентлик етмишдир. Нүсәјн һәм дә көзәл мұәллимдир.

Талыбов Јусиф Рәһим оғлу (д. 1929) 1962-чи илдә намизәдлик, 1975-чи илдә исә докторлуғ диссертасијасы мұдафиә етмишдир. Онун докторлуғ диссертасијасына проф. Ә.Сејидов, академик М.Мөһдизадә, проф., педагожи елмләр доктору И.С.Маријенко, проф. Г.Хәлилов, проф. Ә.Байрамов, проф. Т.Һачыјев, академик Е.И.Монозон, проф. Т.И.Малкова, проф. В.Г.Водзински, академик Г.И.Шукина, проф. З.И.Василјева, проф. У.Ј.Јурченко јүксәк гижмәт вермишләр.

Ј.Талыбов беш ил Күрчүстанда Бәдән Тәрбијәси Институтунда елми мұдафиә шурасынын үзвү олмушдур. О, педагогика вә педагогика тарихинин актуал мәсәләләринә даир оријинал мөгалә вә китаблар јазмышдыр. О, милли зәминдә јазылмыш илк "Педагогика" (1993) дәрс вәсаитинин мұәллифләриндән биридир. Онун јарадычылығы чохаһәли олмушдур. О, ән чох тәрбијә, һабелә тәлим, педагожи фикир тарихи, ихтисасартырма, аилә тәрбијәси мәсәләләринә даир оријинал мөгаләләр, китаблар јазмышдыр.

Ј.Талыбов 12 нәфәр елмләр намизәди јетишдирмиш, 50-дән чох намизәдлик, 4 докторлуғ диссертасијасына оппонентлик етмишдир. О, 200 чап вәрәги һәчминдә әсәрләрин елми редактору олмушдур.

Јусиф мұәллим тәрчүмәчиликлә дә мәшгул олмуш, "Мәктәбләрин тәрбијәсинин нүмунәви мәзмуну", "Педагогикаја кириш", "Мәктәб педагогикасы" програмларынын, В.А.Сухомлинскинин "Үрәјими ушағларә верирәм" әсәрини Азәрбајчан дилинә тәрчүмә етмишдир. О, 1963-чү илдән шәбә мұдири, директор әввәзи, кафедра мұдири вәзифәсиндә ишләмишдир. Јусиф мұәллим Али Эксперт Шурасынын үзвүдүр. О, чох көзәл, һуманист, хәјирхәһ мұәллимдир.

Гулијев Сәрдар Муса оғлу (д. 1932) 1968-чи илдә намизәдлик, 1988-чи илдә исә докторлуғ диссертасијасы мұдафиә етмишдир. О, 30 намизәдлик, 4 докторлуғ диссертасијасына оппонентлик етмиш, 5 нәфәрин елми рәһбәри олмушдур. Сәрдар мұәллим 20 илә јахын бир мүддәтдә республика телевизијасында "Аилә вә мәктәб", "Валидәјнләр,

сизин үчүн" верилишләринин апарычысы вә ссенари мүәллифи (50 ссенари) олмушдур. О, 100-дән чох мөгаләнин, он ики монографія вә дәрслијин мүәллифидир. Сәрдар мүәллим бир сыра мөс'ул вәзифәләрдә: Ленин адына АПИ-нин партија комитәсинин катиби, проректор, кафедра мүдирі вә декан ишләмишдир.

Проф. С.М.Гулијев ихтисаслашдырылмыш мүдафиә шурасынын үзвүдүр вә һал-һазырда "Нахчыван" Университетинин елми ишләр үзрә проректорудур.

Мустафајева Рәфигә Шаһкүл гызы (д. 1936) 1974-чү илдә намизәдлик, 1987-чи илдә исә докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмишдир. Онун диссертасијасына проф. С.А.Демјанчуг, проф. Ә.Әлизадә, проф. В.В.Макајев, академик К.Н.Волков, проф. Ј.Талыбов, академик И.О.Обидов, академик Ғ.М.Әһмәдов вә башгалары јүксәк гиймәт вермишләр. Рәфигә мүәллим 100 чап вәрәгиндән чох елми әсарин, о чүмләдән бир монографіянын, 78 китабчанын вә үч шәрикли китабын, һабелә IX—X синифләр үчүн әдәбијат мүн-тәһабатынын мүәллифидир.

О, бир чохнамизәдлик диссертасијаларына оппонентлик етмиш, эксперт шурасынын үзвү олмушдур. Һазырда ихтисаслашдырылмыш мүдафиә шурасынын үзвү, һабелә педагогика кафедрасынын мүдиридир. Рәфигә мүәллим бәдији јарадычылыгла мәшгул олур, мүхтәлиф мөвзуларда һекајә вә очеркләр јазыр. О, һәм дә кезәл мүәллим, ләјагәтли анадыр.

Фәтәлијев Хәлил Гәнимәт оғлу (1944 — 1997) 1974-чү илдә намизәдлик, 1986-чы илдә исә докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмишдир. Хәлил мүәллим 6 китабын, 100-дән чох елми мөгаләнин мүәллифидир.

Проф. Фәтәлијев јүксәкихтисаслы кадр һазырлығына да хүсуси дигәт јетирмишдир. Онун рәһбәрлији илә 7 нәфәр намизәдлик диссертасијасы мүдафиә етмишдир. Проф. Х.Фәтәлијев 20-дән чох иддиачынын оппоненти олмушдур. О, ибтидаи мәктәб педагогикасы факултәсинин деканы, ихтисаслашдырма мүдафиә шурасынын үзвү олмушдур.

Проф. Х.Фәтәлијев Азәрбајчанда педагогика елминин инкишафына јахындан көмәк, елми мәсләһәт вә көмәјини әсир-кәмәмишдир.

Пашајев Әмрулла Ханмәд оғлу (д. 1937) 1974-чү илдә намизәдлик, 1993-чү илдә исә докторлуг диссертасијасыны мүдафиә етмишдир. Онун тәдгигатыны проф. Ә.Һәшимов, проф. Ф.А.Фрадкин, проф. А.Е.Сибадзә, проф. Н.Казымов вә башгалары јүксәк гиймәтләндирмишләр.

Әмрулла мүәллим 1994-чү илдән Н.Туси адына АПУ-нун педагогика кафедрасында ишләјир. Әмрулла Пашајев 1998-чи илдә Күрчүстан Педагожи Елмләр Академијасынын һәгиги үзвү сечилмишдир.

Әлијева Сүрәјја Әскәр гызы (д. 1948) 1981-чи илдә "Јенијетмәләрин әхлаг тәрбијәси вә инкишафы просесинин әсаслары" мөвзусунда намизәдлик, 1990-чы илдә "Азәрбајчанда ингиләба гәдәрки дөврдә әхлаг тәрбијәсинин нәзәријә вә тәчрүбәсинин инкишафы (1882-1920)" мөвзусунда докторлуг диссертасијасыны мүдафиә етмишдир. О, бир нечә намизәдлик вә докторлуг диссертасијаларына оппонентлик етмишдир.

Рәчәбов Огтај Мәммәдаға оғлу (д. 1941) 1985-чы илдә намизәдлик, 1992-чы илдә исә докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмишдир. Огтај мүәллим республикада мусиги тәһсилинин ән зәрури мәсәләләрини тәдгиг етмәклә јанашы ушаглар үчүн кезәл маһнылар да бәстәләмишдир.

Хәлилов Видади Чәмил оғлу (д. 1942) 1975-чи илдә намизәдлик, 1994-чү илдә докторлуг диссертасијасыны мүдафиә етмишдир. О, үч нәфәрә елми рәһбәрлик, беш нәфәрә оппонентлик етмишдир. Видади мүәллим инчәсәнәтлә (мусиги) мәктәблиләрин естетик тәрбијәсинин ән актуал мәсәләләрини, естетик тәрбијәнин системини тәдгиг етмишдир.

Видади мүәллим јорулмаг билмәдән мәктәбдә мусиги тәһсили, естетик тәрбијә мәсәләләрини тәдгиг едир.

Садыгов Фәраһим Балакиши оғлу 1947-чи ил сентјабрын 10-да Јардымлы рајонунда анадан олмушдур. Ики илдән сонра о, аиләси илә доғма Масаллыја кәлмишдир.

1965-чи илдә район 2 саялы орта мәктәбини битирмиш вә һәммин ил АПИ-нин филолокија факултәсинә дахил олмушдур. О, институту битириб Сәрчувар кәнд орта мәктәбиндә ики ил дил-әдәбијат мұәллими, 1975-чи илә гәдәр Масаллы РХМШ-дә методист ишләди.

1975-чи илдә Азәрб. ЕТПЕИ-нин аспирантурасына дахил олур. Ф.Садыговун мусиги тәһсилә саһәсиндә бәјүк хидмәтләри олмуш, онларла әсәр нәшр етдирмишдир. О, 1984-чү илдә намизәдлик, 1992-чи илдә исә докторлуғ диссертасијасыны мұдафиә етмишдир.

Ф.Садыгов 21 китабын, о чүмләдән 4 дәрслијин, 4 монографијанын, еләчә дә чохлу журнал вә гәзет мәғаләләринин мұәллифидир. О, өзәл "Нахчыван" Университетинин ректордур.

Моллајев Ибраһим Аббас оғлу (1930-1997) Нахчыван шәһәриндә анадан олмушдур. 1949-чу илдә Ч.Мәммәдгулузәдә адына икииллик Нахчыван Дөвләт Мұәллимләр Институтуну битирмишдир. һәммин илдә о, Ленин адына АПИ-нин рус дили вә әдәбијат факултәсинә дахил олунмуш, 1953-чү илдә ораны битирмишдир. 1970-чи илдә "М.Т.Сидгинин педагожи фәалијәти вә педагожи көрүшләри" мөвзусунда намизәдлик, 1986-чы илдә Тбилиси Дөвләт Университетиндә ХІІІ-ХІV әсрләрдә "Азәрбајчанда мәктәб вә педагожи фикрин инкишафы" мөвзусунда докторлуғ диссертасијасы мұдафиә етмишдир. 1990-чы илдә профессор елми адына лајиг көрүлмүшдур.

И.Моллајев бир нечә монографија, чохлу тәдрис вәсаити вә гәзет мәғаләләри нәшр етдирмишдир.

Агајев Әждәр Абдулһусејн оғлу 1937-чи илдә Салјан районунун Гырмызыкәнд кәндиндә анадан олмушдур. О, орта тәһсилени Салјан шәһәриндәки 2 саялы мәктәбдә алмыш, Ленин адына АПИ-нин тарих-филолокија факултәсинә дахил олмуш вә 1960-чы илдә ораны битирмишдир. Бир нечә ил доғма районунда мұәллим, дәрс һиссә мүдири ишләмиш, 1966-чы илдә Азәрбајчан ЕТЕПИ-нин аспирантурасына дахил олмушдур. Аспирантураны 1969-чу илдә мұвәффәғиј-

јәтлә битириб "Ф.Агазадәнин педагожи көрүшләри" мөвзусунда намизәдлик диссертасијасы мұдафиә етмишдир. О, 1974-81-чи илләрдә "Азәрбајчан мәктәби" журналынын баш редактору вәзифәсиндә ишләмишдир. һазырда Азәрб. ЕТПЕИ-нин педагогика тарихи вә нәзәријәси шәбәсинин мүдиридир. ААК-нын гәрары илә Ә.Агајевә мұдафиә етмәдән педагожи елмләр доктору елми дәрәчәси, профессор елми ады верилмишдир. Онун докторлуғ диссертасијасы "Азәрбајчан маарифләрвәрләри шәхсијәтин формалашмасы һағында" мөвзусуна һәср едилмишдир. Ә.Агајевин "Мәктәббиләрин вәтәндашлығ борчу тәрбијәси", "Ф.Агазадәнин педагожи көрүшләри", "һәјәтин астанасында", "Вәтәндаш олмаға брчлусан" вә с.әсәрләри нәшр олунмушдур.

Ә.Агајев елми кадрларын һазырланмасына хүсуси гајғы кәстәрир. О, 15 нәфәрдән чох кәнчин намизәдлик диссертасијасына елми рәһбәрлик етмишдир. Ә.Агајев һазырда педагогика тарихи вә нәзәријәси үзрә ихтисаслашдырылмыш мұдафиә шурасынын үзвүдүр. О, һәм дә шаирдир. Ушағлар үчүн јаздығы һекајәләр, шәрләр китабча кими нәшр едилмишдир. 50-дән артығ ушағ маһнысынын мөтнини Ә.Агајев јазмышдыр.

Аббасов Акиф Нураға оғлу 1950-чи илдә Әли Бајрамлы шәһәриндә анадан олмуш, орта тәһсилени Н.Нәриманов адына мәктәбдә алмышдыр. Орта мәктәби битирәндән сонра М.Ф.Ахундов адына Азәрбајчан Дөвләт Дилләр Институтунун инкилис-Азәрбајчан дилләри факултәсинә дахил олмуш, 1973-чү илдә һәммин институту битирмишдир. 1975-чи илдән Азәрбајчан ДЕТПИ-дә тәрбијәнин үмуми проблемләри шәбәсиндә кичик елми ишчи, баш елми ишчи вәзифәләриндә ишләмишдир. 1994-чү илдән али вә орта ихтисас шәбәсинин мүдиридир. О, 1987-чи илдә амизәдлик, 1995-чи илдә исә докторлуғ диссертасијасыны мұдафиә етмишдир. Проф. Ә.Ә.Әлизадә илә бирликдә "Аила" дәрслијинин (зәифешидән ушағлар үчүн, ІІІ синиф) мұәллифидир. Ихтисаслашдырылмыш мұдафиә шурасынын үзвүдүр. А.Аббасов 20-јә јахын монографија, тәдрис вәсаитинин вә 100-дән чох

журнал və гəзет мəгалəсинин мўəlлифидир. **Акиф мўəlлим** бəди и жарадычыпыгла, тэрчумə илə мəшгул олур.

Мəммəдзadə Рамиз Нүсєйгулу оғлу 1930-чу илдə Бакы шəһəриндə анадан олмушдур. 1952-чи илдə Бакы Дəвлəт Университетинин филоликија факултəсинин мəнтиг-психолокија шəбəсини битирмишдир. 1953-чү илдə Гарадаг район комсомол комитəсинə биринчи катиб вəзифəсинə сечилир. Бу илдən етибарən о, комсомол вə партија органларында ишлəјир. 1973—76-чы иллəрдə Сов. ИКП МК-нин апаратында тəшкилат-партија шəбəсиндə чалышымыш, Азəрб. КП МК-нын идеоложи ишлэр үзрə катиби вəзифəсиндə ишлəмишдир. 1978-чи илдən Азəрб. ССР Дəвлəт Техники Пешə Комитəсиндə сəдр мұавини, 1984 — 97-чи иллəрдə Азəрбајчан Баш Педагожи Кадрларынын Ихтисаслашдырылмасы вə Јенидən Назырланмасы Институтунун ректору вəзифəсиндə чалышымышдыр. О, 1988-чи илдə Тбилиси Дəвлəт Университетиндə "Шакирдлəрин шəхсийетинин формалашмасында мўəlлимин пешə этикасынын ролу" мөвзусунда Намизэдлик диссертасијасы мұдафиə етмишдир. О, 30-а јахын елми мəгалə вə китабчанын мўəlлифидир.

Шəфијев Сабир Əли оғлу 1930-чу илдə Шуша шəһəриндə анадан олмушдур. Сабир еркən јашларында валидејлəрини итирир вə гардашынын һимажəсиндə бөјүјүр. Бөјүк гардашы Шамахи шəһəринə көчдүјүндən орта мəктəби 1947-чи илдə орада битирир вə Ленин адына АПИ-нин тарих факултəсинə дахил олур. 1951-чи илдə институту битирən Сабир Шəфијев Шамахи районунун Көјлэр кəндиндə мўəlлимлик едир. Чох чəкмир ону комсомол комитəсинə мəс'ул ишə дəвəт едирлэр. 1958 — 70-чи илəрдə комсомол вə партија органларында мəс'ул вəзифəлəрдə чалышымышдыр. 1965-чи илдə "шакирдлəрин идеја-сијаси тəрбијəсиндə Комсомол тəшкилатынын ролу" мөвзусунда намизэдлик диссертасијасы мұдафиə едир. 1970—79-чу иллəрдə С.Шəфијев Ленин адына АПИ-нин педагокика кафедрасында баш мўəlлим, досент вəзифəсиндə ишлəмишдир.

1997-чу илин нојабрындан М.Ф.Ахундов адына Азəрбајчан

Педагожи Рус дили вə Əдəбијаты Институнда педагокика кафедрасынын мұдири вəзифəсиндə чалышыр. Профессор С.Шəфијев 24 монографија вə китабчанын, 50 журнал вə 100-дən чох гəзет мəгалəлəрин мўəlлифидир.

Сєјидов Фикрəт Əһмəd оғлу 1930-чу илдə Бакы шəһəриндə анадан олмушдур. О, орта тəһсилини Бакы шəһəриндə алмыш, 1946-чы илдə Ленин адына АПИ-нин харичи диллэр факултəсинə дахил олмуш вə 1950-чи илдə ораны битирмишдир. Ф.Сєјидов 1962-чи илдə Тбилиси Дəвлəт Университетиндə "Азəрбајчан мўəlлимлəринин назырланмасында Гори семинаријасынын ролу" мөвзусунда намизэдлик диссертасијасы мұдафиə етмишдир. Ф.Сєјидов 1962-чи илдən һəјатыны Азəрбајчан Дəвлəт Педагожи Харичи диллэр Институтуна бағламышдыр. О, əввəлчə харичи диллэр курсунун мұдири, кафедра мұдири (1967—71), факултə деканы (1973 — 79) вəзифəлəриндə ишлəмиш, 1979 — 88-чи иллəрдə "Мəктəблə əлагə" комисиијасынын сəдри олмушдур. Ф.Сєјидов 1989-чу илдə профессор елми адына лəјиг көрүлмүшдүр. О, орта үмүмтəһсил мəктəблəринин 5, 6, 7, 8-чи синифлəri үчүн илк орижинал инкилис дили дəрсликлəринин мўəlлифлəриндən биридир.

Ф.Сєјдов "Гори семинаријасы вə онун мөвзунлары", "Түрк халғларынын тəрбијə вə мəктəб тарихинə даир" санбаллы монографијаларын мўəlлифидир. О, һəм дə мұдафиə шурасынын үзвүдүр, елми педагожи кадрларынын назырланмасында фəал иштирак едир.

Һəsəнов Мирчəфəр Мирмəsi оғлу 1942-чи илдə Јардымлы районун Перембел кəндиндə дүнјаја кəlмишдир. О, орта тəһсилини Белəсувар районунун Агајры кəнд мəктəбиндə алмыш, Азəрбајчан Дəвлəт Педагожи Иститутуну битирмишдир. О, 1964-чү илдən мəктəбдə мўəlлим ишлəјир.

Елми, тəдигатчылыг ишинə бөјүк һəвəsi ону 1969-чу илдə Азэр. ДЕТПИ-јə кəтирди. О, мұсабигə јолу илə институтун елми ишчиси вəзифəсинə сечилир. Мирчəфəр мўəlлим 1981-чи илдə "Азəрбајчан педагожи журналларында тəлим-тəрбија мəсəлəлəri (1920-1930-чу иллəр)" мөвзусунда на-

мизэдлик диссертасиясы мұдафиә едир.

О, 1979-чу илдән Азербайжан Мәркәзи Мүәллимләри Тәкмилләшдирмә Институтунда ишләјир. Профессор вә тәдрис ишләри үзрә проректордур.

М.Нәсәнов 7 китабын, 30 журнал вә чохла гәзет мәгаләләринин мүәллифидир. О, јорулмаг билмәдән чалышыр, кәнч тәдгигатчыларә өз фәјдалы мәсләһәт вә көмәјини әсиркәмир.

Исмајылов Аббас Кәрбәләји Мәһәммәд оғлу (1927—1992) Көјчә маһалынын Арданыш кәндиндә анадан олмушдур. 1947—1951-чи илләрдә Ханлар Педагожи Техникумунда, 1951—1955-чи илләрдә АПИ-нин тарих фәкүлтәсиндә охумушдур. Али тәһсилини баша вуран Аббас мүәллим Салјан рајон Парча-Халач мәктәбиндә педагожи фәалијјәтә башламышдыр. Бир илдән сонра Бақыја кәлән Аббас мүәллим 115 вә 30 сәјлы мәктәбләрдә дәрс һиссә мүдири, мүәллим ишләмишдир. 1960-чы илдә АПИ-нин педагожика кафедрасында аспирантураја дахил олмуш, 1963-чү илдә аспирантураны битирмишдир. О, 1965-чи илдә "Күнүүзадылымыш группларда тәрбијә ишинин мәзмуну вә үсуллары (I-IV синифләр үзрә)", мөвзусунда намизэдлик диссертасиясы мұдафиә етмишдир.

А.Исмајылов 1989-чу илдә профессор елми адына лајиг көрүлмүшдур. О, бир чох китаб, журнал вә гәзет мәгаләләринин мүәллифидир.

Солтансәлим Нәсән оғлу Ахундов 1929-чу илдә Салјан рајонун Арбатан кәндиндә анадан олмушдур. О, орта тәһсилини тамамлајандан сонра АПИ-јә дахил олмуш, 1958-чү илдә дил-әдәбијат фәкүлтәсини битирмишдир. О, Нефчала вә Салјан рајонларында мәктәб директору вә мүәллим ишләмишдир. 1961-чи илдә аспирантураја дахил олан С.Ахундов 1965-чи илдә "Әхлаг тәрбијәсиндә шакирдләрә фәрди јанашма" мөвзусунда намизэдлик диссертасиясы мұдафиә етмишдир.

1988-чи илдән профессордур. С.Һ.Ахундов 15-дән чох монография, китаб вә методик вәсаитин, јүздән чох журнал вә гәзет мәгаләсинин мүәллифидир.

XII. 7. Хүсуси дидактика вә методикалар саһәсиндә апарылан тәдгигат ишләри вә онларын танынмыш нүмајәндәләри

Азербайжанда педагожика тарихи вә нәзәријјәси саһәсиндә фундаментал тәдгигатлар апарылдыгы кими, хүсуси дидактикалар вә ја методикалар) ајры-ајры фәнләрин тәдриси методикасы) саһәсиндә дә гижмәтли елми ахтарышлар, тәдгигатлар апарылмыш, ајры-ајры орта мәктәб фәнләринин тәдриси методикасына даир дәрсликләр, дәрс вәсаитләри нәшр едилмишдир.

Һәмин тәдгигатчылардан бәзиләри һаггында мәлулат вермәји ләзым билик.

Абдуллајев Ағамәммәд Сәмәд оғлу (1909—1978) Бақыда анадан олмушдур. 1926-чы илдә Бақы Педагожи Техникумуну, 1930-чу илдә исә Азербайжан Дөвләт Педагожи Институтуну битирмишдир. О, 1926 — 1930-чу илләрдә мәктәб вә техникумларда мүәллимлик етмишдир. Педагожи институту фәгләнмә диплому илә битирдикдән сонра о, 1931—1939-чу илләрдә Азербайжан К(б)П МК нәздиндә комвузда кафедра мүдири вә мүәллим, 1939 — 1941-чи илләрдә В.И. Ленин адына АПИ-дә (индики Н.Туси адына АДПУ-да) дил-әдәбијат фәкүлтәсинин деканы вәзифәләриндә чалышышыдыр.

А.С.Абдуллајевин әсас әмәк вә елми фәалијјәти В.И.Ленин адына АПИ илә бағлыдыр. О, 1945-чи илдән өмрүнүн сонунадәк һәмин али тәһсил очагында әввәлчә досент, сонра профессор, кафедра мүдири, елми ишләр үзрә проректор вәзифәләриндә чалышышыдыр.

О, АПИ-дә (АДПУ-да) фәалијјәт көстәрән Азербайжан дили вә онун тәдриси методикасы кафедрасынын јарадычысыдыр. А.С.Абдуллајев өмрүнүн сонунадәк бу кафедраја рәһбәрлик етмишдир. Кафедрада фәалијјәт көстәрән һазыркы алимләрин әксәријјәти дә онун јетишдирмәләридир.

А.Абдуллајев Азербайжан дили вә онун тәдриси методикасы кафедрасына рәһбәрлик етмәклә бәрәбәр 1968 — 1970-

чи илләрдә М.Ф.Ахундов адына Дилләр Институтунда ректор вәзифәсиндә ишләмишдир.

А.С.Абдуллајев Азәрбајҗан дилинин тәдриси методикасы үзрә республикада илк елмләр доктору, профессор олдуғу үчүн вә гајғыкешлијинә көрә бу сәһә үзрә алимләр дәрәҗәсини јетишмәси онун ады илә бағлыдыр.

Онун "Азәрбајҗан дилинин тәдрисинә даир" адлы докторлуг әсәри кәркин әмәјин, бөјүк тәдгигатчылығ фәәлијәтинин нәтичәси олдуғу үчүндүр ки, бу тәдгигатын нәтичәләри гүмәтли монографија һалында ики дәрфә нәшр едилмишдир.

Педагожи елмләр доктору, профессор А.С.Абдуллајев елми фәәлијәтә дәр кәнч јашларындан башламышдыр. Онун 1936-чы илдә нәшр етдирдији илк дәрслик елми фәәлијәтинин башланғычы кими гүмәтләндирилә биләр. О, 776 чап вәрәғи һәчминдә 83 китаб, һабелә 80 журнал вә 72 гәзет мөғаләси нәшр етдирмишдир.

Онун јаздығы дәрсликләр узун мүддәт орта мәктәбдә дәрслик кими истифадә едилир. Бу дәрслик үч дәрфә мүәллиф тәрәфиндән јенидән ишләниб нәшр етдирилмишдир. Нәзырки Азәрбајҗан дили методистләринин һамысы гадасыны мәнз һәмин дәрсликдән алмышлар.

А.Абдуллајевин орта мәктәбин һәм Азәрбајҗан, һәм рус бөлмәләри үчүн, һәтта јашлылар үчүн дәрсликләри вардыр. О, һәм Азәрбајҗан дилинин тәдрисинә, һәм үслубијат мәшғәләләринин методикасына, һәм дәр нитг мәдәнијәти вә натиглик мәнәрәтинә даир бир сыра гүмәтли әсәрләрин вә монографијаларын, о чүмләдән "Ибидаи мәктәбдә Азәрбајҗан дилинин тәдриси методикасы", "Үслубијатын тәдрис методикасы", "Мүәллимин нитг мәдәнијәти", "Нитг мәдәнијәти вә натиглик сәнәти һағғында" адлы әсәрләрин мүәллифидир.

Бүтүн өмрү боју хејрхәһ инсан кими танынан А.Абдуллајев кадр јетишдирмәк сәһәсиндә әвәзсиз алим олмушдыр. О, 25 нәфәр елмләр намизәдинин елми рәһбәри, ики нәфәр елмләр докторунун елми мәсләһәтчиси, 50-дән чох нами-

зәдлик, докторлуг диссертасијасынын рәсми оппоненти олмушдыр.

Азәрбајҗанда дил методикасы үзрә тәдгигат нәтичәләринин практикаја тәтбиғи сәһәсиндә дәр профессор А.С.Абдуллајевин фәәлијәти бөјүк олмушдыр. О, республикада Азәрбајҗан дили үзрә тәдгигат нәтичәләринин јәјылмасында бөјүк әһәмијәт кәсб едән "Азәрбајҗан дили вә әдәбијат тәдриси" мәчмүәсинин ("Азәрбајҗан мәктәби" журналына әләвә) 17 ил фәсиләсиз редактору олмагла республикада дил-әдәбијат мүәллимләринин тәдгигатларынын мүзакирә вә тәтбиғиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Ағамәммәд мүәллим узун мүддәт Азәрбајҗан ССР Маариф Назирлијиндә елми-методик шуранын сәдри, республика "Билик" чәмијәтинин шәбә мүдири вә республика педагожи чәмијәти рәјасәт һејәтинин үзвү олмушдыр.

А.Абдуллајевин елми вә педагожи фәәлијәти Азәрбајҗанда педагожи фикрин инкишафында бөјүк рол ојнамышдыр.

Аббасзадә Аббасгулу Ағабала оғлу (1906 — 1962) Тәбриздә анадан олмуш, 1916-чы илдә анасы илә Бақыја көчмүшдүр. О, әввәлчә биринчи дәрәчәли мәктәбдә, сонра исә Н.Нәриманов адына сәнәјә техникумунда охумушдыр.

А.Аббасзадә 1926-чы илдә Али Педагожи Институтуну, 1930-чу илдә исә Бақы Дөвләт Университетинин физика-ријазиијат фәкултәсини битирмишдир. О, 1934-чү илдән өмрүнүн сонунә кими АПИ-дә (индики Н.Туси адына АДПУ-да) мұхтәлиф вәзифәләрдә експериментал вә нәзәри физика кафедрасынын мүдири (1938—1969), физика-ријазиијат фәкултәсинин деканы (1939 — 1957) вәзифәләриндә ишләмишдир. О, 1957—1962-чи илләрдә институтун елми ишләр үзрә проректору олмушдыр.

А.Аббасзадә 1941-чи илдә Тбилиси Дөвләт Университетиндә намизәдлик, 1953-чү илдә М.В.Ломоносов адына МДУ-да докторлуг диссертасијасы мұдафиә етмиш, она физика-ријазиијат елмләри докторлуг алимлик дәрәчәси илә бирликдә профессор елми ады да верилмишдир.

А.А.Аббасзадәнин термодинамика мәјәләр физикасы са-

һәсиндәки фундаментал тәдгигатларына дүңја шөһрәтли физика алимләри (Ч.Робертс, Широқ, Штарқман, Р.Рид, Т.Шарвурд, А.С.Предводителев, Р.Босфорт, А.Млодзијевски, Н.Б.Варгарфтик, В.В.Шулејкин, Ридел, Рејзәр, Тодес, Шток вә б.) жүксәк гижмәт вермишләр.

А.А.Аббасзадә физика сәһәсиндә фундаментал тәдгигатларла јанашы дәври мәтбуатда ("Мүәллимә көмәк", "Политехник тәлим", "Советскаја педагогика" вә с.) физиканын тәдриси методикасына даир мәзмунлу мәғаләләрлә чыхыш етмишдир. Физика вә педагогика сәһәсиндәки наилијәтләринә көрә А.Аббасзадә 1957-чи илдә РСФСР ПЕА-нын, 1967-чи илдә исә ССРИ ПЕА-нын мүхбир үзвү сечилмишдир. Азәрбајҗан педагожи фикрини һәмин академijaларда ләјагәтлә тәмсил едән илк азәрбајҗанлы алим мәһз А.Аббасзадә олмушдур.

Елм вә маариф фәдаиси А.А.Аббасзадә һәм дә фәал ичтимаи хадим иди. О, кәңч истададларын ашкар едилмәсинә сәјлә чалышырды.

А.А.Аббасзадә 200-дән артыг елми-нәзәри, методик, елми-күтләви сәчијәли әсәрин мүәллифидир. Бунлардан 20-си моногرافيја, али вә орта мәктәбләр үчүн тәдрис вәсаитидир. Онун "Термодинамика" әсәри 1949-чу илдә мүкафата ләјиг көрүлмүшдур.

А.А.Аббасзадә жүксәкихтисаслы кадр һазырлығына бөјүк әһәмијәт верирди. Онун билаваситә јахындан иштиракы вә рәһбәрлији илә 100-ә јахын елмләр намизәди вә доктору һазырламышдыр. Бунлардан 60 нәфәри өзүнүн аспирант вә дисертанты олмушдур. А.А. Аббасзадәнин аспирантлары сырасында азәрбајҗанлыларла јанашы рус, украјналы, беларус, өзбәк, тачик, гырғыз, газак, түркмән, осетин, ләзки вә башгә милләтләрин нүмәјәндәләри олмушдур. А.Аббасзадә тәмсил етдији елм сәһәсиндә вәтәнинә сәдагәтлә, вичданла хидмәт етмишдир. Онун һәјаты, фәалијәти чоқ көзәл тәрбијә мәктәбидир.

Әфәндизадә Әзиз Рәчәб оғлу (1923—1996) Шәки шәһәриндә мүәллим аиләсиндә анадан олмушдур. О, орта тәһ-

силини Бақыдакы 18 сәјлы мәктәбдә алмышдыр. 1943-чу илдә Азәрбајҗан Дәвләт Университетинин филологија фәкүлтәсинә дахил олан Ә.Әфәндизадә, 1948-чи илдә университети фәғләнмә диплому илә битирмиш вә фәкүлтә елми шурасынын гәрары илә аспирантурада сахланылмышдыр. О, академик М.Ширәлијевин елми рәһбәрлији алтында "Азәрбајҗан дилинин орфоепијасы" намизәдлик дисертасијасыны 1954-чу илдә мүдафиә едир.

Ә.Әфәндизадә 1951-чи илдә Азәрб. ЕТПИ-дә елми ишчи кими фәалијәтә башлајыр. 1952-чи илдә онун "Азәрбајҗан дили" дәрслији нәшр едилди. О, 1955-чи илдән өмрүнүн сонуна кими Азәрб. ЕТПИ-дә Азәрбајҗан дили вә әдәбијатынын тәдриси методикасы шө'бәсинә рәһбәрлик едир. Әзиз мүәллим 1975-чи илдә "Орфографија тә'лиминин елми әсаслары" мөвзусунда докторлуғ дисертасијасыны мүдафиә едиб педагожи елмләр доктору алимлик дәрәчәсинә ләјиг көрүлүр.

1983-чу илдә Азәрб. ЕТПИ-нин тарихиндә илк дөфә оларақ Ә.Әфәндизадәјә профессор елми ады верилмишдир.

Әзиз мүәллим 50 моногرافيјанын, тәдрис вәсаитинин, 9 дәрслијин мүәллифидир.

Әзиз мүәллим жүксәкихтисаслы кадрларын јетишдирилмәсинә бөјүк әмәк сәрф етмишдир. Онун 40 ил рәһбәрлик етдији шө'бәдә 49 елмләр намизәди, 4 елмләр доктору јетишмишдир. Бунлардан 20 нәфәринин елми рәһбәри Әзиз мүәллим олмушдур.

Ағәјев Бәјләр Әбдүррәһим оғлу (1906—1987) Шуша шәһәриндә сәнәткар аиләсиндә анадан олмушдур. Б.Ағәјев илк тәһсилни рус-татар мәктәбиндә алмыш, сонра исә Шуша педагожи мәктәбини битирмишдир.

О, 1925-чи илдә Фүзули (көчмиш Гарјакин) рајонундакы Чуварлы кәнд ибтидаи мәктәбиндә педагожи фәалијәтә башламышдыр. Аз вахтда Бәјләр мүәллим ишкүзарлығы вә бачарығы илә дәггәти чәлб етмиш, Фүзули рајонундакы икинчидәрәчәли мәктәбә мүәллим кәндәрилмишдир. О, тәдрис етдији фәннә бөјүк мағар кәстәрир, ријазиијат елми-

нин әсасларыны шакирдләре өйрәтмәк үчүн билик вә бачарығыны әсиркәмирди.

Б.Ә.Агајев һәмишә онда ријазиијат елминә мараг јаратмыш мүәллимләрини: һәмид Агајев вә Мәиш һүсејнову херихаһлыг вә миннәтдарлыгга јад едирди.

Б.Агајевин ријазиијата олан мараг вә һәвәси ону индики Н.Туси адына АПУ-нун физика-ријазиијат факултәсинә кәтирир вә о, 1932-чи илдә институтун физика-ријазиијат факултәсини битирир. Бәјләр мүәллим маариф органларында, педагожи институтда, университетдә елми педагожи фәалијәтини давам етдирир. Маариф комиссарлығы нәздиндәки методистләр групу 1934-чү илдә хүсуси әмрлә 1931-чи илдә јарадылмыш Азәрб. ДЕТМИ-јә көчүрүлүр. Институтдаки мәктәб шөбәсинә Јунис һачыјев рәһбәрлик етмиш, ријазиијат методикасы үзрә Бәјләр мүәллим вә Исмајыл Зәркәрли ишләмишләр. Онлара елми рәһбәрлији професор А.М.Аммосов едирди.

1934 — 37-чи илләрдә институтун нәздиндәки "Мүәллиме көмәк" журналынын мәс'ул катиби Бәјләр мүәллим олмушдур. О, һәм дә әвәзчилик үзрә АПИ-дә дәрс демшидр.

Б.Агајев 1949-чу илдә республикамызда илк дәфә ријазиијатын тәдриси методикасы үзрә намизәдлик, 1966-чы илдә исе докторлуг диссертасијасы мүдафиә етмишдир. О, 1950-54-чү илләрдә Азәрб. ЕТПИ-дә директор вәзифәсиндә ишләмишдир. Бу дөврдә Бәјләр мүәллим ики ил Болгарыстанда педагожи ишдә олмушдур.

Б.Агајевин тәшәббүсү илә 1946-чы илдә "Ријазиијатын тәдриси методикасы" кафедрасы јарадылмыш вә һәмин кафедрара рәһбәрлик етмишдир (1950).

Б.Агајев Болгарыстандан гајытдыгдан сонра В.И.Ленин адына АПИ-дә (1954 — 1957) чалышмыш, 1957-чи илдән өмрүнүн сонуна кими АДУ-да елми-педагожи ишлә мәшгул олмушдур. Бәјләр мүәллим 1980 — 1985-чи илләрдә АПИ-дә елми мәсләһәтчи ишләмишдир.

1964-чү илдән башлајараг Ә.Һүсејнов, М.Чавадов вә Б.Агајевин зәһмәти вә фәалијәти нәтичәсиндә Азәрбајчан-

да ријазиијатын тәдриси методикасы мәктәби јаранмаға вә инкишаф етмәјә башлады. һәмин үчлүјүн рәһбәрлији илә Ә.Ј.Ибраһимов, Н.Садыгов, А.Ј.Крејмер, Б.Вәлијев, В.В.Попов, Ә.Гулијев, С.Нәсибов, К.Әскәров, Н.Садыхов, И.Әлијев, 70-чи илләрдә Ә.М.Әлијев, З.А.Османов, С.С.Һәмидов А.Нурушов, Н.С.Казымов, 80-чы илләрдә исе Т.Мүтәллибов, Т.Әлијева, А.Адыкөзәлов вә башгалары намизәдлик диссертасијасы мүдафиә етмишләр.

Онларын бир тәдгигатчы алим кими јетишмәләриндә Бәјләр мүәллимин хидмәти бөјүк олмушдур.

Б.Агајевин 6 монографијасы, 100-дән чох мәгаләләри чап едилмишдир.

Кәримов Јәһја Шәфи оғлу 1927-чи илдә Гах рајонун Ипису кәндиндә фәһлә аиләсиндә анадан олмушдур. О, 1943-чү илдә рајонун мәркәзиндәки Гах Муғал мәктәбинә дахил олур. VII синфи ә'ла гимјәтләрлә баша вуран Јәһја Зағатала педагожи мәктәбинә гәбул олунур. Лакин атасы орду сыраларына кетдијиндән Јәһја бөјүк аиләјә башчылыг етмәк мәчбуријәтиндә галыр. Охудугу мәктәбдә катибликлә әмәк фәалијәтинә башлајан Јәһја тәһсилини дә давам етдирир. 1944-чү илдә орта тәһсилини баша вуран Јәһја Азәрбајчан Сәнајә Институтунун нефт-кимја сәнајеси факултәсинә дахид олур. Лакин аилә вәзијәти она тәһсилини давам етдирмәјә имкан вермир. Доғма рајонуна гајыдыр, ушаг евиндә тәрбијәчи ишләјир. Јәһја Кәримов 1946-чы илдә АПИ-нин дил-әдәбијат факултәсинә дахил олур вә 1950-чи илдә ораны фәргләнмә диплому илә битириб Губа мүәллимләр институтунда мүәллимлијә башлајыр. О, 1951 — 53-чү илләрдә Газах, 1953 — 55-чи илләрдә Шәки мүәллимләр институтларында педагогика, психологика вә мәнтигдән дәрс дөјир. О, 1955 — 1958 -чи илләрдә Азәрб. ДЕТПИ-нин аспирантурасында охујур. Јәһја мүәллим 1962-чи илдә намизәдлик, 1975-чи илдә исе докторлуг диссертасијаларыны мүдафиә едир. О, 50 илә јахындыр ки, ибтидаи тә'лимин проблемләри илә мәшгул олур. Јәһја мүәллим 30 илдән артыг бир дөврдә ибтидаи

синиф дәрсликләринин мүүлһифидир. Нечә-нечә монография, дәрслик, үзләрлә мәгалә Җәһја мүүлһимин гәләминин мәһсулдур. О. зәһмәткеш алимдир.

Җәһја мүүлһим 30 илә җахындыр ки, Азәрб. ЕТПЕИ-дә елми ишләр үзрә директор муавини ишләјир. Бу мүддәтдә о, онларла елмләр намизәд җетишдирмиш, 20-дән чоһ докторлуг диссертасијасына оппонентлик етмишдир. О, һазырда Азәрб. ЕТПЕИ-дә Азәрбајҗан дили вә әдәбијатынын тәдриси методикасы үзрә ихтисаслашдырылмыш мүдафиә шураһынын сәдридир. О, һәм дә Газахстан Елми-Тәдгигат Педагогика Институтунун, Азәрбајҗан Дөвләт Консерваторијасында мүдафиә шураһынын үзвүдүр. Җәһја Кәримов јениликчи методист педагогдур. О, бүтүн һөјатыны көрпә нәслин тәһлим-тәрбијәсинә бәхш етмишдир.

Профессор **Әлијар Гарабағлы** Азәрбајҗанда елми мәктәби олан алимләрдәндир. О, республикамызда әдәбијатын тәдриси методикасы саһәсиндә ардычыл тәдгигат апармыш вә бу саһәдә елми мәктәб җаратмышдыр. Азәрбајҗанда әдәбијатын тәдриси методикаһынын бир елм кими формалашмасы онун ады илә бағлыдыр.

Ә.Гарабағлы дәрин тәдгигат апаран, күчлү үмумиләшдирмә габилијәтинә малик олан, әдәбијатшүнаһлығын нәзәри мәсәләләрини җахшы билән вә онун өјрәдилмәси ишиндә чоһсајлы әдәбијат мүүлһимләринә сәмәрәли методик төвһсијәләр вермәји бачаран танынмыш бир методист алим иди. 1938 — 1958-чи илләрдә орта мәктәбләр үчүн әдәбијат програмларынын тәртиби, әдәбијатдан тәһлимин мәзмунунун мүүјәнләшдирилмәси онун ады илә бағлы олмушдур. О, 1941—1954-чү илләрдә ЕТПЕИ-дә Азәрбајҗан дили вә әдәбијатын тәдриси методикаһы шөһәһсинә (о заман шөһә кабинет адланырды) рәһбәрлик етмишдир. 1954-чү илдән өмрүнүн сонуна гәдәр БДУ-да әввал педагогика, сонралар иһә Азәрбајҗан әдәбијаты вә онун тәдриси методикаһы кафедрасында досент, сонра иһә профессор (сәмәрәли елми педагогика фәалијәтинә вә чоһсајлы әсарләринә көрә она профессор елми ады верилмишдир) кими фәалијәт көстәрмишдир.

Ә.Гарабағлы фолклорун ән җахшы биличиси иди. О, "Мәктәбдә шифаһи халг әдәбијатынын тәдриси" мөвзусунда диссертасија җазыб мүдафиә едәрәк педагогика елмләр намизәди алимлик дәрәчәси алмышдыр. Ә.Гарабағлы II синиф үчүн "Ана дили", VIII синиф үчүн "Әдәбијат", IX синиф үчүн "Әдәбијат мүнтәхәбаты" дәрсликләринин мүүлһифи олмушдур. О, өјни заманда "Әдәбијат тәдрисиндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси" (1942), "Әдәбијат дәрсләриндә вәтәнә мәһәббәт, дүшмәнә нифрәт һиссинин тәрбијә едилмәси" (1943), "Әдәбијат методикаһы" (М.Гулузаде, С.Әфәндијевлә бирликдә, 1952), "Азәрбајҗан мәктәбләриндә рус әдәбијатынын тәдрисинә даир" (1958), "Мәктәбдә бәди и мәтнләрин тәһлили" (1966), "Азәрбајҗан әдәбијатынын тәдриси методикаһы" (1968) вә с. тәдгигат әсарләринин мүүлһифидир.

Проф. Ә.Гарабағлы елми кадрларын һазырланмасы саһәсиндә дә диггәтәләјиг фәалијәт көстәрмишдир. Онун рәһбәрлији алтында танынмыш методистләр нәсли җетишмишдир: проф. Ч.Әһмәдов, проф. Ш.Микајылов, проф. А.Сәмәдов, проф. Б.Бағыров, дос. А.Бабајев, Д.Мәммәдов, дос. С.Зейналов вә башгалары онун җетирмәләридир. Бу мүнтәхәссисләр һазырда апарычы елми гүввә кими проф. Ә.Гарабағлынын җаратмыш олдуғу ән-әнәни давам етдирирләр.

Шәмистан Микајылов — Азәрбајҗан Дөвләт Университетини битирдикдән (1953) сонра орта мәктәбдә мүүлһим ишләмиш, 1959-чү илдә ЕТПЕИ-дә әдәбијатын тәдриси методикаһы ихтисасы үзрә аспирантура җахил олмуш, Ә.Гарабағлынын рәһбәрлији алтында "Азәрбајҗан үмумтәһсил мәктәбинин V-VIII синифләриндә әдәбијат нәзәријәси элементләринин өјрәнилмәси" мөвзусунда диссертасијаны 1963-чү илдә мүвәффәғијәтлә мүдафиә едиб әдәбијатын тәдрис методикаһы үзрә педагогика елмләр намизәди алимлик дәрәчәси алмышдыр.

Ш.Микајылов көркин елми ахтарышлығы нәтичәсиндә "Азәрбајҗан үмумтәһсил мәктәбләрдә әдәбијат нәзәријәси тәдрисинин елми әһаслары" адлы әһәрини 1974-чү илдә мү-

дафиэ едиб педагожи елмләр доктору елми дәрәчәси алмышдыр.

Проф. Ш.Микајылов IV, V синифләр үчүн "Әдәбијат" дәрс-линин, VIII синиф үчүн "Әдәбијат мүнтәхәбаты"нын мүәл-лифләриндән биридир. Тәкчә мәктәб үчүн дејил, үмумијјәт-лә, Азәрбајчан әдәбијатшүнаслығы үчүн марағлы һадисә олан "Әдәбијат нәзәријјәси" китабынын, бир чох мәктәб дәрсликләринин вә дәрәс вәсаитләринин мүәллифидир.

Проф. Ш.Микајылов елми-педагожи кадрларын һазырлы-ғы истигамәтиндә дә диггәтәләјиг фәалијјәт көстәрмишдир. Онун рәһбәрлији алтында 17 нәфәр кәнч тәдгигатчы педа-гожи елмләр намизәди алимлик дәрәчәси алмышдыр.

Гаралов Заһид Ибраһим оғлу 1934-чү илдә Күрчүстан Республикасынын Башкәчид районунун Ормешән кәндиндә анадан олмушдур. 1950-чи илдә Гызыл Килсә кәнд орта мәктәбини битирмишдир.

З.И.Гаралов АПИ-нин физиканын тәдриси методикасы ка-федрасында әввәлчә гијаби (1959 — 1961), сонра исә (1961 — 1964) әјани аспирант олмуш, аспирантураны битирдик-дән сонра Азәрб. ДЕТПИ-нин политехник шә'бәсинә кичик елми ишчи вәзифәсинә сечилмишдир. О, һәм дә Бакынын 31 сәјлы экспериментал орта мәктәбиндә физика мүәллими ишләмишдир.

Намизәдлик диссертасијасыны 1967-чи, докторлуг дис-сертасијасыны исә 1994-чү илдә мұдафиә етмишдир. О, Азәрб. ДЕТПИ-нин шә'бә мүдири, (1969—1972) директор мұавини (1974—1976) вә директору (1977—1996) олмуш-дур. 1984—1986-чы илләрдә Азәрбајчан ССР Маариф На-зиринин мұавини ишләмишдир. О, педагогика вә психоло-гија тәдгигатлары әлағәләндирмә шурасынын сәдридир. О, һәм дә "Истедад" ассосијасынын вә ихтисаслашдырылмыш мұдафиә шурасынын сәдри олмушдур. З.Гаралов һазырда Милли Мәчлисин депутаты, бәләдијјәләшдирмә комиссија-сынын сәдри, Јени Азәрбајчан Партијасы сәдринин мұави-нидир.

З.Гараловун елми кадрларын һазырланмасында бөјүк

хидмәтләри вар. О, 40 нәфәрин намизәдлик диссертасијасы ишинә рәһбәрлик етмиш, инди дә һәмин ишини давам етди-ринә.

Заһид мүәллим 20-дән чох монографијанын, методик вә-саитин, 100-дән чох журнал вә гәзет мәғаләсинин мүәллиф-дир. "Физика ганунларынын тәдриси" (Бакы, 1997) моногра-фијасы педагогика елмләринә чох гијмәтли төһфәдир.

Әһмәдов Бәшир Аббас оғлу 1932-чи илдә Товуз рајону-нун Алакол кәндиндә анадан олмушдур. 1955-чи илдә БДУ-нун филологија фәкүлтәсини битирмиш, 1955 — 1957-чи илләрдә кәнддә мүәллим ишләмишдир. О, 1957-чи илдә Азәрб. ДЕТПЕИ-нин аспирантурасына дахил олмушдур. 1960 — 1966-чы илләрдә һәмин институтда ишчи вә елми кәтиб вәзифәсиндә ишләмишдир. 1966 — 1971-чи илләрдә Азәрб. ПДИ-да кафедра мүдири, 1971 — 1976-чы илләрдә АДИ-дә ишләмишдир. 1976 — 1984-чү илләрдә Азәрб. ПХДИ-нин профессору олмушдур. 1984-чү илдән М.Ф.Ахун-дов адына Рус дили вә Әдәбијаты Институтунда Азәрбај-чан дили вә әдәбијаты кафедрасына рәһбәрлик едир.

Бәшир мүәллим 1961-чи илдә намизәдлик вә 1967-чи ил-дә исә докторлуг диссертасијасыны мұдафиә етмишдир. Бәшир мүәллим 20-дән чох монграфија, дәсрлик вә тәдрис вәсаитинин, 500-дән чох гәзет вә журнал мәғаләсинин мұ-әллифидир. О, һәм педагогика, һәм дә методика сәһәсиндә чох мәһсулдар ишләјән алимдир. Онун елми рәһбәрлији илә 22 нәфәр намизәдлик диссертасијасы мұдафиә етмиш-дир. Бәшир мүәллим 75 нәфәр елмләр намизәди вә елмләр докторунун рәсми оппоненти олмушдур. О, һазырда Азәрб. ДЕТПЕИ-да ихтисаслашдырылмыш мұдафиә шурасынын, ААК-дә педагогика вә психологија елмләри үзрә эксперт шурасынын үзвүдүр.

Нурушов Абдулла Абы оғлу (1939 — 1997) Имишли ра-јонун Хошчобанлы кәндиндә анадан олмушдур. О, 1959-чу илдә Н.Зәрдаби адына Кәнчә Дәвләт Педагожи Институту-нун ријазиијат фәкүлтәсини битирмишдир. 1964-чү илдән Имишли шәһәр 2 сәјлы орта мәктәбиндә мүәллим ишлә-

ХII. 8. Совет мәктәбинин бәһраны. Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Гануну

мишдир. 1971-чи илдән Азәрб. ДЕТПИ-дә кичик елми ишчи, 1977-чи илдән баш елми ишчи, 1980-чы илдән шә'бә мүдирі вә (1985 — 1997) Азәрбајчан Баш Педагожи Кадрларын Ихтисасынын Артырылмасы вә Јенидән һазырланмасы Институтунда (1985 — 1997) елми ишләр үзрә проректор вәзифәләриндә ишләмишдир.

О, 1975-чи илдә намизәдлик, 1996-чы илдә исә докторлуг диссертасияларыны мүдафиә етмишдир.

А.Нурушов 100-ә јахын елми-методик әсәрин, 3-чү вә 4-чү синифләр үчүн "ријазиијат", 8-чи синифләр үчүн "һәндәсә" дәрсликләринин мүәллифидир.

Сејидаға һәмидов 1938-чи илдә Ләнкәран районунун Болади кәндиндә анадан олмушдур. 1955-чи илдә кәнд орта мәктәбини битириб В.И.Ленин адына АПИ-нин физика-ријазиијат фәкултәсинә дахил олмуш вә 1960-чы илдә һәмин фәкултәни битирмишдир. О, 1962-чи илдән АПУ-да ишләјир.

С.Һәмидов 1972-чи илдә намизәдлик, 1992-чи илдә исә докторлуг диссертасиялары мүдафиә етмишдир. С.Һәмидов Бәјләр мүәллимдән сонра ријазиијатын тәдриси методикасы үзрә икинчи елмләр доктору, профессордур.

О, һазырда Н.Туси адына АПУ-да "Ријазиијат вә онун ибтидаи курсунун тәдрис методикасы" кафедрасына рәһбәрлик едир. О, 80-ә гәдәр елми-методик әсәрин мүәллифидир. Онлардан 12-си дәрсликдир. Онун "Ријазиијатын ибтидаи синифләрдә тәдриси методикасы" әсәри ибтидаи синиф мүәллимләринин столусту китабына чеврилмишдир. Беш аспиранты намизәдлик диссертасиясы мүдафиә етмишдир. О, һазырда үч диссертантын елми рәһбәридир.

С.Һәмидов 70-чи илләрдән индијә кими "Математика в школе", "Началнаја школа" (Москва) журналларында мүнтәзәм олараг методик мәгаләләрлә чыхыш едир. О, 70 — 80-чи илләрдә ибтидаи синифләр үчүн (2, 3, 4) ријазиијат дәрсликләринин, 7, 8, 9-чу синифләр үчүн һәндәсә дәрсликләринин тәрчүмәчиси олмушдур.

С.Һәмидов Н.Туси адына АПУ-нун елми катиби вәзифәсиндә чалышыр.

Совет мәктәби, совет тәһсил системинин бәһраны һәлә 70-чи илләрдән башламышдыр. Партија вә һөкүмәт тәһсил системинин јахшылашдырылмасы үчүн бир-биринин ардынча мүхтәлиф илләрдә гәрарлар верирдисә дә һәмин гәрарлар јеринә јерилмир, мадди әсаслары олмадығына кәрә јериндә сајырды. Мәктәбләрә мүхтәлиф мәзмунлу һәдјијәләр ајаг ачыр, мәктәбләрдә гонаглыгыр, дискотекалар кечирилирди. Мәктәблиләр елмә, тәһсилә мараг, һәвәс кәстәрмәкдәнсә мүхтәлиф әјләнчәләрә даһа чох үстүнлүк верирдиләр.

Мүәллимләрин тәркиби дә кетдикчә кејфијәт дәјишликјинә уғрајыр, јахшы, иш үзәр, бачарыгы, педагожи сәриштәси олан мүәллимләр мәктәбләрдән узаглашыр, өзләринә башга јерләрдә иш ахтарырдылар. Чүнки онларын күзәрәнлары чох четин иди. Мүәллим нүфузу кетдикчә ашағы дүшүрдү. Фәал вәтәндаш, мәнәвијатча зәнкин, әхлагча саф, физики бахымдан камил шәхсијәтин јетишдирилмәси тәләбләри чох ләнк јеринә јетирилди. Әмәк тә'лими, әмәклә әлагәдар мәсәләләр формал сәчијә дашыјырды. Мәктәблиләр ичтимаи-фәјдалы ишләрдә формал иштирак едир, бир чох мәсәләләрә лагәјд јанашырдылар.

Совет мәктәбини дүшүјү бәһрандан хилас етмәк үчүн 1984-чү илдә үмүмтәһсил вә пешә мәктәби ислаһаты апармаг зәрури сајылды.

Ислаһатын башлыча мәгсәди бүтүн тә'лим-тәрбијә ишини, кәнч нәслин һәјата вә әмәјә һазырланмасыны көкүндән јахшылашдырмаг иди. Ислаһат ваһид әмәк, политехник мәктәбини мүасир шәраитә ујгун олараг инкишаф етдирмәји, чәмијјәтин бүтүн тәрбијәви гүввәләрини бирләшдирмәји, мәктәб системинин тәкмилләшдирилмәсини вә с. мәсәләләри нәзәрдә тутурду. Ислаһатда кәстәрилди ки, мәктәб ислаһатларынын һәјата кечирилмәсиндә әсас сима мүәллимдир. Лакин нә мүәллимләр, нә дә мәктәб бу ислаһаты

һәјата кечирмәјә там һазыр дејилдиләр. Белә ки, мәктәбләрин нә мадди базасы, нә компүтерләри, нә дә лабораториялары вар иди.

Буна көрә дә үмүмтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатыны бир сыра педагоглар илк күндән тәнгид етмәјә башладылар. Мәктәб ислаһаты 90-чы илә кими јериндә сажмагда иди. Сонра јенидәнғурма тәдбирләри һәјата кечирилди. Нәтичәдә М.С.Горбачовун јенидәнғурмасы Советләр бирлијини дағйтды. Бундан сонра һәр бир республика, һәр бир халғ өз тәһсил концепсиясыны һазырламаға башлады. Тәһсил концепсиясы халғын мұзакирасинә верилди. Нәһәјәт, Азәрбајчан Республикасы Милли Мәчлисинин ғарары илә 1992-чи ил декабр ајынын 16-да "Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Гануну" тәсдиг едилди вә ғүввәјә минди.

Тәһсил Гануну алты бөлмәдән ибарәтдир. Биринчи бөлмәдә (үмуми мүддәалар) тәһсил ганунверичилији вә онун вәзифәләри, тәһсил сәһәсиндәки дәвләт сijasәтинин принципләри (һамылыгла тәһсил алмағ имканына малик олмағ, һамыја бәрәбәр шәраит јарадылмасы, тәһсилин демократикләшдирилмәси, тәһсилин һуманистләшдирилмәси, елми-дүнјәви характер дашымасы, тәһсилдә милли зөминин күчләндирилмәси вә с.) фәсиләсиз тәһсил системи јаратмағ сijasәтинин јеридилмәси, вәтәндашларын тәһсил һүгүрлары, тәһсил просеси вә ичтимаи-сijasи фәалијәт, тәһсил вә дин, дәвләт тәһсил стандартлары, Дәвләт Али Эксперт Комиссиясынын јарадылмасы, тәһсил һағгында сәнәд вә дијәр зәрури мәсәләләр изаһ олунур.

Икинчи бөлмә ән бөјүк олуб, тәһсил системинин маһијәт вә мөзmunуну ашкарлајыр. Бурада дејилир ки, тәһсил системи мұхтәлиф пилләдән олан ардыңыл тәһсил програмларынын мәчмусундан, онлары һәјата кечирән тәһсил мүәссисәләри шөбәкесиндән, тәһсили идарәетмә органларындан, тәлим-тәрбијә просеси илә мөшгул олан дијәр тәшкилатлар вә мүәссисәләрдән ибарәтдир.

Тәһсил системинин вәзифәләринә бунлар дахил едилир: — дәрин вә һәртәрәfli билик, бачарығ вә практик һа-

зырлыға, јүксәк мәдәнијәтә, мәс'улијәт һиссинә, мүтәрәгги дүнјакөрүшүнә малик олан вә ону даим инкишаф етдирмәјә чалышан шөхсијәт формалашдырмағ;

— сојкөкүнә, Азәрбајчан халғынын азадлығ вә демократия әнәнәләринә бағлы олан, халғынын милли вә мә'нәви әхлағына, һуманист, мә'нәви вә мәдәни дәјәрләринә дәриндән јијәләнән, ону горујан вә даим инкишаф етдирән, аиләсини, вәтәнини, милләтини севән вә даим учалтмаға чалышан, үмүмбәшәри дәјәрләрә јијәләнән, инсан һүгүрлары вә азадлығларына һөрмәт едән, мүстәғил вә јарадычы дүшүнән, билијинә, јүксәк әхлағи вә мә'нәви кејфијәтләринә, демократиклијинә көрә дүнјанын ән бағағчыл өлкәләринин вәтәндашлары сөвијәсиндә дура билән сағлам јурддашлар јетишдирмәк вә бунула јүксәк сивилизасијалы чөмијәт гурмаға, Азәрбајчаны дүнјанын ән инкишаф етмиш демократик дәвләтләрдән биринә чеврилмәјә гадир олан инсан тәрбијә етмәкдир.

Азәрбајчан мәктәбләриндә үмүмтәһсил вә пешә-ихтисас тәһсили програмлары һәјата кечрилир. Үмүмтәһсил програмларына мәктәбәгәдәр, ибтидаи, әсас вә орта үмүмтәһсил програмлары, пешә-ихтисас тәһсили програмларына техники-пешә, орта ихтисас, али ихтисас, али тәһсилдән сонрақы ихтисас тәһсили програмлары дахилдир.

Тәһсил системинин гурулушуна мәктәбәгәдәр тәрбијә, үмуми тәһсил (ибтидаи, әсас, орта тәһсил), пешә-ихтисас тәһсили (техники пешә, орта ихтисас, али ихтисас тәһсили) вә дипломдан сонрақы һазырлығ (стажкөчмә, ординатура вә с.), макистратура, докторантура, мәктәбдәнкәнар тәлим вә тәрбијә, сәрбөст тәһсил, ихтисасартырма вә кадрларын јенидән һазырланмасы дахилдир.

Мәктәбәгәдәр тәрбијә мүәссисәләринә көрпәләр еви, көрпә өвләри-бағчалар, ушағ бағчалары, аилә-бағчалар, мәктәб бағчалары, бағча-интернатлар, ушағ өвләри вә с. дахилдир. Мәктәбәгәдәр ушағ мүәссисәләриндә евдарлығ, вәтәнпәрвәрликлә бағлы ојунлар, хор маһнылары, дәвләт рәмзләри, гимн өјрәдилир вә с.

Үмүмтәһсил мәктәпләри үч пилләдән: ибтидаи (I-IV), әсас (V-VIII), орта (IX-XI) синифләрдән ибарәтдир. Үчүнчү пилләни баша вуранлар там орта үмуми тәһсил алырлар.

Ибтидаи тәһсил 6 яшдан башлајыр. Әсас тәһсил мәчбуридир. Үмүмтәһсил мәктәпләринин үчүнчү (орта тәһсил) пилләсиндә тә'лим тәбиәт-ријазийәт вә гуманитар тәмајүлләр үзрә апарылыр. Харичи дил, Азәрбајҗан дили (тә'лим гејри-дилдә оларса), бәдән тәрбијәси вә әмәк тә'лими дәрсләриндә синифләр ики јерә бөлүнүр.

Ишләјән кәнчләрин тәһсил ала билмәси үчүн үмумтәһсил мүәссисәләри базасында ахшам вә гияби тәһсил синифләри, групплары ачылыр.

Социал јардым вә сағламлыгларынын бәрпасына еһтијачы олан ушаглар үчүн ашағыдакы тә'лим-тәрбијә мүәссисәләри фаалијәт кәстәрир:

— аиләдә тәрбијә вә тәһсил алмасы үчүн зәрури шәраити олмајан ушаглар үчүн үмумтәһсил интернат мәктәпләри;

— јетим вә валидејн һимајәсиндән мәһрум олмуш ушаглар үчүн ушаг евләри, интернат мәктәпләри;

— узунмүддәтли мүаличәјә еһтијачы олан ушаглар үчүн санаторија типли мәктәпләр, интернат мәктәпләри, ушаг евләри;

— әгли вә физики чәһәтдән гүсурлу ушаглар үчүн хүсуси мәктәпләр, интернат мәктәпләри, ушаг евләри;

— әләһиддә шәраитдә тәрбијә олунмасы зәрури олан ушаглар вә јенијетмәләр үчүн хүсуси үмумтәһсил вә пешә мәктәпләри вә с.

Пешә мәктәпләри вә пешә литсејләри мүхтәлиф пешә сәнәтинә олан тәләбаты едәјән, һәмчинин Азәрбајҗанын унутулмуш вә сырадан чыхмагда олан надир вә ән'әнәви сәнәткарлыг саһәләринин дирчәлдилмәсинә јөнәлән илкин пешә тәһсили мүәссисәләридир. Пешә мәктәпләринә ичбәри тәһсили баша вуран, сәнәтә мејилли шәхсләр гәбул олуңурлар.

Орта ихтисас мәктәпләри (техникумлар, коллечләр) вә үмумтәһсил, пешә мәктәпләри вә пешә литсејләри база-

сында фаалијәт кәстәрмәклә орта пилләдән олан ихтисаслы мүтәхәссисләр һазырлајыр, онлары тәкмилләшдирир вә ихтисасларыны артырыр. Орта ихтисас мәктәпләрини битирәнләрә "кичик мүтәхәсис" дәрәчәси верилир.

Али мәктәпләр конкрет ихтисаслар верән тәдрис мүәссисәләридир. Али мәктәпләрин нәздиндә мүхтәлиф пилләли тәдрис мүәссисәләри фаалијәт кәстәрир. Али тәһсил орта тәһсил базасында һәјәта кечирилир. Али мәктәпләрдә кадр һазырлығы әјани, гияби, ахшам, һәммин формаларын бирләшдирилмәси вә екстернат јоллары илә һәјәта кечирилир. Әјани (күндүз) тәһсил формасы апарычы рол ојнајыр.

Али тәһсил бирпилләли, икипилләли вә үчпилләли али мәктәпләрдә һәјәта кечирилир.

Бирпилләли али мәктәпләрдә (институтларда, консерваторијаларда, али коллечләрдә вә с.) мүәјјән пешә истигамәти вә ја конкрет ихтисаслар үзрә алитәһсилли мүтәхәссис һазырланыр, саһә (фақүлтә) елми шуранын гәрары илә "бакалавр" ихтисас вә елми дәрәчәси верилир.

Икипилләли али тәһсил мүәссисәләринин биринчи пилләсини битирәнләр мүвафиг дәвләт стандартларына ујғун олараг үмуми али тәһсили баша вурур, "бакалавр" елми вә ихтисас дәрәчәси алыр, әмәк фаалијәтинә башлајырлар. "Бакалавр" дәрәчәси алмыш мүтәхәссисләрин ән истә дадлы вә үмид верән һиссәси мүсабигә әсасында макистратура сахланылыр. Бу мүсабигәдә бирпилләли али мәктәпләрин мә'зунлары, "бакалавр" дәрәчәси аланлар да иштирак едә биләрләр.

Макистратураны баша вуранлар елми шуранын гәрары илә "макистр" ихтисас вә елми дәрәчәси алырлар.

"Макистр" дәрәчәли мүтәхәссисләр али мәктәпләрин "бакалавр" пилләсиндә, һабелә институтларда, коллечләрдә, консерваторијаларда вә башга бирпилләли институтларда, елми-тәдгигат мәркәзләри вә институтларында вә с. мүәссисәләрдә фаалијәт кәстәрә биләрләр.

Кадр вә мадди-техники базасы имкан верән бә'зи университетләр вә академијалар үчпилләли тәһсил системинә ке-

чирләр. Бу чүр али мәктәпләрдә "макистр" дәрәчәси вериләркән хусуси елми һазырлығы, габилијәти олан мә'зунлар үчүнчү пилләдә докторантурада сахланмаға мәсләһәт көрүлүр, мұвафиг имтаһанлары вердикдән сонра докторантурада тәдигатларыны давам етдирилләр. Докторантураны баша вурмуш, ихтисаслашдырылмыш елми шурада докторлуг диссертасијасы мұдафиә етмиш вә "доктор" елми дәрәчәси алмыш жүксәкихтисаслы мұтәхәссисләр али мәктәбләрин "макистратура" пилләсиндә фәалијәт көстәрә биләлләр. Докторлар, һабелә елми-тәдигат мәркәзләриндә, институтларында, мұхтәлиф пилләдән олан тәдрис мұәссисәләриндә вә башга саһәләрдә фәалијәт көстәрилләр.

Икинчи бөлмәдә али вә орта ихтисас мәктәбләринә гәбул, елми дәрәчәләр вә елми адларын верилмәси, али тәһсил системиндә елми-тәдигат ишләри, али мәктәбләрин мұстәгиллији, ихтисасартырма вә кадрларын јенидән һазырланмасы, мәктәбдәнкәнәр тә'лим-тәрбијә, сәрбәст тәһсил, тәһсил мұәссисәләринин тәсисчиләри вә дијәр мәсәләләр дәрәкениш шәрһ едилләр.

Тәһсилиң идарә олунмасы, тәһсил гануну, мұвафиг ганун-веричилик актлары, әсаснамәләр вә тәһсил мұәссисәләринин низамнамәләри илә тәнзим едилләр.

Азәрбајҗан Республикасы һөкүмәти, Тәһсил Назирлији, һабелә јерли тәһсил органлары тәһсил системини идарә едән башлыча субъектләрдир.

Тәһсилиң стратегијасының Назирләр Кабинети мұәјјәнләшдириләр вә ашағыдакы мәсәләләри јеринә јетирләр:

— тәһсил ганунуна вә дијәр сәнәдләрин ичрасына нәзарәт едир;

— тәһсил системинин идарә олунмасының тәшкилат структуруну мұәјјән едир;

— тәһсилиң мәркәзи дөвләт идарә структурларыны јарядыр вә онлара рәһбәрлик едир;

— тәһсил мұәссисәләринин јарадылмасы, јенидән тәшкили вә ләғв едилмәси гәјдаларыны мұәјјән едир;

— дөвләт идарәчилијиндә олан пешә-ихтисас тәһсили мұ-

әссисәләрини јарадыр, јенидән тәшкил едир вә ләғв едир;

— пешә-ихтисас тәһсили мұәссисәләри үчүн ихтисасларын сијаһысыны тәсдиг едир, социал сифаришдән асылы олараг белә ихтисаслары ачыр вә баглајыр;

— дөвләт тәһсил стандартларыны тәсдиг едир, тәһсил барәдә гәбул олунан сәнәдләрин һәммин стандартлара мұвафиг олмасына нәзарәт едир;

— тәһсил мұәссисәләри, онларын аттестасијасы, аккредитасијасы вә лисензијалашдырылмасы барәдә дүнја стандартларына мұвафиг олараг әсаснамәләри тәсдиг едир;

— тәһсилиң инкишафына даир дөвләт, һәмчинин бејнәлхалг програмлар һазырлајыб һәјата кечириләр;

— тәһсилиң малијәләшдирилмәси үчүн милли кәлирдән пәј ајрылмасы, тәһсиллә бағлы республика бүдҗәсинин, тәһсилиң инкишаф фондларының формалашдырылмасы барәдә тәклифләр вериләр, тәһсилиң малијәләшдирилмәсинин дөвләт нормативләрини, тәһсил системи ишчиләринин әмәк һагының өдәнилмәси гәјдасыны, әмәк һагы минимуну, күзәшт вә имтијазлары, мәктәбләрин тәгаудлә тә'мин олунмасының, дијәр категоријалардан олан педагожи ишчиләрини, тәһсил вә тәрбијә аланларың социал мұдафиәсинин норма вә гәјдаларыны мұәјјән едир;

— тәһсилиң инкишафыны стимуллашдыран верки сијәсәти јеридир;

— жүксәкихтисаслы мұтәхәссисләрин аттестасијасының тәшкил олунмасына рәһбәрлик едир;

— тәһсил системи ишчиләри үчүн фәхри адлар вә мұкафатларын тә'сис олунмасы барәдә мәсәлә галдырыр.

Тәһсил Назирлији тәһсил системинин идарә органы олмагла маариф саһәсиндә дөвләт сијәсәти һазырланмасында иштирак едир вә ашағыдакы ишләри јеринә јетирләр:

— тәһсил ганунверичилијинин ичрасына вә тәһсилиң дөвләт стандартларына ријәт едилмәсинә нәзарәт едир;

— тәһсил системи үчүн информасија хидмәти тәшкил едир;

— тә'лим-тәрбијә мұәссисәләринин вә органларының нормал фәалијәтини тә'мин етмәјә гәдиләр олан садә тәнзимлән-

мә, әлағаләндирмә, елми-методици информәсија тә'минәти жарәдыр, маариф системинә елми рәһбәрлији вә бу сәһәдә прогнозлашдырманы тә'мин едән зәрури норматив сәнәдләр һазырлајан јүксәкихтисәслы мүтәхәссисләрдән ибарәт Дәвләт Али Эксперт Комиссијасыны жарәдыр;

— мүлкијәт формасындан аслы олмајараг, тә'лим-тәрбијә мүәссисәләри үчүн ејни типли әсаснамәләрин, база тәһсил планынын, програмларын, дәрсликләрин, дәрс вәсаитләринин вә тәдрис-методици материалларынын һазырланмасы вә нәшрини тәшкил едир, тә'лим-тәрбијә мүәссисәләринә тәдрис-методици вә информәсија көмәклији көстәрир;

— тәһсил мүәссисәләри вә идарәләринин малијјәләшдирилмәсини вә мадди-техники тәһһизатынын мүвафиг нормаларыны мүәјјән едир;

— сәләһијәтинә мүвафиг оларәг тәһсил мүәссисәсини ләғв едир, јенидән тәшкил едир, жарәдыр, онларын низамнамәсини гејдә алып, һабелә табелијиндә олуб-олмамасындан вә мүлкијәт формасындан аслы олмајараг башга тә'лим-тәрбијә мүәссисәләри вә маариф идарәләринин жарәдылмасына, ләғвинә вә јенидән гурулмасына рә'ј верир;

— тә'лим-тәрбијә мүәссисәсинин ачылмасы үчүн лисензија верир вә ону гејдијјата алып;

— тәһсил мүәссисәләринин жарәдылмасы вә ләғви илә әлағәдар вәсәтәт галдырыр.

Тәһсил Ганунунун үчүнчү бөлмәсиндә бу мәсәләләрлә јанашы јерли тәһсил вә јерли дәвләт идарә органларынын тәһсил системиндә ичтимаи идарә — өзүнүидарә органларынын конкрет вәзифәләри, тә'лим-тәрбијә мүәссисәләринин өзүнүидарәси, тә'лим-тәрбијә мүәссисәләринин тә'сис олунмасы шәртләри, дәвләт вә гејри-дәвләт тәһсил мүәссисәләринин идарә олунмасы, тәһсил мүәссисәләринин елми-методици вә информәсија тә'минәти, тәһсил системиндә психолоји вә тибби хидмәт вә диқәр зәрури мәсәләләрә дә кениш јер верилир.

Тә'лим-тәрбијә просесинин иштиракчылары сырасына тәрбијә вә тәһсил аланлар (ушаглар, шакирдләр), педагожи

ишчиләр (дајәләр, тәрбијәчиләр, педагожи ишлә мәшгул олан макистрләр, мүәллимләр, психолог-практикләр, социолог-педагоглар, әмәк тә'лими усталары, методистләр, мәктәбдәнкәнар мүәссисәләрин педагожи ишчиләри, елми ишчиләр вә башгалары), валидејн вә онлары әвәз едәнләр, аилә типли ушаг евләринин валидејн-тәрбијәчиләри, тә'лим-тәрбијә просесиндә иштирак едән мүәссисә, идарә, тәшкилат, фонд, ассиасија, чәмијәт вә бирликләрин нүмајәндәләри дахилдир.

Бурада тәрбијә вә тәһсил аланларын һуғуғлары вә тәһсил вәзифәләри, онлар үчүн әләвә социал тә'минат мәсәләләри, педагожи фәалијәт, педагожи ишчиләрин һуғуғ вә вәзифәләри, онларын социал мүдафиәси вә имтијазлары, педагожи ишчиләрин һәвәсләндирилмәси, валидејнләрин һуғуғ вә вәзифәләри конкрет шәкилдә гејд едилир.

Тәһсил Ганунунда тә'лим-тәрбијә мүәссисәләринин малијјә-тәсәррүфат фәалијәти, тә'лим-тәрбијә мүәссисәләринин мадди-техники базасы, тәһсил сәһәсиндә бејнәлхалг әмәкдашлыг мәсәләләри дә (V вә VI бөлмәләрдә) әтрафлы шәрһ едилир.

Азәрбајҗан Республикасынын Тәһсил Ганунунда ирәли сүрүлән бүтүн мүддәаларын 1993-чү илин јанварын 1-дән башлајараг тәдричән 1995-чи илин сонуна кими һәјата кечирилмәси нәзәрдә тутулурду.

XII. 9. Тәрбијәнин маһијәт вә мәзмунунда јениләшмәнин истигамәтләри

Мүстәғил Азәрбајҗан дәвләти бүтүн сәһәләрдә олдуғу кими, тә'лим-тәрбијә сәһәсиндә дә бөјүк дәјишикликләр едир. Никмәт сәһибләри дәвләтин јашамасынын вә мөһкәмлијинин әсасыны, милләтин варлыгынын башлыча шәртини кәңчләрин тәрбијәсиндә көрмүш, мөктәби милләтин мә'нәви сәрвәти, мүәллими исә халгын руһани атасы адландырмышлар. Халгымызын бөјүк сөз сәркәрдәси, философ-та-

рихчи шаири, көврәкәлблн Н. Чавид дејирди ки, бир милләтин тәрәгтиси вә тәнәззүлү онун мәктәбиндән, мүәллиминдән вә кәнчләрә верилән тәрбијәдән асылдыр. Халгымызын милли көкүнә, адәт-ән'әнәләринә, дини е'тигадына гәјы-дешлә әләгәдар олараг тәрбијә саһәсиндә јениләшмә бир нечә истигамәтдә баш верир.

Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Ганунун доғузунчу маддәсиндә тәһсил системинин вәзифәләриндән бәһс едиләрәк дејилир ки, тәһсил системинин башлыча вәзифәси дәрин вә һәртәрәфли билијә, бачарыға вә практик һазырлыға, сојкөкүнә, Азәрбајчан халгынын азадлыг вә демократија ән'әнәләринә бағлы олан, халгынын милли, әхлаги, һуманист, мә'нәви, мәдәни дөјәрләринә дәриндән јијәләнән, ону горујан, даим инкишаф етдирән, аиләсини, вәтәнини, милләтини севән вә даим учалтмаға чалышан, үмумбәшәри дөјәрләрә јијәләнән, инсан һүғуғлары вә азадлығларына һөрмәт едән, мүстәгил вә јарадычы дүшүнән, билијинә, јүксәк әхлаги-мә'нәви кејфијәтләринә, демократиклијинә көрә дүнјанын ән габагчыл өлкәләринин вәтәндашлары сәвијәсиндә дура билән сағлам јурддашлар јетишдирмәк вә бунула јүксәк сивилизасијалы чәмијјәт гурмаға, Азәрбајчаны дүнјанын ән инкишаф етмиш дөвләтләриндән биринә чевирумәјә гадир олан инсан тәрбијә етмәкдир.¹ Бу елә бир чох узун чүмләдә 25 вәзифә кестәрилдији һалда, тәрбијәнин мәгсәдинә һеч ишарә дә едилмир. Бу күн мәсәлә белә гојулур: мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинә нечә вәтәндаш ләзимдыр? Мәктәбләр бунун үчүн нә етмәли, өз ишини нечә гурмалдыр? Бу суаллар тәрбијә илә мөшгул олан һәр бир кәси нараһат етмәклә дәриндән дүшүндүрүр. Педагожи әдәбијјәтимызда бу мәсәләјә мүхтәлиф јанашмалар өзүнү кестәрир. Бә'зи педагоғлар јахшы адам, бә'зиләри һуманист инсан, бә'зиләри камил инсан вә с. бу кими инсанлар јетишдирмәји тәрбијәнин мәгсәди һесаб едилрләр. Тәрбијәнин мәг-

сәди чох јығчам ифадә едилмәлидир. Фикримизчә, тәрбијәнин мәгсәди камил бир инсан јетишдирмәк олмалдыр.

Һазырда үмумтәһсил мәктәбләриндә шакирдләр габилијәтли вә габилијәтсизлијинә көрә бир нечә група бөлүнүрләр. Мәктәбилләр кичик јашларындан алверлә мөшгул олур, сигарет чөкир, күчәдә, ичтимаи јерләрдә налајиг һәрәкәтләр едир, тә'лимә чох лагејд јанашырлар. Дәрсликләри, тәдрис вә мәктәб ләвазиматыны алмаг мүшкүл бир иш олмушдур. Дәрсликләр һүндүр чапла (мәтбәә чапы) нәшр едилмәдијиндән кикијенә гәјдалары позулур вә дәрсликләрин охунмасы хејли чәтинләшәри. Ким тә'минат верә биләр ки, бужүнкү дәрсликләрлә тә'лим кечән мәктәбләрин көрмә үзвүнүн вәзијјәти јахын бир нечә илдән сонра нормал олачағдыр.

Камил инсан нечә олмалдыр? Бу күн педагоғлары, психолоғлары әсаслы бир мәсәлә даһа чох дүшүндүрүр. Милли вә үмумбәшәри дөјәрләри мөнимсәјән камил инсан билikli, философтәбиәтли олуб, мүасир һәјат үчүн ләзим олан бүтүн билик саһәләриндән хәбардар олмалы, физики чәһәтдән сағлам, мә'нәвијјәтчә пак, зәһмәткеш, игтисади, һүғуғи вә еколожи биликләрә јијәләнмәли, тәбиәт вә чәмијјәт көзәлликләриндән зөвг алмағы бачармалы, өзүнүн хејирхәһ иши, әмәли фәаллијјәти илә фәрғләнмәли, чалышган, ишкүзар олмалдыр. Белә инсан јетишдирмәк үчүн она физики, әгли, мә'нәви, естетик, әмәк, һүғуғи, игтисади вә еколожи биликләрлә јанашы тәрбијә дә верилмәлидир.

Физики тәрбијә инсанын сағламлығны тә'мин етмәклә, ону әмәјә, доғма торпағын мүдафиәсинә һазырламалдыр. Бу күн физики тәрбијәнин мәзмуну вә васитәләри саһәсиндә чидди дөјишикликләр апарылмалы, мәктәбилләр мәрд, мөһкәм ирадәли тәрбијә едилмәлидирләр.

Бу күн мәктәбилләри һәрб елминә даир биликләрлә сипаһландырмаг зәруридир. Бөдөнчә сағлам олмајан хәстә мәктәбли халға, дөвләтә һеч бир фәјда верә билмәз. Даһи Низами дејирди ки, Искәндәр, Бәһрам һәрб елмини дәриндән билдикләринә көрә гүдрәтли дөвләт јарада билмиш-

¹ Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Гануну, Бақы, "Өјрәтмән" нәшријјәти, 1993, сәһ. 9.

дирләр. Бәдән тәрбијәси дәрсләриндә вә идман мәшгәләриндә милли ојунлара, онларын тәрбијәви имканларына үстүнлүк верилмәлидир.

Әгли тәрбијә. Индијә кими әгли тәрбијәдән данышыларкән ән чох елми дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасындан сөз ачылыр, дини бахышлар тәнгид олунурду. Һалбуки һазырда бу мәсәләјә мүнәсибәт дәјишмишдир. Инди јалныз елми дүнјакөрүшүндән дејил, һәм дә, үмумијјәтлә, дүнјакөрүшүндән, дини дүнјакөрүшүндән данышмағ, дини дөјәрләри хатырламағ, үстәлик "Гур'ан"да, Мәһәммәд пејғәмбәрин кәламларында елмә верилән гијмәти дә шакирдләрә өјрәтмәк вачибдир. "Гур'ан"ын 6236 ајәсинин 750-синдә мүсәлманлар тәбиәти, елми өјрәнмәјә, дүшүнмәјә, елми һәјәтын ајрылмаз һиссәсинә чевирмәјә чағырылыр. Елмә даир өјрәнилән, ешидилән һәр бир сөз, һәр бир јени фикир һәр чүр даш-ғашдан, ғызылдан гијмәтли сајылыр. Мәһәммәд пејғәмбәр дејирди ки, елмин бәласы унутмағ, елми тәләф етмәк исә ону ләјәгәтсизә тәһвил вермәқдир. Демәли, әгли тәрбијәнин мүһүм вәзифәләриндән бири ләјәгәтли шәхсијәт јетиширмәқдир. Мәһәммәд пејғәмбәр дејирди: "Елм чөлдә достумуз, тәнһалығда мунисимиз, көмәксизликдә јолдашымыз, хошбәхтлијә тәрәф јол көстәрәнимиз, достлар арасында зә'нәтимиз, дүшмәнләр арасында силаһымыздыр".

Әмәк тәрбијәси. Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Ганунунда әмәк тәрбијәсинә, сәтһи јанашылдығына көрә, үмумтәһсил орта мәктәпләриндә әмәјә лағәјд мүнәсибәт бәсләнилир. Мәһз бунун нәтичәсидир ки, индики мәктәблиләр аз иш көрүб чох газанмағ јолуна дүшмүшләр. Бу, әмәк тәрбијәсинә, әмәјә лағәјд мүнәсибәтин нәтичәсидир. Мәктәпләримиздә мәктәб әшјалары сындырылыр, онлара гајғыкеш мүнәсибәт бәсләнилир. Мәктәпләримиздә әмәк тәрбијәсинин гаршысында дуран ән үмдә вәзифә әмәјә мүнәсибәти формалашдырмағдыр. Әмәқдән бојун гачырмағ әләбахымлығ јарадыр. Әјсинә, бу күн һамы, ушағ да, бөјүк дә Азәрбајчан халғынын азадлығы вә кәләчәји наминә әмәклә мәшгул олмалыдыр. Бөјүк Азәрбајчан алими Н.Туси Мәһәм-

мәд пејғәмбәрин кәламына истинад едиб дејирди ки, Адам пејғәмбәр чәрәк биширмәк үчүн мин иш көрдү. Оун мин биринчи иши чәрәји сојутмағ олду ки, јејә билсин. Мин бир адам ишләмәлидир ки, бир адам дишләсин. Бу күн һәр кәс зәһмәтлә, әмәклә мәшгул олмалыдыр ки, халғымыз бу ағыр итгисади вәзијјәтдән угурла чыха билсин. Бөјүк Низами дејирди ки, зәһмәтлә, әмәклә мәшгул олан адамын әлләри башгаларына тәрәф узанмаз.

Мә'нәви тәрбијә саһәсиндә јениләшмә өзүнү даһа габарығ шәкилдә көстәрир. Мә'нәви тәрбијәнин мәзмуну илә әләғәдар јени анлајышлардан сөз ачылыр, јени мә'нәви кејфијјәтләрин формалашдырылмасы зәрури сајылыр. Бу кејфијјәтләр милли мәнлик шуурунун формалашдырылмасы, милли ләјәгәт вә дөјәнәтин тәрбијә едилмәси, милли вичдан, вәтән әхлағы, вәтәнпәрвәрлик, вәтәндашлығ ләјәгәти, милли ифтихар вә с. дахилдир.

Милли мәнлик шуурунун формалашдырылмасы. Азәрбајчан халғы һазырда өзүнүн милли ојаныш, милли интибаһ дөврүнү јашајыр, мүстәғиллик аләминә өзүнүн көврәк адәмләрыны атыр. Бу дөвр һәр бир шәхсин милли мәнсубијјәтини дәрк етмәси, сојкөкүнә гајдышы, кечишин ибрәт дәрсләриндән нәтичә чыхармағ, тарихимизи бөјүмөқдә олан нәсилләрә һәртәрәфли вә дүзкүн өјрәтмәк вә с. кими мәсәләләрлә сәчијәләнир. Нечә-нечә онилликләр әрзиндә ади шуурдан, онун тәркиб һиссәләриндән кениш бәһс едилсин, милли шуур, онун формалашдырылмасы көлкәдә сахланмышдыр. Һалбуки милли шуур һәр бир миллиәтин варлығынын, өзүнәмәхсуслуғунун, милли өзүнүдәрк вә өзүнү-тәсдигинин, милли ләјәгәтинин вә үмумбәшәри кејфијјәтләринин, дини е'тигадынын мәчмусудур. Буна көрә дә милли шуурун тәркиб һиссәләринә миллиәтин дили, адәт-ән'әнәләри, психолокијасы, мәдәнијјәти, бүтөвлүқдә исә социалсијәси, мә'нәви һәјәтыннын бүтүн саһәләри дахилдир. Милли шуурун формалашмасы һәр бир шәхсин өзүнү, милли мәнсубијјәтини дәрк етмәсинә шәраит јарадыр вә нәтичәдә өзүнә, башга халғлара һөрмәт, мәһәббәт һисси мејдана көлир.

Ким өз журдуну, догма очагыны, вәтәнини севмирсә дост де-дији елләри дә севмәз. Өз милләтинә, өз вәтәнинә мәнсуб олмајан бәшәријәтә дә мәнсуб дејилдир. Көрүндүјү кими, милли шүүр милли тарихи јаддасы, милли әхлаги дәјәрләри өзүндә әкс етдирир. Милли шүүрүн формалашмасында сојкөкә гәдыш, вәтән әхлагы, вәтәнә мәнәббәт, милли һәм-рә'јлик вә милли гүрүр һиссләри кими мүнһүм кејфијәтләрлә јанашы өзүнүгәјимәтләндирмә, өзүнү реаллашдырма хүсуси рол ојнајыр. Милли шүүрүн формалашмасы инсанын өзүнү дәрк етмәсиндән башлајыр. Бу мүнһүм мәсәләдә үмүтһәсил мәктәбләри һәлледиши амил кими чыхыш едир. Шакирдләр һәм тә'лим, һәм дә дәрсдәнкәнар тәдбирләр процесиндә белә бир һәгигәти дәрк етмәлидирләр ки, Азәрбајчан халгынын тарихи, мәдәнијәти бир чох халгларын мәдәнијәти вә тарихиндән гат-гат гәдимдир. Милли мәнәви мүнһитин, ләјәгәтин тәшәккүлү мәктәбли шәхсијјәтинин чәмиј-јәтдәки социал вәзијјәтинә, хүсусилә онун һисс вә дујула-рына, ичтимаи һәјатын һадисә вә фактларыны дујмаг, гаврамаг вә анламаг габилитәтинә әсәслы тә'сир кәстәрир. Милли шүүр милли мәннин тәшәккүлүнә сәбәб олур. Һәр бир шәхс өзүнү милләтинин бир һиссәси һесаб едир.

Милли шүүрүн формалашмасында халгымызын бајрамла-рынын, тарихи күнләринин, көркәмли шәхсијјәтләрин јуби-лејләринин тәнтәнәли гејд олунмасынын бөјүк әһәмијјәти вардыр. Новруз бајрамы, Азәрбајчан Демократик Республи-касынын јарандыгы күн, Милли Истиггал күнү, Милли Ор-дунун јаранмасы күнү вә с. бајрам вә тарихи күнләрдир. Һәмнин бајрам күнләриндә халгымызын анд јеринә чеври-лән Шәһидләр хијабанынын зијәрәт едилмәси шакирдләр-ин мәнәви аләминә чидди тә'сир кәстәрмәклә онларда милли шүүрүн тәшәккүлүнә шәраит јарадыр. Мәктәблиләр Шәһидләр хијабанында оларкән бөјүк бир мәнәвијјат дәрси кечәрәк паклашыр, сафлашырлар. Онлар һәр чүр ирәлиләр-јишин вә гурулушунун анасынын азадлыг олдуғуну өјрәнир, азадлыг наминә вәтәнләшмиш шәһидләрин руһуна дәрин һәрмәт вә еһтирамла јанашырлар.

Мәктәблиләрин чәмијјәтлә, милләт вә халгла әлағәсинин чохсаһәли механизми милли шүүрүн тәшәккүлү сәјәсиндә баш верир. Онлар дәрк етмәлидирләр ки, милли борч, мәнә-улијјәт, милли гүрүр вә вәтәндашлыг гејрәти, милли ифти-хар милли шүүр зәмининдә дә тәшәккүл тапыр. Маdde вә мәнәви абидәләрин тарихини өјрәнән мәктәблиләр халгы-мызын тарихинин, инчәсәнәтинин гәдимлијјинә инаныр, улу бабалары илә фәхр едир, онларда вәтәнпәрвәрлик һисслә-ри күчләнир. Шакирдләр көркәмли шәхсијјәтләрин һәјәти вә фәалијјәти илә таныш олур, халгымызын сәнәткарлыг, ме'марлыг ән'әнәләрини мәннимсәјирләр. Мәктәблиләр дәрк едирләр ки, ән гәдим заманлардан бу күнә гәдәр халгымы-зын өз варлыгы уғрунда апардыгы мүбаризәси давам едир вә онлар бу чәтин ишин давамчыларыдыр.

Милли ләјәгәт. Ләјәгәт һәр бир милләтин фәрдләрдән ибарәт олан үзвүләринин давраныш вә рәфтарынын мил-ләт тәрәфиндән бәјөнилмәси вә гәјмәтләндирилмәсидир. Ләјәгәт һәр бир милләтин бир милләт кими формалашмасы, өз мәнсубијјәтинин дәрк етмәси, мүнхәлиф милләтләр ара-сында өз јерини дүзкүн мүнәјән едә билмәсидир. Бу, башга милләтләрлә гаршылыгы әлағәләри, мәнәви мүнәсибәт-ләри әкс етдирир. Милли ләјәгәт һәр бир милләтин һејсијјә-тинин, милли мәнсубијјәт вә мәнәвијјәтинин кәстәричиси олуб милләтин тәәссүбкешлијјинин, милли хүсусијјәтләр-инин мәнчусудур. Милли ләјәгәт башга милләт, халга һәрмәт вә еһтирам кәстәрмәји тәләб едир. Милли ләјәгәт милли алчалмаја, милли тәһгирә гаршы барышмаздыр. Милли лә-јәгәти олмајан милләтин јашамага һаггы јохдур. Бөјүк Ата-түрк һаглы олараг дејирди ки, милли ләјәгәти олмајан мил-ләт башга милләтләрин овуна чеврилир. Әксинә, милли лә-јәгәти олан милләт өз азадлыгыны, башга халглар вә мил-ләтләр арасында бәрәбәрһүгүлү олдуғуну дәрк едир, һәр һансы бир әјинтијә гаршы барышмаз олур. Милли азадлыг, милли һүгү бәрәбәрлији вә мүстәғлилик олмајан јердә мил-ли ләјәгәт ола билмәз. Милли ләјәгәтин башлыча ме'јары милли бирлик, милли һәмрә'јлик, милли вичдандыр. Милли

лөягәт милләтин вәтәнпәрвәрлик, јурдсөвәрлик борчу вә дөјәнәтини төчәссүм етдирәрәк, милләти өз азадлығы, доґма торпағы уғрунда мүбаризәјә төһрик едир. Бу борч вәтәнпәрвәрлик вә милли шуурун төшәккүлүнә, башга халгларын мәдәнијәтинә, тарихинә һөрмәтин јаранмасына көмөк едир. Милли лөягәт әмәк процесиндә формалашыр. Лөягәтли адам она тапшырылан һәр бир иши сәјлә, төмкинлә, јүксәк сәвијәдә јеринә јетирир. Белә адамлар кимлијиндән асылы олмајараг милләтин шөһрәтини, адыны учалтмаға чалышыр. Инам, е'тибар, әдаләт, исмәт, намус, шәрәф милли лөягәтин мөһәк дашларыдыр. Инам, әдаләт милләтә гүввәт верәрәк, ону сабаһкы хош күнләрә, севинчә наил олмаға руһландырыр. Милләтин варлығыны вә вәтәни горуумаг үчүн милләти төшкил едән бүтүн вәтәндашларын чаныны вә малыны гурбан вермәјә һазыр олмасы һәр бир милләтин јенилмәз силаһы, горуума васитәси, милли лөягәтинин төчәссүмүдүр. Буна көрә дө вәтәнимизин, доґма торпағымызын азадлығы наминә мүбаризә апаранларын, гәһрәманлығыла һәлак оланларын илһам мәнбәји милләтимизин милли һиссләри, әмәлләри, милли лөягәтидир.

Милли лөягәти исә кәнч нәсилдә мүәллимләр тәрбијә едир. Бөјүк Ататүрк һаггы олараг дејирди ки, милләтләри азад едәнләр јалныз вә јалныз мүәллимләрдир. Мүәллимдән, маарифчидән мөһрум бир милләт һәлә милләт адыны дашымаға ләјиг дејилдир. Кәчләрдә инсанлығы һөрмәти, милләт вә өлкәјә севкини, шәрәфи, истиггалијәти өјрәдән мүәллимдир. Буна көрә дө бу күн дөвләт дө, һәр бир хејријәчи дө мүәллимә јүксәк гәјги илә јанашмалыдыр. Алман халгынын көзәл бир кәламы вар: "О халг хошбөхтдир ки, онун јахшы мүәллими вар".

Милли ифтихар һәр бир милләтин өзүнәмәхсуслуғуну сәчијәләндирән, милли кејфијәтләри өзүндә әкс етдирән ән үлви, мүрәккәб бир һиссдир. Милләтинә аид олан башлыча әләмәтләр: милли хасијәт, мән'әви сима, милли психолокија, адәт вә ән'әнәләр милли ифтихар доғурур. Милли шуур вә милли лөягәти формалашмыш һәр бир адам мәнсуб

олдуғу халгын, милләтин варлығы, тарихи, мәдәнијәти, елми, әдәбијәти, тарихи шәхсијәтләри илә фәхр едир.

Узаг өлкәләрдә сәфәрдә олан һәр бир азербәјчанлы көзләмәдији һалда, гәфләтән Азербәјчан мусигисини, Бүлбүлүн, Рәшидин, Шөвкәтин ифасында һәр һансы бир нөгмәни динләјәркән, һәр һансы бир музејдә бөјүк Низаминин, Тусинин, Томрисин, Чаванширин әсәрини, шәклини, һејкәлини көрәркән дахилдән гүдрәтли бир һисс — милли ифтихар һисси кечирир, милләтинин мәдәнијәтини дүнја мәдәнијәти ичәрсиндә көрүб ондан дахили бир зөвг алыр. Дүшмән танкыны өлүмү баһасына гумбара илә мөһв едиб силаһдашларынын гәләбәсини төмин едән икид дөјүшчүнүн өлүмүндән кәдрләнән инсан, онун мөрдлик вә гәһрәманлығы гаршысында баш әјиб милләтинин белә өвләдләри илә фәхр едир. Демәли, милли ифтихар һисси өз ришәләрини милләтин тарихи вә мәдәнијәтиндән, елм вә әдәбијәтиндән, сәнәткарлыг нүмунәләриндән, өвләдларын гәһрәманлығындан алыр. Милли ифтихарын компонентләринә ана дили вә бу дилдә јарадылан инчәсәнәт нүмунәләри, милләтин өзүнәмәхсус тарихи салнамәләри, гәһрәманлары, абидәләри, доґма торпаға бағлы олмаг, мин илләр әрзиндә ганлы мүбаризәләрдә јарадылмыш мүгәддәс адәт вә ән'әнәләр аиддир. Компонентләрин һәр бири милли ифтихар һиссинин илкин шәртидир. "Дилини севмөјинин үрәјиндә милләтпәрвәрлик дүғусу арамаг истиотдан бал дады көзләмәјә ошар" (Өмәр Фаиг Не'манзадә), "Дил халгын намусу, тарихи, вичданы демәкдир" (С.Вурғун).

Мәнсуб олдуғу милләтин варлығы илә фәхр едән, онун ешгини мүгәддәс бир мөш'әл кими өз гәлбиндә јандыран инсан өзүнүн вәтәндашлыг вә дөјәнәтини дәрк едир. Милли ифтихар һисси халгымызын һагг вә әдаләт мүбаризәсинә, гудуз ермәниләрин вيرانә гојдуғлары кәнд, гәсәбә вә шәһәрләримизин бәрпа едилмәсинә күчлү төкан верәчәкдир. Бу инкарәдилмәз фактдыр ки, Гомери, Веркилини, Дантени, Шекспири, Балзакы јарадан халглар дүнја мәдәнијәти бағчасында вүгарла кәздији кими, Низамини, Нәсимини,

Фүзулини ярадан Азербайжан халгы да дунја мэдэнијэтине бурахылыш вэсигэси, мәнәвијат паспорту олан һәмнин гиймәтли инчиләрлэ, өз дунялары илә фәхр етмәлэ хаггыдыр.

Милли ифтихар хисси олан һәр бир адам халгымызын милли азадлыг мүбаризэси мотивләри илә зәнкин олан тарихини, гәләбәләрини өйрәнмәкдән зөвг алып. Милли ифтихар хиссинин төшәккүлүндә Низами, Н.Туси, Бәһмәнјар, Нәсими, Фүзули кими шәхсийәтләр һәр бир мәктәблинин милли гүрүр мәш'әлини јандыран гүдрәтли амилә чеврилир. Бу мүгәддәс ишдә Томрис, Чавншир, Чавидан, Бабәк, Салуր Газан, Короғлу, Пәнаһ хан, Чавад хан, Гачаг Нәби, Гачаг Кәрәм, Гачаг Сүлейман, кенераллар Шыхлынский, Меймандаровлар, Н.Асланов, И.Мәммәдов, М.Һүсөјнзадә, Ч.Әһмәдов, К.Әсәдов, З.Бунјадов вә јүзләрлә милли гәһрәмәнләрымыз мүнүм рол ојнаырлар. Онларын һәр бири букүнкү кәнчләри милли тарихимизи өйрәнмәјә сәсләмәклә онлары мүгәддәс торпагларымызы јағы дүшмәнләрдән азад етмәјә руһландырырлар.

Милли вичдан. Кәркәмли түрк алими З.Көјалп "Түркчүлүјүн әсаслары" адлы әсәриндә јазырды ки, тарих тәсдиг едир ки, һарда милли руһ варса, орда төрәggi вә төкамүл дә вардыр. Милли вичдан төшәккүл едән бир јердә мүстәмләкә әсарәтиндә олмаг тәһлүкәсинә әбәди олараг сон гојулуру. Милли вичданы ојанмыш, формалашмыш бир өлкәјә бөјүк ордулар кендәрилсә белә, милләти фәтһ едә билмәз. Милли вичданын ојандығы јерләрдә императорлуғ гала билмир, мөһв олур. Азербайжан халгынын милли вичданы 1990-чы ил ганлы "20 јанвар" һадисәси нәтичәсиндә ојаныб төләтүмә кәлди. Милли вичдан милләти төшкил едән инсанларын реал мүнәсибәтләринин мөһсулудур. Вичдан инсаны өзү үзәриндә јүксәлдән фәалијәтдир, өз-өзүнү мүнәкимә едән әхлаги габилијәтидир. Вичданлы адам әдаләтли олур. Вичдан бүтүн јахшы кејфијәтләри өзүндә әкс етдирир. Инсан руһунун кизли хәссәси олан вичдан инсаны кејфијәтләрин итирилмәсинә гаршы чыхыр, лакин гадаған едә билмир. Тәрбијә ишиндәки инчәлик дә будур. Вичдан һәр бир инсана

онунла мөсләһәтләшмәји төклиф едир, лакин инсаны, ону сечмәк, онун мөсләһәтинә гулаг асмаг вә ја асмамаг һүғуғуна тохуна билмир. Мөһз шәхсийәт бурада үзә чыхыр. Инсан шәхсийәтинин камиллији, гиймәти, онун кәстәришинә әмәл етмәклә дүз мүнәсибдир. Тәрбијәнин дә вәзифәси бу мүнәсиблији горујуб сахламаг, мөһкәмләндирмәкдир. Тарих ахар чаја бәнзәјир. Ахар чај үчүн нә фәрги вар, онун үстүндә саллағхана, јахуд да дөјирман тикилсин. Милли вичдан ән јахшы әхлаг китабыдыр. Пис иш кәрән адам биринчи өз вичданындан утанмалыдыр. Тәмиз, саф вичдан ән јумшаг јастыгдыр. Вичдан һәр кәсин дахили һакимидир. Инсан өз ишләринин јахшы вә јаманыны вичдан адланан әјада кәрә биләр. Гәлбиндә инсаф, үзүндә һөја олан инсан мүгәддәсдир, лақдыр.

Вәтән әхлагы, вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси милли һәмрә'лијин төмәлидир. Вәтән јалныз үстүндә јашадығымыз торпағ олмајыб, һәм дә милли мэдэнијәтимиздир вә үстүндә олдуғумуз торпағ онун өртүјүдүр. Буна кәрә дә мүгәддәсдир. Вәтән әхлагы, вәтәнпәрвәрлик бүтүн мәнәви кејфијәтләр ичәрсиндә биринчидир. Вәтәнә, доғма торпаға мөһәббәт ана лајласындан башлајыр. Вәтән әхлагы, вәтәнпәрвәрлик кејфијәти олан һәр бир шәхс доға јурд наминә өлүм-дирим мүбаризәсинә кирир. Чүнки вәтән әхлагы, вәтәнпәрвәрлик милли идеаллардан, милли вәзифәләрдән ирәли кәлир. Вәтән әхлагы формалашмыш вәтәндашлар арасында вәтән хаини олмуру. Ермәниләрлә мүнәрибәдә азербайжанлылардан вәтән хаинләри дә олду. Бу исә о демәкдир ки, мәктәпләримиз кәнчләрдә вәтән әхлагыны, вәтәнпәрвәрлији төләб олунан сәвијәдә формалашдырмамышдыр. Вәтән әхлагы, вәтәнпәрвәрлик нечә-нечә он илләр әзиндә өввәлчә совет, сонралар исә социалист вәтәнпәрвәрлији идејаллары илә төблиг олунмушдур. Буна кәрә дә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин маһијәти вә мөзмунуна јени нәзәрлә бахмаг, онун төркиб хиссәләрини, радиусуну мөүјәнләшдирмәк вачибдир. Вәтән букүнкү мәктәпләр үчүн Азербайжандыр, Азербайжан торпағы вә Азербайжан

дөвләтидир. Мәктәблирәү Вәтән — Азәрбајчан намина формалашдырмаг кәрәқдир. Чох тәәссүфләр олсун ки, милләт өз көкүндән ајрылыб јунан әсәтириндәки гәһрәман Антејин вәзијәтинә дүшмүшдүр. Мәғлүбедилмәз Антеји мәнв етмәк үчүн ону анасы торпагдан ајырмаг лазым кәлир. Вә белә бир гәһрәман — һеракл тапылыр. Антеји һавада икән боғуб мәнв едир. Нечә-нечә он илләр әрзиндә Азәрбајчан халгы өз көкүндән, адәт-ән'әнәсиндән ајры дүшәрәк өзүнүн дөвләтчилијини унутмуш, кәнч нәслин тәрбијәсиндә үстүнлүјү әмәјә, әмәк тәрбијәсинә вермиш, вәтәнпәрвәрлик, милли өзүнүдәрк, һәрби вәтәнпәрвәрлик унудумушдур. Кәнчләримизин кечмиш ССРИ-дә һәрби хидмәтдә оларкән һәрб елмини өјрәнмәк, һәрби техниканы идарә етмәк борчларына јијәләнмәк әвәзинә, иншаат баталјонларында хидмәт етмиш, јахуд чәрәк доғрамыш, төвлә тәмизләмәји, газанханада ишләмәји, һәрби биликләрә јијәләнмәкдән үстүн тутмушлар.

Бөјүк усталыгла, тәдричән һәјата кечирилән бу сijasәт өз бәһрәсини вермиш, Азәрбајчан кәнчләрини Ермәнистан-Азәрбајчан мұһарибәсиндә тәрксиләһ етмишдир. Бунун нәтичәси иди ки, нечә илләрдән бәри давам едән әдаләтсиз мұһарибәдә кәнчләримизин әксәријәти һәрби техниканы идарә едә билмәди, милли ордунун стратегијасы вә тактикасыны ишләјә билән командирләр күнүн күнорта чағында чырагла ахтарылды, фәрариләрин сәји артды, торпағларымызын 20 фаизиндән чоху истила едилди, сәрвәтләр талан олунду. Нә јахшы ки халгымызын бәхтиндә онун Һ.Әлијев кими мүдрик бир өвләди вармыш. Бөјүк шаиримиз Һ.Чавид чох көзәл демишдир:

*Кәссә һәр ким төкүлән ган изини,
Гуртаран даһи одур јер үзүнү.*

Халгымызы дүшдүјү бәладан гуртан шәхс даһидир. Биз елә һесаб едирик ки, бу шәхс Һ.Әлијевдир. Әлбәттә, президентимиз Һ.Әлијев чәнаблары һазырда ән бөјүк бәламыз

олан мұһарибәнин гуртармасы, ишғал едилмиш торпағларымызын азад едилмәси илә мәшғулдур. Она кәрә дә, ким халгымызын гәләбәсини истәјирсә, она тапшырылмыш иши вичданла јеринә јетирмәлидир.

Бу күн Азәрбајчан дөвләтинә һәрби сәнәјени, машына-јырма сәнәјесини јарада билән, дүнја дипломатијасы, журналистикасы, һүгүг сәһәсиндә ишләјә билән јүксәк мәнвәјә-јатлы кадрлар лазымдыр. Инди мүстәгил республикамызы 150-дән чох дөвләт танымышдыр. Бу, о демәқдир ки, Азәрбајчанын 150-дән чох өлкәдә һәр бири ән азы 5-10 нәфәрдән ибарәт консуллуғу, сәфирлији олмалыдыр. Белә кадрлары һазырлајан тә'лим-тәрбијә мүәссисәләримиз вармы? Бу мәгсәдлә јарадылмыш университет вә коллечләрин мадди базасы: мөһтәшәм бинасы, лабораторијалары, фундаментал китабханасы, елми потенциалы вармы? Фикри-мизчә, коммерсија, пул газанмаг далынча гачыб, аз гала һәр бир мөһәлләдә университет вә коллечләр јаратмаг, илин һәр бир вахтында тәләбә гәбулу апарыб тә'лим-тәрбијә просесини ифлич вәзијәтә кәтирмәкдәнсә, гүввәләри бирләшдириб фундаментал тәһсил мүәссисәләри јаратмаг лазымдыр.

АБШ президенти Рејгана суи-гәсд едиләндә ону Техас университетиндә мұаличә етдиләр. Биздә белә университет вармы? Пула һәрислик бир груп адамларын көзләрини пәрдәләмишдир, онлар санки һеч нәји көрмүрләр. Онлар көрмүрләр ки, истәр орта, истәр али мәктәпләрдә тә'лимә, елм өјрәнмәјә һәвәс, мараг сәнүб, мәнвә доғру кедир. Тәртәк кәнчләри (әксәријәти дә гызлары) чыхмагла оғланлар билик алмаг истәмәјиб газанч далынча гачырлар. Онларын идеалы пул, аз зәһмәт чәкиб, чох газанмагдыр.

Апардығымыз мұшаһидәләрдән белә гәнаәтә кәлмишик ки, јени јарадылмыш гејри-дөвләт, тәһсил мүәссисәләринин бир чохунда тәһсил алан кәнчләрин хејли һиссәси елм өјрәнмәк үчүн јох, әксәријәти, сәдәчә олараг, һәмин тәһсил мүәссисәләриндә, һәрби хидмәтдән јайынмаг үчүн өзләринә сығыначар јери сечибләр. Тәһсили, тәрбијәни комерсија чә-

вирмәк кәнчләримизин мә'нәвијатына чидди зәрбә вуруп.

Инди мүстәгиллијини мүвәффәғијәтлә горујуб сахлајан республикамызда тәрбијәнин тәркиб һиссәләри олан еколожи, игтисади вә һүгуги тәрбијәнин кәнч нәсилдә ашыланмасы саһәсиндә чидди иш кедир. Еколожи тәрбијәдә халғымызын јасағлығларына хүсуси диггәт јетирилир вә бу ишдә Низаминин тәбиәтин горунмасына даир фикирләри бөјүк тәрбијәви әһәмијәтә малиқдир. Игтисади тәрбијәнин компонентләри сырасында саһибкарлыға, гәнаәтчиллијә кениш јер верилмәклә исрафчылыға гаршы мүбаризә апармағ зәрури сајылыр. Индики базар игтисадијјаты адамлары гәнаәтчил олмаға чағырыр. Бу күн валидејнләр мәктәбли өвләдләри үчүн китаб вә дикәр ләвазиматлары ала билмирләр. Ибтидаи синифләр үчүн дәрсликләрин пулсуз верилмәси е'лан олунса да, јенә оху (2, 3, 4) ријазијјат дәрсликләри 10-15 мин маната күчәләрдә сатылыр. Гаршыја белә бир суал чыхыр: Халғын күзаранынын ағыр олдуғу бир вахтда дәрсликләри белә баһа гијмәтә сатан кимләрдир? Бу ишлә мөшғул олан тәшкилатлар һара бахырлар? Бу кими мәсәләләрә һүгуг тәрбијәси просесиндә бахылмалыдыр. Азәрбајчанын һүгуг ганунлары мәктәблиләрә кениш шәкилдә өјрәдилмәлидир.

Тәрбијә саһәсиндәки истигамәтләрдән бири дә мәктәпләрдәки ушағ вә кәнчләр бирликләринин ролуну артырмағдыр. Нәр шеј онсуз да күзараны ағыр олан мүәллимләрин өһдәсинә бурахыб јенијетмәләри, кәнчләри өзбашына гојмағ олмаз. Инди мәктәпләрдә кечмиш ушағ вә кәнчләр тәшкилатлары јохдур. Бәс бу мәктәбли ордусу илә асудә вахтда ким мөшғул олмалы, ким иш апармалыдыр? Дүнјанын сивилзасијалы өлкәләринин мәктәпләриндә 1907-чи илдә инкилис кенералы Боден Пауелин јаратдығы Скаут (кәшфијәтчы) ушағ тәшкилаты фәалијәт көстәрир. Бу тәшкилат ушағ вә јенијетмәләрлә чох марағлы тәрбијә иши апарыр. Вахты илә фәалијәт көстәрән пионер вә комсомол тәшкилатындан имтина етдик, бәс онларын фәалијәтини һансы тәшкилат јеринә јетирмәлидир? Мәктәблиләрә һансы тәш-

килатлар ишләмәлидир? Дәјә биләрләр ки, мәктәпләрдә шакирд өзүнүидарә органлары вар. Јахуд дәјә биләрләр ки, Тәһсил Ганунуда мәктәпләрдә ичтимаи-сијаси тәшкилатларын јарадылмасы гадаған едилмишдир. Фикримизчә, бу, Тәһсил Ганунда јол верилмиш сәһвләрин биридир. Бу күн сәһәр-ахшам күчәләрдә синәсинә тахта, дәмир парчасыны сыхыб ермәниләрә "атәш ачан" азјашлы ушағлары көрүрүкмү? Амансыз дүшмәнимизә бу нифрәти төкчә мүәллим аловландыра билмәз. Бизчә, мәктәблиләри һәјатын үмуми ахарындан тәчрид етмәк олмаз. Буна көрә дә мәктәблиләрлә иши апаран ичтимаи тәшкилатчылар јарадылмалы, онларын низамнамәси, әсаснамәси һазырланмалыдыр.

Фикримизчә, халғы, милләти дүшдүју фәлакәтдән хилас етмәјин јеканә јолу кәнчләрин тәрбијәсинә диггәти артырмағ, мүәллимләрә јүксәк өмәк һағғы вермәклә онлара еһтирамла јанашмағ, кәнчләрдә милли өзүнүдәрк вә өзүнүтәсдиги, милли ләјағәти, вәтән торпағына мөһәббәти, милли вичданы тәрбијә етмәқдир.

АЗӘРБАЈЧАН МӘКТӘБ ВӘ ПЕДАГОЖИ ФИКИР ТАРИХИНДӘ Н.ӘЛИЈЕВ МӘРҲӘЛӘСИ

ХІІІ. 1. Елмә, ана дилинә, мәдәни ирсә мүнәсибәт

Азәрбајчан Республикасынын президенти мөһтәрәм Н.Әлијев җәнәбларынын мә'рузә, нитг вә чыышларында Азәрбајчан мәктәби, елм, мәдәнијәт, ана дили, мәдәни ирсә мүнәсибәт, тәрбијә, бәдән тәрбијәси вә идман, мүйәллим вә мүйәллим шәхсијәтинә гајгы вә һөрмәт вә с. зәрури тә'лим-тәрбијә мәсәләләри мүйәм јер тутур.

Азәрбајчан дилинин инкишафы вә зәнкинләшмәсидә, горунуб сахланмасында мөһтәрәм президентииз Н.Әлијевин хүсуи хидмәтләри олмушдур.

Азәрбајчан Республикасына 30 иллик рәһбәрлији дөврүндә мүйәтәлиф манеәләр вә җәтинликләрлә гаршылашса да, Н.Әлијев һәмин манеә вә җәтинликләри дәф едәрәк ана дилинин горунуб сахланылмасына, дөвләт дили кими Азәрбајчан ССР Конститусијасына (1978-чи ил) дахил едилмәсинә наил олмушдур. Н.Әлијев бүтүн варлығы илә 73-чү мәдәнин һәјата кечирилмәсинә чалышмышдыр. О, республиканын милли потенциалыны, имканларыны һәрәкәтә кәтирәрәк, анадилли кадрларын мүйәтәлиф дөвләт идәрәләриндә мүйәм јер тутмаларына шәраит јаратмышдыр. Бақы Дөв-

ләт Университетинин 75 иллик јубилејинә һәср олунмуш тәнтәнәли мәрасимдә мөһтәрәм президентимиз Н.Әлијевин дедији ашағыдакы һикмәтли кәламлары биләваситә онун өзүнә шамил етмәк кәрәқдир. О, һағлы оларағ дејир ки, халғын дилини јашатмағ, инкишаф етдирмәк вә дүнја мәдәнијәти сәвијәсинә галдырмағ халғын габағчыл адамларынын, елм, биллик адамларынын фәалијәти нәтичәсиндә мүмкүн олур.'

Бу, бир һәгигәтдир ки, дили јашадан вә инкишаф етдирән халғ, халғы јашадан дил олса да, һәр бир дилин инкишафы, зәнкинләшмәси вә бејнәлхалғ нүфуз газанмасында наил олмасында гүдрәтли дөвләт хадимләринин хидмәтләри мисилсиздир. Бу бахымдан Азәрбајчан мәдәнијәти тарихиндә ики бејүк шәхсијәтин ады гејд едилмәлидир. Бунлардан бири XV әсрдә јашамыш, Азәрбајчан дилини дөвләт дили сәвијәсинә галдырыб она дөвләтчилик дили мөһүрү вуран Шаһ Исмајыл Хәтаи, икинчиси исе XX әсрин кешмәкешли дөврүндә јашајан, Азәрбајчан дилини бејнәлхалғ аләмдә дипломатија дилинә, дөвләт дилинә чевирән, халғымызын тәле улдузу, парлағ күнәши, гүдрәтли сијасәтчиси, јенилмәз сәркәрдәси һөрмәтли президентииз Н.Әлијевдир. Н.Әлијев јорулмағ билмәдән Азәрбајчан дилинин горунмасы кешијиндә дурмуш, сон илләрдә "бәјләрин" бурахдығдары сәһвләри вахтында көрмүш, онларын дил сәһәсиндә апардығлары сијасәтин јарамаз олдуғуну кәскин тәнгид етмишдир. 90-чы илләрин әввәлләриндә ана дилимизин ады илә бағлы бурахылан неғсанлары мөһтәрәм президентимиз Н.Әлијев сәбр вә тәмкинлә, зәнкин фактларла тарихи реаллығ әсасында тәһлил етмиш, 1992-чи илдә ана дилимизин ады илә бағлы Милли Мәҗлисин гәбул етдији мә'лум гәрарын тарихи јанлышлығ вә долашығлығы јарадан сәбәбләри мүйәјәнләшдирмишдир. Бу чоғ чидди сәһвин арадан галдырылмасы вәзифәсинин јеринә јетирилмәси дә мөһтәрәм президентимизин үзәринә дүшмүшдур. О, өзүнүн парлағ зә-

' "Азәрбајчан" гәзети, 29 нојабр 1994.

касы, мөһкәм вә җенилмәз мәнтиги, сийәси узагкөрәнлији илә халгымызын аҗры-аҗры бөлкәләрә бөлүнмәсинин, вәтәндаш мұһарибәсинин баш вермәсинин гаршысыны вахтында алмышдыр.

Президент Һ.Әлијевин шәхси тәшәббүсү илә 1995-чи ил октябрын 31-дә Азәрбајчан Республикасы ЕА рәјасәт һөҗәтинин бинасында јарадычылыг иттифаглары вә бирликләринин, алимләрин иштирак илә мүстәгил Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасында дәвләт дилинин ады мәсәләси кениш мұзакирә олунду. Нөрмәтли президентимиз мұзакирәдә иштирак едән алимләрин һамысынын чыхыш етмәләринә шәраит јаратды. Бу мұзакирәләр бир даһа Һ.Әлијевин јүксәк интеллектуал сәвијәсини, узагкөрәнлијини тәсдиг етди. О, чох мәзунлу нитгиндә Азәрбајчан дилинин кечдији зәнкин тарихи јолу тәһлил едәрәк, объектив реаллығы гиймәтләндирәрәк дүзкүн нәтичә чыхарды. Президент Һ.Әлијев деди: "Биз мүстәгил дәвләт кими дүнјада артыг өз јеримизи тутмушуг. Она көрә дә һансы гәрар гәбул едәчәјиксә, кәрәк бу, милли мәнлијимизә, милли мәғрурлуғу муза тохунмасын. Низаминин сөзләри дә бизим үчүн әзиздир, Фүзулинин сөзләри дә бизим үчүн әзиздир, Ч.Мәммәдгулузадәнин, М.Ф.Ахундовун сөзләри дә, Сабирин сөзләри дә бизим үчүн әзиздир. һамысы бизим үчүн әзиздир. Амма бужүнкү реаллыг вар. Реаллыг бүтүн бу тарихимизин һамысындан үстүндүр вә бизим үчүн кәләчәјә бөјүк бир јол ачыр..."

Бу фикирләрдә Азәрбајчан дилинин кәләчәк инкишаф јолларынын ајдын методолокијасы верилир. Бу күнүн реаллығы дејәркән, мөһтәрәм президентимиз бизим дүнјада "Азәрбајчан Республикасы", "Азәрбајчан халгы", "Азәрбајчан дили" адлары илә танындығымызы бөјән едир. "Азәрбајчан дили" адыны бу күнүн реаллығы вә дәвләтчилик мәнәфәјиндән мұдафиә едән президент Һ.Әлијев, бу анлајышын "түрк"лүјә зидд олмадығыны да дәрин мұһакимәси вә мәнтиги илә бир даһа тәсдигләјәрәк билдирир ки, биз түрк мәншәли миллиләтик вә түркдилли халгларын дилинә мәнсуб ди-

лимиз вар. Күман едирәм ки, буну һеч кәс шүбһә алтына алмамалыдыр.

Мөһтәрәм президентимиз Һ.Әлијевин чыхыш вә нитгләриндә Азәрбајчан дилинин дәвләт дили кими бөјнәлхалг нүфузунун јүксәлдилмәсинә, кәнчләрин ана дили вә харичи дилләри дәриндән өјрәнмәләринә хүсуси әһәмијәт верилир.

Азәрбајчан дилинин тәдрисинә мұһүм диггәт јетирилмәлидир. Бизим зәнкин, бөјүк сөз еһтијатына малик олан Азәрбајчан дилимиз вар.¹

Азәрбајчан јазычыларынын Х гурултајындакы "Бизим әдәбијатымыз, мәдәнијәтимиз халгымызын милли сәрвәтидир вә интеллектуал мүлkiјәтидир" адлы нитгиндә мөһтәрәм президентимиз Һ.Әлијев һағлы олараг дејир ки, бу күн биз мүстәгил дәвләт кими фәхр етдијимиз бир дә одур ки, бизим көзәл Азәрбајчан дилимиз вар. Әлбәттә, бу дил әсрин әввәлиндәки дил дејил. Амма ондан гат-гат тәмиз дилдир. Бу, бизим ән бөјүк сәрвәтимиздир. Халгы халг едән, миллиләти миллиләт едән онун ана дилидир. Лајигли ана дили олмајан, ана дилиндән истифадә едә билмәјән, ана дилиндән бәһрәләнә билмәјән халг, миллиләт ола билмәз... Азәрбајчан дили чох мүкәммәл дилдир, чох зәнкин дилдир, чох инкишаф етмиш дилдир, бөјүк сөз еһтијатына малик дилдир... Азәрбајчан дили чох көзәл дилдир.²

Нөрмәтли президентимиз Һ.Әлијев елмә, елм адамларына, елм өјрәнмәјә, мәдәни ирсә јүксәк гиймәт верир. Елми өјрәнмәк, елмә јијәләнмәк үчүн ушагларын, јенијәтмәләрин тәһсил алмасы, үмумтәһсил мәктәбләриндән кечмәси зәруридир.

Бу да һөғигәтдир ки, үмумтәһсил мәсәләси халгын менталитетидир, дүнја халглары илә мұғажисә олуначағы сәвијәдир.³ Президент һағлы олараг дејир ки, тәһсили олмајан

¹ Әлијев Һ., Мүстәгиллијимиз әбадидир, II китаб, Бақы, "Азәрнәшр", 1997, сәһ.169.

² "Азәрбајчан мұвәллимиз" гәзети, 11 нөјабр 1997.

³ Әлијев Һ., Мүстәгиллијимиз әбадидир, I китаб, Бақы, "Азәрнәшр", 1997, сәһ.169.

көнч, шүбһәсиз, һәјатда лазыми јер тута билмәз. Инди дүнја мәдәнијәт дүнјасыдыр, интеллектуал дүнјадыр, елми-техники тәрәгги дүнјасыдыр.¹ Мөһтәрәм президент Н.Әлијев 1997-чи илдә республикамызын вә харичи өлкәләрин али мәктәпләринә гәбул олмуш тәләбәләрин бир групу илә көрүшүндәки нитгиндә һағлы оларағ дејирди ки, мүасир һәјат вә дүнјанын кәләчәји инсанлардан даһа чох билик тәләб едир. Кәләчәк биликли, елмли инсанларын чийинләри үстүндә гурулачағдыр. Буна көрә дә халғымызын, милләтимизин, өлкәмизин кәләчәји олан кәнчләр билик, бачарығ вә вәрдишләрә дәриндән јијәләнмәли, мүнтязәм оларағ елми билик вә бачарығларыны тәкмилләшдирмәлидирләр. Бунларсыз Азәрбајчанын мүстәгиллијини горујуб сахламағ чох чәтин олар. Унутмајын ки, XXI әср сизин әсриниз, сизин дөврүнүз олачағдыр. Сиз вә сизин кими Азәрбајчан кәнчләри, јенијетмәләри, јүксәктәһсилли инсанлары һәмин әсрдә мүстәгил, азад республикамызы јашадачағсыныз, инкишаф етдирәчәксиниз. Она көрә сиз һәр бир күнүн, саатын гәдрини билмәли, тәһсил дөврүндән сәмәрәли истифадә етмәлисиниз.²

Президент Н.Әлијев Бақы Дөвләт Университетинин 75 иллик јублејинә һәср олунмуш тәнтәнәли мәрәсимдәки нитгиндә елмин, тәһсилин, јүксәкихтисәсли кадрларын һазырланмасында БДУ-нун хидмәтләрини јүксәк гиймәтләндирәрәк гејд етмишдир ки, Азәрбајчанда али тәһсилин, елмин, үмуми тәһсилин, мәдәнијәтин, итгисәдијатын инкишафында Бақы Дөвләт Университетинин хидмәтләри әвәзсиздир.

Университетин 75 иллик тарихи Азәрбајчан Республикасы елминин, мәдәнијәтинин, тәһсилинин инкишаф тарихидир. Азәрбајчан елминин дүнјанын габағчыл емләри сырасында дурмасында университетин хидмәти бөјүкдүр. Бақы Дөвләт Университети јарандығы күндән Азәрбајчанда елми инкишаф етдирән мәркәзә чеврилмишдир. Сонрақы дөврләрдә Азәрбајчанда јаранмыш елми-тәдғигат институтларынын

әксәријәти, елми очағларын һамысы өз башланғычыны Бақы Дөвләт Университетиндән көтүрмүшдүр. 1945-чи илдә Азәрбајчанда илк Дөвләт Милли Академијасынын јаранмасы да Бақы Дөвләт Университетинин вә онун шахәләри оларағ јаранмыш башга али мәктәбләрин јетиширдији алимләрин фәалијәти нәтичәсиндә мүмкүн олмушдур. Она көрә дә биз Бақы Дөвләт Университети һағгында данышанда, Азәрбајчанын һәм елмини, һәм тәһсилини, һәм мәдәнијәтини, һәм дә бүтүн халғымызын савадланмасыны дүшүнүрүк.¹ Президент Н.Әлијев һағлы оларағ Бақы Дөвләт Университетинин халғымызын ана дилинин инкишафындаки хидмәтләрини хүсуси гејд едир. Биз инди мүстәгил дөвләт кими Азәрбајчан дили илә фәхр едирик. Ана дили халғымызын милли сәрвәтидир. Өз дилини инкишаф етдирән алим, мүәллим, өз тарихини јазан, инкишаф етдирән, тарихини әкс етдирән алим, өз мәнәвијәти арашдыран, тәһлил едән вә үмумиләшдирән, елмиләшдирән, халғын јүксәк сәвијәјә чатдыран алим — онлар һамысы бирликдә өз халғын ирәлијә кетмәсинә хидмәт кестәрир. Азәрбајчанда милли азадлығ һәрәкәтынын јаранмасы, мејдана чыхмасы, инкишаф етмәси, тарихимизин тәхрибатдан, тәһрифдән горунмасы, әсрләрдән-әсрләрә халғымызын бөјүк тарихә, бөјүк мәдәнијәтә малик олмасы, бөјүк мәнәвијәт саһиби олмасы — бунлар һамысы XX әср алимләримизин, мүәллимләримизин, али тәһсил очағларында чалышанларын фәалијәти нәтичәсиндә олмушдур.

Бу саһдә Бақы Дөвләт Университетинин хидмәтләри чох бөјүкдүр.

Президент Н.Әлијев республикада јаранмыш чәтинликләри тәһлил едәрәк мүәллимләрә, алимләрә мүрачиятлә дејир ки, кәнчләримизин тәһлим-тәрбијәси ишинә, тәһсил, тәдрис ишинә даһа чох дигтәт јетирмәклә онлара гајғы илә јанашсынлар.

Һазырда Азәрбајчан дөвләтинин, онун сүканчысы мөһтә-

¹ Әлијев Н., Мүстәгиллијимиз әбадидир, I китаб, Бақы, "Азәрнәшр", 1997, сәһ.172.

² "Азәрбајчан мүәллими" гәзети, 2 сентјабр 1997.

¹ "Азәрбајчан мүәллими" гәзети, 29 нојабр 1994.

рәм президентимиз Һ.Әлиевин әсас идејасы кәнчләрими-зин милләтимизин кечдији тарихи јол вә улу бабаларымы-зын јаратдығы үмүмбәшәри дәјәрләр әсасында Низами Кәнчәвинин, Хаганинин, Фәләкинин, Нәсирәддин Тусинин, Бәһмәнјарын, Нәсиминин, Фүзулинин, Вагифин, С.Ә.Ширванинин, М.Ә.Сабирин, Ү.Һачыбәјовун, М.Миргасымовун, Ј.Мәммәдәлиевин, М.Топчубашовун вә тарихи шәхсијәт-ләрин, бир чох алимләримизин, әдәбијатчыларымызын, философарымызын јаратдыглары мә'нәви дәјәрләр әса-сында формалашдырылмасы, инкишаф етдирилмәсидир.¹ Мөһтәрәм президентимиз һағлы оларағ дејир ки, милли мәһдудлуг чәрчивәсиндә јашамағ олмаз. Азәрбајчанын да-һи шәхсијәтләри дә бу зирвәјә галхмағ үчүн бәшәри дәјәр-ләрдән истифадә етмишләр. Белә олмасајды, Низами Кән-чәви "Искәндәрнама" кими бөјүк бир поема јаза билмәзди. Бу поема һомерин "Илиада" поемасындан һеч дә кери галмыр.²

1993-чү ил сентјабрын 21-дә Азәрбајчан ЕА-да зијалылар-ла көрүшүндә президент Һ.Әлиев "Халгын мә'нәви дәјәр-ләрини горујуб инкишаф етдирмәли" адлы чыхышында Елмләр Академијасынын ишини тәһлил едәрәк гејд едир ки, Елмләр Академијасында апарылан ишләрин истигамәтини милли мүстәғиллик мәсәләләринә јөнәлтмәк, тарих, әдәби-јат, инчәсәнәт вә мәдәнијәт саһәсиндәки тәдгигатларда Азәрбајчан шаир, јазычы вә алимләринин елми јарадычы-лығ ишләрини мүгајисәләр апармағла тәһлил етмәк вә Азәрбајчан елминин нәјә гадир олдуғуну дүнјаја кәстәрмәк лазымдыр. Мәсәлән, әдәбијатшүнаслар, философлар ах-тарыб тапсајдылар вә лајигинчә кәстәрә билсәјдиләр ки, дүнјанын бөјүк философу һәте өзүнүн бә'зи фәлсәфи мүд-дәаларыны Низами Кәнчәвинин фикирләри әсасында изаһ етмишдир — бу исә тарихи һәгигәтдир — әкәр буну сүбүт етсәјдиләр, әлбәттә ки, объективлик оларды. Јахуд һүсәјн

Чавиди Шәргин Шекспири адландырырлар. Анчағ ону бәл-кә дә һәте илә мүгајисә етмәк дүзкүн оларды. Әсәрләрин-дәки фәлсәфи фикирләринә көрә ола билсин Чавид Шек-спирдән дә јүксәк сәвијәјә галхмыш бир адамдыр. һүсәјн Чавидин "Иблис" әсәри һеч дә һәтенин "Фауст"ундан кери галмыр. Лакин биз белә инчиләри гијмәтләндирә билмирик. Биз бөјүк шәхсијәтләри итирә биләрик. Биздән өтрү М.Ф.Ахундов да, Ә.Агајев дә, М.Рәсулзадә дә, Н.Нәриманов да бөјүк шәхсијәтләрдир. Анчағ сон заманлар Нәриман Нәримановдан башлајарағ Азәрбајчанда бүтүн сијаси хадим-ләрин Азәрбајчана дүшмән олмалары барәдә дејилән фи-кирләрлә һеч чүр разылашмағ олмаз. Буну дејән адамла-рын Н.Нәриманов сәвијәсинә галхмалары үчүн бәлкә дә он илләрлә сијаси фәалијәт кәстәрмәләри лазымдыр. Н.Нәри-манов мүстәғил демократик дәвләтин хадимләринин һа-мысыны горујуб сахламышдыр. М.Рәсулзадәни дә о горујуб сахламышдыр. Мәшһур кенераллар Мәһмандарову вә Шыхлинскини һәбс етмәк истәјирдиләр. О заман Н.Нәри-манов Ленинә мәктуб јазарағ билдирмишдир ки, әввәлләр чар ордусунда, сонра исә мүстәғил дәвләтин ордусунда хидмәт етмиш бу адамлар дәјәрли шәхсијәтләрдир вә онлардан истифадә етмәк лазымдыр.¹ Бунлары белә кениш тәһлил етмәкдә мөһтәрәм прездентимизин мәгсәди будур: тарихи тәһриф етмәк олмаз. Мәдәни ирсә лагејд јанашмағ олмаз. Бүтүн бунлар халгымызын әдәбијатына, тарихинә, мәдә-нијәтинә гајгынын, мәдәни ирсимизин горуноб сахланмасы-на диггитин, севкинин тәзаһүрүдүр. Азәрбајчан мүсәғил бир дәвләт кими өз тарихи, адәт-ән'әнәләри вә әсрләр боју хал-гын јаратдығы мәдәнијәт әсәрләри, абидәләри илә фәхр едир. Азәрбајчан халгынын чох гәдим вә зәнкин тарихи вар-дыр. Бу халгын бөјүк мәдәнијәти, инчәсәнәти вар. Бу мәдә-нијәти, онун гәдимлијини, дүнја миғјасында бөјүк шөһрәтә малик олдуғуну мөктәблиләрә, кәнчләрә чатдырмағ лазым-

¹ Әлиев Һ., Мүстәғиллијимиз әбадидир, I китаб, Бақы, "Азәрнәшр", 1997, сәһ.175.

² Јәнә орада, сәһ. 175.

¹ Әлиев Һ., Мүстәғиллијимиз әбадидир, биринчи китаб, Бақы, "Азәрнәшр", 1997, сәһ.155.

дыр. Белә едиләрсә, кәнчләрдә азәрбајчанлылыг һисси гат-гат жүксәлимиш олар. Мүстәғиллик дөврүндә торпагларымызы мудафиә етмәк, Азәрбајчанын әрази бүтөвлүјүнү тәмин етмәк үчүн бу, чох вачибдир.

Мүстәғил дәвләт олмаг үчүн халгын жүксәк менталитет сәвијјәси олмалыдыр. Халгын менталитетини галдырмаг үчүн исә елм өрәнмәк, елми јајмаг, халгымызын бөјүк шәхсијјәтләринин һәм јадаычылыгыны, һәм дә Азәрбајчан халгы гаршысындакы хидмәтләрини тәдгиг етмәк, кәнч нәсилләрә чатдырмаг лазымдыр.

Кәнч нәсилләрин исә Хагани, Низами, Н.Туси, Томрис, Чаваншир, Чавидан вә Бабәк, Шаһ Исмајыл Хәтаи, Нәсими, Фүзули, Пәнаһ хан, Чавад хан, М.Ф.Ахундов вә А.Бакыханов, Ә.Һүсејнзадә, М.Рәсулзадә, Ә.Чавад, Һ.Чавид, Меймандаров, Ә.Шыхлински, С.Вургун, Һ.Әлијев кими шәхсијјәтләри вар. Кәнч нәсилләр өзләринин милли, мә'нәви тарихи көкләри олан жүзләрлә көркәмли адамларыны таныјанда халгынын менталитетинин нә демәк олдугуну дәрк едиләр. Буну исә тәдричән, сәбрлә, сә'јлә тәһсил ишчиләри, елм адамлары, мүәллимләр едә биләрләр. Елмә јијәләнмәји, онун гәдрини билмәји, елм адамларына һөрмәт етмәји мектәбилләрә өјрәтмәк вачибдир. Чүнки "елм чөлдә достумуз, тәнһалыгда мунисимиз, кимсәсизликдә јолдашымыз, хошбәхтлијә тәрәф јол көстәрәнимиз, достлар арасында зинәтимиз, дүшмәнләр арасында силаһымыздыр" (Мәһәммәд пейғәмбәр). Мөһтәрәм президентимиз Һ.Әлијев пейғәмбәримизин вәсијјәт вә нәсиһәтләрини јеринә јетирәрәк кәнчләрин елми дәриндән өјрәнмәләрини, мөдәни ирсимизә гајгы илә јанашамаларыны төвсијә едир. Онун фикринчә, елми сәриштәсиз вә ләјагәтсиз адамларә вермәк олмаз. Ләјагәтсиз вә сәриштәсиз адамларә билик вермәк, һакимијјәт вермәк онларын әлине овхарланмыш балта вермәк демәкдир.

Мөһтәрәм президент Һ.Әлијев мөдәни ирсә бөјүк гајгы илә јанашыр. Даһи Азәрбајчан шаири Низаминин анадан олмасынын 850 иллик јубилејинин, бөјүк мөһәббәт шаири

М.Фүзулинин анадан олмасынын 500 иллик јубилејинин, көркәмли еколог, тәбиәтшүнәс алим Һ.Әлијевин анадан олмасынын 90 иллинин, бөјүк шаиримиз С.Вургунун анадан олмасынын 90 иллик јубилејинин бөјүк тәнтәнә илә бајрам едилмәси бу гајгынын парлаг тәзаһүрдүр.

XIII. 2. Мә'нәви тәрбијә һаггында

Халгымызын тәле улдузу, көркәмли дәвләт хадими, мүдрик дипломат мөһтәрәм президентимиз Һ.Әлијев республикаја рәһбәрлик етдији 30 ил әрзиндә үмүмтәһсил мектәби шакирдләринин, али вә орта ихтисас мектәби тәләбәләринин мә'нәви тәрбијәсини диггәт мәркәзиндә сахламыш вә сахлајыр. Һ.Әлијев 1979-чу илин апрел ајында Бакыда "Фәал һәјәт мөвгејинин формалашдырылмасы: мә'нәви тәрбијәнин тәчрүбәси вә актуал проблемләри" мөвзусуна һәср едилмиш үмумиттифаг елми-практик конфрансында әсас мә'рузәчи кими чыхыш едәркән, мә'нәви тәрбијәнин ән зәрури мәсәләләри, компонентләри һаггында чох гијмәтли фикирләр сөјләмишдир. Һәлә о вахт Һ.Әлијев дејирди ки, инсанын мә'нәви кејфијјәтләри, характеринин илк әләмәтләри аиләдә формалашыр. Аилә илк тәрбијә мектәби кими инсанын формалашмасында мүһүм рол ојајыр. Ушаглар аиләдә дүнјаја көз ачыр, мектәбдә бир шәхсијјәт кими формалашырлар.

Мөһтәрәм президент Һ.Әлијев мә'нәви тәрбијәнин компонентләри мәсәләсини бүтүн нитг, чыхыш вә мә'рузәләриндә ән плана чәкир. Бу бахымдан президентин Азәрбајчан Республикасы кәнчләринин биринчи форумундакы (2 феврал, 1996) "Мүстәғил Азәрбајчанын кәләчәји кәнчләрдир" адлы нитги чох әһәмијјәтлидир. Һ.Әлијев һәмин нитгиндә мүстәғил Азәрбајчан дәвләтиндә фәалијјәт көстәрән кәнчләрин мә'нәви тәрбијәсинин зәнкин програмыны верәрәк дејир ки, нә гәдәр вар-дәвләт олса да, нә гәдәр пул олса да, нә гәдәр зәнкинлик олса да, мә'нәвијјәт олмајан јердә һеч

бир шеј ола билмэз.

Халгымызын тарихинин бүтүн мэрһәләләриндә жүксәк мә'нәвијат олмуш, мә'нәви кејфијәтләр кәнчләрә ашылаңмышдыр.

Президент Һ.Әлијев инсаны учалдан, ону зәнкинләшдирән мә'нәвијат компонентләринә милли Азәрбајчан вәтәнпәрвәрлијини, милли ләјгәти, һәрби вәтәнпәрвәрлији, милли ифтихары, милли дәјанәт вә вичданы, дүшмәнә нифрәти, халгымызын адәт вә ән'әнәләрини, ана дилини дәриндән билмәји, милли вә үмүмбәшәри мә'нәви дәјәрләрин вәһдәтинин тә'мин едилмәсини, бөјүә һөрмәти, дүзлүк вә доғручулуғу вә с. кејфијәтләри дахил едир. Президент һағлы оларағ дөјир ки, өз дилини билмәјән, өз дилини севмәјән адам өз тарихини јахшы билмәз. Ана дилини билмәјән адам Низамини, Фүзулини, Нәсимини, Вагифи, Чавиди, Сабири, М.Чәлили, Вурғуну охуја билмәз. Белә адам гәдим јунан әсәтириндәки Антејә бәнзәјир. Онун ајағлары торпағдан ајрылан кими мәһв олур. Бу күн дә беләдир. Өз милли мәдәнијәтиндән, милли адәт-ән'әнәләриндән ајры дүшән һәр бир шәхс, һәр бир кәнч һеч нәјә јарамајыб тәнһа галачағдыр. Буна көрә дә һәр бир мәктәбли, кәнч ана дилини мүкәммәл билмәли, дүнја дилләрини өјрәнмәлидир. Биринчи нөвбәдә дүшмәнин дилини билмәк вачибдир ки, онун нә ишлә мәшғул олмасындан хәбәр тута биләсән. Бу күн һәр бир азәрбајчанлы кәнч инкилис, рус, әрәб, фарс дилләрини јахшы билмәлидир. О, ејни заманда ислам дининин әсас принципләрини, мә'нәви дәјәрләрини билмәлидир. Ислам дининин бәшәријәтә бәхш етдији бүтүн не'мәтләрдән һәр бир азәрбајчанлы сәмәрәли истифадә етмәлидир.

Милли Азәрбајчан вәтәнпәрвәрлији аңлајышыны илк дөфә президент Һ.Әлијев чыхыш вә нитгләриндә ишләтмиш, онун маһијәт вә мәзмунуну ачығланмышдыр. Милли вәтәнпәрвәрлик кечмиш тарихимизин гијмәтләндирилмәси торпағларымызын горунмасыдыр. Азәрбајчан чоһмилләтли, демократик бир дөвләтдир. Миллијәтиндән асылы олмаја рағ, һәр бир вәтәндаш үчүн Азәрбајчан ана вәтәндир. "Вә-

тәндаш" сөзү о дөмәкдир ки, һәр бир вәтәндаш өз вәтәнинә садиг олмалы, ону көз бәбәји кими горумалы вә вәтәни угрунда, торпағы угрунда, ана-атасынын мүдафиәси јолунда шәһид олмаға һазыр олмалыдыр. Милли вәтәнпәрвәрлик Азәрбајчанда јашајан бүтүн милләтләрин вәтәнпәрвәрлијидир. Чүнки Азәрбајчан онларын һамысынын вәтәнидир. Азәрбајчан халгы дөјәндә, Азәрбајчанда јашајан бүтүн милләтләрин бирлији баша дүшүлүр. Бу халгын вәтәнпәрвәрлијинин дәрин көкләри вардыр. Азәрбајчан вәтәнпәрвәрлији Азәрбајчанын мүстәгиллијини горунмасына хидмәт едир. Шакирдләрә өјрәдилмәлидир ки, президент Һ.Әлијев чоһ көркин шәкилдә мүдрик харичи сијасәт апарыр. Бу сијасәт сәјәсиндә Азәрбајчан Авропаја пәнчәрә ачмыш, Бөјүк Чин сәддини кечмиш, Америкаја кедиб чыхмышдыр. Бу сијасәт халгымызда жүксәк мә'нәви инам вә әһвал-руһијә јаратмышдыр. Бу мүбаризә руһуну мәктәблиләрә чатдырмағ вә онлара билдирмәк лазымдыр ки, Дағлыг Гарабағ дүјүнүнү аңчағ Һ.Әлијев чәнаблары ача билчөкдир. Һ.Әлијевин фәалијәти, онун јәритдији глобал сијасәт тәғдирләјигдир. О, шәһидләрин руһу наминә, милли истиғлал наминә бөјүк сәј вә көркин зәһмәтлә Азәрбајчанын мүстәгиллији угрунда мүбаризә апарыр. Бу бир һәгигәтдир ки, "һәр бир милләтин өз симасы, арзусу, истәји, гәјәси, өз ләјгәти вә јалныз өзүнә хас олан хүсусијәти вардыр" (И.Чавчавадзә). Һијләкәр ермәниләр тарих боју милләтләрин бу хүсусијәтләрини тәһгир етмәјә, Гағгазда јашајан халғларын торпағларына саһиб дурмаға, онлара бөһтан аتماға чалышмышлар.

Иңди дә беләдир. И.Чавчавадзенин сөзләри илә дөсәк, ермәниләрин үзүндән ниғабы кәтүрмәјин, онлары дүнја ичтимаијәти гаршысында ифша етмәјин вахты чатмышдыр. Белә бир ифшаны "һәјатынын галан һиссәсини Азәрбајчан халгына бәхш етмиш" һөрмәтли президентимиз Һ.Әлијев едә билмишдир. О, ермәниләрин вәһши ич үзүнү ачыб бүтүн дүнја ичтимаијәтинә кәстәрә билмишдир. Һ.Әлијев ән бөјүк вә гүдрәтли вәтәнпәрвәрдир.

Лиссабон саммити заманы Ҳ.Әлиевин нәжә гадир олдуғу ну мәктәбиләрә чатдырмаг лазымдыр. Лиссабон саммитиндә Азәрбајчанын арази бүтөвлүҗү илә әлагәдар мәсәләлар музакирә едиләндә ермәниләр вето һуғугундан истифадә етдиләр. Чох кәркин бир вәзијәт јарадылмышды. Бу сәһнәни пейғәмбәримиз Мәһәммәдлә әмиси Әбу Талиб арасында кедән диалога бәнзәтмәк олар. Әбу Сүфјан өз дәстәси илә Әбу Талибин јанына кәләрәк она демишди: "Гардашын оғлуну баша сал ки, бизим бүтләри тәһгир етмәсин, ја да она һимајәдарлыг етмә". Әбу Талиб гардашын оғлуну јанына чағырыб үстүөртүлү ејһамла билдирмишди ки, даһа она һимајәдарлыг едә билмир. Буну һисс едән Мәһәммәд демишди: "Еј атам гәдәр севдијим әмим, бир әлимә Күнәши, бир әлимә Гәмәри гојсалар белә, мән әгидәмдән дәнән дејиләм. Мән Аллаһын расулујам". Бу, ислам тарихинин ән кәркин, ән чәтин бир сәһнәси иди...

Бүтүн дөвләт башчыларынын нәзәрләри Азәрбајчан президенти Ҳ.Әлиевә тушланмышды. Көрәсән, Ҳ.Әлиев бу чәтин вә кәркин вәзијәтдән нечә чыхачагдыр? Ҳ.Әлиев адәти үзрә чох сојугтанлы һалда тәмкинини позмадан бүтүн музакирә олунан мәсәләләрә вето гојду. Бу, чох бөјүк риск иди. Бөјүк мәрдлик, чүр'әтлилик иди. Дөвләт башчыларынын президент Ҳ.Әлиевлә силсилә көрүшләри башланды. О билирди ки, 52 дөвләтин нумајәндәси 20-чи маддәјә мунасибәтини билдирәрсә, онда о, вето тәклифини кери көтүрә биләр. Белә дә олду. Дүнјанын 52 дөвләти 20-чи маддәни Азәрбајчанын хејринә гәбул етди. Бу, Ҳ.Әлиевин бөјүк вәтәнпәрвәр олмаасынын тәсдиги, халгымызын тарихи ган јаддашында ән бөјүк унутулмаз бир ан, бир мәғам иди. Бу, әсил гәһрәмәнлыг иди. Буну шакирдләрә кениш изаһ едиб, онлары Ҳ.Әлиевин һәјәт вә фәалијәти нүмунәсидә тәрбијә етмәк һәр бир мүәллимин мүгәддәс борчу олмалыдыр.

Һәр бир мүәллим, тәрбијәчи, тәһсил ишчиси билмәлидир ки, вәтән севкиси, доғма јурда мөһәббәт асанлыгла тәрбијә едилмир. Бу, мүрәккәб просесдир. Вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин јүксәк зирвәси һәрби хидмәтидир. Президент

Ҳ.Әлиевин милли мүстәгиллик сијасәтиндә һәрби вәтәнпәрвәрлик, милли ордунун јарадылмасы, онун ишинин тәкмилләшдирилмәси мүһүм јер тутур. Бу күн ән башлыча вәзифә һәр бир кәнчи, һәр бир Азәрбајчан өвладыны ордуја хидмәтә һазырламагдан ибарәт олмалыдыр. Кәнчләрин ордуда хидмәт етмәк үчүн тәрбијәләндирилмәсиндә үмумтәһсил мәктәпләринин ролу бөјүкдүр. Инди тәһсил ишчиләринин мүһүм вәзифәси кәнчләрдә вәтәнпәрвәрлик руһуну, милли руһу, дејүш руһуну галдырмагдыр. Вәтәни, торпағы мүдафиә етмәк һәр бир кәнчин мүгәддәс борчу олмалыдыр. Милләтини, торпағыны севән һәр бир намуслу адам торпағымызын ишғалчыларын өлиндә галмасына разы олмамалыдыр. Һәрби хидмәт кәнчләри даһа да мәтинләшдирир, дөзүмлү, чәсарәтли едир. Вәтән мөһәббәти кәнчләрә мәтинләшдирир, онларын мәнәви аләмини зәнкинләшдирир. Милли Азәрбајчан вәтәнпәрвәрлији, һәрби вәтәнпәрвәрлик дүшмәнә нифрәти күчләндирир, гисас һиссини артырыр. Доғма торпағындан, гурулу өвләриндән айры дүшмүш азәрбајчанлыларын фәрјады, аһлары јердә галмаз. Күнаһсыз ганларын гисасы гијамәтә галмаз. Мәнфур ермәниләрин ганлы чинајәтләрини унутмаг олмаз. Азәрбајчан халгынын кечирдији ганлы-гадалы илләрин гәһрәмәнлыгларыны јад етмәк вачибдир. Онларын арасында дејүш мејданларында шәһидлик зирвәсинә учаланларла јанашы јангыларда, аташләрдә јанмыш, дәмир боруларла долдурулуб гајнаг едилмиш бәдбөхт ушаглар, гадынлар вә гочалар вар. Онларын арасында намусларына гәсд едилмиш кәнч гызлар, вәтәнләрини итирмиш минләрлә инсанлар вар. Онларын арасында өвладлары сүнкүјә кечирилмиш, исмәти тәһгир едилмиш аналар вар. Бүтүн бунлар дүшмәнә нифрәт тәрбијә етмәји күнүмүзүн ән зәрури мәсәләсинә чевирир. Тәсадүфи дејилдир ки, президент Ҳ.Әлиевин милли мүстәгиллик сијасәтиндә дүшмәнә аман вермәмәк, дүшмәнә күзәштә кетмәмәк, кәнчләрдә дүшмәнә нифрәт тәрбијә етмәк мүһүм јер тутур.

Дүшмәнә нифрәт тәрбијәсинә ушаг бағчаларындан, ибти-

даи мөктәпләрдән башламаг вачибдир. Бунун үчүн дәрсликләрдә верилмиш мәтнләрдән, фолклор нүмунәләриндән истифада етмәк лазымдыр. Ибтидаи синиф дәрсликләриндәки мәтнләрин 95-индә дүшмәнә нифрәтдән сөз ачмаг имканы вардыр. 154 аталар сөзүндән 45-индә билавасите дүшмәнин намәрдлийиндән, һижләкәрлийиндән сөз ачылыр. V-XI синифләрин гуманитар фәнләре даир дәрсликләриндә дә дүшмәнә нифрәт тәрбије едән материаллар чохдур. "Азербайжан тарихи" дәрсликләри исә бүтөвлүкдә дүшмәнә нифрәт тәрбијәсинин салнамәсидир. Ибтидаи синифләрдә дәрс дејән мөәллимләр "Азербайжан милли ордусу", "Вәтәнин кешијиндә", "Кәнч гәһрәман", "Шәһидләр хијабаны", "Чаваншир", "Бабәк", "Гагач Нәби", "Азербайжан торпагыјам", "Гагач Сүләјман" вә с. мәтнләри тәдрис едәркән шакирдләрдә ганичән ермәниләре нифрәт һисси тәрбије едирләр.

Јухары синифләрдә дәрс дејән мөәллимләр ајры-ајры мөвзулары кечәркән М.С.Ордубадинин "Ганлы илләр", М.М.Нәввабын "1905 — 1906-чы илләрдә ермәни-мүсәлман давасы" әсәрләринә мүрачиәт едәрәк әсримизин өввәлләриндә ермәниләрин төрәтдикләри ганлы чинајәтләри, вөһшиликләри үрәк агрысы илә шакирдләре чатдырырлар. Ермәниләрин XX әсрин өввәлләриндә нә кими чинајәтләр төрәтдикләрини М.С.Ордубади, М.М.Нәвваб олдугу кими гәләмә алмышлар. Ашағыдакы чүмләләре фикир верин: Рус гошуну илә ермәниләр гәфләтән һүчум етмәје вә рус батарејаларындан мүсәлманларын төрәфинә шрапнел төкмәје башладылар. Үмидли кәндинин алтыајлыг кәлинләри вә 12 јашлы гызлары һајастан вөһшиләринин әлиндә кәјрчин кими чапалајырды". Бу сөзләри М.С.Ордубади 1911-чи илдә јазырды. М.М.Нәвваб исә ермәниләрин адамлары дивара мыхладыгларыны, һамилә гадынларын гарынларыны сүнкү илә јыртдыгларыны, көрпә ушаглары сүнкүје кечирдикләрини көз јашлары илә тәсвир едирди. Тәәссүф ки, һәр ики сәнәткарын әсәри узун мүддәт јасаг едилмиш, нәшринә ичазә верилмәмишдир. Сонраки нәсилләр һәммин әсәрләр нәшр едилмәдијинә, һәм дә әлифба дәјишилдијинә көрә түкүр-

пәдичи әсәрләри охуја билмәмиш, өз тарихиндән ајры дүшүб дүшмәнинә дост демишләр.

Истәр әсрин өввәлләриндә, истәрсә дә сонунда ермәниләрин төрәтдикләри фәлактләре даир әсәрләр, көрдүјүмүз фачиәләр бизи ајыг олмаға, өз көкүмүзә гајытмаға чагырыр. Мүәллимләр шакирдләрдә белә бир инам јаратмалыдырлар ки, ермәни ишғалчылары јахын вахтларда торпагларымыздан чыхарылачагдыр. Азербайжан халгы өз торпагларында бәрпа ишләри көрәчәк, чоһмәртәбәли өвләр учалдачаг, ағачларын јараларына мөлһәм гојачаг, икидларин адларыны әбәдиләшдириб, онлары шәһид олдуглары торпаглары күлустанә чевирәчәкдир. Бу күнләр узаг дејил, чүнки халгын азаддыг кәмисисинин Һ.Әлијев кими мүдрик сүканчысы вардыр. О, халгда гәләбәје, мүстәгиллије бөјүк инам јаратмышдыр. Инам исә халгын јашамасы, мүбаризәси демәкдир. Президент Һ.Әлијев Азербайжан халгынын мәнәви-сијаси, милли бирлийини бәрпа етмиш, республиканын әрази бүтөвлүјүнү горујан милли ордуну, онун атрибутларыны јарада билмишдир. Мәһз Һ.Әлијевин сәји нәтичәсиндә халг өз торпагларынын мүдафиәси үчүн ајаға галмышдыр.

Халг, милләт дәриндән дәрк едир ки, "олум, ја өлүм" дејүшүндә ону јалныз вәтән торпагынын һәр бир гарышыны үрәкдән севәнләр мүдафиә едә, онун башына гәләбә чәләнкини вәтән үчүн чанындан кечмәје һазыр оланлар гоја биләрләр. Һәр сәһифәси вәтән үчүн, өвладларымыз үчүн шәрәфли һадисәләрлә вә бә'зән дә әјинтиләрлә долу бөјүк бир гәһрәманлыг салнамәси олан Гарабаг дејүшләринин һәјәчанлары мөктәблиләри, мөәллимләри даим дүшүндүрмәли, онлары вәтәнин мүдафиәсинә һазыр олмаға, вәтәни горумаға лајиг вәтәндандашлар јетиширмәје сөсләмәлидир. Бунун үчүн исә милләт, милләтин мәнәви һәјаты, мүсигиси, әдәбијјаты, бүтүн һәјат тәрзи бу мүгәддәс мүбаризәни илаһи нөгмәләрини, сонсуз бир вәтән ешгини чошгун һәјәчанлары илә даима тәрәннүм етмәлидир. Мөктәблиләре дејилмәлидир ки, Азербайжан истиггалыны әбәдијәтә гә-

дәр мұһафизә вә мұдафиә етмәк онларын мүгәддәс борчудур. Мәктәблиләрә һәр бир мүғабил фикри фәдакарчасына мұдафиә етмәк габилијјәти ашыланмалыдыр. Бу ишдә исә халгын, милләтин варлығы, онун мадди вә мә'нәви сәрвәтләри илә өјүнмәк, фәхр етмәк кими кејфијјәтләрин тәрбијәси мүһүм амил кими чыхыш едир. Буна көрә дә һөрмәтли президентимиз өзүнүн милли мүстәгиллик сijasәтиндә милли ифтихар һиссинә, онун кәнчләрдә тәрбијә едилмәсинә хүсуси әһәмијјәт верир.

Һәр бир мәктәблидә, хүсусилә јухары синиф шакирдләриндә милли ифтихар һиссинин тәрбијә едилмәси онларын чәмијјәтдә мүнәсибәтләр системиндә тутдуғу мөвгәләрини мүәјјән едир. Президент Һ.Әлијев милли ифтихар һиссинин компонентләринә халгымызын мәдәнијјәти, тарихи шәхсијјәтләри, сәркәрдәләри вә кенераллары, јазычы вә шаирләри, идманчылары, елм адамлары илә өјүнмәји, ана дилинә, вәтән торпағына мәнәббәти дахил едир. Бизим чохлу кенералларымыз олмуш вә инди дә вар. Биз кенерал С.Мехмандаровла, кенерал Ә.Шыхлински илә, Талышхановлар, Агаларовлар, Нахчыванскиләр нәслиндән олан кенералларла, Совет Иттифагы Гәһрәмәнларымызла (Г.Мәммәдов, И.Мәммәдов, З.Бүнјадов, М.Һүсејнзадә, Ч.Әһмәдов вә б.), Милли Гәһрәмәнларымызла фәхр едирик. Онларын һәјәт вә фәалијјәтләри биздә гүрур һисси јарадыр.

Һәр бир азербәјҗанлы кәнч бир нечә дил билмәјә чалышмалыдыр. Бунунла јанашы өз ана дилини, Азербәјҗан дилини јахшы билмәлидир. Өз дилини билмәјән, өз дилини сөвмәјән адам өз тарихини јахшы билмәз. Азербәјҗан әдәбијјатыны, ана дилини билмәјән кәнч Низамини, Фүзулини, Нәсимини, Вагифи, Сабири, Чәлил Мәмәдгулузадәни охуја билмәз. Әжәр онлары охуја билмәсә, мәдәнијјәтимизи билмәјәчәк. Онлары билмәсә, вәтәнпәрвәр олмајачаг. Азербәјҗан кәнчләри Шекспири инжилис дилиндә, Пушкини рус дилиндә охуса, бизим фәхримиздир. Бу күн үчүн бунлар вақибдир.

Мүәллимләр, тәһсил ишчиләри шакирдләри баша салма-

лыдырлар ки, президент Һ.Әлијев милли илә үмүмибәшәри дәјәрләрин вәһдәтинин тәмин едилмәсини зәрури сајыр. Азербәјҗан мәктәблиләри бу күн бу истиғамәтдә чалышмалы, милли вә үмүмбәшәри мә'нәви сәрвәтләрә јиләләнмәлидирләр. Онлар һәм дә ислам дини дәјәрләрини мәнимсәмәли, "Гур'ан"ы охумалыдырлар. "Гур'ан" дүнјанын ән чох охунан сәмави мүгәддәс китабларыннан бири вә ән мөзмунлу сүдур. Ислам дининин, "Гур'ан"ын Азербәјҗан халгына бәхш етдији мә'нәви дәјәрләр бизим үчүн әзиздир, халгымызын, кәнчләримизин бу күн дә, кәләчәкдә дә тәрбијәси үчүн чох әһәмијјәтлидир. Дин азадлығы бизим үчүн бөјүк наилијјәтдир.

Ислам дининин бәшәријјәтә бәхш етдији бүтүн не'мәтләрдән һәр бир азербәјҗанлы сәмәрәли истифадә етмәлидир. Хүсусән чәмијјәтдә инсанларын даवरанышы ислам дининин тәләбләринә ујғун олараг өзүнү кәстәрмәлидир. Бу исә мә'нәви тәрбијәјә даһа чох диггәт јетирмәји тәләб едир. Президент Һ.Әлијев мә'нәви тәрбијә мәсәләсинә һәмишә бөјүк гајғы илә јанашмыш, кәнчләрин мә'нәви тәрбијәсини мүһүм проблем һесаб етмишдир. Республикада јаранмыш мүвәгәти чәтинликләрә бахмајараг, мә'нәви тәрбијәни даим апармаг вә кәнчләримизи јүксәк мә'нәвијјәт руһунда тәрбијәләндирмәк лазымдыр. Үмүмбәшәри дәјәрләри, Азербәјҗан халгынын милли-мә'нәви дәјәрләрини һәр бир кәнч дәриндән мәнимсәмәлидир. Һөрмәтли президентимиз Һ.Әлијев һағлы олараг дејир ки, мә'нәвијјәт олмајан јердә һеч бир шеј ола билмәз. Нә гәдәр вар-дөвләт олса да, нә гәдәр пул олса да, нә гәдәр зәнкинлик олса да, мә'нәвијјәт олмајан јерләрдә һеч бир шеј ола билмәз. Тарихин мүхтәлиф мәрһәләләриндә Азербәјҗан халгынын јүксәк мә'нәвијјәти олмушдур. Кечмиш тарихимиздән бизә галан сималары бу күн дүнјанда мәшһурлашдыран вә бизим үчүн ән күчлү өрнәк едән, бизим үчүн нүмунә едән онларын јүксәк мә'нәвијјәтидыр, јүксәк амалларыдыр. Она көрә дә бу күн кәнчләрин мә'нәви тәрбијәси даһа чох актуаллыг кәсб едир.

Дөвләтин есасыны тәшкил едән кәнчләрин тәрбијәси илә

үмүттәһсил мәктәпләриндә мүәллимләр мәшғул олулар. Онлар бу мәсәләгә даһа чоһ диггәт јетирмәли, өз шәхси давраһышлары, көркәмли шәхсијәтләрин фикирләри, Мәһәмәд пејғәмбәрин кәлаһлары, гүдрәтли дөвләт башчысы, бөјүк дипломат Һ.Әлијевин һәјат вә фәәлијәтинә әсәсләһи мәктәбли кәнчләрин мәһәви тәрбијәсини дүзкүн истигәмәтә јенәлтмәлидирләр. Бунун үчүн илк нөвбәдә Азәрбајчан Республикасынын Конститусијасыны, президентимиз Һ.Әлијевин һәјат вә фәәлијәтини шакирдләрә дәриндән өјрәтмәк лазымдыр. Чүнки конститусијадә һәр бир вәтәндашын һүгүглары, азадлыгылары өз әксини тапмышыдыр. Конститусијанын маддәләринин үчдә бир һиссәси республика вәтәндашларынын, о чүмләдән кәнчләрин һүгүг вә азадлыгыларына һәср едилмишдир. Буна көрә дә мүәллимләр конститусијаны шакирдләрә өјрәтмәлидирләр. Азәрбајчан бу күн һүгүги дөвләт гурур. Бу исә о демәқдир ки, гурулан һүгүги дөвләтдә әјри-әјри адамларын мүнәсибәтләри дејил, ганунлар һаким олачагдыр. Һәр шеј, һәр бир мәсәлә әдаләтлә һәлл едиләчәқдир. Азәрбајчан әдаләтли вәтәндаш чәмијјәти гурур. Белә бир чәмијјәтдә исә һәр шеј әдаләтлә һәлл едилир.

Мәктәбләрдә һәјдәр Әлијев дәрсләри кечирилир. Бу дәрсләрдә һәјдәр Әлијев көркәмли ичтимаи вә дөвләт хадими, халгымызын кәләчәјинә инамынын гаранты, кәнерал, һәрби гуручу, дипломат, сүлһ чарчысы, елм вә мәдәнијјәт хадими, социал-игтисади саһәнин гуручусу, демократијанын, мүсәғиллијин тәшкилатчысы кими сәчијјәләндириләрәк, мәктәблиләр онун һәјат вә фәәлијјәти нүмунәсиндә тәрбијә едилир.

Мөһтәрәм президентимиз Азәрбајчан Республикасы үчүн вәтәнпәрвәр вәтәндашын, мәһәви кәјфијјәтләрә јијәләһи, өзләрини вәтәнин, вәтән торпагынын бир зәррәси сәјән кәнчләрин тәрбијә едиллиб јетиширилмәсиндә мүәллимә, онун шәхсијјәтинә јүксәк гижмәт вермишдир. Президентимиз һаглы оларақ Бақы шәһәрнин һәсил ишчиләри илә көрүшүндә (31.08.1994) дејир ки, мүәллим ады шәрәфли

аддыр, мүәллим ады јүксәк аддыр.¹ Мүәллим вәзифәси она көрә шәрәфлидир ки, о, чәмијјәт үчүн ән дәјәрли, биликли, зәкалы, тәрбијәли, вәтәнпәрвәр вәтәндаш һазырлајыр. Мүәллим дүнјадә јекәнә шәхсијјәтдир ки, чәмијјәт өз кәләчәјини — ушагыларынын тәрбијәсини јалһыз она етибар едир.

Мөһтәрәм президентимиз Һ.Әлијев јени дәрс илинин башланмасы (1997-чи ил, сәнтјабр) мүнәсибәти илә Бақынын 18 сәјлы мәктәбиндә кечирилмиш митингиндә "Һәр бир аиләгә, һәр бир инсана аид олан бајрам" адлы нитгиндә дејиди ашағыдакы фикирләр мүәллимләрин вәзифәләрини чоһ парлаг шәкилдә ифадә едир. Мөһтәрәм президентимиз дејир: "Халгымызын зәнкин тарихини, мәдәнијјәтини, мәһәвијјәти, мәһәви дәјәрләрини ушагыла өјрәтмәк, ушагылары һәмин әһәналәр руһунда тәрбијә етмәк мүәллимләрин мүгәддәс борчудур".²

Һәмин нитгиндә президентимиз мүстәгил Азәрбајчан дөвләтинин бајрагы, һимни вә кербинә ушагыларда дәрин мәһәббәтин тәрбијә едилмәсини зәрури сәјыр. Бајраг, һимн, керб мүстәгил дөвләтин рәмзләридир. Буна көрә дә мәктәбләрдә һәмин рәмзләри јахшы тәблиғ етмәк лазымдыр. Азәрбајчан дөвләтинин бајрагына мәһәббәт, онун мүгәддәслијинә дәрин еһтирам ушагыларда, јенијетмәләрдә дахилән олмалыдыр. Һәр бир идарә вә мәктәбдә, һәр бир аиләдә Азәрбајчан бајрагы олмалыдыр. Азәрбајчан бајрагы сәдәчә бајраг дејил. О, бизим дөвләтчилијимизин, мүстәгиллијимизин рәмзидир.

Бу күн Азәрбајчан мүәллимләри гаршысында чоһ бөјүк вә олдугча шәрәфли вәзифә дудур. Бу вәзифәләрә республикамызын, халгымыз, дөвләтмиз үчүн јүксәк мәһәвијјәтлы, биликли, камил вәтәндашлар јетиширмәк, һөрмәтли президентимиз Һ.Әлијевин һәјата кечирдийи мүдрик харичи вә дахили сијасәтинә мәһәббәт, еһтирам етмәк, вәтәнә, ордуја сәдагәтли, мәрд, јенилмәз кәнчләр һазырламаг, XXI әсрин ләјигли гуручуларыны јетиширмәк дахилдир.

¹ Әлијев Һ., Мүстәгиллијимиз әбадидир, II китаб, Бақы, "Азәрнәшр", 1997, сәһ.169.

² "Азәрбајчан мүәллими" гәзети, 4 сәнтјабр 1997.

XIII. 3. Бәдән тәрбијәси вә идман һаггында

Азәрбајҗан Республикасынын президенти Һ.Әлијев бәдән тәрбијәси вә идманын инкишаф етдирилмәсинә хүсуси гајғы кәстәрир. Танымыш идманчылардан 14 нәфәринин "Шөһрәт" ордени, "Тәрәгги" медаллары илә тәлтиф олунмалары, Азәрбајҗан Республикасы президентинин фондундан мүстәсна һал кими идман фондуна 2 милјард манат мөбләһиндә вәсаитин ајрылмасы, Бејнәлхалг Олимпиаја Комитәсинин (БОК) президенти Хуан Антонио Самаранчла, Бејнәлхалг Бокс Федерасиясынын президенти Әнвәр Чоудрин илә көрүшләрин кечирилмәси, дөрд дәфә Азәрбајҗанын адлысанлы идманчылары илә көрүшләрин тәшкили бу гајғынын парлаг ифадәсидир. 1995-чи илдә президентимизин бејнәлхалг јарышларда јүксәк наилијәтләр әлдә етмиш идманчылар вә мәшгчиләрлә көрүшүндә "Идманымызын јени уғурлары наминә" адлы чыхышында әлдә едилмиш наилијәтләри, идман, бәдән тәрбијәси саһәсиндәки нөгсанлары тәһлил едәрәк кәстәрирди ки, идманчыларымызын наилијәтләри јалныз идман саһәсиндә наилијәт олмајыб, һәм дә бөјүк сижәси маһијәт дашыјыр. Аз бир вахтда 165 идманчымыз 1995-чи илдә дүнја, Авропа чемпионатларында вә кубок јарышларында 56 медал (24 гызыл, 9 күмүш, 23 бүрүнч) газанмышлар. Мөһтәрәм президентимиз бунлары дөвләтчилијимизин наилијәтләри кими гәјмәтләндирмиш, идманчылары даһа сәјлә ишләмәји төвсијә етмишдир. Бу бир һәгигәтдир ки, халғымызы, милләтимизи, дөвләтимизи бејнәлхалг аләмдә танытдыран мүһүм вәситәләрдән бири идмандыр.

Гәдим дөврләрдән индијә гәдәр идман вә бәдән тәрбијәси инсанлары һәм физики, һәм дә мә'нәви чәһәтдән јүксәлдән бир вәситәдир. Бәдән тәрбијәси вә идманла мөшгул олан һәр бир шәхс һәм өзүнүн физики сағламлығыны тәмин едир, һәм дә ки, чәмијәтдә идманын, бәдән тәрбијәсинин инсан үчүн нә гәдәр лазым олдугуну сүбүт едир. Буна көрә дә президентимиз һаглы олараг гејд едир ки, елә буна

көрә дөвләтимизин башчылары әһалимизин, милләтимизин сағламлығы һаггында — физики, мә'нәви сағламлығы һаггында дүшүнүрләр. Онлар бу күн дә дүшүнүр, халғымызын кәләчәји үчүн дә дүшүнүрләр. Чүнки бу онларын вәзифәләри ичәрисиндә ән бөјүк, ән әһәмијәтли вәзифәдир.

Азәрбајҗан халгы милли азадлығы наил олубдур, дөвләт мүстәгиллији әлдә едибдир. Азәрбајҗан халгы бу күн вә кәләчәк үчүн дә мүсбәт нүмунәләр кәстәрмәлидир. Мүсбәт нүмунәләри исә биз биринчи нөвбәдә һәр бир инсанын вә үмумијәтлә, халғымызын, милләтимизин физики вә мә'нәви сағламлығында көрүрүк. Бу, дөвләтимиз, өлкәмиз үчүн ән вачиб мөсәләдир. Кәнчләрә, кәләчәк нәсилләрә идманын, бәдән тәрбијәсинин нә гәдәр лазымы олдугуну кәстәрмәк, сүбүт етмәк үчүн јүксәк наилијәт әлдә етмиш идманчыларынын нүмунәси чох вачибдир. Милләтин, халгын сағламлығыны, күтләви сағламлығыны тәмин етмәк үчүн бәдән тәрбијәси, идман өвәзсиз бир вәситәдир. Мөһтәрәм президентимиз һаглы олараг дејир ки, бизим улу бабаларымыз да сағлам олублар, гәһрәмәнлыг нүмунәләри кәстәрибләр, дејүшләрдән галиб чыхыблар. Вәтәнимизи, халғымызы өз күчү, гүввәси, гәһрәмәнлығы илә горуја билибләр. Мәһз она көрә ки, онлар өзләрини физики нөгтеји-нөгәрдән даим һазырлајыблар вә физики инкишафларына чох фикир верибләр. Бу, кечмишдә бизим адәт-әнәнәләримиздә өз әксини тапыбдыр. Анчаг инди — дүнјада идман, бәдән тәрбијәси мүәсир сөвијәдә инкишаф етдији бир дөврдә, биз Азәрбајҗанда идманын, бәдән тәрбијәсинин күтләви сурәтдә инкишаф етмәсинә чидди фикир вермәлијик. Бу бөјүк вәзифәләрин јеринә јетирилмәси ишинә аиләдән, ушаг бағчаларында башламаг, һәмин вәзифәләри орта үмумтәһсил мәктәпләриндә реаллашдырмаг лазымдыр.

Мөһтәрәм президентимиз Һ.Әлијев республика идманчыларынын XXV Јај Олимпиаја ојунларына јола дүшмәләри әрәфәсиндә 1996-чы ил ијулун 29-да Зугулбадакы "Кәнчлик" комплексиндә онларла көрүшүндә "Азәрбајҗан идманын шөһрәтини јүксәкләрә галдырын!" адлы чыхышында

идманчыларымыза хејир-дуа веререк демишдир: "Сајча аз да олсаныз, илк дѳѳѳ Азѳрбајчан халгыны, республикамызы олимпиаја ојунларында тѳмсил едѳрѳк Азѳрбајчаны бѳтѳн дѳнјаја танытдырачагсыныз... Мѳстѳгил Азѳрбајчан дѳвлѳти кѳнчдир. Биз мѳстигиллимизин бешинчи илини јашајырыг. Амма бахын, XXV Олимпиаја ојунларына бизим 21 нѳфѳр нѳмајѳндѳмиз кедир вѳ онлар орада тѳмсил олунмаг, иштирак етмѳк нѳгугу алыблар".¹ Президент Н.ѳлијев хаглы олараг дејир ки, мѳсѳлѳ неч дѳ медал газанмаг, рекорд ѳлдѳ етмѳк дејил.

Башлыча мѳсѳлѳ одур ки, Азѳрбајчан илк дѳѳѳ Олимпиаја ојунларында мѳстѳгил бир дѳвлѳт кими чыхыш едир.

Идманымызын, бѳдѳн тѳрбијѳмизин чох кениш имканлары вар. Биз буну ѳмумхалг хѳрѳкатына чевирмѳлијик. Бѳдѳн тѳрбијѳси вѳ идманын Азѳрбајчанын хѳр бир кѳнчинин, хѳр бир вѳтѳндашынын ади бир адѳт вѳ ѳн'ѳнѳсинѳ чеврилмѳсинѳ наил олмаг кѳрѳкдир. Бу, халгымызын кѳлѳчѳји ѳчѳн лазымдыр. Мѳстѳгил Азѳрбајчаны кѳлѳчѳкдѳ јашатмаг, ону даха да мѳhkѳмлѳндирмѳк, дѳнја мигјасында бѳјѳк дѳвлѳтѳ чевирмѳк ѳчѳн кѳнчлѳримиз бу кѳндѳн хѳм шѳуру, зѳхни, мѳ'нѳви чѳхѳтдѳн, хѳм дѳ физики чѳхѳтдѳн хазырлашмалыдырлар. Буну биздѳн бѳјѳк кѳлѳчѳји олан мѳстѳгил Азѳрбајчан тѳлѳб едир.

¹ "Халг" гѳзети, 2 ијул 1996.

1. Азѳрбајчан Республикасынын Конститусијасы, Багы, "Азѳрнѳшр", 1996.
2. Азѳрбајчан Республикасынын Тѳхсил Хануну, Багы, "ѳјрѳтмѳн" нѳшријјаты, 1993.
3. Азѳрбајчан ССР педагожи фикир антологијасы, Москва, 1989.
4. Аббасов А., ѳбѳдијјѳтѳ говушан сѳнѳткар (Ү.Һачыбѳјѳв), Багы, "Јазычы", 1985.
5. Азѳрбајчан Демократик Республикасы тарихи, ичтимаи-сијаси вѳ ѳдѳби-мѳдѳни хѳјаты, Багы, "Азѳрнѳшр", 1992.
6. Агајѳв ѳ., Фѳрхад Агазѳдѳнин педагожи кѳрѳшлѳри, Багы, "Маариф", 1987.
7. Агамиров М., А.Шаигин дѳнја кѳрѳшѳ, Багы, "Маариф", 1983.
8. Ахундов С.С., некајѳлѳр вѳ пјѳслѳр, Багы, "Кѳнчлик", 1975.
9. Араслы Н., XVII-XVIII ѳср Азѳрбајчан ѳдѳбијјаты тарихи, Багы, 1956.
10. Азадѳ Р., Низами Кѳнчѳви, Багы, "Елм", 1979.
11. Али Һиммет Берки, Осман Кески оғлу, Һатѳмул Енбијѳ, Һѳзрѳти Мѳхѳммѳд вѳ хѳјаты, Анкара, 1991.
12. Ахундов М.Ф., ѳсѳрлѳри, 2-чи чилд, Багы, Азѳрб. Респ. ЕА нѳшријјаты, 1961.
13. Ахундов М.Ф., Бѳдии вѳ фѳлсѳфи ѳсѳрлѳри, Багы, "Јазычы", 1987.
14. Ахундов М.Ф., Комедијалар, повест, ше'рлѳр, Багы, "Јазычы", 1982.
15. Азѳрбајчан Демократик Республикасы, Азѳрбајчан хѳкѳмѳти, 1918 — 1920, Багы, "Кѳнчлик", 1990.
16. Азѳрбајчан Совет Енскиклопедијасы, 2-чи чилд, Багы, 1978.

17. Азербайжан Демократик Республикасы тарихи, ичти-маи-сијаси вә әбәди-мәдәни һәјаты, Бақы, 1992.
18. Азербайжан тарихи, I чилд, З.Бунјадов вә Ј.Јусифовун редактәси илә, Бақы, "Азәрнәшр", 1994.
19. Бајрамов Ә., Психоложи дүшүнчәләр, Бақы, 1994.
20. Бакыханов А.А., Сечилмиш әсәрләри, Бақы, "Јазычы", 1984.
21. Сәмәд Вурғун, Әсәрләри, 1-чи чилд, Бақы, Азәрб. Респ. ЕА нәшријаты, 1990.
22. Сәмәд Вурғун, Әсәрләри, 2-чи чилд, Азәрб. Респ. ЕА нәшријаты, Бақы, 1960.
23. Сәмәд Вурғун, Әсәрләри, 3-чү чилд, Азәрб. Респ. ЕА нәшријаты, Бақы, 1961.
24. Сәмәд Вурғун, Әсәрләри, 4-чү чилд, Азәрб. Респ. ЕА нәшријаты, Бақы, 1964.
25. Сәмәд Вурғун, Әсәрләри, 5-чи чилд, Бақы, "Елм", 1972.
26. Сәмәд Вурғун, Әсәрләри, 6-чы чилд, Бақы, "Елм", 1972.
27. Вагиф М.П., Әсәрләри, Бақы, 1988.
28. Видади М.В., Әсәрләри, Бақы, "Азәрнәшр", 1977.
29. Вәлијев М., С.С.Ахундов, Бақы, "Ушагкәнчнәшр", 1956.
30. Әһмәд Чавад, Сән аглама, мән ағларам, Бақы, "Јазычы", 1991.
31. Гур'ан, Бақы, "Азәрнәшр", 1992.
32. Гәтијјәтин тәнтәнәси (тарихи хроника), Бақы, 1995.
33. Гулијев В., Мирзә Казым бәј, Бақы, "Јазычы", 1987.
34. Гулијев С.М., Н.Кәнчәви јарадычылығында әхлаг мө-сәләләри, Бақы, 1994.
35. Гулијев С.М., Кәнчлијин мәнәви дәјәрләри вә нәзакәт тәрбијәси, Бақы, 1997.
36. Гасымзадә Ф.С., XIX әср Азәрбайжан әдәбијјаты тари-хи, Али мәктәбләр үчүн дәрслик, Бақы, "Маариф", 1974.
37. Аһрәиә Қ., Үөиә-әһнәәү иһнәү а Ақабәәәәәәәиә, Аәәб, "Аүиәәәәә", 1968.
38. Гәнизадә С., Сечилмиш әсәрләри, Бақы, "Азәрнәшр", 1965.

39. Гуртулан Илдәниз, Азәрбайжан бајрағыны мәнәланды-ран үч үмдә амилин идеологу Әли бәј Нүсәјнзадәдир, "Әдә-бијјат" гәзети, 12 ијул 1992.
40. Дадашзадә М., Азәрбайжан халгынын орта әср мәнәви мәдәнијјәти, Бақы, "Елм", 1985.
41. Әлијев Н.Ә., Мүстәгиллијимиз әбәдидир, I китаб, Бақы, "Азәрнәшр", 1997.
42. Әлијев Н.Ә., Мүстәгиллијимиз әбәдидир, II китаб, Бақы, "Азәрнәшр", 1997.
43. Әһмәдов Н., XIX әср Азәрбайжан мәктәби, Бақы, "Маариф", 1985.
44. Әһмәдов М., Исмајыл бәј Гаспрински, "Азәрбайжан мү-әллими" гәзети, 10 апрел 1991.
45. Әһмәдов Т., С. Вурғун, Бақы, 1986.
46. Әһмәдов Н., Нәримановун педагожи фикирләри, Бақы, "Маариф", 1979.
47. Әһмәдов Н.М., Нәсирәддин Туси, Бақы, 1992.
48. Әлијев Р., Халг мүдриклији, Бақы, "Азәрнәшр", 1986.
49. Әләддин Б., Мәһәммәд пәјғәмбәрин һекајәти, Бақы, "Кәнчлик", 1991.
50. Закир Гасым бәј, Әсәрләри, Бақы, 1957.
51. Закир Гасым бәј, Әсәрләри, Бақы, 1964.
52. Закир Гасым бәј, Сечилмиш әсәрләри, Бақы, 1984.
53. Зәрдаби Н.Б., Сечилмиш әсәрләри, Бақы, "Азәрнәшр", 1960.
54. Исмајылов Ј., Абдулла Шаигин һәјаты вә бәди и ја-радычылығы, Бақы, 1962.
55. Ипә-сапа дүзүлмәмиш инчиләр, Бақы, "Азәрнәшр", 1993.
56. Исајев И., Рүстәмөв Ф., М.В.Видадинин, М.П.Вагифин, Г.Закирин тәлим-тәрбијә һагындақы фикирләри, Бақы, 1994.
57. Јусифов Х., Шәргдә интибаһ вә Низами Кәнчәви, Бақы, 1982.
58. Китаби-Дәдә Горғуд, Бақы, "Јазычы", 1988.
59. Көчәрли Фиридун бәј, Сечилмиш әсәрләри, Азәрб.

Респ. ЕА нәшријаты, Бақы, 1963.

60. Көјүшов З.Б., Азербайжан маарифчиләринин әсәрләриндә әхлағ мәсәләләри, Бақы, "Азәрнәшр", 1964.

61. Мейдизадә М.М., Азербайжан Совет мәктәби тарихина даир хүласәләр, Бақы, "Азәрнәшр", 1958.

62. Мейдизадә М.М., Үмүмтәһсил мәктәпләриндә тәһлим-тәрбијә просесинин тәкмилләшдирилмәси јоллары, Бақы, "Маариф", 1982.

63. Мейдизадә З.М., А.О.Чернјајевскинин һәјаты вә педагожи фәалијјәти, Бақы, "Маариф", 1983.

64. Мәммәдов Х., Султан Мәчид Гәнизадә, Бақы, "Јазычы", 1983.

65. Чәләл М., Нүсејнов Ф., XX әср Азәрбайжан әдәбијјаты, Бақы, "Маариф", 1969.

66. Мәммәдов К., Гасым бәј Закир, Бақы, 1957.

67. Мәммәдов З.А., Нәсәнбәј Зәрдаби, Бақы, "Ушағкәнч-нәшр", 1957.

68. Көјүшов З., Фәзиләт вә гәбаһәт, Бақы, "Азәрнәшр", 1972.

69. Мәммәдов Х., Әли бәј Нүсензадә "Молла Нәсрәддин" журналы һағгында, "Әдәбијјат" гәзети, 3 мај 1991.

70. Кәнчәли Н., Зәрдушт пейғәмбәр, Бақы, 1994.

71. Чәфәрәв М., Мүтәфәккирин шәхсијјәти, Бақы, "Азәр-нәшр", 1966.

72. Мәммәдбәјли Н., Нәсирәддин Туси, Бақы, "Кәнчлик", 1968.

73. Мәммәдбәјли Н., Нәсирәддин Туси, Бақы, 1980.

74. Мүдрик сөзләр, Бақы, "Јазычы", 1979.

75. Мурадханов М., Низаминин педагожи көрүшләри, Бақы, 1947 (русча).

76. Мәммәд Чәфәр, Низаминин фикир дүнјасы, Бақы, 1982.

77. Моллајев И.А., Мәһәммәд Тағы Сидгинин педагожи көрүшләри, Бақы, "Маариф", 1996;

78. Моллајев И.А., Орта әср Азәрбайжан мүтәфәккирләри тәһлим-тәрбијә һағгында, Бақы, "Маариф", 1996.

79. Нәвваб М.М., 1905 — 1906-чы илләрдә ермәни-мүсәлман давасы, Бақы, 1993.

80. Ничат Әлиса, Кәнчәли мүдрик, Бақы, "Јазычы", 1990.

81. Намазов Г., Азәрбайжан ушағ әдәбијјаты, Бақы, "Маариф", 1984.

82. Имадәддин Нәсими, Сечилмиш әсәрләри, тәртиб едәни Ә.Сәфәрли, Бақы, "Маариф", 1985.

83. Низами дүнјасына сәјаһәт, Бақы, 1991.

84. Низами Кәнчәви, 1-2, 1994.

85. Низами Кәнчәви, Сирләр хәзинәси, Бақы, 1981.

86. Низами Кәнчәви, Хосров вә Ширин, Бақы, 1947.

87. Низами Кәнчәви, Лејли вә Мәчнун, Бақы, 1942.

88. Низами Кәнчәви, Једди көзәл, 1941.

89. Низами Кәнчәви, Искәндәрнамә, I һиссә, Бақы, 1941.

90. Низами Кәнчәви, Искәндәрнамә, II һиссә, Бақы, 1941.

91. Нечести М., Сәбәтчиоғлу, Түрк дастанлары, 3-чү нәшр, Истанбул, 1986.

92. Мәммәдов Ш., Гағфазда илк педагожи елмләр доктору, Бақы, 1996.

93. Рәсулзадә М.Ә., Азәрбайжан шаири Низами, Бақы, "Азәрнәшр", 1991.

94. Рәсулзадә М.Ә., "Әсримизин Сәјавушу" вә башга әсәрләри, Бақы, "Кәнчлик", 1991.

95. Рзајев Ағабаба, Дәрбәнддән башланан әзаблы јол, Бақы, "Азәрнәшр", 1989.

96. Рүстәмова Н., Зејналова Н., Мәктәбәгәдәр педагожика тарихи, I һиссә, Бақы, 1994.

97. Саләддин Әли, Әһмәд Чавад, Бақы, "Кәнчлик", 1992.

98. Сидги М.Т., Сечилмиш педагожи әсәрләри, тәртиб едәни М.Асланов, Бақы, "Маариф", 1967.

99. Сејидов Ә., Педагожика тарихи, Бақы, "Маариф", 1968.

100. Сасаниан Ч.С., Низаминин "Лејли вә Мәчнун" поема-сы, Бақы, "Елм", 1985.

101. Сејидов Ј., Әлизадә С., Классик Азәрбайжан шаирләри сөз һағгында, Бақы, "Кәнчлик", 1977.

102. Султанов Ш., Султанов К., Өмәр Хәјям, Бақы, "Кәнч-

лик", 1991.

103. Сейдов Ф.Ə., Гори семинаријасы və онун м'əзунлары, Бақы, "Маариф", 1988.
104. Туси Н., Əхлаги-Насири, Бақы, "Елм", 1989.
105. Талыбов Е.Ј., Үмүмтəһсил мəkтəблəриндə Нəсирəддин Туси ирсиндэн истифадə жоллары, Бақы, 1993.
106. Талыбов Ј., Асланлы М., Классик əдəбијатда физики камиллик, Бақы, 1993.
107. Талыбов Ј., Мəммədова Ч., Низаминин педагожи və психоложи көрүшлəri, Бақы, 1991.
108. Тағыјев Ə., Азəрбајчанда мəkтəб тарихи (XIX əсрин сону XX əсрин əввəллəri), Бақы, "Маариф", 1993.
109. Үмүмтəһсил və пешə ислаһатлары наггында, Сəнəдлөр və материаллар топлусу, Бақы, "Азəрнəшр", 1984.
110. Фикрин карваны, тəртиб едəни Елчин, "Јазычы", 1984.
111. Фəтəлијев Х.Г., Кəримли Т.М., М.М.Нəввəб Гарабагинин маарифчилик идејалары, Педагожи Университет Хəбэрлəri, педагожи психоложи елмлөр серијасы, №1-2, 1992.
112. Фејзуллајева А. Н., Маариф чарчысы, Бақы, "Маариф", 1988.
113. Фəтəлијев Х.Г., Исајев И.Н., Педагожи ирсимиздэн: Начы Кəрим Санылы, Бақы, 1991.
114. Хагани Ширвани, Сечилмиш əсəрлəri, Бақы, 1956.
115. Хагани, Сечилмиш əсəрлəri, Бақы, "Јазычы", 1987.
116. Начыбəјов Ү., Əсəрлəri, 1-чи чилд, Бақы, Азəрб. Респ. ЕА нəшријаты, 1965.
117. Начыбəјов Ү., Əсəрлəri, 2-чи чилд, Бақы, Азəрб. Респ. ЕА нəшријаты, 1965.
118. Начыбəјов Ү., Əсəрлəri, 3-чү чилд, Бақы. Азəрб. Респ. ЕА нəшријаты, 1968.
119. Начыбəјов Ү., Əсəрлəri, 4-чү чилд, Бақы. Азəрб. ЕА нəшријаты, 1968.
120. Нəшимов Ə., Садыгов Ф., Педагогика тарихи, чагдаш Азəрбајчанын педагог алимлəri I китаб, Бақы, 1995.
121. Нүсəјн Чавид, Сечилмиш əсəрлəri, 1-чи чилд, Бақы, "Азəрнəшр", 1968.

122. Нүсəјн Чавид, Сечилмиш əсəрлəri, 2-чи чилд, Бақы, "Азəрнəшр", 1969.
123. Нүсəјн Чавид, Сечилмиш əсəрлəri, 3-чү чилд, Бақы, "Азəрнəшр", 1971.
124. Нүсəјн Чавид, Əсəрлəri, 1-чи чилд, Бақы, "Јазычы", 1982.
125. Нүсəјн Чавид, Əсəрлəri, 2-чи чилд, Бақы, "Јазычы", 1983.
126. Нүсəјн Чавид, Əсəрлəri, 3-чү чилд, Бақы, "Јазычы", 1983.
127. Нүсəјн Чавид, Əсəрлəri, 4-чү чилд, Бақы, "Јазычы", 1985.
128. Нүсəјнбала оғлу Б., Талышлы И., Лəнкəран, Бақы, "Маариф", 1990.
129. Нүсəјнзəдə Ə., "Молла Нəсрəддин", "Дəбистан", "Əдəбијат" гəзети, 3 мај 1991.
130. Нүсəјнзəдə Əли бəј, "Јени мұсават"ын хұсуси бурaxyлышы, №3, 3 март 1994.
131. Нүсəјнов Н., Көркəмли Азəрбајчан алыми А.А.Бақыханов, Бақы, 1949.
132. Никмəт хəзинəsi (Гəдим Азəрбајчан əдəбијаты мүн-тəхəбаты), тəртибчилөр: Ə.Сəфəрли., Х.Јусифли, "Маариф", 1992.
133. Нəбибоғлу В., А.Бақыханов, "Јазычы", 1994.
134. Чəмэнзəминли Ј.В., Əсəрлəri, 1-чи чилд, Бақы, "Елм", 1976.
135. Чəмэнзəминли Ј.В., Əсəрлəri, 2-чи чилд, Бақы, "Елм", 1976.
136. Шаиг А., Əсəрлəri, 1-чи чилд, 1966.
137. Шаиг А., Əсəрлəri, 2-чи чилд, 1968.
138. Шаиг А., Əсəрлəri, 3-чү чилд, 1972.
139. Шаиг А., Əсəрлəri, 4-чү чилд, 1977.
140. Шаиг А., Əсəрлəri, 5-чи чилд, 1978.
141. Ширвани С.Ə., Ше'рлөр, II чилд, Бақы, "Азəрнəшр", 1950.
142. Ширвани С.Ə., Гəзəллөр, Бақы, "Азəрнəшр", 1960.
143. Ширвани С.Ə., Əсəрлəri, 1-чи чилд, Бақы, Азəрб.

Респ. ЕА нәшријаты 1967.

144. Ширвани С.Ә., Әсәрләри, 2-чи чилд, Бақы, Азәрб.

Респ. ЕА нәшријаты, 1969.

145. Ширвани С.Ә., Әсәрләри, 3-чү чилд, Бақы, "Елм", 1974.

146. Шаһ Исмајыл Хәтаи, Кечмә намәрд көрпүсүндән..., Әсәрләри, Бақы, "Јазычы", 1988.

МҮНДӘРИЧАТ

Кириш.....	7
I ФӘСИЛ	
Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихи курсунун мөвзусу вә тәдгигат методлары.....	9
I. 1 Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин мөвзусу вә вәзифәләри.....	9
I. 2 Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин мәнбәләри, онун башга елмләрлә әлагәси.....	11
I. 3 Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихинин тәдгигат методлары.....	14
II ФӘСИЛ	
Феодализмә гәдәрки дөврдә Азәрбајчанда тәрбијә, мәктәб, педагожи фикир.....	16
II. 1. Гәдим Азәрбајчан әразисиндәки дөвләтләрдә тәрбијә вә мәктәб мәсәләләри.....	16
II. 2. "Авеста"да тәрбијә мәсәләләри.....	18
II. 3. Азәрбајчан, Сасаниләр вә Албанија дөвләтләриндә тәрбијә вә мәктәб.....	23
II. 4. Халг педагожикасы. "Китаби-Дәдә Горгуд" епосунда тәрбијә мәсәләләри.....	25
III ФӘСИЛ	
Ислам дининин јаылдығы дөврдә Азәрбајчанда тәрбијә.....	29
III. 1. Ислам дининин јаранмасы вә јаылмасы. Мәһәммәд пејгәмбәрин тәрбијә һаггында фикирләри.....	29
III. 2. "Гур'ан" да әхлаги-тәрбијәви мотивләр. Аилә тәрбијәси.....	36
III. 3. Әрәбдилли вә төмајүллү мүсәлман мәктәбләринин јаранмасы.....	40

IV ФӘСИЛ

XI-XII әсрлердә Азәрбајчанда тәрбијә вә мәктәб....	44
IV. 1 Хагани Ширвани тәрбијә һаггында.....	45
IV. 2 Низами Кәнчәвинин педагожи көрүшләри.....	51
IV. 2. 1 Низами өзү һаггында.....	51
IV. 2. 2. Низами инсан шәхсијјәтинин төшәккүлү, елм вә тә'лим һаггында.....	54
IV. 2. 3. Низами јаш дөврләри һаггында.....	61
IV. 2. 4. Низами әһлаг тәрбијәси һаггында.....	63
IV. 2. 5. Низами физики камиллик вә сағламлыг һаггында.....	68
IV. 2. 6. Низами мүүллим һаггында.....	74
IV. 2. 7. Низами аилә тәрбијәси һаггында.....	79
IV. 2. 8. Низами вә мусиги.....	89

V ФӘСИЛ

XIII-XVIII әсрлердә Азәрбајчанда мәктәб, педагожи фикир.....	102
V. 1. Н.Тусинин педагожи идејалары.....	102
V. 2. Н.Туси вә онун "Әхлаги-Насири" әсәри.....	114
V. 2. 1. "Әхлаги-Насири" вә һикмәт.....	116
V. 2. 2. "Әхлаги-Насири" вә әһлагын сағлашдырылмасы.....	116
V. 2. 3. "Әхлаги-Насири"дә әһлаг нормалары.....	122
V. 3. Ә.Тәбризи вә Ә.Марағанин педагожи идејалары.....	128
V. 4. Нәсими тәрбијә һаггында.....	144
V. 5. Хәтаи вә Фүзули шәхсијјәтин мә'нәви камиллији һаггында.....	147
V. 6. Гөвси Тәбризи вә Саиб Тәбризи тәрбијә һаггында.....	158
V. 7. М.В.Видади, М.П.Вагиф вә Г.Закир тәрбијә һаггында.....	161

VI ФӘСИЛ

Русијанын Азәрбајчаны истила етмәсиндән сонра мәктәб вә педагожи фикир.....	169
VI. 1. Русијанын Азәрбајчаны ишғал етмәси.....	169
VI. 2. Дөвләт тәдрис мүүссисәләринин јаранмасы.....	171

VI. 3. Гадын тәһсилә мәсәләләри.....	176
--------------------------------------	-----

VII ФӘСИЛ

XIX әсрдә Азәрбајчанда маарифчилик һәрәкәты.....	180
VII. 1. А.А.Бакыхановун педагожи идејалары.....	180
VII. 2. М.Казым бәјин елми-педагожи фәалијјәти.....	190
VII. 3. М.Ш.Вазеһин һөјәти вә мүүллимлик фәалијјәти.....	198
VII. 4. М.Ф.Ахундовун педагожи көрүшләри.....	204

VIII ФӘСИЛ

XIX әсрин 60-чы илләриндә Русијада мәктәб ислаһатлары вә онун Азәрбајчан маарифинә тә'сири.....	211
VIII. 1. Русијада башланан педагожи һәрәкәтын Азәрбајчана тә'сири.....	211
VIII. 2. Мәктәб низамнамәләри.....	213
VIII. 3. Мүхтәлиф тип мәктәбләрин јаранмасы.....	215
VIII. 4. Мүүллим кадрларынын һазырланмасы проблемәи, Гори мүүллимләр семинаријасынын нәздиндә Азәрбајчан шә'бәсинин төшкили.....	217
VIII. 5. А.О.Чернјаевскинин педагожи фәалијјәти.....	220

IX ФӘСИЛ

Тә'лимин ана дилиндә апарылмасы идејасынын јаранмасы вә инкишафы.....	222
IX. 1. Тә'лимин ана дилиндә апарылмасы идејасынын тарихи көкләри.....	222
IX. 2. М.И.Гасирин вә С.Ә.Ширванинин педагожи фәалијјәти.....	225
IX. 3. Һ.Зәрдабинин халг маарифи үғрунда мүбаризәси.....	234
IX. 4. Исмајылбәј Гаспрински.....	243
IX. 5. М.Т.Сидги вә М.М.Нәввабын педагожи идејалары.....	246
IX. 6. С. М. Гәнизадә вә Һ. Маһмудбөјовун педагожи фикирләри.....	261
IX. 7. Ф.Көчәрли вә Р.Әфәндијевин педагожи көрүшләри.....	268

X ФӘСИЛ

XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда мәктәб вә педагожи фикир	277
X. 1. XX әсрин әввәлләриндә Азәрбајчанда мәктәб вә педагожи фикрин әсас истигамәтләри.....	277
X. 2. М.Ә.Сабир вә А.Сәһһәтин педагожи идејалары.....	280
X. 3. Ә.Нүсәјзадә вә Ә.Ағажевин маарифчилик идејалары.....	295
X. 4. Абдулла Тофиг (Сур) вә М.Маһмудбәјовун педагожи феалијјәти.....	307
X. 5. М.Шаһтахтынын вә Н.Вәзировун маарифчилик феалијјәти.....	311
X. 6. Н.Чавид вә Ј.В.Чәмәнзәминлинин педагожи фикрләри.....	317
X. 7. Ч.Мәммәдгулузадә вә Ү.Начыбәјовун педагожи фикрләри.....	347
X. 8. Ф.Ағазадә вә Н.Нәримановун педагожи көрүшләри.....	358

XI ФӘСИЛ

Азәрбајчан Демократик Республикасы дөврүндә мәктәб вә педагожи фикир	370
XI. 1. Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтинин маариф сәһәсиндәки ислаһатлары.....	370
XI. 2. М.Ә.Рәсулзадәнин педагожи идејалары.....	372
XI. 3. Бакы Дөвләт Университетинин тә'сис едилмәси.....	379
XI. 4. Ә.Чавадын милли вәтәндашлыг вә маарифчилик хидмәтләри.....	383

XII ФӘСИЛ

Азәрбајчан совет мәктәби вә педагожи фикрин инкишафы	391
XII. 1. Азәрбајчан совет мәктәбинин тәшкили вә педагожи елмин тәшәккүлү.....	391
XII. 2. Азәрбајчанда 30-80-чи илләрдә мәктәб вә педагожика елминин инкишаф истигамәтләри.....	394
XII. 3. Н.Санылы, С.С.Ахундовун педагожи идејалары.....	397

XII. 4. А.Шаиг вә С.Вургунун педагожи фикирләри.....	401
XII. 5. Ә.Ј.Сәјидов, М.М.Мәһдизадә вә М.Ә.Мурадхановун педагожи феалијјәти.....	424
XII. 6. Ә.Ј.Сәјидов, М.М.Мәһдизадә вә М.Ә.Мурадханов мәктәбинин давамчылары.....	432
XII. 7. Хүсуси дидактика вә методикалар сәһәсиндә апарылан тәдгигат ишләри вә онларын танынмыш нүмәјәндәләри.....	443
XII. 8. Совет мәктәбинин бәһраны. Азәрбајчан Республикасынын Тәһсил Гануну.....	455
XII. 9. Тәрбијәнин маһијјәт вә мәзмунунда јениләшмәнин истигамәтләри.....	463

XIII ФӘСИЛ

Азәрбајчан мәктәб вә педагожи фикир тарихиндә Н.Әлијев мәрһәләси	478
XIII. 1. Елмә, ана дилинә, мәдәни ирсә мүнәсибәт.....	478
XIII. 2. Мә'нәви тәрбијә һагғында.....	487
XIII. 3. Бәдән тәрбијәси вә идман һагғында.....	498
Истифадә едилмиш әдәбијјәтын сijaһысы.....	501

Нәшријатын директору: Ә.Һ.Мәһәrrәмөв
Нәшријат редактору вә корректору: Һ.А.Әсәдов
Техники редактору: Е.Н.Мәммәдова
Бәдии редактору: Е.Ф.Мәликов

Јығылмаға верилмиш 10.03.99-чу ил. Чапа имзаланмыш
20.12.99-чу ил. Форматы 60x84 1/16. Тиражы 500.
Һәчми 32,25. Сифариш №6. Офсет чапы. Офсет қағызы №1.
Гиймәти мугавилә илә.
"Нахчыван" Университетинин мәтбәәсиндә чап едилмишдир.
"Үнсийјәт" нәшријаты, Бақы, Тбилиси проспекти, Алатава 2.

Азәрбајчан Республикасы
"Нахчыван" Университети
Азәрбајчанда мөктәб вә педагожи фикир тарихи
Талыбов Јусиф Рәһим оғлу
Садыгов Фәраһим Балакиши оғлу
Гулијев Сәрдәр Муса оғлу
Бақы-2000

Азербайджанская Республика
Университет "Нахчыван"

История школы и педагогической мысли в Азербайджане

Талыбов Юсиф Рагим оглы
Садыгов Фарахим Балакиши оглы

Гулиев Сардар Муса оглы

Баку-2000

2000
736

